

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUD. KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

NYOLCZADIK KÖTET.

AII. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZARRKESZTI

P E S T Y F R I G Y E S

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1887.

TARTALOM

- I. szám. Montesquieu elmélete. S c h v a r c z G y u l á - t ó l.
- II. Fegyházi tanulmányok. I. Illavai fegyház. T ó t h L ő - r i n c z - t ó l.
- III. A szerzői jogról szóló törvény. (XVI. t.-cz.) A p á t h y I s t v á n - t ó l.
- IV. További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez. S c h v a r c z G y u l á t ó l.
- V. Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. H a j n i k I m r é - t ó l.
- VI. Melyik görög állam közelítette meg a képviselői rendszer alapgondolatát. S c h v a r c z G y ű l á - t ó l.
- VII. A népoktatás hazánkban 1869 —1884. L á n g L a j o s - t ó l. Emlékezések a nemzetközi börtönügyi congressusra Rómában 1885. (nov. 16—24.) T ó t h L ő r i n c z - t ó l.
- VIII. Gondolatszabadság és Ódon tömeguralom. S c h v a r c z G y u l á - t ó l.
- IX. A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához. S c h v a r c z G y ű l á - t ó l.

MONTESQUIEU ELMÉLETE

A MONARCHIAI ÁLLAMFORMÁRÓL

A »L'ESPRIT DES LOIS« ELSŐ TÍZ KÖNYVÉBEN
ÉS
AZ EURÓPAI ALKOTMÁNYFEJLŐDÉS.

SCIIVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(Fölvizsgálott a II. osztály ülésén 1885 június 8-án.)

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Azon gondolkodók sorában, kik John Locke óta, a dicsőségteljes 1688-diki angol forradalomnak államjogilag biztosított eredményeit akár közvetlenül, akár közvetve, céltudatosan, vagy csak esetleges irodalmi megtermékenyülés folytán egy új állam-elmélet alapjául lerakni igyekeztek, a XVIII. század folyamában egy sem vala képes oly messzekiható, fényes sikert fölmutatni, mint a »1/ Esprit des Lois« szerzője, Montesquieu. Még ma is úgy tűnik ő föl sokak szemében, mint a modern alkotmányos monarchiának döntő tekintélyű tanító-mestere. — Nem kutatom most itt azon okokat, melyek Montesquieu tekintélyét az államtudományi irodalomban, sőt még a népek tanácsstermeiben is valódi cultus tárgyává emelik vala: csak a/on kérdésre óhajtok felelni ma, hogy vájjon egységes, önmagában bevégzett, rendszeres egész-e azon tan, melyet az ünnepelt emlékű gondolkodó, említett főművében hirdet? És ha nem az, — a minthogy az államtudományi kritika már rég óta jelzi, hogy nem az — vájjon hát akkor minő oktani háttérre vezethetők vissza annak hiányai?

T. Akadémia!

Félreismerhetlenül nagyon is tátongó azon űr, mely a »L'Esprit des Lois«. első tíz könyvét a tizenegyedikétől és a mű további könyveitől elválasztja. Az első tíz könyvben oly elmélet szilárdult meg az államformákról, a melyből határozottan kiviláglik, hogy midőn Montesquieu ama tíz első könyvét írta, az angol alkotmányt még egyáltalán nem tette tanulmányainak tárgyává. Nincs a tíz első könyvben még szó sem a monarchiában való népképviselétről, sem a népképviselőt jogairól szemben a monarcha tanácsosaival. Többet mondok, a miniszteri felelősség bele sem férne azon keretbe, melyet ő e tíz könyvben a monarchiáról fölállított.

Az államformák osztályozását Montesquieu a II. könyv első fejezetében következőleg mutatja be. »Három faja van az államformának: a köztársasági, a monarchiái és a despotiai. Hogy mindezek természetét leleplezhessük, elég azon fogalomra utalnunk, melyet maguknak a legkevesebbé tanút emberek — les hommes les moins instruits — azokról alkotnak. Köztársasági államforma az, a melyben a nép a maga egészében — en corps — vagy pedig a népnek egy része bírja a souveraine hatalmat, — monarchiái államforma az, a melyben egyetlen egy egyén kormányoz — gouverne — ugyan, de állandó gyökeret vert törvények által, — par des lois fixes et établies — míg a despotai államformában egyetlen egy egyén ragad magával mindent az ő akaratánál és szeszélyeinél fogva, törvény nélkül és szabály nélkül.«¹⁾

Nem törődve egyelőre azzal, hogy bizony e meghatározást a köztársasági államformáról, szemben a monarchiáival, nagyon halványnak találhatták Montesquieunek nemcsak azon kortársai, akik a Cromwell »lord protector«-sága alatti köztársaságról olvastak, de azon kortársai is, a kik a »Stadhouder« alatti németalföldi köztársaságon szemeiket egész kényelemmel legethették — nem törődve, mondom, ezzel, halljuk már most, miket tanít Montesquieu ugyaacsak a II. könyv 4-dik fejezetében a monarchiái államforma természetéről. »A monarchiái államformának, — mondja ő — vagyis azon államformának, a melyben egyetlen egy egyén kormányoz alaptörvények által

¹⁾ Montesquieu az államforma fogalmának kifejezésére e műszót használja: »gouvernement«; valószínűleg Jolin Locke példája után indul, ki szintén »government«-et használ, midőn államformát akar mondani. Hogy Montesquieu már akkor megízlelte volt Locke művét »On Civil Government«, de csak fölületesen: ez kiderül a Lettres Persanes« 100-dik leveléből. L'Esprit des Lois II, 1: Il y a trois espèces de gouvernements: le républicain, le monarchique et le despotique. Pour en découvrir la nature, il suffit de l'idée qu'en ont les hommes les moins instruits. — Le gouvernement républicain est celui où le peuple en corps, ou seulement une partie du peuple, a la souveraine puissance: le monarchique, celui où un seul gouverne, mais par des lois fixes et établies: au lieu que, dans le despotique un seul, sans loi et sans règle entraîne tout par sa volonté et par ses caprices. (Hsl. Laboulaye: »L'Esprit de Lois« a 11., 1.-höz., De Brie a Preuss. Jahrb. 1. a.)

— nem alaptörvények szerént, hanem »par des lois fondamentales,« alaptörvények által — ezen monarchiái államformának lényegét a közbeeső hatalmak, ezen alárendelt (és függésben levő) hatalmak teszik azzá, a mi. — Les pouvoirs intermédiaires, subordonnés (et dépendants). — Azt mondtam, a közbeeső, alárendelt (és függésben levő) hatalmak — igen, a monarchiában a fejedelem a forrása minden politikai és polgári hatalomnak. Ezen alaptörvények szükségkép bizonyos közbeeső csatornákat föltételeznek, a melyeken át a hatalom szerteáradozik: mert ha nincs egyél) akarat a monarchiában, mint egyetlen egy embernek pillanatnyi és szeszélyes akarata: akkor semmi sem állandó, következésképp még valamely alaptörvény sem állandó. A legtermészetesebb közbeeső, alárendelt hatalom a nemesség. A nemesség némileg alkatrészét teszi a monarchiának, a mely államformának alapelve ez: ott, hol nincs monarcha, nincs nemesség, ott, hol nincs nemesség, nincs monarcha — de van despota. Bizonyos emberek azt hitték, hogy eltörölhetik az urak összes bíraskodási jogait; így gondolkoztak Európa némely államaiban. Nem látták be, hogy ugyanazt akarták keresztül vinni, a mit az angol parlament cselekedett. Töröljétek el valamely monarchiában az urak, a papság, a nemesség és a városok előjogait — prérogatives — és csakhamar népuralom éat populaire — vagy pedig egy despotiai állam állandó elöttetek.« — »A mennyire veszélyes a köztársaságban a papság hatalma, ép annyira beleváló az a monarchiába, kivált az oly monarchiákba, a melyek a despotia felé közelednek. Ugyan hol állának ma Spanyolország és Portugálba, ezen hatalom nélkül, mióta elvesztették törvényeiket? Egyedül ezen hatalom tartóztatja föl ott még némileg az önkény uralmát.«

»Az angolok, csakhogy előmozdítsák a szabadságot, megszüntettek minden közbeeső hatalmat, mely monarchiájok alkatrészét képezi vala. Ha az angolok fönn akarják tartani a szabadságot, nagyon okszerűleg cselekesznek; mert ha el találják veszteni ezen szabadságukat: akkor ők a föld legrabszolgaibb népei közé sülyednének. Ámde nem elég az, hogy a monarchiában meglegyenek az ily közbeeső hatalmak: szükség van ott még oly testületre is, mely a törvények letéti helyét — dépôt des lois — képezze. Ezen letéti helyet csakis azon poli-

tikai testületek képezhetik, a melyek a törvényeket kihirdetik, mihelyt azok meghozatnak, és a melyek a törvényeket emlékezetbe hozzák, valahányszor azok feledésbe találnának menni. A nemesség természetes tudatlansága — l'ignorance naturelle à la noblesse — a nemesség figyelmetlensége, hibás fölfogása a polgári kormányzat felől kívánatossá tesz, hogy legyen egy testület, a mely szünet nélkül elővonia a törvényeket a porból, ahol azok lassanként egészen eltemetve maradnának. A fejedelem tanácsa nem való arra, hogy egy ily letét- helyet — dépôt — képezzen. A fejedelem tanácsa már természeténél fogva, letéthelye azon fejedelem pillanatnyi akarátának, a ki a végrehajtást gyakorolja — exécute — de nem letéthelye az alap-törvényeknek. Többet mondok, a fejedelem tanácsa szünet nélkül változik; nem állandó az; nem is állhatna az nagyobb számú tagokból; nem bírja kellő magas fokon a nép bizalmát: tehát nincs azon helyzetben, hogy a népet fölvilágosíthatná, ha nehéz idők következnek; sem arra nem képes, hogy a népet az engedelmességre vissza vezérelje. A despotiai államokban, hol nincsenek alaptörvények, nem létezik törvényletét sem. E körülménynek tulajdonítandó, hogy az ily országokban rendszerént oly nagy ereje van a vallásnak: a vallás képezi itt némi nemét a törvény és az állandóság letétének: és ha nem a vallás tölti be e tisztet: akkor a szokásokat tartják tiszteletben a törvények helyett«¹⁾).

¹⁾ L'Esprit des Lois II. 4: Les pouvoirs intermédiaires, subordonnés et dépendants, constituent la nature du gouvernement monarchique, c'est à dire de celui où un seul gouverne par des lois fondamentales. J'ai dit les pouvoirs intermédiaires, subordonnés et dépendants; en effet, dans la monarchie, le prince est la source de tout pouvoir politique et civil. Ces lois fondamentales supposent nécessairement des canaux moyens par où coule la puissance: car s'il n'y a dans l'état que la volonté momentanée et capricieuse d'un seul, rien ne peut être fixe; et par conséquent aucune loi fondamentale. Le pouvoir intermédiaire subordonné le plus naturel est celui de la noblesse. Elle entre en quelque façon dans l'essence de la monarchie, dont la maxime fondamentale est, »point de monarchie, point de noblesse; point de noblesse, point de monarchie.« Mais on a un despote. — Il y a des gens qui avaient imaginé, dans quelques états en Europe, d'abolir toutes les justices des seigneurs. Ils ne voyaient pas qu'ils voulaient faire ce que le parlement d'Angleterre a fait. Abolissez dans une monarchie les prérogatives des seigneurs, du

Íme, ezekben tetőzik Montesquieu tana a monarchiái államformáról, a mint ő ezt a »L'Esprit des Lois« II. könyvében, szemben a despotiával és a köztársasággal, meghatározza. Megjegyzem, hogy azon szöveg, melyben Montesquieu II.

clergé, de la noblesse, et des villes: Vous aurez bien tôt un état populaire, ou bien un état despotique. - Autant que le pouvoir du clergé est dangereux dans une république, autant est il convenable dans une monarchie, surtout dans celles qui vont au despotisme. Ou en seraient l'Espagne et le Portugal depuis la perte de leurs lois, sans ce pouvoir qui arrête seul la puissance arbitraire? lies Anglais pour favoriser la liberté, ont ôté toutes puissances intermédiaires qui formaient leur monarchie. Ils ont bien raison de conserver cette liberté: s'ils venaient à la perdre, ils seraient un des peuples les plus esclaves de la terre. — Il ne suffit pas qu'il y ait dans une monarchie des rangs intermédiaires; il faut encore un dépôt de lois. Ce dépôt ne peut être que dans les corps politiques, qui annoncent les lois lorsqu'elles sont faites, et les rappellent lorsqu'on les oublie. L'ignorance naturelle a la noblesse, son inattention, son mépris pour le gouvernement civil, exigent qu'il y ait un corps qui fasse sans cesse sortir les lois de la poussière ou elles seraient ensevelies. Le conseil du prince n'est pas un dépôt convenable: il est, par sa nature, le dépôt de la volonté momentanée du prince qui exécute, et non pas le dépôt des lois fondamentales. Le plus, le conseil du monarque change sans cesse; il n'est point permanent; il ne saurait être nombreux; il n'a point à un assez haut degré la confiance du peuple: il n'est donc pas en état d'éclairer dans les temps difficiles, ni de le ramener à l'obéissance. Dans les états despotiques, où il n'y a point des lois fondamentales, il n'y a pas non plus de dépôt des lois. De là vient que, dans ce pays, la religion a ordinairement tant de force: c'est qu'elle forme une espèce de dépôt et de permanence: et si ce n'est pas la religion, ce sont les coutumes qu'on y vénère, ou lieu des lois. — Ez képezi Montesquieu monarchiái államforma-elméletét azon időből, midőn még nem nyílt meg előtte, az angol alkotmány szemlélése folytán, egy új nagy morphologiai lehetőség: a modern alkotmányos monarchia népképviselési alapon. Midőn Montesquieu a II. könyv e fejezetét megírta, két nagy benyomás alatt állott: Aristoteles befolyása és a parlamentek mint állambíróság által korlátozott francia rendi, különben tisztán személy-uralmat gyakorló francia monarchia képének benyomása alatt. (A »point de noblesse, point de monarque«-ra nézve I. Aristoteles Pol. III, IV (VI) tt. hh. L. »Aristoteles' Staatsformenlehre u. die moderne Staatswissenschaft« című művem 21—27. 11. Hsl. ö. Paul Janet: Histoire de la science politique: Arist, és Montesquieu. — Bluntschli: Gesch. d. alig. Staatsrechtes u. d. Pol. s. d. XVI. Jahrh. 263. I. kk. teljesen mellőz Montesquieu monarchiái államforma-elméletéből mindent, a mi nem áll összhangzatban a L'Esprit des Lois XI. k. 6. fejezetével: holott épen egy ily szaktörténelmi munkában

könyvének 4. fejezete napvilágot látott, éppen nem vág össze azon szöveggel, a melyben Montesquieu azt a censura alá bocsátotta. Az eredeti szöveg két példányban szállott az utókorra, Egyiket az »Arsénal« könyvtárában őrzik; a másikat Vian szerezte meg magának és használta föl azon biographiai munkájában, melyet az »Académie Française« csillogó kitüntetésben részesített, midőn egy nagyon jelentőségteljes díjjal, a Guizot-díjjal jutalmazott, — Vian szerint a II. könyv 4-dik fejezetének bekezdése az eredeti-példányban így hangzik; »Les pouvoirs intermédiaires, subordonnés constituent la nature du gouvernement monarchique.« A censurának ez nem tetszett: rákényszerítette szerzőt, hogy tegye még hozzá e jelzőt: »dépendants.« Sőt rávette Montesquieut, hogy e helyütt még nyomatékosabban emelje ki a fejedelem túláradó hatalmi fölényét. Montesquieu ebben is engedett és belebocsátá a szövegbe eme szóllamot, »En effet, dans la monarchie le prince est la source de tout pouvoir, politique et civil.« Végül, még ezen helyet is, hogy »Le conseil du monarque n'a point la confiance du peuple« cartonni kellett helyettesítenie és ezen oda módosítania, hogy »Le conseil du monarque n'a point a un assez haut degré la confiance du peuple.« Korjellegző módosítások: benne maradtak a szövegben egész a mai napig. Montesquieu, a ki 1728-ban ama, Voltaire által

lett volna helyén a maga történelmi fejlődésében tagolva vázolni és kritikailag elemezni Montesquieu monarchiái elméletének egész mozaikját. Hsl. ö. Robert von Mohl Gesch. Staatsw. J, 270. kk. — De Brie: Montesquieu (Preuss. Jahrb. 1871.) — Vian: Histoire de Montesquieu d'après des documents nouveaux et inédits, précédée d'une préface de M. Ed. Laboulaye de Plnst. Ed. 1871.: a cartonokra nézve: 251. l. kk. — A monarchiái államforma-elméletre nézve: 243.l., hol néhány szóval átsurran. — Találó megjegyzéseket tett Montesquieu ezen elméletének egyes mozzanataira INI. Oneken: Zeitalt. Friedrich d. Gross. czímű művében. A »par des lois fondamentales« kifejezés is Aristotelesre vall, helyesebben ennek egyik hibás latin fordítására: mert hisz a xercà vououç azt is teheti, hogy oly törvények szerint, a melyeket a monarcha nem saját maga alkotott, de a melyeket azért mégis megtartani tartozik, a mint-hogy ezt Barthélemy Saint Hilaire a »Politique d'Aristote«-ban a »Pol III, 9., 1. és kk. hoz kifejtette is. — A »dépôt des lois« fogalmára nézve, hogy mennyire lehettek befolyással Montesquieure I. Péter czár reformjai, hsl.ö. Brückner és Gradovski m.tt.hh. — Laboulaye: Oeuvr.d.Mont.ii. hh.

is megmókázott »toui; de Gascon«-t elkövette¹⁾), hogy ti mindenható miniszter Fleury hibornok félvezetésére kimetszette a »Lettres Persanes« illető helyeit és azokat a bibornoknak átnyújtandó díszpéldányban holmi ártatlan cartonokkal helyettesítette,— Montesquieu, ki midőn a »L'Esprit des Loix« megírásához fogott, mint Grouvelle jelenti, ²⁾ arról álmódozott, hogy még cancellárjává lehet Franciaországnak, — Montesquieu, mondom, nem vonakodott a censura kedvéért az említett helyeket is megváltoztatni. Ha nem is az államtudomány, az »Ancien Régime« politikai történelme megbocsáthatja neki ez engedékenységet. A kérdés ma csak az lehet, hogy vajjon kiforgatják-e e cartouok Montesquieu szövegét annak eredeti értelméből? Legkevesebbé. Csak egy helyütt módosítják, jelentékteljesebb mérvben: ott, hol e helyet: »a fejedelem tanácsa nem bírja a nép bizalmát« Montesquieu a censura kedvéért oda-szépítgette, hogy »a fejedelem tanácsa nem bírja kellő magas fokon a nép bizalmát.« Ámde e szépítő carton is napjainkban csak olyast vezethetne félre, a ki nem hasonlíthatja össze azt az eredetivel. Az oly kritikus ugyanis, a ki tán elkábúlva Montesquieu nagy hirnevétől, művének minden sorában a szerzőre nézve lehető legelőnyösebb értelmet igyekszik minden áron föltalálni, az ily kritikus a jelenlegi szöveg e szavaiból »nem kellő magas fokon bírja a nép bizalmát« — azt vélhetné tán kiolvashatni, hogy Montesquieu, midőn eme sorait leírta, mégis ismerte talán már a parlamentarismust, és hogy nem említi föl e helyütt, ez csak tán oly indokából ered a fensőbb fokú állambölcseiségnek, melyet mi avatlanok ma már nem vagyunk képesek leleplezni.

Legyünk nyugodtak: a carton megvan, és az eredeti is: és e tény elejét veszi minden további kalandos föltevésnek. Montesquieu nem ismerhette még a parlamentarismust, midőn e II. könyvét írta: mert az eredeti szövegben a monarchiái államformáról szólván, ép oly egyszerűleg mint határozottan

¹⁾ Vian, 104. 1.

²⁾ Grouvelle: De l'autorité de Montesquieu 1786., 112. I. II se destina d'abord aux ambassades; ensuite il aspira véritablement a la placé de chancelier. Il est impossible que de pareilles vues n'aient pas influé sur ses opinions.«

odanyilatkozik, hogy az ő meggyőződése szerint a monarchiában a fejedelem tanácsa nem bírja a nép bizalmát. Úgy hiszem, ha az angol parlameutarismust ezen időben már csak némileg is megsejtette volna: akkor ezt ily kizárólagos határozottsággal nem mondotta volna.

Amde hogyan is ismerhette volna ő már a Parlamentarismus! akkor, midőn a II. könyv 4-dik fejezetét írta? Hisz e fejezetben, a mint csak imént hallottuk, még merőben feudális alap az, a melyen ő áll és a monarchiái államformáról beszél! Nem a népképviselőben keresi ő itt még a fejedelem túlradó hatalmi fölényének korlátozását, és a fejedelem törvényszeriuti uralkodásának biztosítékát, hanem a társadalom rendi tagozatában, mindenek fölött pedig az urak, a nemesség előjogaiban; törvényhozó testületről nem is akar tudni, annál kevesbbé budgetjoggal és ellenőrző jogkörrel fölrüházott parlamentről, sőt nem látszik tudomást venni akarni még a rendi országgyűlések, s az afféle Beschwerdelandtagok jogköréről sem — neki elég a monarchiái államforma biztosítására, szemben a despotiával, egyfelől a nemesség, papság és a kiváltságos városok előjogai, szabadalmi, másfelől pedig az olyan törvényt őrző letét-hely — depôt des lois — mint a minő bizonyos tekintetben a senatus az Oroszbirodalomban. Neki csak az kell, hogy legyen oly testület, mely kihirdesse a törvényeket, és, ha azok feledésbe találnának menni, a porból előrántsa azokat. Hogy ki alkossa a törvényeket? Erről ő nem szólt egy szót sem. He minthogy Montesquieu belenyugodott oly cartonba, mely vele azt mondatja, hogy a monarchiában a fejedelem a forrása minden politikai és polgári hatalomnak: tehát nem is képzeltető, hogy Montesquieu mást akart volna mondani, mint azt, hogy a monarchiában egyáltalán maga a fejedelem alkothatja vagy alkottathatja csupán és ugyan mindig csakis saját akarata szerint a törvényeket.

Auglia alkotmányát Montesquieu a II. könyvben nem csak hogy még nem ismeri: de egyszerűleg megveti. Lenézőleg beszél itt még az angol szabadságról; arra pedig, hogy Angliát, alkotmányánál fogva, mint a monarchia egyik válfaját elkülönítse: ilyesmire ő itt még csak nem is gondol.

Igen, mert Anglia intézményeiről nincs még neki egy-

átalán semmiféle számbavehető tájékozottsága. Lockeot olvasta már ugyan: de még nem Anglia törvényeit. Különben nem állítaná, minden további kimagyarázás nélkül, hogy az angolok a közbeeső hatalmakat megszüntették, és hogy az angolok lennének a legrabszolgább népe a föld kerekiségének, ha szabadságukat — már t. i. azon szabadság elemeit, a melyekre Montesquieu czéloz — egyszer valahogy el találnák veszíteni. Montesquieu nem beszélhetne így, ha nem uralkodott volna nála még ez időszerint fogalomzavar azon dolgokra nézve, a melyek Angliában a Cromwell-alatti köztársaságban és ennek megszűnte óta történtek; nem tehetne ily nyilatkozatokat, ha már tudomása lett volna azon intézményekről, a melyeken Anglia alkotmánya a XVIII. század első felében, sőt ennek első évtizedeiben már de lege, de jure és de facto nyugodott. A III. könyv 3-dik fejezete azt mutatja ugyan, hogy Montesquieu, midőn a harmadik könyvét írta, már megtudta a XVII. század forradalmi hevenyészeteit az 1688-diki dicsőségteljes forradalom gyümölcseitől amúgy általánosságban különböztetni; de hogy minő államjogi vonások teszik vala Angliát az 1688-diki alapon oly kirívó válfajjá az európai monarchiák sorában: erről, úgy látszik, még csak nagyon homályos sejtelme volt; pedig 1711-ben tettett a lordok házában már azon örökké emlékezetre méltó, államjogi lag érvényesült nyilatkozat, hogy Angliában a király minden uralkodási actusáért a miniszterek felelősek. Bővebb kifejtést nyert e nyilatkozat 1739-ben ugyancsak a lordok házában Argyle herczeg; 1741-ben az alsóházban Sir John Barnard által: a »L'Esprit des Lois« első tíz könyvében, sőt mint látni fogjuk, még a későbbiekben sincs nyoma annak, hogy Montesquieunek e nyilatkozatok bármelyikéről is tudomása lett volna.

De nem csak Anglia alkotmányát nem ismeri ő még a II. könyvben; úgy ír ő, mintha a monarchiái államforma csakis azon egyetlen egy alakjában érné el a maga államjogi bevégeztségét, melyet ő im most ecsetel vala. Szóljunk világosabban: a minta, melyet ő e morphologiai czélra eszményiesít, nem egyéb, mint Montesquieu tulajdon hazája, a parlamentek jogótalmára támaszkodó, különben pedig nemesi és papi előjogokban, kiváltságokban fényesen bővelkedő Franciaország.

Mínta sem Aragóniában, sem Castillában, sem Svédországon, sem Dániában, sem Magyarországon, sem Lengyelországon nem is fejlődtek volna ki már akkor történelmi alapon — oly válfajai a monarchiának, ¹⁾ mint a melyek nem kevesbbé

¹⁾ Csaknem megfoghatatlan lenne előttünk azon könnyedség, melylyel Montesquieu legkiválóbb államtudományi kritikusai e megdőbbentő hiány előtt szemet hunynak, ha nem tudnék, hogy minő tekintetek befolyásolják vala ezen különben oly érdemdús államtudományi kritikusok eljárását. Az alkotmányos képviselői monarchia ügye épen nem állott még akkor valami szerfölött erősen az európai szárazföld nagy részében, midőn a szárazföldi (főleg német) flamtudomány némely tekintélyei amaz irányadó kritikáikat megírták volt: Montesquieu uimbusára az időben a képviselői monarchiáért küzdő elméletnek még mindig nagy szüksége volt. Ezért lehetőleg kímélni akarták őt, kit a legdöntőbb befolyású hatalmi körök is különben az alkotmányos monarchia legelfogadhatóbb tanítómesterének ismertek el. Az Aragóniára, Castillára, Svédországra, Lengyelországra, Erdélyre vonatkozó helyeket, III. Andrásunk 1218-diki törvényének kapcsában I. »A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmány történelemben« című értekezésemben. A dán »Kong-lov -ra nézve I. a P. Schumacher működése fölötti irodalmat. — Csupán Angliára nézve kívánom még itt megjegyezni, hogy azon örökre emlékezetes államjogi nyilatkozatról, melynek színhelye 1711-ben a lordok háza volt - »according to the fundamental constitution of this Kingdom, the ministers are accountable for all« (Pari. Hist. VI, 972. Hearn Engl. Const, p. 135. Todd Pari. Gov. of England II, 101.) Montesquieunek tudomása sem volt még, midőn a »L'Esprit des Lois«-t befejezte, sem: ha lett volna róla tudomása, bizonyára másként írta volna nemcsak az első tíz könyvet, de a XI. könyv 6. fejezetét is. Hasonló nyilatkozatot tett 1739-ben a lordok házában Argvle herczeg — that the King can perform no act of government of himself, but that all acts of the crown must be presumed to have been done by some minister responsible to parliament Pari. Hist. X, 1138.; hsl. ö. Haliám: Const. Hist. III, 316. jegvz. Todd. I, 41. — Montesquieu, úgy látszik, ezen nevezetes nyilatkozatról is ép oly kevéssé értesült, mint ahogy nem vette tudomásul azon nyilatkozatot sem, melyet Sir John Barnard tett 1741-ben az alsóházban: »The King may, it is true, exercise some of the prerogatives of the crown without asking the advice of any minister; but if he does make a wrong use of any of his prerogatives, his ministers must, answer for it, if they continue to be his ministers« Pari. Hist. XI, 1268. Todd u. o. Lord Chesterfield, ha Londonban léte alatt nem hívta föl Montesquieu figyelmét az 1711-diki nyilatkozatra, úgy bizonyára levelezésében sem tette ezt, midőn Montesquieu már Franciaországban volt a francia állambölcsész, sem az 1739-diki, sem az 1741-diki nyilatkozatokra nézve. Egyébiránt, az még tán legkevesbbé valószínűtlen, hogy Montesquieu

ütnek vala el — több rendbeli, igen is lényeges államjogi mozzanatra nézve — egymástól, és egyúttal a Montesquieu által contemplált törvény-letetés, rendi monarchiától, mint a mennyire azok egyfelől a köztársaságtól, másfelől a despotiától különböztek, hogy Catalonia vagy Erdély elkerülte figyelmét, ez megbocsátható: de hogy a német birodalom alkotmányját is alig érinti, ez megdöbbenő.

Nem fejt ki a monarchiái államforma intézményes követelményeit a III. és a IV. könyvben sem; holott amott a monarchia mozgató erejéről principe — értekezik, és azt a becsületben, helyesebben becsvágyban véli föláltalhatni, emitt pedig a monarchiai nevelést teszi nagyon is egyoldalú fejtegetés, jobban mondva elmefuttatás tárgyává. Csak az V. könyvben árulja el alapgondolatát. Ez oda megy ki, hogy akkor, midőn Montesquieu e könyvet írta, egyáltalán nem képzelte még modern monarchiát nemesi előjogok, sőt hűbériség nélkül. »A becsvágy az elve, a mozgató ereje ez államformának — így szól Montesquieu¹⁾ ehhez kell a törvényeknek is alkalmazkod-

1741-ben, kivált a Wajpole-krisis alkalmából egy vagy inás röpirat útján értesülést nyert Sir Jolin Barnard nyilatkozatáról; és ez esetben a nagy jelentőségű nyilatkozat horderejének némi megértése közreműködött nála, az általam alább fölhozandó indokokkal együtt arra, hogy Montesquieu, ki eddig Angliáról oly lenézőleg szólt, még az ő helyszínen papírra tett úti jegyzeteiben is (1. alább), érdemesnek tartsa az angol alkotmányt, tüzetesebb tanulmányok tárgyává tenni, a melyek azután a XI. 6. megírásához vezették. - Mennyire egészen más lényegyet nyert és más alakot is öltött volna Montesquieu monarchiái államforma elmélete, ha még, mielőtt a »L'Esprit, des Lois« első négy könyvének szerkezetét végleg megállapítja vala, már át lett volna hatva az 1711-diki nyilatkozat fontosságától! Nagyon kevésbé vall tanulmányútjának államtudományilag számbavehető voltára, hogy Montesquieu 18 hónapot töltött Angliában, a nélkül, hogy az angol alkotmány e nevezetes vonásával megismerkedett volna. Hsl. ö. Paul Janet, Robert v. Mohl és Bluntschli kritikáját azon kísérletekkel, melyeket egyfelől Sclopistól (Revue de législation 1870) és másfelől De Brietól (Preuss. Jahrb. 1871) bírunk. Gróf Sclopis egyébiránt a legrajongóbb bálványozói közé tartozik a »L'Esprit des Lois« szerzőjének.

¹⁾ »L'Esprit des Lois« Y, 9: L'honneur étant le principe de ce gouvernement, les lois doivent s'y rapporter. Il faut qu'elles y travaillent à soutenir cette noblesse, dont l'honneur est pour ainsi dire l'enfant et le père. Il faut qu'elles la rendent héréditaire, non pas pour être le terme

uiok. Szükséges, hogy a törvények a monarchiában arra legyenek irányozva, hogy a nemesség föntartassék, támogatásban részesüljön: mert hiszen a nemességnek a becsvágy gyermeke és atyja is egyúttal. Kell, hogy e törvények a nemességet örökösödési alapra fektessék: nem azért, hogy azután a nemesség határkövet képezzen a fejedelem hatalma és a nép gyöngesége közt, hanem azért, hogy köztök kapcsolatot alkosson. A nemesi jószágoknak szintűgy meg kell hogy legyenek a maguk kiváltságai. mint ahogy meg vannak a nemesi személyeknek. Valamint nem lehet különválasztani a monarcha méltóságát az ő birodalmától: szintűgy alig lehet elválasztani a nemes úr méltóságát az ő hűbérenek fief — méltóságától. Mindez előjogok sajátlag csakis a nemességet fogják megilletetni, és nem is fognak

entre le pouvoir du prince et la faiblesse du peuple, mais le lien de tous les deux. Les substitutions, qui conservent les bien dans les familles, seront très utiles dans ce gouvernement, quoiqu'elles ne conviennent pas dans les autres. Le retrait linéager rendra aux familles nobles des terres, que la prodigalité d'un parent aura aliénées. Les terres nobles auront des privilèges comme les personnes. On ne peut pas séparer la dignité du monarque de celle du royaume: on ne peut guère séparer non plus la dignité du noble de celle de son fief. Toutes ces prérogatives seront particulières à la noblesse, et ne passeront point au peuple, si l'on ne veut choquer le principe du gouvernement, si l'on ne veut diminuer la force de la noblesse et celle du peuple. Les substitutions gênent le commerce; le retrais linéager fait une infinité de procès nécessaires; et tous les fonds du royaume vendus sont au moins, en quelque façon, sans maître pendant un an. Des prérogatives attachées, des fiefs donnent un pouvoir très à charge à ceux qui les souffrent. Ce sont des inconvénients particuliers de la noblesse, qui disparaissent devant l'utilité générale qu'elle procure. Mais, quand on les communique au peuple, on choque inutilement tous les principes. On peut, dans les monarchies, permettre de laisser la plus grande partie de ses biens à un de ses enfants; cette permission n'est même bonne que là. Il faut que les lois favorisent tout le commerce que la constitution de ce gouvernement peut donner, afin que les sujets puissent, sans périr, satisfaire aux besoins toujours renaissants du prince et de sa cour (!). Il faut qu'elles mettent un certain ordre dans la manière de lever les tributs, afin qu'elle ne soit pas plus pesante que les charges mêmes. La pesanteur des charges produit d'abord le travail; le travail, l'accablement; l'accablement, l'esprit de paresse. — Bluntschli a maga »Gescli. d. a. Staatsrechts u. d. Politik című művében egy szóval sem reflectál ezen hűbérjogi lelkesedésre. Oncken férfias nyíltsággal tört pálcázat fölötte. — Hsl. ö. Paul Janet, u. o.

átmenni a népre — *peuple* hacsak nem akarjuk megrendíteni azon elvet, a melyen a monarchiái államforma nyugszik, és hacsak nem akarjuk ugyanakkor, midőn a nemesség erejét akarjuk kisebbiteni, a nép erejét is kisebbiteni. A substitutiók feszélyezik ugyan a forgalmat, a család valamely tagja által eladott örökség visszavételi joga, — »*retrait lineage*« — a pereknek végtelen sorát teszi ugyan elkerülhetlenné és a királyság összes eladott telkei némi tekintetben legalább vagy egy évig uratlanokká lesznek. A hűbérekhez kötött előjogok nagy terhet rónak azokra, a kik azokat elviselni tartoznak. Ámde a nemességnek mindezen sajátlagos *inconvenientiái* eltűnnek szemben azon általános haszonnal, melyet a nemesség a köznek okoz. De ha ez előjogok a népre átruházhatnának; akkor megrendítenének az államforma mozgató erői a maguk összességében, a nélkül, hogy ebből valami haszon háramlanék. A monarchiában meg lehet engedni, hogy valaki vagyona legnagyobb részét csak egyetlen egy gyermekére hagyhassa összves gyermekei közül. Valóban más államformában ily engedély nem is volna helyén, hanem csakis a monarchiában. Kell, hogy a törvények a monarchiában mindazon kedvezményekben részesítsék a kereskedelmet, a melyeket csak ezen államforma alkotmánya nyújtani képes, hogy az alattvalók — *sujets* — képesítve legyenek, a nélkül, hogy azért elpusztuljanak, eleget tenni a fejedelem és az udvar egyre újjászülető szükségleteinek. Szükséges, hogy a törvények bizonyos rendet állapítsanak meg az adóbehajtás módozataira nézve, nehogy ezen módozatok súlyosabbakká váljanak maguknál a terheknél is. A terhek súlya elsöben munkára szorít, a munka a kimerülést vonja maga után, a kimerülésre a lélek tunyasága következik.« Hozzáteszi egy jegyzetben, hogy a monarchiái államforma a kereskedést csak a népnek *peuple* — engedi meg, de nem engedi meg a nemességnek és erre nézve a »*De commercio et mercatoribus*«-féle *codexre* hivatkozik, melyről örömmel jegyzi meg, hogy tele van józan értelemmel¹⁾.

Ily középkorisan rendies szellem vonúl még Montesquieu

¹⁾ L'Esprit des Lois u. o. Note: Elle ne permet qu'au peuple. Voyez la loi troisième, au code de comm. et mercatoribus, qui est pleine de bonsens.

V. könyvén keresztül. Nem is hivatkozik sem a 10. fejezetben ¹⁾, ahol a monarchia egyik legnagyobb előnyét a végrehajtás gyorsaságában véli föltalálhatni, sem a 11-dikben, ²⁾ az angol intézményekre: hanem hivatkozik Tacitusrá, Ciceróra és Retz biboruok emlékirataira. Nem csoda, ha műve ezen részében nyoma sincs még a kormányfelelősségnek. Pedig mily közel jár e kérdéshez éppen e fejezetben! Cicero azt mondja, hogy jó, ha a népnek van vezére, a ki érzi, hogy az ügy ő rá nehezedik. Montesquieut Cicero ez ötlete gondolkodóba ejti: de mi az eredmény? Az, hogy a monarchiában is megvannak némi módon — en quelque façon — a népnek a maga tribúujai. De vájjon, kikre gondol Montesquieu? Nem a népképviselő bizalmából eredő miniszterekre, nem is egyáltalán alkotmányos pártvezérekre, hanem a nemesség legelőkelőbb tagjaira, merőben a rendi kiváltság és előjog alapján. »Bölcs és tekintélyes férfiak, már t. i. főurak, közbevetik magukat, és a zajongók vére lecsillapodik.« »És a fejedelmek nem is féltékenyek e főurak tekintélyére, mert — e rendiek mindenha csak késleltetik a factiók mérgét, rohamosságát, mert hisz nem is lennének képesek az ily urak az e féle factiók ügyét szolgálni.« ³⁾ — Bírálja Richelieu biboruok politikai végrendeletét is; elemez-

¹⁾ L'Esprit des Lois Y, 10: Be la promptitude de l'exécution dans la monarchie. Hogy mennyire felelt meg. e tétel Montesquieu korában éppen Franciaországon a közigazgatásra nézve a valóságnak, l. erre nézve Al. de Tocqueville: »Ancien Kégime«-jét. Cic. Legg. III.

²⁾ L'Esprit des Lois V, 11: Les chefs craignent pour eux-mêmes, ils ont peur d'être abandonnés; les puissances intermédiaires dépendantes, ne veulent pas que le peuple prenne trop le dessus. Il est rare que les ordres (!) de l'état soient corrompus entièrement (!). — Hsl. ü. Laboulaye i. h.

³⁾ L'Esprit des Lois V. 11: Bans ces circonstances, les gens qui ont de la sagesse et de l'autorité s'entremettent; on prend des tempéraments, on s'arrange, on se corrige; les lois reprennent leur vigueur et se font exécuter. — Combien l'autorité que les princes laissent à de certains ordres pour leur service leur doit être peu suspecte, puisque, dans leur égardement même, ils ne soupiraient qu'après les lois et leur devoir, et retardaient la fougue et l'impétuosité, des factions plus qu'ils ne pouvaient la servir. — Azon forrásokról, a mezeikből Montesquieu ezen sajtószzerű, államtudományi lag teljesen számbavehetetlen, mert történelmileg be nem igazolható tant meríti, Montesquieu a következőket vallja: »Mémoires du cardinal de Eetz, et autres (!) histoires.« Jellemző már maga ez idézet is.

geti azon tulajdonságokat, a melyeket a bíbornok egy jó minisztertől megkíván. íme, ismét egy alkalom rátérni a kormányfelelősség kérdésére. Montesquieu ismét hallgat. Rá nézve a monarchiában kellő kormányfelelősség műve e részében még egyáltalán nem létezik. Az V. könyv 14-ik fejezetében keresztül sugárzik már a hatalmak egyensúlyának előrevetett képlete. De vajjon mit ért ő még itt a hatalmak — puissances — alatt? Nem azt, a mit később: a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat, hanem egyszerűleg a rendeket, vagy is a nemzet rendi tagozatát.¹⁾ Nagyon közel jár a kormányfelelősség kérdéséhez. »De la communication du pouvoir«: ez czíme a fejezetnek. Az ember azt hinné, hogy a »L'Esprit des Lois« szerzője itt már csakugyan észre fogja venni az angol és a francia intézmények közti óriási különbséget. Montesquieu ismét kitér. A római költőt idézi: »Ut esse Phoebi dulcius lumen sólet. Jamjam cadentis.« Majd azután érinti a török basák alantas közegeit: de hogy rátérjen a felelősség kérdésére: ez nem jut távúiról sem eszébe. Angliáról a 19-dik fejezetben azt mondja, hogy ez egy köztársaság, mely monarchiái forma alá rejtőzik.²⁾ Az ember ismét azt hinné, hogy a népképviselő bizalmából kifolyó kormány eszméje mondat vele ily apophthegmát. Újra csalódunk. Ezen egész apophthegma nála csak mellékes szóvirág: legfőlebb azon oktani háttére van, hogy Anglia nem követi egyéb monarchiák példáját, hanem irtózik az állandó katonasággal járó veszélyektől.³⁾ Szóval Montesquieu, bármily közel járjon is a kérdéshez, mindannyiszor egész következetességgel kisiklik azon eszmemenetből, mely őt a kormányfelelősség alap gondolatához vezetheti vala. Igaz, nem is adja ezen egész öt első könyv folyamában legcsekélyebb jelét sem annak, hogy tüzetes tanulmány tárgyává tette volna a vele egykorú európai

¹⁾ V. 14: Pour former un gouvernement modéré il faut combiner les puissances, les régler, les tempérer, les faire agir, donner, pour ainsi dire, un lest à l'une pour la mettre en état de résister à une autre. Hsl. 5. Jolin Locke: On civil government i. h. — Laboulaye i. h. — lie Brie i. h.

²⁾ Y. 19: Où la république se cache sous la forme de la monarchie. Hsl. Ö. Laboulaye i. h.

³⁾ V. 19: combien l'on craint un état particulier de gens de guerre. Laboulaye i. h.

monarchiák államintézményeit. Ódon történetírókat, bölcsészetet, költőket bőven idéz; de egyetlen modern államnak sem adja szervezete alapvonásait még csak a lehető leghalványabb vázlatban sem. Legfőlebb az orosz birodalom¹⁾ 1722-iki alaptörvényét idézi, mely a csári örökösödségre vonatkozik.

A VI. könyvben sincs nyoma a kormányfelelősségnek. Beszél ő itt Chináról, Japánról, Mazulipatanról, a Koránról. Athénéről, Byzantról, Rómáról: csak arról nem, a miről e könyv czíménél fogva okvetlenül szólnia kellett volna: t. i. az államforma, az alkotmány ellen elkövetett bűntettek, törvénysértések elbírálásáról és azok jogi megtorlásának módozatairól az európai monarchiákban. Fölidézi az Arkadios és Justinián császárok alatti törvénykezési híres eseteket; fölemlíti La Valette berczeg perét XIII. Lajos korából: de mélyen hallgat a Dauby-esetről, mely egymaga képes lett volna átlakítani Montesquieunak ezen könyvekben lerakott állam-elméletét, ha Montesquieu, midőn e könyveit írta, a Danby-esetet ismerte és annak fontosságát megértette volna.²⁾ — Helyes, sőt kiforgatbatatlan elvet hirdet itt Montesquieu. midőn azt mondja, hogy nem szabad a monarchiában, hogy a fejedelem maga bíraskodjék, és midőn külön fejezetet ír arról, hogy a monarchiában a fejedelem miniszterei se bíraskodjanak. »Nagy inconvenientia az — úgymond — hogy a monarchiában a fejedelem miniszterei maguk hoznak ítéletet a contentiosus ügyekben.«³⁾ Mintha csak előre sejtette volna azon fényes jövőt, melyet a törvények uralma a közigazgatási bíraskodás majdani megszervezése által fogott vindikálni magának! Egyáltalán pedig állandó törvényszékeket követel a monarchia, és ha nem is egész nyíltan, függetlenséget, a bírák számára. Enyhébb büntetéseket óhajt szabatni a bűntettekre a monarchiában, mint

¹⁾ L'Esprit des Lois V, 14.

²⁾ Hogy ez eset fontossága kellő világitásba jöjön, I. Gneist Engl. Vafg. Laboulaye természetesen nem tesz e miatt sem szemrehányást a L'Esprit des Lois szerzőjének. Az 1711. és 1739-diki nyilatkozatokra nézve I. főnebb.

³⁾ VI. 9: C'est encore un grand inconvénient dans la monarchie, que les ministres du prince jugent euxmêmes les affaires contentieuses. Hsl. ö. Laboulaye. — Hsl. ö. Em. Gimelle: Montesquieu. L'Esprit des Lois. Són influence. Discours á la cour de Chambéry 1874.

a minőkkel azok a despotiában sújtatnak: nem mintha a monarchiái államforma nagyobb műveltségi fokot föltételezne az állampolgárok részéről: hanem csak azért, mert szerinte a despotia mozgó ereje a félelem, a monarchiáé pedig a becsület.¹⁾ Montesquieunek nemesen érző, emberszerető szíve volt. Ezért ellenezte a kínzó vattatásokat; meg is dicséri az angol nemzetet a mért hogy eltörölte e kínzó vattatásokat. E reform nem maradt titok előtte; maga is bíró volt még, midőn a »L'Esprit des Lois«-t megkezdte és tanulmányai az összehasonlító büntető jogtudomány terén minden esetre messzebb terjedtek és mélyebbre hatottak, mint összehasonlító alkotmányjogi ismeretei azon időben, midőn főművének első hat könyvét papírra tette volt.

A VIII. könyvben az államformák vezérelveinek elfajulásáról értekezik.²⁾ Nyilván Aristoteles *παλιβασις*-ai adták neki e könyv írására az ösztönzetet. Jellegző, hogy e kérdés megvilágítására sem európai, vele egykorú monarchiákból kölcsönöz példákat, hanem egy chinai íróra hivatkozik, a kit idézve talál Du Halde munkájában, és midőn azon megdöntő, lényegesen átalakító hatásról igyekszik számot adni, melyet az alkotmány legcsekélyebb módosítása gyakorolhat az államformát mozgó vezérelvre, csak azt hozza föl, hogy mit mondott Polybios és Livius Carthagóról, meg hogy miket mondtak Diön, Cicero és Asconius a rómaiak cenzúrájáról? Két nagy tauúlságot von le az e könyvben mondottakból. Először azt, hogy a monarchiák akkor fajulnak el, midőn a testületek corps — helyesebben a rendek előjogai és a városok kivált-

¹⁾ A »L'Esprit des Lois« érdemei kétségkívül ép oly elévülhetlenek, mint nagyok az igazságügyi politika körül. Ezeket tüzetesben méltányolni egyébiránt nem tartozik jelen értekezés keretébe. Hsl. ö. Sclopis i. b. Laboulaye i. h. — Raynal: Le président de Montesquieu et l'Esprit, des Lois. Discours prononcé à la Cour de Cassation. 1865. — Laboulaye: Études sur l'Esprit des Lois. (Revue de droit international et de législation comparée 1869.) — Sclopis: Recherches historiques et critiques sur l'Esprit des Lois. (A türini tudományos Akadémia emlékiratai közt is 1858.)

²⁾ »De la corruption des principes des trois gouvernements.« Hogy Aristotelesre vall, még e cíznél sem veszi Vian (240—259.) észre. Hs). ö. Laboulaye.

ságai lassanként megszüntetnek.¹⁾ Elvész a monarchia, ha a fejedelem az által hiszi az ő hatalmát jobban kitüntetheti, hahogy megváltoztatja a dolgok rendjét a helyett, hogy a dolgok rendjéhez alkalmazkodnék. — Elvész akkor is, ha a fejedelem fölládozza az állam érdekeit a fővárosnak, a fővároséit az udvarnak, az udvart pedig a saját maga személyének. A mennyire találó is ez utóbbi megjegyzése: nagyon kétértékű az államtudományra nézve az előbbi, sőt a mennyiben a rendi előjogoknak örök időkre való consolidatiójára czéloz, határozottan útját állja a monarchiái államforma belső életképessége alapgondolatának. Alább vissza fogok térni még e mozzanatra: most csak azt jegyzem meg, hogy Montesquieu a monarchiái államforma elfajulásának kérdését sem a vele egykorú európai monarchiák alkotmánytörténelmével igyekszik megvilágítani. Midőn azt állítja, hogy a monarchia megszűnik monarchia lenni, mihelyt a fejedelem oly intézkedéseket tesz, a melyek lerontják a népnél az ország nagyjai iránti tiszteletet, éppen nem jut eszébe vizsgálódása tárgyává tenni azon jelenségeket, melyeket Dániában a fejedelem szövetkezése az alsóbb néposztályokkal vont maga után, szemben a nemesség előjogaival; és valamint e kérdésben nem a Kong-lovtól kér tanácsot, hanem szertekalandozó szólásformákban mozog: szintűgy, midőn azt óhajtja beigazolni, hogy megromtja a monarchiái államformát és despotiává készíti fajúlni azt. ha a fejedelem közvetlenül belenyúl a kormányzás legkisebb részletébe, a helyett hogy csak az általános fölügyeletet — iuspéction générale — tartaná fönn magának, nem az európai államok alkotmánytörténelmére, hanem a Tsiu és Sui chinai uralkodóházakra hivatkozik. ²⁾ Montesquieu hangsúlyozza — ugyancsak a maga VIII. könyvében hogy megromlik a monarchiái államforma akkor is, ha a léha lelkek — a király körül azt hiszik, hogy a fejedelemnek mindennel, a hazának pedig semmivel sem tartoznak;³⁾ tehát tudja, hogy minő követelményeket támaszthatni a király tanácsosai irányában: de

¹⁾ VIII. 6, 7.

²⁾ VIII, 6.

³⁾ VIII. 7: que ce qui fait que l'on doit tout au prince, fait que l'on ne doit rien a sa patrie. Hsl. ü. Laboulaj e i. h.

azért ismét nem érzi magát arra indíttatva, hogy fölvesse a kormányfelelősség kérdését.

A IX-dik könyvben azon viszonyról értekezik, melyben a törvények a védelmi erőhöz, a X-dikben pedig arról, a melyben azok a támadó erőhöz állanak. Valljuk be, hogy e két könyv éppen nem alkalmas emelni a Montesquieu monarchiái elméletének értékét: legkevésbé pedig akkor képes, midőn a »L' Esprit des Lois« szerzője arra oktat, hogy az erődítvények, várak, erődök stb. a monarchiái államforma sajátosságai. ¹⁾ »A despotiai államok óvakodnak szert tenni erődítvényekre. Nem mernék azokat senkire sem rábízni, mert a despotiai államokban senki sem szereti sem az államot, sem a fejedelmet.« így érvel Montesquieu. E szerint II. Fülöp Spanyolországa csak olyan monarchia volt, mint Meckleburgi Allmeht Svédországa: ²⁾ minthogy II. Fülöp várakat öröklött és tartott fenn, sőt építtetett: tehát II. Fülöp monarcha volt, alaptörvények által uralkodott és nem volt despota. Ide megy ki a »L'Esprit des Lois« IX. és X. könyvének elmélete az államformáról.

Elértünk a XI. könyvhöz: tekintsünk vissza. Ha ezt tesszük, nem fogjuk tagadhatni, hogy Montesquieu elmélete a monarchiái államformáról, úgy mint ez a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvében letéve vau, éppen nem képez haladást, sőt visszaesést mutat még a XVI. században született Jean Bodin monarchiái államforma-elméletéhez képest is: ³⁾ John Locke monarchiái államforma elméletéhez pedig, mely a népképviselőten alapuló monarchiának fejt ki föltételeit, nem is hasonlíthatni. ⁴⁾ A »L'Esprit des Lois« tíz első

¹⁾ IX, 5: Les places fortes appartiennent aux monarchies; les états despotiques craignent d'en avoir. Ils n'osent les confier a personne; car personne n' y aime l'état et le prince. Hogy mily világot vet ezen apolitizma Montesquieu államtudományi észlelési modorára, ezt éppen a legkiválóbb kritikusi nem szokták hangsúlyozni.

²⁾ L. Nordenflycht: Gescli. d. schwedischen Staatsverf. 54. köv. 11. — Hsl. ö. Labculaye i. li.

³⁾ Hsl. ö. Baudrillart: I. Bodin et son temps. Tableau des théories politiques et des idées économiques au XVI. siècle. Paris 1853. Bluntschli (Gescli. d. a. Staatsr. u. d. Pol. 262. 1.) éppen nem von párhuzamot, noha erre érzi magát indíttatva. Hsl. ö. Paul Janet: Hist. de la Science politique és Bob. v. Mohl ii. lih.

⁴⁾ E tárgyról bővebben külön értekezésben. Hsl. ö. Oncken i. h.

könyvének monarchiája még valódi hűbéri monarchia, nem ismeri az még sem a népképviselést, sem ennek törvényhozási jogkörét, sem budgetjogát, sem kormányellenőrzési jogát, sem a kormányfelelősséget. Nem ismeri ezen elmélet a politikai szabadságot sem, legkevesebb pedig a monarchiában. Egészen más alapon nyugszik azon elmélet, melyet a »L' Esprit desLois« szerzője a XI-dik könyvben nyújt a monarchiái államformáról. Valóban egy egészen új, váratlanul megnyílt világ tágúbb látköre dereng e könyvből felénk. Értem különösen a 6-dik fejezetet, mely e cím alatt »Anglia alkotmányáról« — »De la constitution d' Angleterre« — egy felől fölállítja a hatalmak megoszlásának, mint a politikai szabadság legfőbb és elengedhetlen biztosítékának elméletét, másfelől vázlatát adja azon államformának, melyet még ma is modern alkotmányos monarchiának szoktunk nevezni. E fejezet tartalma nem csak a szaktudomány munkásai előtt, de tágabb körben is sokkal ismeretesebb, semhogy azt most e helyütt, hol időm annyira kimerve van. bővebb fejtegetések tárgyává kellene tennem.¹⁾ Jelen értekezésem céljának megfelel, ha csak a következő megjegyzésekre szorítkozom. Montesquieu három hatalmat emleget: a törvényhozó hatalmat puissance législative — a nemzetközi jogtól függő dolgokra vonatkozó végrehajtó hatalmat — puissance exécutive des choses qui dépendent du droit des gens és a polgári jogtól függő dolgokra vonatkozó végrehajtó hatalmat — puissance exécutive de celles qui dépendent du droit civil.«²⁾ Hogyan? Tehát nem ad helyet azon végrehajtó hatalomnak, mely a belügyi kormányzásra, a közigazgatásra vonatkozó törvények, pl. a pénzügyi, vagy a választási törvények végrehajtására nagyon hivatva? Legyünk őszin-

¹⁾ L'Esprit des Lois XI, 6. Minthogy e nevezetes fejezettel tüzetes értekezésben kritikailag foglalkozni szándékom: nem akarok jelen értekezésem keretében, azzal bővebben foglalkozni. E fejezet általános tartalma amúgy is annyira köztudomású, sőt a régiebb szabad-elvű iskolának annyira — hogy úgy mondjam, katekizmusát képezi — miszerint teljességgel fölmentve érzhetem magamat most, midőn a fősúlyt a tíz első könyv kritikájára kell fordítanom, ezen fejezetenk bővebb taglalásától.

²⁾ U. o. — Hsl. ö. De Brie és Sclopis II. lib. — Bluntschli e mozzaton is minden nehézség nélkül átsurrán. Hsl. ö. Bob. v. Mohl i. h.

ték. Montesquieu hatalmi elmélete, úgy a mint azt a 6-dik fejezet elején képletbe rakni igyekeznek, e nagy mozzanatra nézve határozottan egy végzetteljes hiányt mutat. »A második hatalom gyakorlása által — mond Montesquieu — a fejedelem vagy pedig az illető tisztviselő magistrat békét köt, háborút visel, követeket küld vagy fogad, helyreállítja, védi a külbiztosságot, megelőzi a berontásokat.« Ezen kívül csak még oly végrehajtó hatalmat állít föl, mely — a mint mondja megfenyíti a bűntetteket, és ítélt a magánfelek peres ügyeiben.«¹⁾ ez a bírói hatalom, vagyis a mint Montesquieu magát kifejezi, a »puissance de juger.« A belkormányzati, közigazgatási, sőt egyáltalán az államjogi törvények végrehajtása már most melyik hatalom körébe tartozik Montesquieu szerint?

Nagyon sokfélekép igyekeztek egyes államtudományi kritikusok feleletet adni e kérdésre, de mindemez erőlködések végredménye csak az, hogy Montesquieu, midőn e nevezetes fejezetét írta, bírt ugyan tudomással a belkormányzati, közigazgatási törvények végrehajtásának postulatumáról, mert hisz e fejezet folyamában saját maga legélénkebben hangsúlyozza a képviselőtestület azon jogát, hogy utána nézhessen - voir vájjon az általa alkotott törvények helyesen lesznek-e végrehajtva,²⁾ miután pedig a törvényhozás, a parlament nemcsak büntetőjogi és magánjogi törvényeket alkot, de államjogiakat, és ezek közt közigazgatásiakat is, föl nem tehető, hogy Montesquieu e helyütt az államjogiakat egyszerűleg ignorálni akarta volna ámde nem érzett magában ösztönt arra, hogy a hatalmak megosztásáról szóló képletébe a belkormányzati, közigazgatási törvények végrehajtásának mozzanatát is betudni igyekezzék. Mindezt itt csak azért hozom föl, hogy jelezzem a szaktudományos műgond azon fokát, a melylyel ezen nagyfontosságú fejezet Montesquieunél tulajdonkép kidolgozva van. És ezt jó előre tudnunk, nehogy különben mi is azok után induljunk, a kik

¹⁾ U. o. Par la seconde il fait la paix ou la guerre, envoie ou reçoit des ambassades, établit la sûreté, prévient les invasions. Par la troisième il punit les crimes, ou juge les différends des particuliers.

²⁾ U. o.: Où pour voir si l'on a bien exécuté celles qu'il a faites. Hsl. o. De Brie és Sclopis II. hh.

annyira el vannak telve Montesquieu csalhatatlanságától, hogy bármi kinemegészülésre, hiányra, vagy ellenmondásra bukkanjanak is Montesquieu művében, mindezt nem tárgyilagosan elemezni, hanem föltétlenül mint valami lappangó magasabb fokú állambölcsesség megoldatlan problémáját ámuló tépelődések tárgyává tenni szokták volt. Eltekintve e hiánytól, valamint egyéb gyöngéktől is, melyek, mikép újabb időben többen kimutatták, már magában a föltétien hatalommegosztás alap-gondolatában gyökereznek, tény, hogy a XI-dik könyv e fejezete végleg szakít a hűbéri monarchiával, és emelkedett hangon hirdeti a két kamrarendszerű képviselőlet alapján nyugvó, modern alkotmányos monarchia föltéteit, és vallja azt, a mit az első tíz könyvben még csak távulról sem érintett, a miniszterek felelősségét a monarchiában. Igen, az uralkodó nem-felelős voltát, és az uralkodó tanácsosainak, ha nem is politikai, hát legalább legális felelősségét. ¹⁾

Ily úr tátong a »L'Esprit des Lois« első tíz könyve és a XI. könyv s részben a mű későbbi folyamának egyéb szakaszai között.

Honnét ez úr? Honnét e ki nem egészülések?²⁾ Honnét ez ellenmondások?

Paul Janet, ³⁾ az »Institut« tagja azt hiszi, hogy mind-

¹⁾ Hsl. ö. Rob. v. Mohl és Samuely: Ministerverantw. Hsl. ö. G-neist: Engl. Verfg. t. h. — Blackstone és De Lolme azért nem fejtik ki a miniszteri felelősséget, úgy mint ez az ő korokban, Angliában már nem csak de facto, hanem de jure is fönnállott, mert egyoldalú merevséggel ragaszkodtak Montesquieu tanához, melybe magukat annak nagy nimbusa alatt egészen beleélték volt.

²⁾ Sajnálattal kell itt ismét hangsúlyoznom, hogy Bluntschli, — a ki pedig az »átalános államjog és a politika történelmé« írja vala — egyáltalán nem tartotta érdemesnek e kérdéssel tüzetesen foglalkozni: pedig ha ezt a nevéhez és érdemeihez méltó kritikával teszi vala, akkor, midőn a bajor tudományos akadémia megbízásából különben oly értékteljes művét írja: azon tekintélynél fogva, melynek a német egyetemeken örvendett, az államtudósok ifjabb nemzedéke mindenesetre ösztönt nyert volna e kérdéssel oly mérvben foglalkozni, a mint ezt annak fontossága megérdemli. — L. alább.

³⁾ Revue politique et littéraire 1871 (décemb.) p. 558. Hsl. ö. Vian 90—91. 11. — Hsl. ö. Laboulaye i. h. Saját fiának, De Secondatnak em-

ezt ki magyarázza azon föltevés, melyszerint Montesquieu az első tíz könyvet nagyon korán, csaknem egyidejűleg a »Lettres persanes«-sál, de mindenesetre Angliába jötté előtt, vagyis 1730. előtt írta. Más szavakkal Vian szerint is — ez azt jelenti, hogy Montesquieu az angol alkotmányok azon ismeretét, melyet a XI. könyv 6. fejezetében fölhasznál, Angliában az államintézmények és az alkotmányos élet közvetlen autotptikus észlelése folytán, a hely színén, inductiv úton sajátította el, és így szükségkép még Angliában vagy legalább is az itt tett jegyzetek alapján, Angliából hazatérte után azonnal megírta ama hírneves fejezetét Montesquieu.¹⁾

Én azt hiszem, ép ellenkezőleg minden arra mutat, hogy Montesquieu az első tíz könyvet Angliába jötté, vagyis 1730. előtt még teljességgel nem fejezte be, sőt a XI. könyv 6. fejezetét 14 évvel később, a negyvenes évek dereka táján írta meg. Hogy mért hiszem ezt? Megmondom. Mária Terézia trónját a magyar nemesség 1741-ben mentette meg. Montesquieu a YIH. könyv 9-dik fejezetében magasztalja a magyar nemesség ezen tettét.²⁾ Ha tehát Montesquieu a »L'Esprit des Lois« könyveit és ezeken belül az egyes fejezeteket azon sorrendben írta meg, a melyben azok sajtó alól kikerültek: akkor nem fejezhette még be 1730. előtt X-dik könyvét azon művének, a melynek Vili. könyvében egy 1741 ben történt eseményről emlékezik. Hogy később élte volna be a VIII. könyv szóban forgó fejezetét a már rég készen levő első tíz könyv szövegébe:

lékirata, mint e pontra nézve a kritika már rég kimutatta, támpontokat e részben ép oly kevésbé nyújthat, mint D'Alembert »Éloges«-a.

¹⁾ Ezen föltevésen alapul Bluntschli kísérlete is, jóllehet ezen aitiologiai háttérét az orthodox fölfogásnak egy szóval sem jelzi. Hsl. ö. De Brie és Sclopis ii. hli.

²⁾ L'Esprit des Lois VIII, 9: Lorsque tant de princes partageaient entre eux ses états, toutes les pièces de sa monarchie, immobiles et sans action, tombaient pour ainsi dire les unes sur les autres: il n'y avait de vie que dans cette noblesse, qui s'indigna, oublia tout, pour combattre, et crut qu'il était de sa gloire de périr et de pardonner. Ezen sorokat nagyon éles bíráló vezet be az osztrák ház eljárása fölött szemben a magyar nemességgel: de kissé különösen hangzik, midőn Montesquieu azt mondja, hogy: Elle cherchait chez ces peuples de l'argent qui n'y était pas.

ezt mi sem bizonyítja, sőt egyenesen kizárni látszik azon tény, mely szerint Montesquieu főművének végén két oly könyvet találunk (XXX. és XXXI.), a melyeknek ott léte határozottan elárulja, hogy Montesquieu alig várhatta, hogy kéziratát nyomdába adhassa, és éppen ezért teljességgel nem ért rá a munka megírásának folyamában érvényesülő sorrenden változtatni. A XXX. és XXXI. könyvben ugyanis a frankok bübérjogáról értekezik, holott a XXIX. könyvben e cím alatti értekezésével »De la manière de composer les lois« — a maga tárgyát már végleg befejezésre juttatja. Mi sem indokolhatja, hogy ezután ismét a hűbéri jogra tér át éppen művének két legvégű könyvében ha csak nem azon körülmény, hogy Montesquieu a sorrendre nézve éppen nem járt el valami utánzásra méltó műgonddal, hanem meghagyta a könyvek és fejezetek sorrendjét úgy, a mint ezek az ő tollából kikerültek volt.) És ha ez így történt: akkor aligha volt ideje Montesquieunak arra, hogy a magyar nemesség nagylelkű tettét, e rá nézve nagyon is aláieudelt adatot, műgondteljesen elhelyezendő, helyet keresgéljen az 1730. előtt megírt könyvek valamelyikében egy 1841-diki esemény dicsérete számára. De maga a hely is, a hova Montesquieu e fejezetet beszorította, maga e hely is azt mutatja, hogy ezen elhelyezési eljárása nem oly műgond kifolyása volt, mint a minőt gyakorolni csak a mű befejezése után lett volna, ha csakugyan akadt volna, érkezése. Valóban sokkal jobban elhelyezhette volna azt az V. könyvben, a hol a nemesség előjogait oly hévvel védelmezi, mint tényleg elhelyezte ezt a VIII-ban, két oly fejezet közé, a melyekben a monarchia mozgó vezérelvének elfajulásáról, és a despotia föltételeiről általános szólásformákban áradozik. Bármit mondjon is elő-

¹⁾ Lord Brougham is észrevette ezt: Pol. Philos. III, 51. 1. Hsl. ö. Lord Macaulay: Edinburgh Beview 1823. — Begnault: Tableaux analytiques de l'Esprit des Lois 1820. — Traité des matières féodales et censuelles 1786. (Vol. V.). Hogy egyébiránt Montesquieu két végű könyve a hűbéri jog tárgyában ma már csak irodalomtörténeti beccsel bírhat: ezt azon szakíróknak, kikre Bluntschli e két könyv értékére nézve hivatkozik, növendékei ma már bizonyára még élesebben fogják hangoztatni, mint még Bluntschli maga tette volt, a ki még nem irodalomtörténelmi, de egyáltalán történelmi becslet említ.

szavában a szöveg ismételt átjavításáról¹⁾ a szerkezetre ez nem, legfőlegb a már lekötött helyek iránytani csinosítgatására vonatkozhatik: különben nem meredeznének még ma napság is e műből élénk oly methodologiai anomáliák és fogyatkozások, a melyek fölött Lord Brougham és Lord Macaulay méltán annyira megütköztek volt.

De Montesquieunak csakugyan nem is volt ideje ily nagyobb mérvű szerkezeti változásokat tenni művén annakutána, hogy első XIII könyvét megírta volt. Ezen XITI első könyv csak 1745-hen lett befejezve.²⁾ Még 1746-ban január 16-dikán azt írta Guasco abbénak, hogy azt sem tudja, hol fog a munkája végződni? Majd ismét arról értesíti, hogy roppant sokat dolgozik; »három nap alatt annyit dolgoztam most, miut egyébkor három hónap alatt« — így kiált föl ugyancsak egyik 1746-ból keltezett bizalmas levelében.³⁾ Sietségében nagyon is megerőtlette amúgy is gyöngge egészségét, szeme világát csaknem elvesztette. Kímélnie kellett magát; nem tanulmányozhatta többé saját szemével a forrásokat, sőt a tollat sem forgathatta többé: leánya olvasott föl neki a forrásul használandó könyvekből, leánya tette papírra tollba mondása után a »L'Esprit des Lois« későbbi könyveit.⁴⁾ A kézirat ily módon lett befe-

¹⁾ L'Esprit des Lois: Préface: J'ai bien des fois commencé et bien des fois abandonné cet ouvrage; j'ai mille fois envoyé aux vents les feuilles que j'avais écrites; je sentais tous les jours les mains paternelles tomber; je suivais mon objet sans former de dessein (!); je ne connaissais ni les règles ni les exceptions; je ne trouvais la vérité que pour la perdre: niais, quand j'ai découvert mes principes, tout ce que je cherchais est venu à moi; et, dans le cours de vingt années, j'ai vumon ouvrage commencer, croître, s'avancer et finir. — Mindez igen ékesen hangzik: de nagyobb hasznára vált volna az államtudománynak, ha ez egyes sorok helyett hű chronologiai följegyzéseket bírnánk tőle az egyes könyvek megkezdésének és végleges befejezésének időpontjairól, évről-évre.

²⁾ Vian, 230. l. Hsl. ö. »Lettres Familières« (1745).

³⁾ Lettres Familières (1746).

⁴⁾ Vian 226—7. 11. Sa vue très basse l'avait de bonne heure empêché d'écrire lui-même. Madame Necker: (Mélanges II, 47.) C'est peut être ce qui rendait son style si décousu. — Még fontosabb az, mit Buffon jelent (Héault de Sechelles, Voyage à Montbard, Vian 227.): Il était si vif que, la plus part du temps, il oubliait ce qu'il voulait dicter,

jezve, sajtó alá rendezve 1747-ben, júniusban.¹⁾ Mindezek tények, melyeket Montesquieunek saját levelei, majd Vian levéltári kutatásai igazolnak. Vájjon ily tényekkel szemben gondolhatunk-e még arra, hogy Montesquieu 1741-ben vagy 1741 után — meghallván a magyar nemesség nagylelkű tettét — erről egy külön fejezetet írt legyen ugyan, de ezt ne oda illesztette be volna, a hol éppen munkájának még folyamatban levő része neki erre kínálkozott? Vájjon a szeme világát féltő, roskadt egészségű ember, ki három nap alatt annyit ír most már, mint az előtt három hónap alatt, erővel azon igyekezett volna-e oly annyira sietős munkája közben, hogy művének állítólag 12—15 év előtt írt szakaszaiban keresgéljen s találjon helyet ama, vele egykorú eseményt megörökítő fejezetkének?

Ez nagyon erőltetett föltevés lenne, t. Akadémia! Sokkal természetesebb elfogadni a sorrend chronológiáját úgy mint az előttünk a műben föltárul és bevallani, hogy bizony Moutesquieu 1741. előtt egyáltalán nem haladott még előbbre a Vili. könyvnel.

De hát nem járt-e Montesquieu 1730-ban Angliában? Nem tanulmányozta-e ott a hely színén az angol alkotmányos-ságot? Nem szítta-e be már ekkor, ott a helyszínén, azon politikai eszmekört, a melynek a XI. könyv 6. fejezetében oly ékesszóló, oly messzeható kifejezést kölcsönöz vala?

E kérdésekre hiteles adatok adják meg a feleletet. Montesquieu közel két évet töltött ugyan Angliában. Ije kinek a körében élt ő? A XVIII. század egyik legszellemesebb roué-jának társaságában. Lord Chesterfielddel ennek yachtján jött ő 1729-ben október 31-én Hágából Londonba és mint vendége nála is lakott a South Audley Streetben. Tizenhatsz hónapot

en sorte qu'il était obligé de se resserrer dans le moindre (!) espace possible. Csak ezen egy Buffon-féle, Vian szerint is teljesen hiteles adatot kellett volna tudomásul venniük Montesquieu államtudományi kritikusaiknak: és az államtudományi kritika egészen másképp ítélte volna Montesquieu egyes tétéleire, sőt egész tanaira vonatkozólag is már eddig, mint a hogy ez történt. — Azon irodalmi segédkezésre nézve, melyet leánya nyújtott Montesquieunek 1. Vian 188. 1.

¹⁾ Vian 231. 1. — Montesquieu: Lettre à M. l'Abbé de Guasco 17. jul. 1747.

töltött e kebelbarátjánál és midőn tőle 1731. tavaszán búcsút vett, nem maradt egy napig sem az alkotmányosság e classikus hazájában, hanem nyomban visszatért Franciaországba.¹⁾ Más szóval Montesquieu Angliában csak annyit észlelt, csak annyit gondolkodhatott, a mennyit ő Lord Chesterfield oldala mellett észlelhetett és gondolkodhatott. Az élet, melyet Montesquieu itt folytatott, nem az államtudományi bűvár és gondolkodó tanulmány útjára emlékeztet, hanem részét teszi azon élvsovár világfiak saturnaliáinak, a kik Lord Chesterfield vezérlete alatt a XVIII. század leder társaságának verőfényes magaslatain, legjobb esetben hivalkodó felületességgel sütkéreztek. Látogatások, ebédek, udvarlások, kalandok, tivornyák szakadatlan sorozata gátolta itt Montesquieu tudványó lelkét a komolyabb bűvárokodásban; nem csekély mérvben vette igénybe idejét az udvar is, melynek úgy az ünnepélyes mint csendesebb összejövetelein őt Charlotte királyné annyira kitünteté; és ha komoly tanulmányútra látszik is utalni Londonban léte alatti bevélasztatása a »Royal Society«-be: másfelől azon bevégzett tény, hogy tizenhatsz havi időzése alatt csak kétszer jelent meg a parlamentben, mutatja, hogy a »Lettres Persanes« »Temple de Guide« és »Voyage á Paphos« szerzője lord Chesterfield szárnyai alatt éppen nem annyira az angol államintézmények beható tanulmányozásával, mint inkább egészen másnemű dolgokkal volt itt a helyszínén elfoglalva.²⁾ Megérkezését és elutazását oly történetkéik világítják be, melyek nem kevesebb hitelesek, mint a mennyire jellemzők. Alig hogy kiszállott lord Chesterfield yachtjáról, a víg czimborák egyike, Montague herceg azonnal meghívta őt a maga kastélyába. Montesquieu megjelenik a főrangú vendéglátó házában, alig teszi be azonban lábát az előcsarnokba: a berczeg inasai megragadják, levetkőztetik és belemártják egy kád jéghideg vízbe és zuhanyt bocsátanak fejére.³⁾ Rút tréfa volt: de mutatja, hogy azon angol kitűnőségek, a kikkel érintkezett, uern annyira az állambölcsészt tisztelik vala benne, mint inkább a hírneves világfit, kit méltónak tartottak a magok czimboraságára. Szintily pajkos

¹⁾ Vian 123-127.

²⁾ Montesquieu: Notes sur L'Angleterre. Vian 123 — 7. 11.

³⁾ Hardy, Memoirs of Charlemont, 1812. Vian u. o.

tréfát üzött vele tulajdon házi gazdája, lord Chesterfield azon pillanatban, midőn már éppen visszautazandó volt hazájába. Már kocsiira voltak téve málhái, midőn betoppan hozzá a dalmű egyik elbocsátott tánczosnöje, Salle kisasszony és levelet hoz neki állítólag Fontenelletől. Montesquieu átolvassa a levelet és hogy Salle kisasszony ügyét pártfogásába vehesse, leveteti a kocsiról málháit és még három hónappal tovább marad Londonban.¹⁾ Ily légkörben természetesen alig maradhatott ideje Montesquieunek londoni tartózkodását arra használni föl, hogy az angol alkotmányt behatólag tanulmányozza. Vegyük hozzá, hogy Montesquieu világfias életmódja, sűrű udvari tisztelgése és lord Chesterfielddel tivornyázásai mellett még nagyon szorgalmas levelezést folytatott családjával, és nagyszámú, tekintélyes barátaival; ne feledjük, hogy mint nagyban bortermelő és borkereskedő, saját vallomásakép minden alkalmat megragadott, hogy kitűnő borainak az angol társaságban piacot szerezhessen,²⁾ másfelől saját kertészének majd minden héten részletes utasítást küldött, hogy hová ültesse a fákat, és hogy rendezze a díszítvényeket La-Brédeben.³⁾ és befogjuk látui, hogy Montesquieunek Londonban alkotmányjogi és alkotmánytörténelmi tanulmányokra vajmi kevés ideje maradhatott.

De hogy mindez nem pusztá sejtetem: ezt két bevégzett tény érteti meg velünk legjobban.

Egyik az, hogy azon följegyzések, melyeket naplószerű alakban »Notes sur l'Angleterre« cím alatt papírra tett, államtudományi értékű adatot, államtudományi értékű gondolatot, sőt futólagos ötletet is alig tartalmaznak. Van szó e följegyzéseiben elég bőven a bérkocsikról, kövezetről, élelmi

¹⁾ Fontenelle: Oeuvres complètes, Vian 127. »Enfin je Vous demande Votre protection pour elle en toute occasion, ou plutôt je ne Vous demande que de la voir un peu, après quoi le reste viendra tout seul.«

²⁾ Montesquieu: Lettre de 1752. (Cabinet de Gabriel Charavay, Vian, 161.1.): J'ai reçu d'Angleterre la réponse pour le vin que Vous m'avez fait envoyer à mylord Eliban: il a été trouvé extrêmement bon. Le succès que mon livre a eu dans ce pays-là, contribue, à ce qu'il paraît, au succès de mon vin. — Egy másik lord többre becstülte Montesquieu borát, Montesquieu könyvénel: Lettres familières 1741 - 52.

³⁾ Vian 127. kk. 11.

czikkekről, társadalmi szokásokról, udvari titkokról, udvari pletykákról, a férfiak és nők erkölcsiségéről, helyesebben erkölcsitelenségéről: annál kevesebb, s annál fölületesebb az, mit e följegyzésekben az angol alkotmányosság jelenségeiről megörökítve találunk.¹⁾ A legérdekesebb, mert legtüzetesebb még az, a mit a politikai lélekvásárlásról mond: fölismerni benne azonnal a szellemes publicistát, ki egy oly előkelő, nagybefolyású pártembernek kalauzolása alatt áll, mint lord Chesterfield, és a ki oly fékvesztett vesztegetési üzelmek korában egy oly kíméletlen pártember kormányelnöksége alatt szemlélődik, mint Sir Robert Walpole.

Ez az egyik bizonyíték, a másik pedig az, hogy Montesquieunek Londonban nem az az eszme fogamzott meg agyában, hogy Anglia alkotmányáról írjon s egy ily műhöz tegyen előtanulmányokat — mert ez saját fia állítása szerint is csak később történt — hanem az, hogy okait fürkészsze a rómaiak nagyságának és hanyatlásának.²⁾ Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk e tényt, mely kétségbevonhatatlan: a »L'Esprit des Lois« tervezője és megkezdője Londonban tölt tizennyolcz hónapot, és a helyszínén, azon üres óráiban, melyeket Chesterfield házában tanulmányra fordíthat, nem az angol alkotmányról ír, hanem belemerül az ódonvilág szemlélésébe. Valóban, ha nem saját fia, De Secondat értesítette volna az utókort a maga »Mémoire pour servir á l' éloge historique de M. de Montesquieu« czimú emlékiratában e bevégzett tényről: az emberek nehezen fognák elhinni, hogy Montesquieunek nem irigye volt, a ki irodalmi működésének sorrendjéről ily híreket terjesztett.

Ismétlem, Montesquieu — a mint saját fia minden kétséget kizárólag hírül adja még Londonban léte alatt megkezdte munkáját, a »Considerations sur les Causes de la

¹⁾ Meglepi az embert, lia látja, mily kevésbé méltatták e följegyzések fontosságát Montesquieu államtudományi hírnevesebb kritikusai. Szolgálatot tett a tudománynak Oncken, midőn a figyelmet tízekre fordította (i. h.).

²⁾ De Secondat: Mémoire: et il lui en resta encore assez de temps pour commeneer ces lectures immenses qui ont été la base de son ouvrage sur les causes de la grandeur et de la décadence des Bomains. — Vian tt. kh. Hsl. Ö. Laboulaye i. h.

grandeur et de la décadence des Romains«-t. Hogy történhetett ez? Nem az ódon Róma romjai lelkesíték őt e vállalkozásra, mint később Edward Gibbon: hanem azon hírnév, a melynek egy angol alsóházi tagnak, Mr. Moylenak¹⁾ hasonlítargyú műve akkor éppen a felsőbb angol körökben örvendett. Érdekes eszmecsereket folytak a tudománykedvelő highlifeben s valószínűleg az udvarnál is, hol a királyné egykor rendkívül kitüntette volt Newtont és Lockeot és később is örömet társalgóit tudományos férfiakkal. A döntő ösztönzést egyébiránt bizonyára azon értekezés adhatta neki, melyet az öreg Stanhope ²⁾ ír vala a rómaiak nagyságáról, s a melyet Chesterfield házában, ki maga is Stanhope volt, minden bizonynyal föltaálhatott. Paruta³⁾ művét láthatta Velenczében vagy Florenczben; Saint Evremont ⁴⁾ könyvét ismerhette még Franciaországból, valamint Bellendenét⁵⁾ is, melyet mint már Haliám fölismerte, határozottan utánzott is. Mind ez előzmények nem lelkesítették. Londonban kellett előbb azon sajnos tapasztalatot tennie, hogy a tudománykedvelő highlifeben sem veszik még az ő eddigi műveit oly komolyan, mint Moyle és Stanhope értekezéseit: elhatározta tehát még Londonban léte alatt, hogy nem éri be »Sylla és Eukrates« című rég megírt párbeszédével, hanem önálló nagyobb oknyomozó művet fog írni a rómaiak nagyságáról és hanyatlásáról, művet, mely elhomályosítsa mindazt, a mi e téren eddig megjelent.

Vájjon nem-e a »L'Esprit desLois« folytatására gondolt volna-e inkább Montesquieu, ha annyira haladt volna már e nagy művében még Londonba érkezete előtt, mint ezt némelyek hinni hajlandók? Vájjon nem-e inkább az angol alkotmány ecsetelésére gondolt volna-e ő ez esetben Londonban és nem arra, hogy azt kutassa, hogy a rómaiak az ő katonai erényeiket és hódítási sikereiket minő okoknak köszönhetik vala?

¹⁾ An Essay on the Government of Rome. L. bőv. azon értekezésben, mely Montesquieu fölött, a tübingeni »Zeitschrift f. d. gesammten Staatswissenschaft« című folyóiratban jelenik meg.

²⁾ U. o.

³⁻⁵⁾ Hsl. ö. Mezières de l'Acad. franc. Etud. sur les oeuvres politiques de Paul Paruta — Réflexions sur les divers génies du peuple romain. — Haliám: History of the Literature XV-XVII. cent. Vian 148.1.

Hogy mikor hozta létre Montesquieu a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvét: ezt ép oly kevésbé tudjuk megmondani, mint azt, hogy mikor írta meg végleges alakjában a XI. könyv 6. fejezetét, mely Anglia alkotmányának oly nagy hírnevet szerzett már a múlt században. Montesquieu fia említett emlékiratában azt állítja, hogy 1733-ban kezdett írni atyja az angol alkotmányról, de még ekkor nem a »L' Esprit des Lois« számára, hanem hogy mint külön értekezést adja ki egyidejűleg a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól írt munkájával.¹⁾ Már maga e körülmény oda mutat, hogy 1730-ban nem haladhatott még Montesquieu a X. könyv végéig: vau azonban egy más körülmény is, melyből még határozottabb következtetésekre juthatunk. A »Considerations« első kiadása 1734-ben látott napvilágot. Ezen első kiadásban van a 9-dik fejezet végén egy jegyzet, mely nem fordul elő a későbbi kiadásokban. Mi vau e jegyzetben? Egy nevezetes nyilatkozat, mely elárulja, hogy akkor még, midőn Montesquieu e jegyzetet sajtó alá adta, egyáltalán nem becsülte még sokra az államformák tudományát. Azt mondja ugyanis e jegyzetben: sokan hibásnak tartják Róma államformáját, miután az a monarchia, arisztokratia és népuralom — état populaire — vegyüléke volt; ámde — teszi hozzá — »la perfection d'un gouvernement ne consiste pas á se rapporter á une des espèces de police qui se trouvent dans les livres des politiques.« Montesquieu utóbb elnyomta e jegyzetet: nem is fordul az elő a későbbi kiadásokban. ²⁾ Vájjon mi lehetett ennek az oka? Nehezen fogják kitalálni azok, kik kétségenkívüliek tartják Paul Janet föltevését, és azt szeretik hinni, hogy Montesquieu a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvét már csakugyan 1730. előtt véglegesen befejezte volt. Hisz az első négy könyvben, sőt még az ötödikben, hatodikban, hetedikben és nyolczadikban is az egész szöveg az államformák köré vagyon csoportosítva; az első négy könyvben pedig alig van egyéb, mint szellemes eszmetörédek a fölött, a mit az állambölcsesek, vagy ha úgy tetszik,

¹⁾ Mémoire i. h. L. bőv. értekezésemet a Zeitschr. t. 1. ges. Staats-
Avissenschaft-ban.

²⁾ Parrelle: Oeuvres de Montesquieu VII, 95. »Note supprimée«, hsl. ö. Laboulaye i. h.

állam tudósok — des politiques, mint Montesquieu mondja — az államformákról hirdetnek. De ha nem abhól indulunk ki, hogy bevégzett, megrendíthetlen ténynek kell tartanunk az első tíz könyvnek 1730. előtti végleges befejeztetését, ha elfogulatlanul bíráljuk a nyomokat és mérlegeljük az esélyeket: akkor nem gondolhatunk egyebet mint hogy Montesquieu akkor, midőn az államformák természetét fejtegető íróról oly lenézésteljes jegyzetét sajtó alá bocsátotta, vagyis 1734-ben még egyáltalán maga sem tudta, hogy az ő főművének, melyhez anyagot már oly régóta gyűjt vala, hogy mondom e főművének első négy, helyesebben a második, harmadik és negyedik könyve maga sem tartalmaz majd a végleges szerkezetben egyebet, mint az államformabúvárok tanai fölötti szellemes elme-futtatásokat és eszmetöredékeket. Egy oly nagy író, mint Montesquieu csak addig szólhatott ily lenézőleg az államformákról szóló könyvek felől, míg maga is könyvet nem írt az államformákról. Mihelyt erre adta magát: föl kellett hogy ébredjen benne az elhatározás, letörölni olvasóinak emlékezetéből azon nyilatkozatát, melyet egykor az államformákról szóló könyvek ellen tollából kisiklani engedett volt. Elnyomta tehát egyszerűleg e jegyzetet a későbbi kiadásokban.¹⁾

Merész állításnak látszik, a mit mondtam, de csak látszik: mert éppen ezen életévei Montesquieunek elválaszthatlanok egy oly körülménytől, mely az én föltevéssemnek, nézetem szerint, a legnagyobb valószínűség hátterét kölcsönzi.

Montesquieunek, La-Brédeben saját könyvtárában, bőven állottak görög és római Írók művei rendelkezésére.²⁾ Előszere-tettel lapozgatott ő ezekben kora ifjúsága óta; kétségbe nem vonható, hogy azon nagy anyagalmazban, melyet a »L'Esprit des Lois«-hoz már a huszas évek eleje óta gyűjtögetni meg-kezdett, nagyszámmal lehettek idézetek, jegyzetek görög, római Írókból is. A »Politique des Bomains dans la religion« című kis értekezése és a »Sylla és Eulcrates« cím alatt megjelent pár-

¹⁾ Hsl. ü. Dal-este: L'Histoire romaine dans Montesquieu (Mémoires lus á la Sorbonne) 1866. Daboulaye: Études sur l'Esprit des Lois de Montesquieu. Revue du droit international et de législation coniparée 1869.

²⁾ Vian 224. kk. 11.

beszéde mutatja, mennyire igyekezett belemerülni az ódou világ politikai gondolkodásmódjába: de elárulja egyúttal azt is, hogy ez neki, a különben oly nagy írónak, mily kevésbé sikerült.¹⁾ Valóban nem teszünk szolgálatot az államtudomány történelmének, ha elhallgatjuk abbéli meggyőződésünket, hogy Montesquieu minden előszeretete mellett az ódon világ Írói iránt, sem bírt azokban kellő, részletekbe ható, hogy úgy mondjam, reálphilológiai tájékozottsággal. Hogy görög irodalmi, sőt nyelvi ismeretei nem voltak alaposak:²⁾ ezt azon sajátzerű nevelésnek, illetőleg tanfolyamnak kell betudnunk, a melyet éppenséggel végzett volt: de hogy latin nyelvismeretei sem lehettek oly természetűek, a melyek őt a római Írókban önálló, sikeres bűvárkodásra képesíthették volna, erre is vannak bizonyítékaink.³⁾

Szemben e tényekkel csakis egy mód van kimagyarázni, egyfelől a »L'Esprit des Lois« első tíz könyvének túlnyomólag görög, római forrásokra támaszkodó természetét, másfelől pedig megállapítani azon időpontot, a melytől az államtudományi kritika ezen első tíz könyvnek végleges kidolgozását keltezhetni fogja; és ezen egyetlen mód: belenyugodni abba, a mi Bernadaunál a Saint-Mauri benzés irodalmi közreműködéséről megírva, a mit Chaudonék hirdetnek, s a mit Vian csak futólag érint ugyan, de a mire a benzés-reud jubileuma alkalmából is oly méltó önérettel hivatkozhatott.⁴⁾ A tényállítás ez. Egy saint-mauri benzés elhagyta kolostorát és polgári öltönyben La-Brédeben Moutesquieunél keresett menedéket. Montesquieu befogadta őt elsőben házába, majd azután bizalmába. A menekült benzés két éven át élvezte Montesquieu vendégszeretetét. És mivel hálálta meg e vendégszeretetet? Maga Vian sem tagadhatja: azzal, hogy kutatásokat tett Montesquieu számára azon mű érdekében, a melyet a »L'Esprit des Lois« tervezető szerzője éppen abban az időben a rómaiak

¹⁾ L. értekezésemet a »Zeitschr. f. d. g. Staatsw.« 1884., III. és IV. füzetében.

²⁾ L. u. o. —³⁾ U. o.

⁴⁾ Bernadau Mas Renseignements donnés par L. M. Chaudon. — Vian 146. Jellemző, hogy Vian még csak a nevét sem említi a szóban forgó tudós benzésnek! L. tüb. ért.

nagyságának és hanyatlásának okairól szándékozik vala megírni.¹⁾ A benzés nagy jártassággal bírt az ódon remekírókban; ódon irodalmi ismeretek, különösen a latin fordításban is meglevő görög írók ismeretének tekintetében csak kevesen versenyezhettek vele az akkori Franciaországban. Legnagyobb részét a »Considerations« bűvárlati anyagának határozottan e tudós benzés gyűjtötte egybe, sőt kritikailag át is szűrte Montesquieu számára. Ezt ma még sokan elhallgatják ugyan: de nyíltan alig vonja ma már valaki kétségbe²⁾.

De ha ily nagymérvű segédkezésben részesülhetett Montesquieu a rómaiak nagyságáról, hanyatlásáról szóló munkájának megírásánál: vajjon nem ugyan e segédkező kézből vebette-e Montesquieu azon ódon irodalmi és törvényhozási anyagot is, legalább részben, a melyre a »L'Esprit des Lois« első tíz, illetőleg első négy könyve oly túlnyomólag van ráépítve?

Mi sem gátol bennünket abban, hogy e nézetet elfogadjuk, t. Akadémia! Sőt vannak nyomok, a melyek egyenesen csakis e lehetőségre utalnak. A »L'Esprit des Lois« első tíz könyvének ódon, görög és római anyagát legnagyobbbrészt ugyanazon római és görög írók szolgáltatták, a kiket a benzés segédkezése mellett dolgozó Montesquieu a »Considerations« kidolgozásánál is fölhasznált, és ha oly túlradó mérvben foglalkozik is Montesquieu a »L'esprit«-ben Aristotelesel — lapangva még többet mint bevallva — úgy Aristoteles kincseit is ép úgy ez a tudós benzés tárhatta föl előtte egész gazdagságukban, mint a hogy föltárhatta előtte Andokidest, Libaniost és Prokopot. 1732-ben jött a tudós benzés a la-bredei kastélyba: és meglephet bennünket, hogy 1732. előtt megjelent műveiben alig vau nyoma annak, hogy ismerte volna Aristoteles llokit'xáját. De már az 1734-ben megjeleut »Considerations« 9-ik fejezetében az összhaug eredetéről szóló szóvirága Aristotelesre vall — igaz, hogy III. Napoléon császár, ki oly gyakran hivatkozott, mint ő nevezé, a »philosophe français« e szó virágára, ennek aristotelesi eredetéről nem bírt tudomással — és a »L'Esprit« első könyveiből csak úgy özönlik felénk az a sok gondolat, az a sok ötlet, melyet Montesquieu kevés módosítás-

¹⁾ Vian 146. 1.

²⁾ Hsl.ö. értekezésemet a tübingeni »Zeitschr. f. d.g. Staatsw.«-ban.

sál vagy minden módosítás nélkül Aristotelestől kölcsönzött. Barthélemy Saint Hilaire¹⁾ is rámutat nem egy ily kölcsönzésre: Vian nem hiszi. Es ez természetes, ha az ember Montesquieut ismeri, de Aristotelest nem ismeri: akkor nem ítéltet bölcsebben a kettő között vont párhuzam fölött. Másfelől még más munkasegéde is volt Montesquieunek a »L'Esprit des Lois« túlnyomólag ódon anyagra támaszkodó könyveinek megírásánál: e másik segéde Barbeyrac, a Puffendorf művének francia fordítója és tudós commentatora volt. De itt nem az ember, hanem annak már kinyomatott, megjelent és meglehetősen elterjedt könyve nyújtotta neki az irodalmi segédkezést. Már maga Puffendorff műve »De jure naturae et gentium« jelentékeny készletét értékesíti az ódon anyagnak; Barbeyrac ez anyagot a maga fordítói jegyzeteiben még jobban fölszaporította. E jegyzeteket használta föl, mint Vian is beismeri.²⁾ Montesquieu a »L'Esprit des Lois« megírásánál, azokon kívül, a melyeket a tudós st. mauri benzés juttatott íróasztalára.

Ne csodálkozzunk tehát, hogy az első tíz könyv, különösen pedig a másodiktól bezárólag a nyolczadikig, annyira áradozik ódon, görög és római írók gondolatainak, görög és római törvényeknek többé-kevésbé modulált visszhangjától. Hisz a kincsbánya, melyből Montesquieu merített, a görög és római idézetek tárháza volt. Nem tartozik jelen értekezésem keretébe kritika alá vonni azon módot, a hogy Montesquieu ez ódon anyagot értékesíti vala. Ernesti, Heyne bizonyára nem merítették ki mindazt, a mi fölött a réalphilologok Montesquieu művében megütközhetnek; ámde ha nem is terjeszkedhetem ki mindazokra, a mik Heyne és Ernesti³⁾ után is réalphilologiai, sőt egyáltalán philologiai szempontból Montesquieu műve

¹⁾ Politique d'Aristote. — Egyébiránt a Montesquieunek Aristotelestől kölcsönzött helyeiről szóló irodalom kritikáját érdemes lenne államtudományilag megkísérteni, miután eddig csak nagyobb részt oly philologok szóltak e kérdéshez, a kik nem államtudományi szakemberek is egyúttal.

²⁾ Vian i. h.

³⁾ Ernesti: Animadversiones philologicae in librum francicum de Causis Legum. Lugd. Batav. 1764. — Crévier: Observation sur le livre de l'Esprit des Lois 1764. — Heyne: Opuscula Academica 1796 — 1811.

ellen fölhozandó!; lennének: azt az egyet mégis meg kell jegyezni, hogy Aristoteles Πολιτικά-jának és egyáltalán a görög politikusoknak azon helyeit, a melyekben az ἀρετή-ről van szó, teljességgel félreértette. A saint-mauri benczés vagy maga sem bírt a felől tudomással, hogy az az ἀρετή,¹⁾ a melyről a görög politikusok szólnak s a melyet a latin fordítók leggyakrabban e szóval »virtus« szoltak visszaadni, éppen nem azt a fogalmat jelenti, a melyet a frauczia e szóval: »vertu« kifejez; mondom, a st.-mauri benczés' vagy maga sem bírt erről tudomással, vagy pedig nem ért rá figyelmeztetni Montesquieut, hogy ne használja ott, hol ódon aristokratiáról, demokratiáról beszél, e szót »vertu«, nehogy fogalomzavart támaszson. Volt legyen bárhogy: tény, hogy Montesquieu az első négy könyvön át következetesen e szót használja »vertu«, valahányszor azt akarja kifejezni, a mit Aristoteles és egyáltalán a görög politikusok akarnak kifejezni, midőn ἀρετή-j-t írnak: és ez által oly benső ellenmondásokba, sőt képtelenségekbe bonyolítja magát, melyek művének éppen nem válnak előnyére. E rút tévedését Montesquieu csak akkor értette meg, midőn az első négy könyv már kinyomva volt. Hogy tehát helyreijesse e csorbát, a »Préface« elé egy »Avertissement«-t ékelt be, és abban kijelenti, hogy az első négy könyvben nála »vertu« a köztársaságban nem erényt jelent, hanem a haza és az egyenlőség szeretetét. »Pour rintelligeuce des quatre premiers livres de cet ouvrage, il faut observer que ce que j'appelle vertu dans la république est l'amour de la patrie, c'est à dire l'amour de l'égalité.«²⁾ Sajátságos egy mentegetőzés az igaz; azonosítani a hazaszeretetei az egyenlőség szeretetével, kivált midőn első sorban az arisztokratai államformáról van szó: de bennünket itt most csak annyiban érdekelhet, a mennyiben világot vet a négy első könyv genesisére. Tisztán, világosan kiderül ebből, hogy az első négy könyv nem egybeazonosító alkotmánytörténelmi tanulmányoknak, nem is a szerzővel egykorú államintéz-

¹⁾ L. »Elemente der Politik« című művem »Die Staatsformenlehre des Aristoteles u. d. moderné Staatswissenschaft« című értekezését.

²⁾ L'esprit des Loix: Avertissement de l'auteur. Paul Janet nem terjeszkedik ki e kérdés tüzetes megvitatására; hsl. ö. Sclopis i. h. Bluntschli távolról sem érinti.

mények tanulmányozásának köszönheti első sorban létrejöttét, hanem túlnyomóan Aristoteles és egyéb ódon anyag irodalmi földolgozásának.

És ez igen természetes.

Sem Puffendorff-Barbeyrac jegyzetei, sem a saint-mauri benzés előmunkálatai nem voltak alkalmasak arra, hogy Montesquieu figyelmét nagyobb mértékben rátereljék az európai modern alkotmánytörténelemre.

Hogy ne lenne tehát oly tátongó az ür, t. Akadémia! mely elválasztja a monarchia elméletét, úgy mint az az első tíz könyvben föl van építve, a monarchia azon elméletétől, mely a XI. könyvben megörökítve lön? Nem onnét ered ezen ür, mintha Montesquieu az első tíz könyvet Angliába jötte előtt, a tizenegyedik könyvet pedig az Angliában nyert friss benyomások alatt írta volna. Nem. — Kimutattam, hogy a tíz első könyvet Montesquieu egyáltalán nem fejezhette be 1730. előtt, sőt minden valószínűség szerint 1741-ben még a VIII. könyv sem volt befejezve. Montesquieu rég megjárta volt Angliát és még mindig azon szegényes, középkorias monarchia lebegett csak előtte, melynek képét az általa szemlélt hűbéri monarchiák tárták föl előtte. Mért? Mert Angliában a helyszínén nem tett behatóbb alkotmányjogi tanulmányokat, és mert, a helyett, hogy Európa egyéb modern monarchiái intézményeinek természetét közelebbről tanulmányozni igyekezett volna: még mindig csak azon anyaghalmoz irodalmi földolgozásába volt belemerülve, a melyet a saint-mauri benzés számára előkerezett, vagy a melyet Puffendorff-Barbeyracnál készen talált. Egészen más természetű volt azon ösztön, mely Montesquieut arra indította, hogy midőn a XI. könyvét papírra teszi vala, Anglia alkotmányára függeszse szemeit és oly föltételeit fejtsse ki a politikai szabadságnak, a melyek egyáltalán nem illenek bele az ő eddigi monarchiái államforma elméletébe. Nem az, a mit saját szemeivel Angliában látott, terelte őt ez új irányba: hanem az, a mit az angol alkotmányról évekkel hazatérte után La-Brédeban olvasott. Nem az angol alkotmányos élet közvetlen autoptikus szemlélése nyitotta föl az ő szemeit: hanem egy nevezetes esemény, egy nagy kiábrán-

dulás és egy könyv. Helyesebben a politikai röpiratok egész raja ¹⁾).

Az esemény Sir Róbert Walpole bukása volt. Már a »Lettres Persanes«-ban odanyilatkozott Montesquieu, hogy az oly monarchia, mint az angol, nem fog sokáig fennállhatni²⁾. Valódi dogmává erősödött meg benne e hit, midőn Angliában járt, de Lord Chesterfield szárnyai alatt alig bírt egyéb tanúlságot még levonni az angol alkotmányos élet szemléléséből, mint azt, hogy ezen országban iszonyú mérvekben üzik a választási visszaéléseket, s különösen a politikai lélekvasárlást. Kirí e pessimistikus fölfogása a »Notes sur l'Angleterre« azon kevés soraiból, a melyekben az angol politikát érinti. 1731-ben is, midőn már másfél éven át színről-színre szemlélhette volt az angol parlamentet, ép oly határozottan kicsinyelte ő, sőt megvetette, hogy ne mondjam, gyűlölte ő az angol alkotmányosságot, mint 1721-ben, midőn még csak John Locke könyvének fölületes lapozgatásából ismerte azt. Igen, még 1731-ben is azt jósolja a »Notes sur l'Angleterre«-ben, a mit jósol vala tíz évvel ezelőtt a »Lettres-persanes«-ban: hogy Angliában a monarchia a legrövidebb idő alatt bukni fog és vagy despotia lesz belőle, vagy köztársaság. E mellett az angol államférfiakra ő 1731-ben ép oly keveset ad, mint a megvásárolható választókra. »Les Anglais ne sont plus dignes de leur liberté. Ils la vendent au roi, et si le roi la leur redonnait, ils la lui vendraient encore.« »Az angolok nem méltók többé az ő szabadságukra. Az angolok eladják azt a királynak és ha a király vissza találná nekik ajándékozni a szabadságot, akkor újra eladnák neki azt.« így szól ő a »Notes sur l'Angleterre« -ben. »Un ministre ne songé qu'à triompher de son adversaire dans la chambre basse; et pourvu qu'il en vienne á bout, il vendrait l'Angleterre et toutes les puissances du monde.« »Angliában a miniszterek nem gondolnak egyébre, csakhogy leverhessék az alsóházban ellenfeleiket; hogy ezt elérhessék, képesek lennének magát Angliát és vele együtt a világ összes hatalmasságait

¹⁾ I. értekezésemet Montesquieu fölött a tübingeni »Zeitschrift«-ben. — Caro: Journal (les Savants 1878. p. 437.

²⁾ L. értekezésemet a tübingeni »Zeitschrift«-ben. 1884.

árúba bocsátani.«¹⁾ — Ily benyomásokkal tért vissza Montesquieu 1731-ben Anglából. Nem a bámulat hangja ez, sőt bizonyára még csak nem is a tiszteleté. Oly államot, melynek alkotmányosságáról Montesquieu ily megvetőleg nyilatkozott még 1731-ben is, ily államot bizonyára nem fogott volna ő soha mintaképpül odaállítani a politikai szabadság megtestesítésére, a modern alkotmányos monarchia számára ha közbe nem jön oly esemény, mely egészen más világításba fogta helyezni előtte az angol alkotmányosság értékét.

1741-ben, február 13-kán, egy felirat lön indítványozva a lordok házában a királyhoz, hogy mozdítsa el örök időkre Sir Róbertét az ő tanácsából. Hasonló felirati indítvány tétellett az alsóházban is. Mindkét indítvány kisebbségben maradt ugyan; de az új választások csakhamar létrehozták a többséget Walpole ellen. Erős vereségeket szenvedett Walpole már a választási kérdések tárgyalása alkalmával is: látta a hangulatot, nem tartotta czélszerűnek tovább erőltetni a dolgot; önként lemondott. 1742-ben történt,²⁾ midőn Montesquieu — afőnnebbiek értelmében körülbelül éppen a X. könyv végére ért. Walpole bukása a legközelebről érdekelte Montesquieut. már csak azon benső viszonynál fogva is, a melyben e nevezetes miniszter egyik legsikerteljesebb ellenfeléhez, lord Chesterfield-böz állott. De még jobban érdekelte őt a legközelebbi jövő. És ime, elálmélkodva tapasztalta, ő, ki az angol monarchia bukását már oly régóta jósolgatja vala; mondom, álmélkodva tapasztalta most ő, hogy nem történik semmiféle catastropha, hanem az angol alkotmányosság megtalálja a correctivumot saját magában. Walpole helyét egész csendben, egész simán új miniszterelnök foglalja el, ő maga pedig fölmege mint peer Earl of Orford a felsőházba. Wilmington, Pelbam³⁾ egymásután beleülnek, a király kinevezése folytán, a kincstár első lordjának székébe, és a világ sora, sőt a kormányzás is tovább folyik a nélkül, hogy az angol monarchia, akár a despotia, akár a köztársaság felé látszanék banyatlani.

¹⁾ Cotés sur l'Angleterre. Hsl. ö. Oncken i. h.

²⁾ Parl. Hist. és Todd tt. hh.

³⁾ U. o. A Pulteney cabinetről; u. o. Lord Mahon és Gneist i. h. Hsl. ö. Sir Thomas Erskine May: Hist. engl. Const. tt. hh.

A tömérdek röpirat közül, melyek 1729 óta Angliában alkotmánykérdéseket feszegettek, kétségkívül Lord Bolingbroke kísérletei voltak azok, a melyek a »Craftsman«-ben az angol alkotmány jelentőségéről Montesquieu leginkább tájékoztathatták.¹⁾ Montesquieu nem szerette Bolingbrokeot, mert ez kicsinylőleg bánt vele Chesterfield házában. Sőt valódi ellenszenvet érezett iránta, elannyira, hogy képes volt elfátyolozva még a bill of attainder is ótalmába venni, csak azért, mert Bolingbrokeot is egy ily bill of attainder sújtotta volt.²⁾ Ebből megérthetni, hogy mért nem igyekezett Montesquieu mindjárt Angliából hazatérte után a magával hozott »Craftsman« tanúságaiba belemélyedni. Walpole bukása után azonban erőt vett rajta, helyesebben személyes ellenszenvén a kíváncsiság: áttanulmányozta tehát apróra Bolingbroke értekezéseit, és azon benyomások alatt, a melyeket azokból merített, komolyabban kezdett ő maga is gondolkodni az angol alkotmányosság természetéről.

Időközben nagy kiábránduláson ment keresztül. Evek során át azon reménnyel kecsegtette magát, hogy, mint Gfrouvelle is bizonyítja, az udvar kegyéből el fogja érni legfőbb vágyát, a Franciaország kancellárjának méltóságát.³⁾ Walpole bukásának idején Montesquieu már letett volt ez álomképről. Nem remélt ő ekkor már saját hazájában politikai pályát: és mert nem ilyet remélt, hanem mindenek fölött írói halhatatlanságra törekedett, most már nem is tartotta annyira szükségesnek kedvében járni az udvarnak, mint akkor, midőn még az V. könyvét írja vala. Bátran elzenghette már most Anglia alkotmányának és politikai szabadságának dicsőségét: ha így fogta magával hozni írói meggyőződése.

E három körülmény játszott össze arra, hogy Montesquieu megírja a XI. könyv 6. fejezetét, Anglia alkotmányáról.

¹⁾ Kár, hogy Lord Bolingbroke-ról írt szép tanulmányában Brosch ezen egész kérdést csak alig érinti. — Hsl. ö. Rémusat: L'Angleterre au XVIII. siècle 396. és kk. 11. Érdekes látni Leckynél (Engl. XVIII. Century) az idevonatkozó előzményeket.

²⁾ Gneist E. Verfg. A mit Vian i. h. mond, nagyon felületesen van mondva.

³⁾ L. főnebb.

Megírta pedig 1742. után, nem 1733-ban: mit már azon tény is igazol, hogy csak 1742-ben fogadta föl Montesquieu nevelőül fiunokája mellé D'Arcet orvost, a későbbi hírneves vegyész, a kit csak is ezután, 1742. után szólított föl arra, hogy üres óráiban előmunkálatokat készítsen a törvényhozás és az égalj egymás közti viszonyáról a »L'Esprit des Lois« számára. ¹⁾ D'Arcet engedett e fölhívásnak. Megtette ez előmunkálatokat és Montesquieu föl is dolgozta a D'Arcet által gyűjtött anyagot a »L'Esprit« XIV. könyvében. Ha Montesquieu már 1733-ban megírta volna a XI. könyv 6. fejezetét: hogy történhetett volna az, hogy ő, ki az egész művet, e harminczegy könyvből álló nagy művet 1747-ben már sajtó alá adta, csak 1742. után gyűjtött adatok alapján írta volna meg a XIV. könyvet, a törvényhozásnak és égaljnak egymás közti viszonyáról? Az államtudományi kritika nem találhat nyugponton csak azon föltevésben, hogy Montesquieu csak 1742. táján szakított és ekkor is nem autoptikus, hanem irodalmi benyomások alatt szakított eddigi elméletével, mely az európai keresztény népek monarchiái államformáját még mindig csak középkorias, hűbéri alapon tudja vala elképzelni.

íme, ezen oktani háttér magyarázza ki tehát azon tátongó űrt, mely a »L'Esprit des Lois« első tíz könyvének monarchiái elméletét a XI. könyv 6. fejezetétől elválasztja.

Ugyanezen oktani háttérből azonban feleletet vagyunk képesek adni egy másik nagvfontosságú kérdésre. Honnét van az, hogy a »L'Esprit des Lois«-ban oly ritkán történik vonatkozás, Angliát kivéve, modern európai monarchiákra, és akkor is, ha történik, e vonatkozásnak alig van államformatani értéke? Honnét van az, hogy a XI. könyv 7. fejezetében, nyomban Anglia alkotmányának emelkedett hangú bemutatása után, e cím alatt »Des monarchies que nous connaissons« Montesquieu nem tér rá az egyes, legkiválóbb európai monarchiák alkotmányának jellemzésére, hanem néhány sorban, oly általános szólásformákkal surran el a monarchikus Európa fölött, a mely szólásformák semmiféle államtudományi kri-

¹⁾ Vian 200. 1. — Dizé: Précis historique sur la vie et les travaux d. J. Darceet 1802.

tikust ki nem elégíthetnek?!) Nagyon egyszerű e kérdésre a válasz, lia tudomásul vesszük a fönnebbieket, és elfogultság nélkül merjük azok jelentőségét mérlegelni: Montesquieu azon könyveiben, a melyekben a maga államforma-elméletét úgy szólván kimeríti, Montesquieu e könyveiben művének tudományos alapját a földolgozott ódon, görög, római anyag által annyira biztosítottak bitté, hogy nem is igen tartotta szükségesnek az ódon anyagon kívül még tüzetes tanulmányokat tenni, az európai modern monarchiák alkotmánytörténelmének s vele egykorú alkotmányjogának körében is. A tíz első könyvben beérte azzal, hogy a francia államjog nyújtotta kilátások körvonalain belül, a parlamentek mint »dépôt des lois« által nem annyira szabályozott, mint esetről esetre mérsékelhető, különben minden irányban korlátlan, legfőleg a rendi kiváltságok iránt gyöngéd figyelemre utalt személyes uralommal azonosítsa a modern monarchia fogalmát. Tudományos disztívenyül szolgál ezen modern monarchiái eszme körül az Aristotelesből és egyéb ódon forrásokból vett anyag, gyakorlati czélul pedig a rendek, különösen a nemesség előjogainak apotheosisa. A XI. könyvben egy pillanatra nagyszerűleg kitégúl a monarchiái elmélet láthatára; megnyílik egy egészen új világ képe: a képviseleti alapon nyugvó, kormányfelelősséggel kecsegtető modern alkotmányos monarchia eszménye, igaz, részben félreértett minta, Anglia alkotmányának mintája szerint. Ezen túl nincs már többé rendszerességre törekvő kísérlet a monarchiái államformaelmélet irányában a »L'Esprit des Lois« többi

1) XI. 7: Les monarchies que nous connaissons n'ont pas, comme celles dont nous venons de parler, la liberté pour leur objet direct; elles ne tendent qu'à la gloire des citoyens, de l'état et du prince. Mais de cette gloire il résulte un esprit de liberté (?) qui, dans ces états, peut faire d'aussi grandes choses, et peut-être contribuer autant au bonheur que la liberté même. (!) Les trois pouvoirs n'y sont point distribués et fondus sur le modèle de la constitution dont nous avons parlé; ils ont chacun une distribution particulière selon laquelle ils approchent plus ou moins de la liberté politique; et s'ils n'approchaient pas, la monarchie dégénérerait en despotisme. Ennyiből áll ezen egész nagy czímű fejezetke. Valóban, nagyon egyoldalú az olyan államtudományi kritika, mely a »L'Esprit des Lois« fölött ítéletet mond, a nélkül, hogy e nagyczímű s oly nagy várakozásokra jogosító fejezetke szegényes tartalmát kellőleg számba venné. Hsl. ö. Lord Brougham i. h.

könyveiben: hanem van a mű végén egy nagymérvű belemélyedés ismét a hűbérijog történelmébe, oly melegeivel az előszeretettel, hogy az ember szintén csodálkozik Anglia alkotmányának emelkedett hangú apológiája után a »L'Esprit« két legvégső, befejező könyvében a frank hűbéri jognak ily dicsőségsével találkozhatni.

Jegyezzük meg jól: Montesquieu említett mozzanatokon kívül alig érinti a modern európai monarchiák alkotmányját. A német birodalom alkotmányának természetét ugyan megsejteni is alig fogja valaki a Montesquieu könyvéből. Lengyelország alkotmányát még kevesebbé. A liberum vetőt egy jegyzetben föl említi ugyan, de sokkal rövidebben és sokkal homályosabban mint ahogy az Atahualpa-inkának szomorú sorsát elbeszéli¹⁾ Aragónia nevét hangoztatja ugyan, de nem azért, hogy bemutassa, minő sikert ért el e nevezetes monarchia a törvények uralmának, az egyéni szabadságnak biztosításáért vitt küzdelmeiben; nem a *ferma del derecho*, nem a *manifestacion* érdekli, nem a *Justiza* állambirósága ösztönzi őt arra, hogy a »L'Esprit des Lois«-ban Aragóniáról megemlékezék: hanem csakis Aragónia egyik szeszélyes királyának, I. Jakabnak azon törvénye, mely megtiltja az alattvalóknak, sőt magának a királynak is két húsételnél többet tálalni föl ebédre.²⁾ Alig van szó e nagy műben az olasz monarchiákról, másfelől Magyarország, Erdély alkotmánytörténelmét ép úgy ignorálja, mint Dániáét, Svédországot vagy Norvégiáét. Annál többet beszél Montesquieu a malabariakról és mazulipataniakról, — arabokról, tatárokról, chinaiakról, japániakról — legtöbbször oly útleírások alapján, a melyeknek hitelességében ő maga is kételkedni látszik. Montesquieu hosszasan ír arról, hogy mért viseltek hosszú hajtat a frankok királyai, — elmereng azon mesebeszédék fölött, a melyeket a »Lettres édifiantes«-ban olvasott a Louisiana hajdani, Natchez nevű vadnépének alkotmányáról: de hogy tudomásul vette volna monarchiái államforma-elméletének kidolgozása alkalmából a dán királytörvényt, mely egy autokrator személyuralmat a nemesi előjogok romjain a törvények uralmával sikeresen bírt már Montesquieu koráig is egyesíteni, — hogy

¹⁾ L. a tüb. »Zeitschrift«-beni értekezésemet.

²⁾ L'Esprit des Lois VII, 5.

fölsimerte volna a svéd monarchiának még a keresztyénség fölvétele előtti időkből csaknem háborítlanul levonalzó két, oly annyira emlékezetre méltó vonását, mint a nép önmegadóztatási joga és a birói függetlenség, vagy a magyar alkotmánytörténelemből az Aranybullának a Nádor jogkörére vonatkozó intézkedését, III. Andrásnak korát annyira meghaladó tanács-törvényét, II. Ulászlónak kormányfelelősségi törvényét, e kimagasló, latinál írott, tehát Montesquieure nézve is nyitva álló törvényeinket: ilyesmire, úgy látszik, nem is gondolt. Az ódon görög, római anyagon, a visigothok, burgundiak törvényein, a hűbérjogi anyagon, Anglia alkotmányán kívül beerte ő azon pikantériákkal, a melyeket többé-kevesebb vad népek törvényei és szokásai felől a touristák és gyakran még ezeknél is selejtesebb becsű írók elmetermékeiből összeböngésztetett. Nem én mondom, Walkenaer,¹⁾ hogy Montesquieu, a saját kézirat anyagának tanúsága szerint, nem egyszer legtetszetősebb, komoly tárgyú ötleteit is nagyrészt csak azon megtermékenyüléseuk köszöbeté, a melyre neki alkalmat nem tudományos, hanem leder olvasmányok szolgáltattak.

Az Anglia alkotmánya fölötti dolgozata a XI. könyvben fényesen sikerült. Még a gyakorlati politikában is oly hatást gyakorolt, hogy megérezték azt jelen századunkban is a földteke felületének legtávolabb tájakra alkotmányozó népei. A hatása rendkívüli volt, és mindent egybevetve, szemben az eddig érvényben volt szárazföldi alkotmányrendszereknek szabadságtipró, emberi méltóságot sértő nyomásával, határozottan jótékony. De tudománytalanságot követnénk el, ha nem mernénk, a nagy, ránk öröklött cultus miatt, e fejezetére kritikai mértéket alkalmazni. Az államtudomány megköveteli tőlünk, hogy ne hányjunk szemet e bámulatos fejezet hibái előtt, s hogy e hibákat be is merjük vallani. Magát az angol alkotmányt is Montesquieu, még akkor is, midőn e bámulatos fejezetét megírta, csak nagyon fölületesen ismerte. Nem volt tudomása sem a selfgovernmentről, sem a cabinetről. sem a miniszterek politikai felelősségéről. Sajnos, a gyakorlati alkotmányozásban is nagyon megérezhető tévedésbe esett akkor is,

¹⁾ Walkenaer a »Bibliogr. U.«-ben e név alatt Montesquieu. Erre sem fektet súlyt, sem Paul Janet, sem Bluntschli ii. lih.

midőn a maga hatalom-megosztási elméletét azon teljesen alaptalan föltevésre alapította, mintha Angliában az alkotmány értelmében a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmak egymástól mereven elválasztva lennének. Más alkalommal fogom elmondani tanulmányaim eredményeit azon kérdésre nézve, hogy mennyire, és hogy mért tért el Montesquieu a maga vázlatában Anglia alkotmányának képétől, úgy, a mint ez a történelmi valóságban az ő idejében de iure et de facto főnállott: akkor fogom majd megkísérlem kritikai elemzés alá vonni a hatalom-megosztás azon elméletét is, melyet ő eme vázlatára ráépített.

Most csak egy megjegyzést óhajtok tenni, és azután befejezem értekezésemet.

Nagyszerű volt a haladás, melyet Montesquieu a maga monarchiái államforma-elméletében akkor tőn, midőn a hűbéri monarchiából áttért a XI. könyvben a népképviselési alapon nyugvó monarchiára. Ő nyitotta meg a jövőt ez által a modern alkotmányos monarchiának a szárazföldön. Egyet azonban — a monarchiái államforma belső fejlődési képességének eszméjét — Montesquieunek egyáltalán nem adatott még megközelíteni. Még a saját elméletének tetőpontján is oly mereven állítja ő elénk a monarchiái államforma alaprajzát, hogy kizárva látjuk abból minden jövődéli szervevolutio lehetőségét.

Arról, hogy az alkotmányos monarchia egykor még demokratiai alapokon fog majd nyugodhatni — erről Montesquieunek még csak sejtelme sincs.¹⁾ Híven azon apophthegmájához, hogy »point de noblesse, point de monarque« még Auglia alkotmányáról írt híres fejezetében is úgy állítja oda a

¹⁾ Hogy a vérszomjas Marat azon dicsbeszédében, melyet az 1785-diki »L'Avenir National«-ban tőn vala közzé, daczára mindezeknek, mégis oly örjögő magasztaláét mondhatott Montesquieure: ennek több oka volt. Először is Marat nem bírta alapos államtudományi képzettségel; másodsor nagyon haragudott Montesquieu irodalmi vetélytársaira, az encyclopédistákra; liogy tehát ezeket boszantsa, kész lett volna Montesquieut, minden körülmény közt egekig emelni; és harmadszor: Marat lelke mélyéből csakis a köztársaságért lelkesedett, a melyet Montesquieu első négy könyvében — ódon minták szerint — eléggé fölmagasztaltak vélhetett, és így azzal, hogy a monarchiát Montesquieu csak erősen rendi alapon képzelheti vala, ő mit sem törődött.

»Lordok házát«, mint a mely éppen azért, mert születési előjogra van alapítva, szükségkép kell, hogy mellözhetetlen alapfeltételét képezze a politikai szabadságnak a monarchiában az idők végéig. Ma már e tant túlhaladta az idő. Nem csak magasan virágzó jog- és kulturállamok és egyúttal alkotmányos monarchiák: Németalföld, Belgium, Dánia, Svédország, Norvégia, Olaszország legújabb alkotmánytörténelme szárnyalta immár túl a születési előjogoktól elválaszthatlannak hitt alkotmányos monarchiái államforma elméletének e részben való körvonalait: de szemünk előtt nyilvánul azon fejlődési processus ma is, melynek a művelt Európa annyi pontján sikerült már a születési előjogokra épített, múltból öröklött felsőházakat, nem születési előjogokra alapított modern felsőházakká átalakítani. Alig néhány hete, hogy hazánkban is oly megoldást nyert a főrendiház reformjának kérdése, mely sajátlagos nemzeti viszonyaink kívánalmaihoz képest a merev születési előjogot vagyon-képesítvénynyel igyekszik mérsékelni, s most ismét Portugáliában látjuk, mint szünteti meg az alkotmányrevisio a felsőház azon elemeit, melyek születési jogcímen jutottak eddig a »Corte dós Pares«-be. És mindez nem forradalmi katastrophák alatt, hanem sima, békés, alkotmányos törvényhozás útján történik. Ha fölbredne Montesquieu: úgy e virágzó alkotmányos monarchiákban az általa contemplált alkotmányos monarchiára már talán rá sem ismerne. Az ő valódi érdemei nem fognak elévülni soha. Egy egész évszázadon át volt ő a népek tanítómestere az alkotmányozásban. Most, midőn az összehasonlító alkotmánytan majd minden lépten constatálja, hogy a népek törvényhozói Európa oly sok pontján örökre elfordultak már Montesquieu monarchiái államforma-elméletétől: az államtudományi kritika nem teheti, hogy Montesquieuek ránk öröklött nagy tekintélyével szemben ki ne mondja, hogy a »L'Esprit des Lois« napjainkban többé az alkotmányos monarchia alaptanának oodexét nem képezheti.

FEGYHÁZI
T A N U L M Á N Y O K.

I.

AZ ILLAVAI FEGYHÁZ.

TÓTH LŐRINCZ

K. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

Fegyházi tanulmányok.

Mióta szerencsém van hazánk legfőbb bíróságánál egy büntető-tanács élén állani, természetesen legmelegebb érdeklődésem s folytonos tanulmányozásom tárgyát képezik a bűnök s büntetések rendszere s az e téren időről időre, különösen hazánkban tett haladások, s ha alkalmam van rá, meg-meglátogatok egy-egy fenyítő intézetet, és szomjasan veszem át az ezen intézetek felügyelőségére hivatott közegek ta.núságos adatait s felvilágosításait. S ámbár tudom, hogy akadémiai tisztelt társaim egy része idegenkedik attól, hogy az Akadémia a gyakorlati élettel összefüggő kérdésekkel foglalkodjék, s az akadémiai munkásságot minél abstractabb irányban óhajtja tartani, szabad legyen mégis reménylenem, hogy a tisztelt Akadémia, ha a maga nemében dicséretes figyelmet fordít minden, a föld kebeléből kiásott régi cserépre, s ódon feliratok gondos kisvllabizálására, s minden gyom és bogár sajátságos tulajdonaira, nem fogja becses figyelmét megtagadni .oly eredményektől , melyek az igazságszolgáltatás s emberiség legmagasb érdekeire vonatkoznak, s nemcsak a jogászra, hanem a pszichológra is kiváló részvét méltó tárgyai. Szándékom a hazánkban jelenleg fennálló fegyházi rendszert, annak a tudomány és tapasztalás vívmányaihoz mért színvonalát s haladásait ismertetni, s a hivatalos statisztikának ide vonatkozó adatait felhasználva, a fegyházi életnek s állapotoknak, miként azok manálunk mutatkoznak, bű képét nyújtani, s a tapasztaltakból tanúságokat meríteni, melyek egy vagy más irányban útmutatókul szolgálhassanak. Jelen előadásom tárgya, melylyel fegyházi tanulmányaim bemutatását megkezdem, az illavai fegyintézet minden oldalú ismertetése; azon fegyházé, mely a fennálló hazai fegyintézetek során kétségkívül legérdekesb s tanulmá-

nyozásra legalkalmasb s legméltóbb, mert ide küldetnek az ország minden részéből a legsúlyosb, tíz évet túlhaladó fegyházra ítélt büntetettek, a gonosztevők remekpéldányai.

Kénytelen lévén a múlt nyár egy részét a trencsén-telep-liczi fürdőben tölteni: megragadtam ez alkalmat, hogy a szomszéd illavai országos fegyintézetet megsemeleljem s annak viszonyait minden tekintetben megismerjem. Elénk érdekelt-séggel kísértem a jeles intézeti igazgató, Kovács Ernő, s protestáns lelkész, Várady Bálint urak magyarázatait, gazdag tanúságot merítve azokból a hazai fegyházi ügyre vonatkozó eszméim s meggyőződéseim erősítésére, s meleg részvétellel szemlélttem a kétségbevonhatatlan haladásokat s javításokat, melyek e téren, az előbbi állapothoz hasonlítva, létre jöttek, de nem kerülhették ki figyelmemet a kiáltó hiányok sem, melyeken a hely szűke, s az eredetileg nem e célra épített helyiségek czélszerűtlensége mellett, a legbuzgóbb s leglelkismereteseb igazgató jó akarata s kifejtett dicséretes erélye sem képes segíteni.

I.

A hazai fegyintézetek többnyire többé-kevésbé czélszerűen átalakított régi várakban vagy zárdákban vannak elhelyezve. Első tekintetre szembe ölik, hogy emez, eredetileg nem ily célra szánt s nem ilyekül tervezett épületek a kitűzött czélnek teljesen meg nem felelhetnek. Mai napig egyetlenegy fegyházunk sincs, mely a törvény által kiszabott büntetés-módok érvényesítésére szükséges helyiségekkel, berendezéssel, a szükségelt számú magánzárkakkal bírjon, s a lakoltatás állami célján kívül a, javítás emberi s keresztyéni céljának teljesen megfeleljen. Az épülő félben lévő sopronyi fegyház lesz az első, mely magasabb kívánalmakat is ki fog elégíteni. Az illavai fegyház is vár és zárda volt. Régi neve, mint ezt í. Lajos királyunk 1385-ben kelt oklevele tanúsítja, Léva; hajdan királyi vár s birtok, melyet (Hunyady) Mátyás király kitűnő vitéz vezérének, Magyar Balázsnak, a híres fekete légió hadnagyának ajándékozott, kinek egyetlen leányát, Benignát, az erős Kinizsy Pál nyerte nőül, menyasszonyával együtt

Illavát is birtokába vevén. Később a horvát eredetű Osztricsok bírták, kiknek ősi czímerei a fegyház udvarán a falakon máig is láthatók, kiktől azonban, a Wesselényi-féle összeesküvésben részvételük miatt, elkoboztatott. Ezután a királyi kincstártól Breuner Szigfrid Kristóf gróf szerezte meg, ki a vár alsó részét kastélyául rendezte be, azonban a jószág egész árát kifizetni nem bírván, a vár felső részét Széchenyi György primás esztergomi érseknek engedte át, ki a megszerzéshez szükséges pénzt adta. Széchenyi György, e hitbuzgó főpap, a maga részébe (a felső várba) 1692-ik évben triuitárius szerzeteseket költöztetett, kiknek ez volt első telepök Magyarországon. E szerzetnek II. József által 1783-ban bekövetkezett feloszlata után a zárda és várkastély a gróf Königseck-féle pruszkai uradalom alkatrészét képezte, s hosszasb ideig üresen maradt, mígnem azt 1855-ben az akkori absolut kormány vette meg fegyintézeti célra a pruszkai uradalomtól, 80 ezer forintért; 1855. december 19-én lettek az első fegyenczek ide szállítva a szakolczai fegyházból, mely a szabadságharcz levertése után ideiglenesen rendeztetett be.

A vár és zárda tehát fegyintézet lett, mint Leopoldvár. mint Munkács, mint a Mária-nostrai kolostor. Itt különösen vár is. zárda is állott a helyeu. hol ma a fegyház van; azoknak régi falai közt keresi az állam fenvítő hatalma, s egyzersmind az újabb kor eszméinek hódoló emberiségi irányzata magas céljainak elérését. S hol fegyverek csattogtak a középkor ostromaiban, s a Széchenyi primás által ide telepített trinitárius szerzetesek zengték búskomoly zsolozsmáikat: ma fegyintézet áll. mely e kétféle jelleget csakugyan képviselh. A várkastély képviseli az erőszakot, a fegyveres, a büntető, korlátozó, elrettentő hatalmat; a zárda pedig a vallás vigaszát, a könyört. bűnbánatot, töredelmességet s enyhítő imát. E két elem most egyesülve vezet egy nagy cél felé.

Azóta részint a volt bécsi absolut. részint az alkotmányos magyar kormány alatt százezreket költöttek az átalakításra, folytonosan szaporítva az épületeket, beruházásokat, részletes javításokat. Az épület azonban, noha máig már annyiba került, hogy ez összegben, mely megközelíti a milliót, egészen czélszerű új fegyházat lehetett volna építeni s berendezni, mert a

peutonvillei minta-intézet sem került többre — ma sem elegendő, s nem is teljesen alkalmas az intézet céljaira. A büntetőtörvény rendelete, melynek 30. §-a szerint az új fegyenczeket büntetésök megkezdésekor magánzárkába kellene helyezni, és ugyan, ha három évig vagy ennél hosszabb ideig tartó fegyházra vannak ítélve, egy évig, a három évnél rövidebb időre ítéleteket pedig büntetésök tartamának egy harmad része alatt, s ez idő lefolytáig, a fegyházi látogatások, az iskola, az isteni tisztelet s a szabad levegőn időzés kivételével, mindenkitől elkülönítve éjjel és nappal magán - elzárásban tartani — éppen úgy nem teljesíthető, mint a 29-ik §. rendelete, melyhez képest a fegyenczek éjjelre büntetésök egész folyama alatt magánelzárásban volnának tartandók. Az igazgatóság úgy itt, mint egyéb hazai fegyintézetekben, kénytelen hódolni a szükség kényszerének, s a magába szállás és töredelmes megbánás legfőbb eszközének, az elkülönítésnek hiányából származó rossz következtetéseket, rendelkezésre álló egyéb módokkal s eszközökkel így-amúgy ellensúlyozni, mert itt csak 36 magánzárka áll használatára, holott a törvény 30-ik §-ának szigorú megtartása esetében 100-ra lenne szükség; a 29. §. szerint pedig, hogy t. i. a fegyenczek éjjenkint elkülönítve magánzárkában legyenek elzárva, éppen oly nagy száma, mint a mennyi a fegyenczek összes száma, tehát 600 zárkára. Ily viszonyok közt az igazgatóság kénytelen a beszállított fegyenczek közül kettőt s hármat is egy zárkába tenni, a mi a törvény javítási céljának természetesen meg nem felel. Az éjjeleket pedig a fegyenczek közös nagy hálótermekben töltik; 20 30 40 fegyencz egy szobában összezsúfolva, liol a jelen lévő örök. bármily éberem s gondosan őrködjének is, a mi nem mindig várható a gyakran rest és álmos emberek részéről, sohasem képesek meggátolni a veszélyes érintkezéseket, összesugásokat, szavak s jelek kicserélését, s mind azon ügyesen és furfangosan kiszemelt s végrehajtott visszaéléseket, melyek a javítás magasztos céljait nagyrésztben megghiúsítják. Napvilágnál, a munkatermekben, műhelyekben, a sétáknál s az isteni tisztelet és oktatás helyiségeiben a felügyelet még csak tűrhetően eszközölhető, de a közös hálótermek gyengén világított félhomályában, a pislogó lámpák halvány és kétes fényénél, az

alvók vagy alvást tettetők hortyogásának concertjében, a helytelen és veszélyes érintkezések ellenőrzése csaknem lehetetlen és százféle kijátszásnak van kitéve. Hasonló eset van a többi fegyintézetben is. Lássunk számokat. A váci kerületi börtön s államfogházban a rabok létszáma 600-on felül van, a büntetést megkezdő újonczok száma több mint 300, a magánzárkák száma csak 37. A lipótvári kér. börtönben a létszám 700, szaporulat körülbelül 26-i; a külön lépcsőházzal s zárt folyosóval ellátott magánzárka-épületben csak 70 zárka. A munkácsi fegyházban létszám 500 körül; szaporulat évenként 230 fegyencz. magánzárka csak 19. A mária-nostrai női fegyintézetben 600-ra menő létszám, s egy évi több mint 200 főnyi szaporodás mellett éppen csak 9; végre a szamosújvári fegyházbau közel 900 főnyi létszám s 250 főnyi szaporulat mellett a magánzárkák száma csak 27. Látszik ezekből, hogy a törvény ezéjének s rendeletének megfelelő (egyházunk éppen nincsen, sőt azt sem egyik, sem másik csak meg sem közelíti. Egyedül a szegedi kerületi börtön az, mely a kívánalmaknak teljes mértékben megfelel.

Az előhaladás azonban folyton mutatkozik, mert míg 1882-ig országos (egyházainkban őrzött több mint 3000 fegyenezre csak 78 magánzárka esett, azóta a magánzárkák száma Lipótvárt 70-el. Nagyenyeden 66-al, Szegeden 170-el, összesen tehát 306-al szaporodott; a sopronyi fegyház legközelebb befejezendő felépülése után pedig egyszerre 684-el fog szaporodni, s így a zárkák száma 1068-ra emelkedni. E gondoskodás, mely a zárkák számát három év alatt 78-ról 1068-ra emelé, remélieniuk engedi, hogy az állapot fokról fokra javulni fog.

Fegyházaink ilyen állapota mellett legalább egy miuta-fegyház felállítása méltán sürgettetett minden oldalról, s megelégedéssel kell főlemlítenem, hogy az említett nagy cél, t. i. a büntetéssel összekötött javítás célja felé a Soprony mellett épülő fegyház által nevezetes lépés van megtéve; mert bár ott sem épül egészen új fegyház, hanem csak egy volt ezukorgyár szereztetett meg s alakítatik át fegyházzá: ezen átalakítás azonban a javító rendszer kívánalmainak lehetőleg megfelelő módon eszközöltetik; az átalakított s új szárnyakkal kiegészí-

tett épület 684 magánzárkát foglaland magában, melyeknek egy harmada éjjeli s nappali, tehát szakadatlan elkülönítésre fog használni, két harmada pedig csakis éjjeli elkülönítésre szolgál. Itt tehát majdan az újonczok elkülönítése a törvényparancsolta időtartamra, s az összes fegyenczek éjjeli különzése, és az összes zárkáknak nem ugyan egyetlenegy pontról, a mi csak sugáralakú épületekben lehetséges, de mégis két pontról való áttekintésének lehetsége megvalósul. Ily czélszerű berendezés mellett csak helyeselhetem, hogy az igazságügyi kormány egyelőre elsőbbséget adott meglévő épületek megszerzésének s átalakításának, a sokkal drágább egészen új építkezés felett. A Soprony melletti, nem sok idő múlva készen álló fegyház vagyonos, művelt, iparos vidéken, nagyobb kereskedő város közelében, de mégsem annak falai közt fekszik, a mi egészségi szempontból, főleg ragályos betegségek kiütése alkalmával, igen czélszerű, s a fegyházi ipar szempontjából, a fegyenczmunka eredményeinek könnyebb s biztosabb értékesítése által, éppen oly előnyös, mint ellenkezőleg nemelőnyös az illavai fegyintézet geográfiai fekvése. Tapasztalás szerint egy minden kívántatásának megfelelő új fegyház kiépítése s felszerelése 600 — 800 fegyencz részére körülbelül 800 ezer — 1 millió forintba kerül, míg a Soprony melletti átalakított s a teljes czélszerűséget megközelítő fegyház, hivatalos adatok szerint, csak 380,000 forintot vesz. az előirányzat szerint, igénybe; s ily adatok mellett, bár nem tartozom azok közé, kik helyeselni tudnák, hogy az igazságügy terén, melynek czélszerű berendezése- s művelésétől az állam legmagasb érdekei, hitele, becsülete, biztonsága, jólléte függenek, szükkeblű pénzügyi aggodalmak s nem a kellő helyen alkalmazott fősvénykedés szerepeljenek, melyek minden tökéletesb s nagyobbserűt előhaladásnak útját állják: szívesen elismerem mégis, hogy ha a kívánt eredményeket olcsóbb áron is elég jól el lehet érni. viszonyaink közt a takarékoság e téren is oly erény, mely csak dicséretet érdemel. Ezen építkezésre, — mert egy volt czukorgyár némely részeinek felhasználásával készül — több oldalról már eleve kárhóztató ítélet mondatott, de, meggyőződésem szerint, alaptalanul; mert csak így sikerül egy a tökéletest megközelítő fegyházat, mely az említett nagy

létszámnak megfelelőleg máshol legalább is egy millió forintba kerülne, a. mondott, nem is felényi összegért előállítani. Mint a rajzokból latom, az állam által megvett volt czukoi'gyárnak csak középszárnya tartatik meg, a mit lehetővé tett ama körülmény, hogy gyár egy (1) méternyi vastag fő falai fegyházi célra is elég erősek; hogy a párhuzamos oldalfalak éppen oly távolhau állanak egymástól, hogy közibök szabályszerű nagysággal bíró 2 zárkasor s egy nyitott folyosó elfér, s végre, hogy semminemű közfalak sem léteznek, melyek megbolygatása által a főfalakat meg kelleue gyengíteni. A tömérdek épületanyag, mely az elbontott mellékreszekből kikerült, majdnem egymagában kiadta a szükséges anyagot az oldal-szárnyak előállításához, melyek a középszárny mind két végére függélyes irányban esnek úgy, hogy ha nem is csillag-alakú, de mégis panoptikus szerkezetet nyer az épület, mely két pontról teljesen áttekinthető lesz. Ha tehát c fegyház, ima- s munkatermeivel, különálló kórházával, iskoláival s gazdasági épületeivel teljesen elkészül, birni fogunk benne oly fegyházat. mely a törvény rendelkezéseinek pontos végrehajtására teljesen alkalmas lesz. Az állítólag egészségtelau ottani víz miatt emelt kifogás is meg van ezáfolva a hivatalosan elrendelt vegyési analízis által.

A mondottakból különösen abból, hogy ma fennálló hazai fegyházaink régi várak- s zárdákból alakítottak át fegyintézetekké, természetesen következik, hogyha valaki oly eszmékkel vagy inkább ideálokkal, s oly magas várakozásokkal eltelve lépne he hazai fegyházainkba, melyeket a pentonvillei mintafogház, vagy a glasgowi, genti. brucksáli, s hasonló tőkélyü intézetek látogatásából hozott haza. hol mind azt létesítve találta, a mit mély eszmélet, s hosszas tapasztalás a fogházépítés s berendezés tárgyában ajánlatosnak bizonyított, a ki oly építkezést keresne itt, mint az említett legtökéletesb intézetekben látott, a fegyházat alkotó részek oly szerkezetét, hogy azok egy közös középpontból sugározva ki, teljes összhangban álljanak, s minden irányban szabad áttekintést s könnyü járulást engedjenek: nagy mértékben kellene csalatkoznia.

De a ki ideálokat nem hord agyában, a ki volt törvény-

hatósági börtöneink nagyobb részének korábbi, s részint még mai állapotát tartja szeme előtt, a ki tudja, hogy azon képek, melyeket hazai börtöneinkről regény- s novellairóinknál, Kölcsey »Vadászrakében« Kuthy Lajos »Két elítéltjében« s Jókaynál több helyütt hideg borzalommal olvasunk, nem a felizgatott költői képzelet túlságos rajzai, hanem a valóság el nem torzított hű képei; a ki leszállott valaha a sötét, szemetes lépcsőkön a sápadt inség s penészes rothadás ama rossz légii, s rosszúl világított üregeibe, hová a büntetéseket s velők együtt a vizsgálat alatti gyanúsítottakat is zárta a bosszúálló közhatalom, a ki saját szemeivel látta, mint én magam is, a mit a költő tolla élénk színekkel, de éppen nem nagyítva leírt »tíz zug, melynek körtere hat négyszeg öl. magassága nyolcz láb, világa ködszürke, hol az eledel ízetlen pép, az ital harmadnapos víz, a laktársak, két beteg gyermek, kik egy padláson gyertyával játszva, gyújtogatók lőnek, s hét rabló, kik dicsekedve regélik cartouchei hőstetteiket sat.«: az ilyen ember örömmel s meglepéssel fogja szemlélni fegyházaink jelen, bár nem tökéletes, de folyton előre haladó állapotát. Börtöneink említett múltja után, s egy részüknek jeleue mellett is, a bár kisebb-szerű tökéletesedést s haladást is örömmel, s annak eszközlői iránti hálával kell üdvözlenüük. Gazdagabb s műveltebb államokban is csak igen kivételesek az eszménynek megfelelő intézetek; a londoni nagy Millhauk-Penitentiary, mely Bentham Jeremiás módosított terve szerint 1810-ben épült, egykor elragadtatást ébresztett látogatóiban, s bennem is; egy középpontban összefutó, s az egésznek áttekintését lehetővé tevő szerkezete. a benne uralkodó rend és tisztaság, egészséges étel, ital, emberi bánás, a rabok nevelésére és javítására fordított ügyelem, s más fényoldalai által, és mégis csakhamar észleltetett, hogy az említett nemes céljt teljesen el nem lehetett érni a rosszúl választott hely, mély, nedves, s a szomszéd gyárak miatt is egészségtelen fekvés, az egészen körülépített s a szabad légjárás előtt elzárt szük udvarok miatt, mely hiányok eredményeül nagymérvű halandóság s búskomorság kezdett uralkodni s a magánrendszer szigorát enyhíteni kellett emberiségi tekintetből. Ehhez járult a magánzárkák körfalainak a hangot át-eresztő s így a rabok közti közlekedést teljesen gátolni nem

képes hiányos szerkezete. Ezen, a figyelmet kikerült s csak később, a tett tapasztalások folytán észlelt okok miatt azután a javítás célja és sikere nagy részben meghiúsult. Middlesex grófságnak coldbathfieldsi javító háza. a halhatatlan nevű emberbarát Howard terve szerint épülve, melyben az auburni nevet viselő együtt dolgozó s hallgató rendszer van legtekintélyesebben keresztülvéve, valamint a többi ily rendszerű fegyházak is. a házi fegyelem fentartására szükséges kegyetlen eszközökkel. melyek közt korbács, koplaltatás, tápodé malom folytonosan szerepel, a bennök uralkodó rend. tisztaság s oktatásra fordított nagy figyelem mellett is igen távol állanak az ideáltól. melyet az általam látott intézetek közt csak a pentonvillei s a glasgowi és genfi közelít meg. Ily csak fokonyként elérhető ideálok utáni törekvés ne tegyen bennünket túlkövetelőkké, midőn hazai fegyházainkról mondunk ítéletet.

A kir. igazságügyminisztériumhoz, melynek kebelében a fegyház- s börtönügyet jelenleg László Zsigmond miniszteri s Kelemen Mór osztálytanácsos urak, az e téren uagy érdemeket szerzett Csillagh László min. tanácsos utódai, a szent akaratú s nagy tudományei miniszter főfelügyelete alatt, kinek ez ügy iránti meleg érdeklődését s humánus és felvilágosodott felfogását az új büntetőtörvény végrehajtása tárgyában 1880. évi augusztus 9-éről 2106. sz. alatt kiadott rendelete s kimerítő utasításai élénken tükrözik vissza, kitűnő szakértelemmel s buzgósággal vezetik, az összes hazai fegyházak s kér. börtönök igazgatóságai évenként statisztikai táblázatokat küldenek be, melyek tárgya és tartalma a következő: I. A fegyintézet helyiségei. azok térfogata s leírása. II. Az igazgatási s örökös személyzet létszáma. III. A fegyenczek létszámának változatai, a szaporulat s csökkenés kimutatása, az élelmezési napok száma. IV. A fegyenczek személyes viszonyai. V. A munkaviszonyok az intézetben, a munkanapok száma, a munkafajok, a fegyenczek keresete. VI. Oktatás, isteni tisztelet, vallás. VII. Az egészségi állapot, előforduló betegségek mennyisége, minősége, fajai. VIII. Az elbocsátott fegyenczek személyes viszonyai, a megkegyelmezettek, feltételes szabadságra bocsátottak, visszaesők száma s arányai, az elbocsátottakról gondoskodásra vonatkozó adatok. E táblázatok jegyzetekkel vannak kísérvé, s egyes (különösen

az illavai, szamosújvári) fegyintézetek igazgatói, lelkeszei s orvosai még kimerítő, tanulságos jelentéseket is szerkesztenek, kiterjeszkedve a tapasztalatokra, észlelt hiányokra és szükségességeknek vélt javításokra is. Ha ezen jelentések, s azokhoz csatolt szabályszerű, többé kevésbé tökéletes táblázatok gazdag adatainak átnézéséhez még a személyes látogatás, a közvetlen szemle benyomásai is járulnak, meglehetősen hű és eleven képet lehet szerezni a fegyintézetek állapotáról, s alapos tájékozást nyerni úgy a hiányok, mint a haladások felől. Mindannak, a mi e jelentések s a személyes szemle alapján fölemlítendő, főjelentősége abban fog rejleni, hogy a hazai közönség tájékozást s meggyőződést nyerhessen az óriási különbségről, mely a régiebb állapotok, s jelenlegi fenyítő rendszerünk közt mutatkozik, s e különbségben az alkotmányos aera s felelős nemzeti kormány egyik oly áldását tekintse, mely előtt csak a szándékos rossz akarat hunyhat szemet E rendszert, a régi nyomorúság kisért helyén, az 1843-iki humánus javaslat alapjára helyezkedő nemzeti kormánynak 1874. febr. 18-án 696. szám alatt, s 1880. augusztus 9-én 2106. szám alatt kiadott szabályrendeletei léptették életbe, s a kormány azóta is folytonos emberbarát i figyelemmel kíséri s időről-időre gondosan javíttatja a tehetség korlátái közt a fegyházi állapotokat. A haladás, legalább I Haván, melyet ezúttal meglátogatni alkalmam volt, folytonos, s alkotmányos és felvilágosodott nemzeti kormányunk. s az ügyet vezető férfiak hűzgósága e téren őszinte elismerést érdemel. Nagyobb eredmények csak nagyobb költségek áldozásával hozhatók létre; itt, legújabb időben, a kedvező ha nem is teljes eredmények, nagyobb összegű befektetések nélkül lettek elérve az igazgatóság által és pedig úgy szellemi, mint munkakifejtési, s ebből származó jövedelmezési tekintetben. De ezek előleges fölemlítése után lépünk be már a fegyház falai közé.

II.

A benyomás, mely egy fegyintézet meglátogatása közben, az emberiség java iránt fogékony keblet érinti, kétségkívül szomorú, mert lehetetlen, hogy a gondolkodó s érző emberbarát

kedélyére leverőig, s elszomorítóig ne hasson több száz mogorva, halvány, egyforma fegyencruhába öltöztetett embertárs látása, kiket az állam büntető hatalma kénytelen volt szabadságuktól hosszú időre megfosztani, s mint a szabadság jótéményére méltatlanokat, gépekké aljasítani; de ha az az ember, ki e rendezett, tiszta helyiségeken átvonul, ismeri és látta hazai börtöneink előbbi s részben még ma is létező állapotát, ismerte a nyirkos, bűzös, sötét, szemetes, életlő helyiségeket, a rothadt szalmát, a nehéz csörgő lánczok tragicus zenéjét, a dögleletes physikai s erkölcsi légkörben senyvedő nyomorultakat, kik szennyben heverve tanulják egymástól az erkölcstelenség s bűn fortéiméit.: lehetetlen, hogy a szomorú benyomás mellett örömet s meglelégedést is ne érezzen, ha észleli a múlt s jelen közti lényeges különbséget, az emberiség diadalát, a nemesebb irányban tett haladásokat. Túlzó és esztelen érzégs volna kétségkívül azt követelni, hogy a büntetésre méltóknak talált büntettesek valamely nagyobb fokú jóllétben vagy kényelemben részesíttessenek; mindenkinek be kell látnia, hogy ily túlvitt érzélgőség helyén kívül lenne a gyilkosokkal, rablókkal, tolvajokkal, csalókkal szemközt, s megsemmisítené a büntető igazságszolgáltatás célját. A ki embertársainak jogait sértette, a társadalomra nézve veszélyes lett, s ezáltal a törvényes büntetést megérdemelte, kell, hogy lakoljoui, s érezze a büntetés súlyát. Képtelen bolondság lenne a fegyenczekben aféle gondolatot ébreszteni, hogy a fegyházban jó dolguk van, hogy az ottani életet valódi, komoly büntetésnek ne tekintsék, hanem oly pihenőhelynek, melyben több kényelmet s jobb létet találnak, mint a mily lyenben jó magokviseletű embertársaik a külvilágban részesülnek. A rabló, a gyilkos, a csaló, a tolvaj, a kamisokmánykészítő, a hamis esküvel játszó gonosztevő ne lakják kényelmes, majdnem urias szobákban, míg áldozata talán hideg földön fekszik, fűtetlen viskóban didereg s nyomorog, ne egyék puha fehér czipót s pecsenyét, mi becsületes rokonainak ott künn elegendő fekete kenyere ali van. A philantropia, a humanizmus, nem mehet azon szélsőségségig, mit gr. Széchenyi István »misericiórdiánusság«-nak nevezett; hogy gonosz embertársunkat többre becsüljük, mint az maga magát becsülte. De más részről az emberiség s az élet-

védők iránti könyör nemes érzelmét sem szabad mellőzni, mely a fegyenczet is embernek tekinti, s minden kínzást s bántó és ekkeserítő lenézést és kíméletlenséget kárhoztat. A megtorlason kívül egy másik nemesebb s magasabb czélnak is kell lebegni a keresztyén törvényhozó előtt: az lehető javítás, a megromlott, elsüllyedt lelkek megmentése isteni céljauak, melyet az említett miniszteri utasítás 3-ik §-a e szavakkal fejez ki: »Az országos fegyintézetek feladata az őrizetük alatt levő fegyenczetek pontos és szünetlen felügyelet mellett fogva tartani, s egyszersmind szigorú fegyelemhez szoktatás, beható vállalásos oktatás, megfelelő pótnyelés, folytonos munka és példás rend által azok erkölcsi javítását eszközölni«. Ennek eszközei: az egészség lehető ápolása, tiszta lég s környezet, kellő mozgás és czélszerű munka, egyszerű, de életfentartó táplálék, s mindenek felett oktatás és lelki vigasztalás. A középkori durvaság, egészségtelen, tisztátlan, nyirkos, és fereglepte földalatti üregekbe zárta a bűnöst, s ott hagyta nehéz lánczokban rothadni. senyvedői. Ezzel elég volt téve a visszatorlásnak, a társadalom bosszújának, de semmi magasabb s nemesebb cél el nem éretett. A szabadság elvesztése már magában elég súlyos büntetés, s a társaság biztonsága kellőképpen meg van védve az által, hogy a gonosztevők, szigorú elzárás által, ártalmatlanokká tétetnek; de magasb feladat, melyet emberi, s keresztyéni kötelesség parancsol, hogy a rabok nevelésben, oktatásban is részesüljenek, s a mennyire lehet, megjavíttassanak, s belőlük, a büntetés kiszendése után, jó és hasznos polgárok képeztessenek. 8 hogy ez sok esetben lehetséges: a jól rendezett fegyházak eredményei bizonyítják.

E nagy és szent feladat ideálja lebeg egy kötelességét nemesen értő s érző fegyházi igazgató előtt. Mindazt, a mi e cél elérésére, vagy legalább megközelítésére vezethet, összhangzatos harmóniába hozni, a szükséges katonai szigort s fegyelmet emberbaráti szelidséggel, atyai indulattal mérsékelni, a gondjára bízott fegyenczek egyéni tulajdonait, vérmérsékletét, különböző lelkületét s műveltségi fokát gondosan tanulmányozni s kiismerni, mily végtelenül nehéz, és ha jó eredményre vezet, mily végtelenül háladatos szerep! Nem ismerek szebb és nemesebb feladatot, mint a fegyintézet igazgatójáié. Ő az inté-

zet valódi lelke, vezérszellem, ki a sokféle szétágazó, s gyakran felette szövevényes kötelességek csomóját intéző kezében tartja; tábornok, kinek élesen látó, parancsoló szemei előtt megörnyedjen a rossz akarat, a makacs dacz, az ellenszegülést megkísérlő merészség; de egyszersmind atya, ki jeleit adja, hogy a fegyenczek nála nem csak igazságos, hanem egyszersmind jóakaró, szeretetteljes bánásra, s emberbaráti részvételre számíthatnak; böles pszichológ, ki a szívekben és vesékben olvasni iparkodik, a komoly magábatérés, s javulás jelenségeit azonnal észreveszi, a csak tévedteket, a csábítás gyarló áldozatait, a megátalkodott, megromlott lelküektől megkülönböztetni tudja, s alattvalóit helyesen, czélszerűen osztályozni, igazságosan sújtani és jutalmazni, rettenteni s emelni képes. Főképpen tőle függ, a fegyintézeteink feltűnő hiányai mellett is eszközölhető jó siker. E sajátságos, elkülönzött, gyászos világban, a külvilággal csak keveset érintkezve, maga is félig-meddig rab nem egyszer komoly veszélynek is kitéve, valódi hősi szerep az, melyre vállalkozott és ha annak megfelel becsületesen és lelkesen, oly érdemkoszorút fiiz gondban izzó halántékai körüi, milyennel a közszolgáltatnak csak kevés harczoza dicsekedhetik. A fegyelmet, a munkarendet, oktatást, stb. illető szabályzatok és szervezetek, melyeket a törvény s a kormány előir, csak holt váz, melybe a fegyházi tisztviselőség, s főkép az igazgató önt életet; a hézagokat s hiányokat, melyek a bármely gondosan előre kidolgozott rideg szabályok mellett mindenkor fenmaradnak, s melyeket csak az élet s tapasztalás mutat ki, pótolni és betölteni, a száraz gépezetet folytonosan olajozni az ő hivatása. Ő teremti meg azt a §-usokba nem foglalható, éltető s mozgató szellemet, mely a sikernek félté tele. Nem lehet tehát eléggé óvatosnak lenni azon férfiak kijelölésében, kikre e fontos feladat bízatik. Ne csak a kellő képességgel, műveltséggel legyenek felruházva, hanem hivatással, szeretettel, lelkesültséggel kell bírniok, nagy erőfeszítést s feláldozást igénylő hivatásukkal szemközt. Mi lenne a javításra is irányzott, nagy fegyintézetekből, ha azok igazgatóit ma is családi pártfogás, kortesérdek, s mindenféle mellék-tekintetek alapján, másnemű szolgálatok díjául, neveznék ki, mint történt egykor a megyei úgynevezett várnagyokkal, kapitányokkal, kik

sokszor befolyásos megyei családok olyan tagjaiból szemeltettek, kik tudatlanságuk miatt más hivatalra alkalmazhatlanoknak tartattak, s dárídókban, korcsmái harcokban tettek szert erélyesség hírnevére. A képzettség, a tájékozottság, a szakértelem megszerzésére sikeres hatással lehet, ha a kiszemelt fegyházigazgatók, nehéz helyzetük elfoglalása előtt, külföldi elsőrendű, jól berendezett minta-fegyintézetek megszemlélésére küldetnek, de ez magában nem elég. Mint az 1867-ben megjelent s egyetemi pályadíjra érdemesített igen tanúságos munka, a »Börtönügy« lelkes, fiatal szerzői, Pulszky Ágost és Taufer Emil, ez utóbbi jelenleg a horvátországi lepoglavai fegyház igazgatója, s a börtönügytan ernyedetlen művelője, egy tökéletes fegyházigazgató eszményképét felállítják, szigorú becsületesség, rendíthetlen kötelességérzet, szilárd akaratereő, önmegtagadás, emberismeret, műveltség, felebaráti szeretet, vallásosság, erkölcsi és személyes bátorság, szükséges alkatrészei azon egész képnek, mely egy hivatásának minden tekintetben megfelelő fegyházkormányzó tiszteletre méltó alakja. Ha alattvalóiban maga iránt tiszteletet gerjeszteni, s egyszersmind azok bizalmát megnyerni nem képes: célzt érni nem fog. Magasít műveltséggel is kell bírnia, hogy a statisztikai adatokat, melyek a czélszerű reformok alapját képezik, gondosan s híven összeállítani, s azokból a gyakorlati következtetéseket levonni s a jellemző egyes eseteket mélyreható bepillantással észlelni, az okok hatását, az eredmények elemeit, megfigyelése s tapasztalatai nyomán kimutatni, s az intéző hatalom elébe czélszerű javítási s előhaladási javaslatokat terjeszteni képes legyen.

Oldalánál van, és segédkezik a lelkész s a tanító, és ismételve mondom, hogy nem ismerek szebb hivatást, nemesebb feladatot, mint a fegyházi lelkészné, s nem ismerek nagyobb érdemet, mint istennek e szolgájáé, ha kötelességeit világosan felismeri s híven teljesíti. Mióta a büntető rendszernek újabb felfogása szerint, miként ezt a humanitás és bölcsészet, a közép-kori durvaság és bosszúlihegő kegyetlenség helyén, felvilágosultabb korunk dicsőségére érvényesítették, a büntetés céljául már nem csak a megzavart jogrend megtorlása, hanem a törvényt megsértő s ezért méltán büntetett bűnösnek egyéni javítása s a társadalom részére lehető megmentése is van kitűzve:

azok, kik e nemes cél eléréséhez lelkesült buzgósággal s önfeláldozással járulnak, oly nemes szolgálatot tesznek az emberiségnek, s az államnak, melyet eléggé méltányolni s jutalmazni alig lehet. Pedig vajmi szerény anyagi díjban részesülnek e valódi missionáriusok, kik főképen csak a szent kötelesség büntetésének nemes öntudatában keresik s találják önfeláldozásuk jutalmát. A mai büntető rendszer javítási céljának egyik kiváló tényezője kétségkívül a vallásos-erkölcsi oktatás, a lelkészi működés, melyet hívei körül a hatályban levő utasítások által körvonalozott kötelességi körében, buzgón s ibletteten teljesít. Ha a lelkész nem csak köznapi türelmet s csekély anyagi jutalmával arányban levő bágyadt robotolást, hanem valódi apostoli lelkesültséget fejt ki szép feladata teljesítésében, még a nem kedvező helyi viszonyok, s a fegyintézetek hiányos berendezése mellett is nagy eredményeket érhet el. A feladatát magasb szempontokból tekintő s nem csupán a rideg hivatalos kötelesség szűk korlátai közé szorító fegyházi lelkésznek teendője, magától érthetőleg, nem csak abban áll, hogy a fegyenczek előtt ünnepnapokon, vagy akár gyakrabban is, egy-egy vallásos és erkölcsi oktatást magában foglaló hosszabb vagy rövidebb beszédet tartson, vagy épen csak abban, hogy velők imádkozzék, s őket a pokol kínjaival ijesztgesse, vagy megtérés esetére a purgatórium fél, vagy a paradicsom teljes jutalmával biztassa, hanem hogy velők minél több időt töltsön, bozzájok szeretetteljesen közeledjék, egyéni sajátságait tanulmányozza, bizalmukat megnyerje, barátjuk, testvérük legyen, szívüket, kedélyeiket átmelegítse s a jó tanácsok befogadására képesekké tegye, s így őket, a mennyire ez a szigorúbb magánrendszer mellőzése mellett lehetséges, komoly magukba szállásra, bűnbánatra, töredelmességre, törvénytiszteletre, emberszeretetre, a lélekre mindenek felett jótékonyan ható munkakedvre, s istenben való bizalomra bírja. Mind erre sok időt, sok fáradtságot s türelmet, a nehéz siker s gyakori csalódás feletti természetes keserűségnek hősies elnyomását, valódi apostoli s missionáriusi lelkesültséget kell áldoznia. — Ha sikert akar érni, már előzetesen meg kell ismerkednie a fegyenczek múltjával, társadalmi s családi körülményeivel, egész szellemi életével, természeti, műveltségi fokozatával, haj-

latnaival, s ösztöneivel, szóval egyéniesítenie kell s az egyéniségekhez mérnie eljárását, melynek százféle árnyalata s különbsége van; más eljárás kívántatik a szelíd és jámbor, más a durva és daczos egyéniségnél, más a kezdőnél, ki egy szerencsétlen tévedés vagy félrelépés vagy fellobbant szenvedély hatása alatt követte el a bűntettet s más ismét a megrögzött gonosztevővel; más a visszaesővel, s azzal, ki csábítás áldozata lett vagy pillanatnyi szenvedély által ragadtatott bűnös cselekményre. Nem csak ünnepeken kell isten igéjét hirdetnie a fegyenczek felfogásához, ismeretköréhez, sorsához alkalmazott vallásos és erkölcsi irányú egyházi beszédekben, s a kellő hangot eltalálnia, hogy a könnyelműség, nemtelen szenvedélyek, munkátlanság szomorú következményeit élénken ecsetelje s ezek feltűntetése által legnagyobb részt elvadult s eltompult hallgatóit a bűnbánat érzelmének felébresztése s elhanyagolt értelmi erejük felvilágosítása által a bűn megtapodott útjának elhagyására, s törvénytiszteletre bírja, s jó útra térítve, azon való kitartásra, ehhez szükséges önbizalomra bírja, nemcsak a szentírást kell magyaráznia s az altból folyó erkölcsi tanításokat levezetnie s reájok ügyesen alkalmaznia, hanem kell, hogy a lelki gondozása alá adott fegyenczek valódi atyja, testvére, őrszellemé, folytonos lelki gyámola s tanácsadója legyen, a kórházban levőket látogassa, s azoknak bármely időben kifejezett óhajára, vagy a nélkül is, a vallás vigasza után esengő lelküket kielégítse. Az ő hivatása, hogy az iskolaköteles fegyenczeknek lieteukint néhányszor hitelemző vallásos oktatást tartson s ezt, az iskolai oktatáson kívül is, kiterjessze az iskolába nem járókra főleg azokra, kikről észleli, hogy a jóban ingadoznak s a javulási előhaladásban támogatásra szorulnak, s kiknek ismert előélete és erkölcsi állapota ezt különösen igényh. Az ő hivatása, hogy a kiszabadultakat, távozásuk előtt, jó tanácsal ellássa, s minél hatályosabban lelkükre kösse az intézetben átvett vallásos-erkölcsi oktatások megtartását s követését, a reájok váró külső élet veszélyeivel s csábjaival szemközt, s a visszaesésre vezető alkalmak s emberek gondos kerülését, a bűnös gondolatok s kívánságok tenyésztő meleg ágyaúl szolgáló henye s muhátlan élettől való óvakodást, a mérsékletességet, szorgalmat, felsőbbség iránti engedelmisséget s törvénytiszteletet. Külön-

sen az ő hivatása az is, hogy a feltételes szabadságra bocsátottakat figyelmeztesse az e tárgyban kiadott utasításokban előírt kötelességeikre, s minél melegebben ajánlja azoknak az éretnyes, jó magaviseletét, hogy a szabad életben is méltóknak találtassanak a törvény e megnyert kedvezményére, addig is, míg teljes felszabadulásuk órája üt; a megkegyelmezetteknek pedig minél hatásosabban emlékükbé vesse elbocsájtásuk végperceiben, hogy a királyi kegyelem e becses ajándokát mindig lelkök előtt tartva, jó viseletükkel arra magokat mindinkább méltókká tegyék. Ha meggondoljuk, minő társadalmi elemekkel van itt a lelkésznek dolga, hogy ezen egész tömeg, melyre átalakítólag kell hatnia, heves indulatok, gonosz szenvedélyek, bosszuállás, könnyelműség, munkakerülés, elhanyagolt nevelés, szeszes italok mértéktelen élvezete, mély tudatlanság, nyomasztó szegénység áldozataképen került a fegyházba, hogy a nagy rész olvasni sem tud, éppen semmi vagy csak igen hiányos vallásos ismeretekkel van ellátva, templomot, iskolát soha se látott; pusztákon, bikák ős farkasok közt, vagy utczai szemeteli s bűnbarlangokban nőtt fel, s részint elkövetett büntettének világos tudatával se bir, azzal dicsekszik, vagy azt igen természetesnek s helyesnek találja: mennyi időbe, fáradságba, ékeszólásba kerül e vadembereket az erkölcs és vallás igazságaira megtanítani, előttük egy új világot nyitni, s így őket lassankint magukba szállásra, töredelmességre, bűnbánatra, engedelmes-ségre, sorsukban megnyugvásra, kitörésre, szabályszerű, rendes és tisztességes magaviseletre vezetni.

Legfőbb gondot s figyelmet kell fordítani a fegyházi lelkésznek a magánzárkákban elhelyezett újonczokra. A magánzárkák célja, s a törvény azon bölcs (fájdalom, nálunk ekkorиг életbe csak kis részijén lépett) rendelete, hogy a fegyenczek, bezárlítatásuk után, magánzárkákban elkülönítve tartassanak, a csöndes magábaszállás eszközésére van irányozva. E magányban töprengő, önmagukkal küzdő, vergődő lelkeket, naponkint felkeresni, s a magukbaszállás erős barczában gyámolítani a lelkész legszebb feladata. Hogy ezt sikerrel tehesse, tanulmányoznia kell a bíróságok vonatkozó ítéleteit s az ítéletek indokait, értesítést szerezni a fegyenc előéletéről, múltjáról, családi s egyéb életkörülményeiről, erkölcsi tulajdonai-

ról, s hajlamairól, hogy ezekhez alkalmazhassa oktatásait, melyek a magányban kétségkívül legerősebben hatnak a fegyencz lelkületére. Annál sajnosabb, hogy a magánzárkák kevés száma, s a tömeges beszállítás ennek meg nem felelő arányai miatt, a fegyenczek a törvényben meghatározott időt megközelítőleg sem tölthetik magánzárkában, s így a sikeres magábaszállás első feltétele hiányzik.

Ki akartam ezekben emelni a fegyházigazgatás lényeges kellékeit. Az igazságügyi kormány legfőbb felügyelő hatóságának kötelessége az érdemeket kiismerni, méltatni s jutalmazni, és arról, hogy e helyek alkalmas egyénnel töltsenek be, s a nem arra való elemek e végtelenül fontos állásról elinózdíttassanak, lelkiismeretesen gondoskodni. Vitás kérdés marad, hogy az igazgatói fontos állás, célszerűbben bizható-e katonákra vagy orvosokra vagy lelkészekre? mindegyik nézet mellett vannak támogató okok. A gyakorlati angolok leginkább katonaviselt egyénekre bízzák a (egyházak igazgatását, s így első helyen veszik tekintetbe a szigor, az erély, a fegyelem érdekeit. Fueszlin, a brucksali fegyház hírneves igazgatója, kinek a börtönügy reformja oly sokat köszön, orvos volt. Az erélyes, szigorú katona, a szelíd jellemű lelkész s mellesleg még a gondos, emberszerető orvos működésének összhangzó egyesülése képezi azon üdvös harmóniát, mely a magas cél elérésére vagy megközelítésére vezet.

Az illavai fegyház igazgatója Kovách Ernő, előbb honvédtiszt, 1868 óta a váczai, 1874. jan. 24-ke óta pedig az illavai fegyháznál alkalmazva, a ki tehát már 17 évi tapasztalással s gyakorlattal bír, mint látogatásom alkalmával tapasztaltain, a katonai szigor emberszerető szívvvel, s hivatása iránt példás buzgalommal egyesíteni tudó férfiú. Tanúja voltam azon tiszteletnek s bizalomnak, melyben alárendeltjeivel szemközt részesül; majd minden egyes fegyencznek múltját, s egyéniségét ismeri, s így azon osztályozásra, melyet tökéletesen keresztülvinni ugyan nem lehet, de a mely, tökéletes magánrendszer hiányában, a cél megközelítésére nézve nélkülözhetlen, s ha tökéletes nem lehet is, mindazáltal sok részben üdvös eredményekre vezet, teljesen képes. Oldalánál van egy ellenőr, s három tiszti írnok, kiknek egyike az igazgatósági iktatót s kiadó hiva-

talt, másika a fegyintézeti iparüzlet, s a fegyenczmunka elszámolását, harmadika a rabok élelmezését vezeti, továbbá egy római katolikus, egy helvét hitvallású s egy görög keleti lelkész. A helvét hitvallású lelkész, Várady Bálint, saját hiveiu kívül az ágostai hitvallásúakat is oktatja, s az intézetben benn lakvánj a munkának szellemi részében kiváló részt vesz. A mózes vallása fegyenczeknél, kiknek számuk csekély, a helybeli rabbi működik. Van továbbá alkalmazva egy tanító s egy rendes orvos; végre: az iparüzleteknél 2 polgári állású egyén van rendes munkavezetői alkalmazásban, és ugyan egyik az asztalosok-, másik az esztergályosoknál.

A fegyőri személyzet áll 1 őrparancsnok, 7 főfegyőr s 86 első- és másodosztályú fegyőrből, összesen 94 emberből. Ezenkívül van az intézetnek, melyben a legnagyobb s legveszélyesb gonosztevők őriztetnek, rendes katonai őrsége is, melynek feladata az intézet külső őrzése, s a biztonságnak és rendnek szükség esetében fegyveres erővel is megvédése, illetőleg a fegyőrség támogatása, mire azonban az utóbbi években szükség nem volt. Áll e katonai őrség egy vezénylő tisztből, a ki rendesen főhadnagy, egy számoló őrmester, 2 őrvezető s 35 közlegényből, kik az intézeten kívül, de annak közelében, a kis mezővárosban 500 forintért a megyétől bérben bírt magánépületben vannak elszállásolva. A tisztek s legények időnként rendszerint minden három hónapban váltakoznak. Ez őrség rendes szolgálata 4 őrszemnek vagy strázsának kiállítása éjjel s nappal, melyek közül 3 a fegyintézet körül, egy pedig a laktanya előtt, aviso-állomáson van elhelyezve; ennél fogva naponkint 12 ember áll tényleges szolgálatban, 12 ember készletben, 12 pedig szabad időt élvez a városban.

A szolgálattelvő fegyőrségi személyzet terhes és nagy felelősséggel járó munkát végez, melyre megfelelő egyéneket találni nem könnyű feladat. Többen bele is fáradnak a nehéz életbe, s önként kérik elbocsáttatásukat. 1883-ban négy s 1884-ben hét bocsáttatott el nem elég jó magaviselet miatt, s fegyelmileg 37 esetben voltak büntetve. Nagy többségük azonban jó minősítéssel bír. s az összes számból 34 tud írni s olvasni; magyarul beszél 78, németül 77, tótul 91, románul 6. Öt beszél négy nyelven, 51 három nyelven, a többi, kivéven

ötöt, ki csak egy nyelvet bír, legalább két nyelven. Eme soknyelvűség okvetetlenül szükséges az illavai fegyenczek őreiből, mert ide az egész soknyelvű országból mindenféle nemzetiségű fegyenczek hozatnak, míg más fegyintézetek kisebb körökre, bizonyos megyékre szorítkozva, a sok nyelvtudást nem annyira igénylik.

Az eredetileg nem fegyházi célra épült helyiségek, melyek — mint már említettem — már mostanig is annyiba kerültek 1855 óta, hogy ez összesen a célznak teljesen megfelelő mintafegyházat lehetett volna építeni, most is folytonos javításokat s újabb felszereléseket igényelnek, melyeket a gondos igazgatóság időnként javaslatba hoz, s a kormány, a lehetséges határai közt, teljesít. 1883-ik évben 2205 frt 74 kr., 1884-ben pedig 2788 frt 25 kr. adatott ki épületjavításra; leltári tárgyak beszerzésére s kijavítására pedig 1883-ban 809, s 1884-ben 813 forint. Az intézet gyári udvarán álló anyagfészer munkateremmé alakítottatott át, a külső udvaron pedig új anyagfészer épült 4583 frt költséggel. Ezen építkezés által nagy hiány pótoltatott az intézetben, s amaz előny is eléretett, hogy a fegyintézet szűk udvarából a sok faanyag eltávolított, mely tűz esetében igen veszélyes lehetett volna, s az igazgatóságnak sok aggodalmat okozott azon okból is, mert a felhalmozott anyag az udvarokon buvó helyeket képezhetett s a felügyeletet megnehezítette. 1884-ben még engedélyezve lett a fűrészgár-épületnek emeletessé átalakítása, s a külső udvarban, a kertek felé, kerítésfal építése, mire 15,499 frt lett előirányozva s ez évre 10,000 frt utalványozva. A kerítés el is készült; az épülethez szükséges anyagok nagy része beszereztetett. A leltári tárgyak az utolsó évben 200 darab összeszükségelt vaságyval szaporodtak, melyek a fegyházi iparüzlet által lettek előállítva 1500 frt értékben; ezen mind gazdasági, mind tisztasági szempontból igen czélszerű tárgyak mintái az országos kiállításban láthatók.

Az intézet összes helyiségeit megjártam. Az épületek s helyiségek a következők:

Van 27 hálószoba a fegyenczek részére különféle nagyságban, melyeknek területe kitesz 2044 négyszögmétert 2.65-től

3.7 méter magassággal s 6513 köbméternyi légűrtartalommal. A hálósobákban, ott léteben, el volt helyezve 560 fegyencz; esett tehát egyre-egyre 3.6 négyszögméternyi tér, s miután a szobák magassága általában 3 méter, jut egy-egy fegyenczre 10.8 köbméternyi űr. Minthogy legalább 16 köbmétert kellene igénybe venni egy-egy fegyencz részére, hogy az egészségi szempont ki legyen elégítve: látszik, hogy az illavai fegyház befogadási képessége az ott őrzött, kerek számmal 600 fegyenczre nem elegendő, mert a fennebb említett 16 köblábnyi űrt véve alapul, csak 407 fegyencznek volna ott helye. A legkisebb szobák, melyek 20-23 négyszögméternyi térfogatnak, 55 fegyencz befogadására alkalmazhatnak, s ilyen szoba van 8. Egy szoba van 8 fegyencz által lakva, 3 szoba 14 16 fegyencz, 3 szoba 26 fegyencz, 10 szoba 28 fegyencz, egy szoba 30 s még egy 36 fegyenczcel népesítve. E számok mutatják, mily tágas és népes hálósobák vannak Illaván. Hogy ezen összezárás kénytelensége, s az egyes elkülönzött éjjeli alvóhelyek lehetetlensége csak hátránnyal bírhat a fegyenczeknek magukbaszállás által feltételezett javulására, s az erkölcsi és érdemosztályzás végrehajtásában is jelentékeny és sajnos akadályt képez, már említettem s minden pszichológ érteni fogja. A legszigorúbb felügyelet sem gátolhatja, hogy a fegyenczek össze ne sűgjanak, ne érintkezzenek, egymást ne rontsák; de az egészségre is hátrányos annyi embernek egy szobában összeszűfölnöke. Ezen pedig lényegesen segíteni az illavai zárdában nem lehet, mert egy régi, más czélra emelt épületből lehetetlen újat és czélszerű felosztását csinálni, s így csak tűrni kell az ebből eredő hátrányokat s a helybeli hiányt, a menyire lehet, az igazgatás szellemi hatása által pótolgatni. hogy a fegyenczeket, ily mostoha körülmények közt is, testi s erkölcsi egészségben fentartaui, sőt előbbre vinni s fokozatosan javítani lehessen. Midőn az illavai fegyház egy része még trinitárius-zárda volt, akkor a mostani nagy hálósobák helyén a szerzeteseknek lakhelyül szolgáló kis cellák léteztek, s készakarva lettek, átvétel után. a kis szobákból nagyok alakítva. Jó lenne most a régi kis szobás állapot, s ha egykönnyen lehetne, helyre kellene azt állítani. Akkor, midőn az illavai kolostor fegyházzá átalakítása történt (1855), noha az emel-

kedettebb s emberiesb nézetek és czélok, s azok szerint épült fegyekázak már ismeretesek voltak a polgárosult világban s nálunk is: más viszonyok közt mégis más szempontok uralkodtak, mint ma. A büntető intézetek főképen a büntetés minél olcsóbb s minél egyszerűbb keresztülvitele szempontjából lettek berendezve; a fegyenczek számára, a közmunkákon kívül, egyéb munka nem létezett; azok erkölcsi javítása, s általában az emberiségi tekintetek számításba kevesebbé vétettek; egészségükkel sem sokat törődött az intéző hatalom, sőt talán kívánatosnak tartotta, hogy a gonosztevők közül minél többen elhaljanak, az életben maradtak pedig »con amore« sanyargattassanak. Ily nézetek alapján készültek a magánzárkákul használható, s a javítás lényeges eszközeiül szolgálható kis szobákból nagy termék, melyekben minél több fegyencz összezsúfoltassék, kik azután egymásnak egészségtelen testi és erkölcsi atmoszféráját lehellik be.

A fegyenczek lakására szolgáló nagyobb szobákon kívül 36 kis szoba, úgynevezett magánzárka, van Illaván, s ezek közül is néhány más czélra. p. o. zsidó isteni tiszteletre, lelkészek s munka-osztályvezetők szobáíul van elfoglalva. A földszinten van 12, melyek közül 5 sötét; e 12 zárka négy folyosón elszórvá fekszik, s télen át csak a folyosóról, egy közös kályhából, fűthető. Hogy melegeget nyerjenek, a külső faajtókat bezárni nem lehet, s csak a belső vasrácsajtók maradhatnak elzárva, miből az következik, hogy a fegyenczek egymással még gondos felügyelés mellett is, szót s jeleket válthatnak. Egyébiránt a magánzárkák, mint ezt az országos kiállításon, a »fegyencz és rab« munkacsarnokban, mindenki megtekintheti, kettős, ú. m. erős vasrácsos belső ajtóval s erős vaspántos külső faajtóval, mindegyiken szilárd zárral, s a közepén rendszeren bezárva tartott, de kívülről nyitható kis ablakkal vannak ellátva, mely utóbbiakon át a fogolyra be lehet látni, s minden perczen meg tudni, mit mivel. Összerakható vaságy, szalmazsákkal, mosdóedény, a munkához szükséges asztal, szék s kis fali szekrény a bútorzat. Az első emeleten, három folyosón van szintén 12 zárka, mindegyik külön fűtéssel; ezeknél tehát az előbb említett baj nem létezik. Ezek világos zárkák, ablakkal kifelé, de ezekből is öt el van foglalva munka-

helyiségnek, s csak hét használtatik saját céljára. A második emeleten szintén 12 világos zárka van. Összesen hát a 36 zárka közül is csak alig 30 szolgál sajátképpen céljára, tudniillik új fegyenczek törvényszerű elhelyezésére s fegyelmi büntetésre.

Az alsó várkastély-épületben, az igazgató lakása körüli vannak az összes irodahelyiségek, a fegyőrök laktanyái s a fő őrtanya. Ott kap hivatalos lakást az igazgató, az ellenőr, a reformált hitv. lelkész, egyik Írnok s az őrpáncsnok. A többi említett tisztviselő a kis mezővárosban lakik, szálláspénzt kap, s e részben sok nehézséggel bajlódik, mert e kis, mintegy 1000 lakossal bíró községben alig lehet szállásra szert tenni, s ha van, az is rossz és drága. Ezzel is újra bizonyítva van, hogy igen téves eszme volt annak idejében olcsó, de a célnak meg nem felelő ócska épületeket venni meg, és még nagyobb városoktól s forgalomtól távol eső helyen, s azokat előre ki nem számítható roppant költséggel foltoztatni, hogy végre is a legszükségesebb helyiségek se álljanak rendelkezésre. Ha ingyen kapott volna az állam ily régi ketreczeket, még akkor sem kellett volna elfogadni. A katonai őrség is az épületen kívül van. a mi esetleg igen veszélyes lehetne, mert adott esetben ostrommal kellene bevenni a várat.

Az irodákban a rend s ügyvezetés a jelen igazgatóság alatt tökéletesnek mondható, pedig a teendő tömérdek és igen sok ágú. A számadások pontos vezetése, anyagok kezelése, s a rend fentartása 166 különféle könyvet, számadást, nyilvántartást. kimutatást s jegyzéket vesz igénybe, melyek egyes kezelési ágak szerint vannak beosztva. Az igazgatósági irodában, az irodavezető felügyelete alatt vezetetik 46, a pénztárkezelés körül az ellenőr által 24 könyv, s ez utóbbiak közt különféle pénznapló (élelmezési, iskolai általányok, iparüzlet, fegyenczek tulajdon pénzei, építkezés, idegen pénzek stb.); a fegyházi iparüzletnél vezetetik 28 könyv; a fegyenczélelmezés, gazdászati és házi számadások körül az élelmezési tiszt vezet 10 könyvet; az orvos a kórházi kezelés, s gyógyszerár körül 18. az őrpáncsnok, a fegyőri szolgálat beosztásáról szintén 18; a tanító a fegyenczek iskoláztatására s intézeti könyvtárra vonatkozólag 5 könyvet, illetőleg ívet vagy táblázatot. Mind

ezen feljegyzések nagy része (56 szám) meghatározott időben a kormányhoz felterjesztetik. Az illető jelentések és rovatok a miniszteri számvevőséghez, s részint a belügyi és honvédelmi minisztériumhoz is felküldetnek. Kötelességszerűleg felterjesztendő naponként egy, havonként 9, félévenként 21, évenként 16 jelentés, s még esetleg néhány meg nem határozott időben is. A rendes és bizonyos meghatározott időben, felsőbb meghagyás folytán, kötelességszerűleg felküldött számadások és felterjesztések egy éven át 551 számra mentek. Különféle 56 nyomtatvány, táblázat stb. van készen, melyek pontosan kitöltendők. Az igazgatói iktatóba érkezett 1883-ban 788 szám, s ezek közt 233 az igazságügyi minisztériumtól, 1884-ben 633 s az i. ii. minisztériumtól 161. Ezenkívül a fegyintézeti iparüzlethez, mely önállóan vezetetik, érkezett 1883-ban 953 s 1884-ben 857 levél, onnét pedig elküldetett 1133, illetőleg 1100; az összes ily levelek száma tehát több mint 2000. s az igazgatóságiakkal együtt 2800. Látszik e számokból, mily nagy tömegre mennek a fegyintézeti igazgatóságnál az irodai teendők. Mind ez igen sok irkafirkával jár, s nekem azon gondolatom jött mind ezek átnézésénél, hogy talán sok fölösleges munka is végeztetik, s a bürokráciai lomot talán kevesbiteni is lehetne, a nélkül, hogy e miatt a jó rend s a kormányfelügyelet érdeke szenvedne. Az igazságügyminiszter úgysis évenként kiküldött biztosa által szerez tudomást a fegyintézetek állapotáról, a ki ezt megvizsgálja, a szabályok pontos végrehajtása felől meggyőződik, s a fegyenczek kérelmeit és netaláni panaszait meghallgatja.

III.

A kórházi szobák száma Illaváu 8, s ezek 75 beteg befogadására vannak felszerelve. A legkisebb szoba is tartalmaz 38 négyszögméter térfogatot 5 beteg elhelyezésére; a legnagyobb betegszoba 85.6 négyszögméternyi, 14 betegre berendezve. Az összes betegszobák űrtartalma 1821 köbméter, miből egy-egy betegre azon esetben, ha a kórházi szobák teljesen meg vannak töltve, 21.2 köbméter jut, de a betegágyak nem lévén egyszerre mind elfoglalva, valóban jóval több űr számítható. E részben

is észlelhető azon hiány, hogy egyes betegek számára külön kis szobák nincsenek, holott ez úgy gyógyítási, mint erkölcsi szempontból kívánatos volna, ha ugyanis valamely magánzárkában elkülönözve tartott fegyencz annyira megbetegszik, hogy kórházi ápolást igényel, azonnal meg kell szüntetni reá nézve a szükségesnek talált magán elzárást, s a kórházi közösségbe venni fel a beteget, aki azután a közösségben roton vagy romlik.

Egyébiránt az illavai fegyház s benne lévő kórház levegője igen egészséges, mert a régi vár a Vág folyó kies völgye felett 20 22 méternyi magasságban fekszik s gyönyörű kilátással bír. Ablakaiból messze elláthatni a szép völgy falvaira, kastélyaira s azok felett emelkedő erdős hegyek ormaira, a szemközti fekvő pruszkai (Königseck-féle) toronyra, parkra, s Oroszlánkő romkoronás bérczére.

A fegyházbüntetés végrehajtása tárgyában kiadott miniszteri utasításnak, mely a leghumánus szellemről van áthatva 6, 14, 22, 29, 32, 50-54, 56, 58, 59, 60. §-aiban foglaltatnak a fegyenczek egészsége fentartására vonatkozó szabályok. Legfőbb eszközei ennek a tisztaság, a szabad levegőn engedett mozgás, megfelelő élelmezés s munkával foglalkodtatás; folytonosan, de különösen megbetegedés esetében alkalmazott orvosi gond. A mi a tisztaságot illeti, az átvett fegyenczeket, mielőtt tisztá fegyenczruhába öltöztetnek, megmosdatják, megfürösztik, hajukat rövidre nyírják, szakállukat leborotválják. (6. §.) A nyári évszakban hetenkint egyszer hideg, a többi évszakokban két hetenkint meleg fürdőt kapnak, poros munkával foglalkodók pedig télen is minden héten fürödnek. (53. §.) Agyszalmájok minden félévben újjal cseréltetik fel; a fehérenműek hetenkint, az ágyi ruhák kéthetenkint tisztákkal váltatnak fel (54. §.) Az intézet minden helyisége tisztán tartatik, a munkaszobák és magánzárkák naponkint kisépertetnek s időnkint kisúroltatnak s a folyosókkal együtt minden évben egyszer kimeszeltetnek, az árnyékszékek s ürülékcserepek fertőtlenítetnek (50. §.) A helyiségek naponkint szellőztetnek; a kellő hőmérséklet fenntartására az orvos felügyelni tartozik; a légváltoztatás eszközlésére szolgáló készülékek jó karban tartatnak (51. §.) A szabad légjótéteménye azoknak, kik zárt műhelyekben dolgoznak, vagy magánzárkákban vannak elkülönítve, szűkebben méretik. Sze-

rencsések, a kik szabad levegőn, udvarokon s kertben dolgozhatnak s ezek közt a halandóság aránya is kisebb. A többiek naponkint egy órát sétálnak a fegyintézet területén belől, az igazgató által kijelölt rendben, osztályonként, mérsékelt gyorsasággal, köralakban, hallgatva s mintegy öt lépésnyi távolságban lépdelvén egymás után. A séta megosztva, délelőtt 10 s délután 2 óraker történik. (22. §.) A munka, ha nem túlterhelő, az egészség-fentartás egyik legjobb eszköze; a munka nemét, melyre minden egyes fegyencz alkalmaztatik, az igazgató, az orvos előleges meghallgatása után határozza meg. (29. §.) Testi egészségre ártalmas munkanemek meg nem engedtetnek. (32. §.) Még a legsúlyosabb esetekben alkalmazható fegyelmi büntetések közt helyet foglaló testi sanyargatások, lábbilincs, karperecz, kurtavas, lelánczolás, kényszerzubony-viselés kimérésénél s tartamánál is emberiség-parancsolta tekintet van az egészség- s testi épségre, p. o. kurtavas csak tiz napig, s naponkint csak hat óra hosszát, éjjel pedig épen uem alkalmazható. Mindezen humánus szellemű utasítások Illaván lelkiismeretesen követtetnek. Az udvarok azonban, melyeken az engedett séta történik, uem elég nagyok; egyik 1507, a másik 627 négyszög méternyi. A kert, hol a fegyenczek egy része dolgozik, 15,336 négyszög méter kiterjedésű, de e nagyobb mozgási tér jótéteményében csak kevesen részesülhetnek. Nagy hiány a beosztásban, melyen térszúke miatt segíteni nem lehet, hogy a kórház nincs ellátva a lábbadozó betegek számára külön udvarral. hol a nap nagy részét szabad légen, zavartalanul tölthetnék. mert ugyanazon udvaron kell lelselniök, sétálniok, hol a házi gazdaság egész forgalma mozog, s ezenkívül még az egészséges fegyenczek egy részének is ugyanezen udvar szolgál közös sétahelyűi, minél fogva nehéz meggátolni, hogy a kórházbeliek az egészségesekkel ne találkozzanak.

A házilag kezelt élelmezés sokkal jobb annál, melyet bérbeadás útján lehet eszközölni, tiszta és egészséges; nem bő, de elegendő az erő fenntartására. Reggelire, hetenkint ötször, rántott leves, egyszer túró, egyszer szalonnaadag; ebédre négy-szer rántott leves és főzelék, háromszor hús, leves és főzelék hússal; naponkint egy-egy czipó, mely legalább két nappal előbb) sült; vacsorára csak kenyér képezi a szerény élelmezést; bort

vagy sört megtakarított munkadíjaik egy részéből, mérsékelt mennyiségben vehetnek. Dohányozniok azonban egyáltalán tiltva van. A betegek számára az orvos rendel a kóresethez alkalmazott étellemezést, s mindez külön utasító táblákon jegyeztetik. Levesen, húson kívül bort és sört is kapnak, ha a nyavalya természetű kívánja.

Míndez emberszerető gondoskodás mellett is a betegségí arány elég nagy; a fegyenczek legnagyobb részének arczzsine, a fegyház egészséges fekvésének daczára is, sápadt és sárga. Végre is keveset mozognak szabad légen; a nagyobb rész egész napon át, sokadmagával, szobába szorítva s ülve dolgozik, és mindnyájan, kivéven a szűk magánszobákban levő kis számot, sokadmagukkal alusznak. Táplálékukban csekély tényező a hús, a mi erősít és pirosít. Saját költségen való külön étellemezés tiltva van: a bűnösök e köztársaságában egyenlőség uralkodik, s csak a kitűnően jó magaviseletiek részesülnek némi kis kedvezésekben. S hát biz' ez rosszul eshetik az egykor kényelemben dobzódó uraknak, de a legnagyobb résznek — s lehetetlen, hogy ez eszükbe ne jusson, s hálára ne kötelezze őket a gondoskodé állam íránt még is jobb anyagi dolga van itt, mint a Vág sovány mellékvölgyeiben lakó szegény tót népnek, mely épen oly nehéz munkát végez, rosszabb kenyérrrel s étellemmel táplálkozik, húst nem eszik hetenkint háromszor, sőt évenkint is alig; télen fázik s télen-nyáron piszokban él. és ha megbetegszik, legtöbb esetben gondviseletlenül elvész. Itt legalább van meleg étel, tiszta ruha, fűtött szoba, s betegség esetében gondozás, orvoslás. Igaz, hogy szabadság nincs, s ezt semmisen pótolja!

A fegyenczek egészségügyi viszonyairól külön statisztikai táblázat szól. Megbetegedett 1883. év folytán 377, 144-el kevesebb, mint az előző évben; 1884 folytán azonban 446, tehát 69-el több, mint 1883-ban és pedig egy Ízben 300, két Ízben 99 s kettőnél is több Ízben 47. Meghalt 1883-ban 18; 1884-ben pedig 33. Azonban a megbetegedésnek s halandóságának ezen felöttő növekedése 1884-ben, semmi jelentőséggel sem bir s pusztán csak esetleges és nem rendszeres, melyből az egészségí állapot lényeges változására lehetne következtetést vonni; a lappangó kóranyag, mely már 1883-ban gyűlt össze,

1884-ben tört ki. s meglehet, hogy a jövő évbén a betegedési s haláleset ismét fogy. Alapos következtetésekre e téren hosszabb időszak megfigyelése kívántatik s Illaván a fegyenczek egészségi állapotára nézve két időszakot kell megkülönböztetni, u. m. 1856 kezdetétől 1867. végéig tizenkét évet az osztrák abszolnt kormány s a provisorium alatt, s azután 1884 végéig 17 évet, a magyar alkotmányos korszak uralma alatt. Az abszolnt rendszer és provisorium idejében (1856—1868) 1614 beszállított fegyenc között elhalt 854, vagyis a létszám 52.9 percentje; jött minden évre 72 halott; a második időszak (17 év) alatt 1703 fegyenc között meghalt 352 fegyenc. a létszám 20.75 percentje s jut átlag egy évre 20.7 halott. Mily óriási különbség és javulás!

Ennek tagadhatlan oka a két különböző rendszerben fekszik. Az utóbbi korszakban emberiesb bánás, szabályozottabb munkáltatás, jobb élelmezés, gondosabb oktatás, lelkiismeretesb ápolás uralkodik. 1868 óta, a mint említettem, az évi halálozás átlag véve 20 főre megy; eszerint, ha a később kifejlett tényezők amaz első korszakban is alkalmaztattak volna, a halálozási szám sem volna a mostaninál nagyobb s 854 helyett csak 340 balt volna el; elhalt tehát a rendszer hibái miatt 514-el több, a mostani rendes számon felül.

A betegségek nemei közt leggyakoribbak úgy itt, mint más fegyházakban, a légzési s emésztési szervek bántalmi s hevenybélburut, vérszegénység, váltóláz. A hosszas fogság, kevés mozgás, természetesen megrontja az emésztő szerveket. A feltűnően uralkodó hurutos bajok pedig természetes okot találnak az illavai fegyház különben egészséges fekvésében. Az ország északnyugati határán, a környező begyek éles levegőjében, kemény ivóvíz mellett, az ország déli részeiből ide jutott fegyenczek lélegzési szervei könnyen megtámadtatnak. A fegyházépület a Vág vize partján, fensíkon, minden oldalról erős légáramlatoknak kitéve, szeleknek nyitva fekszik, s így nagyon is érezhető az erős léghuzam, mint magam is tapasztaltam. Ezekhez járul, hogy Illaván nagy mérvben üznek oly kézművességeket, melyek a testi erőnek nagyobb fölemésztésével járnak, s hogy itt a legterheltebb bűnösök vannak összegyűjtve, kiket a lelkiismeret kínzó fordulása is gyötör; — éltel

korú feyencz is nagy számmal van s a hosszas fogság gyengítő, pusztító hatása kimaradhatlan. 1883 folytán egynek csakugyan sikerült magát felakasztani.

Mindezt összevéve, az egészségi állapot aránylag még elég előnyösnek mondható Illaván. A betegségi statisztikában feltűnő, hogy a halálozás leggyakoribb a beszállítás első évében. Az 1884-iki 33 elhalt ember közül 25 olyan, ki legfeljebb öt év óta volt Illaván.

IV.

A feyházakban kitűzött magasb czélnak, a feyenczek nevelésének s javításának egyik legfontosb eszköze, a czélszerűen berendezett, a feyeuczeket elfoglaló, őket a rossz gondolatokat tenyészítő henyéléstől s unalomtól megmentő, a jövőre egy vagy más irányban ügyességet s képességet kifejtő, s ennélfogva a tisztességes megélhetésre reményt nyújtó s vigasztaló munka. A fogoly, erejéhez s tehetségéhez mért munkát végezve, ennek jövedelmével részint az államnak reá fordított költségeit némileg megtéríti, részint saját kényelmét is előmozdítja, részint a jövőre, kiszabadulása idejére, némi kis tőkét szerez, melylyel az első hetek vagy legalább napok szüksége fedezve van. Csak ezáltal érhető el, hogy a feyenczből, a büntetés ideje alatt, a társadalomnak jóra való, hasznos tagja képeztesék, a ki, szabadulása után, munkakerülés s tudatlanság miatt csakhamar ismét új büntettek elkövetésére ne vetemedjék, s visszaesővé ne váljék.

Illaván 12 munkaterem van, összesen 1117 négyszög-méternyi térfogattal s 3429 köbméternyi légtartammal, miszerint e termekben 285 feyenczre volna csak hely, 12 köbmétert számítva egy-egy főre. A dolgozó feyenczek száma azonban sokkal nagyobb lévén, e helyiségek nem elegendők azok befogadására; így p. o. a szabó- és czipész-iparnál, melyek igen népesek (rendesen 160 feyenczczel); úgy, hogy itt még a mellettök lévő magánzárkából is hatot s ezek folyosóját is el kellett foglalni. Ügyszintén az épületbeli asztalosműhely s az esztergályosok két nagy szobája sem elég térés az e nemű munkások elhelyezésére; a szomszéd folyosón is sorba kellett

állítani az esztergálypadokat, s a foltozó szabók egy része szintén egy másik folyosóra szorult. A külső asztalos-műhely áll 3 szobából. Van ezenkívül kovács-, lakatos- és bádogos-műhely s 4 helyiségből álló gőzfűrészgár.

A házilag kezelt iparüzlet vezetése a fegyintézeti igazgatóságok legterheesebb feladata, különösen Illaván. Minden nagyobb kereskedő várostól, vásárhelytől távol, az ország szélén, terméketlen, szegény vidéken s kezdetleges életmódú, kevés igényű népesség közepette, minek természetes következése, hogy a fegyliázi ipar a maga terményeinek helyben vagy közelben piacot nem talál, s kénytelen azokat messze vidékekre, sőt külföldre is, nagyban vevőknek hitelre árusítani el, kik azután a készítményeket kis részletekben eladogatva, nyereszkednek. Az illavai igazgató, tömérdek más gondja s teendője mellett, még az igen sok fáradtságot igénylő iparüzleti teendőket is kénytelen végezni, a minél még károsodásnak is lehet kitéve, ha iizéri ügyesség nagyobb fokával nem bír; s mind ezt a nélkül, hogy e fáradozása után bármi külön anyagi előnye volna. Kell tehát e helyen, s mindenütt, hol az iparüzlet házilag vezetetik, hogy az igazgató, egyéb fontos feladatain kívül, még legyen kereskedő is, ki az iparüzletet s ennek sokféle részleteit értse, az árúkat ismerje, azokra szerződjék, alkudjék, piacokat keressen.

Tizenkét év óta a fegyházi iparüzlet s a fegyeczek ellátása kizárólag az igazgatóság által, saját körében s minden vállalkozó mellőzésével, házilag üzetik s kezeltetik, s az iparüzlet által előállított soknemű árúk legnagyobb részt szabad kézből adatnak el, s e tekintetben csak a m. kir. ipar- és kereskedelmi minisztérium által a lötenyészintézetek részére megrendelt ruhák s lábbeliek, és egy budapesti nagy vállalkozó (Ferencsik) részéről nagyban megrendelt katonai egyenruhák képeztek kivételt, melyeknél nem kellett gondoskodni az anyagok házilag történő beszerzése s a kész árúk részletes elárúsításáról. De ez is csak annyiban volt előnyös a fegyházi iparüzletre, hogy nem kellett a munkaanyagokba előlegesen tőkét fektetni, miként ez nagy mérvben szükséges, példának okáért, a famunkáknál s a czipészetnél, melyeknél a befektetett anyag árát sokszor csak évek múlva lehet megkapni. Pedig éppen az

asztalosság, esztergályosság s általában a famunkák gyártása képezi Illaván a főiparágat, melyre nagy értékű anyag és szerzőszámok beszerzése szükséges. A legtöbb megrendelés esztergályos-czikkre érkezik, melyek tömör tartalmuk s kisebb térfogatuknál fogva kivitelképesek a forgalomban, mert könyvebben mállázhatók és szállíthatók távoli) helyekre is. De a leginkább keresett czikkek is csak igen szerény jövedelmet hoznak, mert csak úgy kelendők, ha oly áron adatnak, mely mellett az átvevő és szállító kereskedő saját és pedig jelentékeny nyereségét megtalálja; a vevők pedig nem a közvetlen fogyasztók, hanem csak a közvetítő kereskedők.

Az utóbbi években azonban több kir. ügyészség s járásbírótság rendelt meg nagyobb mennyiségű börtöni s fogházi czélokra szolgáló árukat, nevezetesen: 1883. évben 11,655 forintnyi, 1884-ben pedig 17,282 frt 75 krnyi növekedő értékben. Ezek közt legjelentékenyebb megrendelést tett 1883-ban a szegedi (3500 frt értékig), temesvári (2095 frt) s azután sorban a uyiregyházi, pozsonyi, pécsi, újvidéki, szombathelyi, fehértemplomi, besztercebányai, erzsébetvárosi, szabadkai, szegszárdi kir. ügyészség. 1884-ben pedig ismét a szegedi (5719 frt értékig), a győri (2194 frt), a fehértemplomi kir. ügyészség (2139 frt érték); az aszódi javító- s kishartai közvetítő-intézet, s azután a pécsi, nyíregyházi, pozsonyi, szombathelyi, fehérvári, eperjesi, trencsényi kir. ügyészi hivatalok. Főczikket képeztek az összecsukható vaságyak, melyek Illaván igen jó, szilárd minőségben állíttatnak elő, s melyekből az említett kir. ügyészségek megrendelésére 1883-ban 331 darab s az utolsó három évben, idegen megrendelésre 890 darab, s az illavai fegyház számára 250, és így összesen 1140 darab készült. Továbbá fegyenczruházi czikkek. Az e nemű iparczikknek minél nagyobb elterjedése azért is igen kívánatos, mert ez sérti legkevésbé a kis raagániparosok érdekeit.

A fegyházi iparüzés ellenében ugyanis legnagyobb nehézség az, hogy érzékenyen sérti a magániparosok érdekét, kik a versenyt ki nem tarthatják a fegyházi olcsó munkával s árakkal. E miatt már külföldön, különösen Németországban, de itthon is sok panaszos felszólalás történt. És valóban legközelebb az osztrák igazságügyminiszter körrendeletét bocsá-

tott ki a főügyészségekhez, hogy az állam költségén üzött iparágaknál az iparczikkek árai oly módon szahályoztassanak, hogy azok a magániparosokéival lehetőleg egyenlők legyenek; a magánvállalkozókkal kötendő szerződésekben pedig a munkabér akként állapíttassák meg, hogy az iparosok ez által kárt ne valljanak, s a vállalkozó köteleztessék, hogy a fogházakban előállított munkanemekben a fogház kerületében élő kis iparosokkal versenyre ne lépjen. Az említett panaszok csakugyan nem alaptalanok, és miután más mellőzhetlen szempontok a fegyenczek folytonos foglalkodtatását követelik, igyekezni kell, hogy a fegyházi ipar leginkább csak oly czikkekre terjesztessék ki, melyek versenye a magániparosokra nézve legkevesebbé hátrányos, s különösen arra törekedni, hogy első sorban nagyobb mérvű megrendeléseket nyerhessen a szabó- és czipész-iparágakból, kir. ügyészségek, fogházak és testületek részéről. Ezek biztosíthatnak legjobban a fegyenczek részére folytonos, bár szerényen jövedelmező elfoglaltatást, a nélkül, hogy a magániparosok érdekei ez által erősebben sértetnének. És valóban, az érdekeltek nyilatkozatai úgy hazánkban, mint a külföldön akképeu hangzanak, hogy nem tesznek kifogást, ha a fegyházi munkaerő csak az állam szükségleteinek fedezésére fordíttatik. Ily hivatalos megrendelések továbbá megmenetik az igazgatóságot azon kellemetlen alkuszi szereptől, hogy neki kelljen úton és útfélen, itthon és külföldön megrendelőket s vevőket keresni iparczikkei számára, s az állam érdekére nézve is előnyösebbek, mint az idegen s magán megrendelések, melyek sokszor, a legnagyobb óvatosság mellett is, kockázattal járnak, s az igazgatóságot, a felelősség súlya alatt, feszélyezik. aggasztják s gátolják az iparüzlet feljesztésében.

Előnyös volt ily irányban, az említett példákön kívül, az Tllaván szintén állomással bíró vágvölgyi vasút építése is, mert ennek építése alkalmával s fennállása óta nagyobb mennyiségű talicska, targoncza, asztal, szék, kútfedél stb. lett megrendelve (1883-ban 8431 firt értékben). Remélhető, hogy a hivatalok. intézetek s testületek efféle tömeges megrendeléseivel se maradnak el, sőt növekedni fognak. Így a magy. kir. ménestelepék részéről, melyek 1884-ben 4587 firtnyi értékű szabó- és czipésmunkákat rendeltek, 1885-re is tetemesb s az

eddigieket túlhaladó megrendeléseket kapott az illavai iparüzlet.

Tanúsítja az illavai fegyházipar kiterjedését távolabb vidékekre, s a gondoskodást, mely a piacok felkeresésére fordított, hogy 1883-ban 79 különféle városból, s ezek közt külföldről is, érkezett összesen 410 megrendelés; nevezetesen Bécsből 63, Budapestről 62, Kassáról 12, Szegedről 11, sőt Prágából is 5. — 1884-ben pedig jött 401 megrendelés, és ugyan Budapest- s Újpestről 77, Bécsből 54, Pozsonyból 17, Szepes megyéből 39, Kassáról 16, Krakkóból 7 stb. E megrendelések 1883-ban 4076 láda s csomagban 1691 métermázsáui súlyban, 1884-ben 4747 láda s csomagban 1790 métermázsányi súlyban szállítottak a szomszéd trencsényi és zsolnai vasútállomásokra. Természetes, hogy a szállítás az iparüzlet hasznát tetemesen csökkenti, s hogy a helybeli vagy közellvidéki eladás sokkal előnyösebb volna. Szintén sokba kerül a munkanyagok s az élelmi szerek szállítása is; az előbbieket 1883-ban 617 s 1884-ben 656 métermázsát tett ki. Mind ezen utóbbi adatokból kitetszik, mennyire hátrányos a fegyházi iparüzlet tekintetéből, ha a fegyházak a népes nagy városoktól, kereskedelmi piacoktól oly távol fekszenek, mint Illává, s mily jó lenne, ha ez intézetek Budapest, Pozsony, Szeged, Soprony, Arad, Kassa, s hasonló, élénk forgalommal bíró nagyobb városok közelében feküdnének, a helyett, hogy Ulaván, Lipótvárton, Szamosújvárt, Munkácson vannak elhelyezve. Bizonyítja ezt a váci s márianostrai tapasztalás, hol a fegyencz munkaerő sokkal jobban értékesíthető, s kétszeresen, háromszorosan többet jövedelmez. Soprony, hol az új fegyház épül, e tekintetben is minden jót ígér. Egyébiránt a távolság s terhes közlekedés baján tetemesen segített a megnyitott vágvölgyi vasút jótéteménye, mely Illává mellett vonul el, s ott helyben is pályaudvarral bír.

Szakemberre nézve érdeklő bírnak a kimutatások a fegyházi készítmények különféle fajaira tett megrendelésekről; ezáltal azonban csak annyit emelek ki, hogy utóbbi években a fegyházi munkák legerősebb megrendelői s vevői voltak a hazai kir. ügyészségek s járásbíróóságok, melyek nagy mennyiségben rendeltek meg mindennemű börtön- s fogházi felszerelvényeket

(összecsukható vaságyakat, raböltözeteket, faedényeket, bádogszelenczét az étkezéshez stb.) a fennebb kitett értékekben; az ipar s keresk. minisztérium a lótenyész-intézetek részére szükségelt ruhaneműt 1883-ban 2955, 1884-ben pedig 4587 frt értékben; azután következnek a különféle magánczégek, melyek közül a legtöbb faneműt s esztergályos-munkát rendelt meg, nevezetesen: a Scholtz czég Matheócson Szepes megyében, 39 ízbeli megrendeléssel, 4821 frt értékben; Ferencsik Gábor, budapesti vállalkozó, pedig katona- s honvédruhákat készíttetett 1883-ban 3622 s 1884-ben 3581 frt értékben. Esztergályos munkákért összesen 6553 frt; parafinkenőcs - ládákért 4582 frt; kályhaajtó-gombokért 648 frt; hajlítható tálczákat 361 frt jött be. Készültek kisebb mennyiségben s értékben bádogsmunkák, aranyozott keretek, fűrészrámák, gyufamártó-lapok, szekrénylábak stb., melyek nemcsak magyarországi városokba, egész a mehádiai Hercules-füirdőig, hová kerti székek rendeltettek, de Bécsbe, Alsó-Ausztriába, Cseh- s Morvaországba, Sléziába, Galliciába, sőt Karinthiába is szállítottak. A megrendelők többnyire folytonosak, kitarotk s évről-évre újra megjelennek, a mi meglegedésre mutat.

Az iparüzletpénztári kimutatás szeriut 1883. évben:

idegen üzletfelektől befolyt 54.163 frt 91 kr.

az intézeti igazgatóság saját megrendeléseinek értéke 1363 » 97 »

Összes bevétel.. .55.527 frt 88 kr.

Kiadatott pedig:

anyag beszerzésre 43,801 frt 96 kr.

fegyenczek munkadíjaira 6511 » 84 »

munkavezetők díjaira 1940 » 96 »

szállítási, utazási s postaköltségekre 3232 » 65 »

műszerek javítására 152 » 6 »

Összes kiadás. . .57,639 frt 47 kr.

Az iparüzlet pénztár egész forgalma 1883-ban 32,863 írttal ment többre s 16,725 frtnyival több értékű munkaanyag használtatott fel, mint az előbbi (1882.) évben.

A forgalom 1884-ben tetemesen növekedett, ugyanis:

üzletfelektől befolyt 60,048 frt 99 kr.
 saját igazgatósági számlák után .. 14,330 » 19 »
 1884-iki összes bevétel.. .74,379 frt 18 kr.

Kiadatott pedig:

anyag beszerzésre 51,789 frt 62 kr.
 fegyenczek keresete 6396 » 48 »
 munkavezetők dijaira 1967 » 96 »
 szállítási, utazási, postaköltség ... 1875 » 10 »
 műszerjavításra 65 » 41 »
 üzletfeleknek engedélyezett ügy-
 nöki száztóli 500 » 12 »
 62,594 frt 69 kr.

Ez évben tehát beszállíthatott a trencsényi adópénz-
 tárba mint tiszta gyári jövedelem 12,000 frt.

A pontosan vezetett táblázatok kimutatják, hogy minden
 egyes iparág mennyit jövedelmezett a kincstár s mennyit a
 fegyenczek részére; mennyi volt mindegyiknél a felhasznált
 anyag értéke stb. Legjövedelmezőbbnek mutatkozik az aszta-
 los-, esztergályos- és kádárüzlet (faipar); azután;ő a szabóság,
 melyet a katonai s rabruhák tartanak fenn; következik jöve-
 delmezőségben a foglyok részére vaságyakat készítő kovács és
 lakatosüzlet, s végre a cipészlet.

1884-ben az iparüzlet által felhasznált anyag összes ér-
 téke 43,992 forintra megy. A munkadíjakból az államkincstár
 javára 17,044 frt esik. A készített iparczikkekért az összes elő-
 írás 81.409 írtra s a törlesztés 66,747 írtra ment; mihez
 képest az év végén 14,662 frtnvi követelés maradt fenn. — E
 követelés elég nagy. de eléggé biztos is, mert az igazgatóság,
 tapasztaláson okulva, az árukat minden oly esetben, hol a kö-
 vetelést biztosnak nem vélte, esek utánvétellel küldte szét, s csak
 a jól ismert és kipróbált ezégeknek hitelezett. A fennlévő
 kétes követelések még a megelőző évekből vannak fenn, midőn
 az igazgatóság, hogy árúinak kelendőséget szerezzen, nem igen
 válóghatott a megrendelők közt.

Legérdekesb e kimutatások eredményéből azt tudni meg,
 hogy a tiszta jövedelem (keresmény) az illavai fegyházi ipar-

üzletből 1884 folytán 19,777 frt 47 kr. volt, melyből az államkincstár javára 13,380 frt 94 kr. s a fegyenczek részére 6396 frt 48 kr. esett, s miután a munkanapok száma 114,214-re ment, a fennebb kimutatott tiszta jövedelemből fejenként és naponként minden munkaképes fegyencz után bevett az állam 11, 77krt; önmaguk javára pedig kerestek a fegyenczek, ugyan csak fejenként s naponként 5, 6 krt. Az eredmény, igen csekély eltéréssel, 1883-ban is ugyanaz volt. Az iparüzlet vagyoni álladéka tett 1884 végén 42.644 frtot, és szaporodott ez év folytán 1381 forinttal. Ha pedig visszatekintünk a saját bázi kezelés behozatala idejétől letelt 10 évi időszakra, a gyári munka összes tiszta jövedelméül mutatkozik 175,052 frt 82. kr., melyből esett az államkincstár javára 114,924 frt 24 kr., vagyis évenként 11,492 frt 24 kr. Ezen 10 év alatt volt összesen 1.018,946 fegyenczmunka-nap; esett tehát fejenként és naponként az államkincstár javára egy-egy iparos fegyencz után 11, 28 kr. Az államkincstárt illető 114,924 frtnyi tiszta jövedelemből beszállított 77,150 frt, a többi érték iparüzleti vagyónálladékban maradván; tehát jut ebből egy-egy évre 7715 frt. A fegyenczek összes munkakeresete pedig volt ez utóbbi 10 év alatt 60,128 frt 58 kr., melyből esik naponként és fejenként számokra átlagosan 5,9 kr. Tehát a roppant költséghez, melyet az állam a fegyházra fordít, a fegyenczek magok 7—8000 frtnyi összeggel járultak munkájok által.

A kereset azonban az iparágak szerint tetemesen különböző, míg p. o. a vargák naponként egyre másra 18 krajczárt, a szabók 19 krajczárt, az asztalosok már 23, a kovácsok és lakatosok éppen 48 krajczárt is keresnek. A vargák leginkább csak fegyőrök és fegyenczek számára való bakkancsokat és csizmákat, a szabók katonaruhákat készítenek, s így nem adtak okot méltó panaszra a vidéki iparosoknak. Legkeresettebb munkafaj az esztergályosoké s asztalosoké; ennek azonban hátránya a költséges befektetés, s hogy ez igen nehéz munka a hosszú időre ítélt s testileg elgyengült fegyenczek részére, bár az erősbeknek, ha elég testi táplálékuk van, igen egészséges. A kovácsipar nyújt legnagyobb keresetet, de ez csak kis terjedelmű, s helyiség hiányában nem is terjeszthető és szintén nagy befektetést igényel.

Az illavai fegyencziparüzletnek ily eredménye, tekintve a helynek forgalmi s kereskedelmi tekintetben hátrányos fekvését s az ezáltal megnehezített kezelést és eladást, tekintve továbbá azt is, hogy ez intézetben vannak a leghosszabb időre elitéit s erőben megfogyatkozott fegyenczek, a mely körülmény tetemesen csökkenti a munkaerőt s eredményt, túrhetően kielégítőnek mondható. Midőn ezelőtt 12 évvel szó volt a fegyházi munkaerő bérbeadásáról, a vállalkozó naponkint s fejenkint csak 4 krajczárt ajánlott; a házi kezelés tehát jóval előnyösebbnek mutatkozik.

Van az intézetben egy gőzgép is, mely több iparágnak szolgál, s tíz esztergapadot, három fűrőgépet, hét körfűrész s több köszörűkövet hajt. Vannak az említett munkásokon kívül kőművesek, favágók, szabad levegőn dolgozók, kiknek egészsége aránylag jobban van biztosítva.

Azon munkanemek, melyek erősb testi mozgással járnak, az összes munkásság 61.5 százalékát, az ülő munkák pedig ugyanannak 38.5 százalékát teszik; az egészségesb munkanemek tehát, melyek a testet folytonos mozgásban tartják, az ülő munkákhoz elég kedvező arányban vannak.

De ezen statisztikai adatoknál talán érdekesb lesz hallgatóimra nézve, ha a különféle munkanemek szellemi s anyagi befolyásáról mondok el egyet-mást a tapasztalás alapján. Nem szenved kétséget, hogy azon munkanemek, melyek nagyobb mérvű testi erő felhasználását veszik igénybe s erősebben fárasztók, és ha éppen a fegyencz egész testi s lelki tevékenységét lefoglalják s gondolatainak szabad kalandozást nem engednek: a fegyencz lelkületére legüdvösebbek, s javulását legiukább mozdítják elő. Hlyen munkanem illaván első sorban a gőzfűrész melletti munka, mely oly zörgést okoz, hogy az ott dolgozó fegyenczek egymás beszédét se hallják, s a munka folyamára is éber figyelmet kell fordítuik, mert különben sérelmet vagy csonkítást szenvedhetnek, a mi már többször megtörtént. E munka a fegyenczet testileg lelkileg annyira kifárasztja, hogy annak végeztével egyebet se óhajt, mint pihenést, csendes álmot s legkisebb kedve sincs társalogni, szövetkezni, egymást rontani, csábítani, vagy sötét gondolatokkal tépelődni. Ebhez hasonlók többé-kevcsbbé általában a fa- és vasmunkák, az esztergályos,

asztalos, kovács, lakatos, kádár, faragó műhelybeli munkák, s a házi foglalkozások közül a pékeké és szakácsoké, csakhogy ez utóbbiak nagyon is meleg levegőben élnek. Ellenkezőleg, minél kevesebb testi mozgást s működést igényel a munkanem, annál több tért enged a fegyencnek saját szomorú gondolataival küzködni, töprekedni; — a bosszú fogságra ítélték, a nagy bűnösök gondolatai pedig sötétek, keserűek, emésztők, egy részüknek lelki furdalásai kínosak mint pokol tüze. Megtört, elzüllött életüknek széttépett fonala, felforgatott családi s polgári életük, bizonytalan jövőjük, embertársaik megvetése oly fekete rémeszmék, melyek telkeiket folytonosan háborgatják s emésztik, ba idejük van tépelődni, s vigasztaló védangyal nincs mellettük a pap és tanító személyében s az elfoglaló munkában. És így lassankint vagy egészen kétségbe esnek s elsorvadnak, vagy pedig megkeményednek s érzéketlenekké lesznek. Üdvösebb tehát reájuk nézve a fárasztó munka zöreje, mely közben nincs idejük tépelődni. nyugalmat találnak a munkában, mely elszórja, s lassankint érdekelni is kezdi őket. S ba még ehhez járul a czélszerű lelki oktatás, jó tanács, emelő vigasztalás, végre is, hosszabb idő múltán, munkában töltött évek után, a dúló szenvedélyek lecsillapodnak, a hullámok elsimulnak, megjönnek a komoly, higgadt magába szállás, a lelki nyugalom, s a szemlélődés, józan okoskodás, megtisztulás stádiuma.

Ez okokból talán a szabóság az, melynek csendesen ülő munkája mellett az érintett káros lelki állapot leginkább uralkodik. s egy részről a fegyenczek kedélye leglevertebb s merengőbb, más részről az egymással közlekedés veszélye legközelebbi, főleg, ba nagy termekben sokan vannak összezsúfolva, mint Illaván s a legtöbb fegybázban. És mégis a szabóság mellőzhetlen fegybázi iparág, s alapja a fegyencmunkának, melynél az kezdetét veszi. Rövid betanulási időt igényel, kevesebb helyiség, szerszám, és befektetés kívántatik hozzá. A gyengébb s ügytelenebb egyének leginkább ide alkalmazhatók, valamint azok is, kik a házban közrendőri s biztossági szempontból veszélyesebbek. Ezeket a házi s külső, szabadabb munkával foglalkodtatni, kezükbe fejszét, pörölyt, vésűt adni egyelőre nem tanácsos. Túvel meg nem támadhatnak veszélyesen senkit.

Ezért Hoszter is, a hírhedt gonosztevő, ki Váczon asztalos volt, Illavára áttétetvén, a szabóműhelyben foltoz nadrágot.

A tapasztalás egyébiránt azt mutatja, hogy egyik vagy másik munkanem egymagában a fegyencz lelki javításának nem jelentékeny eszköze, s arra nem az általa végzett munkaneme van határozó befolyással. Pedig általánosan divó vélemény különös súlyt fektetni arra, hogy a fegyencz bizonyos meghatározott iparágat tanuljon jövő megélhetése szempontjából, kiszabadulása idejére. Ezen jó akaratot nem indokolja a tapasztalás, főleg Magyarországon. Itt a fegyenczek legnagyobb része földműves és cseléd, ha kiszabadul, bármely iparnemet tanult is a rabságban, ismét csak földműves és cseléd lesz, a mi nem is nagy baj, mert ez jobb s biztosabb életmód, mint az iparos proletariátus. Nem az tehát a feladat, hogy a földmivelőből, pásztorból, juhászból, stb. minden áron iparos csináltassák, hanem hogy általában jó, szorgalmas, rendes, munkaszerető ember képeztesék bárminő munkára, melylyel kenyerét keresheti. Csak ez által érhető el a nemes czél, hogy a bűnösből a büntetés kitöltött ideje alatt, a társadalomnak hasznos és jóra-való tagja idomíttassék.

A mi pedig az egyes munkanemek befolyását illeti a fegyencznek testi állapotára s egészségére nézve: ez egy és ugyanaz a fegyintézetbeli s a szabad iparosoknál, csak azzal a különbséggel, hogy a fegyházban kényszermunka van, míg a szabadok öntetszésük szerint választanak munkát, s ebben előnnyel bírnak a rabok felett. De más oldalról ismét a rabmunkás bir azon előnnyel a szabad iparos felett, hogyha egyik munkafaj a fegyencz testi állományára nézve károsnak mutatkozik, minden nehézség nélkül áttétethetik más munkához, a mi a szabad iparosra nézve nem lehetséges, mert hogy magát s családját fenntarthassa, kénytelen egy betanult munkánál maradni s nem tekintve arra, hogy az a munka egészségére ártalmas-e vagy nem, folytatnia kell okvetlenül. Az államkincstárra nézve, mely a fegyenczek munkáját megköveteli, nem lényeges, hogy a fegyencz ezt vagy amazt a munkát végezze, csakhogy dolgozzék valamit; a munka tehát változhatik. S még ezenkívül a szabad munkásnak nincs a háta mögött oly mindenkor segélyre kész, a fegyencz java s érdeke felett híven

örökös közeg, mint a milyen a fegyházi igazgatóság, lelkész és orvos. Mindezeknél fogva feleslegesnek látszik a fegyintézeteket kormányzó hatalomnak azon törni a fejét, hogy egyes munkanemek speciális befolyása a fegyenczerekre megállapíttassék.

A szorgalmas munkának legfőbb rugója a rabok részletése a munka jövedelmében, mely annál nagyobb, minél több a végzett munka eredménye. A munka tiszta jövedelme szabályszerint a fegyházakat fenntartó, s azokra százezereket fordító államot illeti, azonban a fegyenczerek munkakedvének ébresztésére, s azon emberbaráti célból, hogy kiszabadulásuk után rögtön ellátás nélkül ne maradjanak, munkájok után pénzbeli jutalmat kapnak és ugyan, a felállított ügyességi osztályzatok szerint, az általuk végzett munka tiszta jövedelmének $\frac{1}{5}$ vagy $\frac{1}{6}$ részét; a harmadik (legkevesebbé ügyes) osztályba sorozottak jutalma a fegyencz-segélyalap javára esik, A házi munkások 4, vagy 3 krajczár napi bért kapnak. (33. §.) E kiérdemlett szerény, de mégis buzdító kereset egy részét megengedett apró kényelmekre, jobb étkezésre, tisztasági cikkekre, könyvek, hangszerek, szerszámok beszerzésére, családjuk segélyezésére fordíthatják a jó magaviseletűek; más része pedig tőkésítettik számukra, hogy azt kiszabadulásuk alkalmával magokkal vihessék. Az 1883-ki munkakeresetből kiszabadult fegyenczerek elvittek magokkal 1945 frt 56 krt; külön étkezésre s apró kényelmekre fordítottak 1799 frt 94 krt; könyvekre, hangszerekre, szerszámokra 1918 frt 32 krt; családjaiknak elküldöttek 544 frt 91 krt; halottak temetésére fordítottak 176 frt 57 kr. Legtöbb munkakeresetet mutatott fel 1883-ban egy kovács: t. i. 57 frt 41 krt, s még nébányan 40 50 forintnyit, s minthogy a rabkereset a muukadijnak egy ötödét teszi ki, látszik, hogy volt egy-egy rab, ki 200 forintot meghaladó muukadijat érdemelt egy éven át. A szabadult fegyenczerek mint sajátukból megtakarított pénz magukkal vittek: egy 20 forinton alól, tizenkettő 50 forintig, tizen 50 forinttól 100 forintig, hárman 100 forinton felül.

Nem egyszer találkozunk kitünőbb természetes tehetségek, kik bizonyos szakban a közönséges ügyességnél többre is viszik. Jól emlékezem még azon gyönyörű faragványokra, melyeket politikai foglyok, részint legjobb barátaim erre nem képzett kezéből a kufsteini, spielbergi, josefstadi várfogságban

az unalom, a foglalkodás s a kétségbeejtő gondolatok eltávolításának szükségérzete elővarázsolt. Ezek magas műveltségű, finom ízlésű emberek voltak, de hasonló példákat találunk az illavai fegyház nagy részben egyszerű földművelőkből, cselédekből, napszámosokból álló lakosai közt. Ott vannak a protestáns imaház szószékének s úrvacsora-asztalának, mely az országos kiállításban is látható, szép faragványai; ott van egy igen csinosan festett gyermekkép, emlékül hagyva kiszabadult fegyencz-től, ki idejutásakor írni sem tudott; ott vannak egy gvömrői illetőségű rab csinos, berakott mívű, jó ízlésű szekrénykéi, a karlsbadiakra emlékeztető, és swarczwaldi s egyéb órái, üres idejének, rendkívüli szorgalmának terményei, melyeket olcsó áron enged át, s örül, ha eladhat, és megtakarított kis tőkéjét öregbítheti.

Ha áttekintünk az országos kiállítás »fegyencz- és rabmunka-csarnokában« közszemlére kitett tárgyakon, melyeket az ügy iránt érdeklődő szakember a legélenkebb részvétellel fog meg szemlélni, különösen szembetűnnek az illavai asztalos és esztergályos műhelyből kikerült disz-mű-czikkék, a szék gyanánt és lépcső gyanánt is használható lépcsőszékek, posztóvégből készült szőnyegek, fényezett abroszvédő tálczák, vadász és sétabotok, méterpálczák, sámfák, kaptafák, fiirészkeretek, gyufatartók, bútor-alkatrészek, összecsukható kerti székek s padok, s a legfőbb illavai iparczikk, az összecsukható, s szétszedhető vaságyak, melyek a vevők által élénken kerestetnek. Más fegyházak, börtönök s fogházak más egyéb iparczikkék előállításában tűnnek ki, mint p. o. a váczi intézet a finomabb asztalos ipar műveiben, s magyar motívumokkal ékesített, meglepően szép és erős parasztszekrényekben, s aranyozott keretekben; Lipótvár ebédlőszobái székekben s kötél munkákban, Nagyvened hajlított famunkákban, Vác és Munkács faedényekben. Kalocsa, Kisújszállás a legfinomabb gyékénymunkákban, zsinóriparban. Az összes magyarországi fegyenczmunka s iparüzlet kombinált ismertetését és statisztikáját azonban egy külön alkalomra tartom fenn.

A többször idézett miniszteri utasításban a fegyenczek munkájára vonatkozó, s Illaván a legnagyobb pontossággal végrehajtott szabályok a következők: a fegyenczek nyári hóna-

pokban 5 óraker, a téli hónapokban pedig fél órával későbbben, adott jelre, fölkelvén, öltözésre s ágyaik megvetésére s holmijaik rendbehozására fordított fél órai idő után a folyosókon sorakoznak s egymás után lépdelve, a munkatermekbe indulnak, s reggeli 8 óráig (reggeli-osztás idejéig); azután 8½ órától kezdve délig dolgoznak, kivéven a sétára fordított egy órai időt. Délben tartott egy órai munkaszünet s ebéd után, mely alatt a munkatermek kiszellőztetnek, 1 órától 5-ig, s egy óranegyed pihenés után 5½ órától nyáron 8½, télen 8 óráig folyvást dolgoznak. A munkában töltött órák száma tehát naponkint 11. szombaton délután a munka egy órával előbb végződik, s ez óra tisztálkodásra, mosdásra, fürdésre fordított. A keresztyén fegyenczek saját felekezeti ünnepeiken, a mózes vallásunk pedig nagy ünnepeiken nem dolgoznak. (22. 25. 26. §§) Közmunkákra, azaz: állami felügyelet alatt az állam hasznára végrehajtandó munkákra (milyen p. o.: az útépités, gátak emelése, kőfejtés) a fegyintézetten kívül csak úgy alkalmazhatók a fegyenczek, ha őket egyéb munkásoktól elkülöníteni lehetséges.

A fegyházi iparüzletre nézve kétségkívül legfontosabb kérdés, hogy az házilag kezeltessek-e, mint ma általában, vagy bérletileg, mint azelőtt. A bérbeadásnak sok pártolója van, s e pártolóknak sok és figyelmet érdemlő érvelés áll rendelkezésére. Ily érvek, hogy házi kezelésnél egyazon kézben lévén egyesítve a kezelés maga s ennek ellenőrzése: ez utóbbi illusóriussá válik, s visszaélésekre feltéve, hogy az igazgatóság nem tisztakezü és szigorúan lelkiismeretes, - tág mező nyílik míg a bérlőt szigorúan ellenőrizheti, s az állam és a fegyenczek rovására üzött visszaéléseit meggátolhatja az igazgatóság; hogy házi kezelés mellett nagy beruházások s tőkék kívántatnak az állam részéről s a bérleti rendszer kevesebbe kerül, mint a házi kezelés; a munka eredményeinek értékesítése sok bajjal jár, s az igazgató erre ritkán képes, nem lévén üzletember, de állásának tekintélyével sem jól fér össze ezen foglalkodás. Noha ezen felhozott érvek nem súly nélküliek: én mégis határozottan elsőbbséget adok a házi kezelés rendszerének. Feltéve, de ma már, az igazgatók jó megválasztása s a kormányhatóság szigorú felügyelete mellett meg nem engedve, hogy a házi kezelést

vezető igazgatóság nem lenne becsületes s hajlandó volna visszaélésekre: ez ki nem lenne kerülhető a bérrendszer mellett is, mert a vesztegetés megtenné hatását, s a visszaélések még nagyobb fokra emelkedhetnének, mert a bérlő urak az ellenőrző hatalom megvesztegetésére fordított költséget is az állam pénztárából lopnák el, s a fegyenczek bőréből metszenék ki. Az állam kénytelen ugyan a házi kezelés mellett beruházásokra, anyag beszerzésre s felszerelésre tetemes költséget fordítani; de e költség csak előlegezés, mely visszatérni s nemzetgazdasági tekintetben üdvös hatásokat teremt. Az értékesítés, piacok szerzése, bajjal s vesződéssel jár ugyan, de mi az, a mi azzal nem jár az életben, s az igazgató magasb államhivatalnok tekintélyével éppen nem látom ellentétben állani az eljárásnak ez ágát, mert a közérdeknek bármely tisztességes utón s módon eszközölt előmozdítása a tekintélynek nem árthat, sőt ha nehézségeket kell erélyesen s kitartással legyőznie, csak érdemét szaporítja, minek azután természetes következése, hogy oly igazgató, ki ezzel is vesződik, fáradságának külön jutalmát nyerje. De ha bizonyos volna is, hogy a házi kezelés rendszeren az államnak több áldozatába kerül s ha tagadhatlan is, hogy az sok utánjárást s fáradozást követel: magasabb tekintetek mégis oly fölénybe állítják azt a bérrendszerrel szemközt, melynek döntőnek kell lennie a kormány elhatározására. A haszonbérlőnek nincs egyéb célja, mint a vállalatból vonható, minél nagyobb nyereség, s e célra a fegyenczek munkaerejének minél erősebb, kíméletlenebb kizsákmányolása: az ebből nyert jövedelem pedig nem az állampénztár javára esik, hanem csupán egy a saját anyagi érdekének minden magasabb czélt alárendelő, nyerészkedő egyén kapzsiságának táplálására szolgál. És ez ellenében bármely szigorú szerződés sem menti meg a magasb érdeket. Mint azon kis könyvecske, mely 1867-ben jelent meg a börtönügyről¹⁾ éppen az illavai, akkori állapotról mondja: »a bérlő az állampénztár részére fizetett naponként 3—5 krnyi munkadíj örvével tízszer annyit sajtol ki a fegyenc munkaerejéből; sőt ezen megpiócázás végett másnak adja el a

¹⁾ Egyéni nézet a börtönügy körüli sürgősebb teendőkre nézve, írta J. M. Pest, Eggenbergernél, 1867.

fegyencz munkaerejét, mire számos példa látható az illavai fegyházban, hol az akkori bérlő naponkénti 20 krajczár munkadíjért adta el az államtól 3—5 krajczárért vett fegyencz munkaerőt, s ez állapot nem más, mint civilizáció színével zománcozott, rabszolgaság. Bérbeadás mellett minden erkölcsjavításra célzó intézkedés csak pium desiderium marad, mert a haszonbérlőnek a fegyenczek erejét s a jobbak jóhiszeműségét különféle cselfogásokkal kizsákmányolni s kijátszani törekvő kapzsisága hasonló cselfogások s erkölestelen eszközök felhasználására utalja a fegyenczeket is, a kik látják, hogy büntetlenül üzetnek az ő érdeküket sértő csalások és visszaélések; ily állapotban jó erkölcs, bizalom s a büntőli undorodás ébresztése s megerősítése a fegyenczeknél lehetetlenné válik.« Vannak kétségkívül jobb akarató bérlők is, de a visszaélés a dolog természetében fekszik, s azért óhajtható, hogy mindenütt jól rendezett házi kezelés hozassák be a munkaerő bérbeadása helyett, a mi nálunk már legnagyobb részben megtörtént.

V.

Mindenek felett érdekelt szemlém tárgyai közt a fegyencziskola, s a vallásos és erkölcsi oktatás állapota, a fegyházigazgatásnak ezen legnemesebb, erkölcsileg leggyümölcsözőbb része. A mai fegyencziskola, ellátva egy felsőbb normális iskola minden kellékeivel, 118.7 négyszögméternyi térfogatú nagy szoba, mely egyszerre 60 tanulót fogadhat be. Tanulnak itt a fegyenczek több osztályban, írni, olvasni, számvetést, bibliai történetet, természettant s rajzot, gazdaságtant stb. A falakon földabroszok, táblázatok, számvetésre szolgáló nagy fekete tábla függenek, mint bármely jól felszerelt tanodában. A vallásos gyakorlatra s oktatásra pedig három imaszoba van az intézetben; egy, a legnagyobb, a római s görög-katholikusok, egy a helvét s ágostai hitvallású protestánsok s egy az óhitűek számára. A zsidók, kiknek száma ottlétemkor csak 9-re ment az intézetben, egy kis zárka-szobában gyűltek össze imádkozni.

A római-katholikus imaház térfogata 118 négyszögméternyi. s 160 fegyencz csak zsúfolva fér bele, holott 1883. év végén volt 295 római- s uegy görög-katholikus fegyencz az intézetben. E bajon az által van némileg segítve, hogy a római-

katholikus fegyenczek két külön csoportra osztva és felváltva, egyik délelőtt, másik délután, vesznek részt az isteni tisztelőben. Az oltár egész a boltozatig érő vasráccsal van elválasztva az ülőhelyektől, s a rabok csak azon keresztül láthatják a papot és szentséget. Az 1858-ik évi lázadás ugyanis, melyről majd bővebben szólnok, isteni tisztelőt alkalmával tört ki, s az akkori ijedtség szükségesnek találta ez elrekesztést, melynek semmi célja s értelme sincs. A görög-keleti óhitű imaház 60.4 négyszögméter térfogattal bír 120 fegyencz számára; ebben ülőhelyek nincsenek, s ez oka, hogy többen elférnek. Ezen imaház bejáratával szomszéd a protestáns imaházé, mely szintén 60 négyszögméternyi térfogatú, 120 fegyencz szűk befogadására. Mind két protestáns hitfelekezet ide jár. A protestáns lelkész, Várady Bálint, ügybuzgalma folytán készült Szilágyi Sámuel nevű most már kiszabadult fegyencz által a szószék, igazgatói s lelkészi szék, és az úr asztala, kitűnő művészi faragványokkal ékesítve. Szilágyi, bácsmegyei pacséri illetőségű, egyszerű póremler, saját tervrajza szerint félévi folytonos munkával 1883. óv május 28-ától deczember végéig készítette, kinek úgy rajzoló mint faragó tehetsége s ügyessége rendkívülinek mutatkozik, s ezt ő egyedül a fegyintézet asztalos-műhelyében sajátította el. E valódi művészi beccsel bíró s meglepően szép munkák becces emlékül maradtak itt; ő maga, a jó viseletű fegyencz, már visszaadott a szabadságnak, de tehetsége és szorgalma örökké buzdító például fog szolgálni a fegyenczeknek, valamint e művek fenu fogják tartani a jelenleg már Márianostrára áthelyezett derék Várady lelkész emlékezetét is, ki őt e munkára buzdította, s a kálvinista hitű fegyenczek e célra önként átengedett munkakeresményeikből s némely az intézetben látogatást tett protestáns hitű vendégek adományaiból lehetőleg jutalmazta is. A szószék (kathedra) közepén kehely látható virágok s gyümölcsök koszorújával körülövezve, a falakon függő táblákon alkalmas bibliai helyek vannak felírva. Így p. o. az ajtó fölé: »Old le a te saruidat lábaidról, mert a föld, melyen állasz, szent föld« (II. Mózes III. 5); az igazgatói szék fölé: »Minden lélek a felső hatalmasságoknak engedelmes legyen« (Róma XIII. 1); a szószékre: — Menj el, menj be a foglyok közé, és szólj nekik«

(Ezekiel III. 11); a lelkészi szék fölé: »Nem jöttem, liogy az igazakat hívnám, hanem a bűnösöket a megtérésre« (Máté IX. 13); a falakon felfüggesztett keretekben pedig: »Az egészséges emberek nem szűkölködnek orvos nélkül, hanem a betegek« (Máté IX. 12); »Avagy nem értelem nélkül valók-e a hamisságnak cselekvői« (Lih. Zsoltár 5); »Az igazság felmagasztalja a nemzetséget, a bűn pedig gyalázatjokra van a népeknek« (Példabeszédek könyve XIV. 34); »Mikor szolgálj volnátok a bűnnek, micsoda hasznot vettetek azokból, melyeket most szégyenletek« (Róma VI. 20. 21.); »A mi álnokságaink s a mi bűneink vágnak mi rajtunk, és azokért kell elvesznünk« (Ezekiel XXXIII. 10.); »Jobbítsátok meg a ti útaitokat és fogadjátok az úrnak, a ti Isteneteknek szavát, és az úr elhagyja a nyomorúságot, melylyel fenyegetett titeket« (Jerém. XXVI. 13); »Vitetik az én népem fogságra, mivelhogy nincsen semmi bölcsessége« (Ésaiás V. 13.) - Mily tanúság, mily drága és böles leczkék a fegyenczekuek, kiknek folytonosan szemek előtt állanak, és leikeikbe hatnak, mint a boszuálló s egyszersmind kegyelmes isten dörgő szavai. Most kis orgonára foly a gyűjtés. Az énekkar már képezve van Várady által, ki maga tanítja be azt, kiválogatva az erre alkalmas magyar protestáns fegyenczeket. Volt alkalmam hallani megható énekeiket: ügyességük túlhaladja a legtöbb kisvárosi dalárda ügyességét.

A fegyintézeti iskola tanulói hetenkint 21 órai tanításban részesülnek, három osztályba sorozva; mindenik osztálynak hetenkint 7 — 7 tanórája van. E három osztályba járt 1883-ban összesen 163 fegyencz, kik közt 140 iskolaköteles, s 23 önkéntes iskolalátogató; az első osztályba 104, a másodikba 42, a harmadikba 17; uyelvre nézve 97 magyar, 6 német, 24 tót, 22 ruthén, 10 szerb, 4 horvát; vallásra nézve 79 római katolikus; 11 görög katolikus, 36 reformált, 9 evangélikus; 27 görög-keleti óhitű s egy zsidó; korra nézve egy 18 éves, 110 busz és harmincz év közt; a többi 30 éven felül. Időközben kimaradt halál, s huzamos betegség folytán 33 tanuló fegyencz, s az év végén volt 133 tanuló. Általános szorgalmuk és viseletük kielégítő; jó előmenetelt tett 53, elégségest 66; a többi elégtelennek mutatkozott. 1884-ben pedig iskolába

járt 143 fegyencz, és pedig 125 iskolaköteles és 18 önkéntes. Az első osztálynak volt 7, a másodiknak 50, a harmadiknak 32 tanulója. Egyébiránt az arányok az 1883-ik évekhez hasonlók.

Az első osztályban tanítatik: olvasás, írás, fejbeli számolás, számjegyek ismertetése s írása, hazai mértékek és pénzek ismertetése. A második osztályban: magyar nyelvtan, értelmes olvasás, helyes- és szépírás; könnyebb költemények szavalása, hazai földleírás, rövid magyar történet, földművelés, állattenyésztés és kertészet elemei; számtanból pedig a négy alapmíveltet, közönséges és tizedes törtszámokkal, az egyszerű hármasszabály, és kamatszámolás. A harmadik (polgári) osztályban végre: magyar nyelvtanból a nyelvnek mondatokra fektetett alaktana, értelmes olvasás s az olvasottak előadása, helyes- és szépírás, egyes válogatott költemények szavalása, az irány főbb szabályai, elbeszélések s ügyiratok készítése. Továbbá: magyar történet, természetrajz és természettan, alkotmánytan, polgári jogok és köteleességek, gazdaszáttan. Számtanból a négy főalpmíveltet tört számokkal, az egyszerű s összetett hármasszabály, társasági és vegyítési szabály, a láncszabály és kamatszámolás, mértanból pedig a vonalak s szögek főbb tulajdonságai, hosszúságok, terület és kerület kiszámítása, s mindez különös tekintettel a közéletbeni használatra. A ki mindezeket jó előmenetellel végig tanulta, büntetésének kitöltése után annyi ismerettel megy ki a világba, hol előbb tudatlanul fetrengett, hogy, ha ismereteihez s elméje képességéhez erkölcsi javulás is járói, hasznavehető tagjává lehet a társaságnak.

Az iskolai oktatáson kívül, mely a tanító feladata s melynek az egyetlen egy tanító nehezen felelhet meg, a fegyintézeti lelkészek hivatása a vallásos erkölcsi oktatás. Ily oktatást a lelkészek, illető vallásbelieknek, hetenkint ötször tartanak. A különféle vallásbeli fegyenczek külön-külön öt osztályba vannak sorozva a felfogás, képzettség, erkölcsi állapot s nyelv tekintetbe vételével. Az előmenetelről itt is, mint az iskolai oktatásnál, pontos statisztikai táblázatok készülnek. A vallástannal római s görög katolikus fegyenczek száma volt 1883-ban 361, ezek közt 135 jó, 196 közepszerű s csak 30 rossz előmenetelű 1884-ben 365, s köztök 111 jó, 203 közepszerű, 51 rossz előmenetelű. Helvét s ágostai vallású protestáns volt 1883-ban

174; ezek közt 96 jó, 63 középszerű, s 15 elégtelen; 1884-ben pedig 179 közt 33 jó, 121 középszerű, 25 rossz. Görög óhitű volt 1883-ban 122, s ezek közt 50 jó, 70 közép, 2 rossz, 1884-ben pedig 124 közt 44 jó, 60 középszerű, 20 rossz, mózes-vallású 9, s ezek közt 3—4 jó, 3—5 közép, 1—2 rossz. Tehát összesen 1883-ban jó előmenetelő 284, középszerű 334, elégtelen csak 48; 1884-ben pedig jó előmenetelő 192, közép 387, elégtelen 98; és így a mutatkozó eredmény, hasonló gond mellett, kevesebb kedvező, de tekintve, hogy az illavai fegyintézetben az ország legnagyobb bűnösei vannak, mégis eléggé kielégítőnek mondható.

Ezenkívül a lelkészek s tanító által minden vasárnap délután erkölcsnemesítő, lelket felvidító s ismeretterjesztő felolvasások is tartatnak; úgy szintén a fegyintézeti gépész-lakatos s munkavezető által az erre igazgatói engedelmet nyert fegyenczeknek a különféle iparágak s mesterségekhez szükséges mértani ábrák, és szerszámok rajzolásában is leczkék adatnak Dölle vezérkönyve alapján. Ez utóbbinak eredménye oly jeles képességek kifejtésében mutatkozik, mint a melyet fentebb Szilágyiban felmutattam, s oly kitűnő művekben, mint a protestáns imaház szószéke, úrasztala, s több díszszekrény, melyeket nagy meglepetéssel láttam az intézet helyiségeiben, mint jóra törekvő rabok ügyességének emlékeit.

Végre Várady Bálint protestáns lelkész által hetenként háromszor énekiskola is tartatik, egyházi, nemzeti s társas énekek és dalok betanítására, melyben 25—30 fegyencz, mind magyar és protestáns vesz részt. Nem lehet eléggé kiemelni e szívvidámításra, a nyersség, durvaság szelidítésére s kedélyművelésre üdvös hatással bíró nemes buzgalmat s annak szép eredményét. Az igazgató s a lelkész urak szívességéből hallanom adatott a szabatosan, érczes, erős hangon elénekelt kardalokat. A fiatal pap kezébe vette hegedűjét, megadta az alaphangokat, fegyencz tanítványai körbe vették kezeikben az önmagok által csinosan írt hangjegyekkel, s megzendült a 42. zsoltár, melyben a lélek úgy eped, úgy kívánczik urához, istenéhez, mint szarvas a szép híves patakra; s majd a »nemzeti zászló« Petőfitől, s a jól ismert népdal, a »Jobb otthon«. Miért tagadnám, hogy a valódi érzéssel, az igaz meghatottság s fájdalom kifejezésével elzengett utóbbi dal hallására köny szökött

szemeimbe. A rabok szeretettel látszanak csüggeni énekmesterrükön; ünnep nekik, ha énekelhetnek, s örömmel és bálával fogadták köszönetemet az élvezetért s elismerésemet az összevágó, szabatos ének felett, mely bármelyik kisebb dalárdáéval versenyezhet. A r. katkolikus fegyenczek a fegyintézeti tanító, a görög keleti hitűek pedig saját lelkészük által, bár kisebb mértékben s csupán egyházi énekekre szorítkozva, szintén gyakoroltatnak az éneklésben hetenkint kétszer s háromszor.

Az erkölcsjavítást kétségkívül előmozdítja a czélszerűen berendezett fegyencz-könyvtár is, melyet az olvasni tudók igénybe vesznek. Az illavai könyvtárban 343 mű van 1585 kötetben s 1694 füzetben, imakönyvek s hasznosan mulattató és ismeretterjesztő munkák, s ezenfelül 1384 kötet iskolakönyv, minden egyes munka több példányban. A könyvek olvasásában 482 fegyencz vett részt az év folytán.

VI.

Megismervén az illavai fegyenczek javításának e két főteyezőjét, a munka és az oktatás rendszerét, folyvást előre haladó s tökéletesedő fokozatán, élénk érdekeltséggel óhajtottam tudni az eredményeket, melyeket az megteremtett. Mutatkozik ez a fegyenczek magaviseletében s a szükségesnek talált fegyelmi büntetések számábau.

Az utóbbi évek alatt folyton tapasztaltattak a fegyenczek legnagyobb részénél a lelki nyugodtság, magukba szállás, töredelmesség s a szomorú helyzet kényszerűségébe beletalálás jelenségei. Nem mutatkoztak semmiféle vad indulatkitörések, milyeneket a hosszas rabság tudata a szilajabb természetű fegyenczeknél sokszor előidézni szokott. Ha vannak ilyenek, pedig kétségkívül nagyobb számmal vannak e nagy gonosztevők sorában ezek is, legalább látszólag csendesen tűrik sorsukat. Lázadás, összeesküvés kísérletei nem jelentkeztek 1858 óta s kihívó dacz egy esetben sem nyilvánult. Rózsa Sándor egy öreg pajtása, hatvan éves ember, ki húsz éven felüli rabságra volt elítélve, s most csendesén és türelmesen sepegte a szobát, esküdve nyilatkozott előttem, hogy ha isten megengedi érni kiszabadulása idejét, meg fogja mutatni, mint lehet a

fegyenczből példás életű, józan és becsületes ember. A fegyenczek, kevés kivétellel, rendtartók, tisztaságszeretők, felebbvalóik iránt pedig kivétel nélkül engedelmesek s alázatos tisztelettel viseltetnek. A mint a tekintélyes igazgató megjelenik közöttük, katonai rendbe állanak, a munkaműhelyekben is köszöntenek, tisztelegnek, s azután folytatják munkájokat. — Nem titkolhatom el, hogy a rabok egynémelyikének reánk vetett pillantásában észlelnem kellett bizonyos ravaszság, s eltitkolt dacz és düh kifejezését, de csak kivételesen. Ily hatással volt reám az élethosszig tartó fegyházra ítélt palotai gyilkos sötét szeme, a ki máig sem vallotta be a hűn elkövetését, melylyel vádoltatott. A szabóműhelyben dolgozott csendesen e szép, erős férfi, kivel beszállítása első napjaiban sok baj volt. Az igazgató szabómunkához rendelte a veszélyes embert, ő pedig azt követelte, hogy asztalosmunkához osszák be, s e miatt daczoskodott és fenyegetőzött: előbb ugyanis, a váczi intézetben asztalosmunkát űzött, s valami lealázót látott a szabóságban; az igazgató pedig jónak látta őt ezen ártatlanabb eszközökkel dolgozó mesterséghez állítani. Néhány napi magáfogság azonban megtörte; megpuhult s azóta nem volt vele baj. Találkoznak olykor egyes fondorkodók, elégedetlenek, bujtogatók, de ezeket a többség rendesen visszautasítja, sőt volt eset, hogy egy efféle vén gonosz csontot saját társai jól eldöngettek, mielőtt fegyelmi büntetéssel fenyítettett volna. Többen esküdnek rá ma is, több évi rabság után, hogy ártatlanul lettek elítélve, hogy a pandúrok, csendőrök kínzása által voltak bevalásra kényszerítve, minek nyomait mutogatják ma is testükön. Ki venné mindezt igaznak? azonban egyesek ártatlanságáról az igazgató s a lelkész is meg vannak győződve, s indítványukra lépések is tétettek perújítás iránt, minek tudata a fegyenczeknél igen jó hatást szült. Fris emlékünkbén van a Köteles-ügy, melyben perújítás történt, s mely most van felülvizsgálat alatt a kir. kúriánál, miután az első bíróság az alapítéletet hagyta helyben, a kir. tábla pedig a perújításnak helyt adott s a fegyenczet fölmentette.

A rend és fegyelem tehát ma teljes és zavartalan. Pedig az igazgatóságnak e célra szolgáló eszközei, a szellemieken kívül, igen hiányosok s minden eredmény főleg ezeknek köszön-

hető. Ha tekintetbe vesszük, hogy mily gyarló s hiányos külső eszközök állanak illaván az igazgatóság rendelkezésére azon czélra, hogy e nagy gépezetet sikeres mozgásban tartsa s még kedvező eredményt is mutasson fel ezen nagy gonosztevők indultainak féken tartásában, szelidítésében, s a fokonzintű javítás biztosítására: mondhatni, hogy az észlelt állapotot elég jónak kell elismerni.

Sokan nem hiszik, s én sem merem állítani, hogy a l'egylíázra ítélt gonosztevőknek erkölcsi jelleme a fegyvázi nevelés által lényegesen megjavul, s eredeti teljes szűz tisztaságát, melyet rossz nevelés, rossz példa megrontott s a hűn beszennyezett, néhány év múltán visszanyeri. Ezen legmagasb czélt a fegyvázi javító rendszer nem is tűzi ki magának, mint rendszeren elérhető, bár vannak esetei ily teljes megjavulásnak is. Az. mi e fegyvázi rendszernek általánosan biztos és elért eredménye, abban áll, hogy a hosszabb időn át fegyvelmezett, szigorú rendben tartott s gondos oktatásban részesülő foglyok a törvény tiszteletét s a munka szokását elsajátítják, s ha nem is bensőleg tiszta és becsületes, de legalább a polgári társaságban megtűrhető s haszonvehető emberekké változnak. Beaumont és Tocquevillenek az amerikai javítási rendszerről irt ismeretes jeles műve szerint: ha nem is lesznek becsületes emberekké, legalább a becsületes emberek szokásait veszik fel; s a kik henylők voltak, dolgozni bírnak, a kiket tudatlanságuk a tisztességes élélhetésben gátolt. Írni s olvasni, s az önfentartásra eszközt nyújtó mesterséget tanulnak; a nélkül, hogy a jót éppen szeressék, a bűnt, melynek keserves következéseit érezték, gyűlölhettek; ha nem lesznek is erényesebbek, mint egykor voltak, de bizonyosan lesznek okosabbak, józanabbak, műveltebbek, s ha becsületérzés nem vezet is őket a törvény tiszteletére s a rend fentartására, oda vezeteti őket a jó magukvisélet előnyeinek tudata, az okos számítás. Ez pedig az államra nézve, jobbnak hiányában, kielégítő eredmény.

Az e czélra szolgáló anyagi eszközök egyik legfontosabbika volna a magánzárkák kellő száma, melyekbe a beérkezett fegyenczetek egy időre elzárni kellene, hogy magokba szánjanak, s más gonosztevőkkel nem érintkezhetvén, magoknál rosszabb társak által a javulásban ne gátoltassanak, terveket ne

közhosszasnak; s melyekben a fegyenczeket éjjelre elkülönözve kellene tartani, melyek végre hathatós fegyelmi büntetésül is szolgálnának. De már említettem, hogy magánzárkák kellő számmal nincsenek, hogy a törvény által megkívánt egy évig tartó magánzárás a fegyenczre nem alkalmaztathatik, s még kevesebb elegendő a zárkák száma arra, hogy az éji elkiülönzés fogatosítható legyen, mint ezt a törvény rendeli. A zárkák e csekély száma miatt az újon érkezett (ügynevezett növedék) fegyenczeket alig lehet 2-8 hónapra át magánzárásban tartani, pedig elismert igazság, hogy csupán, vagy legalább főképpen a magánzárás az, mely a fegyenczben a bős indulatokat megtöri s a komoly magabizottságot sikeresen előmozdítani képes. Magánosan lenni a bűnösnek hosszabb időn át lelkiismerete furdalásaival s a megtört életremény leverő tudatával, 's e mellett folyvást csak oly emberekkel érintkezni, kik őt csakis jóra intik, szorgalomra, munkásságra, becsületességre, kötelességteljesítésre buzdítják: a javulásnak oly hatályos eszköze, mit semmi sem pótol, melynek csak kevesen tudnak ellenállani. Ezt pedig Illván, már a törvény által különben is elég rövidre szabott időre sem lehet végrehajtani. Arról pedig éppen szó sem lehet a 600 fegyenczcel tömött intézetben, hogy a nappali közös munkánál együtt levők, hol legalább szigorú felügyelet alatt tartatnak, a törvénynek megfelelőleg, éjjelre elkülöníthetessenek, holott az együttlével rontó hatása, daczára a miniszteri utasítás erre vonatkozó gondoskodásának (22. §.). miszerint a lefekvéses idő után járkalni s az éjjeli csendet zavarni nem szabad, folyton égni kell az éjjeli lámpának, minden fegyencznek külön ágy adandó, melyek egymástól legalább egy méternyire helyezendők, két egyénnek egy ágyba feküdni, büntetés terhe alatt, szigorúan tiltatik stb.; a rontó hatás, mondom, főképp az esteli s éji órákban való érintkezés alatt fenyeget, midőn lehetetlen a fegyenczek magaviseletét úgy ellenőrizni, mint a világos nappal teljesített munkánál, midőn tehát, ellen nem állván egy vagy két ór jelenléte, a romlottabb lelkű rab sokszor érvényesítheti rontó befolyását a kevésbé romlott, de erőtlen jellemű, könnyen csábítható egyéniségekre. Különösen nálunk Magyarországon, hol kevesebb számmal vannak az erkölcsben teljesen

megromlott, öntudatos, furfangos gazemberek, mint a nagyobb (ál) civilizációval bíró nyugoti országokban, nálunk, hol a büntettek legnagyobb része durvaságból, lelki műveletlenségből, heves szenvedélyek pillanatnyi uralma alatt, s az emberölések, halált okozó súlyos testi sértések többnyire hetyeke legénykedésből, korcsmai verekedés folytán származnak: itt a magánelzárás, főleg éjjelre, s ezáltal a rossz befolyás eltávolítása igen hatályos eszközül szolgálna, a büntetés végrehajtása mellett, a javítás biztosítására is. E nélkül csak gyarló sikerű foltozgatás lehet az egész eredmény, melyet az igazgatóság bármily bölcs és tapintatos vezetése elérhet, és fájdalom, nem tagadhatni, hogy fegyintézeteinkből nagyszámú meg nem javult egyén s visszaeső kerül ki. Tapasztaljuk a bíróságoknál, hogy a visszaesés elég gyakori; a fegyházból kiszabadult egyén, több évi büntetés után, ismét azonnal arra fordítja visszanyert szabadságát, hogy új bünt követ el azon összesugások s csábisok folytán, melyek a fegyházban jönnek létre; felkeresik korábban kiszabadult fegyencz társaikat, oktatóikat a gonoszságban, s együtt indulnak új lopásra, rablásra, hamisításra.

A dolog ily állásban csak a következetesen fentartott s fokozatosan kifejtett szellemi vezetésben kell az igazgatóságnak módot s eszközt keresni, hogy az intézmények hiányait pótolja, s némileg, bár fogyatékosán, ezélt érhessen a javítás tekintetében.

Tagadhatlau s az eredményekre gondosan ügyelmező íegyházi igazgatóságok által mindenütt coustatált tapasztalás, hogy a javulásnak leghatályosb eszköze a: feltételes szabadságra bocsátás intézménye, melyet a büntetőtörvény, jó magaviseletű íegyenczekre nézve, kilátásba helyez. Büntetőtörvényünk legbölcsebb intézkedései közé tartoznak a 44. s követk. szakaszok rendeletéi, melyek szerint azon fegyenczek, kik legalább három évi fegyházra ítéltettek, büntetésük két harmadrészét kitöltötték, és szorgalmuk, valamint jó viseletük által a javulásra alapos reményt nyújtanak, közvetítő intézetekbe szállíthatatnak, s ha ottani viseletükkel a javulás reményét megerősítették, a felügyelő bizottság ajánlására feltételes szabadságra bocsájtathatnak. a törvény ezen jótékonytsága alul csak a tolvajság, rablás, zsarolás, sikkasztás, orgazdaság, csalás cs gyújtogatás bün-

tetteibe visszaesett rabok s a külföldiek vétetvén ki. A törvény e bölcs rendeletének Illaván még nagyobb hordereje van, mint más hazai fegyházakban, mert itt csak hosszas időre, 10 éven felül elítélt fegyenczek vannak, kiknél a szabadulási vágy természet szerint a legfokozottabb. Legyőzhetlen szomjú vágy lakik az emberi kebelben a szabadság után; a fogolynak nem jut eszébe, hogy az egyéni szabadság egymagában még nem képezi az emberi boldogság összes feltételét, sőt a fegyenc csak szabadulása után lép az életküzdelem s keserű nélkülözések rögzös terére, melyeket a fogságban nem érzett. Ott a szabadban nem áll háta mögött, gondoskodva s védő kézzel, javát akaró s előmozdító oly közeg, mint a fegyházi igazgatóság, a mely gondoskodik mindennemű életszükségei fedezéséről, testi tisztasága fenntartásáról, szerény de biztos, tiszta s egészséges ételmezéséről, ruházásáról, téli hidegben fűtésről, s betegségében ápolásáról, gyógyításáról, hanem kilép a külvilág sivár küzdelmeibe, magára, megtört önerejére hagyatva, embertársai idegenkedésének, megvetésének kitéve; ismét fázik és koplal, és ha beteg, nincs orvossága; ha lelki küzdelem martaléka, nincs oktatója, vigasztalója, s általában nem képezi az állam gondviselő figyelme különös és közvetlen tárgyát, mint a büntető intézetben, hol jobb dolga van, mint büntelen embertársai egy részének oda künn. És mégis oly erős a szabadság ösztöne, hogy inkább akar éhes vad, szabadon kóborló farkas lenni az erdőben, mint jobban táplált eb a ketrecben. Jól tudja, hogy a visszanyert szabadságban a külvilág gyanús elítéleteivel, iszonyodásával kell harczra kelnie, azt nagyszerű erőfeszítéssel legyőznie, hogy a mindennapi sovány kenyeret megkereshesse, s mindemellett keble a szabadságért rajong. Ezért bir a feltételes szabadon bocsátás törvényes intézménye a fegyenczekre oly varázshatással; tudván, hogy azt csak jó magaviselettel érheti el, melyet az igazgatóságnak kell bizonyítani, élénken érti az engedelmesség, a rendtartás, a munkásság szükségét; ezért látjuk őt szorgalmasnak, szelídek, hódolónak, ha bár olykor tetteve is, különösen, midőn az időt közeledni látja, melyben a fogságból szabadulhat. Mindent elkövet, hogy jó viselete és szorgalma által biztosítsa magának az előnyt, melyet a törvény számára jutalmul kijelöl.

A feltételes szabadonbocsájtás intézménye tehát leghatásosb eszköze az erkölcsi javulásnak, vagy legalább a szabályszerű, rendes magaviseletnek s engedelmességnek, mert a buzdító remény, hogy ez által büntetésidejét megrövidítheti, legerősb ösztönt s rugót képez, hogy a lelkész s tanító működését saját jó igyekezetével is elősegítse, s nagy mérvben szilárdítja a jóra való komoly elhatározást.

Ugyanily hatással van, és pedig ez már a visszaesettekre nézve is, kiket a törvény a feltételes szabadonbocsájtás kedvezéséből kizár, a megkegyelmeztetés reménye. Minthogy erre is okvetetlenül szükséges fegyházi felebbvalóinak ajánlata: ezek jó akaratát munkásság, engedelmesség, szelídség által megnyerni természetesen óhajtja.

Üdvös hatással van a fegyenczek javítására az igazgatóság által lehető legnagyobb gonddal vezetett erkölcsi s érdemosztályzat is. Hogy ez nem lehet tökéletes, mindenki elgondolhatja; egészen igazságos osztályozást csak az isteni mindentudóság csinálhatna, mely a sziveket s veséket vizsgálja; a mit emberi jóakarattal tehet, az mind csak némi megközelítése a valóznak. Kétséget nem szenved, hogy a kedvező osztályzattal összekötött apró kényelmek s kitüntetések sok képmutatást szülnek, s irigykedésre, árulkodásra is vezetnek, de egészben véve mégis jól hatnak és hatályos előmozdítói a jó viseletnek, engedelmességnek, szorgalomnak.

Az osztályzatok következők:

Az erkölcsi alaposztályzatot minden fegyencz magával hozza az intézetbe, és ugyan: azok, kik büntettért első ízben vannak büntetve, (nem visszaesők), első számú alapjelzéssel láttatnak el; a visszaesők kapják a második számú alapjelzést. Ezen alapjelzéshez jönnek még a fegyencz erkölcsi állapotának vagy bűnösségi fokozatának egyéb jelzései, például: ha az elkövetett büntett részben véletlenség műve, vagy heves felindulás, észbontó szenvedély következménye, vagy ha önvédelem esete forgott fenn, mely a felmentésre nem volt ugyan elégséges, de mégis figyelmet érdemel; ha a büntett indokául valamely nemes téveszme szolgált stb. Az ilyenek s hasonlók nyelik az I-ső alaposztályzatban az a) jelzést; azok, kiknél előre eltökélt szándék van bizonyítva, és ismét azok, kiket e mellett

rossz, rovott előélet is terhel, b) c) d) jelzést. Az a) és b) osztályzatban lévők, ha az ezen osztályzatra minősítő jó tulajdonok mellett a c) és d) osztályzatba illő minőséggel is bírnak, egy jelzéssel alább esnek, vagyis: a) helyett kapnak b)-t, b) helyett c)-et.

A II-ik számú osztályzatban lévő visszaesők is ugyanily alosztályokba soroztatnak, a szerint, a mint másod, harmad ízben, vagy még többször vannak büntetve, s kisebb vagy nagyobb mértékben rossz, rovott előéletűek.

Az igazgatóság s lelkész, ki e részben a lehető alaposágra törekszik, igyekezik magának a fegyencz volt lakhelyének előljárósága vagy lelkészi hivatala részéről értesítést szerezni a beérkezett új fegyencz múltjáról, s a bűnperben talán tisztába nem hozott s az ítélet indokolásából ki nem vehető körülményekről. Sokszor a legjelentéktelenebbeknek látszó mozzanatok érdekes támpontokat nyújtanak a pszichológusok, ki a gondjaira bízott bűnös lelkületét tanulmányozni óhajtja.

Az erkölcsi alaposztályzatok vétetvén első kiindulási pontnak: azontúl a fegyenczek az intézetben tanúsított kitartó jó viselet, tanulás- és munkabeli szorgalom, bűnbánat jelei, s a jövődöbeli javulás egyéb feltételei szerint lépnek az »érdemosztályzatba,« fokinkint előre haladva, melyek a növedék (új) fegyenczekre nézve D), s aztán az előhaladás fokai szerint C) B) s a legkitünöbkek részére A) betűvel vannak jegyezve.

Az új fegyencz, beszállításától kezdve addig, a meddig a törvény által meghatározott időt magánzárkában kellene töltenie. ha zárkák elegendő számmal volnának, a kezdők D) osztályában marad, ámbár a magánzárkák hiánya folytán közősben tölti is idejét. De a közősögben is van ezek számára külön osztály berendezve, hogy legalább a kevesbbé rosszak a mélyebben sülyedt rosszabbak, s az újonczok, a visszaesők társaságától megóva legyenek, ha már egészen elkülönítve nem lehetnek. Bölcs óvó rendszabály ez azon célra, hogy ha az új fegyencz a kezdő évet nem töltheti is a törvény által szükségesnek tartott magányban, legalább ne jöjjön azonnal a tudvalöleg megromlottabb fegyenczek közé, s ne legyen ezek rontó befolyásának kitéve, midön még keble fogékonyabb minden befolyás iránt. Innét jó azután a fegyencz a C) osztályba, a

melyben rendszeren három s a visszaesőknek négy évet kell el-tölteniök. A B) osztályzatba való előléptetés a további jó vise-let és szorgalom bizonyítása után is csak úgy történhetik, ha az illető, a megelőző hat hó alatt, fegyelmi büntetésre íté-vel nem volt. Ez osztályban tölt a fegyencz mintegy három évet, vagy büntetése idejének második negyedét. A legfelsőbb A) osztályzatba való előléptetés csak a legjobb jutalma, s leg-szigorúbb feltételek alatt adatik. Alsóbb osztályba való leszá-llítás fegyelmi büntetesképpen méretik ki, ha a fegyencz ismét-elve fegyelmi büntetésre tette magát méltóvá. Ha pedig a legalsóbb osztályzatban követ el oly fenyítésre méltó tettet, mely a felsőbb osztályokban a lejebezést vonná maga után: úgy azon osztályban a kiszabott határidőn túl továbbra is megmarad mind addig, míg csak javulásának biztos jeleit nem adja.

Ezek nagyjából az érdemosztályzat keretei, melyek Illa-ván legcélszerűbbeknek bizonyultak a hosszú időre ítélt fe-gyenczek közt, s a helyiségek és viszonyokhoz szabva. Az igaz-gatóság olykor, az intézet túltömöttsege miatt, kényszerítve vau a fennkített időnél előbb is felsőbb osztályba léptetni néhány fegyenczet, de sohasem erre érdemetlent.

Osztályzat szerinti megkülönböztetés a ruházatban ekko-rig szükségesnek nem mutatkozott; az anyagi kedvezmények, melyek a különféle osztályzatokhoz kötvék, eléggé elválasztják azokat.

1883. év végén a fegyenczek következőleg voltak szám szerint az úgynevezett érdemosztályokba besorozva:

a felső A)	. 151 fegyencz
a közép B) osztályban.....	..202 »
az alsó C) osztályban.....	. . 81 »
a kezdő D) osztályban.....	. . 208
	<hr/>
	812

kik közül 27 volt egészen elkülönítve magánzárkákban, mint új rab; 3 volt büntetesképeni teljes elkülönítésben. 178 pedig a közös kezdő osztályban. Az utóbbiban azért van ily nagy, s az újonczok számát túlhaladó számú fegyencz, mert kellő helyiségek hiányában ez osztályba vannak elhelyezve az egy évet

túlhaladó idő alatt beszállítottak is. — Nem szenved kétséget, hogy minél kevesb pontossággal lehet ezen helyes alapokra fektetett osztályozást a fegyenczek magas létszáma s helyszüke miatt gyakorlati alkalmazásba venni: annál inkább ki vannak téve a fegyenczek az egymást rontó veszélyes befolyásnak s annál sikeretlenebb a lelkeszi működés erkölcsi hatása.

A jó magaviseletűeket örvendeztető jutalmak közt nagy szerepet játszik, s a hosszú időre ítélt fegyenczek lelkületére, igen jó hatással van Illaván, tapasztalás szerint, a zene s a zenetanulás engedélye. E kellemes, vidító s lélekiemelő időtöltés 1883-ban további fejlődést nyert az igazgatóság gondoskodása által. A zene, mint tudjuk, emollit mores, nec sinit esse feros, elfoglalja munkától üres idejünkben lelkületüket, nemesíti érzelmeiket s csüggedéstől megóvni segíti a nyomorultakat. Ha valaki zenét tanulhat Illaván a fegyenczek közül, ez reá nézve különös kedvezés s kitüntetés. És ezen intézkedés a munkakedvet is növeli s a szorgalmat ébreszti; mert a szükséges hangszereket s hangjegyeket a fegyenczek sajátukból szerzik meg, munkadíjaikból fedezik. Iparkodniok kell tehát, hogy szorgalmas munka által a szükséges költséget s magoknak ez élvezetet megszerezzék. A zenetanulás engedélye az érdemosztályzat keretébe igen jól beilleszthető, mert csak az AJ s a közép vagyis B) osztálybelieknek adatik meg, s miután a B) osztályba sorozás csak a szorgalmas s jó viselet jutalma, a zenetanulási engedély reménye a fegyenczeket minden jóra hathatósan buzdítja. — Nagy kedvezménynek tekintik, ha zenével mulathatnak, s a többiek is, ha társaik zenéjét hallgathatják. 1883-ban már száznál több fegyencz tanulta s gyakorolta azenét, kik négy társaságba (zene-bandába) voltak sorozva. E célra a nagyobb térfogatú hálótermek használtattak, a mi uémileg ezeknek rontó befolyását is ellensúlyozta a munka utáni üres esti órákban. Az igazgatóság ily érvek s tapasztalások alapján, erkölcsjavítási szempontból fontosnak s czélszerűnek találta, hogy a fegyenczek zene- s énektanulását, melyről már megemlékeztem, ápolja és támogassa. Ez. ily kiterjedésben, speciális intézménye az illavai fegyháznak, a mi másutt fel nem található. A zenekar az igazgató úr szíves engedelmeiből előttem is bemutatta magát. Ünnepe volt ez a részvevőkre uézve, igen

örülni Látszottak a dicséretnek s buzdításnak, melyet liozzájok intéztem; reám pedig igen jótékonyan hatott ez egykor vérrel, lopással, gyújtogatással mocskolt kezekből a szelíd s andalító hangok oly harmóniáját hallani, mely a fásult keblek felolvasását s az egykor csak szilaj szenvedélytől dúlt szívek nemes érzelmekre lobbanását jelenté.

A javításnak említett tényezői nem maradtak üdvös hatás nélkül az első rendű gonosztevők e bélyeges gyülekezetére. A fegyelmi büntetések nagy száma és szigorúsága együtt szokott járni a közös munka rendszerével, melyben oly sok alkalom van a különféle kifogásokra. Illaván azonban a fegyelmi esetek előfordult számát nagyinak mondani nem lehet. — Az erre vonatkozó statisztikai táblázat következő helyzetet mutat:

A kihágások összes száma 1883-ban 600-at túlhaladó feygenyz közt csak 46 volt. s fegyelmi büntetést szenvedett 40 feygenyz, a mi a létszámnak csak alig 7° 0-jét teszi ki. A kihágások esetei voltak: ellenszegülés 5, házi rendellenes viselkedés 28; munkakörüli hanyagság 13. Az alkalmazott fegyelmi büntetések nemei pedig következők voltak: egyszerű magánfogsággal büntetett 10, szigorított magánfogsággal 35, sötét zárkába dugással csak 1. — Ezt az egyet látogatásomkor is a sötét zárkában találtam, mit az illetőnek dühös természete tett szükségessé. A magánelzárás e fajai mint fegyelmi főbüntetések mellett alkalmaztatott még, büntetés súlyosbításul, 22 esetben élelemmegszorítás, 3 esetben lábbilincs, egy esetben a munkadíj-osztályban lejebbezés, s még egy esetben minden kedvezmény teljes elvonása. Botbüntetés éppen nem alkalmaztatik. Legnagyobb fegyelmi büntetések a sötét zárkába dugás s a vasma verés különféle fokozatai: bilincs, kurta vas, a kezek összevasalása. Némelyeknek ellenben, kik ismert jó viseletűek, sok szabadság engedtetik. Az előudvarbau, szabad légen dolgoznak, honnét esetleg el is szökhetnének; de erre nem igen tesznek kísérletet, mert a rend s felügyelet olyan, hogy eredményt nem remélhetnek, s erről meg vannak győződve. Sőt a A'ág partjára is kieresztetnek dolgozni, természetesen kellő felügyelet alatt, mely azonban lehet olykor hiányos. Volt eset rá, hogy egyike a Vág parton dolgozóknak visszavezetés alkalmával félre menvén, kinn felejtetett, s nem hogy megszökött

volna, hanem aggodalmasan csöngetett a már bezárt kapun, hogy bebocsáttassék.

Kiemeltem már, hogy a feltételes szabadonbocsáttatás s a megkegyelmeztetés reménye, bár ez utóbbi csak igen kivételesen fordul elő, a rendfenntartás s a javítás legsikeresebb eszköze, s mindenek fölött buzdítja a szabadság után epedő foglyokat jó viseletre.

1883. év folytán a legfelsőbb kegyelem csak egy fegyencznek adta vissza szabadságát, ki heves felindulásban elkövetett szándékos emberölésért 15 évi fegyházra volt elítélve. E kegyelmezés kezdeményezése a fegyencz családjától indult ki, tekintettel főképpen arra, hogy az előbbi büntető gyakorlat uralma alatt, az új büntető-törvényhez hasonlítva, túlszigorúan büntetett, mert ez utóbbi szerint legfeljebb 5—6 évet kapott volna, s tekintettel még arra is, hogy időnként téboly jelei mutatkoztak a fegyencznél. Kiállott már közel 10 évi rabságot,

A feltételes szabadonbocsájtás statisztikája pedig következő:

1880. szeptember elsejétől fogva, midőn az új büntető-törvény életbe lépett, feltételes szabadságra Illaván 132 fegyencz jelentkezett. Ezekből a büntető-törvény 49-ik §-a s az igazságügyminiszter 1880. évi 2106. sz. utasítása értelmében az igazgatóság által 27 fegyencz lett (mint visszaeső vagy mint külföldi) visszautasítva, 105 pedig a felügyelőbizottság bírálata alá bocsátva. E 105 közül 97 fegyencznek kérelme lett a felügyelőbizottság által, és pedig ennek pártoló ajánlatával kísérve, 8 pedig nem-pártolólag felterjesztve a minisztérium, mint döntő hatalomhoz. — A miniszter 53 fegyencznek engedélyezte a feltételes szabadságot, s elutasította egyelőre 17 s véglegesen 35-nek kérelmét; az egyelőre elutasítottak közül még 14-nek kérelme lett utólag teljesítve. A feltételes szabadságra bocsájtottak közül már 17 fegyencznek büntetési ideje folyt le kifogástalanul, a többiek is, egyet kivéve, jól viselik magokat; 8 elhalván, az 1883. évi végén még 40 fegyencz volt az illavai intézetből feltételes szabadságon, kik közt egy nagyobb bünt. követett el, s e miatt a feltételes szabadság előnyét elvesztette.

Különösen pedig 1883-ban 18 fegyencznek ilyenmő kérelme jutott a felügyelőbizottság elé s 15 terjesztett fel pártolókig a minisztériumhoz; kérelme czélját elérte 10.

A felügyelőbizottság tagjai egyetlenegy esetben sem voltak az igazgatóságétól eltérő véleményben a szabadonbocsátásra nézve, a mi a tisztviselők tapintatos és higgadt megfontolásának bizonyítéka, de a felügyelőbizottság részéről is feladatának helyes felfogására mutat, mert az intézeti tisztviselők ismervén, egyénileg a foglyokat, ezek adhattak e részben legalaposb véleményt, s nagy hiba volna, ha a felügyelőbizottság tagjai valamely fölényérzet vagy okosabb lenni akarás folytán a tisztviselők véleményét csak azért vetnék el, hogy felügyelői magasb hatalmukat bizonyítgassák, a mi ezen üdvös intézménynek nem szolgálna javára. Felőtllő, hogy a minisztérium nem tartja magát ezen felfogáshoz, s az igazgatóság és felügyelőbizottság véleményét nem mindig veszi tekintetbe.

Mielőtt értekezésem e kedvencz tárgyától megválnám, fel akarom még mutatni azon adatot az országbeli összes feltételes szabadlábra helyezések eredményéről, melyet László Zsigmond miniszteri tanácsos úrnak, a fegyházügy lelkes osztályfőnökének szívességéből nyertem. 1880. évi szeptember 1-jétől 1884. év december végéig feltételes szabadságra bocsátatott ország-szerte mindössze 2673 egyén, s ezek közt 2422 férfi s 251 nő; 1300 az országos fegyintézetekből s 1373 a vidéki fogházakból. A törvény e kedvezményét összesen csak 46 egyéntől kellett visszavonni, kik közt 42 férfi s 4 nő; országos intézetből való 19; vidéki fogházakból 27. Le ezek közt is csak 22 eset volt, melyben a kedvezmény visszavonása újabb büntett vagy más törvényellenes cselekmény miatt történt; rendetlen vagy erkölcstelen és garázda magaviselet s életmód adott erre okot 4 esetben, köteles jelentkezés elmulasztása 6 esetben, jogtalan elhagyása a tartózkodásra kitűzött helynek 5 esetben; fegyelmi vétség elkövetése a kérelem tárgyalása alatt 5 esetben, katonaszökevénynek bizonyult az illető egyén egy esetben. Látszik ezekből, hogy a várt eredmény elég kielégítő.

A szigorú, de igazságos bánás, gondos felügyelet, s az említett összes tényezők üdvös hatása — az el nem tagadható hiányok mellett is, melyek a helyiségből erednek — ma már

lehetetlenné tenne oly szomorú jelenetet, mely 1858. márczius 14-kén e falak közt lefolyt. Nagy regényírónk tolla a képzelet legragyogóbb színeivel írta le s idealizálta az »A kik kétszer káinnak meg« című regényében ez eseményt, melyet én, mint az illavai fegyház történetének egyik kiegészítő részét, teljesen hiteles adatok s biztos értesítés nyomán fogok röviden elbeszélni. — Ugyanazon második emeleti folyosón hallottam az 1858-iki fegyenczendülés lefolyását, mely annak véres színhelye volt. A fegyintézetnek 1855-ben történt, felállításának s beépítése után csakhamar mutatkoztak a Magyarország ellen felbőszült, akkori absolut zsarnokkormány minden vonalon mutatkozó s az illavai fegyházban is alkalmazott rendszerének kimaradhatatlan következményei. A boszúállás szelleme behatott a börtönökbe is, melyeknek lakosaival, s a Spielbergben és egyéb külföldi várakban elzárva volt magyarországi illetőségű rabokkal lett megtömve az új fegyház annyira, hogy 1858-ban a fegyenczek létszáma már 450-en felül volt. Telve majdnem mindnyájan rejtve égő haraggal, elfojtott dühvel az elnyomó hatalom ellen s visszaemlékezésekkel a szabadságliarcz dicsőségére, azon a képzeletet hevítő, kalandos, regényes időre, mely megengedte magának, hogy a börtönök tölteléke, a legnagyobb gonosztevők, Rózsa Sándorék s társaik is szabad lábra tétessenek, fegyvert ragadhassanak s a haza védelmében, melynek törvényeit előbb vakmerően sértették, hőökké lehessenek, s mely a büntetteket is elnézte, ha azok a haza ellenségei, árulói ellen követték el. Ki tudná helyeselni a kétségbeesés e végletes eszközét? de tagadhatatlan, hogy a vélemények s érzelmek áradata azon szomorú időkben ily irányú volt. Ehhez járult a túrhetetlen, menthetetlen állapot, melyben a fegyenczek tartattak: kegyetlen, embertelen bánásmód, az alkalmazott magyarfaló tisztviselők tapintatlansága, a tétlenség, mely az ábrándoknak szabad játékot engedett. Az összezúfolt, az egymással való érintkezésben nem gátolt rabok, munkátlanul, terveket koholva, bős haragban vergődve töltötték idejüket. A 450 fegyenczből ki lettek választva, a jobb viseletűek közül, negyven vagy ötven, kik sánczmunkára alkalmaztattak; a többiek nap-nap után el voltak zárva, egy negyed órára sem bocsájtva ki szabad levegőt szívni, de mégis,

mivel e kormány igen vallásos volt, vasárnaponkint isteni tiszteletre hajtva, hogy misét hallgassanak s imádkozzanak. Minden legkisebb vétségért vagy kihágásért botbüntetés alkalmaztatott. Hozzá járult ehhez egyes tisztviselők buta tapintatlansága, mely a korlátlan hatalom tudatában végletekg ment. így p. o. az akkori lelkész, midőn a fegyenczek nála panaszkodtak, hogy a halál nagyon dúl soraikban, azzal vigasztalta a nyomorultakat: »nem azért hoztak ide benneteket, hogy éljetekek és megszabaduljatok.« Az akkori gondnok is a fegyencz-kórházban megjelölte az orvos előtt a beteg fegyenczek egynemelyikét, mondván: »ennek is el kell mennie,« a mi azután többször be is következett; s hasonlóképpen bizalmat gerjesztő és vigasztaló volt a kórházban alkalmazott főápoló nyilvános fenyegetése: »vigyázzatok, mert kezemben az életek.« Lehetett-e ily bánásnak a fegyenczek közt méltó elkeseredést nem szülni, midőn látni kellett bizonyos vesztüket, s az ellenséges, bosszú lihegő indulatot azok részéről, kiknek önkényére voltak bízva? E mellett természetesen nem hiányoztak a bújtoatók, kik minden módon igyekeztek a többieket lázadásra s ezútoni kiszabadulás kísérletére bírni. Ott vártak az erdők, a bérezek, a puszták, a gverillaélet csábjai! Élesztette az elkeseredett rabok keblében az erőszakos kitérés hajlamot az is, hogy, miután a fegyenczek legnagyobb része magyar volt, a fegyházi kormányzatot, mint az osztrák kormány közegét, magyar nemzet-ellenesnek tekintvén, azt magyar nemzeti szempontból is gyűlölték, s ellenében fellázadni és kitörni mintegy magyar hazafias kötelességszerű cselekménynek tekintették ábrándos agyvelejükkel, a mit bizonyít a lázadásra felhívó jelszó is: »rajta magyar, most az idő!«

Így történt azután, hogy midőn 1858. márczius 14-ikén, egy vasárnapon, az isteni tiszteletre összegyűltek, a kínálkozó alkalmat, előleges megbeszélés szerint, felhasználták arra, hogy a szabadulást megkísértsék. Megjegyzendő, hogy akkor csak egy katolikus lelkész volt alkalmazva a fegyháznál, s a különböző felekezetű összes fegyenczek egy helyen gyűltek össze az isteni tiszteletre. Imaházul a második emeleten levő folyosó használtatott, hol a fegyenczek, s közöttük a felfegyverzett fegyörök sorban fel voltak állítva. Ezen második emeleti folyosó

60 méternyi hosszú, melynek eleje 4 méter hosszúságban deszkafal által volt elzárva, s ehhez támaszkodott az oltár; a 3 méter szélességű folyosó egyik oldalán négy terem fekszik, melyekben akkor 88 fegyencz volt elzárva, másik oldalán van kilencz ablak, mely az udvarra néz, s két ajtó, melyek közül az egyik közvetlenül az oltár mellett nyílik s főbejáratnak használtatik, melyen keresztül az alsóbb lakosztályokban elhelyezett fegyenczek feljártak. A másik ajtó attól 28 méternyi távolságra fekszik, tehát körülbelül a folyosó fele részében, az erre nyíló kereszt folyosóban is van három terem, melyben vagy 30 fegyencz lehetett, továbbá ezen keresztfolyosó folytatásában fekszenek a magánzárkák, s onnét lejövet az udvarra érni a külső ajtón át, mely a szabadba vezet. A főbejáratnál nem messze állott a szószék, mely körüli voltak felállítva az énekes fegyenczek, számszerint 8; utánuk pedig sorban a többi fegyencz. Az adottjelre, kilencz órákor reggel, kezdtek a rabok gyülekezni az isteni tisztelethez, és pedig először is a földszinti termekből eresztettek fel; ezek után a második emeleti rabok bocsáttattak ki, s végre az első emeletiek jöttek fel. Feljövétel közben egyik fegyőr megkérdezte az egyik énekes fegyenczet, hogy mit fognak ma énekelni? mire a fegyencz, egyike a bujtogatóknak, daczosan felelt: »majd éneklünk nektek«. Alig, hogy az összes fegyenczek összegyűltek, egy Rosta Péter nevű, 12 évre elítélt fegyencz, ki mint főbujtogató szerepelt, egyszerre odaugrik a legmagasabb s legerősebb fegyőrhöz, mellén ragadja azt, s felkiált dörgő hangon: rajta magyarok, most az idő! E felkiáltás után megtámadják a fegyőröket, elveszik fegyvereiket s többeket leütnek azok közül, a mihez zsebkendőjükbe kötve köveket tartottak készen. Az egyik fegyőr az első lövésre súlyosan megsebesül s meg is hal, az őrparancsnok s tizenkét fegyőr, többékevésbé súlyos sérelmet szenvednek. Szerencsésen sikerült azonban a főbejáratat elzárni, az ott álló őr, lélekjelenlétét el nem veszve, becsapta azt, mi által a fegyenczek ez oldalról nem menekülhettek. Most a folyosón roppant zaj és dulakodás keletkezett, a rablók erőködtek az ajtót feltörni, s az ablakokon keresztül az örökre tüzeltek. Midőn látták, hogy a főkijáratnál nem tudnak boldogulni, a keresztfolyosón keresztül iparkodtak az ajtóhoz jutni, s azt el is érték, de már ezen ajtót is zárva talál-

ták s most ezt kezdték erősen feszegetni. Időközben azonban megérkeztek az Illaván állomásozó rendőrök, s az éppen akkor tartott sorozás alkalmával jelen volt hadnagy is katonáival. Ez utóbbiak lövésekkel láttattak el, s így jöttek a főbejárathoz. A hadnagy megadásra szólította fel a lázadókat, de ezek a zárt ajtón keresztül azt felelték, hogy életre-halálra akarnak harcolni. Erre a főbejáratot zárva hagyták, s a szükséges őrköt ott felállították, a hadnagy pedig kíséretével, s a még ép fegyőrökkel a keresztfolyosó ajtajához érkezett, melynek középső nyílásán a fegyenczek egyre lövöldöztek. Sikerült mégis az ajtót felnyitni s folytonos tüzelés közben előre nyomulni s a lázadókat visszaszorítani, kik aztán fehér kendőket lobogtatva a termekbe menekültek. E közben megérkezett Trencsénből egy alezredes, ki azonnal megkezdte a nyomozást, s a visszatorlást azzal, hogy egy fegyenczet, kire egy fegyőr mint támadóra mutatott, ott a folyosón nyomban agyonlövetett. Később kiderült, hogy e kivégzett rab a támadásban részt nem vett, Ezután lehordták a folyosón vérben fekvő halott és sebesült fegyenczeteket s fegyőröket: 10 fegyencz s 2 fegyőr találatot halva, egy harmadik fegyőr sebeiben csakhamar meghalt, 12 fegyőr és számos fegyencz pedig erősen meg volt sebesítve. A zendülés lefolyásából következtetni lehet, hogy e szándék az összes foglyok előtt ismeretes volt, csakhogy a nagyobb rész nem akart beleegyezni a kitörésbe, melytől jó eredményt nem vártak; a zendülés alkalmával ezen vonakodók is kegyetlenül bántalmaztattak fegyencztársaik által. Feladó, áruló azonban .nem találkozott. A vizsgálat folyamán kiderült, hogy 24 fegyencz volt, ki a zendülést tetteleg előidézte, s ezek élén állott Rosta Péter, kit azután a törvényszék ezen zendülésért életfogytig tartó fegyházra ítélte. Részvevő társai (23) szintén több-kevesebb éven terjedő fegyházra büntetettek, 12 fegyencz pedig, kik a zendülést elleneztek s annak megghiúsulásában érdemet szereztek, részben és teljesen megkegyelmeztettek. A Rosta-féle zendülés utókövetkezményének tekinthető Rosta Péternek 1862-ben történt kivégzetése, ki egy fegyencztársát orozva meggyilkolta, mert annak a zendülés alkalmával áruló szerepet tulajdonított. A magánzárkában öngyilkosságot akart elkövetni, de erősen meg lévén lánczolva, ezt nem tehetette, azonban

valahol egy darab üvegre tévén szert, ezzel magát veszélyesen megsebezte. A sebből kigyógyították, hogy aztán a fegyház udvarán, 1862. június 12-én, az összes fegyenczek szeme látára, retentő példájára felakaszszák. Most már ily kitörésekre ok sem forog fenn, de a gondos felügyelet s örködés is lehetlenné tenné hasonló vakmerő kísérletek előfordulását.

VII.

A fegyenczek érintkezése a külvilággal, rokonaik s egyéb ismerőseikkel 1883. évben következő volt: kaptak összesen 2074 levelet, mely számból egy-egy fegyenczre 3.1 levél esik. Ezek közt volt 39 darab pénzes levél 212 frt 20 ki', pénzküldeménnyel. Levelet pedig írtak 2464 darabot, miből egyre-egyre esik 4 darab. Három havonkint szabad levelet irniok. Levelek jöhetnek bárkitől s bármennyi; azokat azonban a lelkész törí fel s olvassa el, hogy ismerje a családi viszonyokat s felhasználhassa azokat a javítás művében. A látogatások bárom havonkint egyszer meg vannak engedve, s ily alkalommal sokszor keservesen érzékeny jelenetek is fejlődnek; többnyire rossz hatással vannak, mert felizgatják, s nyugtalanítják a kedélyeket. Azonban e látogatások nem gyakoriak; rokonok részéről az illavai fegyenczek összesen csak 17 ízben részesültek ilyenben az egész éven át. Ennek oka részben, hogy Illává igen messze esik az ország legnagyobb részétől, hová terhes és költéséges az eljutás, noha most már tetemesen könnyítve van a vasúti közlekedés által. Másik ok, hogy az ily nagy és bosszú időre ítelt bűnösök, milyenek Illaván őriztetuek, a családra nézve már elveszetteknek, mintegy nem létezőknek tekintetnek. A nagy bűnösökhöz is ragaszkodó, mindent felejtő s mindent áldozó nők és rokonok inkább csak a népballadákban élnek.

A ház ellátása s a fegyenczek ételmezése egy évtized óta házilag kezeltetik. Illaván az ellátás sokba kerül, a minek fő oka az intézetnek minden nagyobb forgalmú piactól távol fekvése, s a szomszédságban levő terméketlen föld, és szellemileg elmaradt népesség. A fő anyagokat, milyenek a liszt, zsír, szalonna, hüvelyes vetemény, kőolaj stb. messziről, többnyire Budapestről kell hozatni; remélhető azonban, hogy a vasút

némileg segíteni fog e bajokon. A beszerzett élelmezési anyagok ára 1883-ban közel 44 ezer forintra ment, szállítási költség fejében több, mint 1700 frt adatott ki. A mondott évben, az előbbihez képest, javulás mutatkozott, a mi leginkább onnét eredt, hogy a legfőbb élelmi czikk, a liszt, olcsóbb lett. 1670 mázsa liszt fogyott el 16,000 frt értékben, s minden egyes fegyenczre mintegy 7 kr. esett a liszt árából; zsir és szalonna 96 métermázsa használtatott fel 7450 frt értékben, s ebből jutott egy-egy fegyenczre naponkint 3 kr. Tűzifa 896 m. szükségeltetett 2450 frt árban, az összes tüzelési költség 3400 frtot túlhalad, s esik abból egy-egy fegyenczre naponkint mintegy másfél krajczár. Erős szükségletet képez a káposzta (380 m. mázsa 869 frt árban), a burgonya (372 m. 1092 frt árban); bab (88 m. mázsa 992 frt árban). A marhahús s betegek részére szükségelt borjúhús mennyisége 20800 kilogr.-ot tett ki 9190 frt értékben; só: 8900 kilogr. 1092 frt értékben; túró 1970 kilogr. 905 frt értékben; fehér és vörös bor 2122 liter 521 frt; sör 790 liter 103 frt; tej 2700 liter 270 frt értékben. A kisebb táplálkozási czikkeket s fűszereket mellőzöm. Egy-egy fegyenczre elköltötték naponként egyre-másra mintegy 21 krt, s évenként körülbelül 74—75 frtot. Egy-egy napra esik, a fegyőri kenyérrészletet is beleszámítva, 127 frt élelmezési költség, a mi évenként 44—46 ezer frtot tesz. Szalmazsákokba felhasználtatott 38,000 kilogr. szalma 887 frt értékben; mosáshoz való szappan 1240 kilogr. 440 frt értékben; az intézeti helyiségek kivilágítására fordítatott 7370 kilogr. kőolaj 1970 frt értékben. Az összes tisztogatás, világítás, fűtés került 6700 írtnál valamivel többbe, a miből esik egy-egy főre kereken 3 kr. Ezenfelül kap az igazgatóság a fegyintézet többféle apró szükségletének fedezésére évenként pauschális 6000 forintot; az összes regie-költségek tehát tesznek 12,700 frtot, miből jut egy főre majdnem 6 kr.

A fegyenczek ruházata áll csiuvat és darócz (halina) ujjasból, nadrágból, mellényből és sapkából, mihez járúl durva fehérnemű (ing, gatyá, kapcza), pamut nyakkendő, zsebkendő és erős borjúbórból készült bakkancs; továbbá ágybéli szőrpokrócz, lepedő, szalmazsák és szalmavánkos, vánkoshéj, törülköző, kötény s egy tarisznya. E ruhák, a mint összeszakadnak s elron-

lanak, folyvást újakkal pótoltnak; a készakarva rongálás azonban fegyelmi vétséget képez. Az erre szükséges anyag a fegyházi iparüzletben dolgoztatik fel, s kivétel nélkül az intézetben készül a szabó-fegyenczek által. A feldolgozás költsége volt: fegyenczruhára 2153 frt s fegyőri ruházatra 814 frt, összesen 2968 frt.

Az intézet vagyona következő:

Az ingatlan vagyon értéke, mely évenként új épületekkel gyarapodik, 490,920 írtra becsültetett. Éll ez 31,035 négysz.-méter kiterjedésű telekből, a rajta lévő említett épületekkel s a temetővel. Az ingó vagyon értéke megközelíti a 100 ezer irtot, és állott 1883-ban házi szükségleti, fűtési,

világítási és tisztogatási készletekből	569 frtértékben	
ruhaanyag s kész ruhák	27,201 »	»
élelmi cikkkkészlet	3,845 »	»
házi leltár (az iparüzletieken kívül)	23,296 »	»

54,911 frt értékben,

a fegyintézeti iparüzlet vagyona pedig

kitesz.....	41,264 »	»
összesen	96,175	frt értékben.

A különféle czélokra szolgáló, ú. m. a fegyenczi tulajdonpénztár, az élelmezési, iparüzleti, iskolai, építkezési, segélyegyleti pénztárak szigorúan elkülönítve, a legnagyobb pontossággal kezeltetnek. A fegyőrök is alapítottak temetkezési és segélyegyletet saját javukra, melybe minden tag baponkint 5 krnyi járulékot fizet, s mely jelenleg mintegy 2200 irtot tesz ki. Ebből a megszólaltaknak olcsó kamatra kölcsön adatik s a temetkezési költségek fizettetnek. Ottlétemkor kölcsön volt adva 930 frt, s négy temetési esetre fordított 80 frt.

Az intézet költség-előirányzatából kiemelem még a következő tételeket:

Tiszti fizetésekre s lakberekre fel van véve 6320 frt; valásoktatás címén 2840 frt; szolgálzományezet (összesen 95 személy) bérére s lakpénzére 29.760 frt; jutalmak és segélyezésekre 600 frt; természetbeni élvezményekre 3800 frt; irodai, iskolai s könyvtári szükségletekre 400 frt; úti-költségek s napi-díjakra 200 frt; épületek fentartására 3000 frt; leltári tár-

gjak kiegészítésére 1000 fit; biztonsági szükségletekre (az örkatonaság fizetésére) 7700 frt s ugyanannak lakbérére, vagyis a helységben bérelt kaszárnya-épületért 500 frt. Valóban nem adatott ki ennyi e célra, hanem csak 5338 frt. A vezénylő tiszt 70 krnyi, a többi katonák állásukhoz arányló 30—60 krnyi napi-pótlékot nyernek itt töltött szolgálatidejük tartamára. Egyéb tételekről, mint: ételmezés, fegyenczruházás, fűtés, világítás, gyógyszerek stb. már előbb szólottam. Az összes előirányzat megközelítette a 110 ezer forintot, de ez nem jól lett eltalálva, mert valóban több adatott ki 120 ezer forintnál. Az előirányzatban ugyanis csak 550 fegyencszám volt felvéve 18 krnyi napi ételmezéssel, holott 600 fegyencznél is több ételmeztetett, s a napi költség e célra 18 kr. helyett, mint fentebb láttuk, 21 krba került.

A fegyenczek személyes viszonyait kitüntető statisztika táblázatokból kiemelt adatokkal fogom befejezni ismertetésemet az illavai fegyházzról. A fegyenczek 666-ra menő forgalmi száma mellett, elítélve lettek ezek közül:

1. oklevél-hamisításért 2
 2. erőszakos nemi közöszülésért 1
 3. gyilkosságért 303
- és ugyan:
- a) orgyilkosságért 31
 - b) rablógyilkosságért 126
 - c) közönséges gyilkosságért. 87
 - d) szülőgyilkosságért 22
 - e) házastársgyilkolásért 32
 - f) gyermekgyilkolásért 5
4. emberölésért 265
 5. gyújtogatásért 16
 6. rablásért 64
 7. nagyobb fokú s ismételt tolvajságért . 15

666

Illaván tehát a nagy bűnösök e legbélyegzetebb gyülekezetében, az oly fegyenczek száma, kiknek büntette által em-

berélet oltatott ki, 568 — az összes számnak majdnem kilencz tizedrésze.

Életkorra nézve:

20 éven aluli feyencz van 19
 20—30 év közt 260
 30—40 év közt 206
 40—50 év közt 116
 50—60 év közt 51
 60 éven felül 14

666

Ha tehát a 30 évet vesszük középletkornak, ennek alatta volt 279 vagyis 41.8 percent, s felette 387 vagyis 58.2 percent; a nagy büntettek elkövetése tehát túlnyomó számban 30 évesnél korosb emberek által történt.

Anyanyelvre vagy nemzetiségre nézve:

magyar.....	370 = 55.6	percent
oláh	102 = 15.2	»
tót	86 = 12.8	»
német.....	49 = 7.2	»
szerb	35 = 5.2	»
ruthén	15	
horvát	7	
más nemzetiségű	2	

666

Hitvallásra nézve:

római-katholikus.	320 = 48	percent
helvét hitvallású	138 = 20.4	»
görög-keleti	122 = 18.3	»
görög-katholikus.	41 = 6.1	»
ágostai hitvallású	35 = 5.2	»
mózes-hitű	9	
unitárius	1	

Családi állapotra nézve:

nős	314 = 47.1 percent
és ugyan: gyermekkel. 242	80
gyermektelen. 7 2	394 = 59.1 »
özvegy	272 = 40.9 »
és ugyan : gyermekkel. 45	666
gyermektelen. 35	

Ezen arány, csekély különbséggel, folytonosan fennálló, s mutatja, hogy a nagy bűntevők többsége családos egyénekből áll; a családos állapot tehát nem korlátozza az embereket nagy bűntettek elkövetésében, mint ezt hinni lehetne, sőt gyak-

ran éppen a családról gondoskodás, a szülői szeretet ösztöne vezet arra; a nevelés hiányát pedig jóvá éppen nem teszi.

Előbbi polgári vagy társadalmi állása vagy foglalkozása szerint a 666 fejezék közt volt:

napszámos és cseléd	299
földműves	187
iparos és kereskedő	121
határozott életmód nélkül tudós és művész	48
nagyobb földbirtokos	3
tisztviselő	3
	666

Vagyoni állapot tekintetében volt a mondott számú fejezék között:

teljesen vagyontalan	422
némi vagyonnal bíró	109
vagyonos	135
	666

Műveltségi fokuk a következő:

olvasni írni tudó 314
 csak olvasni tudó 64
 teljesen oktatás nélküli 285
 magas oktatásban részes 3

666

és ismét:

kielégítő vallásos ismeretekkel birt . . .311

hiányos » » » . . .355 => 666

csak egy nyelvet beszélt 413

több nyelvet beszélt 253 = 666

Büntetve ekkorig nem volt. . .410 = 61.5 percent

büntetve volt már előbb 256 = 38.5 »

és pedig:

ugyanazon nemű büntettért egyszer..... 32

különnemű büntettért egyszer 22

ugyanazon nemű büntettért többször 81

különneműért többször 41

vétség vagy kihágásért79

256

A büntettért már büntetettek száma tehát 177-re s az egyazonnemű büntettért büntetettek száma 114-re megy 666 fegyencz között, a mi 26.5 s illetőleg 17., száztólit tévén ki, rendkívül előnyös arányt mutat a nyugat-európai műveltebb államokkal szemben, hol a visszaesők száma, rendes körülmények közt, az elitáltak összes számának 60 80 százalékát

szokta kitenni; a mi, ha tekintetbe vesszük még azon országokban a börtönrendszernek a mienknél sokkal, fejlettebb, s a kor és tudomány magasb színvonalára emelkedett állapotát is, az ottani népeknek a mienkét messze túlhaladó romlottságát bizonyítja. Csalódnak, a kik hazánk népét a romlottság igen magas fokán állónak, s az erköcstelenségbe igen mélyen sülyedtetnek vélik; a bűnök forrása nálunk főleg a vadság, a durvaság s neveltlenség. De a uépnevelést s erköcsök nemesítését nem a büntető intézetekben, hanem a kis gyermekek-

nél, a pusztákon s az utcák szemetén kell kezdeni, s a feyházakban inkább csak bevégezni, midőn annak szüksége mutatkozik. A népnevelés, melynek haladását nemzeti kormányunk szárnyai alatt, hálás örömmel észleljük, s mindazon nemzetgazdasági bölcs szabályok, melyek a nép vagyonosodását előmozdítják, legjobb óvszerei a feyházak túlnépességének. De a míg 666 feyhencz közt 285-öt találunk, a ki semmi iskolai oktatásba sem részesült, 355-öt, a ki semmi vagy csak igen hiányos vallásos ismeretekkel bír, s 422-öt, a ki teljesen vagyontalan: addig nem várhatjuk, hogy a feyhenczek száma tetemesb apadást fog felmutatni, s a feyházi oktatásra és munkáltatásra annál nagyobb szükség van.

Az illavai feyházba 56 különféle törvényszéktől szállítottak be feyhenczek, és ugyan:

Miskolcraól szállítottott 28
 Pécsről és Temesvárról 21
 Fehértemplomról és Sátoralja-Ujhelyről 20
 Nagy-Kikinda, Szeged és Szombathelyről 19
 Kaposvár és Nagyváradról 18
 Aradról 17
 Nyíregyháza és Szabadkáról 16
 Beregszász, Kecskemét, Lúgos és Veszprémből 15
 Budapest, Karczag, N.-Kanizsa, Nyitra s Debreczenből 14
 Kassa, Nagy-Becskerek és Szathmárból 13
 M.-Sziget, Szegszárd s Zala-Egerszegről 12
 Pancsováról 11
 Pozsonyból 10 stb.

Az erdélyi részekből, melyek elíteltjeiket a szamosújvári, szintén nagy bűnösök számára rendelt feyházba szállítják, csupán Kolozsvár vette igénybe az illavai intézetet.

A nemzetiségre, hitvallásra, életkorra stb. vonatkozó feyház-statisztikai adatokból csak némi alapoossággal is bíró következtetéseket vonni az elkövetett büntettek számára s fajaira, s azon összefüggésre, mely ezek s az említett tényezők közt észlelhető, csak az ország összes büntető-intézetei össze-

gyűjtött adatainak s a mondott tényezők országos statisztikájának összeállítása alapján lehetséges. Ily okoskodások különben is igen kétes és sikamlós terére kiterjeszkedni tehát ezúttal tartózkodom.

Az igazgatóság gondosan gyűjti ugyan mindezen adatokat az előírt táblázatokba s rovatokba, de főképpen azon adatokat kell kutatnia s figyelemmel kísérenie, melyek a felügyeletére bízott fegyenczek előéletére, lelkületére, erkölcsiségére vonatkoznak, legyenek azok bár magyarok vagy tótok, s római-katolikusok vagy protestánsok, vagy mózes-bitűek. Sokkal fontosabb tudnia, hogy minő nevelésben részesültek, hogyan töltötték gyermek- s ifjúkorukat, büntetlenek-e vagy visszaesők, vagy éppen többszörösen visszaesők; ismernie továbbá családi viszonyaikat s vérmérsékletöket. Igen fontos különösen az igazgatóságra nézve figyelemmel kíséreni, hogy az elítéltek őszintén bevallják-e a büntetteket, melyekben bűnösöknek találtattak, vagy a bíró ítélete után is folytonosan s következetesen tagadják azokat. Nem mindegyiknél, de a legnagyobb résznél mégis szabályúl tekinthető, hogy a javulás csakis az elkövetett büntett őszinte és töredelmes beismerésével veszi kezdetét. A behozott fegyenczek e tekintetben mindenféle változatokat mutatnak. Vannak, a kik a büntettet teljesen beismerik, s töredelmes megbánást fejeznek ki, bár olykor csak tettetik ez utóbbi. Ilyen töredelmes beismerő volt 81 behozott újoncz közt 18. Mások beismerik ugyan, de megbánást nem mutatnak (81 közt 16); vannak, kik tettüket az ítélet ellenében szépítgetik (6); kik megbánást nem nyilvánítanak ugyan, de gyökeresen megromlottak még nem tekinthetők (10); teljesen romlottak s bűneikkel dicsekvők (2); vannak, kik csak részben ismerik be (9); végre, kik egészen s makacsul tagadják (17); kik azt állítják, hogy csak a vizsgáló közegek által megkínóztatva vallottak (8). Teljesen s makacsul. okadás nélkül, tagadó tehát 81 újoncz közt csak 17. s a többség beismerésben van, a mi elég jó jelenség a javulás lehetőségére nézve.

Érdekes azon statisztikai tábla is, mely az évi számapadást s a szabadulást megelőző és kíséző adatokat tünteti elő. Az apadás egy év alatt 44 főre ment. Büntetése kiállása után

végképpen kiszabadult 10 fegyenc; megkegyelmezett 1; feltételes szabadságra bocsáttatott 15, meghalt 18. Azon 26 közül, ki élve kiszabadult, a belépés idején teljesen oktatás nélkül való volt 10; vallási ismeretekkel kielégítő mértékben birt 12, s hiányos mértékben 14; olvasni tudott 9, nem tudott 17. A fegyintézetben azután oly örvendetes előmenetelt tettek, hogy elbocsájtásuk idején olvasni s írni mindnyájan tudtak, és ugyan jól 16, középszerűen 6, rosszul 4. A vallásban jó előmenetelt bizonyított 12, középszerűt 11, rosszat 3. Belépésük idején a 44 közül volt 18 földműves, 12 napszámos, 7 cseléd, 7 iparos. A fegyintézetben 22 volt házi munkás, s 22 tanult különféle kézművességet, úgy, hogy 7 iparos helyett 22 kiképzett kézműves ment vissza a világba. Akilépők közül 19 részelt pénzsegélyben, köztük kiosztott 230 frnyi összeggel.

VIII.

De már is túlléptem a részemre kimért felolvasási idő korlátain. Fentartva, hogy az érdekesebb fegyházi kérdések bővebb megvitatására, melyeket ezúttal csak röviden érintetem, alkalmilag visszatérni kedves feladatomnak tekintendem, ezúttal befejezem előadásomat.

Míndezek után, ha azt kérdik tőlem: minő rendszer uralkodik tehát az illavai fegyházban? nem felelhetek egyebet, mint azt, hogy a lehető legjobb rendszer, melyet a fenforgó helyzetben s körülmények közt fogatosítani lehet.

Büntető törvényünk, mely e részben az irányt kijelöli, nem fogadta el a teljes magánrendszer, (az úgynevezett philadelphiai rendszer) szigorát s a magányt csak a szabadságvesztésbüntetés idejének egy részére, különösen annak kezdetére korlátozza. Az auburni vagy hallgató rendszert, mely a közös termekben dolgozó fegyenczeket karthauzi némaságra kényszeríti s mely e természetellenes állapot fentartására nem nélkülözheti a legszigorúbb fenytéket, a botot és korbácsot, szintén nem fogadta el kizárólag, hanem az irlandi rendszert tette magáévá, melynek lényege a szabadságvesztés-büntetések fokozatos végrehajtásában áll. Magán elzáráson kezdi, azután átmegy a közösen végzendő munkára, a szótlanúság azon szigorú

keresztülvitele nélkül, mely az emberi természettel ellenkezik s melyet az auburni rendszer megkíván; azután a jóviseletű fegyenczetet közvetítő intézetekbe átvitetni s végre a feltételes szabadonbocsájtás jótéteményében részleltetni rendeli.

Részemről kijelenteni, hogy én egyedül a magányt tartom azon eszköznek, mely az erkölcsi javulást, a töredelmes magábaszállást fogatosítani képes, s ezért teljes meggyőződéssel a magányrendszer híve vagyok, de csak az olyan magányrendszeré, mely a tett tapasztalások nyomán, kellő óvó intézkedéseket alkalmaz a túlszigorú s igen hosszú ideig tartó magány által okozott elmezavarok, búskomorság s elsenyvedés és elbutulás, azon szomorú következmények ellen, melyek Eötvös József báró s vélemény társai emberszerető, nemes és szelíd lelkét a philadelphiai rendszer ellenesévé tették. De addig is, míg ezen rendszer költséges életbeléptetése lassankint lehetővé s annak alkalmazása általánossá válik hazánkban: örömmel üdvözlöm a haladás s javítás minden lépését, mely a nagy cél felé történik, örülök a már ezen elv szerint alkotott szegedi új kerületi börtönnek, és jó reménnyel nézek az épülő sopronyi fegyház megnyitása elébe is, örülök, hogy a sajnosán nélkülözött közvetítő-intézetek sora is megkezdődött a Kis-Hartán és Yácson, amott 100, itt 75 személyre felállított intézetekkel, s a fiatal bűnösök számára rendelt javító intézetekéi is az Aszódon felállított házzal.

Azon szomorú következményektől pedig, melyek a szigorúan alkalmazott philadelphiai magányrendszerénél tapasztaltak, a büntetőtörvényünkben erre kiszabott határidő s a többször említett miniszteri utasítások megtartása mellett, egyáltalán nem félek. Törvényünk szerint a magánelzárás legfeljebb egy évig tarthat, s a büntetésnek egy évet felülmúló része még az elítéltnak akarata következtében sem tölthető magánelzárásban (Utas. 12. §.), a mit, megvallom, nem értek. Ha a megbánás, magábaszállás s megtérés lelki érlelődése s kiforrása egyáltalában lehetséges: arra ennyi idő kétségkívül elegendő. De e rövidnek látszó, a fegyencznek azonban igen hosszú év alatt sem szabad őt elhagyni. Azon idő alatt is, kivéve az első három hetet, melynek folyamán a fegyenczet csupán a lelkész látogatja, hogy bűnbánatát felbreszteni segítsen, s

magábaszállás és vezeklés czéljára van rendelve, folytonosan munkával van ellátva, s az igazgató, lelkész tanító, munkavezető részéről naponkint látogatásokra számíthat. hogy emberi szót halljon, de csak olyat, mely javát akarja, mely emel, vigasztal, oktat és erősít. Az orvos utasítva van, hogy a magánzárkákba csukott fegyenczeket gyakran felkeresse s folytonos figyelemmel kísérje, és ha jelenségeket észlelné, hogy a magánelzárás a fegyencz testi vagy szellemi épségét veszélyezteti, annak megszüntetésére azonnal lépéseket tegyen.

Minden túlság veszélyekbe vezet. A bölcs törvényhozás és kormányzás feladata: eltalálni azon kellő mértéket, mely az ósdi, szűkkeblű elfogultság, s középkori kegyetlen elmélet, és a humanizmus beteges, érzelgős túlhajtása közt áll, s míg a polgári társadalom józanul felfogott, valódi érdekeinek megfelelő, különösen a hazai speciális viszonyok keretébe is beillik.

A

A SZERZŐI JOGRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNY

(1884. XVI. t. cz.)

MÉLTATÁSA JOGI ÉS GAZDASÁGI SZEMPONTBÓL.

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.)

APÁTHY ISTVÁN

RENDES TAGTÓL.

(Olvastattott a II. osztály ülésén 1885. nov. 9.)

BUDAPEST, 1885.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A szerzői jogról szóló törvény

(1884: XVI. t. ez.)

méltatása jogi és gazdasági szempontból.

Hazánk törvényhozása 1867 óta egész sorozatát alkotta meg a törvényeknek, melyek a jogállam fogalmának és a culturállamok concertjébe belépésünknek nélkülözhetetlen föltételét képezik. Alig 18 esztendő alatt, a törvényalkotás terén nálunk annyi történt, a mennyinek az elvégzésére más szerencsésebb nemzeteknek bosszú évtizedek jutottak. Ha szerencsésebb geographiai és ethnographiai viszonyok közt élnénk, tán várhattunk volna, a mely esetben bizonyára jobbat és tökéletesebbet alkothatunk; de a mi perczeink megszámlálvák, ba alszunk és késünk, nem eszmélve, hogy a világ folyása gyorsabb ma, mint valaha; hogy a nagy népek haladása minden téren a szédülésig hatalmas, s hogy e hatalom csak egy erőt tisztel a kisebb népekben, a haladást, mely ba nincs, elsepri vagy beolvasztja magába azokat. Elismerem, hogy törvényhozási alkotásaink egynémelyike nem felel meg az ahhoz kötött várakozásoknak, hogy gyakorlati alkalmazásában nem eredményezte azt, a mit a viszonyok és a körülmények beható méltatása mellett, eredményeznie kellett volna; de viszont azt is el kell ismernünk, hogy törvényhozásunk feladatának teljes magasságára emelkedett és a nemzet elévithetetlen báláját biztosította magának akkor, midőn a százados mulasztásokat — úgy a hogy ezt tette — lázas sietséggel és soha sem lankadó buzgósággal pótolta; midőn aránytalanul rövid idő alatt, hazánkat ellátta azokkal a jogi intézményekkel, a melyek nélkül sem a jogrend megvalósítása, sem anyagi felvirágzásunk biztosítása nem képzelhető.

Azt hiszem, nem cselekszem alapszabályaink szelleme és inteniója ellen, ha az alkotott vagy alkotandó törvények egy-némelyikét, a mennyiben azt időm és megrongált egészségi állapotom engedi, e helyen megbeszélés tárgyává teszem; ha azok jogi és gazdasági jelentőségét, hatását és célját megismertetve és méltatva, törvényhozásunk működésének értékét, tudományos szempontból feltüntetni megkísértem. E cél lebegett szemeim előtt, midőn székfoglaló értekezésem tárgyául a szerzői jogról szóló vagyis azt a törvényt választottam, a melynek célja: egy rég érzett hiányt pótolva, jogvédelmet létesíteni olyan téren, a melyen a kétes értékű védelem alapját nem törvény, hanem egyszerű enunciáció képezte¹⁾; a melynek célja megadni a nemzet napszámásainak azt, a mi ezeket a művelt nemzetek osztatlan meggyőződése szerint megilleti.

Midőn a szerzői jogról szóló törvényt jogi és gazdasági szempontból méltatni szándékozom, lehetetlen előzetesen azzal a kérdéssel nem foglalkoznom: hogy mi képezi jogi alapját a szellemi alkotás védelmének; és melyek ama szempontok, a melyeknek figyelembevételével, a jogi védelem berendezésének felépülnie kell? Teszem és tennem kell ezt annál is inkább, minél kétségtelenebb az, hogy a szellemi alkotás védelmének jogossága és szükségessége eddigelé még nem talált oly mértékben elismerésre, a mint ez az emberi tevékenységből eredő egyéb jogviszonyok tekintetében, a legkülönbözőbb jogi intézmények létesítésével, minden kétségen fölül történt²⁾. A szellemi alkotásra ma is nagyrészen illik az, a mit Juvenalis

¹⁾ Id. törv. szab. I. a) 23. §. Az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény oltalma alatt áll.

²⁾ Míg a törvények a külföldinek megengedik, hogy a külföldön szerzett követelését a belföldön érvényesíthesse, a külföldön keletkezett szerzői jog — nemzetközi szerződések esetét kivéve — minden jogi védelmet nélkülöz a belföldön. A külföldi követelését megvédjük, mert ezt kézzelfogható érdekeink követelik; ellenben a külföldi szerzők szellemi alkotásának elsajátítását máig is sokan tisztességes dolognak tekintik. E részben elég arra az ismeretes támadásra utalnom, melyet C a r e y, a new-yorki könyvkereskedő és később híressé vált nemzetgazda, a szellemi tulajdon ellen intézett.

mondott: »Scire volunt omnes, mercedem solve-
vere nemo.« (Sat. 7.)

Az ember tevékenységének természetes rugója, a társadalmi nagy forgalomban, az érdek, melynek kielégítésére minden tevékenység irányú. Míg azonban a materiális téren a tevékenység, úgyszólván, kizárólag vagyoni érdekek megvalósítására irányú, — a szellemi téren a tevékenység, az anyagi érdekek mellett, ideális érdekek megvalósítására is törekszik. Az első esetben a tevékenység alkotásai v a g y o n i, az utóbbiban egyúttal ideális érték képviselőiké-
is jelennek. Az érdek és érték e duplicitásának megfelelően, az alkotásnak a szellemi téren célja mindenek előtt: a szerzőnek — az alkotónak — vagyoni előnyt, pénzbeli hozadékot biztosítani; a mire az alkotó egyenesen utalva van akkor, ha az alkotást iparszerűleg gyakorolja és a hozadék biztosítása, egészben vagy legalább nagy részben anyagi existenciájának alapját képezi. Minél nagyobb a vagyoni nyereség, melyet a szerzőnek saját tevékenysége biztosít, annál inkább érdekében áll magát az alkotásnak szentelni és mindent elhárítani, a mi nyereségének csorbítását vagy megghiúsítását maga után vonhatná. Az anyagi haszon azonban, melyet az alkotás a szerzőnek biztosít és biztosítani hivatva van, nem egyedüli rugója tevékenységének; ahhoz ideális célok is fűződnek, melyeknek megvalósítása, a legtöbb esetben, sokkal fontosabb az anyagiaknál. A szellemi munkás híre, dicsőségre törekszik; nevének a tudomány, vagy a művészet történetében maradandó helyet és alkotásaiban emléket kíván biztosítani, mely nevét századokon át hirdeti és részére a késő utókor csodálatát és báláját fentartja ¹⁾. E mellett az alkotó, legyen ez akár író, akár művész, saját ideális érdekén túlmenő célok megvalósítására is törekszik; ő egyúttal munkása nemzetének

¹⁾ Találóa fejezi ki a szerzői érdek duplicitását, és örök igazságot hirdet Horatius, midőn költeményeiről azt mondja, hogy azok S o s i u s testvéreknek — a kiadóknak — pénzt, neki pedig századokra terjedő hírt és nevet biztosítanak:

Hic meret aera liber Sosii, hic et maré transit.

Et longum noto scriptori prorogat aevum.

Art. poet. 345.

és munkása lehet az emberiségnek, melynek legjobb erejét és nem ritkán életét szenteli, midőn a nemzeti vagy az általános művelődés előmozdításán fáradozik. Minden, a mi a szerző ideális érdekeinek megvalósítását gátolja vagy lehetetlenné teszi, nem pusztán egyéni, hanem magasabb és általánosabb érdekek ellen irányú; ellenben minden, a mi a szerző tevékenységét gátoló akadályok elhárítását célozza, egyúttal magasabb és általánosabb érdekek megvalósítását teszi lehetővé. E mellett a szerző, midőn alkotását közzéteszi, a közönség ítélőszéke elé lép, azzal szemben felelőséget vállal, mely-nélfogva alkotása a legbensőbb összefüggésben lehet polgári és társadalmi állásával; az reá nézve áldás és átok forrásává lehet egyaránt, és pedig tekintet nélkül arra, hogy az alkotás közzététele és forgalomba helyezése az ő beleegyezésével történt-e, vagy a nélkül¹⁾.

A mondottakból, azt hiszem, nem nehéz azt a következtetést levonni, hogy a szellemi alkotásnál az ideális és a reális érdekek egymással egyensúlyban állanak. Ezt természetesen nem ismerik el azok, a kik a szellemi alkotásnál a vagyoni érdeket tekintik irányadónak, és az ideális érdekeknek csak alárendelt jelentőséget tulajdonítanak²⁾. Én részemről az érdek duplicitását ezekkel szemben is fentartom, mert a történelem épügy, mint a mindennapi élet, határozottan nézetem mellett tanúskodnak³⁾. Mind a kettő azt mutatja, hogy a tudósok és a

¹⁾ A szerző akarata nélkül történt közzététel különösen akkor járhat veszélylyel, ha a munka tartalmánál fogva büntetésre méltó cselekvényt állapít meg. Ha a szerző ilyen esetben nem képes igazolni azt, hogy a közzététel az ő beleegyezése nélkül történt, alig fogja az elítéltést kikerülni.

²⁾ Ezek közé tartozik: Jolly, Wächter, Klostermann, Mandry, Gerber és mások. Az ellenkező nézet hívei közé sorozhatók: Lange, Volkmann, Orloff, Dambach és főleg Harum.

³⁾ Nézetemet támogatja az is, a mit a nagy romanista I h e r i n g — Der Zweck im Hecht ez. munkájában 163, 191. és köv. l. — a szellemi alkotásról és annak viszonyáról a munkához mond: »Das typische Motiv für Kunst und Wissenschaft, ohne welches sie ihren Beruf nicht erfüllen können, ist der Idealismus; das typische Motiv für das Geschäft der Erwerbsbetrieb. Ein Künstler, den es um weiter nichts zu

művészek gyakran egész életüket a szellemi alkotásnak szentelik a nélkül, hogy azzal anyagi existenciájukat biztosítsanak; fáradságos és küzdelemes abban a kétségtelen tudatban, hogy alkotásukkal életfentartásukhoz anyagi támaszt nem szerezhetnek. Az a kor, — és volt ilyen — a melyben a szellemi alkotás, a tudomány és a művészet semmi, vagy csak sanyarú anyagi kárpótlást nyújtott az alkotónak, a szellemi tevékenység és korszakának nem tekinthető; az alkotó súlyos anyagi gondok terhe alatt töltötte napjait, de teremtő szellemének erőt adott az ideális cél, mely őt ellenállhatatlan hatalommal, soha nem lankadó alkotásra lelkesítő.

És ezzel természetesen ahhoz a kettős kérdéshez jutottam, hogy milyen viszonyban áll az alkotónak említett kettős érdeke az általános, a s o c i á l i s érdekekhez; és követelheti-e az alkotó a társadalomtól, hogy ez őt érdekeiben megvédje?

Vannak, a kik azt állítják, hogy a szellemi alkotás védelme eredetileg erkölcsi alapokra vezetendő vissza, és hogy a jogi védelem mindössze rendőri intézkedés természetével bír, melynek alapját nem természetes jogviszony, hanem egyedül és kizárólag a törvény pozitív intézkedése képezi. Ez határozottan összetévesztése a fogalmaknak, félreismerése a jogviszony valódi jelentőségének. A vonatkozások, melyek az állam által védett jogokból erednek, nem azért lesznek jogviszonyokká, mert az állam részéről megvédetnek; hanem a törvény azért védi e vonatkozásokat, mert azokat jogviszonyoknak ismeri el. Az összes jogviszonyok az embereknek a természeti erők meghódítására irányuló közös tevékenységéből ered-

thun ist, als um den Erwerb, der an dem Werk, was er schafft, kein anderes Interesse nimmt, als dass es ihm bezahlt wird, ist ein Handwerker und wird nie ein wirkliches Kunstwerk schaffen. Das Geschäft geschäftsartig, das Ideale ideal betrieben, so gehört es sich und dabei gedeiht der Einzelne und die Gesellschaft.« Továbbá: »Es gibt zwei Gebiete der sozialen Arbeit: auf dem einen bildet das Geld den alleinigen Zweck und Hebel aller auf demselben vorkommenden Operationen; auf dem anderen hat das Individuum ausser dem Gelde noch ein anderes Ziel seines Strebens im Auge. Dem letzteren Gebiete gehören an die Kunst und Wissenschaft, der Kirchen- und Staatsdienst,«

nek; és minden jognak eredeti alapját a munkafelosztás képezi. A munkafelosztás elengedhetetlen feltétele a teljesebb fokú existenciának, és lehetővé teszi, hogy fokozottabb igényeinket, melyek az egyesek izolált erejét túlhaladják, kielégíthessük. Az embernek tehát, hogy élhessen, hogy rendeltetésének megfelelő tevékenységet fejthessen ki, nemcsak saját munkájára, hanem mások tevékenységének gyümölcseire is szüksége van, a kik viszont az ő fáradozásának eredményében osztozkodnak. Az embereknek e kölcsönös függése az idegen munkától, teszi szükségessé a munkafelosztást, mely azonban csak úgy lehetséges, ha az arányt, melyben az egyesek a közös tevékenység gyümölcseiben részesülnek, határozott formák és szabályok állapítják meg; és ha e szabályok minden egyesnek megengedik, hogy munkája eredménye felett szabadon rendelkezessék, hogy annak átengedéséért megfelelő ellenértéket követelhessen¹⁾. A mit a most mondott értelemben a társadalomtól minden munkás követelhet, azt követelheti a szellemi alkotás szerzője is, a kivel szemben a társadalom kivételt nem tehet, a kinek anyagi érdekeit biztosítani és megvédeni tartozik; annál is inkább, mert a szellemi alkotás előmozdításával, az azt gátló vagy megsemmisítő akadályok elhárításával, a haladást teszi lehetővé, a melyhez legvitalisabb érdekei fűződnek.

Hasonló viszonyban áll az alkotó ideális érdeke a szociális érdekekhez. Igaz, hogy az anyagi és az ideális érdekek közt nevezetes különbség van. E különbség azonban, távol attól, hogy az ideális érdekek ellen szólna, azoknak hatályosabb támogatását követeh. Míg ugyanis az anyagi érdekek elhanyagolása azt vonja maga után, hogy a szellemi productió azok körére szorítkozik, a kinnél az anyagi érdek csak másodrendű motívuma az alkotásnak, — az ideális érdek figyelmen

¹⁾ Ugyanezt fejezi ki Renouard: *Traité de droits d'auteurs* című munkájában 457.1., midőn a következőket mondja: »Un libre est la prestation d'un service envers la société«; továbbá: »L'auteur a droit à recevoir de la société un juste prix de son service.« Eltekintve attól, hogy Renouard a munkadíj realizálását a társadalmi tétellel szemben nem a kellő világosságban fogja fel, álláspontjának főhibáját abban találom, hogy az ideális érdeket teljesen ignorálja.

kívül hagyása, mert az — habár nem mindenütt és nem egyenlő intensivitással — az egész írói és művészi világot áthatja, egyenlő lenne a szellemi összetevékenység megszüntetésével; a mely esetben éppen a legjobbak, a legnemesebbek szenvednének, míg ellenben azok, a kik a tudományt és a művészetet fejtő s tehénnek szokták tekinteni, anyagi jóléttel jutalmazva űzhetnék mesterséggé alacsonyított foglalkozásukat¹⁾. Az alkotó ideális érdekeinek védelem nélkül hagyása tehát egyenlő lenne az ideális haladás negatívával, mely végeredményében oda vezetne, hogy a szellemi alkotást egyszerűen jó védelmező mesterségnek kellene tekinteni.

Összefoglalva a mondottakat, arra az eredményre jutunk, hogy a társadalom saját érdekei ellen vétene, ha a szellemi alkotó kettős érdekének jogosultságát el nem ismerve, azt a kellő védelemben nem részesítené.

A védelem jogosságának és szükségességének fölismérése vezette kétségen kívül a művelt államok törvényhozásait akkor, midőn a szellemi alkotó anyagi és ideális érdekeinek egyenlő figyelembe vételével, egy új intézmény alakjában, jogrendök keretébe illesztették összeségét ama szabályoknak, a melyek tárgyi értelemben véve a szerzői jogot képezik.

Habár a szellemi alkotás védelmének jogi alapja minden időben elismertett²⁾, — a tárgyi értelemben vett szerzői

¹⁾ Ezeket értette Schiller, midőn a tudományról azt mondotta: »Einem ist sie die hohe himmlische Göttin, dem Andern eine tüchtige Kuh, die ihn mit Butter versorgt.«

²⁾ A római költőknek reánk maradt feljegyzései arra a föltevésre jogosítanak bennünket, hogy legalább a császárság idejében az egyes írók, munkáik kiadási jogát a könyvkereskedőknek — stationáriis — engedték át, a kik a többszörözést rabszolgák által végeztették és a többszörözött példányokat forgalomba hozták. Martialis epigrammái egyikében fölemlíti, hogy xéniai Tryphon könyvkereskedőnél 4 sestertiusért kaphatók; hozzátéve, hogy ez eléggé magas ár, mert Tryphon 2 sestertius mellett is nyereségre tehetne szert:

Omnis in hoc gracili xeniorum turba libello.

Constabit nummis quatour emta tibi.

Quatuor est nimium, poterit constare duobus,

Et faciet lucrum, bibliopola Tryphon.

jognak öntudatos megalkotása, határozottan az újabb jogfejlődésnek köszönhető; és a haladás, melyet e téren a művelt államok törvényhozásai felmutathatnak, kétségtelenül a jogvédelem legjelentékenyebb javításának tekinthető. Az eddig elért eredmény azonban korántsem felel meg teljesen a kitűzött feladatnak; a minék oka nemcsak a törvények hiányosságában, hanem főleg a jogviszony természetes alapjában keresendő,

Habár a római jogforrásokban a többszörözés és a közzététel kizárólagos védelmére irányuló intézkedéseket nem találunk, és a könyvkereskedőt a szerzőtől nyert jogaiban csakis az üzleti szokás védte meg, — nem szenvedhet kétséget, hogy a szellemi tulajdon kérdése a római jogászokat is foglalkoztatta, a miről a pandectáknak — 1. 7. §. 7. Dig. (41. 1.; 1. 9. Dig. eod.) — és az institutióknak — §.25.34. 1.(2. 1.) — a s p e c i f i c a t i ó r a vonatkozó intézkedései tanúskodnak. Az a körülmény, hogy a római könyvkereskedő a többszörözési és forgalomba helyezési jogot az írótól szerezte meg, kapcsolatosan az idézett forrásokkal félreismerhetetlen bizonyosságául szolgál annak, hogy a rómaiak a szellemi alkotás eredményét mindenki által elsajátítható tulajdonnak nem tekintették. A k ö z é p k o r b a n a római császárság irodalmi műveltségével annak a könyvkereskedése is elenyészett. A könyvek többszörözése megmaradt ugyan, de rendszerint magán-használatra szorítkozott, és a leírás mint egyedüli közvetítője a többszörözésnek, költséges voltánál fogva majdnem lehetetlenné tette azt, hogy általa a szerző jogain nevezetes sérelem történjék. De nem is merült fel a középkorban a többszörözés szüksége, már azért sem, mert hiányzott a közönség, mely a többszörözött munkákat használhatta és azokért a többszörözés nagy költségeit megfizethette volna. A középkorban is voltak ugyan könyvkereskedők, a kik a leírt könyvek forgalomba helyezésével foglalkoztak; de a vevő a munka árában nem annak szellemi értékét, hanem a leírásnak ritka és fáradságos mesterségét fizette meg. Ily körülmények közt és tekintettel arra, hogy az egyes példányoknak a s a j á t h a s z n á l a t r a szánt leírása mindenkinek meg volt engedve, — az irodalom tulajdonképen védelemre nem is szorult. A mit a középkor a védelemre irányuló intézkedések tekintetében felmutathat, kizárólag a t e c h n i k a körébe tartozó művekre szorítkozik, melyeknél a védelem szüksége az iparnak, a városok felvirágozásával összeeső fejlődése folytán, a koronként felmerülő találmányok tekintetében öntudatos és természetszerű fölismerésre talált. Csakhogy a védelem, melyet e kor az újabb találmányoknak biztosított, nem egyeseknek, hanem a hasonfoglalkozásúak testületének, a c z é h e k n e k volt sajátja. A javítás, melylyel valamelyik czéhtag a maga üzletét gyarapította, a czéhnek közös tulajdonává lett, mely azt kizárólagosságában, féltékeny őrködésével, sokkal jobban biztosította, mint ezt a későbbi privilégiumok tették és tehették.

mely lehetetlenné teszi azt, hogy a szerzőnek, a szellemi alkotás felett korlátlan rendelkezési jog biztosítsák. A mit e tekintetben a törvényhozás, a szabályozandó jogviszony természetesen alapjának felforgatása nélkül tehet, mindössze abban állhat, hogy a szerzőnek, a szellemi alkotás értékesítését és az ezzel kapcsolatos használati jogot, bizonyos korlátok közt fenntartja, és ez irányban a szerzőt megvédi. Míg ugyanis a dologi jogoknál, a testi birlálás nemcsak a dolog felett való szabad rendelkezést, hanem az idegen használat kizárását is lehetővé teszi, — a szellemi alkotásnál ez csak bizonyos mértékben és csak bizonyos korlátok közt képzelhető. A szerző jogának természetesen alapját, a gondolat kizárólagos ismerése, a művészi alak, melyben azt fixirozta, vagy a technikai eljárás képezi, melyet gondolata megvalósítására feltalált. Mindezt azonban a szerző csak úgy értékesítheti, abból hasznot csak úgy húzhat, ha szellemi alkotásának eredményét mindenkire nézve hozzáférhetővé teszi. Ha mind a mellett az állam a szellemi alkotást jogvédelemben részesíteni akarja, ez csak úgy lehetséges, ha daczára a gondolat közzétételének, a szellemi alkotás materiális kizsákmányolása kizárólag a szerzőnek tartatik fenn. A szellemi alkotás kizsákmányolásának eme kizárólagos fentartása is azonban csak bizonyos korlátok közt adható meg és biztosítható a szerzőnek. A bevezetéképen mondottak után, nem lehet kétség az iránt, hogy a törvény a védelem által a szerzőnek anyagi és ideális érdekeit egyaránt kielégíteni tartozik; hogy a szerző részére nemcsak a materiális értékesítés lehetőségének föltételeit biztosítani; hanem ideális érdekeinek lehető megsértését is meggátolni köteles ¹⁾. De a törvényhozás az egyik irányban úgy, mint a másikban, nyilván túlmenne a kellő határokon, ha védelmi intézkedései által szellemi monopóliumot létesítene; ha a közjó elutasíthatatlan követelményeire való tekintet nélkül, a védelmet ak-

¹⁾ Azok az okok, melyek a szellemi alkotás védelmének ellenzői részéről felhozhatnak, és a melyek közé különösen az is tartozik, hogy a védelem az irodalmat megdrágítja, önkéntlenül arra emlékeztet, a mit Cicero a tribunátusról mondott: »Fateor in ipsa potestate inesse quiddam mali, séd bonum quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. - De off. III. c. 10.

kép biztosítaná a szerzőnek, hogy annak a felhasználását és továbbfejlesztését, a mit a szerző a maga munkájában közzétett, mindenféle alakban és minden terjedelemben kizárna. Azt megkövetelheti a szerző, hogy az állam őt munkájának egészben vagy részben való jogosulatlan többszörözése és értékesítése ellen megvédje; de nem követelhetné sohasem azt, hogy az általa constatált tényeknek, az általa fixírozott gondolatnak más alakban feldolgozása, kifejtése és továbbfejlesztése meggátoltassák. A művész megköveteli azt, hogy részére a kizárólagos értékesítési jog biztosíttassák; de nem gátolhatja meg azt, hogy alkotása, a művészi életben, újabb alkotások elemévé váljék, hogy későbbi alkotások hosszú sorozatának motívumul szolgáljon.

A szellemi alkotás megvédésének nehézségei közé tartozik az is, hogy a védelem, a szellemi alkotás minden nemére nézve egyenlő nem lehet, általános és egyenlő szabályok szerint nem rendezhető, egyrésztől azért, mert míg pl. a költők művei, úgyszólván, kizárólagos védelemben részesíthetők, — a tudósok munkái nagy részben közvetlenül köztulajdonná válnak; másrésztől azért, mert a szellemi tevékenység legfontosabb és legnagyobb részénél, a materiális haszon csak mellékesen jöhet tekintetbe, vagy egészen figyelmen kívül szokott hagyatni.

Daczára az érintett nehézségeknek, daczára annak, hogy a szellemi alkotás megvédése, eredményére nézve, csak korlátozott lehet, — a védelem szükségességét, mint jeleztem, az európai művelt államok törvényhozásai, kivétel nélkül, elismerték. Lehet, sőt valószínű, hogy az egyes államokat, a szellemi alkotás megvédése érdekében tett intézkedéseiknél, nemcsak ideális és jogi, hanem igen fontos gazdasági tekintetek is vezérelték. Legalább erre mutat egyrésztől az, hogy a törvényhozások a jogvédelmet fokozatosan a szellemi alkotás minden, tehát amaz ágaira is kiterjesztették, a melyek nem ideális, hanem gazdasági jelentőségöknél fogva, az illető állam anyagi fejlődésénél nevezetes szerepet játszanak; másrésztől az, hogy a jogvédelmet megállapító tételeket, szerződések alapján, nemzetközi joggá emelték, és annak erejével a védelmet, az írói és a művészeti munkáknak, saját határaikon túl is biztosították.

Ekkép eljutva tulajdonképi feladatomra, annak megfelelően két kérdéssel kell foglalkoznom. Ezeknek egyike az: szükséges volt-e nálunk, a szellemi alkotás megvédése iránt, törvény által intézkedni; a másika pedig az: hogy megfelelnek-e az alkotott törvényben foglalt elvek és intézkedések a szellemi alkotásból eredhető viszonyok jogi természetének, és ama föltételeknek, melyek nélkül a szellemi alkotás helyes és sikeres megvédése nem képzelhető?

A mi az első kérdést illeti, arra a feleletet részben megtaláljuk a miniszteri javaslat indokolásában. Az igazságügyminiszter, és pedig helyesen, különös súlyt fektet arra, hogy a törvényhozás nem egy alkalommal mondotta már ki, hogy a szellemi termékek védelméről törvény által fog gondoskodni. Kimondotta ezt a törvényhozás olyan alakban is, mely bizonyos tekintetben elvállalt kötelezettségnek is tartható ¹⁾. Felhozatik továbbá a miniszteri javaslat indokolásában, hogy többször történt már kísérlet, a szellemi alkotásnak törvényes védelemben részesítése iránt, a nélkül, hogy e kísérletek a kívánt eredményre vezettek volna ²⁾. Nézetem szerint azonban vannak még más okok is, melyek a szellemi alkotásnak törvényes védelemben részesítése mellett felhozhatók. Ilyeneknek tekinthetők a következők: a) Miután az osztrák ptkvnek a függetlenségét képező 1846. évi okt. 19-én kelt nyílt parancs, a magyar korona területének ama részeiben, a melyekben az említett ptkv. hatályban van, ma is érvényesnek tekintendő, — önként következik, hogy a szerzői jogból eredő viszonyok, a magyar állam területének egyik részében törvényes intézkedések, a másokban pedig az ingatag bírói gyakorlaton alapuló

¹⁾ 1867: XVI. t. ez. 19. ez.; 1878: XX. t. ez. 19. ez.

²⁾ Az első törvényjavaslat 1844-ben készült, mely az országgyűlés által elfogadott és szentesítés végett fölterjesztett; de törvény erejére nem emelkedett. 1847-ben a m. ldr. udvari cancellária részéről készült egy törvényjavaslat, mely azonban az országgyűlés elé sem terjesztett. 1867-ben a Kisfaludy-társaság kezdeményezésére hasonlólag került egy javaslat az országgyűlés elé, de ez által visszautasított. Dr. Kovács Gyula: Az írói és művészi tulajdonjog. 20. 1.

felfogás szerint ítélendők meg és döntendők el; a minnek a megszüntetése, egyebektől eltekintve, már a jogszolgáltatás lehető egyenlősége szempontjából is kívánatosnak mutatkozott, b) Tekintve azt, hogy a szerzői jog kölcsönös megvédése tekintetében Magyarország Franciaországgal tényleg szerződési viszonyba lépett, és a jövőben más országokkal is valószínűleg szerződéseket kötend, a törvényhozás csak a következetességnek tett eleget, midőn az ilyen szerződésekhez a reális alapot, a szerzői jog védelmét tárgyozó törvény megalkotásával megteremtette, s ez által saját alattvalóinak helyzetét, a szerződő államok alattvalóinak helyzetével, lehetőleg egyenlővé tette, c) Bármennyire hasznosnak és kényelmesnek mutatkozik is a korábbi helyzet, annak a fentartását, a nemzet reputációjának megsértése nélkül, ajánlani azért nem lehetett, mert a más szellemi alkotásának egyszerű és a szerző akarata ellenére történt kizsákmányolása a tisztességes dolgok közé nem tartozhatik. Ha a szerzőnek kizárólagos jogát saját szellemi alkotásához elismerjük, a mint hogy másképp nem is tehetünk, akkor kell, hogy e jogot az ő részére biztosítsuk és annak a szükséges védelmet megadjuk.

A második, vagyis az a kérdés, hogy az alkotott törvényben foglalt elvek és intézkedések megfelelnek-e a szellemi alkotásból eredő viszonyok jogi természetének, és ama föltételeknek, a melyek nélkül a szellemi alkotás helyes és sikeres megvédése nem képzelhető, — értekezésem tulajdonképi tárgyát képezvén, azzal behatóbban és bővebben kell foglalkoznom. E tekintetben mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy törvényünk, szemben az európai államok hasontartalmú törvényeivel, kétségtelen haladásnak tekintendő; mert míg az európai törvények, a szerzői jogok egyes főbb nemeiről külön-külön intézkednek, mert a felmerült szükséghez képest keletkeztek, — ami törvényünk egységes egészet képez, kiterjedve a szellemi alkotásnak mindazon ágaira, a melyek a mai felfogás szerint, a törvény oltalmára érdemeseknek tartanak. A szellemi alkotás megvédésére vonatkozó szabályoknak most érintett egyesítése azonban nemcsak mint haladás érdemel figyelmet; annak közjogi fontos jelentősége is van, a mennyiben lehetővé tette azt, hogy a törvény a maga teljesség-

gében ne csak Magyarországra, hanem a társorszáგokra is kiterjesztessék, illetőleg magyar birodalmi törvény erejével felruháztassék.

De eltekintve a törvénynek most jelzett és viszonyaink által indokolt speciális jelentőségétől, — annak intézkedései nagyban és egészben megfelelnek a szellemi alkotásból eredő jogviszonyok természetének. Ennek igazolására a következők szolgálhatnak: A törvény nemcsak minden doctrinárius meghatározást mellőz, hanem szakított a franczia s az angol jogban máig is érvényes felfogással, mely a szellemi tevékenységet, a maga eredményében, mint a szerző szellemi tulajdonát tekinti. A mi törvényünk rendezi a szerzőnek a szellemi alkotás tekintetében formálható jogait, a nélkül, hogy e jogok alapjául akár a tulajdont, akár más rokon elemét a jognak proclamálná.

A törvény biztosítja a szerzőnek a szellemi alkotás felett a kizárólagos rendelkezési jogot, a mennyiben ez a szellemi tevékenység természete szerint általában lehetséges. A most jelzett irányt követve, a törvény tiltottnak jelent ki és büntetettnek rendel minden olyan cselekvényt, mely a szerzői jog kétségtelen megsértésének tehinhető; mely a szerzőnek akár materiális, akár ideális érdekei ellen irányzl. De ha a cselekvény vagy nem érinti a szerző érdekeit, vagy egyszersmind külön szellemi tevékenységet tételez föl, a törvény tiltó és büntető intézkedése megszűnik. Így a törvény tiltottnak nyilvánítja az írói műnek egészben vagy részben gépi többszörözését, közzétételét, és forgalomba helyezését, ha ez a jogosítottnak a beleegyezése nélkül történik; tiltottnak nyilvánítja a még meg nem jelent kéziratnak, az oktatás vagy multság céljából tartott felolvasásoknak a jogosított beleegyezése nélkül történt közzétételét; továbbá az olyan kiadást, a melyet a kiadó vagy a szerző, a köztök fennálló szerződés, vagy a törvény ellenére eszközöl; a műnek több példányban kiállítását, mint a mennyihez, a szerződés szerint, a kiadónak joga van; a szerzőtársak által közösen készített műnek olyan kiadását, melyet az egyik szerzőtárs jogosítatlanul eszközöl; a nyilvános tárgyalásoknál és tanácskozásoknál tartott beszédeknek, az illető szónok beleegyezése nélkül, történt gyűjteményes kiadását. Ezenfölül a

törvény az írói műveket, bizonyos föltételek mellett, a f o r d í t á s ellen is megvédi és ebbeli tilalmának megsértését hasonlóan büntettni rendeli. Ellenben nem tekinti a törvény a szerzői jog megsértésének, a már többszörözött és közzétett mű egyes helyeinek vagy kisebb részeinek szöszzerinti idézését; a kisebb dolgozatoknak, a czél által indokolható terjedelemben fölvételét olyan nagyobb munkába, mely tartalma szerint önálló tudományos műnek tekinthető, avagy olyan gyűjteménybe, mely több író művéből egyházi, iskolai, oktatási használatra vagy különös irodalmi czélra szerkesztetett; a hírlapok és a folyóiratok egyes közleményeinek átvételét; a nyilvános ügyiratok és tárgyalások közlését; a nyilvános tárgyalásoknál és tanácskozásoknál tartott beszédek többszörözését.

Hogy a törvény az írói műveket, tekintet nélkül azok belső értékére, egyaránt védelemben részesíti, szerintem helyes; de kérdéses marad az, hogy nem kellett volna-e a védelmet az irodalmi művekre szorítani? Ha a törvény intézkedéseit tekintjük, azok határozottan arra irányúinak, hogy a szellemi alkotás productumait oltalmazzák; tehát azokat, melyeknek a létrehozásához a szerző szellemi tevékenysége szükséges. Az ezen értelemben vett szellemi termékek kétségtelenül irodalmi műveknek tekintendők még akkor is, ha természetüknél fogva magas irodalmi értéket nem képviselnek. Ezek mellett azonban vannak olyan írói művek is, melyek az irodalomhoz semmiféle vonatkozásban nem állanak; pl. a lakás címjegyzékek, a vasúti menetrendek sat. Az ilyen művek nevezhetők ugyan írói műveknek, a nélkül, hogy azok védelmét akár jogi, akár gazdasági szempontból szükségesnek, vagy indokoltnak lehetne tekinteni. De nehéz is az ilyen műveknél a védelem; mert a forrás, a melyből azok merítettnek, mindenkire nézve egyaránt hozzáférhető lévén, nehéz in concrete igazolni, hogy az ilyen műnek a szerzője nem az originális forrást, hanem a már megjelent hasontartalmú munkát használta. E szempontból indulnak ki a nevezetesebb európai törvények, midőn a védelmet az irodalmi művekre szorítják. Ehhez járul még, hogy a ker. törv. 515. §. is irodalmi művekről rendelkezik. A lehető összhang is tehát azt követelte volna, hogy a szerzői jogról szóló törvény hasonlóan irodalmi művekről rendelkezék.

A szerzői jog megsértésének nem képezheti föltételét az, hogy a munka már többszörözött. A szerző joga éppen úgy megsértetik a kéziratnak, mint a már megjelent munkának többszörözése által. Ennélfogva kimondandó volt, hogy a szerzői jog bitorlásának tekintendő, a még meg nem jelent kéziratnak, a jogosult beleegyezése nélkül történt többszörözése. Továbbá kimondandó volt, hogy a kézirat vagy a másolat jogszerű birtokosa is, a többszörözést csak a szerző beleegyezésével eszközölheti. A szerzői jog, mint a szellemi tevékenységből eredő többszörözési jogosítvány, nem azonos a joggal, melyet valaki a kézirat tekintetében szerez. A szerzői jog és a kézirathoz való jog különválva is lehet úgy, hogy az utóbbit eladni, elzálogosítani, örökölni, sőt végrehajtás alá is lehet venni. Ebből azonban nem következik az, mintha a beírt papírhoz való jog a szerzői jogot, különösen pedig a többszörözési jogot is magában foglalná.

A szerzői jog rendezésénél a legfontosabb kérdések egyike mindenesetre: a védelmi idő tartamának helyes meghatározása. Kétségtelenül áll egyrészt az, hogy a szerző érdeke a kizárólagosságot illetőleg, az irodalmi és a művészi forgalom természete szerint, bizonyos idő elteltével, rendesen megszűnik, esetleg kielégítettnek tekintendő; másrészt az, hogy a közérdek, mely a szerző javára bizonyos időn át háttérbe szorítható, teljes joggal azt követeli, hogy ez idő eltelte után, a szerző kizárólagos joga megszűnjék, hogy a szellemi alkotás eredménye az emberiség közkincsévé váljék. Kern oly értelemben, hogy a védelmi idő elteltével, a szerző jogvesztettnek nyilváníttassák; hanem úgy, hogy azontúl a szerző művét mindenki szabadon használhassa, a nélkül, hogy ez által a törvény tiltó intézkedésével ellentétbe jöhetne. A törvényhozás e tekintetben különfélekép intézkedhetik; a védelmi időt hosszabb vagy rövidebb tartamban állapíthatja meg, vagy olyan batáridőt választhat, mely a két ellentét helyes kiegyenlítése kép jelenkezik. A túlságosan bosszú idő, a mint ezt alább kifejten dem, ellenkeznék a közjó érdekeivel; a túlságosan rövid idő pedig igazságtalan korlátozása lenne a szerző jogainak. A törvényhozásnak tehát olyan batáridőt kell választani, mely a míg egy részről a közjó érdekeinek igazságos kielégítését lehe-

tővé teszi, másrésről a szerző rendelkezési szabadságának is megfelelő.

Ha a törvényhozás a szerzői jog perpetuitását megállapítani nem akarja, a mint hogy ezt helyesen nem is tehetné ¹⁾, — az a kérdés merül fel: hogy a védelem megadandó-e a szerzőnek egész életén át, és hogy kiterjesztendő-e a védelem a szerző halálán túl és mennyi időre?

Hogy a védelmi idő a szerző egész életére kiterjesztendő, az iránt kétség nem foroghat fenn. Ezt követeli az a szoros viszony, melyben a szerző a maga munkájához áll. A szerzőnek a törvény által védett személyes érdeke, a legbensőbb összefüggésben van annak a személyiséggel. A személyes érdekekkel kapcsolatos kizárólagosság megtagadása, vagy megvonása tehát a szerző személyiségének veszélyeztetését és azt vonná maga után, hogy a szerző a további alkotástól elkedvetlenítettnek, a mi végeredményében a közérdek veszélyeztetését involválná. Ehhez járúl, hogy a szellemi alkotás a legtöbb esetben nem azonnal, hanem csak hosszabb idő eltelte után biztosíthat anyagi hasznot a szerzőnek. És ha a társadalom a

¹⁾ Teljes joggal mondja R e n o u a r d id. m. 466.1.: »Des privilèges perpétuels détruisaient les droits qui appartiennent à la société.« Hogy a korlátlan szerzői jog nemcsak a szellemi alkotások terjesztését gátolná meg, hanem sok munkának teljes eltűnését is maga után vonná, azt már I. N a p o l e o n az államtanácsnak 1810. szeptember 2-án tartott ülésében kimondotta: »La perpétuité de la propriété dans les familles des auteurs, aurait des inconvénients. Une propriété littéraire est une propriété incorporelle, qui, se trouvant dans la suite des temps et par le cours des successions divisée entre une multitude d'individus, finirait, en quelque sorte, par ne plus exister pour personne; car comment un grand nombre de propriétaires, souvent éloignés les uns des autres, et qui, après quelques générations, se connaissent à peine pourraient — ils s'entendre et contribuer pour réimprimer l'ouvrage de leur auteur commun? Cependant, s'ils n'y parviennent pas, et qu'eux seuls aient le droit de le publier, les meilleurs livres disparaîtront insensiblement de la circulation. Il y aurait un autre inconvénient non moins grave; le progrès des lumières serait arrêté, puisqu'il ne serait plus permis ni de commenter ni d'annoter les ouvrages; les glosses, les notes, les commentaires ne pouvant être séparés d'un texte qu'on n'aurait pas la liberté d'imprimer.«
L o c r é : La législation civil. Tome IX. pag. 18 — 19.

szertő jogát az anyagi haszonhoz elismeri, kell, hogy a haszon realizálását lehetővé is tegye. A legkevésbé tehát, a mit e részben a szerző követelhet, az, hogy az értékesítés kizárólagossága neki élete tartamára biztosíttassák.

Ugyancsak a most kifejtett szempontok követelik azt is, hogy a védelem bizonyos időn át, a szerző halála után is biztosíttassák, és pedig nemcsak örökösai, hanem egyéb-kénti jogutódai részére is. A szerző individuális érdekei kétségen kívül családjára, és a család anyagi existenciájának biztosítására is kiterjednek. Ő azt akarja, hogy fáradozása gyümölcseit azok is élvezhessék, a kikiről, mert hozzá közel állanak, gondoskodni egyik életfeladatát képezi. Ha a törvény a szerzót ez irányban oltalma alá veszi, ha neki lehetővé teszi, hogy fáradozása eredményével övéinek anyagi existenciáját, ha csak részben is, biztosíthassa: fentartani, sőt fokozni fogja annak a szellemi alkotásra irányuló működését, s ezzel előmozdítja a társadalom legfontosabb érdekeit. És ha meggondoljuk, hogy a szerző maga sok esetben, korai halála miatt, vagy vállalata természeténél fogva, alkotásából anyagi hasznot nem is szerezhet, — még inkább el kell ismernünk annak a jogosságát, hogy a védelem a szerző halálán túl bizonyos időre kiterjesztessék. E nélkül az anyagi jutalom lehetősége, úgy a szerzőre, mint annak az örökösire nézve megszűnnék. Ez természetesen még inkább áll akkor, ha a munka a szerző életében meg sem jelentett.

A fentebb érintett okoknál sokkal fontosabbak azok, melyek a védelemnek a szerző halálán túl kiterjesztését, ennek egyébkénti jogutódai, különösen kiadói érdekében követelik. A kiadó a vállalattal járó risicót rendszerint csak akkor veszi át, különösen munkadíjt a szerzőnek csak akkor fizet, ha részére a kizárólagos jog bizonyos, a szerző élettartamától teljesen független időn át biztosíttatik. Ha a védelmi idő a szerző halálával megszűnnék, ez a munka kiadásával járó risicót akkép fokozhatná, hogy a kiadói ügylet s ezzel együtt a szerző anyagi érdekének megvalósítása merőben lehetetlenné válnék.

A mi a védelmi idő tartamát illeti, e tekintetben elvi szempontból kiindulni alig lehetne. Ez tisztán és kizárólag a törvényhozás körébe tartozik, mely csak akkor fogja felada-

tát kellően megoldani, ha a védelmi idő tartamát, egyenlő tekintettel a jog és a közgazdaság követelményeire, állapítja meg. A törvényhozások e tekintetben teljesen egyenlő eredményre nem jutottak ugyan; mind a mellett a communis opinioinak adtak kifejezést, midőn — kevés kivétellel — a védelmi idő maximumát 30 esztendőben állapították meg. Ennek igazolásául elég lesz a nevezetesebb államokra hivatkoznom. Ezek közül 30 esztendei batáridőt állapítanak meg: a német birodalom¹⁾, Ausztria²⁾, Franciaország³⁾, Dánia, Portugallia és a Sveicz törvényei. Ötven esztendei batáridőt biztosítanak a szerző munkáinak Spanyol- és Oroszország törvényei. Ellenben 30 esztendőnél rövidebbre szabják a védelmi időt: az északamerikai államok (28 esztendőre), Nagy-Britannia⁴⁾ (7 esztendőre a szerző halálától, illetőleg 42 esztendőre a munka első közzétételétől), Belgium és a Német-Alföld⁵⁾ (20 esztendőre), Svédország (20 esztendőre) és a korábbi pápai állam törvényei (7 esztendőre). Míg az olasz királyság törvényei kettős (40 és 80 esztendős) batáridőt állapítanak meg⁶⁾; — teljesen eltérnek az említett államok törvényeitől: Török- és Görögország törvényei; a mennyiben az elsők a védelmi időt a szerző élettartamára szorítják, az utóbbiak pedig a szerzőt csak a munka első megjelenésétől számított 15 esztendőn át védik meg.

Nálunk az eredeti miniszteri javaslat, mely az 1884: XVI. t. ez. alapjául szolgált, a védelmi időt, éppen tekintettel a nevezetesebb európai törvényekben nyilvánuló összhangra, 30 esztendőben állapította meg, és e batáridőt a képviselőház igazságügyi bizottsága is elfogadta; ellenben az országgyűlés a vé-

¹⁾ Az 1870: jón. 11-én kelt német birodalmi törvény 8 — 14. §§.

²⁾ Az irodalmi és művészeti tulajdonnak a jogosítatlan közzététel, utánnomás és utánképzés elleni védelméről szóló és az 1846. okt. 19-én kelt nyílt parancsral közzétett törvény 13. és 14. §§.

³⁾ Loi du 5 avril 1859.

⁴⁾ An 1842. jul. 1. stat. (5. et 6 Victoria capt. 45) sect. 3.

⁵⁾ Loi du 25 janvier 1817.

⁶⁾ Léggé sui diritti spettanti agii autori déllé opere déll'ingegno. 25. ingn. 1865. art. 8 et 9.

delmi idő maximumát 50 esztendőre emelte fel¹⁾. Én részemről a védelmi időnek ilyenén kiterjesztésével megbarátkozni nem tudok; mert szerintem, éppen a mi viszonyaink közt, fontos gazdasági okok azt követelték volna, hogy maradjunk meg a 30 esztendei határidő mellett. Nem tartozom ugyan azok közé, a kik akár a szerzői jog kizárólagosságát, akár a védelmi időnek a szerző halálán túl kiterjesztését perhorrescálják; az előadottakban mind a kettőnek a jogosságát és szükségességét nemcsak elismertem, hanem jogi és gazdasági szempontból igazolni is megkíséreltem; de erős meggyőződésem, hogy az 50 esztendei határidő inkább hátrányára, mint előnyére fog szolgálni közművelődésünknek. A hol, mint nálunk, a közművelődés érdekében annyi a teendő, lehetőleg mindent el kell követni, a mi a közművelődést előmozdíthatja; különösen arra kell törekedni, hogy a közművelődés eszközei lehetőleg mindenre nézve hozzáférhetőkké tétessenek. Ezzel természetesen ellenkezik az, ha a szellemi alkotás eredményei csak aránytalanul hosszú idő után válnak köztulajdonná; ha a kizárólagos jog a szerző vagy ennek jogutódai érdekében aránytalanul hosszú időn át biztosítottatik. Ehhez járul még egy másik, nem kevesebb fontos körülmény, és ez az, hogy az 50 esztendei védelmi idő nem annyira saját irodalmunknak, mint inkább a külföldinek fog javára szolgálni. Mi sokkal inkább szorulunk a külföld szellemi alkotásaira, mint az a mieinkre; a behozatal a szellemi téren aránytalanul nagyobb a kivitelnél; és nekünk semmi okunk sincs arra, hogy a külföldi szellemi termékek behozatalát bármi irányban is megnehezítsük, hogy a külföldnek több előnyt nyújtsunk, mint a mennyit ettől követelhetünk; pedig ez fog történni, ha olyan államokkal lesz dolgunk, a melyeknek törvényei 50 esztendőnél rövidebb védelmi időt ismernek. A mi törvényünk értelmében az ilyen államok irodalma nálunk 50 esztendei védelemben fog részesülni; míg ellenben nekünk meg kell elégednünk a külföldi törvények által statuált rövidebb védelmi idővel. Ez természetes következménye annak a nemzetközi elvnek, a mely szerint az európai államok, a legmesszebb menő viszonzosság esetében

¹⁾ 1884: XVI. t. ez. 11. 12. 14. 15. §§.

sem részesítik a külföldieket több kedvezményben, mint a mennyit törvényeik saját alattvalóik részére biztosítanak.

A törvény tiltó intézkedésének sikere, úgy a magánjog, mint a büntető jog terén nagyrészt és első sorban a sanctio t i ó t ó l van föltételezve, melylyel a törvény a maga intézkedéseinek érvényt szerez. A magánjogi delictumokat megállapító törvényes intézkedéseknek rendszerinti sanctiója a kártérítés, vagyis vagyoni kiegyenlítése a történt sérelemnek. Vannak azonban esetek, melyekben a kártérítés, mint magánjogi üldözés elégtelen; melyekben a sértett fél jogos érdekei csak úgy elégíthetők ki, ha a jogsértés, a magánjogi következményeken túlmenő, reactióval, vagyis büntetéssel sujtatik. Azok az okok, melyek miatt a törvények a magánjogok megsértéseit, habár azok nem a csalás alakjában jelenkeznek, megbüntettetni rendelik, teljes mértékben alkalmazhatók a szerzői jog megsértésére, melynél a kellő reactió, a kártérítés alakjában, igen gyakran vagy kivihetetlennek, vagy elégtelennek mutatkozik. A sanctio, melylyel a mi törvényünk, a most jelzett felfogásnak megfelelően, a védelemnek sikert szerezni akar, lényegileg a kiszabandó pénz büntetésben áll¹⁾, melyhez a kártérítési kötelezettségen kívül, mint mellékbüntetés, a jogosulatlaní készült és készletben levő példányoknak és a jogosulatlan többszörözésre szolgáló készülékeknek, egészben vagy részben elkobzása járul²⁾. Miután azonban a törvény büntetést szab, a dolog természetének és a büntető jog elveinek megfelelően, szándékosságot, illetőleg gondatlanságot követel; de ennek a föltevése mellett, nemcsak a közvetetten tettest, hanem a részeseket is büntettetni rendel³⁾ és a büntetést csak akkor mellőzi, ha a tettest vagy a részest sem szándékosság, sem gondatlanság nem terheli⁴⁾; de ez esetben is fentartja a törvény a kártérítési kötelezettséget azon mértékig, a melyben a tettes, a jogsértés folytán, tényleg gazdagodott.

Egy további sanctióját a törvény intézkedéseinek képezi.

¹⁾ 1884: XVI. t. ez. 19. és 20. §§.

²⁾ 1884: XVI. t. ez. 21. §.

³⁾ 1884: XVI. t. ez. 20. §.

⁴⁾ 1884: XVI. t. ez. 9. §.

a jogszolgáltatás minden terén, az eljárásnak helyes és a materiális igazság földerítésére irányuló berendezése. A kárnak mint ténynek megállapítása, különösen ha ideális kár forog kérdésben, a legnehezebb és sok esetben a megoldhatatlan kérdések közé tartozik. A szerzői jog megsértésénél a legtöbb esetben, úgy materiális, mint ideális kár forog kérdésben, melynek megállapítása csak úgy lehetséges, ha a törvény a bírót, a bizonyítási eljárás formális föltételeinek megtartásától felmenti; ha neki a *cognitio* tekintetében, a lehető legmeszszebb határokig terjedő szabadságot enged. Ezt teszi a mi törvényünk, midőn egyrészt a bírót arra jogosítja fel, hogy a szándékosság és a gondatlanság felett, a fenforgó körülmények alapján, szabad belátása szerint határozhasson¹⁾; másrészt, midőn megengedi a bírónak, hogy a *delictum* tényálladéka, valamint a kár és a gazdagodás kérdésében, szakértőket hallgathasson ki²⁾. Az e részben való bírói funetiót lényegesen meg fogja könnyíteni az, hogy a törvény szerint, Budapesten és Zágrábban állandó szakértő bizottságok szervezendők³⁾, melyek véleményükkel a bíróság elhatározásának irányt adhatnak.

A szerzői jog természetéből következnek és a védelemnek szükségképi korlátozását involválják végre a törvénynek a szerzői jog megsértéséből eredő keresetek elévülésére vonatkozó intézkedései is. Atalában elfogadott nézet az, hogy a *delictum* jellegével bíró magánjogi sértések, a közönségesnél rövidebb elévüléshez kötendők. Kifejezést nyer e nézet az újabb magánjogi törvénykönyvekben, melyek a kártérítési igények elévülési idejét, a közönségesnél sokkal rövidebb tartamban állapítják meg. E nézetet tette magáévá a mi törvényünk is, mely szerint a szerzői jog megsértéséből eredő keresetek, 3 esztendő elteltével elévülnek olyképen, hogy ez idő után sem a tiltott cselekvény megtorlása, sem a kár tekintetében keresetet indítani nem lehet⁴⁾. Ellenben nem tekinti a törvény elévülhetőnek a sértett fél abbeli jogát, melynél fogva

¹⁾ 1884: XVI. t. ez. 29. §. .

²⁾ 1884: XVI. t. ez. 30. §.

³⁾ 1884: XVI. t. ez. 31. §.

⁴⁾ 1884: XVI. t. ez. 36. és 37. §§.

ez a jogosulatlanul készült példányoknak és az ezek előállítására szolgáló eszközöknek megsemmisítését kérheti. A sértett félnek e joga, a törvény szerint, mindaddig megmarad, míg az elárúsításra szánt példányok, illetőleg az említett eszközök megvannak.

Törvényünk, mint ezt a bevezetésben jeleztem, védelem alá veszi az írói műveken kívül a zeneműveket, és intézkedéseit kiterjeszti a színművek, a zeneművek és a zenés színművek nyilvános előadására, a képzőművészet alkotásaira és a fényképekre; szóval a szellemi alkotás mindazon ágaira, a melyeket a művelt államok törvényhozásai a védelemre érdemeseknek találtak. Tehette ezt a törvény a nélkül, hogy önmagával ellenkezésbe jött volna; a nélkül, hogy az irodalmi művek tekintetében felállított elveket és szabályokat, a szellemi alkotás többi ágaira vonatkozó intézkedéseinél, lényegesen módosítania kellett volna. Hogy törvényhozásunk e tekintetben helyesen járt el, kitűnik, ha a szellemi alkotás említett ágait, azok természete és jelentősége szerint méltatva, a törvénynek ide vonatkozó intézkedéseit, úgy, a mint ezt az irodalmi művek tekintetében tettük, közelebről megvilágítani megkísérettük.

A szellemi alkotásnak, az irodalmi tevékenységgel sok tekintetben azonos nemét képezi a zeneszerzés. Innét van, hogy az európai törvények s ezekhez csatlakozva, a mi törvényünk is, az irodalmi művekre vonatkozó intézkedéseiket, nagyban és egészben a zeneművekre is kiterjesztik. És ezt természetesnek kell találnunk, ha ama hasonlatosságot, mely az irodalmi és a zeneművek közt létezik, a kellő figyelemre méltatjuk. Mind a kettőnél a gondolat kizárólagos ismerése és a forma, melyben a gondolat fixiroztatott, képezi a jogosultság alapját. A mű létrehozása és értékesítése mind a kettőnél ugyanaz; csakhogy a zeneszerzésnél a gondolatok helyébe a hangok, a betűk helyébe pedig a hangjegyek lépnek. A jogi alap, melyre a védelem visszavezetendő és visszavezethető, mind a kettőnél azonos ép úgy, mint azonosak ama korlátozások, melyek közt a védelem a szerzőnek biztosítható. A külső formák, melyekben a compositio kifejezést nyer, épp úgy, mint az irodalmi műveknél különfélék, és a szerzői jognak egyaránt tárgyai lehetnek. A zeneműveknél sem tesz

különbséget, hogy azok mulatságra, oktatásra, vagy kizárólag művészi célokra rendelvek; hogy nagyobb vagy kisebb bel-értékkel bírnak: föltéve, hogy individuális szellemi alkotásoknak tekinthetők és a zenészeti forgalom tárgyait képezhetik. A zeneműveknél sem tehet különbséget az, hogy a szerző a maga gondolatát közzétette-e már, vagy sem; sőt a pusztán előadott és még le nem írt zenemű épp úgy megvédhető, mint az írónak élőlírával tartott felolvasása. Épp úgy, mint az irodalmi mű, a zenemű is lehet egyéni productió, vagy többeknek együttes szerzeménye; és az érdekelteknek egymáshoz és harmadik személyekhez való viszonya, a zeneszerzeményeknél sem rendezhető más elvek és szabályok szerint, mint a melyek az irodalmi művekre nézve irányadóul szolgálnak. Ugyanez áll a szerzői jog átruházhatóságára, a védelem tartamára, a szerzői jog megsértésére és annak megszüntetésére nézve. A zeneszerző ugyanazon viszonyban áll munkájához, mint az író a maga irodalmi alkotásához. A zeneszerzőt épp úgy megilleti a többszörözés kizárólagos joga¹⁾, mint az író, és a zeneszerzemények bitorlása általában azon elvek szerint ítélendő meg, melyek az irodalmi művekre nézve irányadóul szolgálnak. A szerzői jog bitorlása a zeneműveknél is, lényegileg a mű teljes vagy részben való változatlan többszörözésében, közzétételében és forgalomba helyezésében áll; föltéve, hogy a többszörözéssel nem eredeti és önálló tevékenységbe mutató szellemi productum hozatik forgalomba; a zeneműveknél is tehát ki kellett jelölni, illetőleg közelebbről kellett meghatározni ama cselekvényeket, melyek a bitorlás fogalmát megállapítják. Mindezt a törvény kellően figyelembe vette, midőn az irodalomra vonatkozó intézkedéseit a zeneművekre is kiterjesztette²⁾.

A színművek és részben a zeneművek materiális értékesítése, lényegileg azoknak nyilvános előadásában áll. Eltekintve ugyanis az úgynevezett irodalmi drá máktól, a színmű írója, könyvárosi úton, a legritkább esetben fog munkájából olyan jövedelmet húzni, mely alkotása értéké-

¹⁾ 1884: XVI. t. cz. 39. §.

²⁾ 1884: XVI. t. cz. 45 — 48. §§.

nek csak némileg is megfelelné. Az alkotás egyenértéke főleg abban az árban áll, melyet a szerzőnek a színpadok akár *tantième* alakjában, akár más módon fizetnek; és a szerzői jog eszméjének teljesen megfelel az, ha a színmű- és a zeneműszerző részére az érintett ár biztosítatik; a mi az által történik, hogy a szerző részére, úgy, mint az irodalmi műveknél a többszörözés, a nyilvános előadás kizárólagos jog alakjában fentartatik. Miután azonban a gépi többszörözés, és a műnek nyilvános előadása, két egészen különböző dolognak tekintendő, igen természetes, hogy bizonyos alapfogalmaktól eltekintve, a törvény, az előadás kizárólagos jogára, azokat az elveket, melyek az irodalmi művek többszörözésére nézve irányadóul szolgálnak, egyszerűen és változatlanul nem alkalmazhatta. Ellenkezőleg világosan és egyenkint ki kellett jelölnie az irodalmi művekre vonatkozó amaz intézkedéseket, a melyeket az előadás kizárólagos jogára alkalmaztatni akar. A jelzett felfogásnak megfelelően rendezi a törvény a színművek, zeneművek és zenés színművek nyilvános előadására vonatkozó intézkedéseket, melyek nemcsak a szóban lévő művek természetének, hanem a szerző anyagi és ideális érdekeinek is teljesen megfelelnek.

A művész, legyen az akár festő, akár szobrász, műve megalkotásánál rendszerint csak egy, t. i. az eredeti példányra gondol; ő tehát az írótól lényegesen abban különbözik, hogy az utóbbinak a szándéka, már az alkotás idejekor, a többszörözésre irányul, úgy, hogy materiális hasznát, művének a közzétételében, annak lehetőleg számos példányok útján elterjesztésében keresi. A művész az általa előállított egyetlen — eredeti — példányban, rendszerint már megtalálja fáradtsága jutalmát, munkájának ellenértékét. De a művész *productuma* is alkalmas a többszörözésre, és ha azt ő maga eszközli, munkája jövedelmét fokozhatja; viszont e jövedelem, mint a művészi tevékenység eredménye, csorbát szenved, ha a többszörözést, a szerző akarata ellenére, más eszközli; ha a többszörözés materiális eredményét a szerzőtől elvonja. A művész tehát ugyanazon helyzetben van, mint az irodalmi műnek az utánnomás által fenyegetett szerzője. A művész ennél fogva épp úgy, mint az író követelheti, hogy a jogrend őt munkája

érvényesítésében megvédje; hogy neki a jogosulatlan többszörözés ellen oltalmat biztosítson. Ezen fölül a művésznak akkor is, ha *unicumot* teremt, ha alkotását többszörözni nem akarja, érdekében állhat meggátolni azt, hogy mások az ő művét, önhatalmúlag, utánképezzék és a forgalom tárgyává tegyék. A szabad tevékenység jogából önként következik a művésznak abbéli jogosultsága, hogy művét megalkothatja és azt tetszése szerint értékesítheti. Ez az általános személyjog kifolyása lévén, a már kifejtettek után bővebb megokolást alig követelhet. Az érintett jogosultsággal azonban a művész érdeke, az alkotás értékesítését illetőleg, még kielégítést nem talál. Ha az ő műve mások által utánképeztetik, többszöröztetik és a többszörözés segítségével forgalomba hozva értékesítetik, — a művész a munkájából nem húzhatja azt a nyereséget, a melyre, a mások jogosulatlan cselekvénye nélkül, számíthatna. Kell tehát, hogy a művész részére a kizárólagos értékesítési jog épp úgy biztosítottassék, a mint ezt a törvény az irodalmi és a többi szellemi alkotások tekintetében teszi; annál is inkább, mert az érintett jog kizárólagossága, az általános jogelvekből, *p e r s e* nem következik.

A törvényhozásnak azonban nem csak a megvédendő művészre, hanem a közérdekre is kellő tekintettel kell lennie. Valamint az író eszméi, ha egyszer közzétettek, szellemi köztulajdonná válnak és újabb meg újabb művekbe átültetve, szellemileg értékesíttetnek, — úgy kell, hogy a művészi alkotás a művészi életben, újabb alakok *e l e m é v é* váljék. Az irodalom és a művészet közt, e tekintetben, mindenesetre van különbség; mert az *a e s t h e t i k a i l a g* befejezett mű alakjai nem vehetők és nem ültethetők úgy át, mint a könyvben letett gondolatok. Mind a mellett vannak művészi alkotások, melyek vagy a *c o n c e p t i ó n á l*, vagy *s t y l j ö k n é l* fogva, nemcsak korszakot alkotnak, hanem mint eredetiek, buzdításúl, vagy motívumúl szolgálhatnak későbbi alkotások hosszú sorozatának. A törvényhozás tehát szintúgy, mint az irodalmi műveknél, a szellemi haladást, a művészet alkotásainál a művészeti élet egészséges fejlődését tenné lehetetlenné, ha a képzőművészeti alkotások használhatását, a kellőnél szűkebb korlátok közé szorítaná; vagy ha a szerzőnek a kizárólagos jogot

a mód és idő tekintetében, minden korlátozás nélkül biztosítaná.

A mondottakban lényegileg ki vannak jelölve ama szempontok, melyekből a törvényhozásnak a képzőművészet alkotásainak megvédésénél kiindulnia kellett. A feladat egyáltalán nem könnyű; mert míg egyrészt a képzőművészet alkotásait főleg a megmérhetetlen lépésekkel haladó ipar veszélyezteti; másrésztől nem mindig könnyű a határvonalat, a művészet és az ipar közt kijelölni. A törvényhozás e tekintetben pozitív szabályokkal sokat nem tehet; feladata legfőleg abban állhat, hogy a megvédendő alkotásokat, általános megjelöléssel stigmatizálva, az életre bízza minden egyes esetben annak az eldöntését, hogy valamely alkotást lehet-e a képzőművészet köré utalni vagy sem.

A mi magokat a képzőművészet alkotásaira vonatkozó szabályokat illeti, azok lényegileg alig lehetnek mások, mint a melyek az irodalmi művekre nézve irányadóul szolgálnak. Bizonyos eltérések, a dolog természete szerint, itt is szükségesek, a nélkül, hogy azok az általános szabályoknak nagyban és egészben alkalmazását kizárnák. Mindazt, a mit a mondottakban kifejtettem, a törvénynek a képzőművészetekre vonatkozó intézkedéseiben, megvalósítva és érvényre emelve találjuk ¹⁾). Azok a jogi és a gazdasági szempontok egyenlő figyelembe vételével rendezik a művészeti alkotásból eredő jogviszonyokat, és kellő összehangzásban állanak a törvénynek az irodalmi művekre vonatkozó rendelkezéseivel. A törvény itt is tekintettel volt a dolog természete által föltételezett eltérésekre, és az irodalmi művekre vonatkozó intézkedéseit, a képzőművészet alkotásaira ez eltérésekkel alkalmazva, jogi és gazdasági szempontból egyaránt helyes eredményre jutott.

A fényképészet feltalálása óta a tudományban vita tárgyát képezte, és többféleképp oldatott meg az a kérdés, hogy kell-e a fényképészet alkotásait jogi védelemben részesíteni) vagy sem. Míg ugyanis némelyek a fényképeket a képzőművészet alkotásaival egyenlőknek tekintették, s ennél fogva azokat a művészeti alkotásokkal egyenlő védelemben részesí-

¹⁾ 1884: XVI. t. ez. 60-66. §§.

tendőknek nyilvánították, — mások a fényképészetet egyszerűen kézműipárnak, a fényképeket pedig mindenki által szabadon felhasználható iparczikknek tekintették. Ma ez éles ellentéték általában megszűntek, és az, hogy a fényképek védelemben részesítendők, az írók nagy részének határozott nézetét képezi. A vita ma mindössze arra a kérdésre szorítkozik, hogy a fényképeket egyszerűen a képzőművészet alkotásaival egyenlőknek kell-e tekinteni, vagy azok iránt külön törvényben intézkedni. E két felfogás mellett azonban van egy harmadik is, mely szerint a fényképek nem tekinthetők ugyan a képzőművészet alkotásaival egyenlőknek, de azért helyesen és minden elvi ellenmondás nélkül, a képzőművészetekkel egy és ugyanazon törvény által rendezhetők. Igaz, hogy a fényképek szorosan véve a képzőművészet alkotásai közé nem sorozhatók; mert a fényképekről nem mondható, hogy azok keletkezésüket közvetlenül a készítőnek köszönik. A festő és a szobrász közvetlen szerzője a maga művének; az ő tevékenysége nélkül a műnek a legkisebbik része sem jó létre. Ellenben a fényképész akkor is, ha a tárgy berendezésénél, az állás megválasztásánál és a fény erejének felhasználásánál kiváló ügyességet és értelmet tanúsít, tevékenységével mindössze a képnek a lehetőségét eszközli; ő a képnek a keletkezését előkészíti, de maga a keletkezés, az ő tevékenysége nélkül történik. Mindez azonban sem a védelem jogi alapját, sem azt nem zárja ki, hogy a fényképek és a képzőművészet alkotásai iránt közös törvény intézkedjék; hogy az utóbbiakra, illetőleg a szellemi alkotásra vonatkozó szabályok, nagyban és egészben a fényképekre is kiterjesztessenek.

A mi különösen a fényképészet alkotásainak nyújtandó védelmet illeti, annak alapja abban keresendő, hogy habár a fényképészet a képzőművészetrel nem is parificálható, az ma már a tökéletességnek olyan fokát érte el, mely annak alkotását, igen sok esetben, művészeti értékkel ruhazza fel; azt nem is említve, hogy a fényképészet mint iparág is bír olyan speciális jelentőséggel, mely azt a közönséges kézműiparnál határozottan magasabb fokra emeli. Ehhez járul még, hogy a legislatio, újabb időben, mindenütt hajlandónak mutatkozik, a sokkal alárendeltebb iparczikkeket, a mustrákat és a mintákat is, jogvédelemben részesíteni.

A törvényhozásnak, természetesen, itt is meg kell tartani ama határokat, melyeket a szellemi alkotás megvédésénél általában figyelmen kívül hagyni nem lehet. Egyrészt tehát a védelem tárgyai határozottan megjelölendők és a lehető legszűkebb körre szorítandók; másrészt a védelmi idő akkép állapítandó meg, hogy az az általános forgalmi érdekekkel ne ellenkezzen. E mellett magától értetik, hogy a fényképezet alkotásainak felhasználása sem zárható el teljesen; hogy a törvénynek e részben való intézkedéseivel, a művészeti fejlődést még kevesebbé szabad gátolnia, mint a képzőművészet alkotásainál.

A mondottakra vezethetők vissza a törvénynek a fényképekre vonatkozó intézkedései¹⁾, melyek között különös jelentőség a védelmi időt megállapító rendelkezésnek tulajdonítható. Azt, hogy az irodalmi művekre nézve megszabott védelmi idő a fényképekre is kiterjesztessék: sem jogi, sem gazdasági momentumok nem követelik. Ha áll az, a mit kétségbe vonni alig lehet, hogy a szerző vagyoni érdeke az általános forgalom természete szerint bizonyos idő elteltével kielégítettnek tekinthető; és ha áll az, hogy a védelmi időnek a szerző életén túl kiterjesztése csakis a tulajdonképi szellemi alkotás tárgyai tekintetében igazolható, — semmi kétség sem lehet arra nézve, hogy a törvény a jogosságra és a méltányosságra egyenlő tekintettel volt akkor, midőn a fényképek védelmi idejét 5 esztendőben állapította meg, és azt a szerző életén túl csak annyiban terjesztette ki, a mennyiben az 5 esztendő a szerző haláláig még el nem telt.

Az előadottakkal megkísértettem kimutatni, hogy a szellemi alkotásnál a védelem jogi alapját az alkotónak kettős érdeke képezi, mely távol attól, hogy a szociális érdekekkel ellenkezzen, épp azoknak szolgál javára; és hogy a társadalom igen fontos érdekek ellen vétene, ha a védelmet a szellemi alkotástól megtagadná. Az ekkép nyert eredményt véve alapú, vizsgálat tárgyává tettem az 1884:XVI. t. ez. intézkedéseit, és arra a következtetésre jutottam, hogy ezek nagyban és egészben a míg kellő tekintettel vannak a szerző kettős érdekére, —

¹⁾ 1884: XVI. t. ez. 69 — 75. §§.

a közérdek által föltételezett határokat és korlátozásokat azzal a gondossággal jelölik ki, mely a védelem jogi constructiójának elengedhetetlen föltételét képezi. Törvényünk szakítva a perpetuitás eszméjével, úgy elvileg, mint egyes intézkedéseiben elégedő sikerrel tudta a szerzőnek magán érdekeit a társadalom érdekeivel összhangzásba hozni; és már e tekintetben is határozott haladásnak jelezhető, szemben azzal a tendenciával, mely a szerzői jog társadalmi alapját félreismerve, a korlátlan és örökké való szerzői jog — droit perpétuel — felé hajlik; a melynek a társadalomra nézve káros hatását, azt hiszem, az előadottakban sikerült kimutatnom.

Ha van az 1884: XVI. t. cikknek nevezetesebb hiánya, ez kétségenkívül az, hogy a szerzői jogról rendelkezve, úgy a kisajátítás, mint a jogvesztés kérdését megoldatlaní hagyta. Igaz, hogy a kisajátítás intézményét eddigelé egyetlen positiv törvény sem fogadta el; de én képzelhetek magamnak eseteket, melyekben a közérdek követelményével szemben, a szerző vagy jogutódai magán érdekeinek háttérje szorúlni kell; melyekben a kisajátítás, természetesen megfelelő kárpót-lás mellett, nemcsak a már kiadott, hanem a kiadatlan munkák tekintetében is a közjó elutasíthatatlan követelményekép jelentkezik. Jogilag sem a szerző, sem annak a jogutódai nem kényszeríthetők arra, hogy valamely munkát közzétegyenek, nem akkor sem, ha a közzétételt fontos társadalmi érdekek követelnék. De ha ilyen esetben az állam a társadalmi érdekeknek mégis eleget akar tenni, ezt csakis a kisajátítás segítségével, vagyis az által teheti, hogy a közzétételi jogot, a szerző akarata ellenére, de ennek teljes vagyoni kártalanítása mellett megszerzi.

Aránytalanul kevesebb nehézséggel jár és a kényszernek sokkal kisebb mértékét involválja a jogvesztés meghonosítása. E részben aggály annál kevésbbé merülhet fel, mert a jogvesztésre nézve nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlati élet is adhat útmutatást; a mennyiben a kérdéses intézményt egyes országokban tényleg meghonosítva találjuk. A jogvesztés intézményét elismerő törvények közé tartozik mindenekelőtt a h e s s e n-d armstadt-i és a spanyol törvény. Az elsőnek 8. cikke határozottan azt rendeli, hogy ha az elkelt mun-

kát, a szerző halála után, sem ennek örökösei, sem egyébkénti jogutódai egy harmadiknak a felszólítására 3 esztendő alatt k nem adják, a munkát mindenki többszöröztheti és forgalomba hozhatja. A spanyol törvény 40. és 41. cikkerei szerint pedig az olyan munka, mely a közzétételt követelő fél nyilvános felhívásától számított 20 esztendő alatt, az érdekeltek által ki nem adatik, köztulajdonná válik.

Nem ugyan jogvesztést declarál, de a szerzői jognak bizonyos mértékben megszorítását foglalja magában az 1796. aug. 27-én kelt francia¹⁾ és az 1842. július 1-én kelt angol törvény²⁾. Az első megengedi, hogy az elfogadott elemi könyvek, ha a szerző vagy ennek a jogutódai kijelentik, hogy újabb kiadást rendezni nem akarnak vagy nem képesek, állami költségen adathassanak ki. Az angol törvény pedig feljogosítja a kormányt arra, hogy ez a még köztulajdonná nem vált munkának, a szerző halála után leendő kiadását az ezt kérelmezőnek megengedhesse, ha az érdekeltek újabb kiadást rendezni nem akarnak.

Hogy a legislatio ma sem a kisajátítást, sem a jogvesztést meghonosítani általában nem hajlandó, kétséget nem szenvedhet; de ha az egyéni és a társadalmi érdekek közt felmerülhetõ összeütközéseket kiegyenlíteni, az egyéni és a társadalmi elvet egyesíteni akarja, — az erre alkalmas módokkal előbb-utóbb meg kellend barátkoznia. Qui v i v r a , v e r r a .

¹⁾ Loi du 10. fructidor an 4. art. 3.

²⁾ 5. et 6. Victoria capt. 45. V.

TOVÁBBI ADALÉK

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMÁNAK

KRITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ.

SCHWARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLV. A II. OSZTÁLY NOV. 9. ÜLÉSÉN 1885.)

BUDAPEST. 1886.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Budapest, 1886. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

A görögök politikai irodalmának terjedelme körül meg-
ejtett búvárlataim eredményeit — úgy látszik — éppen nem
vették zokon hazánk határán túl sem egyes államtudósok ¹⁾.
Ámde a philologok közül némelyek ugyancsak erőteljes kife-
jezést adtak kételkedésöknek. Különösen a greifswaldi egye-
tem érdemtelen tanára. Susemihl neheztelt meg a miatt, hogy
a politikai gondolkodásnak nyomait mertem fölfedezni oly
ψυσικός-ok műveinek töredékeiben, a kikre nem hivatkozik
Aristoteles a *Πολιτικά*-jában ²⁾.

Teljes mérvben méltánylom az ő kegyeletét Stageira
halhatatlan fiának nagysága iránt; ha valaki oly nevezetes
munkát végez évtizedeken át egy oly tekintélyű szerzőnek iro-
dalmi hagyatéka körüli, mint a minőt ő végezett³⁾ Aristoteles
Πολιτικά-ja szövegének kérdésében: akkor nagyon is érthető a
fölháborodása oly tudomány-történelmi kezdeményezések fölött,
a melyekre sem philologot, sem államtudóst Aristoteles Poli-
tiká-jának szövege bizonyára föl nem bátoríthat.

Az államtudomány érdekei azonban, az én meggyőződés-
em szerint is, jóval fontosabbak, semhogy bármily tekintély
kegyelete előtt is, el szabadna némúlنيok: és így meg fogja en-
gedni nekem a t. akadémia, ha nem hátrálok meg azon nehez-

¹⁾ Eltekintve Schaeffle stb. műveitől, csak a legújabb keletű ide-
vágó kísérletekre utalok. (Böv. másutt). »Hsl. ö. Mittheilungen a. d. H.
Bit.« Berlin: V. Fischer czikkét. »F. R. a »Lit. Centralbl.« stb.

²⁾ Wochenschrift für klassische Philologie. Unter Mitwirkung
von Georg Andresen u. Hermann Heller. Herausgegeben von Willhelm
Hirschfelder. Berlin. (Február 25. 1885).

³⁾ Aristotelis Politicorum libri octo cum vetusta translatione Gui-
lelmi de Moerbeka. Recensuit Franciscus Susemihl. Lipsiae. Teubner
1872. — Tov. Erlarende Ausgabe stb. A philologok közül Susemihl Né-
metországban az Aristoteles-búvárok közt, azt mondhatni, Spengel halála
óta, Bernays és Oneken mellett, elsőrangú helyet foglal el.

telés elől, a melyet az érdemteljes greifswaldi tanár mutat; sőt inkább lépésről-lépésre igyekszem kimutatni az ő álláspontjának tarthatatlanságát, — és midőn ezt teszem, folytatom egyúttal a Platón előtt deelt görög politikai gondolkodókra vonatkozó búvárlataim további eredményeinek bemutatását¹⁾.

Jöjünk mindenenk előtt tisztába a modern államtudományi irodalom-történetnek idevágó monographiai leltárával.

Valóban, ezen leltár éppen nem foglal magában még oly monographiákat, a melyek csak távúiról is igényt tarthatnának azon címre, hogy kimerítők.

Elteltekintve Mainak²⁾ és Wachsmutknak³⁾ hiányos névjegyzékétől. azt lehet mondani, hogy dr. Henkel Hermann kis munkája és Hildenbrand jog- és államhölcészettörténelmi műve képezik⁴⁾ még ma is a törzsét azon szakirodalomnak, a mely a görögök politikai irodalmával mint ilyennel tüzetesen foglalkozik. Sőt miután Hildenbrandnak a görögökre vonatkozó szakaszai már egy jog- és államhölcészeti mft kereténél fogva is szükségkép csak bizonyos eszmei távlatból érinthetik a tulajdonképeni államtudományi anyag mozzanatait: el lehet mondanunk, hogy Henkel művében tetőzik ez időszertint még mindig a görögök politikai irodalmának modern történelmé⁵⁾.

Ezzel azonban ugyan ugyan csak kevés van mondva. Henkel kis munkája úgy szólván csak első kísérlet, — oly philolog kísérlete, a ki derekasan otthonosan érzi magát a philológiában.

¹⁾ L. »Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma« című akad. értekezésemet 1884.

²⁾ Coll. Nov. Yatic. II., p. 584 és köv.

³⁾ Wachsmuth: Hell. Alterthumskunde I. Beilage f. c.

⁴⁾ Studien zur Geschichte der griechischen Lehre vom Staat. Leipzig, Teubner 1872. Az első szakasz: »Die politische Literatur der Griechen« (megj. már előbb f. i.) mindössze 39 nyolczadrét oldalra rúg. — Hildenbrand: »Rechts- u. Staatsphilosophie «-ja gazdag leltárát nyújtja a régi görög politikai írók modern földolgozásának.

⁵⁾ Paul Janet »Histoire de la science politique«-je, Robert v. Mohl és Blakesley hasonczélú művei nem törekesznek ily jogcímre. Bartliélemy Saint Hilaire híres előszava a »Politique d'Aristote«-hoz csak Platónnál és ennek kortársaival kezdi, és csak nagy vonásokban szól a tárgyhöz.

de a ki különben közelebbről nem foglalkozott államtudományi kritikával. Más felől ő maga bevallja, hogy nemcsak a retorikába vágó politikai című művek méltatását ¹⁾ hagyta ki a saját kis munkájának tervrajzából, azon indokból, mert Pollux szerint ῥητορικῆ ἢ αὐτῆ καὶ πολιτικῆ ²⁾ — de a bölcsészeti műveknek tüzetesen politikát, u. m. államformákat stb. tárgyzást is ³⁾.

Pedig, a ki mélyebben beletekint a görögök politikai irodalmának nyomaiba: az be fogja vallani, hogy éppen a bölcsészek, retorok és történetírók műveiben csírázott ki a görögök e politikai irodalma, sőt messzekiható eszméket lövelt ki a késő utókorra már oly időben, a midőn tüzetesen politikai cím alatt, csakis politikával foglalkozó önálló műveket a görögök írni még vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy ritkán szoktak volt.

Már ezen bevégzett tény éppen oly útjára kell, hogy terelje a kutatásnak az államtudományi irodalom történelmi fejlődésének kritikusat, a melyre Henkel, saját vallomása szerint, rálépni egyáltalán nem érzett magában semmiféle hajlamot. Van azonban egy más körülmény is, a mely arra ösztönözhet, hogy az államtudomány irodalmának történetírója oly helyekre is fordítsa figyelmét, a melyekre sem Henkel, sem egyéb reálphilologok nem szoktak gondolni akkor, midőn a görögök politikai irodalmáról van szó.

Hogy a hellenség szellemvilágának ránk szállott termékei és töredékei csak csekélyebb részét képezik, mennyiségileg, azon irodalmi művek összeségének, a melyeket a hellen szellem Homeros korától le egész az antik világ kialudtáig létrehoz vala⁴⁾: ezt nem vonja kétségbe bűvár, a ki valaha a görögök irodalmi hagyatékával tüzetesen foglalkozott.

¹⁾ L. i. h. 1 i.

²⁾ IV. 16.

³⁾ U. o. 2.1.

⁴⁾ L. Bergk, Bernhardy, Müller & Donaldson műveit. A realistikai irodalmi ágakra azonban mind a jeles irodalomtörténészek éppen nem fektettek súlyt, a minék a következménye azután az az egyoldalú fölfogás, a mely e tárgyban a német philologok nagyrészenek látkörét is jellemzi: Hal. ö. »The Failure of Geological Attempts made by the Greeks« (London, 1868.) című művem jegyzetét.

Ámde némi concret tájékoztatást a ránk nem szállott irodalmi művek roppant nagy számáról és meglehetőleg sokoldalú változatosságáról csak az nyerhet, a ki közelebről tudomásul veszi a görögök gazdasági irodalmának hagyatékát¹⁾. A görögök, a rómaiakhoz képest aránylag csak nagyon is szerény mérvben foglalkoztak földműveléssel. De annál többet írtak — ugyancsak a rómaiakhoz képest — felőle. Már Cicerónak ²⁾ föltűnt, hogy hogyan jöhetett egy oly kietlen sziklatalaj szülötte mint kolophonoi Nikandros, a Krisztus előtti második század közepe táján arra a gondolatra, hogy tankölteményt írjon Γεωργικά czímen a mezőgazdaságról. Valóban, azon több mint kilenczven görög író közül, a kik részint Γεωργικά, részint Περί γεωργίας, vagy Περί γεωργικῆς, majd Οἰκονομικά vagy Περί οἰκονομικῆς czímen többé-kevésbé tüzetesen hozzászóllottak a mezőgazdasághoz és ennek kellemeihez, mondom, ezen több mint kilenczven görög író közül jelentékeny számmal mutathatók ki szerzők, a kiknek sem születési, sem tartózkodási helye, sem életkörülményeik nem utalnak a legtávolabbról sem arra, hogy alaposan megismerkedhettek volna a mezőgazdasági gyakorlattal: ámde azért mégis írtak majd tankölteményeket, majd prózáhani értekezéseket a földművelésről és a mezei gazdának különféle teendőiről. Hogy történhetett ez? Erre egy nem szakember adja meg, nézetem szerint akaratlanul is, a legtalálóbbs feleletet. Ha az ember egy görögnek valamely veteménymagot mutat — mond egy szellemdús író a modern Görögország fölötti munkájában a görög vidéki ember, sőt a városi is, azonnal a leghosszadalmasabban kezdi megbeszélni e veteménymagnak eredetét és valószínűleges történetét, — kifogyhatatlan bőbeszédűséggel fogja tárgyalni mindazt, a mi e maggal a külvilágban valamikép összefügg: csak egy dologról nem fog tüzetesen értekezni: a felől, hogy hogyan kell azt elvetni és elmunkálni, miszerint a lehető legjobb termést adja³⁾. Ez körülbelül öröklött vonás, és

¹⁾ Bougker de la Bergerie csak érintette e kérdést a múlt században (L. Acad. des Inscript. 1781—1790); de kimerítőleg az óta senki nem tárgyalta még e kérdést.

²⁾ Cic. de Orat. I, 16.

³⁾ Hasi. ö. Edmond About: »La Grèce Moderné« 1867.

nagyban segít megfejtetni azon kérdést, a melyet imént fölvettem. Legyen bárhogy; annyi tagadhatatlan, hogy a görög gazdasági írók hagyatékából nevezetes tanulságot meríthetünk a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve. Megmondom, hogy hogyan?

Két nagy munkában találunk némi ismertetést a görög gazdasági írók művei felől, és a mennyiben ezt nem, hát találunk fölemlítve szerzői neveket, a melyekkel egyebütt sehol, de sehol nem találkozunk. Az egyik nagy munka a byzantiak Γεωπονικά-ja¹⁾; a másik Marcus Terentius Varró műve »De Re Rustica.« Varró művének epochája meg a Γεωπονικά epochája közt nem kevesebb fekszik, mint közel ezer esztendő. Ezen nagy időköz magában foglalja a görög irodalomnak éppen azon korszakait, a melyekben szerzők és fejedelmi pártfogók érezvén az idők kietlenségét, kiválóan abba helyezték dicsőségeket, miszerint mentül nagyobb körültekintéssel igyekeztek a virágzás korának irodalmi hagyatékát kiaknázni és a legkülönfélebb alakban földolgozni. És mégis mit találunk? Azt, hogy azon több mint ötven görög gazdasági író közül, a kiket Varró tüzetesen megnevez, részben idéz is, alig említ egy-kettőt a Γεωπονικά, tehát éppen azon gyűjteményes munka, a melyet VI. Konstantin Porphyrogenetos ha nem Cassianus Bassussal, hát mással, de mindenesetre ezen uralkodó, a X. században tüzetesen a célra szerkesztetett, hogy a régi gazdasági írók emlékezetét megmentse kortársai számára, sőt azok tanait gyakorlati célokra értékesíthetővé tegye. Τα διαφόροις τῶν παλαιῶν, περὶ τῆ γεωργίας καὶ ἐπιμελείας φυτῶν καὶ σπορίμων, καὶ ἐτέρων πολλῶν χρησίων εἰρημένα, συλλέξας εἰς ἓν, τοῦτὶ τὸ βιβλίον συντέθεικα²⁾).

Varró, a ki 30 évvel Kr. e. érte el virágzásának tetőpontját, a következő görög gazdasági írókat³⁾ említi: »Qui graece scripserunt dispersim, alius de alia re, sunt plus quin-

1) A Needham által eszközölt kiadás óta alig történt valami nevezetesebb recensió e mii szövegének érdekében; legújabbán egy egész kis mozgalom indult meg Németországban az elmulasztottak helyreptálására. (L. m.)

2) Γεωπονικά Bevezetés. (Ed. Needham).

3) Hsl. ó. »The Failure of Geol. Attempts« című művem 128. l.

quaginta. Hi sznt. quos tu habere in consilio poteris, cum quid consulere voles, Hieron Siculus et Attalus Philometor; de philosophis Democritus physicus, Xenophon Socraticus, Aristoteles et Theophrastus Peripatetici, Archytas pvtthagoreus; item Amphiloachus Atheniensis, Anaxipolis Thasius, Apollodorus Lemnins, Aristophanes Mallotes, Antigonus Cymaeus, Agathocles Chius, Apollonius Pergamenus, Aristandrus Atheniensis, Bacchius Milesius, Bion Soleus, Chaeresteus et Chaereas Athenienses, Diodovus Prienaeus, Di6n Colophonius, Diophanes Nicaeensis, Epigenes Rhodius, Euagon Thasius, Euphronii du6, unus Atheniensis, alt6r Amphipolites. Hege-sias Maronites, Menandri du6, unus Prienaeus, alt6r Heracleotes, Nicesius Maronites, Pvtthion Rhodius.« Mindezeknek sz6r let6shely6t is megnevezi Varr6; ezekenk6v6l eml6t m6sokat is, a k6kr6l megvallja, hogy nem tudja m6r 6 sem, — teh6t 6. a legtud6sabb r6mai — Rom6nomul longe doctissimus — sem tudja m6r, hov6 val6k, csak annyit tud r6luk, hogy g6r6g6l 6rtak. Ezek: Androtion, Aischrion, Aristoruenes, Athenagoras, Krates, Dadis. Dionysios, Euphiton. Euphorion, Eubolos, Lysimachos, Mnaseas, Menestratos, Pleutiphanes, Persis, Theophilos. Mindezek pr6z6ban 6rtak, Varr6 szerint. Tank6ltem6nyeket 6rtak szerinte ugyan6 tárgyr6l Hesiodos Askraib6l 6s Menekrates Ephesosb6l. Ezenk6v6l f6leml6ti carthag6i Mag6nak azon p6n nyelven 6rt k6nyveit, a melyeket uticai Cassius Dionysius adott ki g6r6g ford6t6sban 20 k6nyvben. V6g6l f6leml6ti ezen k6nyvek epitomatorat Bithyni6b6li Diophanest, a ki val6sz6n6leg azonos azon nikaiai Diophanessel, a kir6l f6nnebb m6r megeml6kezett.

Columella, lei szint6n »De Re Rustica« 6rt 6s Tiberius alatt sz6letett, csaknem sz6r6l-sz6ra ki6rja Varr6 ezen 6r6i n6vjegyz6k6t, csakis Epicharmost teszi hozz6; Athenaios pedig, Commodus kort6rsa, dacz6ra azon roppant irodalomt6rt6neti anyagnak, a mely f6l6tt rendelkezik, eml6t, s6t id6z is ugyan g6r6g gazdas6gi 6r6kat, de olyakat, kik sem Varr6n6l, sem Columell6n6l nem tal6lhat6k, j6l lehet egyn6melybe az Athenaios ¹⁾ 6ltal eml6tett georgikosok 6s oikonomikosok k6z6l

¹⁾ Athenaeus: Deipnosopliistarum I—XIV, ed. Schweigl6user.

előbb élt ama két római szerzőnél. Athenaios Aischylidest említi, Antiphont. Doriont, Philippost, Hegemont és a két Quintilius testvért.

A Γεωπονικά-ban ott találjuk Sextus Július Africanust, Vindanius Auatoliust, Apsyrstost, Apuleiust, Aratost. Aristotelest. Damogront. Demokritost, alexandriai Didyinos. uticai Cassius Dionysiuat, Florentinust, Frontont, Hieroklest, Hippokratast, (de nem Demokritos nagynevű kortársát, hanem egy állatorvost, a ki Nagy Konstantin alatt élt), továbbá ifjabb Jubát, Leontinost, larandai Nestort, Oppianost. Pseudo-Orpheust (!), Pamhbilost Alexandriából, Paxamost az opsartytikost és baphikost, Pelagoniost, PhiloStratost, a Quintilius testvéreket, Sotiont, Tarentinost, (a ki azonban nem volt tarenti születésű), Theomnestes lóorvost és Pseudo-Zoroastrest.

Mért nem találjuk még csak föl sem említve sem lemnsi Apollodorost, sem a túlnyomó nagy többségét azon görög gazdasági íróknak, a kiknek töredékeit vagy legalább emlékezetét Varro. Columella és Athenaios megmentették? Avagy mért nem találjuk a Γεωπονικά-ban egyéb görög gazdasági írók töredékeit vagy legalább emlékezetét, — oly írókét, a kiknek már bölcsészi hírneve is figyelmet kell, hogy ébresztett legyen mindazok előtt, a kik a X. században a régibb görög irodalommal tüzetesen foglalkoztak? Például Diogenes Laertiosból tudjuk, hogy Xenokrates szintén írt a gazdaságról. Vájjon mért nem találkozunk vele a tudománykedvelő byzanti autorator által oly nagy gonddal szerkesztett gyűjteményben?

Egyszerű a felelet mind e kérdésekre.

A Pstmtovizá szerkesztője bizonyára rendelkezett mindazon görög szakírók műveivel, a kiknek művei az ő korában még köztudomáson voltak. Törekvése is czéltudatosan oda irányúit. hogy mentül több szaktekintélyre hivatkozhasással?, kivált az ódon virágzás korából. Hisz még az ősidők kódébe is belekalandozik; még a Pseudo-Orpheusra is rátámaszkodik, nem különben a Pseudo-Zoroasterre! Ha tehát nem bir egyéb gazdasági írókból böngészgetni, mint a kiknek műveiből éppen böngészget: nem lehet ennek egyéb oka, mint az, hogy az Aristoteles, Varró, Columella, Atlienaios és Diogenes Laertios által idézett vagy említett görög gazdasági írók művei az

ő idejében, a X. században már vagy egészen elenyésztek, vagy pedig nem voltak szórványos rejték helyeiken megközelíthetők, még a hatalmas autokrator közegei által sem.

Ugyanez áll, sőt még nagyobb mérvekben, a görögök politikai irodalmára nézve. A tudós világ csodálkozva veszi tudomásul Varrónak névjegyzékéből, hogy a földművelés terén ugyancsak szerény szerepre utalt görögök már az ódon századokban ily nagy tömegű irodalommal bírtak a földművelésről; ha véletlenül nem írja meg Varró a maga »De Re Rusticá«-ját: úgy nem írhatja meg az őe részbeni lemásolója, Columella sem az általa közölt névjegyzéket, és ez esetben az utókor nem is sejtette volna, hogy foglalkozott-e a görög világban le egész a byzanti korszakig több mint összesen 7—8, vagy legfőlebb 9—10 görög író a mezőgazdasági irodalommal. Sziútígy vavugyunk a görög politikai írókkal. Ha akadt volna az alexandriai korszakban érkezése, és kedve valamely széles olvasottságú politikai írónak egybeállítani mindazon görög szerzők névjegyzékét, a kik az államról írtak: úgy bizonyára hasonlíthatlanul nagyobb írói létszámot állíthatott volna egybe — már csak a fönmaradt töredékek után ítélve is — mint a minőt a gazdasági írókról egybeállított Varró. Nagy kár, hogy Theophrastosnak ¹⁾ és phaleroui Demetriusnak ²⁾ a művei elvesztek. E művekből nagybecsű bepillantást nyerhettünk volna a virágzás korának politikai irodalmába.

Aristoteles *Πολιτικά*-ját nagyon tökéletlen állapotban örökölte az utókor. Nem én állítom először, már Hildenbrand

¹⁾ Νόμων κατὰ στοιχείον καὶ Diog. Laert. V, 44 ; νόμων ἐπιτομή: τ. u. ο. — *Ἐπιτομή τῆς ἀριστοτέλους πολιτείας* α' D. L. V, 47. — *Νομοθεσιῶν γ'*, D. L. V, 45, *Πολιτικῶν* ἐξῆς D. L. V, 45. *Πολιτικῶν* ζ' D. L. V, 45, 50. — *Ἐπιτομή τῆς ἀριστοτέλους πολιτείας* D. L. V, 45. — *Ἐπιτομή τῆς Πλάτωνος πολιτείας* β' D. L. V, 43. *Πολιτικῶν* β' D. L. V, 50. — *Ἐπιτομή τῆς βασιλείας ἐν ἑκείνῳ τῷ καιρῷ* V, 42, 45. *Πρὸς Κάσανδρον περὶ βασιλείας* D. L. V, 47. — *Ἐπιτομή τῆς βασιλείας* D. L. V, 42. *Πολιτικῶν πρὸς τοὺς καιροὺς* δ' D. L. V, 45. — *Προβλήματα πολιτικά* α' D. L. V, 47. Ide lehet számítani részben a *Χαρακτήρες*-t. Hsl. ö. Usener és Henkel ill. hñ.

²⁾ *Ἐπιτομή τῆς ἀριστοτέλους πολιτείας* α' D. L. V, 80. *Ἐπιτομή τῆς Ἀθηναίων νομοθεσίας* ε' D. L. V, 80. *Ἐπιτομή τῆς ἀριστοτέλους πολιτείας* α' D. L. V, 81. — *Ἐπιτομή τῶν Ἀθηναίων πολιτείας* u. ο. *Περὶ δημοκρατίας*. Hsl. ö. »Die Demokratie« czímművem. I. kötetét. az 542 l. k.

is kénytelen beismerni, hogy Aristoteles e nevezetes munkája nem nyerhette a mester simító, sőt befejező vonását szerzőjének halála előtt. Theophrastos nem akarta a szöveget, az egyetlen példányban fönnállóit szöveget nagyszerű tanítójának elhunytá után javítgató, hézagpótló, vagy éppen kiegészítő kezekkel érinteni. És így nem csoda, ha Neleustól Apellikonig, azaz Sulláig ezen egyetlen példány is a sokat emlegetett egérdús skepsisi pinczében porladozván. kétszáz évi teljes ignorálat után oly alakban kerülhetett csupán kevéssel Cicero irodalmárkodásának akméje előtt, a nyilvánosság elé, miszerint egyáltalán nem örvendezhetnek az államtudomány történelmének kritikussai azon mindent agyonzúzó föltétien nagy tekintélyen, a melyet Aristoteles Πολιτικά-ja ugyancsak még irodalom-történelmi szempontból is gyakorolt.

Már maga e körülmény, hogy t. i. Aristoteles Πολιτικά-ja befejezetlen, helyesebben teljesen el nem készült munka, már maga e körülmény is nagyobb higgadtságra inthetné úgy Henkelt mint Susemihlt. Azután Aristoteles nem dolgozhatott-e föl e művében is egyéb, jóval előtte élt szakíróktól kölcsönzött politikai anyagot, szintügy, mint ahogy földolgozott más szakíróktól kölcsönzött anyagot, pl. csillagászati munkájában a nélkül, hogy a szerzőt megnevezni jónak látná?

Hányszor beszélő »némelyek«-ről az otKópia-kban; vajjou az a töméntelen nézet, vélelem és elmélet, a melyeknek czáfogatásába belebocsátkozik, megtalálta-e már mind a maga irodalomtörténeti commentátorát, a ki az illető Aristoteles által meg nem nevezett szerzőnek tulajdonképeni kilétéről a fátylat már lelebbentette volna? Merő tapogatózások ezek, a modern kritika részéről; hisz még azt sem tudjuk, hogy kiket ért Aristoteles azok alatt, a kik állítólag a szakképzetteknek — akarták vindikálni az államban a legfőbb hatalom gyakorlását¹⁾. Pedig ez csak érdekes egy kérdés lehetett minden idők tudományos gondolkodóira nézve. És mégsem tudjuk ma sem, kikre czélt e helyütt Aristoteles. Sokratesre-e?

¹⁾ Arist. Polit. III. Hsl. ö. »Demokratie« ez. művem I. kötetének e fejezetét: Die Demokratie des Tisamenos.« L. alább.

A pythagoreusokra-e? Avagy egynémely eleatára, a kinek a nevét tán nem is ismerjük.

Hogy történhetett ez? A dolog igen egyszerű. Már Montecatiuusnak föltűnt, hogy míg Plato politikai műveit mindenki úgy szólván az ajkain hordozta századokon át a görög-római világban: addig mély hallgatás fűdi Aristoteles *Πολιτικά*-ját. »Altm et mirabile silentium est apud antiquitatem graecam et románam de nova Aristotelis republica«¹⁾. — És ez nagyon is érthető, t. akadémia. Aristoteles elhalt, mielőtt a maga *Πολιτικά*-ját teljesen elvégezhette, teljesen kidolgozhatta volna. Nem is lett az közrebocsátva halála után sem. hanem csak 200 év múlva Sulla korában, azon egyetlen ős példány után, a melyet Anellikonék vonszoltak elő a homályból, miután 200 évig fetrengett ez azon — miként az újabb kritika beismeri, sőt Oucken is megengedi — bizony nagyou is penészes és egérdús pinczében, Skepsisben.

Ezen kétszáz év folyamában hogy szólhatott volna hozzá a kritika pl. az irodalomtörténet szempontjából? Sem Timaios, sem Metrodoros, sem Philodemos, sem Polybios nem ismerték Aristoteles e szövegét, Hogy deríthették volna föl tehát annak a régi politikai görög írókra vonatkozó tévedéseit, mulasztásait, sőt esetleges ferdítgetéseit is? Cicero is alig ismerte még Aristoteles *Πολιτικά*-ját. A De Finibus V. könyvében foglalt megjegyzésével és az Ad Quint, frat. III. szakaszának ismert kifejezésével szembe állíthatók mindenesetre a De Legibus III. könyvének és ugyancsak a De Finibus idézett helyének oly kifejezései, a melyek alapján nagyon elhíhetjük Heitznek, hogy Cicero tüzetesen, legalább Aristoteles *Πολιτικά*-jába, bele nem mélyedhetett. De ha tette is volna, Cicero — minden nagy tehetsége mellett — sem volt az az író, a ki Aristoteles Politikájának irodalomtörténelmi gyengéit kimutathatta és az igazságot, az irodalomtörténeti igazságot vele szemben érvényre juttathatta volna. Hisz éppen Cicero volt az, a ki Xenophanesnek tulajdonította a hold lakott voltáróli tant, holott az egyáltalán nem fér össze Xenophanes rendszerével, és nem is tőle, de határozottan Xenokratestól szivárgott át a római irodalomba.

¹⁾ L. Oncken: Die Staatslehre I. Aristoteles és Henkel: »Studien.« I. m.

Valóban positiv nyomát annak, hogy az irodalomban Aristoteles *Πολιτικά*-ját valaki nem — bírálta, de csak idézte is volna, — ennek positiv nyomát Heitzzel együtt magam sem bírom korábbi görög vagy római írónál fölfedezni, mint csakis a Kr. után 200 évvel élt Aphrodisiasbeli Alexandrosnál. Ekkor meg már a régi görög politikusok közül vajmi soknak feledésbe ment volt régen az emlékezete. Bizony, ily körülmények között Aristoteles nem gátolhat meg bennünket abban, hogy politikai írókúl ne ismerjünk föl oly görög szerzőket, a kiknek hiteles töredékei határozottan politikai gondolkodásiba vallanak, és a politikáról, megbízható tanúságtételek szerint, ha nem is külön könyveket, de mindenesetre egész nagyobb szakaszokat írtak is bölcsészeti munkájukban: még ha Aristoteles nem is említi őket, mint politikai írókat, a maga *Πολιτικά*-jában. Ki tudja: nem tartalmaz-e egyik vagy másik utopia földolgozott anyagot oly *ψυσιολόγ*-ok munkájából, a kiknek a nevét Aristoteles ép oly kevéssé említi, mint a csillagászati munkájában Hiketasét és Ekphantosét? Ismerte tanait, belátta azoknak, a föld mozgásáról, illetőleg tengelyforgásáról szólló tannak nagyszerű horderejét és még sem tartotta érdemesnek megnevezni őket az utókor előtt. Csak úgy írt felölök, hogy sviei, meg hogy tivéq. Sőt tudománytalanságot követnének el, ha kritikánknak már itt szabnánk határt. Ha Aristoxenos és Favorinus szerint Platon, még egy ily magasztosan eredeti elme is, mint Platon, a maga »*Πολιτεία*« című nagy művének igen nagy részét Protagorastól vehette kölcsön, a nélkül, hogy ezt bevallaná, — ha Lucretius Carus a »*Peruin Natura*« című tankölteméyüéuek V. könyvében szóról-szóra kiírhatja vala Thukydidesből az athenei pestis leírását a nélkül, hogy Thukydides nevét még csak meg is említené ¹⁾, és a nélkül, hogy ezért kortársai vagy bárki is a görög vagy római ránk szállott írók közül ezt szemére vetette volna: ugyan mért kellene lehetetlennek tartanunk, hogy Aristoteles is sok oly

¹⁾ Thukydidesnél II, 48—54: ἀλλ' ἐξείσθητ' ὕριεῖς ὄντας πρῶτον μὲν τῆς κεφαλῆς θερμαὶ ἰσχυραὶ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐρυθρήματα καὶ φλόγαισις ἐλάμβανει. z. z. k. — Lucretius Carus *De rerum Natura* VI, 1148: Principio caput incensum fervore gerebant, Est duplicibus oculis suffusa luce rubentis etc.

dolgot értékesíthetett a maga Πολιτικά-jában, a mi szerzőileg tulajdonkép nem is annyira az övé volt, mint inkább valamely Archelaos-féle Platon előtti?

Szemben a görögök irodalmi hagyatékának ily arculatával, teljes mérvben föntartom tehát mind azt, a mit Sallustius görög bölcsész Περί κόσμου καὶ θεῶν című művének méltatása alkalmából a t. akadémia előtt mondtam; bármint nehezteljen is az érdemdús greifswaldi tanár, megállapított ténynek tekintem, hogy nemcsak Herakleitos és Demokritos számíthatók a Platon előtti görög politikai gondolkodók közé, de Archelaos és valószínűleg klazomenaii Anaxagoras is. És most, megindulva a kijelölt alapon, bátor leszek még két tsuo'-xóc-nak politikai természetű irodalmi működésére hívni föl a t. akadémia figyelmét a Platon előtti korszakból. E két tpuaiizo; kolophoni Xenophanes¹⁾ és akragasi Empedokles²⁾. Xenophanes szellemvilágát homály fedi már csak régisége miatt is — a hatodik század első évtizedeiben esik születési éve. — Ámde annyit fölismertek mind a metaphysikusok, mind pedig a természetbúvárlat történelmének modern művelői, hogy nagy-szerű bűvár és korszakalkotó gondolkodó volt. Eléggé ismeri a jelenkor az ő ontológiai tanait; bámulja a geológia történet-írója, hogy minő határozottsággal vonta ő ki már a világrend korszakonkénti betemetkezésének és ismétli megmegújulásának végzetterhes nagy tanát — a διακόσμησης κατὰ τινὰς περιόδους-t az általa Melitében, Syrakusábau és Párosban észlelt kővületek és palaeontologiai lenyomatok természetéből. Ámde vájjon hozzászóllott-e ő az állam kérdéséhez akár az ő Περί φύσεως-ában. akár egyéb szellemi termékeiben? Én azt hiszem, igen. Láttuk, hogy Herakleitos is nagyban hozzászóllott az államhoz a természetről írt művében; ugyanezt tette Sallustius a későbbi időkben a Világegyetemről címzett művében. Igen, de ezek kötetlen beszédben írtak. Feleli némely kritikus. Ez

¹⁾ L. Fragm. Xenoph. ed. Karsten és Mullach.

²⁾ Fragm. Emped. ed. Sturz és Mullach. Ez utóbbi a »Fragm. Philos. Graecorum« Didot-féle kiadásában is. Hsl. ö. »The Failure of Geol. Attempts« ez. művem IV. és V. fejezeteit; valamint »The palaeontological Theory of Empedocles the Acragantian philosopher« ez. művem (London 1862).

nem akadály. Hát Lucretius Carus nem versekben írta-e meg a maga »De Rerum Natura« ezimű nevezetes munkáját és vajon nem görög, mintára készítette-e fény telt tankölményét? És mégis nem terjeszkedett-e ki Lucretius e tankölményében legalább némi részben a politikára is, a maga V. könyvében?

»Quod si quis vera vitám ratione gubernet
 Divitiae grandes homini sunt, vivere parce
 Aequo animo; neque enim est unquam penuria parvi.
 At claros se homines voluere esse, atque potenteis.
 Ut fundamento stabili fortuna maneret,
 Et placidam possent opulentí degere vitám;
 Nequidquam: quoniam ad summum succedere honorem
 Certantes, iter infestum fecere viai.
 Et tamen e summo quasi fúimen deicit ictos
 Invidia interdum contemtim in Tartara taetra:
 Ut satius multo iam sit parere quietum,
 Quam regere imperio rés velle, et regna tenere.
 Proinde, sive incassum defessi sanguine sudent
 Augustum per iter luctantes ambitionis:
 Invidia quoniam, ceu i'ulmiue, summa vaporant
 Plerumque, et quae sunt aliis magis edita cunqve:
 Quandoquidem sapiunt alieno ex ore, petuntque
 Res ex auditis potius, quam sensibus ipsis:
 Nec magis id nunc est, nec érit mox, quam fúit ante.
 Ergo regibus occisis, subversa iacebat
 Pristina maiestas soliorum, et scepra superba;
 Et capitis summi praeclarum insigne cruentum
 Sub pedibus volgi magnum lugebat honorem:
 Nam cupide conculcatur nimis ante metutum.
 Rés itaque ad summám faecem turbasque redibat,
 Imperium sibi cum ac summatum quisque petebat.
 Inde magistratum partim docuere creare,
 Juraque constituere, ut vellent legibus úti:
 Nam genus humánum, defessum vi colere aevnm,
 Ex inimicitíis languebat; quo magis ipsum
 Sponte sua cecidit sub leges, arctaque iura.
 Acrius ex ira quod enim se quisque parabat
 Ulcisci, quam nunc concessum est legibus aequis;
 Hanc ob rém est homines pertaesum vi colere aevnm:
 Unde metus maculat poenarum praemia vitae.
 Circumretit enim vis atque iniuria quemque,
 Atque, unde exorta est, ad eum plerumque revertit;
 Nec facile est placidam ac pacatam degere vitám,
 Qui violát factis communia foedera pacis.

litsi fallit enim divum genus humanumque,
 Perpetuo tamen id fore lam diffidere debet
 Quippe ubi se multi per somnia saepe loquentes,
 Aut morbo delirantes procraxe ferantur
 Et celata diu in médium paccata dedisse.»

Így énekel Epikuros felekezetének híve Rómában. Nem oly rendszeres politikai fejezet ez, mint a minőt Sallustios Περὶ νόμων-jában találunk: ámde el van mondva itt is a társadalom és az állam keletkezéséről, sőt az államéletet mozgató erőkről és tényezőkről is annyi, hogy az olvasó erőszakot ejtene a saját tudományos elfogulatlanságán, ha egyáltalán föl nem akarná ismerni szerzőben ez ötletből a politikai gondolkodót.

Xem állítom én azt, hogy Xenopbanes sokkal tüzetesebben foglalkozott volna az államélet elméletével, mint Lucretius. Ámde, hogy Xenopbanesnek még csekély számú roncs-törédkéből is sugároznak félnék oly reflexiók, a melyek czéltudatos politikai gondolkodóra vallanak: ezt megérteti velünk az ő Elégiáinak következő, örökidőkre emlékezetes, mert magát az akkori atbeni állam- és népeletet is örökre megbélyegző töredéke Atbenaiosnál.

Ἄλλ' εἰ μὴν ταχύτητα πόδων νίκην τις ἄραιτο
 ἢ πενταθλήτων, ἔνθα Διὸς τέμενος
 παρ' Πίσσο βροχὴ ἐν Ἰλλυμπίῃ, εἴτε παλαιῶν
 ἢ καὶ νεωτέρων ἀθλητῶν ἔχων,
 εἴτε τὸ θεινὸς ἄσθλον ὃ παγκράτων κολλέουσι,
 ἀσποσίην δ' εἴη κούρῳτερος προσορᾶν,
 καὶ καὶ προαθλήτην φανερῆν ἐν ἄγωνι ἄραιτο.

1) Hogy Lucretius Carus e tankölteményében nem csak Epikuros eszméit hangoztatta, de már e tanköltemény szerkezetében is görög mintákat követ vala: ezt könnyű fölismerni a Parmenides, Empedokles és egyéb görög »Περὶ φύσεως« című és tárgyú tanköltemények töredékeinek segítségével. Egyébként Teufel (Röm. Litgesch.) megérinti e kérdést a legújabb szakirodalom idevágó mozzanatainak némi ráviszonyításával. Kívánatos lenne azonban, ha a philologok tüzetesebb tanulmányra méltatnák e kérdést. Hisz ha annyi időt szentelhet egynémely philolog a Sophoklesnél és egyéb tragikusoknál előforduló distichonok stb. statistikájának (nem csak statikájának) kibúvárolgatására: megérdemlene e kérdés is egy kis belemélyedést. Nem csak a politikai irodalom történetére derülne némi világ ily párhuzamok kritikai kereszttülvitele által, de egyéb disciplinák történelmi mozzanataira is.

καὶ κεν εἴτ' εἶη δημοσίων κτεάνων
 ἐκ πῶλιος καὶ θῶρον ὃ οἱ χειμῆλιον εἶη.
 εἴτε καὶ ἵπποισιν, ταῦτά γ' ἅπαντ' ἀλάχοι,
 οὐκ εὖν ἄξιός ὡσπερ ἐγώ. ῥώμης γάρ ἀμείνων
 ἀνδρῶν ἢδ' ἵππων ἤμετέρη σφρίγη.
 ἀλλ' εἰκῆ μάλα ταῦτο νομίζεται, οὐδὲ δίκαιον
 προκρίνειν ῥώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης.
 οὔτε γάρ εἰ πάκτης ἀγαθὸς λαοῖσι μετσίη.
 οὔτε εἰ πενταθλεῖν, οὔτε παλαιαμοσύνην,
 οὐδὲ μὲν εἰ ταχύτερα πῶδον, τόπερ ἐστὶ πρότερον
 ῥώμης, ἢσ' ἀνδρῶν ἐστ' ἐν ἀτόνῳ πῶλι,
 τῶνδε κεν ἂν ὄψ' μάλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἶη.
 Σμικρὸν ὅ' ἂν τι πῶλει χάριμα γένοιτ' ἐπὶ τῷ
 εἴ τις ἀεθλοσύων κηρὶ Πίσσο παρ' ἀρχῆας.
 οὐ γάρ πρῶται ταῦτα μεγυῖς πόλιος ἴ).

Athenaios Euripides révén jutott hozzá Xenophanes e töredékéhez ταῦτ' εἰληφεν ὁ Εὐριπίδης ἐκ τῶν τοῦ Κολοφωνίου

ἐλεγείων Ξενοφάνου; — tehát azt is állítja, hogy az elégiák című költeményből valók e nevezetes sorok; mert Xenophanes állítólag ilyeneket is írt, a ἐλεγείων Ξενοφάνου; keretén kívül.

Vessünk egy pillantást Xenophanes szellemi életének e töredékszerű termékére.

Mit dall e sorokban Xenophanes?

Följajdul a görög államok azon hagyományos, és egyúttal intézvényes szokása fölött, hogy hasonlíthatlanul többre becsülik a birokhősök, viadorok, versenyfutók, kocsiversenyzők és pankratiasták sikereit, mint a tudományt, a műveltséget, a gondolatot; sőt hozzáteszi, hogy dőre észjárás ennyire elébe tenni az emberek és lovak testi erejét, ügyességét az értelem fenségének, a búvárkodó szellem nagyszerűségének. Diszüléssel, állami vendégséggel, köz-ellátással, fényes jutalmakkal tüntetik ki a testi erő bajnokait: pedig nem nyer az effélék által az államélet a törvények uralmában — μάλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἶη — és vajmi kevés örömet okoz az az állampolgárságnak, ha a dúsgazdag előkelők Pisa mellett a kocsiversenyben győznek. Nem lesznek ez által — úgy mond — még

Hsl. ö. Roth. G-esch. d. Abendl. Philos. II. Xenophanes v. Kolophon és Zeller: Phil. d. Griech. valamint »Demokratie« cz. művem I. kötetének »Die Demokratie des Kleisthenes« című fejezetével.

kövérébbek a szegényebb sorsú állampolgárok háztartásai a városban.

Hogy megérthessük, hova céloz Xenophanes e kifakadásával, ne fedjük, hogy Xenophanes a Peisistratidák meghívására megfordult Athénében is; még pedig oly időben, midőn az eupatridaságnak dúsgazdag maradványai a társadalom akkori lelki szegénységét sikerteljesen ösztönözhatték már a Solon szabadságát letiport, de különben rendkívül kulturbarát és sok tekintetben nivelláló τυραννίς megdöntésére. Maga Solon sem hozott volt be állami oktatást Athénébe, és ha le is szállította némileg a testi erő bajnokainak állami jutalomtétteleit: az a tanoda, a melyet az ő törvényhozása az athenei államban gondjai alá vett, a világért sem a szellem iskolája volt; nem volt az még csak elemi tanfolyam sem, hanem csakis kizárólag a testgyakorlat iskolája, a γυμνάσιον.

A Peisistratidák nagy súlyt fektettek a műveltségre; tiszteletteljes előzékenységgel édesgették körükbe a szellemvilág nagyjait, a kiket az akkori athénei nép egyáltalán nem bírt még — a saját maga hagyományosan egyoldalú nevelése folytán — méltányolni. Másfelől Alsó-Itália görög gyarmataiban és Sikeliában több helyütt dívott az állami oktatás; egyes tyrannok nem kevésbé, mint egynémely szabadállamok fényesen kitüntették, sőt részben el is kényeztették nem csak a költőket, de a nagy gondolkodókat is. Ily körülmények között Xenophanes agyában könnyen megvillanhatott a párhuzam a keleti görög államélet, különösen pedig a hagyományosságában díszelő athénei népélet és a nyugati, abban az időben jóval magasabb műveltségű gyarmat-államok, a hagyományyal sok tekintetben már rég szakított alsó itáliai és sikeliái görög élet között. Hozzájárult saját életsorsa is. Ő neki, a persák elől menekült kolophonai iónnak ott kellett bolyongania Nyugat virányain szintúgy, mint Kelet-hegyvölgyes tájain évtizedeken át. Kelet-Görögországon nem bírt megélni még mint rhapsod sem: egyedül Nyugat magasabb művelődési világa, Zankle, Katana, Syrakusa, Elea volt képes őt, e korszakalkotó, nagy búvárt és gondolkodót a fölszínen tartani. Hogy ne mondotta volna ki tehát ő a maga politikai elméletét, politikai meggyőződését még szemben a görögök hagyományosan kedvencz

nemzeti dőreségével is: hisz saját átélt szenvedései szorították ki úgy szólván az ő lényéből e fohászt! Ámde vett volna-e szemügyre oly mozzanatokat, mint a minőkre utal, a görögök e hagyományos dőreségével szemben, ha ő csak merev metaphysikus, — ö-Eoko'Yoc, mint nevezik az ódontságban, — meg természetbúvárkodó költő lett volna kizárólag, nem pedig egyúttal politikai gondolkodó is? A törvények uralma, az εὐνομίη nehezen jutott volna akkor e fohász kapcsán eszébe. Van egy másik töredéke is, ugyancsak Athenaiosnál:

Ἀφροσύνας δε μαθόντες ἀνωφελέας παρὰ Δουδῶν
 ὄψρα τυραννεΐης ἦσαν ἄνευ στυγερῆς.
 ἦσαν εἰς ἀγορῆν παναλουργέα ψάρα¹ ἔχοντες
 αὐ μείους ἤπερ χίλιοι ὡς ἐπίπαν
 αὐγαλέοι. γαίτησιν ἀγαλλόμενοι χαριέσσοι,
 ἀσκητοῖς δὲ μὴν χάριμασι δευόμενοι.

Valamint előbb idézett töredékében azt a nagy politikai gondolatot hirdeti vala, hogy többet ér az államra nézve minden testi ügyességnél és erőnél, melyet a dúsgazdagok és előkelő származásúak a birok-, ví-, futó- és kocsiversenyekben kifejthetnek, a szellemi műveltség, és hogy éppen ezért az állami életben meg a népéletben nem a hagyományos testi erő dicsőségének letéteményesei tüntetendők ki az államrend által, hanem a szellemvilág kimagasló előharczosai: szintúgy politikai gondolatot bocsát világgá a dal szárnyain Xenophanes ez utóbbi töredékében, minden az ion tengerparti államok történelméből vett példával igyekszik kimutatni, hogy mint dőlnek a szabadnépek fényelgő kéjmámor folytán a szolgaság karjaiba.

Az eleabelieknek adott feleletét Aristoteles jegyezte föl a maga liketorikájában. E felelet élénk megbeszélés tárgyát képezi a philologok értekezéseiben: csak nem azon oldalról, a mely bennünket érdekelhetne. ²⁾

Mindent egybevetve, Xenophanes csak annyiban vehető politikai gondolkodónak, mint Pindaros. Vajon nem írtak-e újabb időben éppen a német reálphilologok egy egész kis iro-

¹⁾ Athén. Deipnos. i. h.

²⁾ L. Spengel Alist. Ehet. és Blass tiesch. d. Bereds. I.; 1. m.

dalmata felől össze, hogy minő szervezeti alapokon óhajtja vala a thebai költő fölépíteni a legjobb állam eszményét?

Xenophanes is megérdemel ennyi figyelmet a politikai irodalom történetírója részéről; és ugyanannyival inkább, minthogy ő korszakalkotó, gondolkodó bűvár, és a nagy horderejű eleai iskola alapítója volt.

Ez a legkevesebb, a mit róla az államtudomány történetírójának elmondani kell: mert nagyon valószínű, hogy ha bírnék a műveit a maguk egészében és nem csak azok csekély töredékében, aligha rá nem akadnánk Xenophanes szellemvilágában azon motívumokra, a melyek tanítványát, Empedoklest politikai irodalmárságra és egyúttal gyakorlati alkotmányozásra ösztönzik vala.

Empedokles, Akragas e tragikai sorsú, nagy gondolkodója és természetbűvára már jóval több nyomot hagyott hátra, mint politikai gondolkodó — nem ugyan tankölteményeiben, mint inkább tanítványaiban — közvetlenül leontini Gorgiasban és közvetve Lykophronban, meg Alkidamasban. Hieronymos határozottan állítja föléle Diogenes Laertiosnál, hogy politikáról is írt: *Καθ' ἑαυτὸν δὲ φησι καὶ τραγωδίαν αὐτὸν γράφει καὶ πολιτικά.* Eudokia ugyanezt mondja. Suidas pedig megjegyzi, hogy nagyon sokféléről írt. És ez igen természetes. Empedokles hatalmas befolyást gyakorolt Akragas államéletére. Népszerűséggel párosult tekintélye oly nagy volt, hogy szülővárosa fölajánlotta neki a tyrannist: de ő azt nem fogadta el. Nem még a királyi trónt sem. Vájjon honnét eredt e rendkívüli népszerűsége?

Bizonyára nem egyedül azon jótékonyaságából, melyet a társaséletben gyakorol vala. Dúsgazdag ember volt, a ki nemcsak a szoda-orvos szerepére vágyott, de véghetetlen sok jót tett a szegény sorsú családokkal Akragasban. Ezért egyébként még nehezen ajánlották volna föl neki a legfőbb hatalmat. Nagyszerű művet hajtott végre Selinusban is. Itt a mocsaras vidék évek óta szenvedett már a kigőzölgés dögleletes lehétől. Tömérdek ember halt el; az asszonyok pedig nem tudtak szülni. Empedokles két kisebb folyóvizet vezetett e mocsáron keresztül; ez megtisztította a levegőt, s ennek folytán megszűnt a betegség is. Úgy áldoztak erre a Selinusbeliek Empedoklesnek,

mint valamely istennek. Igen, de ezek a Selinusbeliek voltak. Vajon mi által csatolta kát magához oly nagy mérvben az akragasi nép politikai ragaszkodását?

Erre is adnak feleletet forrásaink. Empedoklesnek már az atyja is, Vetón, nagyon népszerű demokrat irányú államférfiú volt; még inkább az volt azonban ő saját maga. Akragasban ekkor egy 1000 főből álló nagy tanács, a választott és ugyan 3 évre az összes állampolgárok által választott előkelők és gazdagok tanácsa gyakorolta a legfőbb hatalmat¹⁾. A születésnek és nagy vagyonnak uralmát nem más döntötte meg, mint Empedokles. Fölhasználta az alkalmat, melyet neki a nép barátjának két előkelő akragasi állampolgárnak titkos üzelmei szolgáltattak; kivégeztette az oligarchikus öszeesküvőket és elfojtván a tyrannis föllállítására irányuló mozgalmat is, helyreállította a népuralmat, a demokratiát, a születésre és vagyonfokra nem tekintő állampolgári egyenjogúság alapján.

De hogy Empedokles nem mint egyszerű napipolitikus pártember, hanem mint komolyan belemélyedő politikai gondolkodó vállalkozott hazájában ily alkotmánybuktató és új alapon alkotmányozó államférfiú szerepére, kiderül ez azon bevégzett tényből is, hogy Aristoteles tanúságtétele szerint tá/Wj-t vagyis könyvet írt a politikai és törvénykezési ékesszólás tudományának, helyesebben művészetének szabályairól és műfogásairól.

Ezek után, azt hiszem, nincs okunk kétségbevonni azt, a mit Hieronymos és Eudokia állítanak, hogy Empedokles irodalmi működése kiterjedt a politikára is.

Elvesztek ide vonatkozó elmetermékei az utolsó sorig. Ámde ott van az ő hatása Lykophron és Alkidamas töredékeiben.

Közepette oly időnek, a melyben az athénei komodia a legféktelenebb maró gúnynyal üldözött még minden államférfit, pártkülönbség nélkül minden államférfit és hadvezért, a ki csak a nép bizalmából a maga tehetségét az állam javára — ösök családfája nélkül — érvényesíteni merészeli vala; közepette

¹⁾ L. Mullacli: a Fragm. Philos. Graec. I. kötetében. Hsl. ö. Holm: Gesch. Siciliens I. 263—266, köv.

oly időnek, a melyben Athénében született bölcsészek még nem csak hogy nem gondoltak a rabszolgaság eltörlésére a gyakorlatban, de — miként Platón — még azon lehető legjobb állam eszményképét is, a melyről írtak, teletömték rabszolgákkal és kasztokkal: közepette, mondom, egy ily vérgőgös időnek, hirdették fennen Gorgias ama tanítványai — Lykopbron és Alkidamas — az ősök családfájára alapított dicsőségnek léha, üres voltát és az emberek teljes egyenlőségét. Euripidestől már nem hangzottak a rabszolgák iránt is kíméletességre, sőt érdemeik iránt őszinte elismerésre intő fölvilágosultság szözeatai az athénei színpadon. Menandros sem jött még el, sem Philemon, hogy az új komodiában folytassák az emberszeretet azon tanfolyamát, a melyet Euripides már Perikles korában megkezdett. E helyett az oly Eupolis-féle komikusok uralkodtak az atbenei színpad fölött, a kik minden piszkot rászórtak a nem előkelő származású politikai szereplőkre, sőt a maguk naivságában egyenesen ki is mondatják vala az atbenei demokratia, hogy, úgy mondjam, hivatalos színpadján, a karral, miszerint nem az a fő, hogy oly hadvezérei legyenek az államnak, a kik győzni tudjanak a haza ellenségei fölött, de hogy olyan diadalmas hadvezérei legyenek az athenei népnek, a kik ἐκ μεγαλῶν οἴκων — nagy házakból, előkelő, régi nagy családokból származnak ¹⁾).

Szemben a hagyományos vérgőgnek illetén színpadikig megdicsőülő kába türelmetlenségével azután természetesen nagyon is különösen hangozhatott Athénében minden parvenu demagóg daczára is, — hogy Lykopbron κενόν τι-nek nevezé az εὐγενεία-t. — κενόν τι παμπάν. ἐκεῖνος γάρ ἀντιπαραβαλλῶν ἐτέροις ἀγαθοῖς αὐτήν, εὐγενείας μὲν οὖν φησιν ἀφανὲς τὸ κάλλος, ἐν λόγῳ δὲ τὸ ψευδόν, ὡς πρὸς δοξᾶν οὐσαν τὴν αἰρεσιν αὐτῆς, κατὰ ὁ ἀλήθειαν οὐθέν διαφέροντας τοὺς ἀγεννεῖς τῶν εὐγενῶν. Aristotelesnek Περὶ εὐγενείας czímű töredékében találjuk megörökítve Lykophronnak, ha nem is szavait tán, de mindenestre az elméletét. A nem nemesek — ἀγεννεῖς — semmikép

¹⁾ L. bővebben e kérdésről »Die Demokratie« ez. m. I. kötetének Die Demokratie des Ephialtes« czímű fejezetét. Hsl. ö. Gilbertnek Beitraege z. i. Gesch. Athen.« ez. művével.

sem különböznek a nemesektől — εἴρων. — Ide fut ki Lykopbron elméletének értelme. Léha, üres, vak láрма az egész, a mit az s'lysvsia dicsőítésére mondanak. Így Lykopliron ¹⁾).

Alkidamas pedig (az aiol Elaiából) arra tanította úgy hallgatóit, mint olvasóit, hogy *ἔλευθεροῦτε ἀφ' ἧς παντας ὁ θεός, οὐδένα θούλον ἢ φόβου πεποιήμεν*. Minden embert szabaddá tett az istenség; a természet egy embert sem alkotott rabszolgává.

Nem kevésbé merész egy tan volt ez, abban az időben, t. Akadémia! Nem kevésbé merész, mint a Lykopkroné. Gyökeres reformon akarta átvezetni az öröklött államrendet ezen elmélet előbajnoka bizonyára, vagy legalább is azt hitte, hogy csak akkor fejezi ki a társadalmi igazságot, ha hadat izén ezen elmélet hirdetése által a tanszéken, meg az irodalomban az egész öröklött társadalomnak. De hát maguk jöttek-e rá, mint fölfedzők e nagy gondolatra Gorgias e tanítványai, avagy ha más-tól kölcsönözték, ugyan ki volt hát a tanítómesterük a modern demokratia e világot átalakító alapeszmjének előkészítésében?

Bárhogy ütött is ki az ódon szellemvilágnak ránk szállott hagyatéka: mind Lykophronnak, mind Alkidamasnak nagyobb hírneve lett volna ezen ránk szállott hagyatékban is, ha ők maguk lettek volna e tanok első megalapítói. Ok csak irodalmi terjesztői voltak e tanoknak; ezek eredete azoknál keresendő, a kiktől az ő mesterük nyerte oktatását. Vagy tán még ennél is fölebb. Hogy Gorgias a nagyszerű sophista és rhetor nem lehetett e tan kezdeményezője: ez kiderül Platón »Gorgias«-ából. Mindent szemére vet Platón a leontinoibeli nagy sophistának, a mit csak ellene fölhozhat; valóságos Archilochosává válik, miként ez mondja eme fény telt párbeszédben, neki. De hogy Gorgias az eoyevsia ellen kikelt volna, mint államrendi tényező s mint társadalmi mozzanat ellen, vagy hogy a rabszolgaság jogosulatlanságát hirdette volna a maga tanítványainak: ennek nyoma sincs Platón Γοργίας-ában. De nem is valószínű, hogy Gorgias ily tanokat hirdetett volna. Hisz ő volt az első sophista, a ki tandíjat, még pedig 100 minányi tandíjat

¹⁾ Stob. Ecl. és Arist. töred. Képi Περὶ εὐγενείας a Fragn. Histor. Graec. I-ban ed. Carl. Müller. Oncken nem mélyed bele ebbe a kérdésbe.

szedett hallgatóitól és hogy ezt tehesse, kizárólag a gazdag előkelőség köreiből forgolódott. És ha akadt is neki olyan hirtelen meggazdagodott, különben homályos eredetű hallgatója, mint a kiket Aristophanes ostoroz: az *εὐγυνεῖα*-nak ama Lykophronféle bírálata korántsem lett volna az athenei népfőfogás és erkölcsökhöz képest valami csábszer még az ily homályos származású Xenokratára nézve sem Gorgias érdekében: mert Athénében a parvenuk, miként Aischines és mások példájából láttuk, még évtizedekkel Gorgias föllépte után sem azzal védekeztek, hogy hát ők csak az egyéni tulajdonokra fektetnek kizárólag súlyt, nem pedig a családfára is, hanem azzal szokták a vérgőgös megtámadást visszaverni, hogy — ősöket füllentettek maguknak, oly ősöket, a kik nem léteztek. Iphikrates pedig, a cipész dicső fia, nem azzal vélt magának elégtételt szerezhetni, hogy az ő érdemei, mint mi mondanék, a népből való: de azzal, hogy majd ő alapít most egy családfát, (a mely vetekedni fog a történelmileg fénylő családfákkal). Azután hogy is beszélt volna ő az athenei gazdagok körében a rabszolgaság jogosulatlanságáról!)? No hiszen majd adtak volna neki Kalliasnak, Hipponikos fijának asztaltársai, meg a Phaiax-féle uracsok!

Többet tudnánk, mint a mennyit tudunk Parmenides itepi (fiasco; című művének és egyéb iratainak teljes tartalmáról, ha Xenokratesnek *Ilspj xcbv Ilaplj.sví5ou* könyve, továbbá Theophrastosnak és rhodosi Eudemosnak művei el nem vesztettek volna. Így azonban csak azt vehetjük bizonyosra, miszerint Parmenides nem kevésbé foglalkozott politikával, mint eleai Zénón. Oly kritikai műgonddal dolgozó bűvár mondja, mint Strabon, hogy Elea kitűnő törvényeket nyert Parmenidestől szintűgy, mint Zenontól. Az eleai állampolgárok évről-évre esküt tettek Parmenides törvényeire. Másfelől eleai Zénón annyira belemerült hazájának államéletébe, hogy még össze is esküdt a xopavví; ellen. Elfogatván, elharapta a saját nyelvét, csakhogy meg ne nevezze az összeesküvés részeseit; ször-

¹⁾ Hsl. ö. Blass, i. h.

²⁾ Strabon V. 252: *Ἰοδαί δὲ μὴ καὶ δὴ ἐκείνου καὶ ἐπὶ παρόσθον εὐγυνεῖα*. — Speusippos Diog. Laert. IX. 23; Plutarch, adv. Colot p. 1126. Hsl. ö. Zeller, id. h.

nyú volt halála. Mozsárban törette össze a *ῥομανος*. Így áll ez megírva Hermipposnál. Nem maradt fenn azonban egyetlen egy gondolat, egyetlen egy sornyi töredék sem e két nevezetes bölcsésznek politikai eszmeköréből, és ha daczára e bevégzett ténynek, még is fölemlitem őket e helyütt, ez csak azért történik, mert minden oda mutat, hogy közvetlenül vagy közvetve ezen eleaiaktól kölcsönözte Sokrates az egyenlőség alapgondolatát; ezektől örökölte közvetve egy felől a Stoa, másfelől pedig a kynikosok felekezete. A közhasznú egyéni tulajdonok társadalmi és állami horderejében nyilatkozó képesít vénynek, a Sokrates által keresett *ἀρετή*-nek alapgondolata pedig a pythagoreusok felekezetéből hatolt el a még ifjú Sokrateshez. E nagy ethikai úttörőnek politikai tanairól szólni kívül esik jelen értekezés keretén; csak annyiban említem föl, a mennyiben ő is egyengette az utat az egyenlőség azon eszményének, a melyet Lykophron és Alkidamas oly leplezetlenül hirdettek. Az egyenlőség eszméjét fölkarolta Antistkenes és vele a kyikosok egész iskolája; Stilpon és thebai Krates közvetítésével jutott el azután e tan Kitionbeli Zeuouhoz. a Stoa alapítójához. Nem is tagadták meg e tant a stoikusok még a római korszakban sem. Seneca mondja, hogy a stoikusok szerint minden ember egyenlő.¹⁾

Autisthenes politikai irodalmárságát sem méltányolta eléggé eddigelé az államtudományi kritika. Pedig épp oly változatos, mint jelentékeny volt az ő tevékenysége e téren. Már azon két rendbeli munkájában, a melyeket *Κῶρος* és *Κῶρος ἢ ἠερὶ βίαιης* címmel bocsátott közre, nagy adag politikának kellett foglaltatnia. Azon művében szintén, a melyet ő, az emberek

¹⁾ Zellernek nézetem szerint teljesen igaza van, midőn Kitionbeli Zenonnak Plutarchos által (De Alexand. fört. I. 6) idézett kosmopolitikus, tehát szükségkép egyenlőségi alapon fölépítendett alkotmányát Antisthenesnek Fiaton által (Polit. 267.-köv.) czáfolgatott nyájör-elméletében már előreárnyékolva látja. Henkel (i. m. 8. 1.) Xenophon *Κοροπειαι* VIII. könyvére gondol: ámde ezt clironologikus nehézségek teszik, nézetem szerint, valószínűtlenné. Hogy Plátón akkor, midőn a maga *Πολιτικῶν* írta, Xenophon *Κοροπειαι*-jának VIII. könyvét bírálgatni, ozáfolgatni képes lett volna: ezt Henkelnek nem állítania kellett volna, de bebizonyítania,

egyenlőségének előharcosa írt a nemesség fékvesztett dicsőítőjéről Tkeognisról. Alkibiades ellen külön könyvet írt, a melyben kérlelhetetlen szigorral és maró gúnnyal ostorozta e könnyelmű athenei hadvezérnek és fényes családfájú demagógoknak politikai lederségeit. Szerfölött érdekes lehetett az ő **Ἀλκιβιάδης**-ében egyebek közt azon bevilágítás is, a melyben Antisthenes ezeu leleményes politikai fondorkodónak úgy elvi, mint gyakorlati álláspontját fogta a Négyszázak államcsínyjével és alkotmányozásával szemben részeltetni. Ámde írt Antisthenes tüzetesen politikai műveket is, a melyek hitelességét kétségbevonja ugyan Phrynichos Photiosnál, de elismeri Pannaitios, a kinek a tanúságtétele mindenestre többet nyom a Phrynichosénél. E politikai művei a **Περὶ νόμου ἢ περὶ πολιτείας**. Valószínűleg ebből idézi Aristoteles Antisthenes meséjét a nyiltakról meg az oroslánról. Egy második politikai művének címe ez volt: **Μενέξενος ἢ περὶ τοῦ ἀρχεῖν**. Lehet, hogy nem Zellernek van igaza, a ki nem ezen **Μενέξενος**-t azonosítja, hanem a **Περὶ εὐγενείας**-t Antisthenesnek Athenaios által idézett azon **Πολιτικός διάλογος**-ával, a melyet Henkel ugyancsak egyugyanazon műnek mond a **Μενέξενος**-szal. Lehetséges ugyanis, hogy Antisthenes **Πολιτικός**-a egészen külön munka volt. Amint-hogy Platón szintén **Πολιτικός** cím alatt ír vala az államférfiéről. Athenaios szerint Antisthenes **Πολιτικός**-a ledorongálását tartalmazó valamennyi athenei demagógoknak, (**ὁ δὲ πολιτικός αὐτοῦ διάλογος ἀπάντων καταδρομῆν περιέχει τῶν Ἀθηνῶν δημογῶν**, —²) mondja Athenaios a Deipnosophisták V. könyvében). Harmadik, esetleg negyedik politikai műve volt az **Ἀρχελαος ἢ περὶ βασιλείας**. Ez Gorgias ellen volt irányozva. Archelaos, Makedónja királya vérlázító gattettek révén jutott el a legfőbb hatalomhoz, de miután királylá lön, jeles uralkodó és a tudomány-nak, irodalomnak. művészetnek áldozatkész pártolója vált belőle. Gorgias dicsőítette volt Archelaost, sőt tanítványa, Polos ³)

¹) Mullach csak annyit mond (Fragm. Philos. graec II. 270), hogy »Libri, quos de moribus ac de vepublica scripsit Antisthenes, non soluim numero, séd etiam auctoritate et gravitate caeteris eius ingenii monutis praestabant.«

²) Athén. Deipnos. V. 220. d.

³) Plat. Gorg. p. 470. D.

is: ezt róttá meg Antisthenes Atkenaios tanúságtétele szerint e könyvében ¹⁾).

Henkel csak a felsoroltakat említi föl politikai műveit. Ha jobban utána nézett volna, találhatott volna még több határozottan politikai könyvczímét is. Ily politikai műve volt az, melyet a »szabadságról és a rabszolgaságról«²⁾ írt — **Περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας** továbbá az, melynek ez volt a címe: napi **νόμου ἢ περὶ καλοῦ καὶ δίκαιου** De politikai tartalmúak lehetnek a következők is legalább részben: a **Κύριοι ἢ κατάσκοποι** és azután azon öldöklő méregtelt műve, melyet Platón ellen ír és ugyancsak ennek kigúnyolására ekként címezzé vala, hogy **Σάθων**.

Összes töredékeiből csak két nevezetes politikai alapgondolat sugárzik ki. Az egyik az, hogy a bölcsész az államot nem az örökölt törvények szerint fogja kormányozni, hanem az erény követelményeinek megfelelőleg, tehát gyökeres alkotmányreform és törvényrevisio alapján. Ez az egyik alapgondolat, A másik pedig az, hogy a nemesség üres hang, hogy csak azok a nemesek, a kikben van ἀρετή. Ezért nevetségesnek találta ő, hogy az atheneiek, elkapatva a maguk ősrégiségének cultusától, azzal szoknak vala dicsekedni, miszerint ők egyenesen a földből eredtek — **γῆγενεῖς** — és gúnyosan teszi azt a megjegyzést, hogy ha úgy van, hisz akkor az ő nemességük is csak annyit ér, mint a csigák, meg a mezei szöcskék nemessége²⁾. — Nem volt barátja Antisthenes a tyranninak sem. Ha nem is hiteles az ő állítólagos levele Aristipposhoz, a melyben kevésbbé veszélyesnek mondja az agytisztító hunyor vagy ha úgy tetszik, a bolondító csalmatok nedvét a Dionysios boránál³⁾: alig lehet megtámadni azon apopbtbegmája hitelességét, a mely szerint⁴⁾

¹⁾ Athen. Deipnos. V. 220. D. ὁ δ' Ἀρχέλαος Ἰοργίου τοῦ ῥήτορος κατὰ ῥομὴν περιέχει.

²⁾ Diog. Laert VI. 11 : ἀπεδείκνυσε τοὺς αὐτοὺς εὐγενεῖς τοὺς καὶ ἐναρέτους. (A mi ezután jön a szövegben, az kissé gyanús).

Diog. VI. 1 : καὶ αὐτὸς δὲ τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τῇ γῆγενεῖς εἶναι σεμνονομήτους ἐκφραυλίτων ἔλεγε μηδὲν εἶναι κοχλεῶν καὶ ἀττελέβων εὐγενεστοτέρους.

³⁾ Socrat. epist. p. 15. ed. Orelli : πολὺ κρείσσων γὰρ ἔστιν αὐτός τοῦ παρὰ Διονυσίου οἴνου. ἐκεῖνος μὲν γὰρ μανίαν ποιεῖ πολλήν, οὗτος δὲ ἀσπαυαί.

⁴⁾ Stob. Floril. XLIX. 47 : ὅτι ὑπὸ μὲν τῶν δημοσίων οἱ ἀδικούντες ἀναρῶνται, ὑπὸ δὲ τῶν τυράννων οἱ μηδὲν ἁμαρτάνοντες.

a tyrannok rosszabbak a hóhéroknál, mert míg a hóhérok csak a gonosztevőket végzik ki, a tyrannok kivégeztetik azokat is, a kik mi rosszat sem követtek el.

Az egyenlőség eszméje hatja át Antisthenes egész politikai bölcséletét. Gorgias és Sokrates tanítványa volt: de mindenestre fokozta benne az egyenlőségi érzéket azon körülmény, hogy homályos születése miatt sok kicsinylésnek és mellőztetésnek volt kitéve azon athenei körökben, a melyekben az ő tanítómestere, Gorgias leginkább forgolódott. Antisthenes érdemessé tette magát a hazára ifjabb éveiben is; igen, vitézsége által a hazára; különösen kitüntette magát Tanagránál. Ámde ez nem használt neki a vérgőgös athenei társaság szemében. Mert hát ő ἰθαγενής volt: azaz nem volt születésére nézve egyenrangú a szüleihez képest teljes rangú athenei állampolgárokkal. Az atya családfáját csak gúnyolódva említették; hisz bevallotta Antisthenes maga is, hogy az ő atya csak a fajta sózott apró halakkal, meg füstölt hússal kereskedő szatócs, anyja pedig thrák vagy phrygiai rabszolganő volt. Ily alantas származása folytán, nem is bámulta igen az ő vitézi érdemeit senki az athenei előkelők közül. Sokrates fölkiáltott ugyan Tanagránál, hogy ily hőst valódi athenei sem bírna nemzeni valódi athenei állampolgárnóvel¹⁾! Ámde ily méltánylásra alig volt képes más az akkori szereplők közül az ő irányában az egy Sokratesen kívül. »Phrygiai az anyád!« veték szemére a vérgőgös athenei hangadó körökben. »Nem tagadom — válaszolt Antisthenes — de hát az istenek anyja nem-e Pkrygiából való volt?«

Nem is jutott neki egyebütt hely a tanításra, csak a félpolgárok és fattyúgyermekek gymnasionában, a **Κυριαρχία**-ben. Lenézte őt az athenei társaság: és e lenézetés pszichikai méltatása szolgáltatja talán a legalkalmasabb kulcsot a kynikos bölcsészet e megalapítójának sajátzerű társas viselkedéséhez, ha nem egyúttal társadalmi és politikai tanaihoz is. Az egyenlőség eszméjében találta meg, úgy látszik, azon mentő gondolatot, a mely vigasztalja őt szemben az akkori társadalom hagyományos előítéleteivel²⁾. Antisthenes politikai művei

¹⁾ Frgm. Pliilos. Graec. ed. Mullach. II, 261—74.

²⁾ Hsl. ö. Zeller: Phil. d. Griech. II. Antisth. 1. m.

elvesztek a maguk egészében: és ez rendkívül nagy kár a görögök politikai irodalmának kritikai történetére. Rútul bánik el vele Platón. A »Theaitetos«-ban, a »Sophista«-ban, a »Politikos«-ban, a »Parmenides«-ben, a »Phaidon«-ban, a »Philebos«-ban s a »Politeiá«-ban: mind e párbeszédeiben ugyancsak kijut Antisthenes »tudománytalanságának.« Hogy mennyire alapos mind e platoni kritika: ezt csak akkor bírhatnék eldönteni, ha Antisthenes »Σάδω«-ját elfogulatlanul végig tanulmányozhatnánk.

A sophisták politikai műveit Henkel egyáltalán nem tudja be a görögök politikai irodalmába, hanem csak általánosságban hoz föl egyes tantételeket azon szakaszában, a melyben az államról szóló tan viszontagságait ecsetelgeti. Csakis Protagorast, a Περὶ εὐγενείας; szerzőjét említi föl a Platón — illetőleg Sokrates előtti görög politikai írók leltárában: pedig ugyanily joggal említhette volna föl, a Platón előtt hatott sophisták közül Prodikost Keosból, Hippiast Elisből, Tkrasymachost Chalkedonból, Kalliklest, Pólóst sőt talán Glaukont is. Hogy Prodikos behatólag foglalkozott az állam elméletével, ez kitűnik Aristoteles i. o. Atxtjót-jából. A negyedik (VI) könyvben, ott, hol a középosztály állami jelentőségéről vagyon szó, Aristoteles a következő phokylidesi verset idézi:

»πρόκλητό μέτροισιν ἄριστα, μέτρος ἦέλω ἐν πόλει εἶναι.«

Az irodalomtörténeti kritika rég tisztában van már az-
zal, hogy a Phokylides név itt írói álneve keosi Prodikosnak. O volt a középosztály elméletének leghathatósabb előharczósa ez idétt Athénében. Euripides is tőle kölcsönözte a középosztályra sikerrel építhető állam alap gondolatát. Hogy elisi Hippias oly munkát is írt, a melyben ő különféle görög államok alkotmányát történelmi alapon tárgyalta: ezt Henkel szintén nem veszi tudomásul. Pedig e műnek gyér töredékei is mutatják — miszerint szerzőjük, midőn e művét írta, tüzetesen politikai munkát termelt¹⁾.

De az úgynevezett kisebb sophisták is határozottan politikai munkákat is írtak; a kik pedig nem bocsátottak is vi-

¹⁾ Hsi. ö. »Demokratie« és »D. Staatsf. d. Aristoteles« című-
veimet.

lágga politikai műveket, előadásaikban behatólag foglalkoztak az állam elméletével. Kallikles, midőn a törvényhozók természetét fejtegeti — Platón *Γοργίας*-ában, — akragasi Pólos, midőn a *Σόλωνος* hatalomkörét és minden gaztettét feledtető politikai szerencséjét fejtegeti ugyancsak e platoni párbeszédben: nem kevesebb politikai írók, mint akár maga Aristoteles, vagy legalább is mint maga Platón ¹⁾).

Thrasymachos fejtegetései pedig úgy hangzanak, mintha Aristoteles, midőn a *Πολιτικά* III. könyvét írta, folyton maga előtt tartotta volna az ő könyveit vagy legalább előadási jegyzeteit. »Az államok közül némelyekben kényúr, másokban a nép uralkodik; ismét másokban az előkelők. A hatalom azé, a ki uralkodik minden államban. Ha törvényt alkotnak: akkor ezt minden államban akként eszközük, hogy hasznát vegye a törvénynek mindenekfölött az, a ki éppen uralkodik. A demokratia a nép javára alkot törvényeket, a kényuralom a kényúr javára, és így járnak el a többiek is. Miután pedig a törvények már megalkotvák, ki szokták jelenteni a törvényalkotók, hogy a kormányzottakra nézve az igazság mértéke nem egyéb, mint az ő tulajdon érdekük, már t. i. az uralkodók érdeke. A ki ez ellen vét, azt megbüntetik, mint olyant, a ki törvényellenesen és igazságtalanul cselekszik.« így szól Thrasymachos Platón *Πολιτικά*-jának I. könyvében ²⁾). Ha ez nem politika: akkor nem tudom, hogy mi joggal szokták magát Platont a politikai írók közé sorozni.

Van még két figyelemre méltó politikai írója az athenei irodalomnak a Platón előtti korszakból, a kiket sem Henkel, sem más államtudományi történétírók nem méltányolnak ugyan, de a kiknek művei a legtüzesebb érdeklődést érdemlik éppen a politikai irodalom történetének kritikusai részéről. Az egyik az *Ἀθηναίων πολιτεία* névtelen szerzője³⁾, a másik Kρίτιος⁴⁾,

Hogy az *Ἀθηναίων πολιτεία* sem nem valamely nemzetközi kémnek a titkos jelentéstétele, sem nem egyoldalú, napi

¹⁾ Hsl. ö. G. Grote: »History of Greece« VI.

²⁾ De Republ. I. 338. d. kv. 343. b. kvv.

³⁾ ⁴⁾ L. »Demokratie« I. »Die Demokratie d. Ephialtes« és a »Die Dreissig« ez. fejezetek.

érdekű párt-pamphlet: ezzel különösen Kirchhoff munkálatai óta tisztában van már a reálphilologiai kritika. Nem; komoly, maradandó irodalmi czélra szánt, mügondteljesen kidolgozott szellemi termék ez, méltó arra, hogy az államtudomány történetírója vele foglalkozzék. Ki írta e nevezetes politikai monographkiát? Az előtt azt hitték, hogy Xenophontól, a *Κουπαϊδεια* szerzőjétől, Sokratesnek ezen — mint Winckelmann nevezé, — »egyszerűségé által nagy« tanítványától ered. a minthogy rendszerint az ő munkáinak gyűjteményében is szokott, a *Λακεδαιμονίων πολιτεια* mellett kiadatni. Azonban Böckh kimutatta, hogy a sokratesi Xenophon e művet nem írhatta. Böckh és Platen Kritiast vélték a névtelen szerzőben lappangani. Helbig pedig azt hitte, hogy Alkibiades írta. Roscher és Schaefer azt hiszik, hogy az oligarcha párt valamelyik tagja intézte azt valamely (külföldi?) elvtársához, mint nyílt szózatot, hogy ne mondjam, mint nyílt levelet. Moritz Schmidt Melesiasfi Thukydides egyik irodalmárkodó asztaltársának, Xenophon rhetornak tulajdonítja. Én a »Demokratie« című művem első kötetében főlemlítém, hogy volt idő, midőn a 400-ak nagy reformtervezőjére, Rharnosbeli Antiphonra gondoltam. Úgy látszik, ez ébresztette Müller-Strübingben azon ötletet, hogy a 400-as mozgalom egy másik nevezetes főemberére, Pkryuichosra gondoljon¹⁾. A legnevezetesebb bűvárlatot az *Λακεδαιμονίων πολιτεια* fölött kétségenkívül Kirchhoffnak köszönhetjük²⁾. Az eredmény, melyre jutott, meglepő. O nem bevégzett kis munkát, hanem csakis töredékét látja benne egy nagyobb mérvű politikai műnek, a mely mindenesetre 424 előtt íratott, de fölrúgtatható annak keletkezési éve 430-ig is időszámításunk epochája előtt. Az athenei demokratiáról írt művemben tüzetesen szólok hozzá a dolog érdeméhez. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy kutatásaim eredménye oda fut ki, miszerint az *Λακεδαιμονίων πολιτεια* polemikus viszonyban áll Perikles azon halhatatlan beszédével, a melyet Thukydides II. könyvében

¹⁾ Úgy a forrásokról, mint az idevágó modern szakirodalomról e tárgyban majd egy külön értekezésben.

²⁾ A berlini kir. tud. akadémia »Abhandlung« -jaiban 1871. t. Megjelent külön lenyomatban is.

jegyzett föl, vagy örökített meg szabadabban mozgó szerkezetben az atgeni demokratia dicsőítésére. Ez oly tény, melyet meg nem czáfolt eddigelé, de nem is igen czáfoltak meg ezentúl sem a kritika. E polemikus viszony megállapítva lévén — még ha az *Λακεδαιμονίων πολιτεία* lenne is a felelet Perikles beszédere: még ez esetben sem tehető annak keletkezési éve alább 430-nál. Grutschmied is sejt valamit e vonatkozásból; Cobet azonban megmarad, és csak is ő, a régi, sokratesi Xenophon szerzősége mellett. E nézet ma már teljesen elszigetelve áll, és réalpliilologok épp úgy, mint történetírók mindinkább kezdenek azon gondolattal megbarátkozni, miszerint mind az az árnyvonás, a melyet az *Λακεδαιμονίων πολιτεία* feltüntet, nem a Kleonféle, demagogdús hanyatlás korszakára, de igenis magának Perikles fénykorának utósó éveire lön ezen örökre emlékezetes műben egy épp annyira eszes és művelt, mint körültekintőleg ildomos, mérsékelt irányú és éppen nem bazafiatlan oligarchapárti athenei államférfiú által rásütve.

Mellözve Antiphonnak és Theramenesnek politikai íróiságát, ez alkalommal csak még Kritiaszt említem föl a sophista nevelésű, Platón előtti athenei politikusok közül. Henkel azt mondja róla, hogy ő, már t. i. Kritias kezdte meg a politeiák irodalmát, vagyis az összehasonlító alkotmányisme irodalmi művelését a görögöknél. Elisi Hippiasnak e részbeli működését Henkel nem vette tudomásúl: nem csoda hát, ha csakis Kritiaszt említi. A harmincz zsarnok e vérszomjas vezére kétségenkívül nem csak rendkívül tehetséges ember, de egyúttal szellemdús író is volt. A lakedaimoniak, thessaliaiak és atlie-neiek alkotmányáról, vagy tán helyesebben államéletéről írt művének töredékei¹⁾ csak sejteni engedik ezen határozottan politikai elmetermékének körvonalait. Ne feledjük azonban, hogy Kritias egyúttal művelődéstörténelmi tanulmányokat is üzött, kötött beszédben hagyván hátra a városok alapításának és a művészetek és iparágak fölfedezésének történelmi méltatását²⁾

Pillantsunk már most egyet visszafelé. Vajon nem ön-

¹⁾ *Πολιτείας ἔμμετροι* a Frgm. Hist. Graec. ed. C. Müller.

²⁾ U. o.

elégülten veheti észre a bűvár, midőn mind ez adatokat elővonja, egy letűnt szellemvilág termékeinek töredékeiből, — hogy mennyire kitágult előtte a látkör, azon képhez képest, a melyet a görögök politikai irodalmáról a szakirodalom egyetlenegy ivedágó történelmi összeállítója, reálphilologiai munkakörén belül, Henkel, a maga leltárában fölmutat vala? Majd még egyszer annyi görög politikai Írót ismertünk meg, mint a mennyiről ő megemlékezik a Platon előtt élt és hatott filozófok, egyéb bölcsészek, sophisták és államférfiak sorából. Pedig készakarva nem érintetem a pythagoreusokat. Nem akartam oly gondolkodók emlékezetét belevonni jelen értekezésembe, a kiknek néhány felől határozottan kimutatható ugyan, hogy az államéletről írtak, sőt alkotmányoztak, de a kiknek politikai eszméi csak közvetve, későbbi gyártmányok szövegébe többé-kevésbé hiveu belecsempészve szállhattak az utókorra. Mellőztem, mondom, a pythagoreusok politikai irodalmát. — nem méltattam a politikai költőket, Solont, Theognist, Pindarost sem; sőt nem terjeszkedtem ki Euripidesnek oly gazdag politikai eszmevilágára, és a Platon előtt élt és hatott sikeliái úgy mint athenei komikusok politikai tananyagára sem: és mégis, mennyire messzehordóbb most azon fogalom, melyet magunknak a Platon-előtti görög politikai irodalom terjedelméről alkothatunk!

Ámde ez még nem minden. Henkel mellőzte a történetírók politikai, u. m. államformatani és rokon episodjait is. Ezt nyíltan be is vallja. Pedig, ha tisztán akarjuk látni a Platon előtti görögök politikai irodalmának fejlődés-menetét: nem szabad történetíróik ezen államforma-tani episodjairól megfedelkednünk. Példa rá mindjárt Herodotos. Minden kétségen kívül a legrégebb görög államforma-elmélet az összes, korunkra szállott irodalmi hagyatéokban azon párbeszéd, a melyet Otanesnek, Megabyzosuak és Hareiosnak ajkaira adva, Herodotos oly drámai erővel fest. Nevezetes korderőre tőnek az itt hirdett eszmék szert a görög világban: nem azért, mintha e párbeszédben csakugyan genuin persa nézetekről lenne szó; nem is azért — mert, mint Kirchhoff és Oncken is fölismerték — a persa nagyok ajkaira adott herodotosi reflexiók a Perikles korabeli görög, különösen athenei párt-nézeteket tükrözik

vissza classikai bevégeztséggel; de leginkább azért, mert az egész görög államélet történelmi fejlődésének oly tanulságait látjuk eme reflexiókban abstrahálva, a melyeket a legkevésbé bölcselkedő, görög, alkotmányjogot, sőt egyszerű ekklesiai vagy heliastikus jogot gyakorló állampolgár is teljes plastikai fogékonysággal megérthetett és teljes pártemberi gyönyörrel meg is Ízelhetett. Érdemes e párbeszédet az államtudományi irodalom történelme kritikusanak is tüzetes figyelemre méltatnia. »Úgy vélem — mondja Otanés — hogy nem kell már nekünk ezentúl semmiféle monarcha. Sem nem kellemes a monarchia, sem nem jár az semmiféle előnnyel. Megismerkedhettek Magatok is Kambyses főnlíjázó gonoszságával; a mágusé alatt pedig Tinmagatoknak is volt mit szenvednetek. De hogy is lehetne valami czélszerű dolog az a monarchia, midőn szabad egyetlen egy egyénnek felelőség nélkül mindazt elkövetnie, a mit csak akar? Még a legjobb embernek is el leéli vesztenie a maga józanságát, midőn ily korlátlan (féktelelen) hatalmat kap a kezébe. Mert fenhéjázó gonoszságot szül a túláradó szerencse: még ha nem is hajlanék az ember már természeténél fogva a rosszra. És e kettős forrásból származik azután mindenféle gáztett. Részben főnhéjázásból gonoszkodik és örjöng, részben azért, mert már ráviszi a veleszületett rősz indulata. Mentnek kellene lennie, az igaz, a tyraunosnak minden irigységtől: hisz övé a föld minden kitelhető java. És mégis éppen ellenkezőleg jár el az állampolgárok irányában. Életére tör ő a legjobb férfiaknak, még a saját környezetében is; oly emberekben leli a gyönyörűségét, a kik a legaljasabbak az egész városban, és legörömestebb hallgat mindennemű rágalomra. És azután, a mi benne a legnagyobb ellenmondás, ha csak mérsékelve bódolgatsz neki, haragszik, hogy mért nem környezik nagyobb tisztelettel; ha pedig valaki a legnagyobb tiszteletet mutatja iránta, haragját fogja magára vonni mégis, mert ekkor meg úgy tekinti, mint egy silány hízelgőt. De még csak most fogom elmondani a legnagyobb gonoszságát: fölforgatja az ősi alkotmányt, törvényeket, erkölcsöket, erőszakot követ el a nőkön és kivégezti azt, a kit akar, birói ítélet nélkül. Egészen más dolog a népuralom — *πληθος ἀρχον* — hisz ennek már a neve is a lehető legszebb: úgy hívják, hogy tör-

vény előtti egyenlőség — ἰσωνμίη. — Azután nem követ el ez semmit azon gonosztettek közül, a melyeket a monarcha követhet el: sorshúzás útján osztja a hivatalokat, felelősségre vonja azokat, a kik kormányoznak és nem történik semmiféle határozat, intézkedés, ha csak nem az állampolgárok összessége által ἐς τὸ κοινόν. Én azért azt javaslom — mondja Otanes — hogy töröljük el a monarchiát és engedjük uralomra jutni a népet — τὸ πλῆθος —: mert a tömegben — ἐς τὸ κοινόν — henne van már az összesség érdeke is.«

»Megabyzos azonban az oligarchia mellett szállalt föl és a következőket mondotta: A mit Otanes a tyrannisről most utoljára mondott, osztom én azt lelkem mélyéből, de midőn a népre ec; ἐς τὸ κοινόν — akarja ruházni a hatalmat, — τὸ κράτος; éppen nem találta el a legjobbat. Nincs valami értelmetlenebb, de nincs is túlcsapongásra csábítható!)) valami széles e világon, mint egy oly tömeg, a mely buta. Mit? Hogy mi, a kik alig szabadultunk meg a tyrannos gonoszságától, most megint a féktelen tömeg gazságainak szolgáltatassuk ki magunkat? No már én ebbe a gondolatba bele nem nyugbantom. Hisz a mit a tyrannos elkövet, azt céltudatosan követi el: de a tömegben nincs sem céltudatosság, sem értelem. Hogy is járhatna el a tömeg értelemmel, céltudatosan: mikor nem tanúit semmit; s nem is tudja, hogy mit kíván a jó nevelés meg az illedelem καλόν, οὐκίσιον — és vakon rohan bele az államügyekbe, ész nélkül, mint valami záporpatak! Csak az kívánhatja a nép uralmát — δήμιφ — a ki nem akar jót a persákkal. Mi azonban ki fogjuk szemelni magunknak a legkitűnőbb férfiakat ἀρίστων ἀνδρῶν — és ezek testületére — ἡμῶν — fogjuk ruházni a hatalmat τὸ κράτος; —. Ezek között leszünk mi magunk is; és helyesen leszen így: mert a legkitűnőbb férfiak legjobban is tudják ellátni az állam ügyeit.«

»Magam is úgy tartom szollal föl Dareios — én magam is úgy tartom, hogy igaza van Megabyzosnak mindazokra nézve, a miket a népuralomról elmondott, de már azt, a mit az oligarchia mellett fölhozott, ezt már csakugyan nem tehetem a magamévá. Ha választanom lehet mind a bárom (államforma) közül és ha mind a háromnak a lehető legjavát választhatnám is: úgy én mégis sokkal többre becsülöm a

monarchiát a lehető legjobb népuralomnál (δημος) szintúgy mint a lehető legjobb oligarchiánál. Nincs valami jobb a világon, mint az oly egyeduralkodó, a ki valóban kitűnő. Kifogástalanul fogna ő gyámkodni a tömeg fölött és legkevésbé sem fogná közölni a terveket az ellenséggel, hogy eláruljon bennünket. Az oligarchiában sokan versenyeznek kitüntetésért és e vetélkedésből azután heves villongások szoktak keletkezni. Mindenki szeretne első lenni és azt akarná, hogy az ő véleménye előtt hajoljanak meg mindannyian; ebből gyűlölség támad, a nagy gyűlölségből pedig összeesküvés és lázadás: erre egymást öldöklök az emberek, míg a vérengzésnek utóvégre is csak a monarchia vet rendszerint véget. Már ebből is kiderül, hogy a monarchia csakugyan a legjobb (államforma). — Másfelől lehetetlen elkerülni, hogy a romlottság el ne harapózzék: és ha egyszer tért foglalt a romlottság: nem maguk között gyűlölködnek a gonoszok, hanem éppen ellenkezőleg nagyon is erősen szövetkeznek egymással. Azok, a kik gaz czélókból az állam — τὰ κοινά — vesztére törnek, szoros érdekközösségben működnek: és ez marad a közügyek állapota mindaddig, míg nem akad egy férfiú és élére állván a népnek — πρώτῳ τῆς τοῦ δήμου — véget vet a gazok garázdálkodásának. Ezért azután meg is hódol neki a nép: és a ki ily hódolatban részesül, arról azután csakugyan azt is hiszik, hogy olyan, mint valamely monarchba: tehát már az ily férfiú (hatalma) is azt mutatja, hogy csakugyan a monarchia a legjobb (államforma).«

Nem ereszkedem itt azon kérdés fejtegetésébe, hogy mennyire lehetett meg a positiv történelmi háttere e párbeszédnek a persa államéletben. Fontosabb Rawlinson és Oncken e részbeli nézeteinél¹⁾ az államtudomány történelmi fejlődésére nézve fölismerni az államformákról szóló tannak azon primitiv állapotát, a melyből Herodot a maga meghatározásainak — hogy úgy mondjam — lappangó elemeit és kifejezéseit kölcsönözte. A δημοκρατία kifejezés elő sem fordul még ezen párbeszédben, valamint Herodotnál egyáltalán nem; πλῆθος ἀρχόν, »uralkodó sokaság« vagy δῆμος = nép, (majd az alsó τίμημα-val

¹⁾ Rawlinson: Herodotos és Oncken: Die Staatslehre cl. Aristoteles II. 139. köv.

bírók osztályainak összessége, sőt közigazgatásilag — község): így nevezi Herodot a demokrátiát és azonosítja az *ισονομίη*-vel, a mit én törvény előtti egyenlőséggel fordítottam, de utólag megjegyzem, miszerint ezen törvény előtti egyenlőséget nem kizárólag büntetőjogi és magánjogi, de államjogi értelemben, tehát az állampolgárok politikai jogainak gyakorlására vonatkozólag is figyelembe óhajtom vétetni. A monarchia és az oligarchia, meg a tyrannis az aristotelesi államforma-elméletben modern államtudományunkra is kihatólag megörökített e kifejezések már járják Herodotnál is: de meg kell jegyznem, hogy a monarchia és tyrannis között nem ismer föl ő — legalább nem a párbeszédben még oly különbözetet, a melyet Platón és Aristoteles az elfajult államformák = *παρέξβασις*-tanában oly behatólag elemezgetnek. Sajátságos, hogy nincs nyoma nála még a *παρβασις* és a *μοναρχία* vagy a *βασις* κατὰ τὸν νόμον; közti különbözetnek sem: pedig éppen annyira, sőt jóval több érkezése volt Egyiptomban a törvények uralmára alapított monarchia intézményeit tüzetes tanulmányok tárgyává tenni, mint Diodornak¹⁾. Herodot azonban oly halvány képet nyújt az egyiptomi királyságról, hogy az államtudomány történelmének kritikusa szinte megdöbben az ő politikai tanulmányainak könnyed volta fölött, szemben a Diodor által ecsetelt egyiptomi monarchia alkotmánybiztosítékaival. A modern kritika nem róhatja meg azért Herodotot, hogy mért nem hangsúlyozta illető helyeken az egyiptomi király tanácsosainak felelősségét, a mint ezt Diodor is már némi tekintetben, sőt az újabbak közül Sir Gardiner Wilkinson is tévé: ámde az mindenesetre kell, hogy föltűnjék az államtudomány történelmének bűvára előtt, hogy az egyiptomi uralkodók uralkodási actusainak, sőt egész életbeosztásának törvények általi szabályozott, megkötött volta nem költ Herodotban semmiféle ötletet az államformák elméletének irányában. Végül ne téveszszük szem elől, hogy azon végzetterhes fogalomzavart is, melyet az úgynevezett legjobbak, vagy legkitűnőbbek — *ἀριστοι*-féle kife-

¹⁾ Diodoros e könyveiből merített Haliám is. Hsl. ö. Sir Gardiner Wilkinson: »Manners and C. of the a. Egyptians« című művét; Dümichér munkálatait és a Zeitschr. d. Aegypt. Alterthums K. u. Hieroglyphik című folyóiratát Lepsiusnak 1865—74. Hsl. ö. Erman: Aegypten I.

jézés okozott még a modern államtudományban is. azon meghatározatlan voltánál fogva, a melyből Aristoteles Πολιτικájában sem lép ki még e kifejezés egészen, — mondom, ezen fogalomzavart már Herodot ápolja. Hogy kik az apiatoi Herodotnál: erre könnyű feleletet adnunk nekünk a XIX. század reálphilológiájának segélyével. Mi tudjuk, hogy az ὀλιγαρχία hatalmi tényezői, ezen ἄριστος-ok, csakis születésöknél és öröklött gazdagságuknál fogva azok: ámde végtelen zavart okozott az ódon államélet egész folyamán keresztül, hogy a görögök politikai irodalmának éppen népies része nem fejtette ki, éppen a gyengébbek fölvilágosítására, hogy a szellemi műveltségnek magasabb foka, s a vagyonbeli meg a genealógiai értéknek nagyobb volta éppen az ódon államéletben nem járt mindig együtt, különösen pedig nem Athénében, Perikles kora óta. Az ἄριστοκρατία alatt a gyakorlatban sohasem értettek az ódon alkotmányosság politikusai oly államformát, a melyben az államhatalom gyakorlása műveltségi képesítvényhez lett volna kötve, mert ilyen államszervezet nem létezett, és hozzátehetjük: már csak az állami tanfolyamok nem-létezésénél fogva sem volt lehetséges, pl. Athénében. Nem; az ἄριστοκρατία alatt a görög politikusok legtöbbszörre csakis, békében úgy mint háborúban, sikerdús, erőszakoskodás nélküli, lehetőleg törvényszerűleg eljáró oligarchiát szoktak érteni, minden egyes konkrét esetben pedig oly államot, a melyben a születés és öröklött nagy vagyon jogcímén az előkelők gyakorolták az államhatalmat. A politikai irodalomban azonban ezen előkelőket, már t. i. a születés és öröklött nagy vagyon előkelőit, legtöbbszörre a legműveltebbekkel, a szellemileg és erkölcsileg legkiválóbbakkal, s a legérdemesebbekkel azonosítva találjuk, elannyira, mintha a hellén szellemvilágnak ősrégi családfánélküli munkásai mint ilyenek egyáltalán nem is jöhettek volna figyelembe az államéletben. Így járja ez még Aristotelesnél, sőt még később is: és ennek több oka van, a melyek közül bizonyára nem utolsó az, hogy nem levéli állami tanoda, sem állami pályadíj, állami jutalom a szellemi munka számára e görög államokban: magán vállalat maradt valamennyi bölcsész, valamennyi rhetor és sobbista iskolája; a magán vállalat pedig már nyerészkedésre számított természeténél fogva sem igen

támaszkodhatott egyéb elemekre, mint a születés és az öröklött nagy vagyon letéteményeseire. A görög ἀριστοκρατία e népies tév-fogalmának sajátzerűleg sikerdús elburjánzását misem mozdította elő annyira az ötödik században, mint ennek a kifejezésnek dpxioxi a ruganyossága, sőt kétértelműsége és Herodot, midőn e fogalmi ruganyosságát, sőt kétértelműségét e kifejezésnek öntudatlanul is ápolgatta, oly iskolát nyitott akaratlaní is az államformákról szóló tanban, a melynek immár több mint kétezredéves hagyományossága az államtudományi irodalomnak úgyszólván egész folyamán irányadókiig vonúl keresztül.

De vessünk már most a történetírók kapcsán egy pillantást a római világaluralom alatt tenyésző görög kosmopolitíus korának politikai irodalmába.

A mostoha sors nem akarta, hogy egyéb politikai nagy mű is szálhasson még korunkra, mint Plafonnak és Aristotelesnek halhatatlan művei. Hogy Aristoteles Πολιτικά-ját még bírjuk: ez is merő véletlennek köszönhető. A modern kritika kimutatta, hogy chaironeiai Plutarchos nem ismerte Aristoteles Πολιτικά-ját. Pedig Plutarchos határozottan egyike volt azon görög szerzőknek, a kiket kortársaik nem csak szellemdús előadásukért, de rendkívüli olvasottságuk miatt is bámultak. Vegyük már most, minő képet nyert volna az utókor a görögök politikai irodalma felől, ha Aristoteles kéziratí hagyatéka el talál veszni, vagy végleg meg talál semmisülni, ott, a hová rejtették, abban az egérdús pinczében!

Megnyerjük erre is a feleletet ugyancsak Plutarchos műveiből, különösen pedig a Περί μοναρχίας και δημοκρατίας και ὀλιγαρχίας című nagy töredékből. Plutarchos e művében az államformákról értekezik. Kellemmel mint mindig, de ebben az esetben megdöbbsentőleg fölületesen.

Παρά πάντα ταύτα λέγεται πολιτεία, τάξις και κατάσταση πόλεως διοικοῦσα τὰς πράξεις. Καθὰ φασί τρεῖς εἶναι πολιτείας, μοναρχίαν, και ὀλιγαρχίαν και δημοκρατίαν. ὧν και Ἡρόδοτος ἐν τῇ τρίτῃ σύγκρισιν πεποιήται, και δοκοῦσι γενικώταται εἶναι. τὰς γάρ ἄλλας, ὡσπερ ἐν τοῖς μουσικαῖς διαγράμμασι τῶν πρώτων τρόπων ἀνεμεμένων ἢ ἐπιτεινομένων, συμβέβηκε παρακροῦσεις και διαφθοράς και ἔλλειψιν ἢ ὑπερβολήν εἶναι. ταύτας δέ και πλεῖστον

καὶ μέγιστον ἐν ἡγεμονίαις θυνηθείσας τῶν ἔθνων ἀπεκληρώσατο τὰς πολιτείας. Πέρσαι μὲν αὐτοκρατῆ βασιλείαν καὶ ἀνυπεύθυνον, Σπαρτιάται δ' ἀριστοκρατικὴν ὀλιγαρχίαν καὶ αὐθάραστον, Ἀθηναῖοι δ' αὐτονόμον καὶ ἄκρατον δημοκρατίαν. ὡν ἀμαρτανωμένων πατατροπαὶ καὶ ὑπερχύσεις εἰσὶν αἱ λεγόμεναι τυραννίδες, καὶ δυναστεῖαι, καὶ ὄχλοκραταί. ὅταν βασιλεία μὲν ὕβριν ἐντέχῃ ἀνυπεύθυνον. ὀλιγαρχία δὲ ὑπερφροσύνην, τὸ αὐθάδες. δημοκρατία δ' ἀναρχίαν, ἰσότης ἀμετρίαν, πᾶσαι δὲ τὸ ἀνοήτον.

Ennyiből áll Plutarchos egész államformatana; a többi Platón zeuszeti, helyesebben zenebölcseleti merengéseire emlékeztet. Látjuk Plutarchos e töredékéből, hogy akkor, midőn a monarchiáról, demokratiáról és oligarchiáról így gondolkodott, Aristoteles Πολιτικά-ját még nem olvasta. Herodot államforma-elméletét fogadja el és megtoldja körülbelől Platón észjárása szerint három παρατροπή-vel és ὑπερχύσεις-szel: a tyrannissal, a dynastiával és az ochlokrafiával. Aristotelesnél a Basileia elfajulása a tyrannis: az ὀλιγαρχία nem ὀρθή πολιτεία nála, hanem csak elfajulása az ἀριστοκρατία-nak, valamint a δημοκρατία is már csak elfajulása a censusra alapított πολιτεία-nak. Aristoteles παρέχβασίς-nak nevezi az elfajulást. Plutarchos e műszót sem ismeri. Sőt Plutarchos nem ismeri az ἀριστοκρατία-t sem ebben a művében, mint külön államformát. A spártait arisztokratikus oligarchiának nevezi ugyan, de az alaphangot zenebölcseletileg platoniaszkodva — az oligarchiában találja föl és ezzel szembe nem az ἀριστοκρατία-t, hanem a δυναστεία-t állítja, végül az ὄχλοκρατία-t is külön államformául állítja föl, a mely műszót még Aristoteles nem használ. Hogyan, az ἀριστοκρατία-t nem ismerné-e Plutarchos? Hisz Ivleisthenes demokratiájáról azt mondja a Bioi xapaXXYjXoi-ban, hogy az némelyek szerint ἀριστοκρατία volt!

Igen; ismeri Plutarchos e műszót: de nem használja föl éppen azon művében, a melyben az államformákról értekezik. Mért? Bizonyára csak azért, mert Herodotot követi mint alapvető mesterét az államformatanban, Herodot pedig főnelemzett fejezetében, Otanes, Megabyzos és Dareios párbeszédében az dpiaxoxpaxia-t mint államformát még nem ismeri.

A történetírók jelentősége a politikai irodalom terjedelmének fölismerhetésére nézve nem állapodik meg a chaironeiai

essayíronál; levonul az egész a byzanti korszak legkésőbbi századaiba. Dión Cassios oly beszédet ad Cilnius Maecenas ajkaira, a melyből ép annyira meg lehet érteni a római államférfiak fölfogását a gondoltszabadság politikai kérdéséről, mint a római államszervezet egynémely mozzanatát halikarnassosi Dionysios történelmi munkájából. A byzanti korszakban pedig Themistios, Synesios és achrisi Theophylaktos, sőt már Libanios irodalmi hagyatéka is mutatja, hogy a sophisták és rhetorok értekezései jóval több politikai fejtegetést foglalnak magukban, mint az ember, Henkel után indulva, első pillanatra gondolná.

Vegyük például mindjárt Libaniost. Az irodalomtörténet úgy vindikálja magának mint rhetort: és az államtudomány történetíróinak alig jut eszébe az ő irataiban politikát keresgetni. Pedig Libaniosnak többrendbeli úgynevezett »beszéde« szálott ránk, a mely úgy államjogi anyagánál mint politikai eszméinél fogva föler bármely byzanti **ἸΠερὶ εὐγενείας** című töredékkel. A **Πρὸς τοὺς οὐ λέγοντα;** című beszédben azon senatorokat és bírakat korholja, a kik részint erkölcsi bátorság hiányából, részint lustaságból tartózkodnak a viták és a tárgyalás alkalmával saját meggyőződésökük és nézeteiknek kifejezést adni. hanem e helyett csak azt lesik, hogy minő nézet mellett alakú többség, és azután rögtön és vakon ehhez csatlakoznak. Valamint e beszédében bőven fejtegeti a senatusuk mint államtestnek államjogi jelentőségét és azon erkölcsi kötelességeket, mindenenk föltt pedig azon felelősséget, a melynek követelményei a senatorokra hárulnak. **Πρὸς Τιμοκράτην** címen egy városi főnöket vigasztal, a kit a néptömeg kigúnyolt a színházban. A vigasz elemei szintén belejátszanak az államjogba és a politikába. Ugyancsak államjogi és politikai háttérrel bírnak következő beszédei is: **Πρὸς τὸν βασιλέα κατὰ τῶν πρωτοδρουόντων τοῖς ἀρχουσιν.** Beszéd a császárhoz azok ellen, a kik a hatósági közegeket környezetik, hogy tőlök valamely előnyt nyerhessenek. **Πρὸς Ἰκάριον παρανετικός.** Buzdítás Ikarioshoz, a ki rendkívüli szellemi képzettsége által emelkedett a hivatalok lépcsőzetén föl egész a Comes orientis méltóságáig, **Πρὸς Εὐσταθίου περὶ τῶν τιμῶν.** Beszéd azon Eustathios so-

phista elleti, a ki ekkortájban — Theodosios alatt — Syria helytartója volt. E beszédben azon hivatalnokok ellen intéz államjogilag úgy mint politikailag nyomatékos támadásokat, a kik a folyamodókat nemcsak maguk elé bizalmasan oda szokták eresztelni, de még házaikba be is szokták fogadni. Ugyan e tárgyat dolgozta föl azon beszédében, a melyet e czím alatt írt a császárhoz: **Κατὰ τῶν εἰσιόντων εἰς τὰς τῶν ἀρχόντων κατα-**

γωγας, πρὸς τὸν βασιλέα, εἰσφορά νόμου. Itt már nem csak államjogi és politikai fejtegetésekkel van dolgunk, de valóságos törvényjavaslattal is, azon tisztviselők és bírák visszaélésének megszüntetésére, a kik a perlekedő feleket házaikba befogadják, sőt velők éjjeli lakmározásokba ereszkednek. Nevezetes beszéde, szintűgy államjogi mint politikai tekintetben, Libaniosnak az is, melyet e czímen **Περὶ τῶν προστασιῶν** bocsát világgá az úgynevezett patrocinia vicorum ellen. Szokásba jött ugyanis, miként Constantius, Valens és Theodosios császárok »Constitutioi«-ból láthatni — a birodalom több részében a császári hadsereg némely tisztjeit megvesztegetni a végre, hogy ezek az adóbehajtásnál, sőt még holmi rablókalandoknál is szemet hunyjanak. 392-ben tartotta Libanios e beszédet Theodosios előtt, a ki éppen akkor tér vala vissza a székvárosba. A **Ἐπὶ τῶν γεωργῶν** és a **Περὶ τῶν ἀγγαρειῶν** czímű beszédei szintén hatósági közegek visszaélései ellen vannak intézve. Jogsérelmek orvoslásáról van itten szó, a melyeket Auctiochiában bizonyos vidékről eleséget szállító földművesek szenvedtek. A hivatalnokok letartóztatták őket, sőt közmunkára szorították, igavonó barmaikkal pedig saját magán czéljaikra fuvaroztattak. Ki ne ismerné föl, hogy itt legalább részben közigazgatásilag okozott magánjogi sérelmekről, majd az állampolgári jogok megsértéséről forognak fönny oly kérdések, a melyeknek megvitatása Libaniosnál nagy mértékben költhet i föl, már a tárgy természeténél fogva is, az államndomány és államjog történetirójának figyelmét —?

Politikai értékűek az önkényszerűleg letartóztatott és a börtönben bántalmazott egyének érdekében fölszólalása **Περὶ δεσποτῶν** — valamint a rabszolgaságról **Περὶ δουλείας**; tartott beszéde is. Végül politikai értékű azon beszéde is, a melyet **Πρὸς Ἀντιοχείας ἐπὶ τῶν ῥητόρων** czímen intéz vala az

antiochiaiakhoz, serkentgetve őket, hogy a korszerű igényeknek megfelelő díjazásban részesítsék a rhetorokat. Libanios mind e szónoki művei beható bepillantást engednek a keletrómai birodalomnak nem csak államjogi és közkormányzati viszonyaiba, de egyúttal azon államtudományi ismeret- és eszmekörbe is, a mely e birodalom államférfiainak és irodalmi nevezetességeinek fölfogásában érvényesült.

Themistios Paphlagoniából Constantius császár alatt senator és 362-ben Konstantinápoly praefectura volt. E nagy hírű és alapos képzettségű sophista szintén bocsátott világgá oly beszédeket, a melyek a politikára nézve jelentékeny értékűek. Az **Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίου** című érdekes fejtegetéseket tartalmaz a monarchiái államformának követelményeiről, — a **Ἰπατικὸς;** című a lelkiismeret szabadságáról, melyet megsérteni a monarchának sem állhat jogában; az **Ἐπὶ τῆ χειροτονία τῆς πραιφαρίας,** a praefectura természetéről; a **Περὶ τῆς φιλικυαίας βασιλείας** című a monarcha kötelmeiről — a **Θέσις εἰ γεωργητέον** a földművelés állami jelentőségéről és a **Περὶ προεδρίας εἰς τὴν πόγκλητον** című a senatorok korszerű. művelődési képesítvényeiről. Synesios Kyrenéből (378 Kr. u.), Hypatia tanítványa, s később püspök, már 19 éves korában tartott Arkadios császár előtt (**Περὶ βασιλείας**) egy nevezetes beszédet, a melyben éppen oly élénken színezett mint politikailag tanulságos képét nyújtja egy céltudatosan jó és önérzetes uralkodónak. Ne hallgasson a monarcha az udvaronczok tanácsára, — ne hallgasson senkire, hanem uralkodjék saját belátása és a törvények szerint. Ez az ő monarcha-elmélete. Tehát éppen az ellenkező tant állította föl, mint Themistios, sőt részben Libános is, miként más alkalommal ki fogom fejteni.

Ha mind e rhetorok és sophisták ennyire belejásztak az államtudományi eszmekörbe, meg az államjog politikai értékesítésének elméletébe a byzanti autokratorok alatt: ugyan mért ne teheték volna ezt a rhetorok már a szabad államélet idejében? Isokrates például szolgálhatott volna ez irányban Henkelnek. Érzi is ezt ő meglehetősen; méltatja hát Isokratest a politikai írók közt: de hogy ne kelljen méltatnia a többi rhetornak politikai vonatkozású hagyatékát, egyszerűen azzal segít magán, hogy őt egy átmeneti alakul igyekszik föltüntetni

—minden kritikai alap nélkül. De legyen ennyi elég ez alkalommal a görögök politikai irodalmának hagyatékáról.

Az, ki ez adalékomat kritikai tudomásul veszi, be fogja mindenekelőtt vallani, hogy Henkel leltára csak nagyon csekély töredékét tükrözi vissza a Plátón előtti görög politikai irodalomnak, sőt részben a későbbi görög politikai irodalomnak, és midőn beismeri ezt, bizonyára csodálkozni fog azon igénytelt ironia fölött, a melylyel Susemiehl az Archelaosnak és keosi Prodikosnak, Herakleitosnak és Demokritosnak, Archytasnak, Hippiasnak és Kritiasnak politikai méltatására, az ő politikai gondolataik föl tüntetésére fölhozott adataimat és induktiv érveimet elértékteleníthetni véli.

Szabadjon ezek utáu néhány megjegyzést tennem Susemiehl kritikájára. Párhuzamosan azon nagyobb mérvő művemmel, melyet mint másfél évtizeden át bensőségteljes odaadással üzött búvárlataim és gondolkodásom eredményét a demokrátiáról Lipcsében közrebocsátottam ¹⁾, kiadtam Aristoteles államforma-elméletének bírálatát is e czím alatt: »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderné Staatswissenschaft.« ²⁾ Meg vagyok győződve, hogy az érdemdús greifswaldi tanár kevésbé szenvedélyes hangon szólt volna hozzá ez utóbbihoz, ha akkor, a midőn ez megjelent, ama másik, nagyobb művem már föl nem keltette volna a hellén államélet hagyományosan föltétien bámulóinak visszatetszését. Hogy ez történt, ezen én nem csodálkozom. El voltam rá előre készülve. Ha az ember gyökeret vert kedvencz eszméknek egy egész cultussá emelt rendszerét részlegesen belemélyedő kritikával támadja meg: akkor az ember ezen kedvencz eszmék letéteményeseinek elfogulatlan tárgyilagosságára ne számíton. Nem óhajtok most, t. Akadémia, tüzetesen azon fogadtatással foglalkozni, a melyben a demokrátiáról írt művem a külföld szaktudományos irodalmában részesült — jóllehet tán csakis alapszabályaink értelmében járnék el. ha a t. Akadémia előtt számot adnék e

¹⁾ Die Demokratíe von Julius Schwarcz, Leipzig Duncker & Humblot 1877—82: majd Leipzig, Gustav Wolf 1884. I. Bánd. (Külön lenyomatban is): Die Demokratie von Athen. Nagy 8-rét XCVI. és 749 11-

²⁾ Leipzig, Gustav Wolf 1884; 2. füzete az »Elemente der Politik« cz. művemnek,

részbeli működésem eredményéről — de Susemihl kritikájának megérthetése végett szükségesnek tartom fölemlíteni a következőket. Művem czéltudatosan államtudományi jellegre törekszik: ámbár az első bárom kötet a demokratiai államszervezetek történelmi fejlődésének beható kritikái méltatásának leendett szentelve: e történelmi kritika főadata nálam csak az, hogy inductiv anyagul szolgáljon a hátralevő dogmatikus rész fölépítéséhez. Minthogy pedig az első kötet, mely az athenei demokratiáról szól, reálphilologiai kutatásokon és kritikán alapszik: nem csoda, ha hozzászóltak művemhez nem csak az államtudósok, de a történettudósok és reálphilologok is. Az államtudósok tán érdemén fölül is elismerőleg nyilatkoztak e mű jelentőségéről. Nagynevű szaktekintélyek tüntették ki e munkát oly commentárok kíséretében, a melyek elégtételül szolgálhatnak nekem egy egész életre. Kevésbé voltam szerencsés osztatlan tetszéssel találkozhatni a történettudósok részéről. Volt ugyan egy hang ezek között is, amely — miként a »Vossische« fényes nevű referense, oda nyilatkozott, hogy »im Ganzén können wir ihm für seine Révision der athenischen Geschichte nur dankbar sein« — ámde a bírálatok többsége a történettudósok részéről odafut ki, a mit egyfelől egy hírneves berlini tanár, másfelől Sicilia kitűnő történetírója, Holm fejeztek ki apophthegmaszerűleg — hogy t. i. korunkban az athenei demokratia dicsőítgetése már nagyon is túlajtva lön, előbb-utóbb visszahatásnak kellett bekövetkeznie, hogy az én művem ez előresejtett visszahatás gyümölcse, — én azonban — mint a berlini tanár mondja »kissé«, s mint Holm mondja »nagyon is« túllöttem a czélon. A berlini tanár majd minden soromban metsző gúnyt lát — »er überschüttet sie mit Spott und Holm«; Holm pedig oly megtiszteltetésben részesít, a melyre egyáltalán nem érzem magamat érdemesnek: George Groteot, kinek nézeteit gyakran kelle kifogásolnom, Lord Beaconsfieldhöz hasonlítja, csekélységemet pedig Gladstouhez. »On croirait entendre M. Gladstone parlant de lord Beaconsfield, quand Schvarcz juge Grote, qui lui est particulièrement antipathique.« így szól Holm a »Hevue Historique« május-júniusi füzetében¹). Végül a reálphilologok is megszóllaltak. A legtekinélyesebb e szakmabeli fölszóló, egy éles kritikájáról is-

mert königsbergi tanár, három cikket is írt művemről. Kritikája oda megy ki, hogy a munka itt van és oly természetű, miszerint agyonhallgatása nem válnék a tudomány előnyére: de hát az én igényeim nem csekélyek, mert hát én minden eddigi tudományos megállapodást gyökerestül föl akarok forgatni.²⁾ Hogy ez nem lehet így, azt már az érdemdús königsbergi tanárnak tulajdon szavaiból is kiveheti az elfogulatlan kritikus. Hisz művemnek éppen azon részét dicséri meg és ajánlja a szakemberek figyelmébe, a mely Perikles korszakával, majd a 428-tól 412-ig terjedő évekkel és a Négyszázak uralomra jutásával foglalkozik, — tehát éppen azon részt, a melyben a legmesszebbre távolodom el az eddigi orthodox fölfogástól. Másfelől ő is azért támad meg, a miért Holm vádol: hogy t. i. nem nyugszom bele még azokba sem, a miket Grote és iskolája a perikiesi korszakról tanítanak. Nem tehetem ezt, t. Akadémia! Csak egy példát hozok föl annak megvilágítására, hogy miért nem? Perikles utolsó éveiben újból vérig üldözte a felségi jogokat gyakorló tömeg Athénében a szellemi haladás előharozosait, a bölcsészeket. Menekülnie kellett ez üldözés elől többek közt magának klazomenaii Anaxagorasnak, Perikles tanítómesterének és meghitt barátjának is: mert nem csak hogy pert indítottak ellene *περι ἀσεβείας* de Diopeithes athenei állampolgár és babonakedvelő chresmolog indítványára azon határozatot hozta — *ψήφισμα* — az athenei souveraine uépgyűlés —, hogy halállal büntetessenek mindazok, akik az égitestek természetét nem a mythologia, nem az államvallás hitcikelyei szerint, de észszerűleg merészük fejtegetni. »*Ἐισαγγελλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομιζοντας, ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας.*«³⁾ — Miután én súlyt óhajtottam fektetni az athenei demokratia elbírálásánál a szellemi haladás tényezőire és akadályaira: Diopeithes e psephismáját megróttam

¹⁾ 163. 1. — Jellemző, hogy a »Revue Historique« már hozott egy bírálatot művemről, és ugyan nem ennek egyes füzetéről, de az egész első kötet szövegéről 1881-ben.

²⁾ L. a »Litet. Centralbl.« 1878—82. foly. A főnebbiekre nézve ez értekezés végét a jegyz.

³⁾ Plut. Pericl. 30. Bergk is észrevette már e helyet, de nem értékesítette kellőleg. L. m. Az sioa'ffsXXsa&ai-ról szintén.

oly hangon, mint a minőt a félrevezetett, értelmetlen és műveletlen tömeg illetően culturelles dühöngése megérdemel. Grote is észrevette, hogy itt baj van: ámde, hogy kímélje az ő kedvenczét, az athenei δῆμος-t, inkább oda irányozta irálytani törekvését, hogy holmi mitszemmondó szállásforma burkába foglalhassa bele az egész végzetterhesen culturelles merénylet jelentőségét. Valóban Grote nagyon különösen járt el ez eset-tel szemben.

E nagynevű történetíró 12 kötetes »History of Greece«-ében majdnem egy egész kötetet töltött tele Xenophon stratégiailag nevezetes visszavonulásának bámulatteljes méltatásával: de a természetbúvárlat elnyomására, és a természetet búvárló bölcsek kiirtására irányzott athenei népkatárzatot tartalmilag még csak nem is érinti. »Against Anaxagoras himself too, a similar indictment is said (!) to have been preferred either by Kleon or by Thukydides sön of Melesias, under a generál resolution récently passed in the public assembly at the instance of Diopeithés.« — Tehát »átalános néphatárzat« — »a generál resolution« — ez az egész, a mit Grote ez örökre emlékezetes nagy kulturpolitikai merényletről mondani jónak lát. Meghajlok Grote valódi érdemei előtt: de a történetírói szépítgetésnek ily megdöbentő kísérletét nem lehetett, hogy meg ne támadjam. Nagyon zokon esett Grote föltétien bámulóinak ez érzékeny havaria. Hogy ezt ellensúlyozzák, azon szemrehányást teszik nekem, hogy én a kútfők méltatásában nem vagyok válogató, hanem örömet hiszek el bármely pletykát is, a melynek a kiaknázása céljaimra szolgálhat. Természetesen adósok maradtak ennek concret esetek általi kimutatásával, a minthogy tüzetesen ebben a Hiopeithes-féle esetben nem is lesbosi Phantias — meg lampsakosi Idomneus-féle gyanús hírről, de egy oly történelmi tényről van szó, a melyek hitelességét sem Bergknek, sem Curtius Ernőnek, sem Schmidt Adolfnak nem jutott eszébe csak a legtávolabbról is kétségbe vonni. Az ily kritika nem válik ugyan a tudomány előbbrevitelének előnyére: de mégis alkalmas volt arra, hogy művemre vonatkozólag az orthodox táborban megszerveze a hangulatot.

E hangulat benyomásai alatt fogott hozzá Susemihl Ari-

stoteles államforma-elméletét tárgyzó művem elbírálásához. Nem csoda hát, ha azon előítélet volt rá nézve irányadó, hogy oly kritikussal van dolga, a ki bizonyos irányban nagyon is hiszékeny. (A berlini tanár meg azt mondja, hogy semmit sem akarok elhinni és hogy mindent kigúnyolok!)

Susemihl elismeri egyébként, hogy Aristotelesről írt művemben vannak oly igazságok is, a melyek egészen újak a tudományra nézve. »Auf der andern Seite bleiben aber erhebliche Punkte übrig, in denen die Kritik von Scivarcz nicht bloss neu, sondern auch richtig und treffend ist, wie wenn z. B. in der Lehre vom Königtium und der Oligarchie die unleugbare Begriffsverwirrung hervorgehoben wird, die darin liegt, wenn Aristoteles mit dem Herrschen nach den Gesetzen den gesetzlichen, d. h. erblichen Ursprung der Herrschaft vermengt«¹⁾. Nagyon köszönöm; de legkevésbé sem csodálkozom, ha az érdemdús philolog nem hajlandó, egyedül az én számlámra írni, mindazon belső ellenmondásokat és tarthatatlanságokat, a melyeket az aristotelesi alkotmányformák elméletében én voltam szerencsés először kimutathatni. »Der grösste Theil dei- mit Recht von ihm getadelten inneren Widersprüche und Unhaltbarkeiten der Aristotelischen Theorie der Verfassungsformen ist nicht erst von ihm entdeckt, sondern theils von Zeller, theils von mir in meiner erklärenden Ausgabe (I. S. 62 69 vgl. II. S. 140) ausführlich zusammengestellt.« Könnyű ilyesmit állítani a philolognak; de az államtudományi kritikus azonnal észre fogja venni a jellegző tévedést ez önelégült fölfogásban, mihelyt Zeller és Susemihl illető helyeit az én művemmel egybehasonlítja. Zeller megjegyzéseiről másutt óhajtok szóllai. Susemihl vindicációjára pedig csak azt válaszolom, hogy azon kifogásai, a melyeket Aristoteles államforma-elmélete ellen tesz, egyáltalán nem azonosak, még csak nem is rokontermészetűek az általam tett kifogásokkal. Én elsöben magát az államformák aristotelesi osztályozását helytelenítem, kimutatván ezen osztályozási alap tarthatatlanságát; azután pedig kimutatom, hogy az Aristoteles Πολιτεία-jának ránk szállott szövege nem nyújt sem tiszta, sem

¹⁾ »Woehensch. f. kiáss, Philol.« Febr. 25 1885.

világos, sem önmagában bevégzett meghatározásokat sem a **βασίλεια-ról és τυραννίς-ról, — sem az ἀριστοκρατία-ról és ὀλιγαρχία-ról, sem végül a πολιτεία-ról és a δημοκρατία-ról. Sőt ki-mutatam azt is, hogy mindez aristotelesi államformák al- vagy válfajai annyira egymásba mosódnak pl. az ἀριστοκρατία-nál és πολιτεία-nál, az ἀριστοκρατία-nál és ὀλιγαρχία-nál, meg a πολιτεία-nál és δημοκρατία-nál, miszerint az államtudományra nézve ezen egész osztályozás mint fogalomzavart ébresztő, nagy részt hasznavehetetlen. Susemihl nem megy el idáig az ő fejtegetéseiben, hanem jórészt a Zeller által ébresztett gondolatmenet fonalán csak a philologiaiilag legszembeötlőbb ellenmondásokat jelöli ki, a mi alatt azonban észre sem veszi az államtudományi kritika legéletbevágóbb követelményeit. Például szabadon fölhoznom azt, a mit ő az ἀριστοκρατία-ra vonatkozólag mintegy államformatani **πρωτων κινουον**-ul előtérbe tolni igyekszik. Az egyes, kidomborított államformákon kívül Aristoteles sokat beszél még amúgy általánosságában az abszolút legjobb államról és az eszményi állam azon árnyalatairól, a melyek fokozatosan lefelé szállva a képzelhető tökély legmagasabb fokáról, különböző, de concreto ki nem jelölt, sőt tán minden egyes esetben ki sem jelölhető fogalmi kapcsolatokban játszanak bele a kidomborított egyes, hogy úgy mondjam pozitív 6 államformába. Susemihl ezen általános eszmény-állami fejtegetések segítségével igyekszik kimagyarázni a 6 aristotelesi államforma meghatározásának legszembeötlőbb hiányait. Ez értelemben szólja azután el magát velem szemben is a következőképen: »Es ist daher völlig unrichtig, dass die Aristokratie des Aristoteles auch nur eine Oligarchie, ein Regiment des Reichthums und des Geburtsadels sei; davon ist nichts wahr, als dass der eiserne Grundbesitz an den übrigen unter sicli völlig gleichberechtigten Erbbiirgern haftet.« (Woch. f. ki. Pbil. Febr. 25. 1885).**

Valóban jellemző. Susemihl megró engemet azért, mert azt mondtam, hogy az **ἀριστοκρατία**-ia végelemzésben szintén csak a vagyon és a születés, vagyis a nemesség uralmát jelenti, szintúgy mint az **ὀλιγαρχία**, és azután azt mondja: ez teljességgel nem áll: mert ebből csak annyi áll, miszerint Aristoteles **ἀριστοκρατία**-jában az uralom azokat illeti meg, a kik (öröklött)

elidegeníthetlenül megerősített földbirtok tulajdonosai és állampolgári jogaikat is úgy örökölték már őseiktől. Susemild észre sem veszi, hogy tagadni a vagyonszerzési jogot és a születési jogalapot — mint kriteriont és azután mégis constatalui az »eiserner Grundbesitz«-et meg az »Erb(!)inirger«-t ugyancsak mint elengedhetetlen kriteriont — államtudományilag nagyon is közel jár a *σταμαχία*-hoz, hogy ne mondjam: a tájékoztatatlansághoz.

Susemihl abba is beleköt, a mit én Aristoteles *Πολιτικά*-jának ezen kifejezéséről — *ἐπιεικεία* — Onckennel szemben mondtam. Oncken az *ἐπιεικεία*-t úgy fordította, hogy »die Tüchtigen.« Én ezt nem helyesletem és kimutattam magából a szövegből, az összefüggésből, hogy *ἐπιεικεία* alatt Aristoteles *Πολιτικά*-jának illető helyén, nem lehet mást érteni, mint a szakképzetteket, vagyis oly állampolgárokat, a kik az állam kormányzásához értenek. Nem oly jelentéktelen kérdés ez, mint első pillanatra látszik: mert Aristoteles az illető helyen oly görög politikusok elméletét fejtegeti, a kik azt követelték, hogy a xóptov, az államhatalom gyakorlása csak azokat az állampolgárokat illesse meg, a kiket az állam kormányzására saját egyéni szellemi képzettségük képesít. Nagy kérdés ez ma is, t. Akadémia, — nagy kérdésnek kellett lennie ennek az ódon államéletben is. Sokrates, a ki az *ἀρετή*-ben a képesítvényt keresi, a pythagoreusok és részben az eleaták is, a kik a műveltek által óhajtják vala kormányoztatni az államot; maga Plátón, a ki a bölcsészek kezébe szeretné letéve látni a legfőbb hatalmat, sőt már a Platonnak tulajdonított I. Alkibiades-féle párbeszéd szerzője is, a ki az elbizakodott ifjú nép vezért annak bevallására szorítja, miszerint a politikát egyáltalán lehetne is tanulni, sőt nem is hiszi, hogy a politikát egyáltalán lehetne is valakitől tanúim, hanem legfőlebb azt hiszi, hogy a politikai ismeretek is, kell, hogy úgy ragadjanak az emberre, mint a hogy a görögnyelv, már t. i. az anyanyelv észrevétlenül ragad az emberre gyermekkorától kezdve: a hellén államéletnek és az ódon szellemvilágnak mind e nevezetes, mind e kimagasló alakjai az államélet regenerációját várták e kérdés megoldásától. Ezért fektettem ön oly nagy súlyt az *ἐπιεικεία* kifejezés helyes értelmezésére. Oncken sokkal nagyobb bámulója Aristo-

telesnek, hogy sem az egyáltalán lehetséges értelmezések közül ne éppen azt választotta volna, a mely tán legkevesebet vonhat le e bölcész nimbusából; Susemihl pedig védelmére kel Onckenuek velem szemben, a nélkül, hogy bármi egyebet is föl tudna hozni egy élczelődő sophismánál. »Wenn ferner Schvarcz behauptet, $\epsilon\pi\sigma\tau\epsilon\kappa\epsilon\iota\varsigma$; bedeute nicht die Tüchtigen, sondern die Gebildeten, so erhellt vielmehr eben hieraus, dass beides für Aristoteles gleichbedeutende Begriffe siud.« Minő logika! Abból, hogy az én meggyőződésem szerint Aristotelesnek e kifejezése $\epsilon\pi\sigma\tau\epsilon\kappa\epsilon\iota\varsigma$ szakértőket, képzett politikusokat, vagy legtágabb értelemben, az államügyekhez értő állampolgárokat jelent: ebből az következik Susemihl szerint, hogy Aristotelesnél a derék emberek vagy a valamit érő emberek fogalma azonos a képzett politikusok fogalmával! Már szavaimnak ily nagy mérvű kamatoztatása ellen csakugyan tiltakoznom kell. Hisz ha Susemihlnek illetén érvelése megállhatna a kritika előtt: akkor állnia kellene a következő okoskodásnak is: Tudósok azok is, a kik az államtudományhoz értenek, meg tudósok azok is, a kik a philológiához értenek: tehát mind az, a ki ért a philológiához, kell hogy értsen az államtudományhoz is. Őszinte elismeréssel vagyok a greifswaldi egyetem hírneves tanárának philológiai érdemei iránt: de az ily okoskodást - kivált a főnebbiek után — éppen nem vagyok hajlandó aláírni.

Azt is mondja Susemihl, hogy én olybá igyekszem Aristoteles aporiái fejtegetéseit föltüntetni, mintha ezek Aristotelesnek az ő saját végleges megállapodásait tartalmaznák. Ez merőben alaptalan állítás, és az marad mindaddig, míg csak Susemihl egyetlen egy concret esetet sem bir kijelölni, a melyben én egyetlen egy ily aporiát egyébnek vettem volna mint aporiának.

Még csak egy pont van hátra: az, hogy mért nem vettem alapú forrástanulmányaim alkalmából azon javítgatásokat, a melyeket Susemihl kísérlett meg Aristoteles I. lob'.vizájának szövegén —? Ezért is neheztel a greifswaldi tanár. Hát erre én azt felelem, hogy az ő szövegjavítgatásai a dolog lényegén, Aristoteles államforma-elméletének ránk öröklött alakjára nézve, mit sem változtatnak. Vegyük mindjárt az 1290 b. 11 — helyet. Az első $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ -t ha kihagyjuk is és a

Camerarius megjegyzése által figyelmessé lett Garve szerint *ὀλιγαρχία*-val cseréljük is föl: mégis benne marad a második *δημος* 1290 — b. 15-ben; de én nem is abba kötöttem bele, hogy a kétszer fordái elő; midőn »Ungereimtheit«-ot említek (a 24.1.) csak arra czéloztam, a mi Camerariust és Garvét szintűgy mint Susemiblt megbotránkoztatja vala; mondom, nem azt róttam én itt meg, hogy a *δημος* itt kétszer fordul elő, hanem azt, hogy Aristoteles csak a fogalomzavart növeli, midőn két oly különböző fogalmat mint *δημος*; és *δημοκρατία* egyáltalán, tehát csak egyszer is azonos fogalmái tüntet föl, éppen ott, a hol államforma-elméletének legfontosabb mozzanatait ígéri tisztába hozni. Ha tehát Camerarius és Garve után ki is hagyjuk az első *δημος*-t és *ὀλιγαρχία*-val helyettesítjük is: azért még benne marad egy *δημος*, t. i. a második Sij-j-o-: és ez magában is elég arra, hogy a fönjelzett fogalomzavart még tűrhetőbbé tegye. Susemihl a *Πολιτικά* VI. (ill. TV.) könyvének 3, 4. fejezetkéit, vagyis az 1289 b. 27-től egész 1291 b. 13-ig terjedő sortömeget mint »nem hitelest« egyszerűleg kihagyatni vélelmezi a szövegből. »Et ego quoque, quamquam ne praecedentia quidem 1289 b. 27 — 1290 b. 20 ab ipso Aristotele scripta esse puto, tamen minimé nego sequentia, 1290 b. 21 — őri — 1291 b. 13 *ὀλιγαρχία*, mihi etiam suspectiora videi: quapropter si illa, ut opinor, ab aliquo peripatetico inserta sunt, haec postea ab altero eiusdem scholae interpolatore addita esse crediderim.« Ennyi mindössze is az, a mit annak indokolására fölhoz, hogy mért nem tartja hitelesnek a fejezetkét. Valóban, szerfölött halvány egy megokolás: csak azért vetni el, mint »nem hitelest«, ezen egész sortömeget, »mert sok benne a belső ellenmondás.« Ámde ezen az indokolási alapon kigyomláhatná a *Πολιτικά* ránk szállott szövegének akár hetedrészét is.

Susemihl nagyon is túlbecsüli az ő szövegjavítgatási kísérleteinek államtudományi horderejét. Pedig, még ha jogosítva érezhető is magát említett sortömegnek egyszerű kiküszöbölésére: még ez esetben sem tett volna ő Aristoteles államforma-elméletének semmiféle lényeges szolgálatot: mert eltekintve e sortömegetől, csak úgy hemzseg a ránk szállott szövegben az oly fejtegetés, a melyet Susemihl hitelesnek tart

ugyan, do a mely fejtegetések a III. könyvben lerakott alapmeghatározásokkal egyáltalán ki nem egészülhetnek, sőt azokkal folyton kiegyenlíthetlen ellenmondásokba, belső ellenmondásokba bonyolódnak: mert folyton új elemet vonván be a későbbi meghatározásokba, a III. könyvben lerakott alapmeghatározások lényegét egészen kiemelik a sarkaiból¹⁾.

Ezek után ²⁾ teljes megnyugvással utalhatok tehát azon öregbedésre, a melylyel a görögök politikai irodalmának terjedelméről és kezdeteiről szóló ismeretkörünket kitágítani igyekeztem; és nem csekély elégtételemmre szolgál azon tudat, hogy búvárlataimnak, a melyek hazánk határain túl ily jelentékeny szakferfiak részéről vitát provokáltak, ezen eredményeit a magyar tudományos akadémia színe előtt voltam szerencsés bemutatni.

¹⁾ L. »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft: czinű értekezésemet. 28—48 ll. Ezen belső ellenmondások a 6 aristotelesi államforma közül leginkább sújtják a stageirai bölcsész elméletét a *μοναρχία*-ról és a *δημοκρατία*-ról; nem szerencsések az ő tanai az *ἀριστοκρατία*-t, *πολιτεία*-t és az *ὀλιγαρχία*-t illetőleg sem, l. i. h. Sem Oncken, sem Zeller, sem Bradley nem mélyedtek bele e kérdésekbe; még kevésbbé tették azonban ezt Barthélemy Saint Hilaire és Sussemlil.

²⁾ A Herodotos államformaelméletét magában foglaló párbeszéd, melyet főn a szövegben magyarul idéztem, eredetiben így hangzik. miután előrebocsátja III. 80 : ἐλέχθησαν λόγοι ἄπιστοι μὲν ἐνίοισι Ἕλλησιν. ἐλέχθησαν δ' ὄν. — (VI., 43.) : Ὅταντις μὲν ἐκίλευε ἐς μέσον Πέρσῃσι καταθεῖναι τὰ πρῆγματα. λέγων τάδε· ἐμοὶ δοκεῖ ἓνα μὲν χιμῶν μόνωρχον μῆκετι γενέσθαι· οὔτε γὰρ γῆδ'. οὔτε ἀγαθόν. εὔτατα μὲν γὰρ τὴν Καυβύσειω ὕβριν ἐπ' ὅσον ἐξήληθε. μετασχήκατε δὲ καὶ τῆς τοῦ μέγιστου ὕβριος. κῶς δ' ἂν εἶη χρῆμα κατηρτημένον μοναρχίῃ, τῆ ἕξεσσι ἀνεσθύνῃ, ποιέειν τὰ βούλεται καὶ γὰρ ἂν τῶν ἀριστῶν ἀνδρῶν πάντων σπάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν, ἐκτὸς τῶν ἐπιθῶτων νοσημάτων στήσεις. ἐγγίνεται μὲν γὰρ οἱ ὕβρις ὑπὸ τῶν παρόντων ἀγαθῶν, φθόνος δὲ ἀρχῆθεν ἐμφύεται ἀνθρώπων· δύο δ' ἔχουν ταῦτα ἔχει πᾶσαν κακότητα· τὰ μὲν γὰρ ὕβρις κεκορημένος ἔρδει πολλά καὶ ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνος καίτι ἀνδρα γε τύραννον ἀφθονον, εἶδει εἶναι. ἔχοντά γε πάντα τὰ ἀγαθὰ τὴ δ' ὑπερπαντίον τούτου ἐς τοὺς πολήτας πέφυκε· φθονεῖ γὰρ τοῖσι ἀρίστοισι περιουσίαν τε καὶ εὐνοῖαν, χαίρει δὲ τοῖσι κακίστοισι τῶν ὁσίων. διαβληῆς δὲ ἀριστος ἐνδέκεσθαι. ἀναρμιστότατον δὲ πάντων ἦν τε θεραπέυη τις κάρτα, ἀχθεταί αἱτε θωπία. τὰ δὲ ἡ μέγιστα ἔργονα ἐρέων νόμοι τε κινεῖ πάτριον καὶ βιάται γυναῖκας κτείνει τε ἀκρίτους· πλήθος δὲ ἄρχον πρώτα μὲν ὄνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην, δεύτερα δὲ τούτων τῶν ἡ μόνωρχος ποιέει· οὐδὲν· παλιν μὲν ἀρχάς ἀρχεῖ, ὑπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλεύματα δὲ

πάντα ἐς τὸ κοινὸν ἀναφέρει. τίταμαί ἦν γνώμη μετέντας ἡμᾶς μουναρχίην τὸ πλῆθος ἀεῖσειν. ἐν γὰρ τῇ πολλῇ ἐνὶ τῷ πόντῳ. — c. 81. — Μεγαβύζης δὲ ὀλιγαρχίῃ ἐκέλευε ἐπιτρέπειν λέγων τάδε. Ἰὰ μὲν Ὀτάνης εἶπε τυραννίδα παύουσι, λελέχθη καὶ αὐτὰ, τὰ δ' ἐς τὸ πλῆθος ἀνωγε φέρειν τὸ κράτος, γνώμη τῆς ἀρίστης ἡμάρτησε. ὁμίλου γὰρ ἀρχίτου οὐδὲν ἐστὶ ἀσυνετώτερον οὐδὲ ὑβριστώτερον. καίτοι τυράννου ὕβριν φερόντας ἄνδρας ἐς δῆμον ἀναλάττου ὕβριν περσεῖν ἐστὶ οὐδαμῶς ἀνασχετόν. ὁ μὲν γὰρ εἶ τὸ ποιεῖ. γινώσκουσι τοῖσι, τῇ δὲ οὐδὲ γινώσκουσι ἐνὶ. κίως γὰρ ἂν γινώσκουσι ὅς οὐτ' ἐπιδοχθήσῃ οὔτε οἷα καλὸν οὐδὲν οὐδ' οἰκίῳ, ἠθέσει τε ἐμπροσθὶν τὰ πράγματα ἄνευ νόου, χειμάρρη ποταμῷ ἴκελος; δῆμον μὲν νυν αἱ Πέρσῃσι κακὸν νοήσουσι, οὗτοι γράσθησι, ἡμεῖς δὲ ἀνδρῶν τῶν ἀρίστων ἐπιλέξαντες ὁμίλην τοῦτοις περιθέσωμεν τὸ κράτος. ἐν γὰρ ἤθ' αὐτοῖσι καὶ αὐτοὶ ἐνεσώμεθα, ἀρίστων δὲ ἀνδρῶν οὐκ ἀριστα βουλευόμενα γίνεσθαι. — c. 82. — ἐμοὶ δὲ τὰ μὲν εἶπε Μεγαβύζης ἐς τὸ πλῆθος ἔχοντα δοκεῖ ὀρθοῖς λέξαι, τὰ δ' ἐς ὀλιγαρχίην οὐκ ὀρθοῖς. τριῶν γὰρ προκειμένων καὶ πάντων τῶν λέγει ἀρίστων εἰσίντων, δῆμον τε ἀρίστου καὶ ὀλιγαρχίης καὶ μουνάρχου. πολλῇ τοῦτο προέχειν. λέγει, ἀνδρῶν γὰρ ἐνός τοῦ ἀρίστου οὐδὲν ἄμεινον ἂν φανείη. γνώμη γὰρ ταιούτῃ χρῶμενος ἐπιτροπέου ἂν ἀριμνηταῖς τοῦ πλῆθους, σιγῆτι τε ἂν βουλευόμενα ἐπὶ δυσμενέας ἀνδρας οὕτω μάλιστα. ἐν δὲ ὀλιγαρχίᾳ πολλοῖσι ἀρετῇ ἐπαπέουσι ἐς τὸ κοινὸν ἔχθηα ἴδια ἰσχυρὰ φιλεῖ ἐγγίνεσθαι. αὐτοὶ γὰρ ἕκαστος βουλούμενος κερματῶς εἶναι γινώμῃσι τε καὶ ἐς ἔχθηα μεγάλα ἀλλήλοισι ἀπικνέονται, ἐξ ἦν στάσις ἐγγίνονται, ἐκ δὲ τῶν στασιῶν φόνος, ἐκ δὲ τοῦ φόνου ἀπέβη ἐς μουναρχίην. καὶ ἐν τούτῃ διέδεξε ὅση ἐστὶ τοῦτο ἀριστον. δῆμον τε αὐ ἀρχίντος ἀθόνατα μὴ οὐ κακότητα ἐγγίνεσθαι. κακότητος τοίνυν ἐγγινόμενης ἐς τὰ κοινὰ, ἔχθηα μὲν οὐκ ἐγγίνεται τοῖσι κακοῖσι, φιλοῖα δὲ ἰσχυραί. αἱ γὰρ κακῶντες τὰ κοινὰ συγκύψαντες πλεῖστοι, τοῦτο δὲ ταιούτῃ γίνεται ἐς ἢ ἂν πρῶτος τις τοῦ δῆμου τῶς ταιούτους παύσῃ, ἐκ δὲ αὐτῶν θοιμαζέεται οὗτος δὴ ὑπὸ τοῦ δῆμου, θοιμαζόμενος δὲ ἂν ἦν ἐφάνη μουναρχίης εἶναι. καὶ ἐν τούτῃ ἀθλοὶ καὶ οὗτος, ὡς ἡ μουναρχίη κράτισταιν. — Oncken

(Die	Staatslehre	des	Aristoteles	II,	143)	e	nevezetes	pábeszéd	felől	a	kö-
vetkezéket	vélelmez:	v	Nach	den	Forschungen	Kirchhoffs	ist	a	ausser		
Zweifel	gestellt,	(lass	Herodot	den	Tieil	seines	Werkes,	welcher	in	der	
von	späterer	Hand	herrihrenden	Eintheilung	die	Bücher	I,	II	und	III	
bis	Capitel	119	umfasst,	während	seines	ersten	Aufenthaltes	in	Athen	in	
den	Jahren	445—443	geschrieben	und	durch	Vorlesungen	einzelner	Be-			
stücke	bekannt	gemacht	hat.	Die	naheliegenden	zeitgeschichtlichen	Be-				
ziehungen	unsrer	Stelle	treffen	schlagend	mit	diesem	Ansatz	zusammen.			
Der	Volksstaat	der	Rechtsgleichheit,	der	Loos	wähl.	der	Beamten	Verant-		
wortlichkeit	und	der	souverainen	Volksversammlung,	wie	ihn	Otanos				
schildert,	war	nur	in	dem	Athen	jener	Tage	vorhanden	(Igen,	de	más
görög	államban	is	voltak	éppen	ebben	az	időben	hasonló	alkotmányos		
állapotok,	miként	ez	a	»Demokratie«	czimű	művem	II.	kötetéből	bőven		
kifog	derült;	Hsl.	ö.	Tittmann:	Darstellung	der	griechischen	Staats-			
verfassungen,	Leipzig	1822).	Der	Prostates	des	Demos	aber,	der	den	Ver-	
schwörungen	wider	den	Bürgerfrieden	ein	Ende	macht	und	für	dies	Ver-	
Verdienst	Huldigungen	empfängt	wie	ein	Monarch,	wer	erkennt	in	ihn.		

nicht Perikles, den Sohn des Xanthippos? Eben in dem Jahr, da Herodot nach Athen kam, hatte er im Wettgang des Scherbengerichts seinen letzten und gefährlichsten Nebenbuhler, den Thukydides, Sohn des Melesias überwunden und dessen ganze Hetärie gesprengt. (Note: Die *φιλιαὶ ἰσχυραὶ* des Herodot, in welchen *οἱ κακούντες τὰ κοινὰ συγκύβαντες* zusammenwirken, sind die Hetärien, wie sie Thukydides III, 82, schildert. Solch eine Hetärie befahlige Thukydides, Sohn des Melesias und als Perikles diesen gestürzt und *κατέλυσε τὴν ἀντιτεταγμένην ἑταίρειαν*, da war die *διαφορά* geschlichtet, die *πόλις* wird *ἁμαλῆ καὶ μία* wie Plut. Pericl. 14 und 15 auseinandersetzt, für all' dies ist das *προστάς τις τοῦ δήμου τοῦς ταούτους πάυε* des Herodot dieselbe Sache in anderen Worten), und erst seit dieser Entscheidung war die Stelle, die er im attischen Gemeinwesen einnahm der Art, dass ein Thukydides das Wort brauchen konnte: »was Demokratie hiess war in Wirklichkeit die Herrschaft des ersten Bürgers.« (II, 65: *ἔγγενετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή*). Wie diese Wendungen in den Reden des Otanes und Dareios dem demokratischen Lager abgelauscht waren, so gab die geharnischte Invektive des Megabyzos wider den meisterlosen Demos getreue die Stimmung wieder, die im oligarchischen herrschte und deren Programm sich später in dem Pamphlet (!) über den »Staat den Athener« verewigte. Kurz die angebliche Berathung im Schosse der sieben persischen Grossen ist in Wirklichkeit ein sprechendes Bild aus dem Gedankenleben der Parteien des attischen Staates, unmittelbar aufgefasst und zum ersten Mal bekannt gegeben noch in dem Gewoge, das der eben entschiedene Kampf zwischen Perikles und Thukydides, zwischen dem Demos und der mächtigsten oligarchischen Hetärie zurückgelassen. Herausgehoben aus diesem örtlichen und zeitlichen Zusammenhang stellt es die erste begriffliche Scheidung und politische Würdigung der drei wesentlichsten (sic) Verfassungsarten des alten Hellas dar, von der die Literatur Kunde hat.«

Mindez meglehetős plausibilitással van mondva; határozottan túlzás azonban Oncken részéről, midőn azokra, a kiket Herodot a népuralombani *προστάς τις* szerezéssel kockáztat, a következő alkotmánypolitikai theorémát véli ráépíthetni (II, 145): »Sie (már t. i. a Herodot által a *προστάς τις*-ra nézve mondottak kapcsolatban a *πληθὸς ἀρχον, ἰσονομίη* és *ἰσχυροσίη* meg *ἰσοκρατίη* kifejezésekkel, *ἰσχυροσία* Xenophon, *ἰσονομία* Thukydides és Platon) heben — nicht zufällig — dasjenige Merkmal eines Volksstaates heraus, das sich mit der Wahlmonarchie des Talents und des Verdienstes am Natürlichsten verträgt, wie sie durch Perikles' Prostatie verkörpert ward; denn diese beruhte ja auf der jährlich sich wiederholenden freiwilligen Wahl unbedingt gleichberechtigter Bürger.« — Valóban szerföltöt csodálkozom, hogy Oncken magát éppen egy államtudományi munka folyamában ily szóvirágra hagyta ragadtatni. Ugyan mi értelme és minő jogosultsága lehet tudományos szempontból az ily beszédnek? Azért, mert Thukydides Perikles szerepét egy monarcha szerepéhez hasonlította, még nem következik, hogy akkor, midőn az ember, miként Oncken Aristoteles Πολιτικῶν-át tüzetes nagy művében, tehát ha-

tározottan államtudományi természetű műben honczolgatja, följogosítva érezhesse magát Periklest a στρατηγός-t és a τριμίας vagy ἐπιμελητής τῆς κοινῆς προεδρίας-t, vagy ha úgy tetszik, a ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως-t államtudományilag egy valódi monarchával azonosítani. Hol hallott Oncken oly monarchákról, a kik egy, illetőleg (miként az ἐπιμελητής) legfőbb négy évre választatnak, hivatalos mandatumuk folyamában is az ἐπιχειρονομία-nak, s egyáltalán ἐπιβουλή-nek vannak alávetve? Azután mért éppen az athenei demokratia fért volna meg a »Wahlmonarchie des Talents und des Verdienstes«-szel? Vajon azon vague mozzanatok, a melyeket Oncken fölhoz, nem éppen úgy vallának hármely görög πολιτεία-ra, sőt a legtöbb ἀλιταρχία-ra is?

Barthélemy Saint Hilaire azon nevezetes »Préface«-ban, a melylyel »Politique d' Aristotes-ját bevezeti, nem is érinti Herodot államforma tanát. Ő mindjárt Plafonnal kezdi. (Préface, p. IV): »Platon et Aristote, Montesquieu et Bousseau, peuvent comparaitre devant ce tribunal dont ils invoquèrent souvent la juridiction sans en bien voir toute l'étendue; les sociétés antiques et les sociétés modernes peuvent y être également jugées; les hommes d'État et les législateurs de tous les temps etc.« »Parmi ces travaux de genres si divers, tous dignes de la reconnaissance de l'humanité, ceux qui méritent le plus d'attention sont ceux des philosophes.« A történetírók államformatánát csak Polybiosnál veszi Barthélemy Saint Hilaire észre. (Préface OVII—CXIV): »Polybe n'est pas précisément un écrivain politique. C'est un homme de guerre et un historien. Il vit un siècle et demi environ après Aristote; il assiste à la ruine de la Grèce — — Aussi ne se contente-t-il pas de raconter les faits; il veut en tirer d' utiles enseignements, et il déclare, en commençant son récit, que P histoire est la véritable école de la politique. Voilà comment, parvenu au sixième livre, il interrompt sa narration pour remonter à la cause de ces merveilleux succès, et demander à la constitution de Borne le secret de tant de triomphes. H a décrit cette constitution en politique et en soldat et cette analyse pleine de sagacité est remarquable par elle-même d'abord, et aussi parce que c'est d'elle que se sont inspirés Macchiavel, Bossuet et Montesquieu. On peut douter que, sans Polybe, témoin intelligent de tout ce qu' il décrivait, ces grands esprits eussent pu pénétrer aussi avant dans les mystères de la grandeur romaine? — Mais cette analyse' de Polybe n' intéresse pas seulement l'histoire, la science politique doit y jeter aussi un regard. « (Most azután elmondja Barthélemy Saint Hilaire a vegyes államforma azon elméletét, a melyet Polybios (VI, 10) annyira kitűnőnek talál, és azután szemrehányást tesz neki, hogy mért nem adózik Polybios kellő elismeréssel — Platon államforma-tánának? (Préface, CXII) »Ainsi Polybe ne voit pas ce que la science politique doit à Platon. Choqué de quelques erreurs trop évidentes, il oublie (!) toutes les vérités pratiques que Platon à découvertes on démontrées; et il rejette du même coup la méthode rationnelle (!) pour y substituer exclusivement la méthode historique, employée déjà par Aristote, mais avec plus de réserve. Cet exemple

sera dangereux (!), et depuis Polybe, l'histoire usurpera (!) trop souvent une place qui ne lui appartient point. La politique, ainsi conçue, devient une sorte d'empirisme, qui n'aura plus de règle que le succès et la victoire (!) La morale aura disparu de ses théories, la justice ne sera plus qu'un vain mot, et Machiavel pourra quelque jour, en toute sûreté de conscience, et sous la dictée des faits (!) tracer le portrait monstrueux de son Prince. Cette nouvelle méthode est due à l'homme d'action, à un historien qui n'en a pas aperçu d'abord toutes les conséquences, et qui les eût certainement repoussées, plus scrupuleux ou moins conséquent que ses initiateurs.» így ítéli el Barthélemy Saint Hilaire Polybios államformai tanítási módszerét, és egyáltalán az empirismusra támaszkodó politikai tudomány iskoláját; nem csoda, hogy Herodotost, a kinek államformaelmélete szintén határozottan az empiriában gyökerezik, nem is említi föl. — Egyébként nem hallgathatom el ez ötletből, hogy Barthélemy Saint Hilaire mindezek daczára is Henkelnél egy nevezetes kérdésre nézve sokkal jobban van tájékozva. Kitél kölcsönözte Macchiavelli (Discours. s. Decad. Tit. Liv. I, 2) az ő államforma-tanát? Aristoteles-től-e, Polybios-tól-e, vagy kitél? Henkel (p. 106) azt állítja, hogy kizárólag Polybios-tól és szemére is veti mind Gervinusnak, mind Bluntschlinak, mind Bobért von Mohlnak, hogy ezt nem vették észre. (p. 106: Denn von diesem (Polybios) hat der erste (Macchiavelli) seine ganze im 2 Kapitel des I. Buches der Discurse über Livius entwickelte Theorie der Staatsformen in allen wesentlichen Punkten z. Th. sogar wörtlich, wenn auch mit Verschweigung seiner Quelle entlehnt. Das hat weder Gervinus, noch Bluntschli, oder R. v. Mohl in ihren Geschichtswerken über die politische Litteratur bemerkt.) (Hsl. ö. Blakesley és Paul Janet: Histoire de la Science politique). Annak bebizonyítására, hogy ez így van, Henkel (v. o.) párhuzamosan idézi egyfelől Polybiosnak, másfelől Macchiavellinek következő helyét: »Polyb: ὅταν που ἀπερος ὑπὸ θατέρου τῶν ἐπικουρίας ἢ βοηθείας ἐν τοῖς θεινοῖς μὴ νέμῃ τῶ σώσαντι χάριν, ἀλλὰ πῶτε καὶ βλέπτειν ἐγγειροῦ τοῦτον, φαναρὸν ὡς εἰκὸς τῶ τισούτῃ δουραρεστεισθαι καὶ προσκίπτειν τοὺς εἰδότες, συναναγκασθῶντας μὲν τῶ πέλας, ἀναφέροντας δ' ἐφ' αὐτοὺς τὸ παραπλήσιον. ἐξ ὧν ὑποχίγνεται τις ἐννοια παρ' ἐκάστῳ τῆς τοῦ καθήκοντος δυνάμεως καὶ θεωρίας. ὅπερ ἐστὶν ἀρχὴ καὶ τέλος δικαιοσύνης.

Macchiav: veggendo che se uno nuoceva al suo benefattore, ne veniva odio e compassione intra gli uomini, biasimando gl' ingrati ed onorando quelli che fussero grati, e pensando ancora che quelle medesime ingurie potevano essere fatte a loro; per fuggire simile male si riducevano a fare leggi, ordinare puuizioni a chi contra facesse; donde venne la cognizione délia giustizia.» — Hát igaz, hogy e helyek nagyon hasonlítanak egymáshoz és ugyan majdsaknem szóról-szóra; megengedem azt is, hogy ez nem az egyedüli eset, a melyben Macchiavelli Polybios ὕψιστοván kiírja, a nélkül, hogy e forrását megnevezné: ámdé azért mégis nagyon is sok szó fér Henkel állításához. Mindenek előtt constatálnom kell, hogy a Henkel által Polybiosból idézett hely nem áll közvetlenül benső összefüggésben a nagy megalopolitának államforma-elméletével; azután

Polybios államforma-elméletének alap gondolata az úgynevezett »vegyes államforma« nagy előnyeinek föltüntetése — körülbelül, miként Osann is már sejté Dikaiarchos Ἱστορικὸς-a alapján — (Beitr. z. griech. u. rom. Literaturgesch. II, 8 — 34); sőt beismerem azt is, hogy Macchiavelli nagyjában véve szintén a »vegyes államformát«, a monarchiái, arisztokratiai és demokrátiái elemekből összhangzatosan vegyes államformát hirdeti a legjobbnak (Discors. Decad. Tit. Liv. II, 2) szintűgy miként Polybios. Mindezek daczára túloz Henkel, midőn azt állítja, hogy Macchiavelli minden államforma-tani készletét csakis Polybiostól kölcsönözte. Sokkal helyesebben fejezi ki magát e részben Barthélemy Saint Hilaire, midőn Macchiavelliről azt mondja, hogy: »Il la doit sans doute en bonne partie à Polybe, qui le premier avoit su jeter des regards assurés dans les détours de ce prodigieux édifice« (Rome). Barthélemy Saint Hilaire rá is utal legalább részben azokra, a miket Macchiavelli Aristotelestől kölcsönzött. »Macchiavel est complètement de l'avis d'Aristote sur l'aptitude politique de la majorité pour élire les magistrats.« V. Disc. Tit. Liv. III, 34.« (Pol. Arist. p. 161). is ismét a »Ἰστορικὸς VII. könyv, (rég. VI.) 2 fejezetéhez, a hol közvetlenül a forradalom utáni időpontra nézve az állampolgárságnak új osztályzását ajánlja Aristoteles, Barthélemy Saint Hilaire helyesen jegyzi meg, hogy »Macchiavel donne à peu près le même conseil qu' Aristote. Disc. Tit. Liv. I, 26.« Továbbá a Πολιτικά VIII, 9-nek, Macchiavelli »Discorsi«-ja II. könyvének 26. és 28. fejezeteivel, és a Πολιτικά VIII. k. 10. fejezetének a »Discorsi« I, 2. fejezetével rokon természetére is helyesen utal rá Barthélemy Saint Hilaire. Ezt Henkel nem cselekszi; legfőlebb azt jegyzi meg (p. 103), hogy a γὰρ κόνιλον εἶναι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα-féle mondása Polybiosnak föltalálható már Platónnál és Aristotelesnél (Pol. II, 5, 12, Phys. IV, 14) is. Egyébként 1. a Macchiavelli-Polybios-féle kérdésre nézve Nourrisson művét is.

Azoknak tüzetesebb megokolására, a miket fönn a szövegben Aristoteles Πολιτικά-járól elmondottam, szükségesnek tartom még fölhozni a következőket. Mindenek előtt tiltakoznom kell azon föltevés ellen, mintha én lennék az első, a ki Aristoteles Πολιτικά-jának jelen szövegéről oly »erőtéljes« (azaz merészül »kíméletlen« vagy éppen »jogosulatlan«) kifejezéseket használok. Az államtudomány munkásai nem fognak ilyesmivel engem vádolhatni, ha tudomásul veszik, az orthodox reálpoliológiai körökben is osztatlan tekintélynek örvendő Bernaysnak azon kijelentését (J. Bernays, Arist. Pol. I—III. Berlin 1872), miszerént az aristotelesi Πολιτικά oly munka, a melyben »Kein von Aristoteles allseitig ausgearbeitetes und veröffentlichtes Werk vorliegt.« E nézetliöz liozzajárul maga Oncken is, csak a következő nézeteltérésnek adván kifejezést: »Während aber nach unserer (Oncken) Ansicht der Hauptbestand unserer Textes aus einer späteren Verarbeitung von Nachschriften seiner Hörer gebildet ist, was die Benutzung auch nachgelassener Aufzeichnungen des Aristoteles selber keineswegs ausschliesst, hält er (Bernays) daran fest, dass diesen letzteren das gesammte Material ausschliesst-

lich entnommen sei; er (Bernays) sieht in dem Werke, eine Reihe vorläufiger Aufzeichnungen, deren Bestimmung zum Gebrauch bei seiner mündlichen Lehrthätigkeit von vornherein wahrscheinlich war und durch die neueren, der aristotelischen Literaturgeschlichte zugewandten Forschungen immer deutlicher hervortritt.« Nagy érdekel birhat az államtudomány történelmének búvárait nézve egy oly jelentékeny pliológoknak, mint Bernays, következő nyilatkozata is: (p. 172). »Das 12. und 13. Kapitel (az I. könyvben) enthalten einen abgesonderten Entwurf zur Erörterung derselben Fragen, die theils im 9, 10, 11, theils im 16. u. 17. Kapitel abgehandelt sind. Da er einiges Eigenthümliche, z. B. die Besprechung des Scherbengerichts darbietet, so möchten die Ordner der aristotelischen Papiere ihn nicht untergehen lassen und der ihm jetzt angewiesenen Platz schier empfohlen durch die Verwandtschaft des Inhalts mit den ihm nun benachbarten Kapiteln. Wo diese entstandenen Tautologien gar zu augenfällig wurden, hat man sie durch Einfügung von Rückverweisungsformeln »wie früher gesagt« u. dgl. zu mildern gemeint.« Nagyon jó ezt államtudományi részről tudomásul venni, valamint azokat is, a miket már Leonhard Spengel a Πολιτικά szövegének gyarlóságaira nézve elmondott. (L. »Elemente d. Politik« czimű művemet, ill. a »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« czimű értekezésemet.)

Aristoteles Πολιτικά-jának azon nevezetes helye, a mely az ἐπιεικείας-re vonatkozik, és a melyet fönn a szövegben fejtgettem, így hangzik, és ugyan a Nussimil szövegkritikájára szerinti kiadásban: Pol. III, 6 (10, 11, 1281 a, 19—1281 b, 3. köv.) ἀλλὰ τοὺς ἐπιεικῆς ἄρχαιν δεῖ καὶ κύριους εἶναι πάντων; οὐκ αὖν ἀνάγκη τοὺς ἄλλους ἀτιμοὺς εἶναι πάντας, μὴ τιμωμένους ταῖς πολιτικαῖς ἀρχαῖς; τιμῆς γὰρ λείπονται εἶναι τὰς ἀρχάς. ἀρχόντων δ' αἰεὶ τῶν αὐτῶν ἀναγκαῖον εἶναι τοὺς ἄλλους ἀτίμους. ἀλλ' ἓνα τῶν σπουδαιότατων ἀρχαιν βέλτιον ἀλλ' εἶτι τοῦτο ὀλιγαρχικώτερον οἱ γὰρ ἀτιμοὶ πλείους, ἀλλ' ἴσως φαίη τις ἂν τὸ κύριον ὅλως ἀνθρώπων εἶναι ἔχοντά γε τὰ συμβαίνοντα πάθη περὶ τὴν φυγὴν, ἀλλὰ μὴ νόμον φασίλον ἂν ὅν ἢ νόμος μὲν ὀλιγαρχικός δὲ ἢ δημοκρατικός, τί διαίσει περὶ τῶν ἡπαρημένων; συμβήσεται γὰρ ὁμοίως τὰ κεχθέντα πρότερον, περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ἔσται τις ἕτερος λόγος, ὅτι δὲ αἰεὶ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δὲ, ὁμοίως ἂν (λύεσθαι καὶ) τιν' ἔχειν ἀπορίαν, τάχα δὲ αὖν ἀληθῆσαι. τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὃν ἕκαστός ἐστιν ἢ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἕκαστων, οὐχ ὡς ἕκαστων ἀλλ' ὡς σύμπαντας, ὅων τὰ συμφορητὰ δεῖται τῶν ἐκ μᾶς ἡσπάνης χρηρηθέντων, πολλῶν γὰρ ἄντων ἕκαστον μέροςον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίνεσθαι συνελθόντων ὡςπερ ἓνα ἀνθρώπων τὸ πλῆθος παύποδα καὶ πολύχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ τὰ περὶ τὰ ζῆθ καὶ περὶ τὴν διάνοιαν. οὗ καὶ κρείσσον αἰμενον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν. ἄλλαι γὰρ ἄλλο τι μέροςον, πάντα δὲ πάντας, ἀλλὰ τοῦτο διαφέρουσιν, οἱ σπουδαῖοι τῶν ἀνθρώπων ἕκαστου τῶν πολλῶν, ὡςπερ καὶ τῶν μὴ καλῶν τοὺς καλοὺς φασι καὶ τὰ γεγραμμένα διὰ τέχνης τῶν ἀληθινῶν, τῶ συνήθησι τὰ διεσπαρμένα χωρὶς εἰς ἓν, ἐπεὶ κεχιρισμένον γε καλ-

λιν ἔχειν τοῦ γεγραμμένου τουδὶ μὲν τὸν ὀφθαλμὸν ἑτέρου δὲ τινος ἑτερον
 μῦθον. εἰ μὲν οὖν περὶ πάντα δῆμον καὶ περὶ πᾶν, πλῆθος ἐνδέχεται ταύτην
 εἶναι τὴν διαφορὰν τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς ὀλίγους σπουδαίους, ἀθλοῦν, ἕως
 δὲ νῆ Δία δῆλον ὅτι περὶ ἐνίων ἀδύνατον (ὅ γὰρ αὐτὸς κἂν ἐπὶ τῶν θηρίων
 ἀρμόσειε λόγος, καὶ τοὶ τὴν διαφέρουσιν ἔνιοι τῶν θηρίων ὡς ἔπος εἰπῆιν;) ἀλλὰ
 περὶ τὸ πλῆθος οὐδὲν εἶναι κωλύει τὸ λεχθῆν ἀληθῆς, διὸ καὶ τὴν πρότερον
 ἔρημμένην ἀπορίαν λύσειεν ἂν τις διὰ τούτων καὶ τὴν ἐχομένην αὐτῆς, τίνοις
 δεῖ κυρίως εἶναι τοὺς ἐλευθέρους καὶ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν, τοιοῦτοι δ'
 εἰσὶν ὅσοι μῆτε πλούσιοι μῆτε ἀξίωμα ἔχουσιν ἀρετῆς μὴδὲν, τὸ μὲν γὰρ
 μετέχειν αὐτοὺς τῶν ἀρχῶν τῶν μεγίστων οὐκ ἀσφαλές (διὰ τε γὰρ ἀδικίαν
 καὶ δι' ἀρροσύνην τὰ μὲν ἀδικεῖν ἂν τὰ δ' ἀμαρτάνειν αὐτούς), τὸ δὲ μὴ με-
 ταδεύοντα μὴδὲ μετέχειν φοβερόν (ὅταν γὰρ ἄτιμοι πολλοὶ καὶ πένητες ὑπάρ-
 χωσι, πολυμίμων ἀναγκαῖον εἶναι πλήρη τὴν πόλιν ταύτην) λείπεται δὴ τοῦ
 βουλευέσθαι καὶ κρίνειν μετέχειν αὐτούς, διόπερ καὶ Σόλων καὶ τῶν ἄλλων
 τινὲς νομοθετῶν τάττουσιν ἐπὶ τῆς ἀρχαιρεσίας καὶ τῆς εὐθύνας τὴν ἀρ-
 χόντων, ἀρχειν δὲ κατὰ μόνους οὐκ εἰσὶν, πάντες μὲν γὰρ ἔχουσι συναλθόντες
 ἰσὴν αἰσθησίν, καὶ μινύμενοι τοῖς βελτίοις τὰς πόλεις ὠφελούσιν, καθάπερ
 ἢ μὴ καθαρὰ τροφή μετὰ τῆς καθαρᾶς τὴν πᾶσαν ποιᾷ χρησιμώτερον τῆς
 ὀλίγης; χωρὶς δ' ἕκαστος περὶ τὸ κρίνειν ἀτελής ἐστίν, ἔχει δ' ἢ τῆς αὐτῆς
 τῆς πολιτείας ἀπορίαν πρόωτην μὲν ὅτι δόξειεν ἂν τοῦ αὐτοῦ εἶναι τὸ κρίνειν
 τίς ἄρθως ἰατροῦκεν, οὐπερ καὶ τὸ ἰατροῦσαι καὶ ποιῆσαι ὑγιᾶ τὸν κείμενοντα
 τῆς νόσου τῆς παρούσης; οὗτος δ' ἐστὶν ὁ ἰατρός, ἁμῶς δὲ (καὶ) τοῦτο καὶ
 περὶ τὰς ἄλλας ἐμπειρίας καὶ τέχνας, ὡςπερ οὖν ἰατρῶν δεῖ διδόναι τὰς εὐθύ-
 νας ἐν ἰατροῖς, οὕτω καὶ τοὺς ἄλλους ἐν ταῖς ἑμοῖσις, ἰατρός δὲ ὁ τε δημι-
 ουργός καὶ ὁ ἀρχιτεκτονικός καὶ τρίτος ὁ πεπαιδευμένος περὶ τὴν τέχνην,
 εἰσὶ γὰρ τινες καὶ τοιοῦτοι περὶ πάσας ὡς εἰπῆιν τὰς τέχνας, ἀποδίδομεν δὲ
 τὸ κρίνειν οὐδὲν ἤττον τοῖς πεπαιδευμένοις ἢ τοῖς εἰδόσιν, ἔπειτα (καὶ) περὶ
 τὴν αἴρεσιν τῶν αὐτῶν ἂν δόξειεν ἔχειν τρόπον, καὶ γὰρ τὸ ἐλεῖσθαι ἀρθῶς
 τῶν εἰδῶτων ἔργον ἐστίν, οὖν γεωμέτρων τε τῶν γεωμετρικῶν καὶ κυβερνή-
 την τῶν κυβερνητικῶν, εἰ γὰρ καὶ περὶ ἐνίων ἔργων καὶ τεχνῶν μετέχουσιν καὶ
 τῶν ἰδιωτῶν τινῶν, ἀλλ' οὐ τι τῶν εἰδῶτων γε μάλλον, ὥστε κατὰ μὲν τούτων
 τὸν λόγον οὐκ ἂν εἴη τὸ πλῆθος ποιητέον κύριον οὔτε τῶν ἀρχαιρεσιῶν οὔτε
 τῶν εὐθυσιῶν, ἀλλ' ἴσως οὐ πάντα ταῦτα λέγεται καλῶς διὰ τε τὴν πάλαι
 λόγον, ἂν ᾗ τὸ πλῆθος μὴ λίαν ἀνδραποδοῦδες (ἔσται γὰρ ἕκαστος μὲν χεῖρων
 κριτῆς τῶν εἰδῶτων, ἅπαντες δὲ συναλθόντες (ἢ) βελτίους ἢ οὐ χεῖρους), καὶ
 ὅτι περὶ ἐνίων οὔτε μόνος ὁ ποιήσας οὔτ' ἂν κρίνειται, ὅσον τῶρα γίνωσκουσι
 καὶ οἱ μὴ ἔχοντες τὴν τέχνην, οἷον οἰκίαν οὐ μόνον ἐστὶ γυναικὶ τοῦ ποιήσαν-
 τος, ἀλλὰ καὶ βέλτιον ὁ χρεόμενος αὐτῇ κρινεῖ (χρητῆται δ' οὐκ οἰκονόμοι), καὶ
 πηδάλιον κυβερνήτης τέκτονος, καὶ θοῖνην ὁ θαυμιῶν ἀλλ' οὐχ ὁ μάγειρος,
 ταύτην μὲν οὖν τὴν ἀπορίαν τάχα δόξειεν τις ἂν οὕτω λύσειν ἰκάνως, ἀλλῆ δ'
 ἐστὶν ἐχομένη ταύτης, δεῖαι γὰρ ἄσπον εἶναι τὸ μειζρόντων εἶναι κυρίως τοὺς
 φαύλους τῶν ἐπιεικῶν, αἱ δ' εὐθύνας αἴρεσας καὶ εἰσὶ μέγιστα
 ἅς ἐν ἐνίκαις πολιτείαις, ὡςπερ εἴρηται, τοῖς δῆμοις ἀποδιδόσασιν ἢ γὰρ ἀκκλη-
 σία κυρία πόνητων τῶν τοιούτων ἐστίν κ. τ. λ. — *Ex azon sazobeg, a poly-*

tárgyává teszi és azután annak tartalma fölött szakavatott elfogulatlan-
sággal ítélt, ágy lehetetlen föl nem ocsúdnia, bármennyire belemerült
volt legyen is Aristoteles államtudományi nagyságának hagyományos
cultusába. Készemről már a »Die Demokratie« című művem I. köteté-
ben megkísértettem ez örökre emlékezetes aristotelesi helynek államtu-
dományi kritikáját. (I. p. 486. köv.): »Abgesehen von der Erbärmlich-
keit jener seiner Voraussetzung, dass nämlich eine Massenherrschaft
nach der Kopffzahl in Staaten, wo die Armen in der Mehrheit sind, notli-
wendigerweise zu einer Theilung der Güter der Reichen führen müsste,
eine Voraussetzung, welche durch die Geschichte so vieler Hellenenstaaten
Lügen gestraft wird: ist es nicht überraschend, die jämmerliche
Kleinlichkeit jener Argumentation zu vernehmen, womit Aristoteles die
Ansprüche der Fachkundigen auf die Staatswalt gar so leicht und zur
Genüge beseitigt wissen will V Die Fachkundigen, d. h. diejenigen Staats-
bürger, welche sich zu diesem oder jenem Zweige der Politik gründlich
vorbereitet haben — diese Fachkundigen — — dürften
aus dem Grunde nicht die Staatsgewalt ausüben, weil in dem Fall, wenn
dies geschähe, die Staatsgewalt immer dieselben Individuen inne haben,
und auf diese Weise die Übrigen stets der Ehre beraubt, d. h. von den
Staatsämtern ausgeschlossen sein würden. Was soll denn das heissen?
Hat Aristoteles, der doch in seinen acht Büchern über Politik, für seine
Politeia, d. h. für eine gemässigt-censitaire Massenherrschaft eintritt,
damit etwa sagen wollen, dass die Fachkundigen, falls sie die Staats-
gewalt erlangten, nie aussterben würden? Oder hat er darauf vergessen,
dass auch in den Staaten, wo die Staatsgewalt nach seinem Geschmack,
auf einer ermässigten Vermögensqualification beruht, die Staatsgewalt
stets in den Händen derselben Leute, nämlich jener censitaren Staats-
bürger verbleibt, mithin die Übrigen von der Ehre, von den Staatsäm-
tern ausgeschlossen sind? Freilich meint Aristoteles, es verhalte sich mit
dem Staat wie mit einem Festmahl, das aus vielen Beiträgen veranstal-
tet wird und auch vorzüglicher ist als das einfache Mahl des Einzigen.
Vom Gesichtspunkte einer so hohen Staatsweisheit aus wäre es also
augenscheinlich logisch von ihm gewesen, die numerische Schwäche der
Fachkundigen zu betonen, statt jene erbärmliche Einwendung zum Be-
sten zu geben, als ob die Fachkundigen immer dieselben wären; aber
auch mit einer Hinweisung auf die thatsächlich unleugbare numerische
Schwäche der Fachkundigen hätte er die Ansprüche der Bildung auf die
Ausübung der Staatsgewalt noch bei Weitem nicht zu beseitigen ver-
mocht: denn das Hilfsmittel lag ihm an der Hand, die Verwerthung der
Erziehung und des Unterrichts zur Heranbildung von Fachkundigen in
genügender Anzahl, oder doch zur allmäligen Vermehrung derselben bis
zu einer solchen numerischen Stärke, welche die censitaren Staatsbür-
ger gegenüber der Gesamt-Masse der Freien eben in Accordanz mit
seiner eigenen Census-Theorie stets innehaben sollten. Es lag ihm hie-
bei — sage ich — der Gedanke nahe, den Unterricht in Erwägung zu
ziehen: er widmet ja das siebente und das achte Buch seiner Politik,

mit ostentativer Emsigkeit dem Erziehungs- und Unterrichtswesen. Indoch fiel es dem Aristoteles nicht ein, in einen solchen Gedankengang einzulenken; im Gegentheil, er trachtet sogar zu beweisen, dass diejenigen, welche die Politik verstehen, — *εὐδοκῶν* — zur Ausrüstung der Staatsgewalt eigentlich viel weniger taugen, als diejenigen, welche die Politik nicht verstehen; mithin will er seinen Zeitgenossen und auch der Nachwelt ganz dreist glauben machen, dass Diejenigen, welche eine Sache kennen, zur Ausübung derselben Sache viel weniger taugen, als diejenigen, welche dieselbe Sache ganz und gar nicht kennen. — Für ihn ist eine Versammlung, in welcher 4000 mehr-minder unwissende Ekklesiasten im Bunde mit 450 mehr-minder oberflächlich gebildeten Ekklesiasten die 50 oder 100 Fachkundigen »nach freier Debatte« ganz einfach niederlärmern und niederstimmen, schon aus dem Grunde etwas Zweckmassigeres für das Staatslehen, weil auch ein Festmahl, das aus vielen Beiträgen veranstaltet wird, vorzüglicher ist, als das einfache Mahl des Einzigen. — Ja, er meint die Ansprüche der Fachkundigen auf die Staatsgewalt schon dadurch zu entwerfen, dass er ganz einfach behauptet, der Hausherr könne ein Haus besser beurtheilen als der Baumeister, der Steuermann könne ein Steuerruder besser beurtheilen als der Zimmermann. Als ob der Hausherr schon aus dem Grunde, weil er ein fertiges Haus nach seinem Geschmack und nach seiner Bequemlichkeit findet oder nicht, auch den Bau eines Hauses nach diesem seinem eigenen Geschmack und nach seiner eigenen Bequemlichkeit siehst, ohne Beihilfe eines Fachkundigen aufzuführen, oder auch nur unter den Laien, die noch ihre Geschicklichkeit im Hausbauen nicht erprobt haben, gar so leicht gerade denjenigen herauszuspähen vermöchte, welcher ihm thatsächlich ein Haus nach seinem eigenen hausherrlichen Geschmack und nach seiner eigenen hausherrlichen Bequemlichkeit zu hauen fähig wäre! Als ob der Steuermann u. s. w. — End als ob der erste beste Gast, dem diese oder jene Speise recht ordentlich schmeckt, diese oder jene Speise auch selbst so gut wie der Koch zu verfertigen wüsste! Zweifellos wird jeder Staatsbürger — ob er fachkundig ist oder nicht, ob er den Census besitzt oder nicht, — selber für sich am besten zu beurtheilen wissen, wie weit er sich mit dem Endresultate der Ausübung der Staatsgewalt zufrieden fühlen mag; das ist ein Analogon zu dem Hausherrn, der das fertige Haus zu beurtheilen hat: allein das Gesamtergebniss der Staatsverwaltung hängt ja doch noch immer von der Zweckmässigkeit jener AVege und Mittel ab, welche die Staatsfunctionäre — Nomotheten. Heliasten und Ekklesiasten miteinerechnet — im Staatsleben eben zur Sicherung des erwünschten Endergebnisses an wenden, und aus diesem Grunde vermag der erste beste Ekklesiast ebensowenig ohne Fachkenntniss diesen oder jenen Zweig der Staatsverwaltung mit Erfolg zu betreiben oder auch nur in den Einzelheiten zu controliren, wie der erste beste Hausherr den Bau eines Hauses nach seinem Geschmack und nach seiner Bequemlichkeit ohne einen Baumeister gehörig aufzuführen oder auch nur die Bauleute, falls sie in ihrer Arbeit

einen Fehler hegelen, auf den richtigen Ausweg der Technik zurückzuführen. — Wäre es nun aber möglich, dass dem Aristoteles dies entgangen wäre? Ich glaube, es war ihm nur darum zu thun, dass durch die Bücher seiner »Politik« jene Kreise der athenischen Gesellschaft zufriedengestellt werden, nach deren Gunst und Anhänglichkeit er eigentlich gestrebt hatte.« — így igyekeztem én már Aristoteles ezen tanának nem csak tarthatatlanságát, de — azt lehet mondani — az ő nagy nevéhez képest méltán megütközést keltő sekélyes voltát kimutatni a »Demokratie« című művem I. kötetében. — Kern tudom, Susemihl olvasta-e e kritikai észrevételeimet. Egyet azonban tudok. És ez az, hog³? akár olvasta, akár nem, az érdemdús greifswaldi tanár egyáltalán nem helyezett mindaddig súlyt ezen egész I'-siziú-féle kérdésre. Már fönn a szövegben idéztem szavai nagyon is elárulják, hog⁷ a pliilológián kívül még államtudománnyal is éppen nem szokott foglalkozni: nem csoda tehát, ha neki mindegy, ha akár »tüchtig«-gel adja vissza valaki a fordításban az *hzi-*z\$T;-t, miként Oncken tévé, akár pedig »fachkundig«-gal, miként én fordítottam. Pedig azok után, a miket úgy a »Demokratie« I. kötetének idézett helyén, mint a »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« című kritikai értekezésemben elmondottam, nagyon is elvárhattam volna Susemihltől, a'philologtól, Iíogy mielőtt engem ily élcelődő módon akar elnémítani, hát legalább mint philolog foglalkozott volna kissé azokkal, a miket a fönn közölt szövegben előforduló ЦЮОТCJV kifejezés ötletéből felhoztam. Mert ha ezt tenni mint philolog el nem mulasztotta volna, maga is szükségkép rájött volna, hogy Aristoteles e kifejezés alatt smsixst; csak is oly állampolgárokat érthet vala, a kik — mintegy a Sokrates által úgyszólván egész életén át keresett *ἀρετή*, azaz qualificatio követelményének megfelelőleg — birnak annyi szellemi képzettséggel, a mennyi az állam ügyeinek intézéséhez vagy legalább a kormányzásnak ekklesiasztikai sikeres ellenőrzéséhez okvetetlenül szükséges. (L. a Platon-féle »Alkibiades I.« párbeszédet és a »Die Staatsform. d. Aristot. u. d. mód. Staatswissenschaft« című értekezésemet az »Elemente d. Politik« című művem I. és 2. füzetében. Lipcse 1884).

OKIRATI BIZONYÍTÁS

A KÖZÉPKORI MAGYAR PERJOGBAN.

HAJNIK IMRE

R. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A II. OSZTÁLY ÜLÉSÉN 1885. DECEMBER 7.)

BUDAPEST, 1880.

KIADJA A MAGYAR TUDOM. AKADÉMIA.

Budapest, 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. .)

A XIV-dik századból reánk maradt ítéletlevelek, mielőtt az ország régi szokásának mondják, hogy megannyi peres ügyeket, a bíró ítéletéhez képest, oklevelek felmutatásával, eskü letetésével vagy bajvivással szokás eldönteni,²⁾ azon három bizonyíték közül, melyeket a régi magyar perjog peres kérdések eldöntésére alkalmasaknak tartott, első helyre az okmányokat helyezik. És valóban a bizonyítás legbiztosabb eszköze hiteles okmány volt, mely, mint azt a zalai konvent egyik 1327-ki kiadványában írja, nem csak óvszer a feledés ellen, hanem »calumpniae infert silentium et nodum conteutionis explicans sua serie loquitur praesentibus et futuris veritatem.³⁾ Jogot, mely okmányra volt alapítva, tekintettek tehát a legerősebbnek. Családi jogok védelmére alkalmas okmányokat szerezni, azokat szorgosan őrizni és per esetében felmutatni, fontos családi kötelességek voltak. Okiratok eltitkolása, azokkal való visszaélés, de különösen azok hamisítása súlyos követ-

¹⁾ Az idevágó régiebb irodalomból lásd: *Schwartner M.*: *Introductio in rém diplomaticam, praecipue liungaricam.* Budáé 1802; *Pray G.*: *Syntagma historicum de sigillis.* Budáé 1805.; *Fejér G.*: *Authentia et vis probandi diplomatum.* Budáé 1838; *Kovachich Jós. Nic.*: *Epiioris documentorum diplomaticorum.* Pesthini 1817. és *Jerney János*: *A magyarországi káptalanok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története.* A m. történelmi tár 2. kötetében.

²⁾ »Quia ex hungarici regni approbata consuetudine uniyersae causae quomodolibet emergendae iuxta sententiam iudicialiam exhibitione instrumentorum, depositione juramentorum et pugilum congressione decidi solent et terminari« Írja például 1321. Larapert országbíró. Zichy okmányt. I. 204.1.

³⁾ Hazai okmánytár II. 53.

kezményekkel sújtattak; kiállításukra különös gondot fordítottak és a kik azt eszközölték, mindig kiváló becsülésben részesültek.

E jelentőségre azonban az okmányok és a velők való bizonyítás csak a magyar perjog fejlődésének már előbbre haladt szakában, a XIII-dik század folyamában emelkedtek. A királyság két első századában az országlakosok jogai még csak ritkán voltak okmányokra alapítva. A birtokjogok még nem folytak, legalább sűrűn, adományokból, hanem még túlnyomóan azokon az osztályokon alapultak, a melyek Magyarországon, mint Dénes nádor egyik ítéletlevelében mondá, az egyes nemzetségek szerint véghez menni szoktak.¹⁾ Birtokátruházáshoz okmányt még nem kívántak meg, hanem az alkalmas jelvények kíséretében a hely színén tanúk előtt eszközöltetett. a kiknek emlékezet okáért apró pénzeket kézbesítettek. ²⁾ A peres eljárás egészen szóbeli volt, még az ítéletet sem foglalták III. Béla korát megelőzőleg írásba ³⁾ és az alsóbb néposztályok jogviszonyai sem nyertek még, legalább rendszerint, privilegialis alapot.

Következménye volt ez azon bizalmatlanságnak, melylyel az okiratok és a velők való bizonyítás iránt e korszakban viselkedtek nem csak hazánkban, hanem a szomszéd Németországban is. ⁴⁾ A régi germán jogban ismeretlen; az okmánybizonyítás a római jogeszmékkel való érintkezés útján ért méltatást a frank birodalomban, melynek feloszlásával csak annak romanisált részeiben tartotta meg jelentőségét. Németországban azonban e tekintetben visszaesést tapasztalunk. Okiratokban, melyeket magok a felek nem írhattak, rendszerint el sem olvashattak, és azok tartalmára, valamint az azokban előforduló nevekre nézve egészen az íróra voltak utalva, ki nem volt, mint az olaszországi nótárius, meghitelt egyéniség: nem láttak Né-

¹⁾ »Ipsa terra siti cedente ex divisione, quae Seri consvevit per singulas generationes in Hungária« Írja 1237. Dénes nádor. *Knauz Monum. Eccl. Strigon. I. 324.*

²⁾ Fejér II. 90.

³⁾ Fejér II. 199.

⁴⁾ Lásd erre nézve *Heusler Andr.:* Institutionen des deutschen Privatrechts. Leipzig, 1885. 87.1.

metországban elég biztosítékot, hanem azt inkább tanúkban és esküben vélték feltalálhatni.¹⁾ Ezért csak a királyi okmányt tekintették megdönthetetlenek, minden egyéb okirattól az önálló bizonyító erőt megtagadták.

Hazánkban is a XI. és XII-ik századokban csupán a királyi okiratot tekintették közokiratnak, melynek teljes hitelt tulajdonítottak, noha az okmánynak, mint bizonyítási eszköznek, csekély tekintélyéről tanúskodik, hogy még a királyi okiratok is III. Bélaig rendszerint tanúkat is neveznek meg,²⁾ és így a királyi ténynek ezekkel való bizonyítása sincs ki-rekesztve.³⁾ És még a XIII-dik század második felében is előfordúl, hogy királyi okiratnak felmutatójától nem csak akkor, ha annak hiányait kellett pótolni,⁴⁾ hanem csupán főlös bizonyítékul, t. i. a kérdéses ügy miatt támadt lárna lecsillapítása érdekében, még esküt is kő Jeteitek.⁵⁾

Egyéb okiratok nem nyújtanak önálló bizonyítást. Megtámadások esetében nem az okmány hitelessége lesz a bizonyítás tárgyává, hanem maga a jogügylet, melyről az okmányban szó van, mit az abban megnevezett tanúkkal és esküvel eszközölnek. E korszakban tehát minden okirat, a királyin kívül, csak annyiban volt bizonyítási okirat, mennyiben a nagyobb bizonyosság kedvéért készült, de a bizonyítás önálló eszköze nem volt. Haszna abban állott, hogy az ügyleti tanúk neveit megőrizve, az ezekkel való bizonyítást könnyítette és biztosította és így felmutatójának állítását támogatva, őt a perdöntő eskü letevéséhez közelebb hozta.⁶⁾ És épp mivel a bizonyító erő

¹⁾ *Ficker Jul.*: Beiträge zur Urkundenlehre. Innsbruck, 1877. I. 83.

²⁾ Például Wenzel I. 54., 69 v. VI. 163. Ezek nevei nem beleegyezés, hanem tanúskodás szempontjából iktatvák a királyi okmányba. V. ö. Eejápataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 9. 1.

³⁾ *Brunner H.*: Carta und Notitia. A Commentationes philologicae honorem Theodori Mommsen. Berlin, 1877. megjelent gyűjteményes munkában. 570 — 589. 1.

⁴⁾ Tkalcic: Monum. hist. Episcopatus Zagrabiensis. I. 121 — 122.

⁵⁾ Példa 1269-ből. Tkalcic i. m. I. 147.

⁶⁾ V. ö. *Hajnik I.*: A perdöntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás. Budapest, »1881. Akad. ért. 5—10. 1.

nem az okmányban, hanem a tanúkban rejlett, az okmány formájára súlyt alig helyeztek.

Formájokra nézve a jogügyletekről szóló oklevelek e korszakban vagy notitiá-i vagy cartá-k. Az előbbieket egyszerű följegyzései az akár a bíróság előtt, akár azonkívül történteknek, melyeket ép úgy a jogot-szerző, mint azt elidegenítő készíttethetett és melyek mindig az elbeszélés hangján írvák. ¹⁾ E notitiák-kal egyenlő értékűek voltak azon följegyzések, melyeket kolostorok vagy püspökségek az ő birtokszerzéseikről külön e czélra rendelt könyvekbe, azokba az u. n. libri traditionum-ba, eszközöltettek, a mennyiben ezek a tanúk neveit megőrizték. A carta ellenben, mely a szokottabb forma, azon okirat, melyben a jogról rendelkezés történnén, csak a rendelkezőnek, ki abban saját személyében szól, kívánatára állíttatott ki²⁾ és melynek ünnepélyes tanúk előtti átadásával annak kezéhez, kinek javára a rendelkezés történt, volt a jogügylet befejezve. ³⁾ Sem az egyiknek, sem a másiknak lényegéhez pecsét nem tartozott. Kálmánnak a zsidókról szóló törvényében ugyan olvassuk, hogy a keresztények és zsidók közötti kölcsön- és vételügyletekre vonatkozó és a tanúk neveit magokban foglaló cartulákat a két fél pecsétjével kellett volna ellátni, de itt valószínűleg nem pecsétre, hanem az olasz okmányokban is különösen használt signum-okra kell gondolni. ⁴⁾ De ha, mi a XII-ik század második felében nem ritka, a cartá-t királyi engedéllyel a királyi jegyző írja és azt a királyi pecséttel is ellátja,⁵⁾

¹⁾ Ennek példáit lásd Wenzel I. 55. 66. y. Fejér II. 219. Brunner az ily okmányokat: »schlichte Beweiskunden« mondja.

²⁾ Lásd ennek példáit, Wenzel I. 48. VI. 105; Fejér II. 140—143. és 185.

³⁾ Azért van az mindig a jogot szerző birtokában, kinek azt a jogáról rendelkező adta át. A traditio cartae módját hazánkban nem ismerjük.

⁴⁾ V. 5. e törvény 3—5. pontjait. **Endlicher:** Monum. Árpád. 371—372. De ha pecsétek ekkor használatban lettek volna, akkor azokkal bizonyára más cartáknál is éltek volna.

⁵⁾ Ennek példái: Fejér II. 140. és 185. 186; Wenzel I. 58; Knauz Monum. I. 107. 108. Pecsét nélkül kiállított carták példái: Wenzel I. 48. 76.

ez a carta tekintélyét lényegesen emelte, a királyi okirathoz hasonló erejűvé tette.¹⁾

Hazai okmányt mással, mint királyi pecséttel megerősítve a XII-dik század közepét megelőzőleg alig ismerünk.²⁾ ügy látszik tehát, hogy hazánkban is. csak úgy, mint a szomszéd Németországban, még főpapok és egyházi testületek is csak a XII-ik század folyamában kezdtek állandóan saját pecséttel élni.³⁾ De a mint ez a mondott időben kifejlődött, részint a pecsétnek, mint köztudomású jelvéynek értéke, részint pedig az azzal élő főpapok és egyházi testületek nagy tekintélye előidéztek, hogy az ily pecséttel ellátott okmányban elég biztosítékot láttak az abban foglaltak valódiságáért, melynek felmutatásával tehát rendszerint beelégedtek. Ebből kifejlődött, hogy magánügyek is, ha jogügyleteikhez pecséttel ellátott okmányt kívántak szerezni, a helyett, hogy a királyi udvarhoz fordultak volna, valamely szomszéd káptalant vagy kolostort kértek fel, hogy ez a cartát nevökben írja és pecsétjével ellássa, mint pl. 1222-ben Detre zólyomi ispán és Harduiu az esztergami Szt. István konventet,⁴⁾ vagy pedig a felek között létrejött jogügyletről a felek előadásához képest pecsétje alatt notitiát adjon.⁵⁾ Sőt már 1208-ban Tamás nyitrai ispán, mint kiküldött királyi bíró, az ő ítéletéről és ennek végrehajtásáról tanúskodó oklevélre az ő pecsétjén kívül még az esztergami káptalanét is függeszteti.⁶⁾ E szokás, mely tehát már a XIII-ik század elején mutatkozik, még inkább meggyökeredzett az 1231. 21. törvényczikk következtében, mely a pristaldusok eljárásához fontosabb ügyekben a megyés püspök vagy káptalan, kisebb ügyekben pedig a legközelebbi konvent vagy kolos-

¹⁾ Azért mondatik ilyenkor: Ut autem haec mea testamentalis dispositio rata stabilisque permaneat. történik a királyi pecséttel való ellátás. Knauz: Monum. I. 118. 119.

²⁾ Ennek bizonyára egyik legrégebb példája Felician érsek 1134-ki kiadványa. Knauz Monum. I. 85. 86. és v. ö. még Wenzel VI. 71.

³⁾ Ficker: Beiträge zur Urkundenlehre I. 91. 92.

⁴⁾ Lásd ezek eladási oklevelét Knauz: Monum. I. 238. Es más hasonló példák. U. o. 241. és 280.

⁵⁾ Például Knauz: Monumenta I. 318.

⁶⁾ Hazai Okmányt. VII. 4—6.

tor bizonyosságát megkövetelte.¹⁾ Mert ez által ezek pecsétje, legalább bizonyos ügyekre nézve, közhitelességet nyert, mely alatt hiteles bizonyosság-leveleket adnak ki²⁾ és a XIII-ik század közepéig többször előfordul, hogy nádornak vagy al-ország-bírónak ítéletlevelét, melyben az ügy pristaldusai megnevezvék, káptalanhoz küldik, hogy ez pecsétjével annak nagyobb erőt adjon.³⁾

De hogy a káptalanok és konventek pecsétjei egyéb ügyekben, különösen az előttük bevallottakban, még IV. Béla uralkodása első felében sem bizonyítottak teljes hitelességgel, azt nem csak IV. Bélának egyik 1250-ki ítéletlevele bizonyítja, melyben a pécsi káptalannak egy perben felmutatott privilégiuma mellé még eskü követeltetik,⁴⁾ de különösen tanúsítja az, hogy 1255-ben ugyancsak Béla király a jászói konventnek különös kegyelemkép csak azon jogot adja, hogy pecsétje alatt birtokeladás vagy birtokvétele, valamint egyéb az országban szokásos jogügyletekről kelt okleveleknek száz márka hitelesség tulajdonítassék (procentummarcis credantur), ami annyit jelent, hogy azokat száz márka értékét meghaladó vagyis száz eskütársnál többet letett esküvel vagy bajvívással megerősíteni lehetett.⁵⁾ És csak a XIII-ik század második felében, midőn a káptalani és konventi oklevelek pusztán bizonyosági oklevelekből⁶⁾ a birtokra vonatkozó jogügyleteket befejező okiratokká lesznek, a mennyiben azok teljes erejű létrejöveteléhez a szokásjog szerint megkívántatnak, állandósul a pecsétek közhite-

¹⁾ Lásd a törvényezikket Endlichernél: Monum. Árpád. I. 431-432.

²⁾ Litterae testimoniales, mint mondja, már 1231-ben az esztergami káptalan. Wenzel VI. 500 — 501.

³⁾ Lásd ennek példáit Wenzelnél II. 231. és VII. 65.

⁴⁾ Fejér IV. 2. 104.

⁵⁾ »Ut privilegiaet litterae praepositi ac fratrum monasterii eiusdem (scil. Jaszov.) evidenter emanatae, ratione possessionum vendentium et ementium et universarum causarum in regno nostro rationabiliter moventium seu motarum pro centum marcis credantur coram quibuscunque capitulis seu iudicibus in regno nostro per nos deputatis et acceptentur.« Fejér IV. 2. 303.

⁶⁾ Hogy előbb ezek voltak, azt az irály is bizonyítja; például Hazai Okmányt. VII. 28.

lessége a király és az ország által megállapítva. Már IV. Béla uralkodása vége felé kezdik a káptalani pecsétet authenticumnak mondani, ¹⁾ melyet többé királyi engedély nélkül változtatni nem lehetett²⁾ és 1280-ban ugyancsak a jászói konvent már írhatá magáról, hogy: Unde cum nos ad hoc ex consensu Regis et scitu Baronum simus electi et constituti, ut in omnibus arduis negotiis teneamur appensione sigilli nostri testimonium praebere,« bármily ügyről közhitelességgel adhat ki oklevelet.³⁾

És miután körülbelül a fejlődéssel egyidejűleg az országos főméltóságok is, legalább azok, kik bírói működést fejtettek ki, kezdtek saját pecsétjük alatt hiteles okleveleket, de különösen ítéletleveleket kiadni;⁴⁾ a nemesek birtokjogai a királyi adományrendszernek a XIII-ik században nagy elterjedésével mindinkább királyi privilégiumokra alapítottak; a szabad városoknak a XIII-ik század második felében megalakulásával ezek is hiteles pecsétre tettek szert, sőt az Árpád-korszak végén már alispán és szolgabírák által kiállított oklevelekkel, ⁵⁾ és az úri hatóság kifejlődése következtében előkelő egyházi és világi uraknak alattvalóiknak osztogatott privilegiumai-

¹⁾ Például 1269-ben a székesfehérvári káptalanét. Knauz: Monumenta I. 561.

²⁾ Káptalani pecsét reformálásának példája 1276-ból. Hazai I. 69.

³⁾ Wenzel IX. 287. 288. És, hogy a káptalan vagy konvent pecsétének hitelessége csak nevelkedett, ha azzal önmagát kötelezte, mert akkor ez a beismerés természetével hirt, ezt egy 1272-ki oklevél bizonyítja, midőn írja: »Et quia jus est, quod cuiuslibet Capituli vei Conventus propria littera suo sigillo authentico in negotiis discordantibus et causis sopitis modo supradicto contra sibi invicem partibus concordantibus, maioris est vigoris et fortioris firmitatis, et plus ligat, quoad antedictum Judicem Curiae regiae et etiam quoad nosmetipsos.« Knauz: Monumenta 600, 601.

⁴⁾ Például a nádor, országbíró, bán, vajda. Nádori ítéletével saját pecsét alatt 1220. Wenzel I. 166. 170; Benedek alországbírónak egy 1221-ki ítéletleveléről lefüggő pecsét e köriratot viseli: Sigillum credibile Benedicti báni. Hazai Okm. VII. 9. 10. — De ezen ítéletlevelek tartalma még pristaldusokkal bizonyíttatik (Wenzel II. 53.) és ellenükben eskü is fordul elő Wenzel II. 185.

⁵⁾ Fejér VI. 215.

vril is lehet találkozni, ¹⁾ az okiratok a XIII-ik század vége felé a magyar jogéletben kiváló jelentőségre emelkedtek és túlnyomó részök nem szorult többé tanúkkal vagy esküvel való bizonyításra. hanem önmagában, t. i. formaszerűségében és pecsétjében ²⁾ bírta a teljes bizonyító erőt.

Így emelkedett hazánkban, még pedig csak az Árpád-korszak vége felé, az okirati bizonyítás önálló bizonyítássá és szorult ki a magánokirat bosszú, időre csaknem egészen a magyar jogéletből.

I. Az okiratok, mint a bizonyítás eszközei.

A) Az okiratok (instrumenta, munimenta) nem voltak egyenlően alkalmasak a bizonyításra, miért is azokat e szempontból sokféleképp osztályozták.

I. A legfontosabb megkülönböztetés a hiteles és a nem hiteles pecsét alatt kelt oklevelek közötti volt.

Közhitelességének forrását a pecsét a királyi tekintélyben bírta. Valamint régebben csupán a királyi pecsétnek tulajdonítottak közhitelességet, úgy minden más pecsét az országban azzal csak akkor bírhatott, ha vele a király felruházta és csak azon mértékben, melyben azt annak tulajdonította. Így a nádor és az országbíró, kik tudvalevőleg saját családi czímerüket használták pecsétül, valamint a bán, vajda és a tárnokmester is, ez országos méltóságokra való kineveztetésök által tettek szert pecsétjük közhitelességére,³⁾ melyet épp azért kineveztetésök után e czélra megfelelő körirattal különösen kellett vésetniök. ⁴⁾ A hiteles helyek és a királyi

¹⁾ Hazai Okmányt. IV. 65.

²⁾ Épp azért a pecsétek önzésére különös gondot fordítottak. Hogy mily gonddal őrizé az őret a váradi káptalan, v. ö. *Bunyitay V.*: A váradi püspökség története I. 135.

³⁾ 1333. Nagymartom Pál országbíró az ő pecsétjét »sigillum authenticum«-nak mondja. Hazai Okm. IV. 151. Hasonlókép 1426. Berzeviczy Péter tárnokmester. Soproni levélt. Lásd 8. et H. Fasc. i. Nr. 56. A báni bírósági pecsétről lásd Fejér X. 2. 622—624.

⁴⁾ Például Fejér VIII. 7. 344. v. Zichy Okm. III. 172., hol Ilebek István országbíró írja: »Quia sigillum nostrum predicto honore nostro adhuc nondum extitit promptuatum,« tehát az okiratot testvére pecsétjével látja el.

városok pecsétjeik hitelességének erejét azoknak a király részéről ilyenekül elismerésében, vagy, mint később, hiteles pecsétnek részökre adományozásában bírták.

Kezdetben ugyanis a káptalanok és konventek szokásba vett pecsétjei ismertettek el hitelesekül, miért is, midőn kétely merült fel, vajjon a bakonybéli konvent bir-e pecséttel, melylyel a megyebeliek ügyeikre vonatkozólag élhetnek, Róbert Károly azt 1330-ban inquisitio útján állapította meg ¹⁾ Általános megállapítása a hiteles helyek pecsétjeinek csak 1353-ban történt, mikor Nagy Lajos az ország összes káptalanai és konventjei pecsétjeit Budára vitette, hogy azok ott megvizsgál-tassanak és megállapíttassanak.²⁾ Káptalant vagy konventet tehát, mely hiteles pecsétnek régi gyakorlatában nem volt, annak viselhetésére csak királyi adomány jogosíthatott fel, milyennek osztogatása több példáját ismerjük.³⁾ De a káptalani vagy konventi pecsétnek nem csak hitelessége egyáltalában, hanem ennek mértéke is a királytól függött. Láttuk fentebb, hogy IV. Béla 1255-ben a jászói konvent pecsétje hitelességének korlátokat szabott, a mi később megszűnt, és Zsigmond király, midőn 1393-ban a csornai prépostnak és konventnek hiteles pecsét viselhetése jogát adományozta, ezt azon kikötéssel tette, hogy mivel a csornai monostor az Osl nemzet-ség patronatusa alá tartozik, ennek tagjai számára ne állít-hasson ki hiteles oklevelet;⁴⁾ megszorítás, mely elesett, midőn az 1471. 18. törvéyczikk értelmében a hiteles pecséttel élő

¹⁾ Róbert Károly meghagyja a győri káptalannak, hogy küldje ki bizonyosságát inquisitiohoz: »si conventus de Bél habuerit sigillum, cuius vigore comprovinciales sui úti possint in causis eorum prosequendis, quemadmodum litteras aliorum conventuum, < mely inquisitiot meg-tartva a káptalan jelenté, hogy a béli konvent már régóta saját pecséttel él. Anjouk okm. II. 496, 497.

²⁾ 1353-ban az egri káptalon írja: »Tamen quia sigilla nostra, quae cum sigillis omnium capitulorum collegiorum et conventuum totius regni nuperrime ad mandatum regium in Budám erant portatae,« csak a pecsét visszaérkezése után láthatta el az okmányt pecsétjével. Zichy okmányt. II. 509.

³⁾ Fejér IX. 4. 327—329. v. U. o. X. 183-187. v. 1498. 11. t.-cz.

⁴⁾ Fejér X. 2. 100—102.

egyházak és monostorok kegyúri jogát a király magához vette. ¹⁾ És a mint a király hiteles pecsétet engedélyezhetett, úgy azt el is vehette, a mi majd elkövetett visszaélések megtorlása okából történt,²⁾ majd, ha valamely hiteles hely tagjainak akár csekély számánál, akár pedig minőségénél fogva hiteles bizonyság adására kevésbé alkalmasnak bizonyult. Úgy látszik, hogy már régebben is a kisebb konventeknek kevesebb hitelességet tulajdonítottak, kiadványaikat káptalanokhoz viszik megerősítés végett,³⁾ míg az 1351. 3. törvénycikk tőlök a hiteles pecsét jogát egészen megvonta,⁴⁾ mit az 1486. 59. és az 1492.39. törvénycikkek is ismételték, az 1492. 44. törvénycikk pedig, minden félreértés elkerülése érdekében, a hiteles helyek szervezetét részletesen megállapítja.

Hasonlóan, mint a hiteles helyek pecsétjénél, fejlődött a szabad városok pecsétjeinek, melyekkel a XIII-ik században már szintén találkozunk,⁵⁾ hiteles volta. Róbert Károly 1330-ban jogot ad Sopronnak új hiteles pecsét készítésére; és midőn Kolozsvár városa panaszkodott Zsigmond királynak, hogy pecsétjét, melynek élvezetében ember-émlékezet óta van, némely úgy egyházi, mint világi honlakosok hitelesnek elismerni nem akarják, a király 1405. kiváltságlevelet ad a városnak, melyben kijelenté, hogy a város lakosai ügyeiben az e pecsét alatt kelt

¹⁾ »Quia multae incommoditates eveniunt ab eis (t. i. magánkegyuraság alatt álló egyházak vagy kolostorok részéről) regno et regnicolis, quod suas portiones foveat et sigillo suo, in favorem illorum, libere úti non possint« mond a törvény.

²⁾ »Prout vobis omnibus patet evidenter dictum Capitulum vitiatum tūit manifeste in emanatione falsarum litterarum et ob hoc sigillo suo fuerit destitutum per Eegiam Majestatem« Írja 1373. Erzsébet királyné a pozsonyi káptalanról, és épp azért annak egyik kiadványát gyanú alá veszi. Ország. levélt. Mon. Pos. 24. 7.

³⁾ Lásd a soproni konvent 1347 -ki kiadványát, melyben ígértetik annak a győri káptalan privilégiumával megerősítése. Hazai okm. IV. 171. Nagy Imre megjegyzésével. Hasonló példa a leleszi konvent kiadványára nézve 1325-ből. Anjouk, okm. II. 189. 190.

⁴⁾ »Minuti etiam conventus, ab emanatione litterarum suarum, super perpetuatione possessionum conficiendarum, cessent: Et eorum sigilla omni careant firmitate.« mond a törvény.

⁵⁾ Knauz: Monumenta I. 431.

okleveleknek ugyanazon hitelesség tulajdonítandó, bíróság előtt úgy mint azonkívül, mint a Buda városa pecsétje alatt kelteknek. ¹⁾ Mátyás király pedig 1464-ben Mezőkövesd pecsétjét ruházta fel ily hitelességgel.²⁾

Voltak még más közönségek is, mint például az erdélyi szászoké, melyek hiteles pecsét jogával a király részéről felruházva voltak; a megyék között azonban egyedül Somogy megye nyerte e jogot 1490-ben II. Ulászlótól,³⁾ a többi megyék kiadványai még csak az alispán és a szolgabírák pecsétjei, tehát nem hiteles pecsét alatt kelvén.⁴⁾

Hiteles pecsét alatt kelt oklevelek, ha csak azok hamisága vagy szabálytalansága be nem bizonyított, teljes bizonyító erővel birtak, miért is közokiratoknak a szó modern értelmében mondhatók; azonban mégis azon különbséggel, hogy míg a hiteles helyek vagy az ország nagybírái pecsétjei bármely jogügyletet, melyet előttök bevallanak, országos hitelességgel bizonyítanak,⁵⁾ addig a városoké csupán a városi életben és a városi hatóság előtt felmerülő ügyeket, a mi áll, Somogy megye és egyéb közönségek hiteles pecsétjeire nézve is.⁶⁾

Nem hiteles pecsét alatt kelt okiratok a teljes közhite-

¹⁾ **Közölte ez oklevelet *Jakab Elek: Oklevéltál' Kolozsvár története I. kötetéhez. 121. és 122. 1.***

²⁾ Quas quidem litteras sub dicto sigillo per nos eisdem dato emanandas tanti vigoris esse deerevimus, quantum litterae sub sigillis aliarum Civitatum nostrarum robor obtinent« írja Mátyás király Mezőkövesdnek adott privilégiumában. Orsz. levélt.

³⁾ **Lásd az okmányt -De eret a et vitae regum Ungariae, qui Transsylvaniam possederunt« Kolozsvár 1763. című munkában, 252—258. 1.**

⁴⁾ Még a szolgabírákra nézve is azt kívánja az 1486. 9. t.-cz. 3. §-a, h. »arma et sigilla cognoscibilia babere debeant et teneantur.«

⁵⁾ Azért mondja a II. Kész 13. cz. 2. §-a a hiteles helyek pecsétjéről: »Et huiusmodi sigillum authenticum litteris appositum confirmat omne factum in ipsis litteris expressum atque declaratum.«

⁶⁾ Azért Yerbőczy ugyanott a városi pecsétekre vonatkozólag így folytatja: — Quae in factis et rebus coram eis et in inedio eorum vertentibus ac emergendis robor sortiuntur firmitatis.« És Somogy megye is pecsétjével »tanquam autbentico« »unó tantummodo in causis quibuslibet Universitatem eiusdem Comitatus concernentibus deinceps tanquam authenticó úti et frui.«

lességet nélkülözték, még akkor is, ha azokat hatóságot gyakorló egyén hivatalos eljárásáról adta ki. Megyei kiadványok, alispán és szolgabírák pecsétjei alatt kiadva, megtámadhatók voltak, miért is, midőn 1478-ban Báthory országbíró előtt folytatott perben valaki egy 1400-ban kelt oklevelet mutatott fel, mely Nógrádmegyének homagium-ban elmarasztaló ítéletét tartalmazta, kérve az ennek megfizetéséről tanúskodó menedéklevelet: az ellenfél ügyvédje a megyei ítéletlevelet, mint hiteles pecsétet nélkülözőt, a bizonyításra kevésbé alkalmasnak mondotta, és a bíróság is, egyéb okok mellett, azt, mint régi és épp azért emberi emlékezet útján nem igazolható okiratot, el nem fogadta.¹⁾ Megyei kiadványok tehát, ha ellenükben kifogást emeltek, a hatósági ténynél közreműködött egyének bizonyosságára szorultak, miért is csak ideiglenes érvénnyel bírván, velők örökjogot szerezni nem lehetett.

Szoros értelemben vett hatósági pecsétek azonban, ha az országos közhitelességet nélkülözték is, szűkebb körben u. n. helyi hitelességgel bírhattak, mint városi vagy egyéb közjogi pecsétek az illető város vagy község életében, vagy földesúri pecsétek az uradalmi jogéletben és az ezekhez tartozók előtt hitelesen bizonyíthatk.²⁾

Magánokiratok, melyeket a fél irat és melyekben ő saját nevében szól, a XIV-ik és XV-ik századokban a városi életben voltak használatban, de ott is, hogy bizonyító erővel bírjanak, megkívántatott, hogy az ily okira, kiállítójának kérelmére, a város pecsétjét függeszsze, mint azt például Pozsony joga megkövetelte,³⁾ vagy legalább is, mint azt a soproni jog elég-

1) »Tum ex eo, tumque quia, ut praemittitur praesens negotium tantae antiquitatis sit et existat, ut praescriptae litterae praefatorum Vicecomitis et Judlium in comprobatione praemissorum módiéi roboris, imo penitus insufficientes esse et existere videbantur« mond Báthory országbíró. Muzaeum. Acta non registr.

2) Lásd péld. Karansebesre nézve *Pesty Frigyes*: A Szörényi bán-ság története. Oklevélt. I. 85. 86.

3) így áll például egy Pozsonyban 1368-ban (des nesten Pliincz-tags nach Aller heiligen tag) házeladásról szóló oklevél végén: »Und daruber so gébén wir in diesen brief zu einem offenen urchunde und ivaren getzeugen dieser Sache versigelten mit der Stadt Insigel zu Pres-purch, das mán durch unzer pet willen an disen Brief gehangen hat der

ségesnek tartá, az okirat kiállítójának pecsétjéhez még két esküdt polgár is az övét állandó tanúságul csatolja,¹⁾ ami úgy látszik, Buda város joga szerint is, legalább némely jogügyleteknél, elégséges volt.²⁾ Csupán a zsidók külön joga szerint bizonyított az általok kiállított és aláírt okirat a kiállító ellenében,³⁾ noha azért itt is előfordúl az okiratnak a zsidóbíró vagy más polgárok pecsétjével való megerősítése.⁴⁾

Az országos jog szerint azonban magánosok pecsétjei az okmányok állandó erőt nem adhattak,⁵⁾ sőt még azok is, kik a veres viaszszal való pecsételés előjogával éltek, pecsétjeiket hitelesen csak ügyvédvállásra használhatták.⁶⁾ Magánlevelek

Stadt an Schaden.« Pozsonyi levélt. Ladula 22. No. 63. És ehhez hasonlók nagy számmal ugyanott.

¹⁾ »Quare ita esset de more et consuetudine, quod omnes litterae emptionales emanari et pon-igi deberent sub sigillis duorum vei plurium proborum ac honestorum virorum et non sub signeto« v. is pusztán magán pecsét alatt, jelenti 1429-ben Sopron városa a tárnokmesternek Sopr. Levélt. Lad. 15. Fasc. 4. No. 149. És valóban ily kiadványokat számosakat lehet találni a soproni levéltárban.

²⁾ A kassai levéltárban 109. sz. a. található Monastyr Miklós budai polgár kötelezvénye, mely szintén így van kiállítva.

³⁾ »Des zu Urkund und vvarer Zeugnis alles stet zu haltén, so oben geschriben ist, hab ich obgedachter Sleml Jud *main aigen hand-geschrift mit allen gewalt und kraft der judischen gewonhait* (Nachdem wir eigene Insigill und petschad nieg eniessen) des briefs zu end geschriben.« Sopr. Levélt. 1497. Jakab és Fülöp napján kelt Okmány. V. ö. *Hajnik I.*: A zsidók Magyarországon stb. Pest, 1866.

⁴⁾ Azéi't Irja egy pozsonyi zsidó, Asserl Jud, egyik 1469-ki kötelezvényében: »Unter der ersamen weisen Herrn Thomam Pehem der Zeit Judenrichter und Niclas Stern eines des Rats fürgedruckten petschafften, die ich obgenannter Asserl Jud mit fleiss gepetn hab in und iren erben an schaden.« Pozsonyi levélt.

⁶⁾ »Non authentica verö sunt, privatarum personarum sigilla: Et talia nihil perpetuitatis sub se continere possunt« mond Verböczy II. R. 13. czim.

⁶⁾ Hármaskönyv II. R. 13. ez. 6. §. — Mátyás király 1470-ben ezt különös kedvezménykép a Blagayaknak is megadja. Teleki Hunyadiak kora XI. 425. 426. — Hogy a veres viaszszal való megpecsételés adta az okmányok ez erőt, bizonyítja II. Lajosnak Karacsay László részére adott kiváltságlevele, melyben mondatik, hogy ő és örökösei azon leveleinek »quas cum signis et armis vestris cera rubea consignaveritis semper et

csak akkor emelkedtek önállóbb jelentőségre, midőn a XV-ik század vége felé kezdtek olyanokat, különösen adós leveleket, nem csupán saját pecsét alatt, hanem egyszersmind sajátkezüleg is írva vagy legalább aláírva, kiadni, mint u. n. chirographum-okat. A budai káptalan 1515-ben Somi Gáspárnak sajátkezü magánkötelezvénye alapján, melyben ez magát kötelezi, hogy megbatározott napon a budai káptalan színe előtt bizonyos pénzüsszeget Pemfflinger Márknak le fog fizetni, a fizetési batáridő elmulasztásáról és arról, hogy Somi Gáspár a kötelezvényében ez esetre megállapított terhekben elmarasztaltnak tekintendő, már bizonyáglevelet állít ki. >) És magánokiratok, ba azok a rendes bíróságok előtt nem is bizonyítottak, mégis ha kiállítójok azokban, a mi nem ritka, magát hitével, becsületével vagy emberségével (sub amissione fidei, honoris et humanitatis) kötelezte, nem ugyan a rendes bíróságok előtt, de igen is a curia militaris előtt, mely elé a becsületbeli ügyek tartoztak, és ott, mint II. Lajos király Írja, »non secundum consuetudinem et decreta regni, séd juxta módum curiae militaris« döntettek el, ²⁾ bizonyító erővel bírtak. Így lett elítélve például 1525-ben Dóczy Fereucz panaszára Székely János esztergami prépost, ki a curia militaris ez ítélete alapján egyházi javadalmát veszítette.³⁾

Más szabályokat követtek köz- és magánokiratok tekintetében az egyházi bíróságok,⁴⁾ hol különösen közjegyzők kiállította iratok bizonyító erővel bírtak.

ubique fides adhibeatur.« Országos levélt. És v. ö. még Teleky i. m. XII. 239.

¹⁾ Fabritius Károly: Pemfflinger Márk szász gróf élete. Budapest, 1875. 106. l.

²⁾ »Et quia causae factum honoris et humanitatis Regnicolarum nostrorum tangentes non secundum consuetudinem et decreta regni nostri Hungáriáé, séd juxta módum curiae nostrae militaris per nos revideri et ad judicari solent« rendeli el II. Lajos »suh amissione fidei, honorisque et humanitatis« terhe alatt kiállított kötelezvény alapján Héderváry István és Vasdinnyei Vas Mátyásnak megidézését. Orsz. lev. 23,063. sz. a.

³⁾ Az ítéletlevél az országos levéltárban 24,103. sz. a. és v. ö. még a 24109. sz. a. oklevelet, melyben Székely János megüresedett javadalma adományozása kéretik.

⁴⁾ Például az ars notarialis szerint t' 19 —121) káptalani okiratot

2. Az okiratoknak egy másik fontos megkülönböztetése az volt, mely szerint azokat egy felől privilégiumokra, másfelől pedig litterae, litterae simplices, memoriales stb. osztályozták. Privilégium ez ellentétben nem jelent kiváltságot, hanem ünnepélyes alakban kiállított okmányt, mely e minőséget kiválólag pecsétjében, t. i. ennek lefüggő voltában vagy nagyobb alakjában (sigillum május) és szigorúbb formaszorúságában bírta.²⁾ Ily értelemben a privilégium kiadása nem szorított a királyra, hanem káptalanok és konventek, egyházi és világi előkelők, az ország nagybírái, szóval, mindazok, kik hiteles vagy hatósági pecséttel éltek, állíthattak ki privilégiumot. Ünnepélyes, vagy, mint azt másképp is mondani szoktuk, jeles alakú oklevél csupán teljesen bevégzett jogügyletekről, vagy pedig jogviták végleges eldöntéséről³⁾ adatott ki, sőt az ilyenek kiállítása sok esetben meg is kívántott. Már 1324-ben írja Miklós nádor, hogy káptalani kisebb pecsét alatt kelt nyílt levéllel nem lehet örökös jogot birtokra átruházni (possessionem perpetuare)⁴⁾ és oly jogokról szóló oklevelekben, melyek megszerzéséhez az ünnepélyes formát megkívánják, azoknak ebben való kiadása rendszerint ígértetik.^{B)} Különösen adományleveleket volt szokás elébb egyszerű alakban kiadni, és csak az adománynak érvényes iktatással történt megerősítése után ünnepélyes alakban kiállítani. Érvényesen

egyházi bíróság előtt lehet tanúkkal falsificálni, világi bíróság előtt nem. Vagy a legenda Sancti Stepliani bizonyító erejéről lásd Fejér IX. 1. 788. stb.

¹⁾ *Jerney Ján.* i. m. a káptalanokról és konventekről I — 17. 1.

²⁾ Azért mondja Nagymartom Pál országbíró, midőn 1333-ban több rendbeli okmányt átír és ez átíratát függő pecséttel ellátja: »Sigillo nostro autentico ad módum privilegii fecimus sigillari.« Hazai IV. 151.

³⁾ Ezek a litterae sententiales, ellentétben a litterae adjudicatoriaek-hez.

⁴⁾ Miklós nádor ugyanis »quasdam litteras patentes capituli Waradiensis minori sigillo ipsorum consignatas eo quod cum talibus litteris possessiones non possunt perpetuari, cassavimus et viribus nunciamus carituras. Zichy Okmányt. I. 252. 253.

⁵⁾ Azért írja már 1326-ban egy vámadományra nézve Róbert Károly: »Praesentes quidem si privilegiatae non extiterint, post annum minimé sint valiturae.« Zichy Okmányt. I. 277. 278.

kibocsátott privilégiumot tehát egyszerű nyílt levéllel lerontani nem lehetett, mint azt már 1272-ben Sándor országbíró hangoztatta és Lampert országbíró is egyik 1320-ki ítéletlevelében szabálynak mondja. ¹⁾

3. Végére nagyfontosságú volt az okirat bizonyító erejére nézve, vájjon az eredeti-e vagy csak átir.

Az eredeti okirat azon bizonyító erőt, mely azt egyéb minőségénél fogva megillette, föltétlenül bírta. Az eredeti okirat pedig nem csak egy példányban, hanem több egyenlő példányban is lehetett kiállítva, ami már a XIII-ik század elején ítéletleveleknél ²⁾ és egyezségeknél ³⁾ volt szokásban, mely két példányt nem ritkán egy hátyára, de betűk által elválasztva Írták, melyet azután az elválasztó betűknél kettévágtak, hogy így mindenik fél eredeti példányt nyerhessen, vagy pedig az egyik példány nagyobb óvatosság kedvéért biztos helyre, rendszerint valamely egyháznak őrizetébe adassék.⁴⁾ És különösen a hiteles helyek szokták volt eredeti kiadványaik egyik példányát visszatartani⁵⁾ vagy pedig erre rendelt regestrumba felvenni, hogy ennek alapján az okirat másik párja elvesztével hiteles átirat készülhessen. ⁶⁾

Az okiratok perjogi jelentőségével egyidejűleg fejlődött ki a XIII-ik században azok átírásának szokása. Nehogy a nagybecsű eredeti okmány, ha ezt gyakrabban kellett a bíróság előtt felmutatni, távoli út veszélyének szükségtelenül kitévésék ⁷⁾, gyakori használat következtében elrongyolódjék, olvas-

¹⁾ V. ö. Wenzel IV. 9. és Fejér VIII. 2. 282.

²⁾ 1220. Wenzel I. 168. és 260.

³⁾ Knauz: Monumenta I. 298.

⁴⁾ Wenzel I. 168.

⁵⁾ »Et ut praesens contractus robor firmitatis obtineat praesentes litteras sigilli nostri dedimus munimine roboratas et ad cautelam consimiles cum alphabeto penes nos retinuimus« Írja 1244. az esztergami káptalan. Knauz: Monum. I. 345.

⁶⁾ »Quod quorundam privilegiorum nostrorum super universis possessionibus eorundem alia paria secundum Ecclesiae consuetudinem alphabetis intercisa extradata et casu accedente perdita in nostra Sacristia remanserat« Írja 1351-ben másolatot kiadva a váci káptalan. Kismartoni levélt. K. Nr. 6. Kepos. 47.

⁷⁾ Már IV. Béla 1236. átírja a pannonhalmi apátság részére Szent László adományait azzal: Quia cum frequenter ad diversa trahantur

hatatlanná válják,¹⁾ vagy elveszése által, a mi a zavaros időkben a legnagyobb vigyázat mellett is bekövetkezhetett,²⁾ pótolhatatlan kár ne származzék, kívánatos volt az okiratnak még másodpéldányban, vagy pedig, ha ez nem volt megszerezhető, oly átíratban bírása, melynek hitelesség tulajdoníttassék. Sűrűen fordultak tehát hiteles helyekhez, vagy hiteles pecséttel bíró személyekhez,³⁾ felkérve őket egyik vagy másik okiratnak az említett okokból átírására, mi az eredetinek szorgos megvizsgálása után eszközöltetett.⁴⁾ Az ily átírat annyiban czélját érte, hogy annak felmutatásával a perben a legtöbb esetben beérték, de teljes hitelességgel az nem bírt, az ellenfél az eredeti okirat felmutatását mindig követelhetette. ⁵⁾ És később is azon egyszerű átíratok, melyeket hiteles helyek vagy személyek elüttök felmutatott okiratokról, mint mondották »ad uberiores cautelam,« kiállítottak, a hitelességet perben nélkülözték és megtámadásuk esetében az okiratnak eredetiben felmutatása alól nem mentettek fel,⁶⁾ még akkor sem, ha az átíratot valamely hiteles hely királyi parancslevél (litterae preceptoriae) ⁷⁾ alapján adta ki vagy pedig az ország nagybíráinak valamelyike,

judicia periculosum esset propter viarum discrimina in quibuscunque
judiciis privilegium exhibere« Wenzel VII. 9. és X. 151: Zichy Okmányt.
III. 405.

¹⁾ Zichy Okmányt. IV. 86., hol a nagyváradi káptalan királyi parancsra egy okmányt »propter nimiam vetustatem átír.

²⁾ Fejér VII. 5. 218.; Wenzel XII. 486.

³⁾ Authenticae personae — mint e kitévelt már 1338-ban a székesi káptalan használja. Múzeum nem regisztrált. — 1254-ből nádori átírat. Hazai IV. 35.

⁴⁾ »Nos igitur — Írja például 1289. a győri káptalan egyik 1241-ki kiadványát átírva — quia in dicto privilegio nullam fraudem vidimus apparere et sigillum nostrum eidem privilegio appositum verum recognovimus,« eszközli az átírást. Wenzel IX. 503. Ennek egy másik igen szép példája 1284-ből. U. o. 385 — 387.

⁵⁾ Lásd ennek egyik régiebb példáját 1292-ből Knauznál: Codex dipl. Eccl. Strigoniens. II. 190. És egy másikat 1344-ből Zichy Okmányt. II. 117 —123, hol Pál országbíró előtt Róbert Károlynak a váradi káptalan átíratában felmutatott privilégiuma eredetiben kéretik.

⁶⁾ Lásd 1327-ből »Magister Nicolaus Capitaneus Poseniensis et Comes universorum udvarnicorum de Challoukuz« ítéletét. Orsz. levélt.

⁷⁾ Lásd Verbóczy II. R. 15. cz.

de az octavalis törvényszéken kívül. ¹⁾ mint ezt minden félreértés elkerülése érdekében az 1492. 96. törvénycikk ²⁾ is f. ormulázni szükségesnek vélte. De az egyszerű átiratokon kívül készültek közhitelességgel bíró átiratok is.

Mindenekelőtt a király az, ki kiváltság formájában átir okmányokat oly hatálylyal, hogy az átirat az eredetét teljesen pótolni alkalmas. Ez legkifejezettebben az eredeti okmány felmutatása alóli felmentésnek megadásával történik ³⁾, kedvezmény, melyet a királyok nem csak akkor adtak, ha az okiratot kiváló becse miatt, például a róla lefüggő arany pecsét miatt, kimélui különösen kívánatos volt,⁴⁾ de többnyire valamely tartalmára nézve kifogástalan hitelességű okiratnak oly külső fogvatkozása megszüntetése érdekében, mely azt kiállítása után, például pecsétjében vagy Írásában érte és azért hitelességét a perben csorbítani alkalmas volt. ^{B)} Az már jóval ritkább, hogy a király ilyenkor az eredeti hibáját egyszersmind kijavítja, mint például Mária királyné 1383-ban atyjának és anyjának okleveleit, melyekben egy adományul adott földről az mondatik, hogy az »hominum castrensium« volt, e kitévelt, mint hibásat, királyi teljhatalomból és biztos tudomásnál fogva a királyné »jobbagionum castrensium«-má igazítja ki, azon meghagyással, hogy ezentúl nem a régi oklevélnek, hanem az újnak kell e kitéltre nézve hitelt tulajdonítani.⁶⁾

¹⁾ Ennek példája 1333-ból. Hazai IV. 150. 151.

²⁾ De transumptis litterarum in Capitulis et Conventibus.

³⁾ így Nagy Lajos 1382. IV. Béla egy adománvlevelét az esztergami egyház javára átirván, azt azon kijelentéssel teszi, hogy az esztergálni egyházat soha többé »in iudicio vei extra iudicium ad producendum et exhibendum dictum vetustum originale privilegium valeant ... cohortari vei compelli« és a jelen levél az eredetinek erejével bírjon Fejér IX. 5. 562—566. v. Fejér X. 2. 592—595.

⁴⁾ így rendelkezik IV. Bélának Pestnek adott 1244-ki arany bullája.

⁵⁾ Például 1284. IV. László a pecsét megperzselése miatt (Wenzel IX. 386); 1389. Zsigmond a pecsétnek az okmányról lehullása miatt (Fejér X. I. 504 513.) vagy mert elrongyolódott, Fejér IX. 5. 562. Későbbi példa Békésmegeyi Oki. 86—88. I.

⁶⁾ Gara nádornak 1384. 20. die Octav. b. Jacobi Apóst, kelt ítélet-é veiben. Múzeum, acta non regist.

És a király az eredeti szerzési levelek felmutatása alól nem csak úgy ment fel, hogy azokat szó szerint átírja, hanem kivételesen akkor is, ha csak az azok tartalmát képező szabadságokat és jogokat kivonatolva egy kiváltságlevélbe összefoglalja. Már 1262-ben IV. Béla az esztergami egyháznak szabadságait, melyek számos kiváltságokon és egyéb leveleken alapultak, Fülöp esztergami érsek kórtéré egy kiváltságlevélbe foglaltatja, mely, ha az eredeti oklevelek el is vesznének, ezek helyett teljesen mint eredeti használtassák. ¹⁾ Ily okmányt állított ki Zsigmond is 1408-ban a Garák összes birtokaira nézve,²⁾ és különösen a városok szabadságait volt szokásban így kivonatolva egy kiváltságlevélbe, mintegy pancartá-ba, összefoglalni, azon hozzáadással, hogy az azokról szóló eredeti kiváltságlevelek felmutatására sem bíróság előtt, sem pedig bíróságon kívül ne szoríthatassanak, a milyennel például, még pedig könyv alakjában kiállítva, Mátyás király 1464-ben Pozsony városát megajándékozta. ³⁾

Ha azonban a királyi kiváltságlevél, mely valamely jogról szóló okmányt átír,⁴⁾ azt egyszersmind meg is erősíti, vagy pedig ahhoz királyi hozzájárulását adja, akkor ez a kérdéses jog önálló forrását képezi, miért is az átírt és megerősített okirat eredetijének felmutatását feleslegessé teszi. ⁵⁾ Ellenben, ha a király valamely okmányt, például káptalani kiadványt csak egyszerűen átír, azon hozzáadással, hogy az átírat csak annyiban bírjon erővel, mennyiben az az eredetit megilleti,⁶⁾ vagy pedig pusztán csak a nagyobb óvatosság kedvéért,⁷⁾

¹⁾ *Knauz*: Monumenta X. 473 -475.

²⁾ Fejér X. 4. 660 — 679.

³⁾ Fejér: Authentia et vis probandi etc. 173 - 176.

⁴⁾ Ilyennek átírására és a királyi nagy pecséttel való megerősítésére nézve királyi parancs a kancellárhoz. Hazai V. 148.

⁵⁾ M'dnn 1338-ban a nyúlzigeti apácák ügyvédje egy határjárásról, mely III. Béla oklevele szerint volt teljesítendő, azzal akart megakadályozni, hogy kifogásolta, hogy az nem eredetiben, hanem Károly király átíratában volt felmutatva, Pál országbíró ezt teljesen kielégítőnek jelentette ki. Fejér VIII. 4. 355. 356.

⁶⁾ Fejér IX. 4. 568. 569.

⁷⁾ »Ad uberiores cautelam « Hazai II. 156. 157.

akkor az ily átírat csak az egyszerű átírat természetével bír, mely az eredetit teljesen nem pótolhatta.

Királyi átíratokon kívül készültek még hiteles átíratok, különösen elveszett okmányok pótlása érdekében, a hiteles helyek vezette regestrum-okból, melyekbe az okmány eredeti párja már az Árpád-korszakban foglaltatott,¹⁾ királyi adományokra nézve pedig a királyi könyvekből, melyeket már Róbert Károly korában vezettek.²⁾ Az okirat átírása a hiteles helyi registrumból, mely a király, majd később az ország nagybíráinak is,³⁾ megkereső parancsára (mandátum requisitorium) történt,⁴⁾ feltéve tudniillik, hogy a kívánt okmány felkérőt személyesen vagy pedig jogutódlás alapján megillette,⁵⁾ onnét eszközöltetvén, honnét egykor az eredetinek kiadása is, ez átírat másodlat kiállításának erejével birt és az eredetit teljesen pótolta. ⁶⁾ Hasonló erejűek voltak a királyi könyvekből királyi parancsra adott átíratok is.⁷⁾

És végtére az ország rendes biráinak átíratok is teljes hitelességet nyertek az által, hogy azokat a XIV-ik század végétől fogva a birói székéből a rendes nyolczadok megtartása idejében kezdték kiadni. Majd az oklevél felmutatójának saját kérelmére történt ez,⁸⁾ majd, a mi gyakoribb, akkor, ha az, ki jogai védelmére valamely okmányra szorult, azt, ki annak eredeti példánya birtokában volt, hiteles átíratnak részére adása vé-

¹⁾ Példák: Hazai Okmányt. IV. 61; Wenzel XH. 540; Fejér X. 2. 382—385.

²⁾ Y. ö. Zichy Okmányt. III. 110.111., mely szerint Róbert Károly kiiályi könyvéből Nagy Lajos kivonatot ad.

³⁾ Anjouk. Okmányt. IV. 160.

⁴⁾ A parancs a kívánt okmány tárgyát megjelölte. Például Zichy Okmányt. II. 510 — 512. és U. o. IV. 120. 121. Hogy régente magánkérelemre is adták, v. ö. Fejér VIII. 1. 529. és VIII. 7. 113.

⁵⁾ Például Zichy Okmányt. IV. 121. Épp azért a parancslevél fel-szólítja a hiteles helyet, ennek megvizsgálására és egyáltalában, hogy figyelemmel legyen »ne fraus et dolus interveniat.« Fejér IX. 7. 313. és X. 5. 170. 171.

⁶⁾ V. ö. Hazai Okmányt. I. 186. 1.

⁷⁾ Hajnik I.: A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok kor-szakában 13—15. 1.

⁸⁾ Fejér X. 8. 435., vagy *Kovachich*: Supplem. ad Vestigia Qomit. II. 373.

gett az ország rendes bírái elé megidézette.¹⁾ Sőt előfordult, hogy midőn valamely okmányt per alkalmával a bíróság előtt felolvastak, valaki a jelenlevők sorából felkelve, annak számára átíratban kiadását kérte.²⁾ Ilyenkor, ha a felkérő igénye igazolt volt, az átírat az eredeti okmány szorgos megvizsgálása és az eredeti, valamint az átírt okmány felolvasása alapján adatván ki, ez teljes hitelességet nyert, melyet az eredetinek elvesztése után is fentartott, mint azt az 1492. 96. törvény-czikk és a II. Rész 15. czíme is kiemelik.

B) Hogy bármily rendbeli okmány bizonyításra alkalmas legyen, megkívántatott annak valódisága és érvényessége.

Valódiság hiányában az okmány lehetett hamis, ha t. i. nem a kiállítótól származott, vagy hazugul (*tacita veritate*) kinyert, ha t. i. annak kiállítása hazug előadás alapján, vagyis csalárdul történt, vagy végtére hamisított, ha utólag akár szövegében, akár pecsétjében másítva lett. E szempontból tehát azt kívánták, hogy az okmány ne legyen »*deletum, abrasum, cancellatum, falsatum, violatum, nec in aliqua sui parte vitiatum, nec alicuius redargutionis vitio subiectum*« és továbbá, hogy »*in carta, stylo, littera et modo, quam in sigillo, filo, annotatione Dominicae incarnationis, simulque regnantis anno et mense*« megfelelő legyen.³⁾ Az okmány valódisága érdekében kívánták tehát, hogy, ha annak kiállítása alkalmával abban törlés vagy javítás történt, ez az okmány alján megjegyztetésék,⁴⁾ hogy a pecsét a meghatározott súlylyal és minőséggel birjon, irányában a szokott formaságoktól el ne térjen,⁵⁾ határozott kelettel birjon;») ha az okmány tartalma vagy pedig

¹⁾ Ennek módjáról lentebb. Különben lásd Fejér X. 8. 477 -480.

²⁾ Például ily alapon ír át már 1896-ban Pászthói János ország-bíró (Wissegr. 38. die octav. f. Epiph) Muzeum., *acta non registr.*

³⁾ *Tkalcić*: Monum. hist. Episcop. Zágráb. I. 90.; *Wenzel*: XII. 134.

⁴⁾ *Correcta* — bevezetéssel.

⁵⁾ Ezek megítélésére szolgáltak a formularium-ok és *ars notarialis*-ok.

⁶⁾ Azért írja 1329. Pál országbíró: »*Unde quia in dicto privilegio Johannis Palatini annus suae emanationis non continebatur et ex eo ipsum privilegium ad praemissa nobis et Regni Baronibus insufficiens*

annak, kinek javára az okmány kiállítatik, személye a kaucezést vagy pedig az okirat Íróját közelebről érdekelné, a szokásos pecséthez még idegen pecsét is járuljon,¹⁾ mely okból régente az okmány felmutatójától még esküt is kértek²⁾ és végtére, hogy pecsét hiányában az okirat megtámadható ne legyen, azt néha utólag pótolták, mint például a székesfehérvári káptalan egyik 1233-ki kiadványát öt évvel később királyi engedéllyel pecséttel ellátja, hogy ez által, mond, a gonoszság útja elzárassék;³⁾ míg különben az oly okmányokat, melyekről a pecsét lehullott, újból hitelesen kiadni szokásban volt. A pecsétnek pusztja megsértése vagy törése azonban, ha csak körirata kivehető volt, az okirat hitelességét nem csorbította.⁴⁾

Ha a perbeli okirat valódisága az említett vagy hasonló⁵⁾ körülményeknél fogva gyanúba vétetett, az ennek elosztatása előtt bizonyító erővel nem birt. A gyanús okmány hitelessége, illetve hamis volta bebizonyítására sokféle eszközök használtak. Káptalani vagy konventi okiratokat, ha állítattak, hogy azok az illető káptalantól vagy konventtől nem származnak, bíróságilag lepecsételve, az illetékes hiteles helyhez küldöttek, azon utasítással, hogy ez erre nézve hit alatt nyilatkozzon, melynek nyilatkozatát kielégítő bizonyítéknak tekintették;⁶⁾ vagy pedig a kifogásolt okiratnak a hiteles hely regestrum-ával való összehasonlítására támaszkodtak, miért is például midőn

fore videbatur.« Anjoukon okmányt. II. 440. Ugyanazt mondja Somogy-megyének egyik 1508-ban hozott ítélete. Országos levélt. 21,828.

¹⁾ Például midőn Nagy Lajos 1369. (3. Idus. Apr.) Konth nádor özvegyének kiváltságlevelet állít ki, abból az okból, mivel az okiratot kiállító kancellár az ő fivére, azt a kettős pecséten kívül még a titkossal és az anyakirályné pecsétjével is megerősíti. Orsz. lev. Neoreg. 215. 12. Különben okmányt más okoknál fogva is szoktak volt több pecséttel ellátni.

²⁾ Ennek példája 1252-ből. Hazai Okmányt. VI. 64.

³⁾ Wenzel: VI. 531.

⁴⁾ »Privilegia autem bono, et justo modo confecta, etiam destructis, et dirutis sigillis semper observantur: dummodo circumferentiae sigillorum et scripturae bene appareant et agnoscantur.« II. B., 17. cz.

⁵⁾ Például egy okmányt 1373-ban gyanú alá vesznek, mivel azt a pozsonyi káptalan adta ki, mely köztudomás szerint hamis okmányok kiállítása miatt egy ideig pecsétjétől meg volt fosztva. Országos levélt. Monial. Poson. 24, 7.

⁶⁾ Wenzel X. 146—148,

1335-ben, egy szövegében vakarást feltüntető okmány mássát az azt állítólag kiállított káptalan regestrumában meg nem találták, annak hamissága bebizonyítottnak tekintett, ¹⁾ míg ellenkezőleg egy másik okmánynak, melynek pecsétje elmállott, még pedig annyira, hogy körirata sem volt kivehető, a hiteles hely regestrumában feltalált mássa annak hiteles voltát kielégítően bizonyította.²⁾ Hasonlóan, mint a hiteles helyi regestrumokat, használták a királyi könyveket a királyi adománylevelek hitelessége vagy hamissága megállapítására; például 1437-ben a Perényiek-felmutatta adománylevelét hamiságát azoknak a Palóczyakkal vezetett perében a királyi bíróság színe elé vitt királyi könyvvel való összehasonlítás útján állapították meg. ³⁾ Királyi okmányokat, melyek nem voltak a királyi könyvekbe foglalva, mint az Arpádkoriak, vagy később is a gyűrűs pecsét alatt keltek, összehasonlítás útján más okmányokkal, a pecsétnek az eredeti pecsétéhez mérésével⁴⁾ vagy annak súlya és belseje megvizsgálásával,⁵⁾ a királyi jegyzőnek, a ki azon pecsét alatt kiadatni szokott okmányokat szerkeszteni és írni szokta, tanúságával vagy pedig az oklevél kiadásánál állítólag jelen volt bárók kimondásával bizonyították hiteleseknek vagy hamisaknak. ⁶⁾ Hasonlókép más hatósági kiadványokat is, mindaddig, míg azok kiállítói még életben voltak, ezek bizonyosságával hitelesítették vagy nyilvánították hamisaknak.⁷⁾ Gyakran azonban a perbeli okmány hamissága oly szembeötlő és nyilvánvaló volt, mint például, ha a pecsét az ő vésetében és viaszában nem viselte magán azon régiség jellegét, mely az okmány keltének megfelelt⁸⁾ vagy pedig fon-

¹⁾ Fejér VIII. 438—443.

²⁾ Lásd Nagy Lajosnak 1364. (Zagrah. Sabh. pr. p. f. Pascae Domini) levelét a veszprémi káptalanhoz. Ország, levélt.

³⁾ Hajnik: A királyi könyvek. 14. 15. l.

⁴⁾ Anjouk. Okmányt. III. 391.

⁵⁾ Wenzel IX. 385. 386.

⁶⁾ Anjouk. Okmányt. III. 255—256.

⁷⁾ Például 1299. Hazai Okmányt. VI. 445—450. vagy 1227-ben Wenzel VI. 443.

⁸⁾ Gyűri történ, és régészeti Füzetek IV. 397. ahol mondatik: »sigilloque ac ipsius sigilli sculptura, cera et circumferentia non tantae

tos részében vakarva volt,¹⁾ hogy külön bizonyítás szüksége fenn sem forgott.²⁾ Nagyobb mérvű hamisítások esetében azonban, milyeneket János deák Zsigmond alatt elkövetett, egy egész vidék okmányai hitelességének megállapítása érdekében általános vizsgálatot is rendeltek el.³⁾

Ha az okmány a hamisság külső jeleit ugyan nem tűntette fel, de azt az ellenfél mégis hamisnak mondotta, állítva, hogy az hazug előadás alapján és csalárdul (falsa suggestione, tacita veritate, v. nequitiose) van kibocsátva, akkor ezt a szokásos bizonyítási eszközökkel kellett bizonyítani. Ha valaki értesült arról, hogy ellenében hamis okmányok készülnek, sietett e miatt hiteles hely előtt protestálni, és ezt a készülő levelek kiállításától eltiltani.⁴⁾ A hamisság vádját azonban tanúkkal vagy okmányokkal⁵⁾ kellett bizonyítani és ha ezek rendelkezésre nem állottak, bajvívással.⁶⁾ Ha vádló a bizonyításban elbukott, ellenfelének vérdíjában marasztaltatott el,⁷⁾ mely büntetés érte azt is, a ki más okmányoknak tolvajképp elvitelével vádolt és azt be nem bizonyította;⁸⁾ sőt, ha a vádat

vetustatis ab originem quantam 1209. litterarum denotabant, sed multo citra novitatis apparentiam cunctis intuentibus ostendebant.

¹⁾ Így Róbert Károly egyik 1340-ki ítéletlevelében mondja: »Unde quia ipsum privilegium abrasum exitebat et ad conservationem dictae possessionis et suarum metarum nullius vigoris esse videbatur.« Forgách levélt. Múzeum.

²⁾ Fejér IX. 3. 660. 661.

³⁾ Ennek eredménye volt a túróczi regestrum. Fejér X. 725 — 727.

⁴⁾ Anjoukon Okmányt. III. 9.

⁵⁾ Fejér VIII. I. 256. A káptalan általi bizonyítás. Anjouk. Okmánytár I. 351. és IV. 574.

⁶⁾ Fejér III. 2.224. Hol egyszersmind annak példájával találkozunk, hogy a hamisnak bizonyult okmányt szétszakították. És Anjouk. Okm. I. 351.

⁷⁾ Fejér IX. 2. 559. 560. És 1328. Pál országbíró Miklóst, Gergely fiát, miután öt három Ízben felszólította, hogy vádját saliquorum instrumentorum titulo vei aliquo alio processu, ut regni consuetudo exposceret, posset aut assumeret comprobare vei ne« és ő »nullis instrumentis, nullisque cautionibus,« hanem csupán simplicium verborum suorum prolationibus, quae nobis et Regni Baronibus nullius proficiscentiae apparebant« állította az okmány hamisságát, ellenfele ellenében ötven márkában marasztalja el.

⁸⁾ Így ítélte 1351. Tamás országbíró. Danch levélt. Múzeum.

viszra is vonta, már annak pusztá emeléséért is bírsággal tartozott, például 1265-ben IV. Béla Ponyth ispánt ez okból húsz márka bírság fizetésére kötelezte.¹⁾ Ellenben, ha a kifogásolt okmány hamisnak bizonyult, annak a perben felmutatóját fej- és jószágvesztésben marasztalták el,²⁾ sőt, ha a hamis levél vagy hamis pecsét készítését reá bizonyítani lehetett, máglyán végezték ki, a minék a XV-ik század közepéig számos példáit ismerjük.³⁾ — Az 1462. 2. t. ez. pedig a hamis oklevél és hamis pecsét készítését vagy az azokkal tudva élést a hűtlenség esetei közé sorolja.⁴⁾

De az okmánynak nem csak valóság, hanem érvényessége ellen is lehetett kifogást emelni. Nem csak akkor, ha az eredetileg nem volt érvényesen kiadva, például nem az illetékes hatóság által, szabályellenesen⁵⁾ vagy mások jogai sérelmével; és továbbá nem csak akkor, ha az okmánynyal adott vagy csak bizonyított jog később elenyészett, a mi rendes úton bebizonyítandó volt, hanem akkor is, ha maga az eredetileg érvényes okmány érvényétől és ezzel bizonyító erejétől megfosztatott. Történhetett ez országos intézkedés, bírói határozat vagy magánmegállapodás alapján.

Országos intézkedések okmányok érvénytelenítéséről igen gyakoriak. Ha a királyi vagy káptalani pecsét elveszett, vagy mint például a szepesi káptalané, Kún László uralkodása ide-

¹⁾ Fejér IV. 3. 285.

²⁾ »Ut falsarius et cum faisis litteris deprehensus« »fuisset sententia capitali ulciscendus.« Anjouk, okmányt. I. 351. és u. o. IV. 11.

³⁾ »Quia iidem in exhibitione falsarum litterarum tanquam falsarii in suis defensionibus omnino defecerunt juxta statuta Regni in eorum personis igne concremandos et morte debita condemnandos eosdem sententialiter decevimus« Írja 1299. István alországbíró. Hazai VI. 448. És így végezte életét máglyán István deák, a kolosmonostori konvent jegyzője. V. ö. István vajdának 1399-ben a tordai közgyűlésen hozott ítéletét, mely szerint mindazon oklevelek, melyekben István deák neve előfordúl, semmisenek lettek kijelentve. Múzeum. Acta non registr. Későbbi példa Telekynél X. 250.

⁵⁾ A második és harmadik eset.

⁶⁾ Az okmányok kellékeiről értekezik **Kovachich** I. N.: Epicrisis documentorum stb.

jében elrabolgatott. ¹⁾ meghagyták, hogy a régi pecsét alatt kelt oklevelek érvénytelenség terhe alatt, az új pecsét alatt kiadandók vagy legalább is azzal megerősítendőek, mire záros határidőt tűztek ki.²⁾ Hasonló intézkedéseket tett szükségessé Mátyás koronázásának jóval trónralépte után elmaradása, az azt megelőzőleg kelt királyi kiváltságlevelekre vonatkozólag.³⁾ Trónvillongások vagy egyéb belzavarok okul szolgáltak az azok hatása alatt kelt okmányok érvénytelenítésére, a mint például Kún László az ő kiskorúsága alatt kiadott okleveleit az ország tanácsából visszavonta,⁴⁾ vagy Róbert Károly III. Endre kiváltságait, ha csak általa meg nem erősítették, érvénytelenítette. Az 1444. 29. törvénycikk azon káptalanoknak és konventeknek, melyek a megelőző zavaros időkben egyes hatalmasok keze alá jutottak, kiadványait semmiséknek nyilatkoztatta, és Yerböczy a II. Rész 14-ik czimében még számos hasonló eseteket sorol fel. Különösen pedig királyi adományok alkalmával volt gyakori, hogy a király az adománynak ellenében álló megelőzőleg kiadott vagy pedig a jövőben netalán kiadandó okiratokat erőnélkülieknek jelenti ki ⁵⁾ vagy csak utólag az adományosnak panaszára, hogy többeknél okmányok vannak, melyek idővel az adományos ártalmára szolgálhatnának, jelenti ki azt, egyúttal felvállalva az adományosnak a birtokban megvédését.⁶⁾ Királyi kegyelem azonban az ily módon érvénytelenített okmányok érvényét meg visszaadhatta,

¹⁾ Hasonlókép az erdélyi káptalané a XIII-ik század végén. Hazai Okmányt. VII. 201.

²⁾ Wenzel X. 127. és Hazai VTT. 226. — Ha azonban a hiteles helyi regestrumban feltalálható volt, akkor ez a megszorítás nem állott, mint azt Pál országbíró 1343-ban a váczai káptalannak, melynek régi pecsétje elveszett, egyik ezen pecsét alatt kelt kiadványára vonatkozólag megállapítja. Muzeum. acta non regestr.

³⁾ 1464. 23. törvénycikk.

⁴⁾ »Et quia nostrae majestatis bullae propter plurima de eisdem praeter nostra mandata nostrae teneritatis perniciose commissa in tempore, nobis, de beneplacito totius Regni nostri mandatibus abrogatae fuerunt et incisae« Írja 1286. IV. László. Knauz: Codex dipl. Strigoniensis. II. 154.

⁵⁾ Anjouk. Okmányt. II 369., Hazai Okmányt. IV. 301. és Zichy Okmányt. II. 355.

⁶⁾ *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Budapest, 1874. 103 —109,

mint például Mátyás király V. Lászlótól származó, de, mint azt a székesfehérvári országgyűlés kívánta, koronázásakor felmutatni elmulasztott több rendbeli okiratnak ¹⁾ vagy Róbert Károly, ki 1335-ben Bebek Detre fiainak azon kedvezményt adja, hogy azon királyi rendelet, mely Zách Felicián okiratait érvényteleneknek jelenti ki, reájok ne alkalmaztathassék.²⁾

Bírói határozattal érvénytelenítettek oly okiratokat, melyeket a perben felmutatni kellett volna, de fel nem mutatnak ³⁾ vagy határozottan eltitkoltak vagy eltagadtak.⁴⁾ És végtére egyezség útján is, perben úgy, mint peren kívüli, érvénytelenítettek okiratokat, azokat semmiseknek, üreseknek jelentve ki, melyek felmutatójuknak csak ártalmára szolgáljanak,⁵⁾ gyakran azon hozzáadással, hogy ha bárki azokat akár perben, akár peren kívül felmutatná, mint hamisító büntetessék⁶⁾ vagy a calumnia vétkébe esettnek tekintessék.⁷⁾ Különösen okmányok elvesztése esetében volt szokás az elveszett okiratot ily módon érvényteleníteni,⁸⁾ miután megelőzőleg az elvesztést iuquisitíóval ⁹⁾ vagy esküvel bizonyították.¹⁰⁾

¹⁾ 1466. 6. Kai. Apr. — kiadott oklevelében. Országos levélt, és 1481. 5. Non. Decembr. Porgách levélt. Muzéum.

²⁾ Anjouk. Okmányt. III. 139.

³⁾ »Propter spem ditiidentiae« Zichy I. 24., háromszori felszólítás után sem, Fejér III. 2. 141.. utólagos felmutatás patvarkodást vonván maga után, Wenzel XII. 50.

⁴⁾ Fejér Vih. 3. 621., v. Zichy Okmányt. II. 123., hol 1344. Pál országbíró ítéletileg kimondja: »praedictas etiam primordiales privilegiales litteras abnegatas, ubicunque eadem processu temporum et coram quolibet iudice Regni Hungariæ in lite seu extra iudicium exhiberentur, cassas, vanas, frivolas viribusque carituras penitus et per omnia committentes.«

⁵⁾ Ennek egyik régi példája 1228-ból Wenzel VI. 458.

⁶⁾ 1267-ben IV. Béla előtti egyezségben a felek bizonyos okmányokat érvénytelenítettek »Hoc adjecto, quod quodocunque idem magister Jacobus vei fratres sui aut eorum successores huiusmodi instrumenta in iudicio vei extra iudicium exhibere attemptaverint, tanquam falsam puniantur.« Wenzel III. 157.

⁷⁾ Károlyi oklevélt. I. 97. és Fejér VIII. 1. 257.

⁸⁾ Wenzel VI. 532., Győri tört. és régész. füzetek. III. 106. 107.

⁹⁾ Károlyi Oklevélt. I. 263. 264. Vagy káptalani jelentéssel is bizonyították. Anjouk. II. 14.

¹⁰⁾ 1365-ben Bebek István országbíró ítéletéhez képest valaki

II. A perhez megkívántató okiratok megszerzése.

A peréhez és egyáltalában jogai védelméhez megkívántató okmányok nem voltak mindig a peres fél birtokában, hanem gyakran idegen kézben, miért is azokat megszereznie, vagy legalább is azoknak szükség esetén javára felmutatását kieszközölnie kellett, a minék költségeit az érdektársak közösen tartoztak viselni.¹⁾

Gyakran ugyanis okmányok őrizet végett idegen helyen voltak letéve, vagy majd jogi, majd pedig csak tényleges okoknál fogva, másnak birtokában. Már a XIII-ik század elejéről bírnak okmányokat, melyek szerint egyesek királyi engedélyt nyernek, hogy a nagyobb biztosság kedvéért okmányaikat a székesfehérvári egyházban, hol a királyi levéltár is volt, őriztethessék,¹⁾ vagy a melyek okmányoknak őrizetül káptalanoknál vagy kolostorokban elhelyezéséről tanúskodnak. És királyi vagy nádori ítéletlevelekben is nem ritkán olvassuk, hogy intézkednek azok egyik példányának valamely arra kijelölt egyház kamarájában való őrizetéről.³⁾ Ez utóbbinak szüksége a királyi kisebb kancelláriának szervezésével ugyan megszűnt, de azért folyton gyakorlatban maradt, hogy magánosok okmányaikat káptalan vagy kolostor őrizetére bízzák. Sőt többeket közösen érdeklő okmányok illetően őrzésére nem ritkán szerződési kötelezettség is vállaltatott.⁴⁾ Ennek értelmében a szerződő felek rendszerint kötelezik magokat, hogy a közaka-

harmadmagával tesz esküt a budai káptalan színe előtt, hogy bizonyos okmányok »ab ipso alienata fuerint et deperdita.« Múzeum., acta non registr.

¹⁾ Hármaskönyv I. Rész 42. czim 4. §.

²⁾ 1209. II. Endre Chepán nádornak adományt adva írja: »Ad maiorem cautelam praesens privilegium sigilli nostri munimine roboratum in armario Albensis ecclesiae sibi concessimus custodiendum.« Wenzel VI. 333. és v. ö. még Hazai Okmányt. I. 79.

³⁾ 1220 körül Miklós nádor ítéletének egyik példányát az esztergami keresztesek konventjében rendelte letenni. Wenzel I. 167. 168. Más példák u. o. 260. és Knauz: Monumenta I. 298. 299.

⁴⁾ Fejér VIII. 4. 526.; és 1341-ben valaki a jászói konvent előtt kötelezi magát egy okmányt a sárosi kolostorban letéteményezni. Hamvay levélt. Múzeum.

rattal megállapított őrizet alól a letéteményezett okmányt egymás tudta nélkül ki nem veszik, de viszont, ha arra valamelyiknek közülök szüksége lesz, hozzájárulását annak kivételéhez a másik fél nem tagadja meg, az ez ellen vétő nyomban hatalombajban elbukottnak (in succubitu duelli facti poteutialis convictus)¹⁾ vagy pedig más ily szerződés értelmében a hitszegés büntetével terheltnek²⁾ fogván tekintetni.

De megtörténhetett, még pedig igen gyakran, hogy az okiratok, melyekre valaki jogai érvényesítése végett szorult, idegen magánkézben voltak, akár mert ennek őrizetébe adtak, akár mert. az, mint legidősebb testvér, a közös érdekű családi okmányok hivatott őrzője volt,³⁾ akár pedig, mivel a jogelőd azokat a jogutódnak nem adta át, vagy csupáu történetes okoknál fogva, sőt néha határozottan jogellenes alapon is.

Őrizetül átvett okmányokat a letéteményezőnek vagy jogutódjának felkérésére kiadni kellett. A hiteles helyet, mely azt megtagadta, királyi parancscsal megintették, minek ha nem engedett, vonakodása okai előadására a királyi curiába idézték és ott határoztak azok kiszolgáltatása iránt. Ha ez utóbbi azért ütközött nehézségbe, mivel az őrzött okmányokhoz való jog kétséges volt, akkor a hiteles helyet utasították, hogy azokat egyik tagja által a királyi curiába küldje,⁴⁾ vagy pedig lepecsételt tartályban szolgáltassa a felek kezéhez, kik azokat a tartály pecsétje sértetlenségének megóvása mellett, a bíróságnak bemutatván, a bíró ítéletéhez képest az őket megillető okmányok birtokába jussanak.⁵⁾ Ennek költségeit az

¹⁾ Károlyi Oklevélt. II. 518.

²⁾ Hazai Okmányt. I. 310. 311.

³⁾ »Quas et quae (scil. litteras et litteralia instrumenta) inter filios, seu fratres, major natu conservare semper solet,« mond Verbóczy I. R. 42. czím. és v. ö. még II. Rész 34. czím. És 1466-ban egy országbírói ítéletben mondatik, hogy bizonyos okmányokat »eo, quod ipsi exponentes maiores aetate dictis N. N. ad conservandum tradere et assignare debeant. Ország. levélt. 16,372. sz.

⁴⁾ Zichy III. 323.

⁵⁾ Ez iránt hosszas per 1360-ban Bebek István országbíró előtt, ki az ilykép felmutatott okmányokra nézve ítéli, hogy azokat ismét egy tartályban, mely az országbíró pecsétjével van lepecsételve, vigyék vissza a

érdekeltek tartoztak viselni, miért is midőn egy ízben az ily káptalani kiküldetés költségeit megtéríteni vonakodtak, viszont a káptalan azon okmányoknak újból őrizet végett átvételét megtagadta.¹⁾

Ha magán egyén az őrizetére bízott, vagy pedig birtokába került idegen okiratokat az ezekre jogot bíró egyénnek felszólítására kiadni vonakodott, hatalmaskodást követett el,²⁾ és ellenében, mint egyéb hatalmaskodási esetekben, inquisitio alapján lehetett eljárni. A XIV-ik század közepétől fogva szokásban volt az okmány jogtalan letartóztatóját királyi ember által, hiteles bizonyság jelenlétében, királyi szóval is megintetni, és ha ennek sem engedne, megidézteni, mit gyakran inquisitio előzött meg.³⁾ És az 1481. 15. törvénycikk még különösen biztosítja azt, ki az adományos iktatásának ellenmondott, de ellenmondását igazolni alkalmas okmányai idegen kézben voltak, hogy ha ő ezt a körülményt egy félévvel az ellenmondónak e törvény által engedett egy évi haladék lefolyása előtt a királynak előadja, ez az okmányok birtokosát ezek kiadására, illetőleg felmutatására minden megengedett eszközzel kényszeríteni fogja.⁴⁾

Oly okmányokat azonban, melyekre, ha mások jogait érintették is, azok birtokosa is jogot formált, hogy ez kezéből

káptalanhoz, mely a felperes részére azok párját adja, kinek kívánatára azokat eredetiben felmutatni alperesek ezentúl kötelesek legyenek, valahányszor erre az egri káptalan útján fel fognak szólíttatni. Fejér IX. 3. 203—211.

¹⁾ »Quod quia prefatus magister Ladislans de eorum laboribus et expensis in apportatione dictarum litterarum privilegialium ad mandatum Domini nostri Regis in curiam -suam factis nullam satisfactionem impendere curasset, ob hoc ipsi in repositum Ecclesiae ipsorum dictum privilegium nullatenus recipere et habere vellent,« Írja 1360. a bácsi káptalan. Zichy 111. 323.

²⁾ Azért Írja Zsigmond király (Budác f. 4. pr. a. Dóm. Remin.), hogy valaki előtte panaszt emelt, hogy mások »universa eorum litteralia instrumenta super juribus ipsorum possessionariis confecta eosdem communiter concernentia erga se conservarent« és kiadni nem akarják »potentia mediante.« Békásy levélt. Múzeum. Egy másik példát 1467-ből. Orsz. levélt. 16,526. sz.

³⁾ Lásd ennek példáját Hazai (Dessewffy) Oklevélt. 361 — 365.

⁴⁾ De donationibus jurium possessionariorum etc.

kiadjon, kötelesség nem létezett, hanem őt csak arra lehetett szorítani, hogy azokat per esetén felmutassa és hogy rólok hiteles átiratokat adjon. Így határozza meg Verbőczy is a II. Rész 42. czimében ¹⁾ a fiúk kötelességét a leányokkal szemben, a mindkét ágra szóló birtokokra vonatkozó okmányok tekintetében. Sőt erre nem ritkán szerződésileg is kötelezték magokat, mit különösen osztály, birtokcsere, peregyesség alkalmával volt szokás megállapítani.²⁾ Különben e nélkül is lehetett a közös érdekű okmányok felmutatására azok birtokosát megidézni, a mi, legalább Zsigmond óta, ha ő a királyi curia színhelyén jelen volt, szemben való idézés ³⁾, különben pedig rendes perbehívás útján történt, többszöri ismétlés esetében három megyebeli vásáron való kikiáltással (triuaforensis proclamatio)⁴⁾, majd pedig, ez intézmény megszűnése után, az u. n. insinuatio-val kapcsolatban.

A bíróság ilyenkor megvizsgálta, vajjon az okmány a felkérőt valóban megilleti-e, és ha igen, neki arról hiteles átiratot adott.⁵⁾ Ha azonban az idézett tagadta, hogy a kívánt okmányok birtokában vannak, vagy a mennyiben azok őrizetere voltak bízva, elveszésüket állította, magát az okmányeltitkolás gyanúja alól tisztázni tartozott; teher, melyet az esetben, ha édes testvérek vagy osztatlan fiutódok voltak kötelesek a nőágnak az ezzel közös okmányokat felmutatni, mindig csak a legidősebb, mint az okmányok hivatott őrzője, tartozott viselni.⁶⁾ Az esküt itt is, mint egyéb hatalmaskodási perekben, a felperes-felmutatta inquisitiók számához, vagy pedig a per folyamában elrendelt közös inquisitio eredményéhez mérték. Alapul itt is a homagium szolgált. Csak hogy, mint azt a II. Rész 34. czíme

¹⁾ Quod litteralia instrumenta fráter natu major conservare debeat.

²⁾ Egy 1341. osztály végén például áll, hogy: »Universa munitamenta et instrumenta super praedicta possessione Sópatak habita ipsi Jacobo et fratribus suis főre communia et instanti necessitate eadem pro ipso Jacobo et fratribus suis, sicut pro se ipsis exhibere tenentur.« Anjouk. Okmányt. IV. 107 —109. Egyéb példák: Knauz: Cod. dipl. Ecl. Prim. Strig. I. 80. Zichy II. 305. 306. Hazai V. 145.

³⁾ Ennek egy példája Fejér X. 8. 477.

⁴⁾ Fejér X. 6. 763—767. és X. 1. 707. 708.

⁶⁾ Hazai II. 353. 354.

⁷⁾ Hármaskönyv n. Kész. 34. czim.

is tanítja, a teljes erejű vagyis az ötven nemessel leteendő eskü követelése kevesebb előfeltételtől függött. Már egy vagy két inquisitioról szóló levél felmutatása vagy pedig közgyűlési inquisitio ¹⁾ arra elegendő volt; sőt a pusztá vád ellen is már félértékű vagyis huszonötöd magával leteendő esküt követeltek Verbóczy korában, míg régebben kisebb értékű esküvel is beelégedtek.²⁾ És a levelek tárgyában letett eskü azon eskük közé tartozik, melyeknél az eskütársak nemesi minőségére különös súlyt helyeztek, miért is a hiteles helynek tudósító levelébe az eskütársakat, mint birtokos nemeseket, névszerint be kellett foglalni.³⁾ Az eskü sikeres letvése alperest a további felelősség terhe alól felmentette, ellenben, ha azzal elbukott, reá a szavatosság terhe hárult mindazon birtokjogok tekintetében, a melyekre vonatkozó levelekről esküt tenni nem tudott.⁴⁾

III. Az eljárás okmánybizonyítás esetében.

A ki perben okmányokra hivatkozott, azokat a bíróság előtt felmutatni tartozott. Felperesre nézve, kinek erre mindig késznek kellett lenni, e kötelesség azonnal előállott, miért is annak teljesítését a következő törvényszakra, csak királyi bíróság mellett, mely hat márkára rúgott, halaszthatta,⁵⁾ melylyel különben a törvényszakról való teljes elmaradását is sújtot-

¹⁾ így például midőn alperesek (Forgáchok) Barsmegyének közgyűlési bizonyására hivatkoztak egy okmány eltitkolása kérdésében, de felperes ezt visszautasította az okból, mivel Barsmegye nagy része a Forgáchok rokonsága, az esztergami szentszék ítélete alperesek esküjét felényire szállította le. Lásd az ítéletlevelet 1408-ból. Forgách levélt. Múzeum.

²⁾ Hajnik: A perdöntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban. 48. 1. v. Károlyi Oklevélt. II. 53. 54.

³⁾ Hajnik i. m. 61. 1.

⁴⁾ Hármaskönyv II. Kész. 34. ez. 2. §.

⁵⁾ »Et quia praedictus Johannes actor praemissa sua instrumenta ad praesens non exhibebat, actoresque in prosecutione causarum suarum ad exhibendum sua instrumenta semper prompti essent et parati, pro eo judicentes commisimus,« hogy azokat a következő octavában »cuin judicio regali sex Marcarum deponendo exhibere teneatur,« Írja 1380. Lajos király. Zichy Oklevélt. IV. 175. 176. — 1298. 65. Art.

ták. ¹⁾ Alperes azonban, ha felperes állítása vagy közlöit okmányai ellenében okmányokra hivatkozott, ezeket csak a következő octáván volt köteles bemutatni, miért is e végre egyszerűen, t. i. bírság terhe nélkül halasztást nyert.²⁾ További halasztás alperesre nézve is bírsággal, de csak egyszerű három márkányi bírsággal járt.³⁾ Még pedig a magyar perjog okmányok felmutatására három határnapot adott,⁴⁾ a harmadikat véghatáridőül tekintvén, a melyben minden remény nélkül további halasztásra a hivatott okiratok bemutatandók voltak.⁵⁾ És az ország rendes bírái ítéleteikben különösen hangsúlyozzák, hogy ha jogtalan birtokfoglalás miatt indított perekben alperes a birtokhoz való jogát okmányokkal bizonyítani késznek nyilatkozik, de azokat nem mutatja fel, akkor azok felmutatására még egy ízben perbe hívandó, és ha azt ekkor is elmulasztaná, három vásáron való kikiáltással véglegesen idézendő, minek ha ismét meg nem felelne, azon birtokhoz való jogát

¹⁾ Például Zichy Oklevélt. III. 638. v. U. o. IV. 529. 530.

²⁾ 1298. 64. tcz. Pro instrumentorum exhibitione rex quot termini et qualiter concedi debeant. Kovachich: Supplem. I. 167. Ha azonban nádori congregatio alkalmával alperes nem volt kész azon okmányokat, melyekre hivatkozott, a nyomban következő három congregatió egyikén felmutatni, hanem csak a királyi curiában a következő törvényszak alkalmával, ez bírsággal járt. Zichy IV. 634 — 641., Károlyi Oklevélt. I. 410. 411.

³⁾ 1298. 64. tcz.

⁴⁾ »Unde quia secundum Regni ab antiquo approbatam consuetudinem trēs tantum termini et non plures ad instrumentorum seu litterarum exhibitiones justitiarii et Regni Hungariæ judices debeant deputari« Írja 1338. Pál országbíró. Fejér VIII. 4. 360. És 137 5. Gara nádor írja: »Hungarici Regni consuetudinaria lege ab antiquo observata requirente, quicumque Nobilis in aliquo facto possessionario instrumenta habere dixerit, et eadem terna vice exhibere assumpsit et non exhibuit, tunc talium instrumentorum exhibere assumptores ipso iure possessionario in quo scil. facto exhibere assumpserit et non exhibuerit, privari debet et spoliari.« Ország. levélt. Neoreg. acta 644. 27.

⁵⁾ Quod si aliqua litteralia instrumenta apud se habere asseruerit, tunc semel sine onere, binis autem vicibus cum oneribus judiciorum (absque confidencia ulterioris prorogationis) exhibere teneatur« mond az 1439. 34. tcz. 2. §. és ezt bővebben magyarázza a reá következő 3. §. Hogy régente néha kegyelemből többször is adtak halasztást v. ö. Fejér VIII. 4. 360. Mátyás király nagyobb végzeménye hangsúlyozza a birtokjogokra vonatkozó pereknek négy octava alatti befejezését.

örökre elveszíti,¹⁾ oly következmény, melyet a trinaforensis proclamatio intézményének megszűntével az u. n. insinuatio-val összekötött idézéshez kötöttek. Csupán az esetben, ha az okmányok idegen kézben voltak, adtak azok megszerzésére egy egész évi határidőt, de melynek elmúltával nyomban az első octáván azokat fél kellett mutatni, mit, ha nem teljesítettek, a per minden további halasztás nélkül befejeztetett;²⁾ oly szabály, melyet az 1481. 15. törvénycikk a királyi adomány alapján elrendelt iktatásnak ellenmondókra egyáltalában kiterjesztett, tekintet nélkül arra, vajjon a megkívántató okmányokat tényleg bírják-e vagy pedig azokat még meg kell szerezniük.³⁾ Ellenben, ha a perben felmutatott oklevél ellenében az ellenfél vállalkozik még ugyanazon törvényszakban okmányt felmutatni, akkor arra, a curia szokása szerint, bárom napi batáridő engedtetett.⁴⁾

Okleveleit előbb a felperes tartozott felmutatni, és csak annak kijelentése után, hogy több felmutatandó okmánya nincsen, ⁵⁾ az alperes; csupán ellenmondás alapján indított perekben tartozott ezzel első sorban az ellenmondó és csak második sorban az ellenmondót e miatt a bíróság elé idézett fél. A fel-

¹⁾ »Consuetudinaria verō lege Regni antiqua saoutiente quicunque in facto aliquorum jurium possessionariorum per quempiam recaptatorum et acquirorum contradictionem fecerit et idein ad reddendam inhibitionis rationem in praesentiam judicis eoruni ordinarii citati in figura judiciali in facto eorundem instrumenta habere allegando eadem primo sine judiciali onere, et tandem binis vicibus judiciorum gravaminibus exhibere assumpserint et ipsa exhibitione non valuerint vei non curaverint, amplius tales huiusmodi jurium possessionariorum statutioni contradictores non valeant obviare« írja 1385. Szentgyörgyi Tamás ország-bíró. Zichy Oklevélt. IV. 301—302.

²⁾ 1439. 35. tez. Quid si dixerit instrumenta apud manus alienas existere.

³⁾ 1481. 15. tcz. De donationibus jurium possessionariorum etc.

⁴⁾ 147 9. mondják: »eisdem litteras nostras donationales in praesentibus diebus judiciariis coram nostra personali praesentia exhibere prompti essent et parati. Cum autem nos his auditis, tertium diem tunc proxime venturum pro exhibitione huiusmodi litterarum nostrarum donationalium eisdem deputassemus. — Hazai Okmányt. V. 348.

⁵⁾ Lásd ennek példáját 1476-ból. VVenzel: Magyarország bányászatanak kritikai története. 402—408.

mutatott okmányokat a bíróság előtt felolvasni¹⁾ és a mennyiben szükségesnek látszott, hazai nyelven megmagyarázni kellett, ²⁾ mi végre egy XV-ik századbeli oklevél tanúsága szerint a tárnokszéknél, tekintettel az ott gyakran előforduló német oklevelekre, hites tolmács (fidelis et peritus interpres) volt alkalmazva.³⁾ Később szokásban volt a közölt okmányok mását (paria) kérni, ⁴⁾ vagy a mennyiben ez, mint például privilégiumokról, nem adatott, azokat az ítélmesternél (in hospitio) megtekinteni. A curia három napi, a megyei székek, hol tulajdonkép rögtön kellett válaszolui, legfeljebb néhány órai halasztást engedtek az okmányok átvizsgálására és a kifogásoknak ezek ellen emelésére,⁵⁾ mi végre a bíró a felekhez három ízben intézett felszólítást.⁶⁾ Ha kifogásokat emeltek, például az okmány valódisága vagy érvényessége ellen, mindenekelőtt ezek felett kellett dönten; különben pedig a bíró három ízben azon kérdést intézte a felekhez, vájjon csupán a felmutatott okmányok alapján akarják-e perőket eldöntetni, vagy pedig még egyéb, netalán egy későbbi terminusban

¹⁾ »Nosque seriem ipsarum litterarum dicti Capituli coram eisdem partibus de verbo ad verbum seriatim perlegi et exponi l'acientes: írja péld. 1105. Gara nádor. Károlyi Oklevélt. I. 530.

²⁾ így volt ez a szentszék előtt is, mint péld. 1349. az egi szentszék előtt, mely írja az ott felmutatott okmányokról: »Quibus nos visis, perlectis et partibus in sede nostra judiciaria in suo modo in materna lingua expositis. Múzeum. Acta regestr. Vagy megmagyarázás »in laica lingua« arbiterek előtt 1343. Hamvay levélt. Múzeum.

³⁾ így mondja ezt 1404. Nicolaus Treutel de Neuna tárnokmester. Fej. X. 4. 345.

⁴⁾ 1512. Szathmár sedriáján valaki egy arbitriumról szóló oklevél mutat fel, erre a másik kérte annak párját, a mely kiadatik. Országos levélt. 20,505, és u. o. 18,347.

⁵⁾ »Nani etiam in curia Serenitatis Vestrae, superiori videlicet sede postquam paria litterarum cuicunque data fuerunt pro responsione facienda tertia semper dies expectari sōlet,« míg a megyén a fél »statim objectione facta respondere tenetur« írja Nógrádmegye egy 1502. transmissionalis-ban. Országos levélt. 19,698.

⁶⁾ Ennek példáját már 1280-ból lásd Wenzel IX. 280., és 1358. írja Szécsi Miklós országbíró, hogy az okmányok felmutatása után az ellenfelet az iránt, hogy objecit vei ne trinario numero, ut nostro inest officio requisitum habuissemus. Zichy Okmányt. III. 97.

bemutatandó okmányokra hivatkozni¹⁾ Utóbbi esetben újabb okmányok felmutatására perhalasztásnak lehetett helye, feltéve, hogy a véghatáridő még be nem következett.²⁾ Az előbbiben azonban a felek új okmányokkal a perben többé nem élhettek, miért is, ha ilyenkor a bíróság, különös okoknál fogva, például az ügy bonyolult volta vagy pedig az itélők csekély száma miatt, a per tárgyalását mégis elhalasztani kénytelenült, a bemutatott okmányokat vagy valamely tartályban bírósági pecsét alatt elhelyezve³⁾, vagy pedig az okiratokat, a megtörtént bemutatás jeléül, bíróságilag megpecsételve a feleknek visszaadták azon utasítással, hogy a következő bírósági határidőben azokat újból ily állapotban mutassák be.⁴⁾ Avatkozás esetében azonban az avatkozó ellenében új okmányokkal lehetett fellépni.⁵⁾ És ha valaki nem személyesen, hanem csak ügyvédje által jelent meg a perben, és az ez által felmutatott okmányoknál többel rendelkezett, akkor ügyvédje előadását a szokásos birság mellett visszavonva, a még hiányzó okmányo-

1) »Quarum quidem litterarum exhibitionibus factis partiumque procuratoribus predictis eas facto in praemisso plura instrumenta praeter praexhibita in hiis babéré, séd per haec solunimodo ipsam causam adjudicari et determináld facéré velle ad juridicam trinariam requisitionem referentibus« Írja 138b. Mária királyné. Hazai Okmányt. III. 234.

2) Miután a sokszor hangoztatott jogszokás szerint a hosszas pert is négy törvényszék alatt be kellett fejezni.

3) Fejér IX. 3. 650. v. Anjouk. Okmányt. II. 524.

4) Egy 1433-ki nádor ítéletével Írja, hogy miután a felek több okmányt »praeterquam praexhibita tunc vei in futurum se exhibere posse allegabant, tamen propter causae arduitatem finem facéré non valentes et cuilibet parti sua instrumenta sub imjressione Capituli sigilli nostri reclusa reddentes,« a feleket az új terminusban »diéta eorum instrumenta sub praescripta impressione sigilli nostri deposuerunt,« melyek revidálása után a per tovább folyt. Múzeum. Acta non registr. Fel nem mutató esetén 1331. elitélés. Anjouk. Okm. II. 524.

5) Fejér X. 2. 729. Szécsényi Frank ítéletlevele 1399-ből. És a fentebb idézett 1433-ki ítéletlevélben is mondatik, avatkozás esete fenforogván: »Quod ubi unus vei duó seu plures in causa non existentes praesenti liti se intromitterent« és több új okmánnyal fellépnének, az ellenfél ellenükben szintén új okmányokkal állhat elő, és erre határidőül szabott: »tertia distributio litterarum judicialium pro adjudicatione causae.

kát a bíróság által e végre kitűzött határidőben pótlólag felni irtathatta ¹⁾ vagy pedig ez okból perújítást kérhetett.²⁾

Okmánybizonyításnak sokféle perekben lehetett helye, de feltétlenül szükséges volt az oly perekben, melyekben nem birtok vagy használat, hanem maga a jog forgott kérdésben, még pedig oly jog, melynek megszerzéséhez okmányt követeltek, az u. n. juris perekben. De voltak esetek, melyekben még az ily perekben is a szerzési okmányok felmutatása alól mentességet adtak. Majd a király osztogat ilyet, midőn például egy-némely egyház főpapját annak harminczkét vagy negyven éven át békésen birt birtokaira nézve kiváltsággal biztosítja, hogy az azokra vonatkozó okmányokat sem bíróság előtt, sem azonkívül felmutatni nem köteles,³⁾ vagy midőn Nagy Lajos 1379. Tamás nádori prothonotariusnak, kinek okmányai akkor, midőn visegrádi házáat egy általa elítéltnek rokonai bosszúból felgyújtották, elégték, azon kedvezményt adja, hogy az akkor általa testvéreivel együtt békésen birt megnevezett birtokok- és vámra, valamint a királyi kiváltságlevélben részletesen elbeszélte kegyelmezési esetre vonatkozólag, okiratok felmutatására őt és örököseit soha sem lehessen szorítani.⁴⁾ Majd pedig a törvényhozás intézkedik ily értelemben, mint az 1486. 71. törvényvécikk, mely rendelé, hogy ha bárki perben arra hivatkozik, hogy okmányait ellenség elvitte vagy felperzselte, vagy pedig

¹⁾ Hazai Okmánytár III. 234—235.

²⁾ Lásd Mátyás király 1470. *Iludae f. 5. p. r. a. f. b.* Andr. kelt levélt. Forgách levélt. Múzeum.

³⁾ Ily kiváltságot ad Nagy Lajos 1309. az esztergami érsekségnek Fejér IX. 4. 161—165; és 1373. (12°kal. Oct.) a pálosoknak 40 éven át békésen birt birtokaikra nézve. Orsz. levélt. *Acta Paulin. Privilegiales.*

⁴⁾ Nagy Lajos 1379. (Diósgyőr i. f. *Circumcisionis Dóm.*) Írja, liogy miután az említett okból Tamás mesternek mind donationalisa, mind pedig azon kegyelemlevele, melylyel ő és testvére Mátyás »occasione interemptionis Mattbiae et Petri filiorum Nicolai de alia Zantlio« megajándékoztattak, ott elvesztek, a királyhoz fordultak »ut ipsis de Eegiae liberalitatis clementia speciali de remedio provideri dignaremur opportuno;« a király, mint kinek ezekről tudomása volt, az ez oklevelekbe foglalt jogokat fentartva, kijelenti, hogy őket és utódaikat »ad exhibendum instrumenta eorum litteralia ac praetactas litteras gratiosas« kényszeríteni nem lehet. Szepesi Jakab átiratában. Múzeum. *Acta registrata.*

pap állítja, hogy azért, mivel egyháza huzamos időn át világi kézben volt, okmányaitól ez által megfosztatott, és ez, hogy hatvan éven innen történt, királyi parancslevél vagy az országos rendes bírái megkeresése alapján az illetékes megye tanúbiztonságával be van bizonyítva, az erről szóló tanúlevél a fő-kiváltságlevelet bármely bíróság előtt pótolni alkalmas;¹⁾ míg Mátyás király II. végzeményének 20-ik²⁾ és II. Ulászló I. végzeményének 78-ik cikkelyei³⁾ valamely birtokra vonatkozó okiratoknak ily módon bebizonyított elveszése esetében csak új adománynak az ily birtokra vonatkozólag osztogatását rendelik el, mit az 1514. 13. törvénycikk⁴⁾ is a parasztlázadás alkalmából előszab.

Voltak viszont esetek, midőn az okmánybizonyítás kifejezetten meg volt hagyva, mint például 1374. Nagy Lajos Perényi Pétert, túróczyi főispánt, kit és fiait valamely birtokukban zavartak, azon kedvezményben részesíti, hogy ha ezen birtokuk miatt bármikor perbe vonatnának, ellenükben sem köztudománnyal (communis inquisitio), sem közgyűlési tudakolással, hanem csakis okmányok felmutatásával lehessen élni.⁵⁾ És már az 1351. 20. törvénycikk elrendelte, a mit Mátyás király nagyobbik végzeménye 57-ik cikke is ismétel, hogy egyháziak birtokokat sem nem szerezhetnek, sem meg nem tarthatnak csupán inquisitiokról szóló levelek alapján, hanem csak a király vagy pedig az ország nagybírái privilegialis leveleivel.⁶⁾

1) 1486. 71. tcz. Privilegia amissa allegantes attestacione Nobilium citra 60 annos factum probent.

2) De bis quorū litteralia instrumenta perirent.

3) Nova donatio quomodo impetranda a Rege si quis causet combusta aut perdita esse de bonis suis privilegia.

4) Jura possessionaria Nobilibus novae donationis titulo Regia Maiestas restituat.

5) Országos levél. Neoreg. acta 411. 11.

6) Ezt újból megerősíti II. Ulászló az 1492. 77. törvénycikkelyben.

MELYIK GÖRÖG ÁLLAM

KÖZELÍTETTE MEG LEGINKÁBB A KÉPVISELETI
RENDSZER ALAPGONDOLATÁT?

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK JANUÁR 11-KI
ÜLÉSÉN 1886.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1886. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

Bevégzett ténynek tekinthetjük, hogy a görög államélet a képviseleti rendszert, mint ilyet nem ismerte. Nem érte el a modern államélet e korszakalkotó intézményének színvonalát a római köztársaság sem. Úgy tetszik, mintha Lucius Cornelius Sylla már közel járna hozzá, midőn mint dictator legibus scribendis et reipublicae constituendae a 300 új senator fölött — és ugyan minden egyes új senator fölött — leszavaztatja előbb a comitia tributákat.¹⁾ Ámde e kísérlet nem jelent még gyökeret vert rendszert a *ἐπιτιμωτικὴ ἀναδεδείχθη ὑπὸ τοῦ Σίλλου*; és a *ἐπιτιμωτικὴ* államéletből még oly intézmény emlékezete sem szállott ránk, a mely a dolog lényegét tekintve, még csak a Sylláéra is közelebből emlékeztetne.

Van ugyan némi nyoma a képviseleti eszme gyakorlati megtestesülésének a görög ódontság keretén belül is. Ámde csakis az Amphiktyonokban, a Symmacbiákban, az aitol és az achai szövetség szervezetében: tehát csakis államszövetségek vagy nemzetközi valláspolitikai kapcsolatok jögalapján.²⁾

¹⁾ (81 Kr. e.) Appián I., 100: « *συμμαχία*
συμμαχία
 . Hsl. e. Herzog, Gesch. u. System der Hom. Staatsverfassung. I., 513. Mommsen Böm. Gesch. és Madvig, Verfass. u. *Παλαιῶν ἑλλήνων*. d. Böm. Staat, I. 234. köv. 483. köv. — Herzog nem fejezi ki magát eléggé határozottan, midőn azt mondja, hogy »Dies soll aber wohl nur hesagen, dass er dem Yolke formell Gelegenheit gab, bei Verlesung der Liste seine Zustimmung zu geben.« Szintügy Mommsen a »Köm. Staatsrecht« i. h. Bemélhető azonban, hogy e nagynevű bűvár még alkalmat veendő magának a »Senatus« rovata alatt, mely művéből még hiányzik, tüzetesebben nyilatkozni. — Hsl. e. Lan L. Corn. Sylla 1853.

²⁾ Hyperid. Epitaph. col. 8., 25. — Aeschim Ctesiph. 517. — Aristoph. Nab. 619. — Az athéneiek hegemoniája alatti *συντακτικὴ*, valamint a spártaiak hegemoniája alatti peloponnesosi *συντακτικὴ* szervezete ismeretesebb lévén, itt csak az aitol és az achai szövetség szervezetének idevágó mozzanataira hívom föl a figyelmet. A *συντακτικὴ*-ra nézve vagyis az aitol szövetség azon felségjogokat gyakorló közgyűlésére nézve,

Az egységes, souveraine görög állam belső államjogi keretén belül hasztalan kutatnánk oly souveraine testületek után, a melyek a legfőbb hatalmat, a *κυριον*-t a nép megbízásából mint ennek mandatarusai alkotmányjog szerint a modern parlamentek, conventionok, alkotmányozó gyűlések alap gondolatának értelmében gyakorolják.

Az ódon államéletnek jellegző vonása mindenekelőtt a város, mint élőhely és a vidék közti alkotmányjogi ellentét. Magának az államnak létjogát az államvallás eredetével és külvilági érvényesülésével elválaszthatlan benső kapcsolatba forrasztja egybe a hitregeszerű hagyomány, és ennek az államvallásnak egyik első hitcikkelye, hogy nemzedékről nemzedékre hűségesen és osztatlanul őrizték meg az alapító, a városalapító istenség öröktűzű ör-szentélye köré eredetileg odatele-

a melyben minden szövetséges aitol város állampolgára személyesen résztvehetett 1. Liv. XXXI. 29., Polyb. V. 103., XYIII. 48., XXVIII. 4. Diodor Sic. XIX. Liv. XXXV. 34., 2., 46. — A választott szövetségi tanácsra (*ἐπιπολιτικῶν*) és a *συνεθροισι*-ra nézve Polyb. IV. 5., XX. 1., Liv. XXXV. 34. Corp. Inscript. Nro 2350, 2352, 3046. Rangabé Antiq. Hell. II., 275, stb. Az acbaei szövetség közgyűlését illetőleg pedig, a mely közgyűlésen a szavazatok nem fejenkint, de városokként számítottak össze, 1. Liv. XXXII. 22. XXXVIII. 32; 1. ugyancsak erre vonatkozólag Polyb. X. 25., Plutarch. Philopom. 7. 18. A Poukij-re nézve: Polyb. II., 46., IV., 26.; XXII., 12; XXVIII. 3. XXIX. 24. Plut. Cleom. 25 stb. — Voltak még egyéb szövetségi szervezetek is; — az ion, a dór, az arkádi, a boiot, a phokisi, a lokrisi, a dorisi, az akarnani, a lykiai, (Strab. XIV. 666.) stb. mindezek azonban nem vonhatók bele jelen értekezés keretébe és ugyan már csak azon okból sem, mert részint többé-kevesebbé megegyeznek a fönnemlített szövetségi szervezetekkel, részint nagyon primitív fejlettségi fokra vonatkoznak, részint pedig hiányoznak felőlök a kellőleg szabatos adatok. A lykiai szövetség sem nyugodott képviseleti rendszeren; mert Strabon szerint a nagyobb városok 3, a középvárosok 2, a kis városok 1 — 1 szavazatjogot gyakoroltak ugyan, de nem képviseleti, hanem tömeguralmi alapon. Pedig Artaphernes Herodot tanúsága szerint éppen a kisázsiai ion városoknak ajánlott volt oly rendszert, a mely a képviselet eszméjét ő bennök is fölérteszthette volna, ha lett volna ilyesmihöz érzékük. (Hl.: »Die Demokratie« c. művem I. két fejezetével.) — A valláspolitikai szervezetek — *κοινός* és *κοινόν* — már távol esnek e kérdéstől. Perikles eszméje, a melyről Plutarchos említést tesz (Plut. Pericl.) nemzetközi képviseltesre lett volna fektetendő a gyakorlati kivitelben, ámde e gyűlés nem gyakorolt volna felségi jogokat a belállamélet dolgaiban, és így ez is kívül esik a kereten.

pült családok, nemzetségek, törzsek ivadékai az államkormáuy örökölt monopóliumát. A jogtágítás, az állampolgári jogok fokozatos kiterjesztése csak megannyi némán túrt veresége ezen elvnek, — lépésről-lépésre meghátrálása a történelmi fejlődés kerülhetetlen döntő ereje előtt — egy oly titokzatos tanak, a melynek komolyságában, meglehet, hogy senki sem hisz már ugyan lelke mélyében, de a mely tannak nimbusáért képesek az antik állampolgárok még mindig az élethalál küzdelemre: mert tekintve a babonás tömeg lelki szegénységét a sikraszállás e tan nimbusa mellett a napi érdekek többé-kevesebbé szennyes harczában még mindig a legcélszerűbb s egyúttal a legkényelmesebb eszköznek bizonyúl.

Innét érthető meg azon aránytalanul nagy túlsúly, melyet a város, az élőhely az ódon államéletben a vidék fölött szakadatlanul gyakorol. Lehet a vidék tizszerte, sőt százszorta népesebb, mint az élőhely; igen, lehet a vidék már egy egész birodalom: a városon kívül lakó állampolgárok azért mégis csak akkor jönnek politikailag számba, ha politikai jogaikat gyakorlandók, befáradnak személyesen a városba, és ha roppant nagyra dagad is az *ἐκκλησία*-ban a megjelent állampolgárok száma: van mégis mindig *ἀγορά*, van *πύξ*, van fórum, a hol legalább a város öspolgárai, a történelmileg megdicsőült városi nemzetségek ivadékai a szónokok szavát megbirják hallani.

És ez elég a döntő tényezőknék. Az újabb eredetű állampolgárok, a vidékről gyűlésre jött állampolgárok hátrányos helyzetének tudata nem gyakorol még erkölcsi nyomást a hagyományos döntő tényezőkre, és az e részben sérelmes felek sok ezernyi serege nem ily irányban sürgeti a reformot, hanem a *κληρονομία*-k vagy az ager publicus kérdésének irányában. Lési az alkalmas időpontot, nem ritkán a haza veszedelmét- és ha sikerül is neki ilyenkor jogtágítást, vagy közvetlen anyagi előnyöket csikarni ki az államhatalom intéző köreitől, mindenre gondol inkább csak nem a képviseleti rendszerre.

Igen. mert hát az is jellegző vonása az ódon-államéletnek, hogy abban az államhatalomból rá eső részt az állampolgár csakis személyesen gyakorolja. A végrehajtó hatalmat, a közigazgatást az államtisztviselők még a demokrat államokban sem kivétel nélkül sorshúzás útján — *καταμευτοί* — hanem még

itt is, bizonyos állomásokra nézve mint az arisztokráciákban s az oligarchiák egy részében választás útján, tehát a nép bizalmának nyilvánulása folytán — **ἀριστοί, ἐπιχειροσκητοί** — gyakorolják ugyan: ámde a **κέρων**-t, a felségjogok gyakorlását nem ruházhatta át az ódon görög állampolgár semmiféle képviselői mandátum által, semmiféle állampolgártársára. Ez a fölfogás hatja át az összes görög államok közjogát és annyira benn gyökerezett ez a fölfogás magában a hellenség génuszában. hogy nemcsak görög államot nem találunk, a melyben az államszervezet és az államhatalom gyakorlása e fölfogástól eltérő alapokon nyugodott volna, de még görög Íróra sem bukunk. a ki akár a maga lehető legeszményibb államelméletében is a képviselői rendszer követelményét csak komolyan sejteni is látszott volna. Mindent egybevetve, csak annyit mondhatunk, hogy voltak állambölcsek és államférfiak, a kik teljes mérvben érezték az ily közvetlenül gyakorlott tömeguralomnak végzetterhes nagy hátrányait; tűnődtek, tapogatóztak több irányban, hogy hát hogyan lehetne a bajon segíteni;¹⁾ másfelől történtek alkotmányjogi kísérletek néhány görög állampolitika gyakorlatában is a czélból, hogy a közvetlen tömeguralom legkirívóbb hátrányai még demokratiai jogalapon is mellőztessenek.

Ez utóbbi mozzanatokkal óhajtok jelen értekezésemben foglalkozni.

Azon férfiak sorából, kik legújabb időben a görög államélet búvárlásával foglalkoznak, egyiknek alakja s tana sem érdekelhetik annyira a modern államtudományi kritikát, mint Barthélemy Saint Hilaireé. Nem oly tudós ő, a ki csak a saját maga világtól elzárt dolgozó szobájának dohlepte philologiai szövegkészletéből ismerkedett volna meg egyáltalán a politikával; de viszont nem is oly modern politikus, a ki az ódon görög irodalomnak alapos ismerete nélkül szólana hozzá a görög ódontság államéletéhez és államtudományi irodalmához. Egyesíti ő mindkét kelléket magában.²⁾

¹⁾ L. »Die Demokratie« czimű művem I. k. ily czimű fejezetét: Die Oligarchie der Vierhundert. (Lipsee, 1882.)

²⁾ Mindezt csak azért hangsúlyozom, mert George Grotenak tekintélyét, az ő valódi érdemein kívül, nem csekély mérvben fokozza a leg-

Egy ily férfiú nyilatkozata ily kérdésben bizonyára mindenki súlylyal fogott bírni a szakkörök előtt.¹⁾ A philologok nem kevesbbé fognak utána indulni, «mint az államtudósok. Lásuk már most, hogyan vélekedik Barthélemy Saint Hilaire a fölvetett kérdésben?

Az ő nézete oda megy ki, hogy azon görög állam, a melynek szervezete megközelítette a képviseleti rendszer alapgondolatát, Mantinea volt. Aristoteles Πολιτικά-ja VI. (Barthélemy Saint Hilaire sorrendje szerint, VII.) könyvében következőleg²⁾

újabb időben éppen az a körülmény, melyszerint úgy is, mint parlamenti tag és előkelő pártember, úgy is mint jelentékeny pénzvilágbeli tényező, közvetlenül benne élt a népeletben, és így már ennél fogva is sokkal alaposabban ismerhette az ódon államélet és az ódon társadalom rugót is. (?) (Nem az én szavaim, hanem oly férfiaké, a kik a német réalphilologok orthodoxiája előtt is számat kezdenek tenni ma már. L. Perrot: Le droit public d'Athènes, 1874. Préf.)

¹⁾ Barthélemy Saint Hilairenek, Thiers politikai munkatársának, múltja sokkal ismeretesebb, semhogy tüzetesben kellene annak egyes mozzanataira még rá utalnom. De nem mellőzhetem el főlemlíteni, hogy e kitűnő francia académicien és államférfi Aristotelesnek nemcsak Politikáját, de Logikáját, Psychológiáját, Ethikáját, Poétikáját, Physikáját, Meteorologikáját, Bhetorikáját, Metapliysikáját stb. is kiadta már »accompagnées de notes perpétuelles« mint mondja túlszerényül a nagynevű tudós, francia fordításban és oly bevezetésekkel, előszókkal, a melyek már magukban igen becsesek. Irt ő, ki a szanszkrit irodalomnak is érdemtelmes bűvára, modern politikai kísérleteket is, így többek közt e czím alatt »Sur la vraie démocratie« (1849). Sajátszerű helyzetbe jött egyébiránt Barthélemy Saint Hilaire Aristoteleszel szemben 1837. óta (a mely évben először jelent meg tőle a »Politique d'Aristote«): húsz kötetnyi nagy munkát szentelt Stageira fia emlékezetének, műveinek, és mind ez óriási munkálkodása nem bírta benne elfojtani, sőt még inkább csak fokozta benne a rokonszenvet — Platón iránt.

²⁾ Susemihl kiadását használtam: Aristotelis Politicorum libri octo, tūm vetusta translatione Guilelmi de Moerbeka receusuit Franciscus Susemihl. Accedunt variae lectiones Oeconomicorum. Lipsiae, Teubner, 1872. — Z (c) 4,1318. b. 23—27. — Mellesleg megjegyzem, hogy Moerbeka latin fordítása oly kevésbé nyugszik ez államtudományi szakértelem alapján, hogy kár volt azt Aristoteles szövegéhez Susemihlnek oda csatolnia. Hogy csak egy példát hozzak föl, Aristoteles e szavait 'Elet[i]fV[or]i os ó Kprjt úuoziivouí (zaXsi) (Pol. I. 2, 1252, h, 15) ekkép fordítja Moerbeka latinra, hogy Epimenides autemokres (sic)homokapnos (vocat). Azt hiszem, a philologoknak sem lehet okuk az ily fordítást védelmük alá venni.

szóll, Mantiveia alkotmányáról: »ἐτι δὲ τὸ κυρίου εἶναι τοῦ ἐλέσθαι καὶ εὐθύνειν ἀναπληροῖ τὴν ἐνδεῖαν, εἰ τῆ φιλοτιμίας ἔχουσιν, ἐπαὶ παρ' ἐνίοις δῆμοις, κὰν μὴ μετέχωσι τῆς αἰρέσεως τῶν ἀρχῶν ἀλλὰ τινες αἰρετοὶ κατὰ μέρος ἐκ πάντων, (ὡσπερ ἐν Μαντινεῖα), τοῦ δὲ βουλευέσθαι κύριοι ὦσιν, ἱκανῶς ἔχει τοῖς πολλοῖς, καὶ δεῖ νομίζειν καὶ τοῦτ' εἶναι σχῆμα τι δημοκρατίας, ὡσπερ ἐν Μαντινεῖα ποτ' ἦν.« »Megtörténik az is, hogy a tisztviselők választásának és megszámadoltatásának felségi jogát gyakorolni tényleg nem veszik az összes állampolgárok igénybe, hanem kielégíti az ő becsvágyukat az a tudat, hogy maga a felségjog őket megilleti, a minthogy némely államban — szóról-szóra némely népeknél: παρ' ἐνίοις δῆμοις beéri a tömeg azzal, hogy tényleg gyakorolhatja a tanácskozás (és határozathozatal) felségjogát, a tisztviselők választását és feleletrevonását pedig nem az összes állampolgárok gyakorolják, hanem egyes állampolgárok, a kiket szakaszonként az összes állampolgárok közül, tüzetesen e célra — mint mi mondanék másodfokú — választókká választ az összes állampolgárság a maga kebeléből. Be kell ismernünk, hogy még ez is egyik alakzata a demokratiai államformának, a minthogy ennek példáját látni lehetett a hajdani Mantineióban.«

Barthélemy Saint Hilaire Aristoteles e helyét következőleg fordítja: »Souvent même on voit le simple droit d'élire les magistrats et d'en exiger les comptes, suffire à l'ambition de ceux qui peuvent en avoir, puisque, dans plus d'une démocratie, sans participer à l'élection des chefs, et tout en laissant ce droit à quelques électeurs qui sont pris successivement dans la masse entière des citoyens, comme on le fait (sic) à Mantinée, la majorité (sic) se montre satisfaite, parcequ'elle dispose souverainement des délibérations. C'est bien là, on doit le reconnaître encore, une espèce de démocratie; et Mantinée était jadis un état réellement démocratique. 7)

Valóban nem éppen valami szabatos egy fordítás; de a dolog lényegén nem ejt csorbát és így teljes mérvben számot tarthat figyelmünkre azon megjegyzés is, a melylyel Barthélemy Saint Hilaire a Πολιτικά e helyét kíséri. Az ő megjegy-

1) Politique d'Aristote, 3 ième édition, revue et corrigée. Paris, 1874, p. 371.

zése így hangzik: »Ou peut entrevoir, dans cette organisation de la république de Mantinee, une forme à peu près représentative. C'est peut-être la seule trace qu'en offre l'antiquité.«

Tehát Barthélemy kettőt hisz. Először azt, hogy Mantinea főnnemlített államszervezete körülbelül — a peu près — azonos a képviseleti rendszerrel, és másodszor azt is hiszi, hogy ez az egyedüli nyoma a képviseleti rendszert megközelítő államszervezetnek az egész ódonsághól. Nem tartozik ide annak latolgatása, hogy minő német philologok s minő angol történetírók nyilatkozatai terelhették Barthélemy Saint Hilairet e nézetre: tény az, hogy ő, az reálphilologiai tekintélyű államtudós teljesen magáévá teszi e nézetet. ²⁾

Az a kérdés már most, hogy nem-e alaptalanul?

Sajnálattal kell kijelentennem, hogy az én meggyőződése szerént Barthélemy Saint Hilaire tévedésben van. Téved akkor is, midőn azt hiszi, hogy Mantinea államszervezete csakugyan közel járt már a képviseleti rendszer alapgondolatához, — de meg téved akkor is, mikor azt hiszi, hogy ez az adat Mantinea államszervezetéről az egyedüli nyom rokonszerűségében az egész ódonsághól.

A képviseleti rendszer alapgondolata nem az, hogy az egész állampolgárság helyett a tisztviselőket ugyan egyes másodfokú választók választják és vonják feleletre, de e mellett magát az államügyeknek souveraine uépgyűlésben való souveraine intézését már első folyamodványon és egyúttal végérvényesen mégis maga és csakis maga az állampolgárok összesége gyakorolja, mint ez Mantineiben történt.

Nem.

A képviseleti rendszernek alapgondolata az, hogy az összes, vagy legalább lehetőleg összes felségi jogok gyakorlását illetőleg az ösgyűléseket helyettesítse. ³⁾

¹⁾ U. o. jegyz.

²⁾ Hl. ö. Grote »History of Greece« és E. Curtius »Gr. Gesch.« ii. Ilii. Tittmann »Darst. d. gr. Staatsw.« (1822), p. 370. Sem ő, sem Kortüm (Zür Gesch. hell. Staatsverf.) (1821) p. 132,133 nem fejeznek ki még olyas nézetet, a mely Barthélemy Saint Hilairere befolyást gyakorolhatott volna.

³⁾ Nagyon tanulságosak erre nézve Gneist monumentális bűvárata: (Engl. Verfassungsgesch.) és Barthélemy Saint Hilaire nagyon he-

Ez pedig úgy látszik, még csak szóba sem került Mantineióban.

Másfelől még ba a tisztviselők feleletre vonása a fönnemlített másodfokú választók által involválja is bizonyos oldalról egyik elemét a képviseleti rendszernek, azt állítani, hogy ez az egyedüli nyom hasonló irányban az egész ódonaságból, — mondom — ezt állítani, nézetem szerint semmiképp sem vagyunk följogosítva.

Nem, először azért, mert a választott eutbynok, logisták, exetasták általi feleletrevonását a tisztviselőknek igen sok görög államban ott találjuk; sőt ismerünk oly görög államokat is, a melyekben már maga az államtanács, — a βουλή, vagy a ἑρμούσια — vonta az alkotmányjog szerint feleletre a tisztviselőket. Ha tebát egy ily államnak a βουλή-ja nem sorshúzás útján alakított, hanem választás útján: ez esetben mindjárt meg volt az illető államnak az a vonása, a melyet Barthélemy Saint Hilaire éppen oly joggal nevezhetett volna »àpeuprès représentative«-nak, mint a mantineioit.

Hogy csak egy példát hozzak föl, ott van többek közt a jelentékeny aiol állam, Kyme. Plutarchosból tudjuk, hogy hogy szokott a kymei választott tanács a maga éjjeli üléseiben a feleletre vont legfőbb állami tisztviselőkkel is eljárni.

Hogy ezen kymei tanács tagjait a pontosi Herakleides szerint Pheidon által behozott ló tartási census alapján választották-e, avagy a Prometheus nevű kymei állampolgár indítványára behozott ezres bizalmi férfiak intézményének alapján-e? Ez mellékes kérdés. A fő az, hogy a kymei tanácsot, a mely pedig a tisztviselők feleletrevonását alkotmányjogilag gyakorolta, csakugyan választották. ¹⁾

Ha tebát beéri Barthélemy Saint Hilaire a képviseleti

lyesen jegyzi meg, hogy mennyire tévedett Montesquieu, midőn a képviseleti rendszerről azt állítja, hogy a (germán) őserdőkben lett az fölfedezve.

¹⁾ Kyme alkotmányára nézve 1. Strab. XIII, 3; — Plutarch. Quaest. Graec. 2; — Heracl. Pont. fr. "νομιον θαις, εχαστον επαναγεις τρεφειν ἑκπρον (πλειοσι μετεδωκε της πολιτειας). — Aristot. Pol. V, 5. Barthélemy Cumaevel látszik — alap nélkül — egy esetben összetéveszteni. Arist. Pol. II, 5, 12. jegyz.

rendszerűek ezen egyes, elszigetelt elemével Mantineiára nézve, be kellene érnie Kyrnére nézve is.

No de voltak egyéb görög államok is, a melyeknek szervezete sokkal közelebb járt a képviseleti rendszer alapgondolatához, mint akár Kyme, akár Mantinea.

Ott van mindjárt Elis.

Thukydides az elisi államot határozottan demokratának nevezi: pedig tény, hogy a felségi jogokat a peloponesusi háború idején nem maga az állampolgárok egybegyűlt összesége, hanem egy hatszáz tagból álló *ἑρρουσία* gyakorolta. Ezen *yspoa-ia* vagyis *senatus*, a korábbi időkben csak 90 tagból állott, a kiket az állampolgárok egybegyűlt összesége bizonyos családokból¹⁾ választott volt. Ezen alkotmányjogi alapon nevezte Aristoteles a maga *Πολιτικά*-jában az elisi államot oligarchiának: *τῆς πολιτείας γὰρ δι' ὀλίγων οὐσῆς τῶν γερόντων ὀλίγοι παύσαν ἐπινοῦσι διὰ τὸ αἰδίουσ εἶναι ἐνεργήκοντα ὄντας, τὴν δ' αἴρεσιν βουλευσεντικὴν εἶναι καὶ ἴμοιαν τῆ τῶν ἐν Λακεδαίμονι γερόντων.*

A kilenczven tagból álló *ἑρρουσία* közvetlenül azon Phormionféle alkotmányreformot megelőzőleg, melyet Plutarchos — nem pedig Thukydides — főlemlít,²⁾ — mint említém, 600 tagból állott és felségi jogokat gyakorolt, de e 600 tag nem egyes családokat képviselt többé, hanem az egész állampolgárságot. Ha *cooptatio* által egészítette is ki magát, később ezen 600 tagú *gerusia*: annyi kétségbevonhatlan, hogy első ízben szabad választás útján az állampolgárok egybegyűlt összesége által lön magalakítva és nem életfogytiglan, mint a kilencvenes *sxxXrπia* volt, hanem rövidebb időhuzamra.

Íme tehát egy államtestület, a mely felségi jogokat gyakorol, még pedig a legszélesebb mérvekben — és a melynek tagjai a nép által választatnak, lehet, hogy csak egy évre.

¹⁾ Thukyd. V. 47. Diodor. XI, 51. Aristot. Pol. V, 5, 8, h. 1. (1806, a 18) *βουλευσεντικὴν* helyett Selxneider ezt teszi: *δικαστικὴν*. Corai módosítását l. Barthélemy Saint Hilaire p. 421.

²⁾ Thukyd. (Bell. Pelop.) i, h. alkalmat vehetett volna magának e Phormionféle alkotmányreform előzményeit tüzetesen megbeszélni; de hasztalan keresünk nála e részben adatok után; Plutarchos (Praec. reipubl. gr. p. 255. Hutten) közlékenységének köszönhetjük, a mit e pontra nézve tudunk. H. 1. ö. Grote és Curtius i. h. h.

Mautineióban csak a tisztviselőket választják és vonják feleletre a nép választottái, de a felségi jogokat különben maga az állampolgárság gyakorolja. Elisben azonban az összes államügyeket a nép választottalak testületé intézi souveraine joggal — *κράτος* — a kormányzást, a törvények végrehajtását, a közigazgatást, a pénzügyeket nem kevesbbé, mint a hadügyet, a nemzetközi ügyeket, a háború és a béke jogát. Nem áll itt a háttérben ez idő szerint, mind e felségi jogok gyakorlására az *ἐκκλησία* — legfőlebb a *θεσιμοφύλακες*; — a »törvényőrei« szolgálnak támogatására, a mennyiben a törvények végrehajtása fölött hivatalból öröködnék. Ez a 600 tagú elisi *γερουσία* tehát mindenetre közelebb jött már a képviseleti rendszer alap gondolatához, mint a mantineiai másodfokú választók; és én nem haboznám e rendszert egyenesen ódon képviseletnek nevezni, ha bizonyosan tudnám, hogy nemcsak első megalakulásakor, de később is a nép által lőnek az elisi *γερουσία* tagjai választva. Valószínű, hogy ez később cooptatio után történt. Nem lehetetlen egyébiránt, hogy legalább egynéhányszor történt nép által való választás. Nem tartom ezt lehetetlennek; megmondom, hogy miért?

Elisben a város és a vidék egészen más természetű államjogi viszonyban állottak egymáshoz, mint ez a legtöbb görög államban, sőt talán abban az időben, éppen Elist kivéve, majdnem valamennyiben főnnállni szokott. Nem állott itt — Elisbeu — a vidék oly megszegyenítőleg alárendelt viszonyban az úgy nevezett élőhelyhez, mint egyéb görög államokban, sőt még a múlt század vége felé is Schweiz arisztokratikus kantonokban: hanem 469 óta város, vidék egy egyenjogú alapon szervezett egységes államot alkottak.¹⁾ Mutatja ezt azon *ἐπιστάτης*,

¹⁾ Az elisi állam alkotmánytörténelmére nézve I. Arist. Pol. V., 6; Plut. (Praec. Reip. Ger. i. h. Polyb. IV., 73.— Strab. VIII., 3. Pausan. VI. 26; V. 16. — Xenoph. Hellen. VII., 4; — Pausan. V., 7.— Harpocrat. és Pliavorin. *Ἐλευνοίηται* Bekkel- Anecd. Graec. I., 248. — Thucyd. V. 31., 47. — Pausan. V., 6. — Pausan. VI., 22. — Polyb. IV., 78. — Schumann (Griech. Alterst. I., 183.) így fejezi ki magát: »Und die städtischen Behörden, der Rath der Sechshundert und die Demiurgen scheinen, uacldem die früher bestandene Oligarchie der Neunzig lebenslänglichen aus gewissen Familien ausschliesslich ernannten Geronten abgeschafft war nach einem weniger oligarchiischen, wenn auch keineswegs rein demokra-

τῶσθ' ἡμῶσθ' jogköre is, a ki kevéssel a peloponnesosi háború után a lakedaimoni állammal békét kötött. Ez a tisztviselő nem az élőhelyen, nem Elis városában székel, hanem a tengeri kikötő-városban Kyllenében: és daczára ezen ódon államjogi szempontból föltűnő körülménynek, mégis nem ezen bizonyos helyi önkormányzatot élvező kikötő városnak, Kyllenének nevében kötötte meg a békét a lakedaimon állammal, hanem az egész elisi állam nevében. Valóban Oxylos törvényhozása óta nem egy vonás utal arra, hogy az elisiek másképp értelmezték sok tekintetben az egyenlőség fogalmát, mint az athéniak, és nézetem szerint, már csak ezért is megérdemlik Pausanias dicséretét, a ki Elis alkotmányát igen kitűnőnek nevezi.¹⁾ De Polybiosból is kiderül, hogy ezen állam szervezete nagyban eltért a legtöbb görög államétól. Nem kellett itt a vidék lakosainak jogsérelmeik jogorvoslásáért az élőhelyen, vagy mint mi mondanék, a fővárosban, (Eleiában) székelő bírósághoz befáradniok, mint ez az athéni és egyéb görög államokban, alkotmányjogi alapon, a törvény rendelete szerint, történni szokott. Nem; Elisben a vidék lakosai meg voltak kímélve ily kényszerhelyzettől; az egyes vidéki községekben, a hely színén szolgáltaták ki számukra erre hivatott, alkotmányjogilag hivatott közegek az igazságot. Így mondja ezt maga Polybios²⁾ — ἵνα τὸ τε δίκαιον αὐτοῖς ἐπὶ τόπου διεξάγῃται. — és hozzáteszi, hogy mindez azon buzgalom, azon nagymérvű buzgalom és előrelátó gondoskodás folytán történik így, a melyben — Polybios tanúságtétele szerint a kormányzat a vidéken lakókat részesíti:³⁾ διὰ τὸ μεγάλην ποιείσθαι σπουδὴν καὶ πρόνοιαν τοῦσθ' πολιτευομένωνσθ' τῶν ἐπὶ τῆσθ' χώρας κατοικοῦντων.

tischen Modus ernannt zu sein.« Semmi esetre sem szabatos nyelvezet ez: a 600 a ^{zürn} gyakorolta; e kifejezés, hogy »Städtische Behörde« e 600 főből álló souverain államtestületre éppen nem talál. — Egyébiránt bővebben fogok szólni mind erről a »Demokratie« ez. művem, sajtó alatt levő II. kötetének előszavában.

¹⁾ Pausan. Descr. Graec. i. h.

²⁾ Polyb. IV., 73., 8.

³⁾ Polyb. IV., 73., 6.: συμβαίνει τῆν τῶν Ἠλείων χώρων διαφερόντως οἰκεῖσθαι. καὶ γέμειν σωματίων καὶ κατασκευῆσθ' παρὰ τῆν ἄλλην Πελοπόννησον ἔναι γὰρ οὕτων οὕτω στέργουσι τὸν ἐπὶ τῶν ἀγρῶν βίον, ὥστε τινὰς ἐπὶ τοῦσθ' καὶ τρεῖσθ' γενεάς, ἔχοντας ἱκανὰς οὐσίας, μὴ παραβεβηκέναι τὸ παράπαν εἰς

Az elisi nép nagyon szerette a földművelést; dúsan termelt hazájok kendert, lent, byssost, déli gyümölcsöket; meglehetősen fokot ért el Elisben a közvagyonosság; e mellett a kyllenei kikötő élénk forgalmat biztosított ez épp annyira munkakedvelő, hajózáshoz is kitünőleg értő, mint vagyonos népnek, meszsze túl a Peloponnesoson. Ugyancsak Polybios mondja, hogy voltak vagyonos elisi állampolgárok a vidéken, a kik két-három emberöltőn át nem mentek be soha Eleia városába.¹⁾ Csodálkozunk-e még azután, ha azt látjuk, hogy az elisi állampolgárok nagy tömege éppen nem törte magát a közügyek intézhetése után, hanem józan munkában élvezte az alkotni ánynyújtotta szabadságot, és belenyugodni látszott abba, hogy ezen közügyeket helyette mások, az arra inkább hivatottak, mintegy az ő bizalmának letéteményesei időről-időre feleletre vonhatás mellett végezzék? Kivált, ha meggondoljuk, hogy Polybios szerint az elisi kormányzatnak volt gondja arra is, hogy mi se hiányozzék a lakosoknak az élet szükségleteiből — καὶ τὸν πρὸς βιωτικὰς χρείας μὴθὲν ἐλλείπει (!)²⁾

És ha ez így van: vájjon nem oda utalnak-e bennünket mind e kútfői adataink, hogy valószínűnek tartjuk a 600 tagú *ἑρρουσία*-nak, az elisi állam ezen felségi jogkört gyakorló legfőbb testületének, az első megalakulás időpontján innen is, nem cooptatio, hanem nép-választás útján történhetett betöltését?

Valóban ez esetben, kivételesen egy ódon képviseleti rendszerrel állanánk szemben; de ha nem is igazolható egy ily fölvét, positiv adatokkal: annyi tény, hogy még ez esetben is közelebb járt az elisi államszervezet — a főnebb részletezett

Ἡλείαν. E nevezetes helyet sem Grote, sem Schömann nem méltatták kellőleg. Hsl. ö. Tittmann: Harst. d. g-riech. Staatsverf. 365—368.

¹⁾ Polyb. IV., 72. i. h. De azt nem mondja Polybios, hogy ugyan-ezen vagyonos elisiek nem látogattak volna el a kikötő városba, Kyllenebe l Hsl. ö. Curtius Griech. Gesch. i. h. 2.

²⁾ Polyb. IV., 73., 6. — Voltak, a kik socialistikns szellemű törvényhozásra gondoltak ez ötleből, és ugyan már Oxylos ősrégi törvényének (Arist. Pol. VII., 2., 5.) agrárius politikát üzni látszó mozzanatai folytán is, ámde adataink e részben sokkal hiányosabbak, semhogy positiv nézetet szabadna koczkatatnunk. Hsl. ö. Grote és E. Curtius ii. hh.

mozzanatok alapján — a képviseleti rendszer alapgondolatához, mint Mantinea.

Az elisi alkotmány e nevezetes sajátlagossága indíthatta Hippias sophistát arra, hogy összehasonlító tanulmányokat tegyen a különböző görög államok szervezete fölött, és ha az irodalom történetében Hippias csakugyan úgy tűnik föl, mint a görög összehasonlító politika első nevesebb művelője:¹⁾ a tanulság ebből aligha lehet más, mint az, hogy egy gondolkodó politikusban ez az elisi állam a maga egészen sajátzerű — mint látók, csaknem képviseleti rendszeren alapuló — szervezetével rendkívül termékenyítő eszméket ébreszthetett már az antik világban is. Kár, hogy Barthélemy Saint Hilaire figyelmét ez elkerülte.

A harmadik görög állam, melynek szervezete némileg a képviseleti rendszerre emlékeztet, a dór Knidos²⁾ Kis-Azsiában. Azon demokratikus forradalom előtt, a melyet Aristoteles a Politika V. könyvében főlemlít, Knidos egészen sajátzerű oligarchia volt. Hatvan tagból álló államtestület állott az államügyek élén e czímmel *πρόβουλοι* és e jelzővel *ἀμνημονεσ*, a mi Plutarch szerint annyit jelentett, mint feleletre nem vonhatók. Más államban e kifejezés *πρόβουλοι* előkészítő államtanácsot jelent: ámde kútfőink azt mondják, hogy Knidosban e hatvan *ἀμνημονε*? felségi jogokat gyakorolt. A mi a képviseleti rendszerre emlékeztet ez államtestben, ez azon bevégzett tény, melyszerint annak tagjai a nép által lőnek választva. *Πρόκριται ἐκ τῶν ἀρίστων* mondja Plutarchos: tehát a legelőkelőbb családok tagjai közül, még pedig életfogytiglan. És éppen ez utóbbi mozzanat sőt oly jelleget a knidosi államszervezetre, a melynél fogva azt kevésbé vonhatjuk párhuzamba a modern képviselet fogalmával, mint az elisit. Hogy a nagy csillagász és állam-bölcs Eudoxos³⁾ minő viszonyban állott ezen 60 tagú állarn-

¹⁾ L. Fragm. Histor. Graec. ed. C. Mueller. és O. Müller. Gesch. Bit. d. Gr. valamint Bergk. és Blass Gr. Beredsamk. I., 205. köv.

²⁾ Pausan. X., 11. Herod. I., 174, Strab. XIV., 2. Pausan, VIII., 30., V., 24. Schol. Theocr. XVI. 68. — Piát. Quaest. Graec. 4, Strab. IX. 3. — Aristot. Pol. V., 6. Hrl. ö. o. Müller. Die Dorier, II. 172. (Bővebben majd a »Demokratie« ez. művem II. kötetében.)

³⁾ Diog. Laert. VIII., 86. Hsl. ö. Zeller. Gesch. Phil. d. Griech. »Eudoxos.«

testület által jellemzett oligarchiái alkotmányhoz: erről nincs biztos tudásunk. Alkotmányozott ő is; de ha e 60-as alkotmány az ő eszméje volt, ez esetben a *πρόκριτοι ἐκ τῶν ἀριστῶν* aligha jelenthet vala előkelő családokat. Ez esetben minden valószínűség szerint csakis az egyénileg legkitűnőbb állampolgárokat jelezhetette.

Hátra van még egy görög állam, a melyben kísérlet történt bizonyos államcsinyszerű alkotmányozás alkalmából, ha nem is céltudatosan a képviseleti rendszer alap gondolatának irányában, hát mégis oly módon, a mely a modern képviseleti rendszer hiányainak pótlására, helyesebben a modern képviseleti rendszer meghamisítására e század elején alkalmazásba vett szervezeti módozatra emlékeztet.

Értem azon államszervezetet, melynek tetőzetét a Négy-százak uralma léptette életbe 412-ben. Athénben.

Azon csúfos kudarcz után, melyet az athenei demokracia a siciliai rablókalandszerű háborúban szenvedett volt, a hagyományos tümeguralom sorsa el volt határozva. A mit Solon, Kleisthenes, Aristeides és Ephialtes alkotmányjogi kezdeményezései, reformjai közel két évszázad folyamában a világ bámulatára létrehozta volt, annak most bukni kellett az oligarchikus *ἐταίρια*-k és a Sokrates tanítványainak pillanatnyi — ad hoc — szövetsége előtt. Alkibiades, mint szökevény csak a Samosnál állomásozó atlienei hajóhad legénységét csábította mindenféle Ígéretekkel; Peisandros a köznép elégteleneit, az irodalmi képzettségű Phrynichos az előkelő ifjakat, a conservativ összeesküvők e főtámaszát, hitegették. »Nem lehet a háborút folytatni, pedig vissza kellene szereznünk a frigy társakat: mert különben nem élünk meg ily nagy lábon a tulajdonképi athéni államból. Csak ha pénzt kaphatnánk a perzsa királytól, csak akkor vehetnők föl újra a harcot a lakedaimoniak ellenében. Adna a perzsa király nekünk, athénieknek nevezetes pénzbeli segílyt; kieszközölte ezt már titokban Alkibiades; de hát ez csak azon föltétel mellett lön számunkra kilátásba helyezve, ha más módon szerveznők a demokraciát, mint ez eddigelé történt.«¹⁾

¹⁾ A kútföket és azok kritikai feldolgozását minderre vonatkozólag I. »Die Demokratie« ez. művem I. k. 307. köv. 1-t. Hsl. ö. Wattenbach

Így édesgették magukhoz Tkukydides szerint az athenei állampolgárság különböző rétegeit Peisandros, Pkrynichos és Theramenes is.¹⁾

Ámde a szellemvilág emberei is kezét fogtak e különféle pártállású elemekkel és azon alapgondolatot, a melyre a megdöntendő tömeguralom romjain az új államszervezetet ráépíteni igyekeztek, mindezen gyakorlati pártemberek és összeesküvők egyenesen Sokrates egyik tanítványától, Rhamnos-beli Antipbontól kölcsönözték. Ki volt ez az Antipbon? Tku-kydides azt mondja felőle, hogy olyan férfiú, a kinél nem ismert erősebb szellemet Athén. Hatalmas a gondolatban, rendkívül hatályos a kifejezésben, és neki is, Tbukydidesnek. tanítómes-tere volt.²⁾

Az államcsíny sikerült. A négyszázas államtestület, mint autokrator vonúlt be a Poukso-᾿piov-ba. Viselt dolgai nagy mérvben kell. hogy érdekeljék a történeti)uvárt: a mi azonban jelen értekezésem keretébe beletartozik: ez a Négyszázas államtestület szervezete, illetőleg megalakulásának összeállítási módozata.

Quadrig. i. h. — Grote nagyon részrehajlóan nyilatkozik a 400-ról. Hsl. ö. Curtius ül. h.

¹⁾ U. o.

*) Thucyd. VIII., 68: ὁ μὲντοι ἅπαν τὸ πρᾶγμα ξυμβαίει, ἥτοι τρόπιον κατέστη ἐς ταῦτο, καὶ ἐκ πλείστου ἐπιμεληθεὶς Ἄντιφων ἦν, ἀνὴρ Ἀθηναίων τῶν καθ' ἑαυτὸν ἀρετῆς τε σὺδενός, ὕστερος, καὶ κράτιστος ἐνθουμηθῆναι γινόμενος καὶ ἃ ἂν γινώη εἰπεῖν, καὶ ἐς μὲν δῆμον οὐ παριών οὐδ' ἐς ἄλλον ἀγῶνα ἐκούσιος σὺδένα, ἀλλ' ὑπόπτως τῇ πλήθει διὰ δόξαν δεινότητος διαχειόμενος, τοὺς μὲντοι ἀγανακτιζόμενος καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ ἐν δῆμῳ πλείστα εἰς ἀνὴρ, ὅστις ξυμβαλεύσατό τι, δυνάμενος ἀφελεῖν. — **Hogy Antiphon** az államügyekkel elméletileg is nagyon tüzetesen foglalkozott, kiderül ez beszédeinek és értekezéseinek töredékeiből, (Fragm. Orat. Attic. ed. Didót) a melyeket az olvasó kritikailag felhasználva találанд »Deniokratie« ez. művem I. kötetének jegyzeteiben a 680. l. kezdve. — Hogy Antiphon e töredékei közé több a bölcsező Antiphon töredékeiből vegyült volna oda, ezt határozottan tagadom. Különbben az onus probandi itt nem engem illet, hanem azokat, kik az ellenkezőt állítják. — Hsl. ö. Blass i. h. és E. Curtius »Gr. G.« i. h. — Hogy Grote Antiphont lehetőleg jelentéktelen és rosszsziszemű zugügyvéddé igyekszik letörpíteni, ez nagyon érthető művének egész irányából. Az »Advocate of the Demos« mint Grote magamagát nevezi, nem is állíthatta volna Antiphont, az Ephialtes-Kleon-féle tömeguralom megbuktatóját magasabb szobortalapzatra; különben ellenmondásba jött volna saját magával. Hsl. ö. Wattenbach, Quadrig i. h.

Thukydides szerint a Négyszázas autokrator államtest összeállítására a győztes szövetségzet által egybehívott *ἐκκλησία*-ban következő indítvány történt: VIII. 67: *προέδρου τε ἐλέσθαι πάντες ἀνδρας, τούτους δὲ ἐλέσθαι ἑκατὸν ἀνδρας, καὶ τῶν ἑκατῶν ἕκαστον πρὸς ἑαυτὸν τρεῖς.* »Válasszson a souveraine népgyűlés, az *ἐκκλησία* öt előülőt, vagy mint mi mondanék, öt elnököt, ez az öt elnök válasszson száz tagot, és e száz közül minden egyes tag válasszson még maga mellé hármat.« Az indítvány elfogadtatván, ezen az alapon alakúit meg a Négyszázas államtestület, — még pedig felségjogi teljhatalommal — *ἀρχεῖν ὅπη ἀν ἄριστα γιγνώσκως: αὐτοκράτορας* Az eddigi souveraine népgyűlés helyett, a melynek minden teljes korú athenei állampolgár, számszerint vagy. 21,000 athenei állampolgár tagja volt, egy ötezer állampolgárból állandott népgyűlés helyezettett ugyan kilátásba, de a Négyszázas autokrator államtestület még ugyanazon államsínyt elkövető, vagy legalább jóváhagyó *ἐκκλησία* részéről azon felhatalmazást nyerte, hogy csak akkor hívja egybe ezen Ötezeret, a mikor jónak látja — *καὶ τὸς πενταχιλίους δὲ ξυλλέγειν, ὁπόταν αὐτοῖς δοκῇ.*

Első pillanatra belátjuk, hogy itt nem annyira a modern képviseleti rendszer alap gondolatával van dolgunk, mint a képviselet alapjának teljes fölfordításával. Ott, a hol öt ember választ százat és e száz közül minden egyes tag választ még maga mellé hármat, ott a Négyszázas autokrator államtestület alapja túlnyomó nagyrészben nem a nép bizalmának letéteményese, hanem csak azon öt emberé. A képviseleti rendszerre ezen egész szervezetből csak azon egy mozzanat emlékeztet, hogy legalább azt az öt embert a nép választja; minden egyéb vonás inkább a Siéyes-Napoléon-féle consulsági alkotmánynak azon czikkelyére emlékeztet, a mely a Sénat conservateur összeállításának módozatát állapítja meg.

Halljuk csak, hogy hangzik¹⁾ ezen 17 99-diki alkotmány-cikk: »Constitution de la République Francaise. Du 22 Frimaire An VIII. (Votée par 3,011,007 suffrages) Titre II. Du Sénat conservateur. §. 24. — Les citoyens Siéyes et Royer

¹⁾ Les Constitutions d'Europe et d'Amérique. Revueilles, par M. E. Laferriere Revues par M. A. Batbie. Paris, 1869. p. LXXVII.

Ducos, consuls sortant, sont nommés membres du Sénat conservateur; ils se réuniront avec le second et le troisième consul nommés par la présente Constitution. Ces quatre citoyens nomment la majorité du Sénat, qui se complète ensuite lui-même.«

Tehát négy ember, — Sièyes, Royer Ducos, Cambacérés és Lebrun — ez a négy ember választja a 80 tagból állandott senatus tagjainak többségét, tehát 4 ember többet választ, mint 40-et, és e többség azután saját maga egészíti ki magát 80-ra.

Nem tartozik ide kutatni, hogy egyfelől Sièyes,¹⁾ a ki az eredeti javaslatot benyújtja, másfelől Bonaparte tábornok, a ki azt a maga Ízléséhez szabja vala, honnét merítették a képviseleti rendszernek e csúcsára állított pyramisban gyönyörködő paródiáját? Elvitázhatatlan azonban a szellemrokonság, a mely egyfelől az athenei Négyszázasként autokrator állam testület szervezetében, másfelől pedig a Franciaország 1799-diki consulsági alkotmányának imént idézett mozzanatában, a Sénat conservateur egybeállítás módjában nyilvánul.

Végül, még egyet. Azon Ötezer állampolgárt, a kiknek egybehívására a Négyszázasként autokrator államtestület fölhatalmazást kapott, — ezen ötezer állampolgárt illetőleg — Thukydides szerint a Négyszázasként a közönséget azzal kecsgettették, hogy idővel ezen Ötezer állampolgár közül minden egyes állampolgár tényleg részt fog majd vehetni az állam kormányzásában, a mennyiben t. i. szakaszonként időről-időre mindig másik Négyszáz ember fogja egymást az autokrator államtestületben fölváltani. Thukydides ezen hitegetést következőleg fejezi ki:²⁾
VIII, 93: λέγοντες τοὺς τε πεντακισχιλίους ἀποφανεῖν, καὶ ἐκ τούτων ἐν μέρει, ἢ ἂν τοῖς πεντακισχιλίους δοκῆ, τοὺς τετρακοσίου εἴσεσθαι.

¹⁾ L. Oeuvres compl. de Sièyes és az ő kl'it. biogr. Sem Paul Janet, sem Róbert von Mohl, Blunscilii nem méltatják Sièyes államtudományi jelentőségét kellő éllel.

²⁾ Thucyd. Bell. Pelop. Vih., 93. Kár, hogy Müller-Strübing, a ki Thukydides művének gyöngéit más kérdésekben oly találó érvekkel domborítja ki, nem tette még e 400-as alkotmányphasist behatóbb tanulmány tárgyává. — Hsl. ö. Roscher, Thukyd. és Grote, Curtius i. h. — Perrot, Droit public d'Athènes i. h.

Voltak, a kiket e szavak $\xi \text{ \acute{a}\nu \tau\omicron\iota\varsigma \pi\epsilon\upsilon\tau\alpha\kappa\iota\sigma\chi\iota\lambda\iota\omicron\iota\varsigma \theta\omicron\kappa\eta}$ annyira megleptek, hogy a képviselet eszméjére gondoltak. Ha azzal kecsegteti a népet a tényleges hatalom, hogy az autokrator államtestületbe az ötezer közül négyszáz oly módon fog fölvetetni, a mint ez az ötezernek tetszeni fog: úgy ebben az Ígéletben nem rejlik-e az, hogy jövőre csak oly Négyszáz állampolgár fogja az athenei államot kormányozni, a kiket az ötezer állampolgár bizalmával fog megajándékozni?

Igen, ha e szavak alatt $\xi \text{ \acute{a}\nu \theta\omicron\kappa\eta}$ csak a választást lehetne érteni: ez esetben tisztán állna előttünk a képviseleti eszme. Ámde jelenthet e szócska egyebet is, vonatkozhatik az a sorrendre, meg a phylék figyelembe vételére vagy mellőzése is.

A mi pedig még kétesebbé teszi a dolgot, ez e kifejezés: $\acute{\epsilon}\nu \mu\acute{\epsilon}\rho\epsilon\iota$. Hogy mi mindent jelenthet ez a kifejezés: erre nézve tán felvilágosítást nyerhetünk Aristoteles Politika-jának VI. könyvéből, a hol Mileti Telekles alkotmánytervezetére történik utalás. A $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha} \mu\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma$ itt éppeu oly kevésbé utal képviseletre, mint a hogy nem utal Aristoteles tulajdon megjegyzésében; mindkét esetben csak azt jelenti, hogy nem egyszerre, hanem szakaszonként részeltessenek az összes állampolgárok az állam kormányzásában; egyik szakasz a másik után, míg **valameunyre rá nem került a sor.** ($\tau\omicron \kappa\alpha\tau\acute{\alpha} \mu\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha} \mu\eta \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\varsigma \acute{\alpha}\theta\rho\omicron\upsilon\varsigma, \omicron\upsilon\sigma\pi\epsilon\rho \acute{\epsilon}\nu \tau\eta \pi\omicron\lambda\iota\tau\epsilon\iota\alpha \tau\eta \text{Τηλεκλέους} \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota \tau\omicron\upsilon \text{Μιλησίου} (\kappa\alpha\iota \acute{\epsilon}\nu \acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha\iota\varsigma \delta\acute{\epsilon} \pi\omicron\lambda\iota\tau\epsilon\iota\alpha\iota\varsigma \beta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\upsilon\omicron\nu\tau\alpha\iota \acute{\alpha}\iota \sigma\upsilon\nu\alpha\rho\chi\iota\alpha\iota \sigma\upsilon\nu\iota\omicron\upsilon\sigma\alpha\iota, \acute{\epsilon}\iota\varsigma \delta\acute{\epsilon} \tau\acute{\alpha}\varsigma \acute{\alpha}\rho\chi\acute{\alpha}\varsigma \beta\alpha\delta\iota\zeta\omicron\upsilon\sigma\iota \pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\varsigma \kappa\alpha\tau\acute{\alpha} \mu\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma \acute{\epsilon}\kappa \tau\omicron\upsilon\nu \phi\omicron\lambda\omega\nu \kappa\alpha\iota \tau\omicron\upsilon\nu \mu\omicron\rho\iota\omega\nu \tau\omicron\upsilon\nu \acute{\epsilon}\lambda\alpha\chi\iota\sigma\tau\omicron\nu \pi\alpha\nu\tau\epsilon\lambda\omega\varsigma, \acute{\epsilon}\omega\varsigma \acute{\alpha}\nu \delta\iota\acute{\epsilon}\xi\acute{\epsilon}\lambda\theta\eta \delta\iota\acute{\alpha} \pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu).$ ¹⁾

Nem támogathatják a képviseleti eszmére ezen sv pipei és ezen p kapcsolatában ráismerhetni vélelmezők nézetét Aristoteles azon sorai sem, a melyekkel ez, kevésbé a Teleklesre történt hivatkozás után a szakaszonkénti tanácskozás előnyeit nem annyira fejtegeti, mint érintgeti. Értem e sorait²⁾ a Politika VI.

¹⁾ Arist. Pol. VI., 14., 1298. a. 13.

²⁾ Arist. Pol. VI., i. h. Solon-Kleisthenes féle βουλή jogköréről I. »Die Demokratie« c. művem I. k. 114. s köv. Hsl. ö. Gilbert: Staatsr. Ath. (a Griech. Staatslert. I. kötetében) és Karl Fr. Hermann meg Schömann ismert műveit. H. I. ö. Perrot, Le droit public d'Athènes i. h. h.

könyvének: συμφέρει δὲ καὶ τὸ αἰρετοῦς εἶναι τοὺς βουλευομένους ἢ κληρωτοῦς ἕσθους ἐκ τῶν μορίων. Mert e sorokban nem auto-krator, nem felségi jogkört gyakorló államtestületről, hanem inkább csak afféle βουλή -ről van szó, mint a minő Athénben a Solou-Kleisthenesféle βουλή volt.

Ím a kutatás anyaga; méltattuk azt kritikailag; vonjuk már most le az eredményeket.

Barthélemy Saint Hilaire téved, midőn azt hiszi, hogy Mantinea államszervezetében közeledett kizárólag a görög államélet a képviseleti rendszer alapgondolatához.

Fölismerhetni a görög világ irodalmi hagyatékában e közeledésnek egyéb nyomait is. Knidos ἀμνήμονες-e, Athén Négyszázas autokrator államtestületének egy némely vonása szintén emlékeztethet a képviseleti rendszer alapgondolatára; leginkább közeledett azonban a képviseleti rendszer alapgondolatához az elisi állam 600-as souverain tanácsa egybeállításának módozata a Phormion-féle alkotmány reformot jóval megelőzött időkben, különösen pedig első megalakulásakor, vagyis azon időpontban, a melyben az örökölt 90-es souverain államtest helyét közjogilag elfoglalta.

Mindez azonban nem céltudatos alkotmányozás volt a képviseleti rendszer eszméjének irányában, hanem csakis mint a viszonyok nyomása alatt keletkezett, többé-kevésbé pillanatnyi kísérlet, jelentkezik alkalomszerű közjogi modus vivendi biztosítására. Az elisi állam természete még leginkább megengedi azon sejtelmet, hogy e modus vivendi egyszerűen többször is vétetett alkalmazásba. Ámde kútfőink hiányos volta miatt nem egyéb ez pusztá sejtlemnél.

Nem; a görög állam már egész lényében ellentállott volna egy ily eszme, sőt már egy ily modus vivendi állandó meggyökereztetésének, az egységes állam közjogi körén belüli alkotmányos gyakorlatban. Még akkor is, ha találkoztak volna állambölcsek, a kik a képviselet eszméjében vélték volna föltálhatni a mentő gondolatot. Ily gondolatának nyomait azonban görög állambölcs nem hagyta az utókorra.

Valóban, e mentő gondolat nem lön osztályrésze sem a görög világ temérdek apró államainak, sem a római köztársaságnak.

Sem az aitolok szövetségének nem jutott eszébe, hogy a személyes megjelenés jogán alapuló szövetséges gyűlésnek, a **Παναϊτώλιον**-nak souverain jogkörét a nemzetközi képviselet alapján nyugvó áxdlvj-oi tanácsára, vagy a szintén képviseleti alapon nyugvó **συνέδριον**-ra ruházza; sem az achaii szövetségnek nem, hogy a képviseleti alapon nyugvó **βουλή**-ra bizza mindazon nagyobb fontosságú nemzetközi ügyek elintézését, a melyek a személyenkénti megjelenésre, tanácskozásra és szavazásra jogosított összes acbaili állampolgárok egyetemes gyűlései elé tartoztak.

De hisz ugyanezt látjuk Rómában. Azért, hogy Sylla a 300 új senator belépése fölött leszavaztatta a comitiákat: nem akadt még sem néppárti tribunus plebis, sem a »paucorum dominatus«-szal rokonszenvező államférfi, a kiben a képviselet eszméjét ébresztették volna föl a szabad ég alatt tanácskozó és felségi jogokat gyakorló comitia tributák iszonyú tömegei. Meghódolt volt már a római köztársaságnak nemcsak majdnem egész Nyugat, de majdnem egész Kelet-Európa, sőt Ázsia jó része is; a római állampolgárok száma meghaladta a 900.000-ot; ámde azért, midőn azt látták, hogy a tanácskozásra jogosított szavazatképes rómavidéki római állampolgárok is már kénytelenek a fákra mászni, vagy a háztetőkről hallgatni a comitiák vitatkozását, szónoklatait, mégsem arra érezték magokat indítva, hogy a cortiniumi szövetséggyűlés szervezetét válaszszaak mintaképpül egy ily óriási földterületen szanaszét fekvő római állampolgárok alkotmányos joggyakorolhatásának józan biztosítására, — hanem inkább dőltek a Caesarok karjaiba.

A képviseleti rendszer megmenthette volna talán Görögországot, — megmenthette volna talán magát Rómát roppant birodalmával: ezt hiszik még ma is sokan.

Részemről azonban a mellett maradok, hogy sem a görög, sem a római államélet nem volt alkalmas a képviseleti rendszerre, mert úgy ebben, mint amabban, hiányoztak annak előfeltételei.

A
NÉPOKTATÁS HAZÁNKBAN
1869.1884.

L Á N G L A J O S ,

L. TAGTÓL.

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.)

(Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának ülésén, 1886. márcz. 5.)

B U D A P E S T , 1886.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

Budapest, 1886. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája

A népoktatás hazánkban.

1869—1884.

A népiskolára vonatkozó legrégebb adatokat a közoktatási minisztérium második jelentése tartalmazza, melyet már Pauler miniszter adott ki, és ha nem csalódunk, Molnár Aladár fogalmazott. Ez adatok az 1842. 1857. és 1865. évekre vonatkoznak, s a következőkben foglalhatók össze. Az iskolába járók száma e három év alatt volt: 691,776, 828,500 és 985,000. Az iskolák száma 8,862, 12,076 és 13,245. A tanítóké 9,049, 12,861 és 17,792. A mivel szemben 1869-ben volt 1.152,115 iskolába járó gyermek, 13,798 iskola és 17,792 tanító.

A hazai közoktatásról szóló azon első és egyetlen jelentés, melyet a magyar modern közoktatás nagy apostola és megteremtője, br. Eötvös József tett közzé, erélyes nagy vonásokban igen sötét képet ad még az utolsó évről is. Időzzünk egy pillanatra e kezdetleges és szomorú viszonyoknál, hogy annál jobban örvendhessünk a fejlődésnek, melyet tapasztalni fogunk, és annál elfogulatlanabbak lehessünk a még mindig mutatkozó hiányok és fogyatkozások megítélésénél, az elérendő czélok kitűzésénél.

1869-ben 11,903 község közül 1712-ben nem volt egyetlen iskola sem. S ez még nem a legnagyobb baj, mert ezek jobbára kisebb községek, hol átlag 30—60 gyermek nő fel tanulás nélkül. Sokkal nagyobb baj, hogy a nagyobb városokban szintén mindenütt aránytalanul kevesek voltak az iskolák a kellő számú gyermekek befogadására. Szegeden, Szabadkán, Debreczenben. Kolozsvárott, Kecskeméten, Pozsonyban, Temesvárott, Kassán, az ország legfőbb értelmi gyűpontjaiban a népiskolákban nem fért el a tanköteles gyermekek fele, haramada, olykor alig több, mint egy negyede. Arról nem is szólva, hogy a tan helyiségek legnagyobb része, melyekben sokszor 200 gyermek is szorongott egész napon át, egyáltalán nem érdekelte meg az emberi hajlék, nem hogy az iskola nevét.

Hasonló sőt még komorabb képet kapunk a tanítókról. 1.152,115 iskolabájáró gyermekre jutott 17,792 tanító. E szám elégtelen volt már az iskolabájárók akkori tömegéhez képest. Mert igaz ugyan, hogy átlag 70 tanuló jutott csak 1 tanítóra, minthogy azonban sok kis községben 20 — 30 tanuló esik egy tanítóra, a nagyobb községekben sok helyütt 200 gyermek is jutott egy oktatóra. Nem szabad azonban feledni, hogy azok száma, a kik tanításban nem részesültek, 1.132,626-ra ment, és így majdnem egyenlő volt azokéval, a kik tényleg iskolába jártak. Közel még egyszer annyi tanuló mellett 10,000-nél valamivel többre teszi a jelentés azon tanítók számát, a kikre még szükség van, hogy a hiányzó iskolákat felállítani és kellő tanerővel ellátni lehessen. Az időt azonban, a mely alatt ez eredmény bekövetkezhetik, a legjobb akarat s a legnagyobb áldozatkészség mellett is, legalább 15 évre teszi ezen 1870-ben közzétett jelentés, s e részben főleg a tanítóképezdek szaporítását és internatussal való ellátását követeli.

Az oktatók elégtelen számánál is leverőbb jelenség a működő tanítók nagy részének képzetlensége, hogy ne mondjuk egyenesen, tudatlansága. A tanítók legnagyobb része nem ismeri a legegyszerűbb taneszközöket, térképeket, földgömböket, természetrajzi ábrákat, és azért természetesen a tanításra nem is használhatja. A természettani legközönségesebb ismereteknek oly híját mutatják, hogy, tanfelügyelők jelentése szerint, több helyen a villámot vagy az u. n. mennykővet, mint a felhőkből aláhulló kocsonyás anyagot vagy éppen mint követ ismertették a gyermekek előtt. Még ezt is felülmúlja azonban egy másik adat, a mely szerint csak egy megyében: Zemplénben 17 oly felekezeti tanító volt, a ki írni nem tudott. De a tanítók képzetlensége és tudatlansága sem képezi az utolsó bajt. Mert hozzájárul még ehhez a legtöbbször mondhatatlanul silány fizetése, a mely mellett éppen a jobbak mindenféle más keresettel, kántorsággal, sőt jegyzőséggel is kénytelenek foglalkozni, a mikor aztán sikeres tanítói működést még csak remélni sem lehet.

Mindezeket szem előtt tartva, a jelentés a népoktatás czéljára ekkor fordított 3.760,112 forintot fölötte kevésnek tartja, és tovább menve megkísérli meghatározni azon összeget, a melyre szükség volna. Szám szerint csak a személyi

szükségeket sorolja, 25,000 rendes tanító fizetését 300 frtjával és 3500 segédtanítót 200 írtjával. Ez maga kitesz 8.200,000 forintot. S minthogy ez összegben a dologi kiadások sem szerepelnek, legalább 8.500,000 forintot tart szükségesnek arra, bogv népoktatásunk kellő karba helyeztessék.

Egy további akadály gyanánt említi a jelentés a szülők közönyét, idegenkedését, sőt sok helyütt merő ellenszenvét az iskolák ellen. A mulasztásokat csak kisebb részben tulajdonítja a szegénységnek, jóval nagyobb részben a szülők balvéleményének, mert több eset merül föl, hogy épp a jobb módú szülők 8—10 forintot is ígérnek a tanítónak, ha nem jelenti fel gyermekeik mulasztását a tanfelügyelőnek. E szerencsétlen előítélet mutatkozik még abban is, hogy számtalan szülő, kinek az pedig módjában állana, a legolcsóbb tankönyveket és taneszközöket sem akarja gyermekeinek megszerezni. S hogy a nehézségekkel végezzünk, meg kell említenünk még a felekezeti féltékenységet, mint a nem legkisebbet azon beláthatatlan számú tényezők közt, melyek népoktatásunkat akkori kezdetleges állapotára kárhóztatták és további fejlődésében feltartóztatták.

A sok sötét vonás mellett van azonban a fénynek is egy sugára, a derűnek is egy mosolya. Az érdeklődés, mondhatni lelkesedés, mely sok helyütt, különösen nyilvános alkalmakkal, községeknél úgy, mint egyeseknél, a tanfelügyelő ünnepélyes fogadtatásában nyilvánul, de fájdalom, ritkán jelenkezve másban mint buzgó óhajtásokban az iránt, hogy »népnevelés jöjjön el a te országod«, vagy legfőlebb hangzatos ígéretekben, de a mely ritkán éli túl a magasztos pillanatotokat, és azután csak hazajáró lélek gyanánt kísért a tanfelügyelők panaszos aktáiban.

Ha véletlenül elfeledtem volna, kell-e még külön figyelemzetnem, hogy e jelentés hazánkra vonatkozik.

Láttuk a kezdetet, a honnan kiindulni kellett, most lássuk a fejlődést, melyet az utolsó tizenhat év felmutathat. A részletezést illetőleg meglehetősen ragaszkodtunk a jelentések beosztásához és foglalkozni fogunk: 1. a tankötelesekkel, 2. az iskolabjárókkal, 3. az iskolába járás eredményeivel, 4. az iskolákkal, 5. különösen az állami iskolákkal. 6. a tanítókkal és a tanítás eredményével. 7. az iskolák és tanítók anyagi viszonyaival, és 8. a népoktatással kapcsolatos tanintézetekkel.

I.

Népiskolai statisztikánk első tárgyát a tankötelesek száma és aránya képezi. Törvényünk, az 1868. XXXVIII. t. ez. 1. §-a szerint: a tanköteles kor a befejezett 6 évtől a befejezett 15 évig terjed. E kilencz évre terjedő korosztály az 1880-iki népszámlálás szerint, népességünknek mintegy 18%-át teszi. A hivatalos kimutatásokban (1. az I. táblát) a tankötelesek aránya mindazáltal nem igen haladja túl a 16%-ot. E számnál nagyobb arányt csak 1869-ben és 1870-ben találunk. E két adat hitelességét azonban az utóbbi jelentések kétségbevonják. 1871-ben 15.90% még a tankötelesek aránya. Ettől fogva fokozatos hanyatlást látunk 1879-ig, a midőn a tankötelesek aránya 15.14 %. Ez arány csekélységénél azonban kétségtelenül nagy része van azon körülménynek, hogy 1879-ben a valóságos népszám csekélyebb volt, mint az, a mely a népmozgalmi adatok nyomán az arány-kiszámítás alapjául szolgált. 1880-tól végre majdnem folytonos fejlődést mutat a tankötelesek száma, a mennyiben 15.28, 15.32, 15.88, 15.87 és 16.09 %-ot tesz az utolsó év alatt. Hasonlókép emelkedést mutat ez időszak alatt a tankötelesek abszolút száma, mely az 1880-iki 2.097,490-ről 2.278,917-re emelkedett 1884-ben. Bármily örvendetes legyen is ez emelkedés, az országos statisztikai adatok, úgy látszik, oda mutatnak, hogy az iskolai hatóságok által kimutatott szám még mindig elmarad a valóság mögött.

Megerősít e föltevésben egy részletes kimutatás (I. a II. táblát), mely törvényhatóságonként adja a tankötelesek számát 1884-ről s a megfelelő korosztály arányát az 1880. népszámlálás szerint. E kimutatás szerint ugyanis csak Békés, Sopron, Szatmár, Brassó, Gömör és Temes mutat több tankötelest 1884-ben, mint a mily számot ad a megfelelő korosztály 1880-ban.

E kimutatásból egyébiránt láthatjuk azt is, mily végtelen nagy eltéréseket mutat a tankötelesek aránya a különböző törvényhatóságok szerint. A maximumot Békés adja 1000 lakosra 203-mal, a minimumot Torda-Aranyos 113-mal.

Egyenkint tekintve a törvényhatóságokat, 1000 lakó után 200-nál több tankötelest mutat fel Békés;

190 — 200 tankötelest Sopron, Fiume és Szatmár;

180—190-et Brassó, Veszprém, Szepes, Győr, Komárom, Bars és Arad;

170—180-at Fehér, Ung, Sáros, Árva, Trencsén, Gfömör, Zólyom, Esztergom, Nyitra, Turócz, Vas, Csik, Csanád, Temes» Máramaros, Bereg, Pozsony, Bács és Zala;

160—170-et Tolna, Somogy, Moson, Udvarhely, Zemplén, Pest, Heves, Hont, Borsod, Háromszék, Krassó és Liptó.

Mindezen törvényhatóságokban az arány meghaladja az országos átlagot.

150 —160 tankötelest mutat Maros-Torda, Ugocsa, Nógrád, Budapest, Abauj-Torna, Hajdú, Torontál, Bihar, Jász, Szeben, Szilágy, Csongrád és Fogaras;

140—150-et Nagy-Küküllő, Baranya, Huuyad, Alsó-Fehér és Szabolcs;

130—140-et Szolnok-Doboka és Kolozs;

120—130-at Beszterce-Naszód;

110—120-at Kis-Küküllő és Torda-Aranyos.

A tankötelesek csekély száma egyes, főleg nem magyar ajkú megyékben, első tekintetre szembeötlik. S habár, mint azt a táblázat mutatja, ugyanott az ifjabb korosztályok is jóval csekélyebbek, az arány még így is igen kedvezőtlen marad. A mi a főváros kisebb arányát illeti, az első sorban szintén azzal függ össze, hogy itt, mint a nagyobb városokban általában, az ifjabb korosztály is csekélyebb, 1000 lakóra 160. Arra azonban, hogy a tankötelesek aránya még ezen is alul maradjon, összesen 155-öt téve 1000 lakóra, semmi elégséges okot nem látunk, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy egyes, habár kevés törvényhatóságokban, a tankötelesek száma meg is haladja az illető 6—15 éves korosztályban lévők számát.

A tankötelesek megoszlása a 6—12 és 13—15 éves két korosztály között (I. az I. táblát) csak némi eltérést mutat az egész tizenhat éven át. Eltekintve a legkorábbi és nem igen megbízható adatoktól, 1872—1875-ig általában 27 és 28% közt maradt a második korosztály, 1875 után ellenben 28 és 29% a közt mozog az arány. Az utolsó év mindazonáltal csökkenést jelez a felsőbb korosztálynál, úgy általán mint viszonylag

a mennyiben a 13—15 éves tankötelesek száma, mely 1883-ban 640,183-at (28.55 %) tett, 1884-ben 638,764-re (28.05 %) szállt le.

A tankötelesek vallását illetőleg (1. a III. táblát) legalább az utolsó négy évben azt tapasztaljuk, hogy a római katolikusok általában és viszonyosan gyarapodnak 979,331-ről illetőleg 46.20%-ról, 1881-ben 1.107,394-re illetőleg 48.64%-ra; a görögkatolikusokfogynak 246,730-ról, 11.12%-ról 233,533-ra 10.26%-ra; még inkább a görög keletiek 323,250-ről, 15.25 %-ról 292,989-re, 12.86 %-ra; az ágostaiak ellenben szaporodnak általán 181,481-ről 191,393-ra, de csökkennek viszonylag 8.5? %-ról 8,41 %-ra; a helvétek ismét szaporodnak általán úgy, mint viszonyosan 295,619-ről, 13.96 %-ról 327,035-re, 14.36 %-ra; hasonlókép az unitáriusok 7,378-ről, 0.35%-ról 9,030-ra, 0.40%-ra; nemkülönben a mőzeshitűek 85,887-ről 115,260-ra, illetőleg 4.05%-ról 5%-ra.

Tekintve a tankötelesek anyanyelvét (1. a IY. táblán) 1881-ről 1884-re a magyarok gyarapodtak általán és viszonylag 950,749-ről, 44.86 %-ról 1.106,458-ra, 48.56 %-ra; a németek ellenben gyarapodtak általán 309,971-ről 315,785-re, de csökkentek viszonylag 14.62 %-ról 13.8? %-ra; a tótok csökkentek általán úgy, mint viszonylag 323,619-ről, 15.27 %-ról 309,732-re, 13.61 %-ra; hasonlókép az oláhok 382,453-ról, 18.04 %-ról 362,812-re, 15.94 %-ra; a horvátok és szerbek szaporodtak általán 91,431-ről 98,684-re és majdnem változatlanok viszonylag 4.31 % 1881-ben és 4.35 % 1884-ben; végre a ruthének gyarapodtak általán 61,473-ről 67,359-re és viszonylag 2.90 %-ról 2.96 %-ra.

II.

A tankötelesek viszonyánál jóval fontosabb a tényleg iskolába járóké. S e részben már valóban folytonos és fokozatos emelkedést tapasztalunk az egész 16 éven keresztül, a mennyiben az iskolabjárók száma 1.106,904-ről 1.800,731-re és ezeknek a tankötelesekkel viszonyított aránya 47.84%-ról 79.08%-ra emelkedett 1869-től 1884-ig. S habár a legnagyobb gyarapodások az első évekre esnek, hol például 1872-ben több mint

140,000-rel szaporodott az iskolábajárók száma, míg 1879-ben alig 17,000-et tett a növekedés, sőt 1880-ban némi csökkenés is mutatkozik, amennyiben az iskolábajárók száma 1.644,803-ról leszállt 1.619,692-re, — az utolsó négy év mégis átlag évi 40—50,000-nyi szaporodást mutat. És még ennél is érthetőbben beszél talán az az egybevetés, hogy míg 1872-ben 765,097-re ment azon tankötelesek száma, a kik nem jártak iskolába, 1884-ben azok száma leszállt 476,186-ra.

Az egyes törvényhatóságok e részben is nagy eltéréseket mutatnak. (1. a. VI. táblát). Ha ugyanis tekintjük a tankötelesek mily százaléka járt tényleg iskolába 1884-ben, akkor azt látjuk, hogy a maximumot Baranya adja 97.1%-kal, a minimumot Máramaros 39.3%-kal. Az egyes törvényhatóságokat közelebbről szemlélve

90%-nál többet mutat Baranya, Moson, Vas, Fehér, Esztergom, Szepes, Nyitra, Zólyom, Nagy-Küküllő, Komárom és Győr;

80—90%-ot Tolna, Veszprém, Hont, Gömör, Bars, Sopron, Somogy, Sáros, Pozsony, Abaujtorua, Udvarhely, Temes, Brassó, Hajdú, Szeben, Treucsén, Árva, Pest, Bács, Liptó, Fiume, Nagy-Küküllő, Szabolcs, Nógrád, Budapest és Háromszék;

70 — 80%-ot Fogaras, Jász, Besztercze-Naszód, Zala Torontál, Csongrád, Heves, Borsod, Csik, Csanád, Kolozs Zemplén. Békés és Bereg;

60—70%-ot Ung, Arad, Turóc, Krassó, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Hunyad, Bihar, Ugocsa és Alsófehér;

50—60%-ot Szilágy és Szolnok-Iloboka;

40%-on alúl marad Szatmár és Máramaros.

Az országos átlagon 79.1⁰ 0-on felül van 39, azon alúl marad 26. A 39 kedvezőbb közül 20-ban van a magyar elem absolut vagy relatív többségben. A 26 kedvezőtlenebb közül 12 esik a magyar többségre. Hogy a magyar elem általában jobb arányokat mutat, az kétségtelen ugyan, de egészen más kérdés az, hogy az általa feltüntetett arány valóban kielégítő-e? Mert ha azt látjuk, hogy a legkedvezőbb 11 törvényhatóság között majdnem fele nem magyar többségű, hogy olyan megyék, mint Jász, Zala, Csongrád, Heves, Csik, Borsod, Csanád, Zemplén

és Békés, az átlagon alul maradnak, akkor az a tudat, hogy a legkedvezőtlenebb 60%-on alul maradó megyék közt csak elvétve fordul elő 3 magyar többségű törvényhatóság, nem nyújt elég vigasztalást.

Az iskolába járók megoszlását tekintve, az egyes iskolák szerint (1. az V. táblát), azt látjuk, hogy 1872-től fogva, a mióta részletesebb adataink vannak, 1884-ig az elemi iskolákba járók száma 1.124,020-ról felszaporodott 1.368,708-ra, az ismétlő iskolákba járóké 204,539-ről 384,233-ra, a felső nép- vagy polgári iskolákba járóké 10,196-ről 15,947-re, a közép-tanodákba járóké 14,024-ről 26,517-re, ellenben a magánintézetekbe járóké csökkent 21,677-ről 5,326-ra. Az utóbbiak feltűnő csökkenését 1880-ban 19,840-ről 5,452-re nem találjuk eléggé megmagyarázva. S így erről nem szólhatunk. A mi azonban a többieket illeti, melyek ily ugrásos változásokat nem mutatnak, láthatjuk, hogy a gyarapodás a legerősebb a közép-tanodába járóknál, a mi talán nem föltétlenül öröndetes jelenség. Megnyugtatóbb már az, hogy az ismétlő és felsőbb nép- és polgári iskolák látogatottsága gyorsabban nő, mint más iskoláké általában. Igen szemléltetőleg mutatják ezt az arányszámok. Mert a míg 1872-ben az iskolábajárók 81.78 %-a jutott az elemi iskolákra, 14.88 %-a az ismétlő és 0.74 %-a a felsőbb nép- és polgári iskolákra, addig 1884-ben, noha az elemi iskolákba járók száma általában növekedett, csak 76.00% jutott az elemiekre, 21.84% az ismétlőkre és 0.89 % a felső nép- és polgári iskolákra.

De az elért eredmény még sem lehet kielégítő, mert midőn 1884-ben 1.638,153 a 6—12 éves tankötelesek közül 1.395,689, tehát 85.10% járt elemi iskolába, a 638,764 13—15 éves tanköteles közül csak 405,042, tehát 63.41% járt tényleg iskolába.

Az iskolábajárás jóval fontosabb számait és arányait illetőleg adataink messzebbre, egészen 1869-ig, illetőleg 1870-ig mennek vissza. A mi először az iskolábajárók vallását illeti, (1. a VII. táblát) a római katkolikusok gyarapodtak 1869-ről 1884-re általán 592,572-ről 944,222-re és csökkentek viszonylag 53.54 %-ról 52.44 %-ra, basonlag a görög katolikusok gyarapodtak általán 99,091-ről 137,218-ra és csökkentek viszonylag 8.95

%-ról 7.62%-ra; a görög keletiek gyarapodtak általán 88,599-ről 194,849-re és viszonylag 8.00%-ról 10.82 %-ra; az ágostaiak gyarapodtak általán 118,463-ról 170,420-ra és csökkentek viszonylag 10.70%-ról 9.48 %-ra; a kelvéték gyarapodtak általán 168,975-ről 259,164-re és csökkentek viszonylag 15.27 %-ról 14.39 %-ra, az unitáriusok emelkedtek általán, 4,443-ról 7,106-ra, de változatlanul 0.4o %-ot tesznek viszonylag, míg a mózeshitűek gyarapodtak általán 34,761-ről 87,178-ra és viszonylag 3.11%-ról 4.84%-ra.

Valódi emelkedést a zsidókon kívül tehát csak a görög-keletiek mutatnak. Igen komoly és meggondolandó jelenség, a melynek fontosságát egyáltalán nem csökkenti az a körülmény, hogy a hivatalos kimutatás számítása szerint, a görög-keletiek-nél majdnem a legkevesebb ma még a tankötelesek közt az iskolábajárók aránya. E számítás szerint ugyanis 1000 tanköteles közt iskolába jár ágostai 892, római katolikus 856, helvét 792, unitárius 787, mézes 756, görög-keleti 665, görög katolikus 587. A görög-keletiek jóval kedvezőbb fejlődése minden más keresztény felekezettel szemben figyelmet érdemel még így is, mert nagyon megszoktuk már e felekezetet olybá venni, mint a mely éppen nem versenyezhetne többi keresztény társaival.

Az iskolábajárók anyanyelvét illetőleg (1. a VIII. tábla) 1869-ről 1884-re, a magyarok gyarapodtak általán 538,612-ről 911,715-re és viszonylag 48.66 %-ról 50.63 %-ra; a németek gyarapodtak általán 215,320-ról 282,378-ra, és csökkentek viszonylag 19.45 %-ról 15.68 %-ra; a tótok gyarapodtak általán 1 58,146-ről 262,804-re, és noha kisebb mérvben gyarapodtak viszonylag is 14.28 %-ról 14.59 %-ra; az oláhok gyarapodtak 126,163-ról 212.130-ra és viszonylag 11.40%-ról 11.78 %-ra; a horvátok gyarapodtak általán 18,346-ről 29,396-ra és viszonylag 1.65%-ról 1.3%-ra csökkentek; a szerbek gyarapodtak általán 17,784-ről 45,778-ra és viszonylag 1.61%-ról 2.54%-ra; a ruthének gyarapodtak általán 32,633-ról 44,546-ra és csökkentek viszonylag 2.95%-ról 2.48%-ra.

A magyar mellett tehát, általán úgy, mint viszonylag még a tót és az oláh, és főleg a szerb emelkedett, a mi újabb bizonyítók a görög-keleti vallásnál tapasztalt általános

úgy mint viszonyos emelkedés mellett. Minden többi nemzetiség viszonyosán csökkenést mutat, babár általában szaporodott is. Nem kevésbé komoly jelenség az, a mit a hivatalos jelentés 1884-re az egyes nemzetiségeknél a tankötelesek tényleges iskolabajárását illetőleg kiszámít. Mert e szerint 1000 tankötelek közt iskolába járt német 894, tót 846, magyar 824, horvát 775, szerb 750, ruthen 669, oláh 586. Az oláhok és szerbek tehát átlag kisebb szorgalmat tanúsítanak, mint a magyar ma még; de az első helyet azért még sem foglaljuk el. mert nemcsak a németek, de még a tótok is megelőznek bennünket.

III.

Az iskolába járás eredményeit illetőleg semmivel sem meggyugtatóbbak adataink. Mert ha van is kétségtelen fejlődés, nemzetiségi szempontból itt sem lehetünk megelégedve. A népoktatási törvény 54. §-ának megfelelőleg az egész szorgalmi időn át az iskolába járt 1869-ben 55.99%, 1884-ben ellenben 85.88 %. Tankönyvvel birt 1869-ben a tanulók közt 81.42 %, 1884-ben 90.80 %. A kilépéskor jól tudott írni és olvasni 1869. 62.49 ^o, 1884-ben 90.05%. Az egyetlen mozzanat, amelynél nem mutatkozik fokozatos haladás, az a szorgalmi idő alatt elkövetett mulasztások büntetése. Mert noha a mulasztások száma évről-évre nő, a mi egyébiránt inkább a pontosabb feljegyzésnek lesz tulajdonítandó, és így magában még nem képezne nagyon kedvezőtlen jelt — másrészt a büntetések száma és aránya rendkívül változó, és a mellett az utolsó időben inkább lazulásra mint a szigor növekedésére enged következtetni. Mert habár a mulasztások száma 1.512,109 esetről 18.470,321-re növekedett, a büntetések száma leszállt 198,448-ról 119,635-re, az arány 13.13%-ról 2.2^o/_o-ra, noha közbe-közbe, így 1877-ben és 1878-ban. 1880-ban és 1881-ben jóval nagyobb szigort látunk kifejtve, a mennyiben például különösen 1880-ban a büntetések száma 2.601,444-re és azok aránya 17.58%-ra is emelkedik. Nagyon jól tudjuk, hogy e részben igen sok akadály forog fenn, de a jelen esetben tapasztalt szükséges enyhesség még sem tekinthető a helyes középútnak, főleg azok után, a miket

e részben a bevezetésben olvastunk, hogy t. i. sokszor a jobb módú szülők kényszerítik így a mulasztásra gyermekeiket.

Az iskolabajárás eredményeit törvényhatóságoként is ismerjük 1884-ben. (1. a X. táblát). Ez évben ugyanis az iskolabajárók közül a télen-nyáron, tehát az egész szorgalmi időn át bejárók tekintetében:

100%-ot mutat Brassó, Fiume, Fogaras, Kis-Küküllő, Moson, Udvarhely, tehát 6;

90—100%-ot, Torontál, Hunyad, Temes, Baranya, Nagy-Küküllő, Turócz, Abaujtona, Pozsony, Besztercze-Xaszód, Háromszék, Trencsén, Hajdú, Hont, Bereg, Szepes, Gömör, Liptó, Jász, Arad, Somogy, tehát 20;

80—90%-ot Heves, Nyitra, Pest, Vas, Budapest, Bács, Békés, Veszprém, Szeben, Zala, Zemplén, Árva, Komárom, Torda-Aranyos, Győr, Bihar, Sopron, Szatmár, Csongrád, Fehér, Sáros, tehát 21;

70—80%-ot Hógrád, Tolna, Esztergom, Zólyom, Máramaros, Szabolcs, Csik, Szilágy, Szolnok-Doboka, Kolozs, tehát 10;

60—70%-ot Csanád, Ung, Ugocsa, Bars, Krassó, tehát 5.

50—60%-ot Alsó-Fehér, Borsod, tehát 2;

50%-on alul marad Maros-Torda, tehát 1.

Ha ez osztályokon nemzetiségi szempontból végig nézünk, azt látjuk, hogy a legkedvezőbb 6 törvényhatóság közt csak 1 magyar van; a következő 20 közt 7 a magyar; a harmadik osztályú 21 közt már 16, a negyedik csoportban 10 közt 5 a magyar, s az ezután következő 8 közül is még 3 törvényhatóságban van a magyar elem többségben, sőt a legrosszabb megye szintén olyan, melyben mi vagyunk túlsúlyban. Ha még hozzá-
veszszük, hogy maga a főváros is, hol a mezei munka és az iskola-hiány nem szolgálhatnak oly mértékben mentésül, hogy tehát a főváros is a harmadik csoportban 86.5 %-kal szerepel, ezek ismét nem oly jelenségek, melyeket kielégítőknak lehetne nevezni.

IV.

Az iskolák száma, egy-két korábbi év kivételével, folyamatos gyarapodást mutat. Ez egy 1874. és 1875. évi csökkenés is maga, egy akkori jelentés szerint valószínűleg csak a felvételek kezdetleges pontatlanságával vagy tájékozatlanságával függ össze. Az iskolák száma 1869-től 1884-ig 13,798-ról 16,205-re emelkedett. S ba az utóbbi évek átlag nem mutatnak is oly rohamos emelkedést, mint az elsők, ez összefügg azzal, hogy későbbben szigorúbban jártak el, és pedig igen helyesen, sok már fennállott, de rossz iskola bezárásánál. Ha van a mi részben uémi aggodalmat költhet, úgy ez egyedül az a körülmény, hogy az iskolák felállításánál legújabbban nem figyelnek talán eléggé arra, hogy a községek egyáltalán ne maradjanak iskolák nélkül. Mert igaz ugyan, hogy az ilyen községek száma 1,598-ról 1869-ben 305-re szállt le 1884-ben. de másrészt az is kétségtelen. hogy az utóbbi időkben az ilyen községek száma már jóval csekélyebb is volt, és például 1881-ben 231-re szállt le.

S ez kétségkívül szomorú, mert itt nem azon községekről van szó, melyek esetleg más község iskolájába küldhetik gyermekeiket vagy másokkal együtt tartanak iskolát, hanem azokról, melyek általában iskolához hozzá nem juthatnak. Az ily községek száma, mint látjuk, nem hogy csökkennék, hanem gyarapszik is egyes megyékben, mint Zemplénben (38), Zalában (40) és Hunyadban valóban roppant mérveket ölt.

Az iskolák megoszlását, tekintve jellegüket (1. a XII. táblát) 1869-ben csak községi és felekezeti iskolákat ismertünk. Azokra esett 479 vagyis 3.47%, emezekre 13,319, vagyis 96.5% A következő 1870. és 1871. években kezd szerepelni néhány magániskola is, 176 és 254, a mely azonban újból csak 1878-ban fordul elő. Sokkal fontosabb az a változás, mely 1873-ban következik be az állami iskolák megjelenésével, a melyek száma akkor 53-ra megy, és eleinte lassú, de 1876. óta fokozottabb gyarapodással 1884-ben 503-ra növekszik. Fontos még a kimutatások szempontjából az 1880. év, a melytől fogva a felekezeti iskolák az egyes egyházak szerint külön is részleteztek-

nek. A legújabb változás végre az, hogy 1883. óta mintegy 30 egyleti iskola is szerepel.

Ha az utolsó 1884. évet összehasonlítjuk 1880-nal, mint a mely évben már a mai megoszlás majdnem egész terjedelmében megvan, azt tapasztaljuk, hogy az állami iskolák 266 illetőleg 1.68 %-ról 503-ra illetőleg 3.09 %-ra növekszenek; hasonlóképp növekszenek a községiek 1,669-ről illetőleg 10.54 %-ról 1,844-re illetőleg 11.39 %-ra, míg ellenben a felekezeti csökkennek 13,7 22-ről illetőleg 86.72%-ról 13,651-re illetőleg 84.24 %-ra. Az egyes felekezetek közt hasonlóképp, úgyszólván, minden keresztény felekezet iskoláinak száma és aránya csökken: a római katolikusoké 5,411-ről 5,337-re és 34.26 %-ról 32.93 %-ra, a görög-katolikusoké 2,220-ról 2,181-re 14.04%-ról 13.46 %-ra, a görög-keletieké 1,809-ről 1,797-re 11.43%-ról 11.09 %-ra, az ágostaiaké 1,443-ről 1,439-re 9.11 %-ról, 8.88%-ra, a helvéteké, mint egyetlen kivétel, emelkedik ugyan általában 2,322-ről 2,332-re, de szintén csökken viszonylag 14.60 %-ról 14.39 %-ra, az unitáriusoké csökken 68-ról 56-ra, 0.43 %-ról 0.35 %-ra. Egyedül a mózes hitüeké növekszik úgy számban, mint arányban 449-ről 509-re és 2.83 %-ról 3.14 %-ra. A magán iskolák gyarapodtak 167-ről 176-ra és 1.01%-ról 1.09%-ra. Az egyleti iskolák száma 31, arányuk 0.19 % volt 1884-ben.

Az iskolák fokozatát illetőleg (1. a. XIII. táblát) kétségtelenül tapasztaljuk, hogy az iskolák általános gyarapodása mellett inkább a felsőbb iskolák mutatnak nagyobb fejlődést. A míg ugyanis a jelentések csak 1870-ben említenek először ily tanintézeteket és a 13,987 elemi iskola mellett 45 felső és polgári iskolát említenek, addig ma 15,993 elemi iskola mellett 76 felső nép- és 136 polgári, összesen 112 ily nemű tanintézet van felsorolva, s a míg akkor a népiskoláknak alig 0.30%-át ma 1.32 %-át teszik. Ez intézetek felállítása egyébiránt majdnem kizárólag az állam és községek részéről történik, a mint azt legjobban láthatjuk még abból a kimutatásból, mely az 1884. állapotot tünteti föl a fokozat és jelleg egybevetésével. Az összesen 212 ilyen iskolából esik ugyanis 53 az államra, 99 a községekre, 21 a római katolikusokra, 1 a görög-katolikusokra, 3 a görög-keletiekre, ismét 3 az ágostaiakra, 4 a

helvétekre, egy sem az unitáriusokra, 1 a mózes kittiekre; vagyis az államra és községekre 152, az összes felekezetekre 34 s a többi 26 marad a magánosokra és egyesületekre.

A tanítás nyelvét tekintve (1. a. XIV. tábla) az összehasonlítás alapjául 1869. után először csak az 1874. évet vehetjük, mert a közbeeső évekről vagy egyáltalán nincsenek, vagy más alapon gyűjtettek az adatok. Ezt szem előtt tartva, a magyar nyelvű iskolák száma évről évre megszakítatlan haladást mutat, 1869-ben volt 5,818 kizárólag magyar tannyelvű (42.17 %), 1884-ben találtatott 7,938 (48.98 %). Német iskola volt 1869-ben 1,232 (8.93 %), 1884-ben 676 (4.17 %). Tót 1869-ben 1,821 (13.20 %), 1884-ben 1,378 (8.50 %). Oláh 1869-ben 2,569 (18.62 %), 1884-ben 2,843 (17.55 %). Horvát 1869-ben 80 (0.58 %), 1884-ben sok hullámvás után ismét 80 (0.49 %). Szerb 1869-ben 153 (1.1n %), 1884-ben 247 (1.53 %). ruthén 1869-ben 473 (3.43 %), 1884-ben 259 (1.60 %). Egyéb hazai nyelvű bolgár, vend, görög 1869-ben 20 (0.14%), 1884-ben 18 (0.1n %). Magyarul vegyes 1869-ben 1,452 (10.52 %), 1884-ben 2,684 (16.56 %). Magyar nélkül vegyes nyelvű 1869-ben 180 (1.30 %), 1884-ben 82 (0.51 %).

E számokból láthatjuk, hogy valóban nagy fejlődést általában úgy, mint viszonylag csak a magyarral vegyes nyelvű iskolák mutatnak. Szaporodtak még, de már kisebb mértékben, habár úgy általában mint viszonyosán, a kizárólag magyar nyelvű iskolák is. Általán és viszonyosán gyarapodtak még a szerbek. Csak általában növekedtek, noha viszonyosán fogytak az oláhok. Általán változatlanok, de viszonylag csökkentek a liorvátok. Általán és viszonylag csökkentek a tót, a német, a ruthén és mindenek felett a magyar nélkül vegyes nyelvű iskolák.

Összevetve az iskolák nyelvét azok jellegével (1. a. XV. táblát) azt találjuk, hogy kizárólag magyar a tannyelv az állami iskoláknál 88.07, a községiéknél 57.28, a római katolikusoknál 55.48, a görög-katolikusoknál 7.01, a görög-keletieknél 0.39, a helvéteknél 98.50, az ágostaiaknál 23.35, az unitáriusoknál 100.00, a mózes hitűeknél 72.30, a magániskoláknál 75.00 s az egyleteknél 93.55 % arányban.

Magyar és magyarral vegyes nyelvűek az iskolák: az államiak 100.00, a községié 80.97, a római katolikusok 77.18

a görög katolikusok 30.31, a görög keletiek 8.01, a helvétek 100.00, az ágostaiak 43.36, az unitáriusok 100,00 a mézes kittiek 97.44, a magánjellegűek 99.43, az egyesületek 100.00% arányában.

Mindkét esetben tehát előljárnak az unitáriusok és belvétek és a magán és egyesületi iskolák. Ezek után jönnek a mőzes hitűek, a községi, és a római katolikus iskolák. Jóval hátrább állanak már az ágostaiak. de még ezektől is messze elmaradnak a görög-katolikusok és főleg a görög-keletiek.

V.

Az iskoláktól nem válhatunk meg a nélkül, hogy pár szót ne szenteljünk külön az állami iskoláknak, és nevezetesen az állami népiskoláknak. Az 1873-iki jelentés egész szárazon, hivatkozva a népoktatási törvény 80. §-ára, hogy t. i. ott, a hol a község nem tett eleget iskolatartási köteletségének, a közoktatási miniszternek jogában és tisztében áll államköltségen iskolát állítani és 52 községben fel is állította az állami népiskolát. A következő években felállítatott ily iskola 16, illetőleg az időközben megszűnt 4 levonással 12, majd 26 és 35. 1877-ben itt is éreztette magát egy pillanatra az ország kedvezőtlen pénzügyi helyzete. Csak 6 állami népiskola állítatott fel. De mintha az ország érezte volna, hogy e részben nem szabad takarékoskodni, 1878-ban ismét megindult az élénkebb tevékenység, és évenként szép számmal emeltettek állami iskolák, 1878-ban 41, azután 58,14, 47, 33, 58 és végre 1884-ben egyszerre 68 állami népiskola keletkezett. Ha nem elégszünk meg a főszámokkal, hanem nézzük: mikép oszlnak meg az iskolák évről-évre az ország különböző nemzetiségű községei közt, azt fogjuk látni, hogy az állam éppen nem jár el szűkkeblűleg a nem magyar ajkúakkal szemben, mert évről-évre legfőlebb fele, olykor egy negyede sem esik az iskoláknak a magyar többségű községekre. S ha most mind a 450 fennálló állami népiskolát összefoglaljuk, azokból 148 esik a magyar többségű községekre, 105 az oláhokra, 85 a tótokra, 44 a németekre, 41 a ruthé-

nekre, 13 a vendekre, 7 és 7 a horvátokra és szerbekre. (L. a XVI. táblát).

Midőn az állam így a nem magyar ajkú községekről is gondoskodik, teszi azt természetesen a magyar állam érdekében, mert hiszen ez iskolák tannyelve a magyar. S a községek, melyek így saját áldozatuk nélkül a cultura részeseivé lesznek, nem panaszkodhatnak azért, hogy az nekik olyan nyelven adatik, a mely őket szorosabban és bensőbbben fűzi a nemzet egyeteméhez. Két fontos érdek találkozik tehát ez iskolák körül. A művelődésé úgy, mint az államé. S ha nézzük, mikép fejlődnek az iskolák, láthatjuk, azt is, hogy e kettős érdek mindig öntudatosabban bontakozik ki a különféle iskoláknak első tekintetre rendszertelen tömkelegéből. Az első évben az 52 hely, melyen állami iskola állítatott, 28 törvényhatóságra oszlott szét, és nem volt törvényhatóság, melyben 4—5 iskolánál több állítatott volna fel. Minél tovább megyünk, annál tervszerűbb a tevékenység, annál inkább szorítkozik egyes meghatározott pontokra, annál inkább egyesül a cultura és az állam érdeke. Leginkább mutatkozik ez 1881. óta, a hol egyes törvényhatóságra már 7, 8, 9 sőt 16 új állami iskola is esik, és 1884-ben a 68 új iskola már csak 24 törvényhatóság közt oszlik meg. (L. a XVII. tábla).

Ha végig tekintünk az állami iskolák mai megoszlásán megyék szerint, azt látjuk, hogy 20-nál több ily iskola áll fenn Pestmegyében (24), Trencsénben (26), Hunyadban (27), Torda-Aranyosban (28) és Beregben (40). Ellenben egy sincs Baranya, Békés, Csanád, Csik, Csongrád, Esztergom, Hajdú, Jász, Moson, Tolna és Veszprém megyékben. A megoszlás e módját helyeselhetjük a nélkül, hogy ez iskoláknak pusztán nemzetiségi czélokot tűznénk ki. Hogy az állam ne törődjék a magyar ajkúakkal, ha azok szintén szegények, az bizonynyal helytelen felfogás. De hála isten, viszonyaink között a magyar megyék egyszersmind a jobb módúak is, és így az állam a cultura érdekében hozott áldozatokat nagyobb mérvben fordíthatja a nem magyar ajkúak segélyezésére, a nélkül, hogy az államfentartó magyar fajt háttérbe kellene szorítania.

Az eljárást természetesen legjobban tanulmányozhatjuk azon megyében, mely a legtöbb állami iskolát mutatja fel: Be-

regben. A negyven ilyen község közül, Munkácstól és Beregszásztól eltekintve, csak kettő magyar, Búcsú és Tivadar. A két déli járás különben is túlnyomóan magyar, és azon nem-magyar ajkú községek, melyekben ily állami iskolák állítottak, Macsola és Sztrabicsó, egészen körül vannak véve magyar ajkú községektől. A középső munkácsi járásban már jóval kevesebb a magyar, a két éjszaki járásban meg éppen elenyésző. 20—30 ezer lakóra 1,500 magyar. De azért a hozott áldozatok itt sem maradnak meddők, mert ama községek a megye egyik szélétől a másikig, Ungtól Ugocsaig és Munkácstól fel Galicziáig egy összefüggő láncolatot képeznek. Nem magokra hagyott szigetei, de egymást támogató szigetcsoportja a culturának és magyarságnak, a művelődésnek és hazafiságnak!

VI.

A fönnebbieket után érdekes lesz tudni, milyen mérvben vannak az iskolák tanítókkal ellátva. Volt ugyanis a 16,205 iskolában 1884-ben 23,269 tanító. 1 tanító volt 12,763 iskolában (78.70%), 2 tanító volt 1,960 iskolában (12.03%) 3 tanító volt 613 iskolában (3.78%), 4 tanító volt 413 iskolában (2.55%), 5 tanító volt 165 iskolában (1.02%), 6 tanító 96 iskolában (0.59 %), 7 tanító 66 iskolában (0.40%), 8 tanító 54 iskolában (0.33%), 9 tanító 24 iskolában (0.15%), 10 tanító 19 iskolában (0.12 %), 11 tanító 14 iskolában (0.09 %) és végre 12 és több tanító volt 18 iskolában (0.11 %). Mint e számok mutatják, az iskolák túlnyomó része 78.70 %-a csak egy tanítóval bír, s öt tanítónál többet csak 291 iskola (1.69%) mutathat fel.

A tanítók legnagyobb száma esett a községi és egyleti iskolákra 2.1 tanító, azután az állami iskolákra 2.0, a magániskolákra 1.8, az ágostai és mózes hit iskolákra 1.5, a római katolikus és helvéthitű iskolákra 1.4—1.2, a görög-keleti és unitárius 1.1, végül legkevesebb a görög-keletiekre átlag 1 iskolára 0.9 tanító.

Egy más helyütt közölt és némileg eltérő adat szerint a tényleges tanítók száma 23,158, betöltetlen maradt 135 állás, s így az állomások száma 23,293. Ezekből rendes tanító 20,249, 87.44 %, segédtanító 12.56 %. Legnagyobb a rendes

tanítók aránya az unitáriusoknál és mőzeshitűeknél 90, azután jönnek a görög-katolikusok, ágostaiak és az állami iskolák 89, a községek 87, a görög-keletiek 86, a római katolikusok 84, és végül a magániskolák 78 s az egyletiek 7 5%-kal.

Minősítésük szerint a 23,158 tanítóból okleveles 19,802 (85.51 %), oklevél nélküli 3,356 (14.49 %). A legtöbb nem-okleveles tautitót alkalmaznak a görög-katolikus és az unitárius iskolák 30.9—30.6, azután a görög-keletiek 25.3, a helvétek 15.4, a római katolikusok 13.5, az ágostaiak 13.1, a magániskolák 12.4, a mőzeshitűek 9.6, és végül legkevesebbet a községek 5.9, az egyletiek 4.1 és az állami iskolák 3.1%-kal.

Nemőket illetőleg a 23,158 tanítóból férfi 20,580 (88%) és uő 2,578 (11.13 %). Leggyakrabban találkozunk a nőekkel az egyleti iskolákban 62.5, a magániskolákban 56.5, az államiakban 33.4, a községiekben 21.2, a római katolikus 12.3 és még a mőzeshitűekben 9.0 százalékkal. Elenyésző mérvben alkalmaznak nőket a görög-keletiek 3.5, a belvétek 2.1, az ágostaiak és unitáriusok 1.6 és végül a görög katolikusok 0.5 százalékkal.

A tanítóknak a magyar nyelvben való jártasságát illetőleg az 1879. XVIII. t. ez. nagy változásokat vont maga után. A míg ugyanis 1879-ben 21,115 tanító között volt. a magyart anyanyelvi képességgel beszélt 15,426 (72%) érthetően, de kevesbbé 3,073 (14%) és egyáltalában nem beszélte 2,610 (12%), sőt 306-ról nem is volt semmi adat — addig 1884-ben teljesen jól beszélt magyarul 19,121 (83%), érthetően 938 (4%), kevesbbé 1,857 (8%), egyáltalán nem 1,242 (5%).

Az iskolák különböző jellege itt is éreztette magát. Mert míg a helvét és állami iskoláknál alig fordult elő egy-két ily tanító, s az egyesületi, magán és mőzeshitű iskoláknál nem haladták meg a 3—4%-ot, a római katolikus és községi iskoláknál már fölemelkedtek 8%-ra, az ágostaiaknál és görög katolikusoknál 26, a görög-keletieknél meg éppen 45%-ra.

A tanítók e haladásáról a magyar nyelvben még örvendesebb, hogy, mint azt az utolsó évi jelentés említi, sok helyütt, a hol a tanító nem volt képes a törvénynek megfelelni, a helybeli lelkész önként vállalta magára e feladatot. S igv magyarázható, hogy az 5,501 nem-magyar nyelvű iskola közül 5,317, tehát több 91% tényleg eleget tett a törvény azon in-

tézkedésének, hogy a magyar nyelv kötelező tantárgy gyanánt taníttassák.

Ez örvendetes tanítási eredménnyel szemben áll azonban az utolsó jelentés azon beismerése, hogy a 16,205 iskola közül 1884-ben csak 10,880-ban adattak elő a tantárgyak helyes pædagogiai elvek szerint. Más szóval 1000 közül csak 705 felelt meg e követelményeknek, míg 295 nem felelt meg azoknak.

VII.

Népoktatási viszonyaink fejlődését talán mi sem tünteti föl hívebben, mint ha azt vizsgáljuk: miképen fejlődtek jövedelmei és kiadásai, miképen a források, a melyekből az elsők vétettek, s a célok, melyekre az utóbbiak fordítottak. Lássuk tehát először a kiadásokat.

A népiskolák kiadása (1. a XVIII. tábla) 1869-ről 1884-re 3.760,123 frtról 12.917,473 frtra, tehát az eredeti összegnek majdnem négyszeresére emelkedett. Még ennél is fontosabb azonban azon arány változása, melyben e kiadások a személyiek és dologiak közt megoszlottak. 1869-ben a 3.760,123 írtból 347,175, tehát alig 10 % fordítottat a dologiakra. 1884-ben a 12.917,475 írtból 3.028,363 szolgált ily célra. És ez természetesen nem jelenti azt, hogy a dologi kiadások fokozása a személyiek rovására ment. Ellenkezőleg, mert a míg 1869-ben egy-egy tanítóra átlag esett 191.7 frt, ma 1884-ben esik egy rendesre 446.55 s egy segédtanítóra 287.55 frt. A míg tehát a régi népiskolánál az összes kiadás alig vplt egyéb, mint egy tengődő tanító szükörn kiszabott fizetése, addig ma a tanítónak átlag még egyszer akkora fizetése mellett közel ugyanannyi jut a fejlettebb igényű iskoláztatással járó dologi kiadásokra, mint a mennyit tett évek előtt a népoktatás összes személyi és dologi kiadása.

Az utolsó évi kimutatás különben bővebben is részletezte a kiadásokat. E szerint a dologi kiadások közt fűtésre és tisztogatásra fordítottat 1869-ben 193,066 frt, 1884-ben 827,907 frt, taneszközökre s felszerelésre 1869-ben 43,202 frt, 1884-ben 186,393 frt, építkezésekre, vásárlásokra stb. 1869-ben 88,526 frt, 1884-ben 1.863,062 frt.

Az egyes törvényhatóságokat, helyesebben mondva tanterületeket tekintve, az átlagon felül áll 14, úgymint Budapest, hol a rendes tanítóra 1003.4, a segédre 737.7 s a dologi kiadásokra 1987% firt esik, továbbá Fiume, Békés, Hajdú, Csanádi Bács, Moson, Csongrád, Temes, Pozsony, Tolna, Sopron, Jász, Fehér. S e 14-ből 10-ben a magyar elem van túlsúlyban. A másik végletet, hol már a rendes tanító fizetése is a törvényes minimumnál, 350írtnál lejjebb száll, képezi 16 törvényhatóság: Ugocsa, Beszterce-Naszód, Ung, Hunyad, Udvarhely, Szatmár, Kolozs, Torda-Aranyos, Fogaras, Nagyküküllő, Sáros, Maros-Torda, Alsó Fehér, Szolnok-Doboka, Kisküküllő, a mely utolsóban a rendes tanítóra esik 187.4 firt, a segédre 130.4 firt, a dologi kiadásokra 27.8 firt. E másik végletet képező 16 törvényhatóság közül csak 3-ban van a magyar elem többségben.

A jövedelmek főösszegét illetőleg (I. a XIX. táblát) ugyanazon változással állunk szemben, mint a kiadásoknál. A mi itt azonban különösen felhívhatja figyelmüket, az ezen jövedelmek alakja és eredete. A míg ugyanis 1869-ben a 3.760,123 firt 81.62 % készpénzből, és csak 18.38 % folyt be terményekben, addig 1884-ben a 12.917,473 írtnak 73.22% szolgáltatatok be készpénzben, és 26.78, tehát több mint negyede termékekben. Ez alaki megoszlásnál jóval érdekesebb a jövedelmek megoszlása tulajdonképi forrásaik szerint. Ingatlan vagyon jövedelméből befolyt ugyanis 1869-ben 151,054 firt, (4.02%) 1884-ben 2.007,146 firt (15.54 %); tőkepénzkamatokból 1869. 77,075 firt (2.0%), 1884-ben 379,863 firt (2.94%); tandijakból 1869-ben 505,§43 firt (13.40%), 1884-ben 1.679,491 firt (13.no%); állami segélyből 1869-ben 40,772 firt (1.08%), 1884-ben 1.245,742 firt (9.64 %); községi segélyből 1869-ben 1.993.527 firt (53.02%), 1884-ben 4.060,715 (31.44%); egyházból 1869-ben 778,482 firt (20.70 %), 1884-ben 2.873,487 firt (22.25); egyéb forrásokból 1869-ben 215,370 firt (5.73 %). 1884-ben 671,029 firt (5.19 %).

Általában úgy, mint viszonylag, tehát csak három forrás mutat tetemes növekvést: az ingatlan vagyon jövedelme, a tőkekamatok és az államsegély. A tandíj növekedett általán, de valami csekélyét csökkent viszonylag. A községi segély növekedett ugyan általán, de viszonylag csökkent, az egyházi segély

növekedett ugyan mindkét irányban, de inkább az első, mint az utóbbi években, mert 1875. és még inkább 1878. viszonylag mindig kisebb lett, babár általában még mindig némi gyarapodást mutat.

Az iskolaépületeket és azok felszerelését tekintve (1. a XX. táblát) szintén kétségtelen a haladás. A míg ugyanis 1869-ben a 13,798 iskola közül csak 12,758, tehát 7 5.59 % volt saját házában, addig 1884-ben 16,205 közül 14,722, vagyis 90.11 % bírt saját házzal. A tantermeket illetőleg 1869-ben 1,106,904 iskolába-járóra esett 16,899 terem, 1884-ben 1.800,731-re jutott 23,152, úgy hogy 1869-ben egy teremre esett 65, most esik egy tanteremre 77 tényleg iskolába járó gyermek. E részben tehát az arány minden fejlődés dacára inkább hanyatlott s az utolsó évi jelentés szerint a törvényszerű belső kiterjedéssel nem is bír több. mint 10,753 tanterem, az összesnek 46.1 %-a. Az iskolatanítók lakását illetőleg azonban ismét van haladás általában, úgy, mint viszonylag, a míg ugyanis 1869-ben 17,792 közül 12,880 (72.39%) kapott termézetben lakást, addig 1884-ben 23,158 tanító közül 17,606 (7 6.02 %) kapott ily lakást.

Faiskolával birt 1869-ben 4,239 iskola (30.7 %), 1884-ben 10,521 (64.9%); iskolakerttel 1869-ben 1,137 (8.3%), 1884-ben 9,433 (58.2 %); tornahelyiséggel 1869-ben 92 alig 7% 1884-ben 7,354 (45.38 %).

VIII.

Áttérve a népoktatással kapcsolatos intézményekre, első helyen a tanítóképezdéssel kell foglalkoznunk, melyek száma (1. a XXI. táblát) 1869-től 1884-ig, 45-ről 70-re nőtt. A gyarapodás legnagyobb része, és ez igen öröndetes, az állami tanítóképezdékre esett, melyek 5-ről 24-re szaporodtak, míg a felekezetiek 40-ről csak 46-ra nőttek. Évek szerint a gyarapodás legnagyobb része 1871-re esik, a midőn az állami tanítóképezdek száma 6-ről 17-re emelkedett.

Ugyanezen idő alatt (1. a XXII. táblát) az iskolákban a tanítványok száma 1,144-ről 3,632-re gyarapodott, míg a tanítóké 219-ről 641-re. A tanítványok és tanítók aránya tehát kö-

rülbelül változatlan, de egy-egy intézetre ma jóval több tanító jut, a mennyiben 1869-ben esett egy intézetre nem egészen 5 tanító, ma ellenben esik 9.2. Megjegyzendő azonban, hogy a gyarapodás sem a tanítók, sem a tanítványok számánál nem fokozatos és folytonos. Ellenkezőleg a tanítványok száma erősen gyarapszik 1878-ig, a mikor 4,322-re emelkedik, ezután az emelkedés lassú 1880-ig, a mikor a szám 4,333 és ettől fogva lassú csökkenés áll be 1883-ig, a mikor a szám 3,923 míg végre 1884-ben csak 3,632 tanítványt említ a jelentés. A tanítóké ellenben roppant mértékben növekszik 1871-ben 271-ről 510-re, a mely évre esik a nagy számú állami tanítóképezdek megnyitása, ettől fogva némi hullámzásokkal fölmegey 1883-ban a maximumra 674-re, és 1884-ben leszáll 641-re. Ennek megfelelőleg hullámzik az oklevelet nyert tanulók száma is, a miről csak 1885 óta van részletesebb kimutatás. Legtöbb oklevél adatott ki 1878-ban 1,295, az utolsó 1884. évben kiadatott 1187. Ebből esett az állami intézetekre 492, a római katolikusokra 349, a görög-katolikusokra 62, a gör.-keletiekre 108, az ágostaiakra 48, a helvétekre 94, a mózes kittiekre 34.

A görög-keletieknél mutatkozó szám mindenesetre aggályt kelthet már az e felekezetekhez tartozó intézetek kis száma miatt is, mert a 46 felekezeti tanintézetből esik 23 a római katolikusokra, 10 az ágostaiakra, 4—4 a helvétekre, görög-katolikusokra és görög-keletiekre, és 1 a mózes hitűekre.

Még aggályosabb lesz azonban a felekezeti tanítóképezdek szereplése általán, ha meggondoljuk, hogy önálló gyakorló iskolával, a 24 államin kívül, csak 3 római katolikus, 1 görög-katolikus, 2 görög-keleti és 4 helvét és egy-két szám szerint fel nem sorolt ágostai képezde bír; míg a többiek legnagyobb része csak külsőleg van ily iskolával összeköttetésben, vagy egyáltalán nélkülözi ez intézményt.

Nem kevésbé fontos aggály a felekezeti tanítóképezdek ellen, hogy a 14 nem tisztán vagy egyáltalán nem magyar tan nyelvű tanítóképezdek mind a felekezetiekre esnek. Így (1. a XXIII. táblát) a római katolikus 23 tanítóképezde közül 2 magyar-német, a 4 görög-katolikus közül 1 román, 1 román-

magyar, a 4 görög-keletiből 2 román. 2 szerb, a 10 ágostai közül 5 német, 1 német-magyar.

A népoktatással kapcsolatos intézmények közt meg kell még említenünk a kisdedóvodákat és a kisdedóvókat képző intézeteket. (L. a XXIV. táblát). Ilyen utóbbi kettő van, egyiket a kisdedóvást terjesztő egyesület, a másikat a központi Erőbel-egylet tartja fenn. A két intézetben 17 tanító és 102 tanítvány volt 1883/4-ben. A tannyelv kizárólag magyar. A mi pedig a kisdedóvodák számát illeti, azok 1873. óta 173-ról 364-re nőttek. A bennök működő tanítók száma 1876. óta 315-ről 552-re, a bejáró kisdedeké ugyancsak 1876. óta 18,624-re szaporodott. Ez intézetek legnagyobb száma egyleti (114) és magán (81), csak ezután jönnek a róm. katolikus felekezeti (64), a községiek (63), a görög-keletiek (15), a mézes bitűiek (9), az állam és belvétek (7—7) és végül az ágostaiak (4). A fejlődést illetőleg gyarapodást tapasztalunk mindennütt, a görög-keletiek és a községiek kivételével, a hol igen kedvezőtlen hullámzások mutatkoznak. A legnagyobb mozgékony-ságot az egyleti és magán tevékenység mutatja, a mely mellett még a római katolikus felekezet jöhet különösen tekintetbe.

*

**

Mindent összefoglalva, tehát, sok örvendetes Fejlődésnek voltunk tanúi, de azért kétségtelen, hogy e téren még sok a hiány és nem egy a komolyan aggasztó jelenség. Ha azt látjuk, hogy az iskolábajárás általán emelkedik ugyan, de nem a magyar mutatja a legtöbb haladást és nem is ő áll legeiül, ha hasonlót látunk az iskolai szorgalom tekintetében, ez csak arra kötelez, hogy fajunkkal szemben elfogulatlanul leplezzük föl e hibáját, és egy pillanatig se szünjünk meg előtte ama nagy, de terhes kötelességeket hirdetni, melyek komoly és lelkiismeretes teljesítése nélkül egy államalkotó faj sem felelhet meg hivatásának.

Ugyanezt kell mondanunk akkor is, ha látjuk, hogy a magyar iskolák száma nő ugyan, de mellette még két más nem magyar ajkú nemzetiség kedvezőtlenebb viszonyok közt oly versenyt fejt ki, a mely kétszeres erőfeszítésre ösztönözheti

nemcsak az államot, hanem a felekezeteket, a községeket és az egész nemzetet.

Tanítóink száma, minden gyarapodásuk mellett sem elegendő. S ha képesítésök és a magyar nyelvben való jártasságuk mindig kedvezőbb arányokat mutat is, a tanítás eredménye azonban még mindig nem kielégítő, ez mindennél inkább mutathatja, hogy a tanítók jó része egyenesen túl van terelve. Nem is említve azt, hogy tanítóink szaporítása a legbiztosabb eszköz állami nyelvünk terjesztésére is, mert hiszen e részben csak a régibb oktatók képeznek akadályt, és minél kisebb lesz azok aránya, annál kisebb lesz ez akadály is.

Legtöbb haladást talán iskoláink anyagi fejlesztése körül tettünk, a minthogy azt az összeget, melyről Eötvös csak álmodozott, már rég túlhaladtuk, a nélkül, hogy akár annyi iskolánk-akár annyi tanítónk volna, a mennyit ő tizenöt év múlva, tehát éppen napjainknak kívánt.

Minden elért siker mellett még messze vagyunk attól is, mit Ausztriában látunk, hol az iskolák száma aránylag talán még kisebb, de annál nagyobb a tanítóké, a mi csak azt mutatja, hogy ott az iskolák jobban is vannak tanítókkal felszerelve. Ausztriában volt ugyanis 1883-ban 52,31-t tanító 2.641,849 iskolába járóra, úgy, hogy egyre esik 49 tanuló, míg nálunk jut 77.

De ne folytassuk az összehasonlításokat. Talán így is érezzük már, hogy egyformán menteknek kell maradnunk úgy az elbizakodottságtól, mint a kishitűségtől. Tettünk, dolgoztunk becsülettel és legjobb erőnk szerint, eleget arra, hogy nyugodtan fogadjuk a legszigorúbb, de igazságos bírálatot; de távolról sem eleget arra, hogy a munka és küzdelem folytatásától vagy csak újabb fokozásától elállhassunk. És nem állhatunk el különösen azért sem, mert azon nyelvnek érdekében, a melynek fenmaradása és fejlődése iránti lelkesedésből épült e csarnok is, melyben a magyar tudománynak adózunk, nyelvünk fenmaradása és terjedése érdekében óhajtunk, sőt követelnünk kell, hogy az a faj, melyet a sors kedvezése és saját erényei a hazában ez állásra hívnak, érezze is azt a nagy kötelességet, hogy minden nemes erőfeszítésben neki kell legeiül járnia, példájára minden többieknek és dicsőségére az országnak és nemzetnek, mely e fajtól kapta nevét.

I. tábla.

A tankötelemek száma.

Mely évben	A lakosság száma	A tankötelemek összesen	A tankötelemek hány %-át képezték a lakosságnak	Ezek közül volt korra nézve				Évi szaporodás	Évi csökkenés
				6—12 éves	%	13—15 éves	%		
1869	13.561,245	2.284,741	16.85	1.615,181	70.69	669,560	29.31	—	—
1870	13.685,852	2.215,610	16.19	—	—	—	—	—	69,131
1871	13.741,650	2.185,225	15.90	—	—	—	—	—	30,385
1872	13.724,567	2.144,768	15.68	1.498,099	69.85	603,869	30.16	—	40,457
1873	13.417,304	2.121,420	15.81	1.536,080	72.41	585,340	27.59	—	23,340
1874	13.418,020	2.139,207	15.94	1.543,009	72.12	596,198	27.87	17,787	—
1875	13.525,459	2.124,899	15.71	1.533,539	72.17	591,360	27.83	—	14,308
1876	13.670,624	2.129,597	15.58	1.533,259	72.00	596,338	28.00	4,698	—
1877	13.767,265	2.127,950	15.46	1.525,456	71.69	602,494	28.31	—	1,647
1878	13.839,144	2.126,863	15.37	1.522,809	71.60	604,054	28.40	—	1,087
1879	13.973,166	2.114,864	15.14	1.507,558	71.28	607,306	28.72	—	11,999
1880	13.728,622	2.097,490	15.28	1.497,748	71.41	599,742	28.59	—	17,374
1881	13.840,157	2.119,676	15.33	1.509,477	71.21	610,199	28.79	22,186	—
1882	13.951,643	2.215,387	15.88	1.576,424	71.16	638,963	28.84	95,711	—
1883	14.130,811	2.242,537	15.87	1.602,354	71.48	640,183	28.52	27,150	—
1884	14.152,274	2.276,917	16.09	1.638,153	71.96	638,764	28.05	34,380	—

II. tábla.

A tankötelemek aránya 1884-ben.

A törvényhatóság neve	1884-ben Az 1880. évi népszámlálás szerint	A törvényhatóság neve	1884-ben Az 1880. évi népszámlálás szerint	A törvényhatóság neve	1884-ben Az 1880. évi népszámlálás szerint
Békésben . . .	203 194	Csikban	174 182	Nógrádban . . .	158 171
Sopronban . . .	199 195	Csanádban . . .	174 179	Budapesten . .	155 160
Fiúrnéban . . .	198 —	Temesben	173 173	Ab-Tornáiban .	155 189
Szatmárban . .	197 195	Máramarosban .	172 196	Hajdúban . . .	155 178
Brassóban . . .	189 182	Beregben	172 191	Torontálban . .	154 160
Veszprémben .	188 190	Pozsonyban . . .	172 177	Biharban . . .	153 167
Szepszen	185 190	Bács-Bodrogban	170 173	J.-N.-K.-Szolnok	153 182
Győrben	182 187	Zalában	170 181	Szebenben . . .	153 160
Komáromban .	181 185	Tolnában	169 170	Szilágyban . . .	152 177
Barsban	180 192	Somogyban . . .	168 171	Csongrádban . .	150 180
Aradban	180 181	Mosonban	168 174	Fogarásban . . .	150 177
Felérben	179 183	Udvarhelyben .	168 170	N.-Küküllőben .	148 173
Üngben	179 200	Zemplénben . . .	168 200	Baranyában . .	148 173
Sárosban	179 200	Pest-P.-S.-K.-K.	167 176	Hunyádban . . .	148 161
Árvában	178 179	Hevesben	165 185	A-Fehérben . . .	145 172
Trencsénben . .	178 200	Hontban	163 170	Szabolcsban . .	143 194
Gömörben . . .	177 171	Borsodban	163 177	Sz.-Dobokában .	139 156
Zólyomban . . .	176 182	Háromszékben .	162 170	Kolozsban . . .	137 167
Esztergomban .	176 185	Krassó-Szörény .	162 170	B.-Naszódban .	124 153
Nyitrában . . .	176 184	Liptóiban	160 181	K.-Küküllőben .	119 158
Turóczban . . .	175 188	Mar.-Tordában .	159 160	T.-Aranyosban .	113 160
Vasban	175 189	Ugocsában . . .	159 198		

1869 és 1870-ben a tankötelemek magas száma (túlbecsülésből) ered. * Fiumével együtt.

III. tábla.

A tankötelesek vallás szerint.

Mely évben	Róm. kat.	Görög kath.	Görög keleti	Ágost. evang.	Helvét	Unitárius	Mózes val.	Egyéb	Összesen
1881	979,331	246,730	323,250	181,481	295,619	7,378	85,887	-	2.119,676
1882	1.064,321	237,322	284,204	185,988	322,495	9,409	111,153	-	2.215,337
1883	1.088,344	238,334	286,989	185,468	320,992	9,575	109,303	532	2.242,537
1884	1.107,384	233,533	292,989	191,398	327,033	9,030	115,260	285	2.276,917

A tankötelesek vallás szerint százalékokban.

Mely évben	Róm. kath.	Görög kath.	Görög keleti	Ágost. evang.	Helvét	Unitárius	Mózes vall.	Egyéb
1881	46.20	11.12	15.25	8.57	13.96	0.35	4.03	—
1882	48.06	10.71	12.83	8.40	14.55	0.43	5.02	—
1883	48.58	10.68	12.80	8.41	14.31	0.48	4.87	0.02
1884	48.64	10.26	12.86	8.41	14.36	0.40	5.06	0.01

IV. tábla.

A tankötelesek anyanyelv szerint.

Mely évben	A tankötelesek összes száma	E z e k k ö z ü l v o l t								
		magyar	német	tót	oláh	horvát	szerb	ruthén	egyéb hazai nyelvű (magyar, bolgár, ukrán, román, lengyel, orosz)	külföldi nyelvű
1881	2.119,676	950,749	309,971	323,619	382,433	91,431	56,883	61,473	—	—
1882	2.215,337	994,361	323,447	340,697	391,270	41,307	56,683	67,622	—	—
1883	2.242,537	1.073,123	313,421	311,702	361,915	38,642	59,317	69,500	12,613	2,304
1884	2.276,917	1.106,438	315,785	309,722	362,812	37,614	61,076	67,359	14,067	2,040

A tankötelesek anyanyelv szerint százalékokban.

Mely évben	E z e k k ö z ü l v o l t								
	magyar	német	tót	oláh	horvát	szerb	ruthén	egyéb hazai nyelvű	külföldi nyelvű
1881	44.86	14.62	15.27	18.04	4.31	—	2.90	—	—
1882	44.88	14.60	15.33	17.66	1.97	2.56	3.05	—	—
1883	47.88	15.97	13.90	16.13	1.72	2.64	3.10	0.86	0.10
1884	48.56	13.87	13.61	15.94	1.66	2.89	2.96	0.62	0.09

VI. tábla. A tankötelesek iskolába járása törvényhatóságoként 1894-ben.

H o l y	1884-ben	H o l y	1884-ben	H o l y	1884-ben
Baranyában	97.1	Temesben	86.2	Borsóban	76.2
Mosonban	94.6	Brassóban	86.0	Csikban	74.4
Vasban	94.4	Hajdúban	85.9	Csanádban	72.2
Fehérben	94.0	Szechenben	85.5	Kolozsban	71.4
Esztergomban	83.8	Trencsénben	85.5	Zemplénben	71.2
Szepesben	92.0	Arvában	84.2	Békésben	70.6
Nyitraiban	91.7	P.-P.-K.-Kun	84.2	Beregben	70.5
Zólyomban	90.9	Bács-Bodrogban	84.3	Ungban	69.7
N.-Küküllőben	90.8	Liptóiban	84.3	Aradban	68.8
Komáromban	90.6	Fiumében	82.5	Turóczban	67.6
Győrben	90.2	N.-Küküllőben	82.4	Krassó-Szörényben	67.4
Tolnában	88.9	Szabolcsban	82.3	Máros-Tordában	65.2
Veszprémben	88.8	Nógrádban	82.0	T.-Aranyosban	64.8
Hontban	88.5	Budapesten	80.6	Hunyadban	64.1
Gömörben	88.3	Háromszékben	80.4	Biharban	61.8
Barában	88.2	Kögarabban	79.5	Ujocsában	61.3
Sopronban	88.0	J.-Kun-Szolnok	79.8	Alsó-Fehérben	60.9
Somogyban	87.8	Besz.-Naszóiban	79.0	Szilágyban	59.3
Sárosban	87.6	Zala	78.8	Szolnok-Dobokában	58.2
Pozsonyban	87.5	Torontál	77.7	Szatmárban	39.9
Abauj-Tornában	86.4	Csongrád	76.5	Máramarosban	39.2
Útvarhelyben	86.3	Heves	76.6		

V. tábla.

A tankötelesek

Mely évbén	A tankötelesek közül iskolába jár								
	elemi iskolába			ismétlő iskolába			felső nép- vagy polgári iskolába		
	fiú	leány	összesen	fiú	leány	összesen	fiú	leány	összesen
a) abszolút számokban:									
1869	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	617,391	506,629	1.124,020	113,214	91,325	204,539	6,443	3,703	10,196
1873	637,193	537,234	1.174,427	123,512	98,018	221,530	6,243	3,361	10,104
1874	648,295	547,392	1.195,687	142,143	115,247	257,390	7,077	4,228	11,305
1875	647,289	545,447	1.192,736	136,051	112,156	248,207	7,279	4,916	12,193
1876	650,202	553,115	1.203,317	134,580	114,193	248,773	8,938	5,901	14,837
1877	655,034	563,619	1.218,653	156,409	131,192	287,601	6,758	5,658	12,414
1878	666,195	586,093	1.252,288	173,691	147,941	321,632	6,333	5,980	12,313
1879	666,621	590,888	1.257,507	180,581	155,894	336,475	5,635	5,822	11,457
1880	659,816	586,709	1.246,525	181,689	155,584	337,273	5,654	6,337	11,991
1881	668,017	600,244	1.268,261	186,490	162,567	349,057	6,228	7,035	13,263
1882	674,309	609,619	1.283,928	195,595	171,499	367,094	7,255	8,054	15,309
1883	—	—	1.335,251	—	—	378,683	6,818	7,832	14,650
1884	716,862	651,346	1.368,708	207,580	170,653	384,233	7,206	8,741	15,947
b) százalékokban:									
1872	—	—	81.78	—	—	14.66	—	—	0.74
1873	—	—	81.37	—	—	15.35	—	—	0.70
1874	—	—	79.66	—	—	17.19	—	—	0.76
1875	—	—	79.39	—	—	16.65	—	—	0.82
1876	—	—	79.85	—	—	16.61	—	—	0.98
1877	—	—	79.13	—	—	18.44	—	—	0.80
1878	—	—	78.92	—	—	19.76	—	—	0.76
1879	—	—	78.45	—	—	20.47	—	—	0.69
1880	—	—	78.96	—	—	20.82	—	—	0.74
1881	—	—	76.68	—	—	21.07	—	—	0.80
1882	—	—	75.69	—	—	21.62	—	—	0.90
1883	—	—	76.00	—	—	21.65	—	—	0.84
1884	—	—	76.00	—	—	21.34	—	—	0.89

iskolába járása.

V. tábla.

A tankötelesek közül iskolába jár				Az iskolába járók főösszege	A tankötelesek közül iskolába nem jár			A tankötelesek főösszege	A tanköteleseknek hány %-a jár iskolába
magán intézetbe		középtanodába	összesen		fiú	leány	összesen		
fiú	leány			összesen					
a) abszolút számokban:									
—	—	—	—	1.108,904	—	—	—	2.284,741	47,84
—	—	—	—	1.154,936	—	—	—	2.215,810	52,30
—	—	—	—	1.237,320	—	—	—	2.185,225	56,02
9,620	12,417	21,677	14,024	1.379,671	381,261	368,049	765,097	2.144,768	64,87
10,905	12,629	23,534	13,671	1.443,266	318,420	359,734	678,154	2.121,420	68,08
8,452	11,575	20,027	12,735	1.497,144	302,626	339,437	642,063	2.139,207	69,99
10,325	11,768	22,093	15,890	1.491,121	298,827	334,971	633,798	2.124,899	70,17
10,176	11,881	22,057	18,047	1.507,031	290,823	331,743	622,566	2.129,597	70,77
10,713	12,376	23,089	17,879	1.559,639	264,705	303,609	568,314	2.127,950	73,39
10,399	12,436	22,785	18,901	1.627,919	234,497	264,447	498,944	2.126,863	76,54
8,859	10,981	19,840	19,524	1.644,803	232,242	237,819	470,061	2.114,864	78,05
1,019	4,413	5,432	18,471	1.619,892	216,181	261,617	477,798	2.097,490	77,91
1,108	4,212	5,320	20,436	1.656,337	213,088	250,271	463,359	2.119,676	78,16
1,319	4,182	5,501	26,152	1.697,984	185,311	332,092	517,403	2.215,387	76,04
—	—	—	28,252	1.756,836	213,045	272,656	485,701	2.242,537	78,84
1,159	4,167	5,326	26,517	1.800,731	201,464	274,722	476,186	2.276,917	79,08
b) százalékokban:									
—	—	1,58	1,02	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,64	0,94	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,34	0,85	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,48	1,06	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,46	1,20	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,48	1,15	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,40	1,16	100,00	—	—	—	—	—
—	—	1,29	1,19	100,00	—	—	—	—	—
—	—	0,34	1,14	100,00	—	—	—	—	—
—	—	0,32	1,23	100,00	—	—	—	—	—
—	—	0,32	1,54	100,00	—	—	—	—	—
—	—	—	1,61	100,00	—	—	—	—	—
—	—	0,30	1,47	100,00	—	—	—	—	—

* Ezek közül 381 leány.

VII. tábla.

Az iskolába járók vallás szerint.

Melyik évben	Az iskolába járók összes száma	E z e k k ö z z ű l v o l t							egyéb vallású (izsaszék, magyarság, nem-hispánok, főkele- ket nélküli).
		római kath.	görög kath.	görög keleti	ágost. evang.	helvét hitv.	unitárius	mózes vai- lásu	
a) abszolút számokban:									
1869	1.106,904	592,572	99,091	88,599	118,463	168,975	4,443	34,761	—
1870	1.154,936	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	1.237,320	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	1.401,473	740,978	112,683	148,273	140,217	200,431	5,787	53,104	—
1873	1.443,266	757,805	118,794	139,421	146,248	219,575	5,547	58,376	—
1874	1.497,144	790,535	120,091	139,788	157,083	223,424	5,891	60,325	7
1875	1.481,121	789,227	121,319	137,089	150,740	218,504	6,057	68,155	15
1876	1.507,031	793,801	126,983	137,534	153,440	220,111	6,182	68,980	—
1877	1.559,659	815,850	129,190	150,492	153,122	230,815	6,443	73,727	—
1878	1.627,919	854,477	134,181	163,909	157,043	235,749	6,704	75,856	—
1879	1.644,803	862,808	133,634	170,728	156,789	238,787	6,568	75,427	62
1880	1.619,692	849,504	130,560	173,098	154,998	236,435	6,705	68,392	—
1881	1.656,337	872,981	129,668	180,088	157,419	236,667	6,941	73,573	—
1882	1.597,984	898,464	131,513	183,945	158,707	243,231	6,487	75,637	—
1883	1.756,836	923,869	135,148	192,536	165,431	252,516	7,248	79,754	334
1884	1.800,731	944,222	137,218	194,848	170,420	259,164	7,106	87,178	574
b) Százalékokban:									
1869	100	53.54	8.93	8.00	10.70	15.27	0.40	3.14	—
1870	100	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	100	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	100	52.87	8.04	10.58	10.01	14.80	0.41	3.79	—
1873	100	52.47	8.09	9.66	10.13	15.21	0.39	4.05	—
1874	100	52.86	8.02	9.34	10.49	14.93	0.39	4.08	0.00
1875	100	52.93	8.14	9.19	10.11	14.65	0.41	4.57	0.00
1876	100	52.67	8.48	9.18	10.18	14.60	0.41	4.58	—
1877	100	52.81	8.28	9.65	9.82	14.60	0.41	4.73	—
1878	100	52.49	8.34	10.07	9.65	14.48	0.41	4.66	—
1879	100	52.46	8.12	10.38	9.53	14.52	0.40	4.59	0.00
1880	100	52.45	8.06	10.69	9.87	14.60	0.41	4.92	—
1881	100	52.71	7.83	10.87	9.59	14.39	0.36	4.44	—
1882	100	52.91	7.76	10.83	9.35	14.38	0.38	4.43	—
1883	100	52.59	7.69	10.96	9.48	14.37	0.41	4.54	0.02
1884	100	52.44	7.62	10.88	9.46	14.39	0.40	4.84	0.03

3 L. III. Jelenlét jegyzetét a 18. Japán. E kimutatás az iskolába járók összes száma nem egyezik a II. kimutatás adataival, az a tanfolyamok által leküldött bizonyítványokból ered, kik nem részletették vallás szerint az összes iskolábajárókat

VIII. tábla.

Az iskolába járók anyanyelv szerint.

Melyik évben	Az iskolába járók összes száma	E z e k k ö z ü l v o l t							egyéb ha- zai nyelvű külföldi nyelvű	
		magyar	német	tót	oláh	horvát	szerb	ruthén		
a) Absolut számokban:										
1869	1.106,904	538,612	215,320	158,046	126,163	18,346	17,784	32,633	—	—
1870	1.154,936	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	1.237,320	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	1.401,473	664,128	264,501	198,529	179,066	23,825	33,446	37,459	539	62
1873	1.443,268	704,856	265,153	202,431	171,318	26,286	33,054	39,543	—	625
1874	1.497,144	740,577	264,152	217,190	173,287	24,667	35,675	37,278	4,270	48
1875	1.491,121	726,360	273,542	223,629	169,432	24,204	33,743	38,511	1,161	539
1876	1.507,031	732,837	271,313	228,897	174,233	25,908	31,913	41,930	—	—
1877	1.559,639	758,473	272,684	239,207	186,001	25,860	33,589	43,311	—	514
1878	1.627,919	785,312	277,984	246,694	200,434	26,904	35,024	48,039	7,528	—
1879	1.644,803	794,915	271,513	263,624	205,374	27,076	36,710	44,428	1,163	—
1880	1.619,692	787,587	267,282	253,942	204,953	25,836	36,850	43,242	—	—
1881	1.656,337	803,230	266,237	268,627	208,293	28,267	39,871	41,812	—	—
1882	1.697,984	841,542	263,068	268,066	212,607	28,641	42,065	41,995	—	—
1883	1.756,836	877,656	269,856	263,048	220,072	30,221	43,670	39,797	10,816	1,700
1884	1.800,731	911,715	282,378	262,804	212,130	29,396	45,778	44,546	11,862	122
b) Százalékokban:										
1869	—	48,66	19,45	14,38	11,40	1,65	1,61	2,95	—	—
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	—	47,39	18,87	14,17	12,78	1,69	2,39	2,67	0,64	—
1873	—	48,84	18,37	14,03	11,87	1,82	2,29	2,74	—	0,04
1874	—	49,47	17,64	14,51	11,57	1,65	2,38	2,49	0,29	0,00
1875	—	48,71	18,35	15,00	11,36	1,62	2,26	2,58	0,08	0,04
1876	—	48,63	18,00	15,19	11,56	1,72	2,12	2,78	—	—
1877	—	48,63	17,51	15,23	11,92	1,76	2,15	2,78	0,02	—
1878	—	48,24	17,06	15,16	12,21	1,65	2,15	2,95	0,46	—
1879	—	48,33	16,51	16,03	12,49	1,64	2,23	2,70	0,07	—
1880	—	48,68	16,50	15,68	12,65	1,59	2,27	2,68	—	—
1881	—	48,49	16,07	16,22	12,58	1,71	2,41	2,52	—	—
1882	—	49,56	15,49	15,79	12,52	1,69	2,48	2,47	—	—
1883	—	49,95	15,36	14,97	12,53	1,72	2,49	2,26	0,62	0,10
1884	—	50,63	15,66	14,39	11,78	1,68	2,54	2,48	0,66	0,01

IX. tábla.

Az iskolába járás eredményei.

Mely évben	Az iskolába járók összes száma	Az iskolába járó gyermekek közül			
		főljárt		tankönyve hánynak	
		télen-nyáron	csak télen	volt	nem volt
a) abszolút számokban:					
1869	1.092,977	—	—	—	—
1870	1.106,904	619,807	487,097	901,249	205,655
1871	1.237,920	—	—	—	—
1872	1.401,473	902,960	590,555	1.051,821	181,270
1873	1.443,266	948,660	494,606	1.242,708	200,558
1874	1.497,144	1.001,069	496,075	1.303,780	193,364
1875	1.491,121	1.086,948	404,173	1.233,020	268,101
1876	1.507,081	1.139,570	367,491	1.210,364	296,667
1877	1.559,639	1.227,129	332,510	1.324,423	235,213
1878	1.627,919	1.317,663	310,256	1.398,963	233,966
1879	1.644,803	1.346,715	298,088	1.442,197	202,606
1880	1.619,692	1.316,426	303,266	1.433,167	186,525
1881	1.656,337	1.363,474	292,863	1.473,114	183,228
1882	1.697,984	—	—	1.534,474	163,510
1883	1.756,836	—	—	1.585,269	171,567
1884	1.800,781	1.546,371	254,960	1.634,982	169,749
b) százalékokban:					
1869	—	—	—	—	—
1870	—	55,99	44,01	81,42	18,58
1871	—	—	—	—	—
1872	—	64,43	35,57	75,05	24,95
1873	—	65,73	34,28	86,10	13,90
1874	—	66,87	33,13	87,08	12,92
1875	—	72,89	27,11	82,69	17,31
1876	—	74,95	25,05	80,81	19,69
1877	—	78,67	21,33	84,92	15,08
1878	—	80,94	19,06	85,63	14,37
1879	—	81,88	18,12	87,68	12,32
1880	—	81,98	18,02	88,48	11,52
1881	—	82,32	17,68	88,90	11,10
1882	—	—	—	90,37	9,63
1883	—	—	—	90,23	9,77
1884	—	85,89	14,12	90,80	9,20

Az iskolába járás eredményei.

IX. tábla.

Az iskolába járó gyermekek közül				
a szorgalmi idő alatt $\frac{1}{2}$ napon elkövetett s ilyen eset			kilépéskor jól tudott	
büntettetett	főlnmetetett	volt összesen	olvasni	olvasni, írni
a) abszolút számokban:				
—	—	—	—	—
—	—	—	—	178,270
198,448	1.313,661	1.512,109	149,577	249,152
183,421	951,111	1.114,532	97,095	281,316
114,254	1.077,653	1.193,907	115,204	312,720
179,137	2.202,058	2.381,195	97,959	268,554
271,091	4.336,726	4.607,817	104,212	293,077
735,020	6.206,686	6.941,706	40,621	326,658
1.022,915	5.665,000	6.687,915	42,982	210,747
727,221	10.232,732	10.959,953	17,267	193,103
2.601,444	12.199,941	14.801,385	12,298	191,632
2.654,474	15.446,605	18.101,079	11,116	175,827
308,203	22.827,383	23.135,586	9,656	183,633
425,263	20.509,023	20.934,286	11,324	192,434
419,635	18.050,689	18.470,321	9,915	190,384
b) százalékokban:				
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
13.18	86.87	—	37.51	62.69
14.66	85.34	—	25.66	74.34
8.47	91.53	—	26.69	73.31
7.62	92.48	—	20.18	79.82
5.88	94.12	—	28.23	73.77
10.59	89.41	—	15.20	84.80
15.29	84.71	—	16.94	83.06
6.64	93.36	—	8.29	91.71
17.58	82.42	—	6.03	93.97
14.66	85.34	—	5.95	94.05
1.32	98.67	—	4.99	95.01
2.03	97.97	—	5.56	94.44
2.26	97.74	—	4.95	95.05

X. tábla.

Az egész szorgalmi időn át iskolába járók aránya törvényhatóságoként 1884-ben.

H o l ?	hány %	H e l ?	hány %
100 közül járt :		Komáromban	83.6
Brassóban	100.0	T.-Aranyosban	83.2
Fiumében	100.0	Győrben	82.9
Fogarásban	100.0	Biharban	82.4
K.-Küküllőben	100.0	Sopronban	81.9
Mosozban	100.0	Szatmárban	81.7
Udvarhelyben	100.0	Csongrádban	80.3
		Fehérben	80.2
		Sárosban	80.0
100 közül járt :		100 közül járt :	
Torontálban	99.9	Nógrádban	78.6
Hunyadban	99.6	Tolnában	77.8
Temesben	99.4	Esztergomian	77.2
Baranyában	99.1	Zélyonban	76.3
N.-Küküllőben	98.9	Mármarosbau	76.0
Túrócban	98.6	Szabolcsban	75.4
Abauj-Tornában	97.9	Csikban	74.3
Pozsonyban	97.0	Szilágyban	74.3
B.-Naszódban	96.9	Sz.-Dobokában	73.7
Háromszékben	96.9	Kolozsban	70.0
Trencsénben	96.8		
Hajduban	95.6	100 közül járt :	
Hontban	94.2	Csanáulban	68.6
Beregben	93.0	Ungban	67.1
Szepesben	92.3	Ugocsában	66.8
Gömörben	92.2	Barban	64.6
Liptóban	92.0	Krassó-Szörény	62.9
J.-K.-Szolnokban	91.6		
Aradban	90.9	100 közül járt :	
Somogyban	90.5	A.-Fehérben	58.9
		Borsodban	53.3
100 közül járt :		100 közül járt :	
Hevesben	89.7	Maros-Tordában	46.0
Nyitrában	87.5		
Pest-P.-S.-K.-Kunban	87.3	100 közül járt :	
Vasban	87.0	A 85.85% átlagon fölül 34	
Budapestben	86.5	megye; a 85.85% átlagon	
Bács-Bodrogban	86.3	alul 31 megye.	
Békésben	86.3		
Veszprémben	84.9		
Szebenben	84.6		
Zalában	83.7		
Zemplémben	83.6		
Árvában	83.5		

XI. tábla.

Az iskolák száma.

Melyik évben	A községek összes száma	A községek közül hány- nak volt iskolája			Az iskolával bíró puszták száma	Az iskolával nem bíró községek az összes kö- zségek hány %-ában leltek	Az iskolák összes száma	Évi szaporodás	Évi esőkkenés
		helyben	s közel szomszéd községben	sehol					
1869	$\frac{0}{100}$ 12,757	70,85	—	—	—	—	—	—	—
1870	12,760	10,187	97 $\frac{1}{2}$	1,598	—	12,53 $\frac{0}{100}$	13,798	—	—
1871	12,760	—	—	—	—	—	14,032	234 $\frac{4}{100}$	—
1872	11,334	—	—	—	—	—	15,246	690	—
1873	11,552	—	—	—	—	—	15,445	199	—
1874	11,743	—	—	—	—	—	15,387	—	58
1875	11,789	—	—	—	—	—	13,282	—	105
1876	11,829	—	—	—	—	—	15,388	106	—
1877	12,317	—	—	—	—	—	15,486	98	—
1878	$\frac{0}{100}$ 12,857	84,40	—	—	—	—	—	—	—
		10,872	1,718	267	—	2,08	15,675	189	—
1879	$\frac{0}{100}$ 12,882	82,01	—	—	—	—	—	—	—
		10,681	1,798	302	385	2,34	15,715	40	—
1880	$\frac{0}{100}$ 12,814 $\frac{0}{100}$	83,22	—	—	—	—	—	—	—
		10,064	1,876	274	479	2,14	15,824	109	—
1881	$\frac{0}{100}$ 12,724 $\frac{0}{100}$	83,93	—	—	—	—	—	—	—
		10,681	1,808	237	626	1,86	15,922	98	—
1882	$\frac{0}{100}$ 12,686	83,78	—	—	—	—	—	—	—
		10,628	1,807	251	703	1,98	15,993	71 $\frac{4}{100}$	—
1883	$\frac{0}{100}$ 12,684	83,77	—	—	—	—	—	—	—
		10,625	1,789	270	714	2,14	16,090	97 $\frac{4}{100}$	—
1884	$\frac{0}{100}$ 12,690	83,72	—	—	—	—	—	—	—
		10,623	1,762	305	699	2,48	16,205	115 $\frac{4}{100}$	—
Összes szaporodás 1869. óta . . .								2,407	—
vagyis . . .								17,5 $\frac{0}{100}$	—

A közigazgatási törvény 16. § értelmében más községgel egyesítve.
L. X. Jelentés jegyzetét a 312. lapon a községek számának esőkkenésére vonatkozólag.
L. XI. Jelentés jegyzetét a 154. lapon a községek számának esőkkenésére vonatkozólag.
Függővel együtt.

XII. tábla.

A népiskolák jellege.

Mely évben	Az iskolák összes száma	Állami	Községi	Összes felekezeti	A felekezetiak közül volt						Magán	Egyesületi
					róm. kathol.	gör. kathol.	gör. keleti	égest. evang.	helv. ref.	unitárius		
	%	—	3,47	86,53	—	—	—	—	—	—	—	—
1869	13,798	—	479	13,319	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	—	3,58	86,41	—	—	—	—	—	—	—	1,35
1870	14,032	—	502	13,530	—	—	—	—	—	—	—	1,76
	%	—	5,16	94,84	—	—	—	—	—	—	—	1,76
1871	14,550	—	751	13,799	—	—	—	—	—	—	—	254
	%	—	8,42	91,58	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	15,246	—	1,284	13,962	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	0,34	9,64	90,36	—	—	—	—	—	—	—	—
1873	15,445	53	1,489	13,903	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	0,36	9,76	89,89	—	—	—	—	—	—	—	—
1874	15,387	56	1,500	13,831	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	0,67	8,41	91,02	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	15,282	87	1,285	13,910	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	0,81	8,81	90,88	—	—	—	—	—	—	—	—
1876	15,388	125	1,356	13,907	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	0,88	10,39	88,89	—	—	—	—	—	—	—	—
1877	15,486	131	1,600	13,755	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	1,10	9,92	87,97	—	—	—	—	—	—	—	1,91
1878	15,675	172	1,555	13,790	—	—	—	—	—	—	—	158
	%	1,60	9,70	87,20	—	—	—	—	—	—	—	2,51
1879	15,715	251	1,538	13,688	—	—	—	—	—	—	—	238
	%	1,88	10,54	86,12	34,26	14,04	11,43	9,11	14,60	0,43	2,83	1,66
1880	15,824	266	1,660	13,722	5,411	2,220	1,809	1,443	2,322	68	449	167
	%	2,00	10,60	86,82	33,08	13,94	11,24	8,98	14,91	0,40	2,94	1,66
1881	15,922	318	1,686	13,745	5,402	2,220	1,789	1,427	2,374	64	469	173
	%	2,86	11,04	85,66	33,87	13,76	11,11	8,94	14,29	0,39	3,19	1,16
1882	15,993	363	1,763	13,683	5,417	2,200	1,776	1,430	2,280	62	510	184
	%	2,60	11,14	85,00	33,21	13,63	11,26	8,82	14,49	0,38	3,21	1,04
1883	16,090	423	1,793	13,675	5,353	2,188	1,807	1,419	2,331	61	516	167
	%	3,09	11,39	84,24	32,98	13,46	11,09	8,88	14,39	2,35	3,14	1,09
1884	16,205	503	1,844	13,651	5,337	2,181	1,797	1,439	2,332	58	509	176
												81

* Ez összegbe nincs beszámítva a 161. szidó zsigiskola (Üng. Szabolcs és Szatmármegyékhöz).

XIII. tábla.

A népiskolák fokozata.

Mely évben	Az iskolák összes száma	Elemi	Felső nép	Polgári
<i>a) Abszolút számokban:</i>				
1869	13,798	13,798	—	—
1870	14,032	13,987	45	} és polgári együttesen
1871	14,550	14,506	44	
1872	15,246	15,202	44	
1873	15,443	15,381	27	37
1874	15,387	15,311	32	44
1875	15,282	15,191	39	52
1876	15,388	15,267	61	60
1877	15,488	15,384	61	61
1878	15,675	15,538	62	75
1879	15,715	15,550	71	94
1880	15,824	15,652	21	101
1881	15,922	15,734	78	110
1882	15,993	15,793	74	126
1883	16,090	15,893	68	129
1884	16,205	15,993	76	136
<i>b) Százalékokban:</i>				
1869	—	100.00	—	—
1870	—	99.68	0.32	} és polgári együttesen
1871	—	99.70	0.30	
1872	—	99.71	0.29	
1873	—	99.59	0.37	0.24
1874	—	99.59	0.29	0.30
1875	—	99.49	0.26	0.34
1876	—	99.21	0.40	0.39
1877	—	99.39	0.40	0.40
1878	—	99.12	0.39	0.46
1879	—	98.95	0.46	0.50
1880	—	98.91	0.45	0.64
1881	—	98.61	0.50	0.69
1882	—	98.75	0.46	0.79
1883	—	98.79	0.41	0.80
1884	—	98.68	0.46	0.84

XIV. tábla.

Az iskolák tanítási nyelve.

Melyik évben	Az iskolák összes száma	Hány iskolában tanítottak							vegyesen		
		kizárólag						egyéb nyelven (bolgár, vend., zöng, törvényi)	magyarul vegyes nyelven	magyarból kült. nyel- vvel egyenlő	
		magyarul	németül	tótul	oláhul	horvátul	szerbül	ruthénül			
a) abszolút számokban:											
1869	13,798	5,818	1,232	1,821	2,369	80	153	473	20	1,452 180	
1870	14,032	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1871	14,550	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1872	17,499 ¹	7,991	1,810	2,046	2,878	73	339	554	13	1,537 258	
1873	19,652 ¹	8 404	2,184	2,057	3,130	71	350	558	36	2,382 532	
1874	15,387	6,822	1,273	1,971	3,001	110	312	571	21	1,167 139	
1875	15,282	6,834	1,257	1,805	3,096	88	295	546	8	1,259 ¹ 93	
1876	15,388	6,981	1,230	1,814	3,057	115	278	560	—	1,263 90	
1877	15,486	7,024	1,141	1,893	2,773	63	253	488	29	1 692 155	
1878	15,675	7,171	1,017	1,867	2,952	75	262	514	12	1,703 102	
1879	15,715	7,197	953	1,837	2,848	58	260	461	13	1,969 114	
1880	15,824	7,342	867	1,714	2,756	68	245	388	7	2,287 ¹ 150	
1881	15,822	7,404	761	1,514	2,781	28	230	349	44	2,745 57	
1882	15,993	7,597	nem magyar tanítelyű iskola összesen				5553	—	—	—	2,843 ¹ 5
1883	16,090	7,743	880	1,440	2,748	60	245	282	9	2,814 50	
1884	16,205	7,938	876	1,378	2,843	80	247	259	18	2,684 82	
b) százalékokban:											
1869	100.00	42.17	8.93	13.20	18.69	0.58	1.11	3.49	0.14	10.62 1.80	
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1871	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1872	100.00	45.67	10.34	11.69	16.46	0.49	1.94	3.27	0.07	8.78 1.47	
1873	100.00	42.76	11.11	10.47	15.93	0.36	1.78	2.83	0.18	11.87 2.71	
1874	100.00	44.34	8.27	12.81	19.50	0.72	2.09	3.71	0.14	7.89 0.90	
1875	100.00	44.72	8.22	11.81	20.26	0.68	1.63	3.57	0.06	8.24 0.61	
1876	100.00	45.37	7.99	11.79	19.86	0.76	1.81	3.64	—	8.31 0.58	
1877	100.00	45.86	7.39	12.22	17.90	0.40	1.63	3.12	0.19	10.92 0.87	
1878	100.00	45.75	6.46	11.91	18.82	0.48	1.67	3.28	0.08	10.37 0.85	
1879	100.00	45.80	6.06	11.69	18.12	0.37	1.65	2.97	0.08	12.58 0.73	
1880	100.00	46.89	5.48	10.83	17.42	0.43	1.55	2.45	0.05	14.45 0.85	
1881	100.00	46.50	4.78	9.51	17.47	0.17	1.50	2.19	0.28	17.24 0.36	
1882	100.00	47.50	Összesen 34.78								17.77 1
1883	100.00	48.12	4.29	8.85	17.06	0.37	1.52	1.75	0.06	17.49 0.37	
1884	100.00	48.98	4.17	8.50	17.47	0.49	1.53	1.60	0.21	16.58 0.51	

¹ 1872. és 1873-ban a szám azért nagyobb, mert a tanítási nyelv a tanterem száma után lett kimutatva.

XV. tábla.

A népiskolák 1884-ben jelleg és oktatási nyelv szerint.

Az iskolák összes száma	Az oktatási nyelv, iskolák szerint hány esetben volt																	
	az állami-akban		A községi jellegűekben								A római kath. jellegűekben							
	kisbörzög nyelven	magyarul vegyes	magyar	német	tót	oláh	szerb	horvát	bolgár	magyarul vegyes	magyarul más 2	magyar	német	tót	horvát	bolgár	magyarul vegyes	magyarul más 2
18,205	443	60	1,156	77	57	120	65	3	3	337	18	3961	218	861	78	2	1,162	59

Az oktatási nyelv, iskolák szerint hány esetben volt														
A görög kath. jellegűekben				A görög-keleti jellegűekben				Az ágostai evang. jellegűekben						
magyar	tót	oláh	nyelven	magyarul vegyes	magyarul más 2	magyar	oláh	szerb	magyarul vegyes	magyar	német	tót	magyarul vegyes	magyarul más 2
153	3	1,252	263	508	2	7	1,474	182	137	336	355	457	288	3

Az oktatási nyelv, iskolák szerint hány esetben volt											
A helvét reform			Az unitáriusokéban	Az izraelitákéban			A magán jellegűekben			Az egyetiekben	
magyar	német	magyarul vegyes	magyar	magyar	német	magyarul vegyes	magyar	német	magyarul vegyes	magyar	magyarul vegyes
2,297	12	23	56	368	13	128	130	1	43	29	12

XVI. tábla.

Az állami elemi népiskolák az illető helység nemzetisége szerint.

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	rutén	egyéb
1878. évben állítattak:									
Magyar-Cseztve . . .	Alsó-Fehér	—	28,88	—	—	51,32	—	0,19	20,11
		532	151	—	—	273	—	1	107
Magyar-Kapud . . .	» »	417	143	—	—	52,28	—	—	13,49
			42,41	—	—	218	—	—	56
Maros-Csúcs	» »	448	190	—	—	56,70	—	—	0,89
			52,80	0,29	—	25,4	—	—	4
Maros-Koppánd . . .	» »	348	182	1	—	46,84	—	—	0,57
			34,87	—	0,14	163	—	—	2
Szent-Benedek . . .	» »	710	244	—	1	63,10	—	—	2,36
			0,91	0,91	98,18	1	448	—	17
Pokrivács	Árva	220	2	2	216	—	—	—	—
			10,98	19,21	5,36	0,51	64,83	—	0,06
Titel	B.-Bodrog . .	3,321	333	638	178	17	2,153	—	2
			12,91	—	—	87,09	—	—	—
Csabaj	Bihar	426	55	—	—	371	—	—	—
			72,29	7,81	19,62	—	—	—	0,87
Diósgyőr	Borsod	4,374	3,158	320	858	—	—	—	38
			33,21	33,03	0,80	31,71	—	—	1,36
Alsó-Tímös	Brassó	29,584	9,825	9,919	44	9,382	15	1	398
(Bencséhez)			37,51	1,49	—	61,00	—	—	—
Hosszútálya	Brassó	6,956	2,609	104	—	4,243	—	—	—
			34,01	0,17	—	15,79	—	—	0,03
Kovácszna	Háromszék	3,628	3,048	8	—	573	—	—	1
			9,68	0,24	—	89,48	—	—	0,50
Berekszó	Hunyad	599	58	2	—	538	—	—	3
			20,09	0,85	—	79,06	—	—	—
Rákosl	Hunyad	702	141	6	—	555	—	—	—
Zsilvölgy (Lónya- bánya)	Hunyad	—	8,52	5,16	0,96	78,70	0,66	0,81	5,73
		3,226	275	167	30	2,539	2	28	185
			82,61	1,63	—	26,97	—	—	8,89
Dicső-Szt.-Márton .	K.-Küküllő	1,958	1,226	30	—	528	—	—	173
			15,04	0,05	—	82,77	0,65	—	2,09
Borsa	Kolozs	1,868	281	1	—	1,546	1	—	39
			32,85	7,90	—	59,85	—	—	—
Hidalmás	Kolozs	1,041	342	76	—	623	—	—	—
			74,18	—	—	25,46	—	—	0,42
Kide	Kolozs	715	530	—	—	182	—	—	3
			6,51	33,4	0,4	54,6	1,1	—	4,0
Karánsebes	Kr.-Szörény	4,764	310	1,590	19	2,601	53	1	190
			1,39	10,29	0,05	87,89	0,19	—	0,48
Mehádia	Kr.-Szörény	2,097	25	214	1	1,843	4	—	10

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyréb
Német-Gladna . . .	Kr.-Szörény	285	3.51	9.88	0.70	85.96	—	—	—
Felső-Szlécs	Liptó	527	—	0.19	98.81	—	—	—	—
Görgény-Üvegszür .	Mar.-Torda	817	85.78	0.25	0.12	12.85	—	—	—
Balassa-Gyarmat . .	Nógrád . . .	6,788	5,978	69	696	1	16	—	28
Berzevicze	Sáros	1,852	4.97	9.32	84.99	—	—	0.18	0.54
Kőszeg	Sáros	—	82	154	1,404	—	—	3	9
Sz.-György (Ábrány)	Szabolcs . .	2,050	5.58	4.68	87.50	—	—	0.23	2.08
Szinyérváralja . . .	Szatmár . . .	3,691	432	24	20	378	—	1	9
Granasztó	Szepes	—	75.51	0.78	2.33	19.29	1.80	—	0.09
Bethlen	Sz.-Doboka	1,760	1,548	16	52	365	37	—	2
Kis-Solymos	Sz.-Doboka	224	52.70	0.93	0.08	45.84	—	—	0.43
Magyar-Lápos	Sz.-Doboka	1,921	1,945	35	31	1,692	—	—	16
Veresegyháza	Sz.-Doboka	469	0.01	0.61	90.02	—	—	6.99	1.83
Felőrtemplom	Temes	9,845	491	3	3	442	—	34	9
Temesvár	Temes	33,694	44.89	5.09	—	48.98	—	—	1.36
Túr	T.-Aranyos	1,045	785	89	—	862	—	—	24
Keresztúr	Torontál . . .	417	—	—	—	10.00	—	—	—
Paucova	Torontál . . .	17,127	58.15	18.68	0.16	21.34	—	0.05	1.62
Ábrahámfalva	Turócz	248	1,117	359	3	410	—	1	31
Nagy-Csepesség . . .	Turócz	382	72.92	1.49	—	18.98	—	—	6.61
Tót-Próna	Turócz	1,087	469	342	7	89	—	—	31
Halmi	Ugocsa	1,668	4.8	69.8	0.4	7.0	16.3	0.1	2.1
Muraszombát	Vas	1,786	9,845	470	6,824	46	692	1,601	5
Zsidahogy	Vas	718	22.2	56.6	1.3	10.1	5.2	0.1	4.6
			51.48	—	—	42.68	—	—	5.84
			91.13	4.58	—	2.16	1.92	—	0.23
			38.0	19	—	9	8	—	1
			6.8	38.4	1.7	2.4	49.7	—	1.0
			1,171	6,562	296	408	8,504	2	177
			25.40	2.42	72.18	—	—	—	—
			63	6	179	—	—	—	—
			9.95	7.33	81.94	—	—	—	0.78
			38	28	313	—	—	—	3
			4.14	7.27	87.67	—	—	—	0.92
			45	79	953	—	—	—	10
			99.32	—	—	0.18	—	0.29	—
			13.44	21.05	—	—	0.11	—	65.90 ¹⁾
			240	376	—	—	2	—	1,168
			42.62	4.73	—	—	—	—	52.65 ¹⁾
			306	34	—	—	—	—	378

1) Vánd.

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb	
Egyeduta	Zala	—	99.04	0.63	—	—	—	—	0.11	
		943	934	8	—	—	—	—	1	
Totovecz-Kürsanócz	Zala	—	1.78	1.86	—	—	96.92	—	—	
		820	9	7	—	—	504	—	—	
—		—	28.57	5.22	86.21	—	—	—	—	
Csörgű	Zemplén	441	126	23	292	—	—	—	—	
		—	93.42	3.68	2.72	—	—	—	0.23	
Kis-Rozvány	Zemplén	441	412	16	12	—	—	—	1	
		—	93.61	—	6.39	—	—	—	—	
Szinyér	Zemplén	313	293	—	20	—	—	—	—	
		—	98.74	—	1.26	—	—	—	—	
Szolnocska	Zemplén	—	392	—	5	—	—	—	—	
		—	—	—	98.37	—	—	—	1.78	
Brusznó	Zólyom	577	—	—	567	—	—	—	10	
Összesen		52								
1874. évben állit-										
táltak :										
Vizakna	Alsó-Felér	—	31.02	2.01	0.01	64.01	—	—	2.03	
		3,683	1,149	75	2,367	—	—	—	90	
		—	3.26	—	96.74	—	—	—	—	
Serges	Bihar	583	19	—	564	—	—	—	—	
		—	1.33	5.30	0.06	88.36	—	—	4.45	
Felső-Forumbák	Fogarás	1,795	22	106	1,586	—	—	—	80	
		—	42.66	1.71	46.76	—	—	—	8.87	
Bácsi	Hunyad	586	250	10	274	—	—	—	52	
		—	4.00	1.18	94.45	—	—	—	0.37	
Felső-Szálláspatak	»	1,099	44	13	1,038	—	—	—	4	
		—	35.64	10.36	0.47	51.96	0.47	—	1.10	
Kőrösbánya	»	637	227	66	331	—	3	—	7	
		—	13.51	1.01	85.28	—	—	—	—	
Nagy-Pestény	»	659	89	8	562	—	—	—	—	
		—	21.50	24.98	0.72	44.29	—	—	8.81	
Petrozsény	»	2,066	616	726	2,128	—	—	—	256	
		—	19.16	3.73	72.30	—	—	—	4.70	
Púj	»	751	144	28	543	—	—	—	36	
		—	90.19	2.06	0.10	5.52	0.08	—	2.16	
Bánffy-Hunyad	Kolozs	3,152	2,841	65	2,174	1	—	—	68	
		—	11.82	61.63	3.88	8.14	11.05	—	3.48	
Báziás	Kr.-Szörény	516	61	318	20	42	37	—	18	
		—	2.22	3.95	93.33	—	0.25	—	0.25	
Szlavnic	Trencsén	405	8	16	378	—	1	—	1	
		—	0.57	5.14	94.29	—	—	—	—	
Jezernicz	Turóc	175	1	9	165	—	—	—	—	

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb
		—	10.60	17.90	67.54	0.16	0.10	—	3.70
Ruttka	Turóc . . .	1,944	208	348	1,313	—	3	—	72
		—	4.40	16.14	77.79	—	—	—	1.67
Turóc-Szt.-Márton	Turóc . . .	2,341	103	378	1,821	—	—	—	39
Jelenicz telep tartozik Óhegyhez . .	Zólyom . . .	2,055	1.07	1.31	97.57	—	—	—	0.05
		—	22	27	2,005	—	—	—	1
Összesen	16								
Megszűnt	4								
Szaporodás	12								
1875. évben állítottak:									
		—	45.26	3.43	0.58	45.04	—	—	5.69
Alvincz	Alsó-Fehér	1,372	621	47	8	618	—	—	78
		—	30.48	0.40	—	66.32	—	—	2.79
Maros-Szt.-Király . .	Alsó-Fehér	502	153	2	—	343	—	—	14
		—	32.86	0.50	0.10	66.76	0.04	—	0.14
Csermő	Arad	2,197	722	11	2	1,458	1	—	3
		—	55.57	15.64	—	27.39	—	—	1.40
Magyar-Nemegye . .	B.-Naszód . .	1,004	558	157	—	273	—	—	14
		—	7.65	1.61	0.94	83.36	—	—	6.45
Alsó-Lugos	Bihar	745	57	12	7	621	—	—	48
		—	33.21	33.63	0.20	31.71	—	—	1.35
Brassó	Brassó	29,584	9,825	9,919	44	9,382	15	1	398
		—	22.67	—	—	75.39	—	—	1.94
Lindzsina	Hunyad	516	117	—	—	389	—	—	10
		—	6.20	1.20	—	90.20	—	—	2.40
Piski	Hunyad	500	31	6	—	451	—	—	12
		—	74.3	6.9	17.6	—	—	—	1.2
Losonez	Nógrád	5,027	3,735	345	886	—	1	—	60
		—	81.39	0.14	—	16.66	—	—	1.99
Bálványos-Várulja . .	Sz.-Doboka	1,456	1,185	2	—	241	—	—	28
		—	42.26	0.80	—	56.63	—	—	0.31
Deésakna	—	1,879	794	15	—	1,064	—	—	0
		—	75.80	—	—	24.20	—	—	—
Felőr	—	814	017	—	—	197	—	—	—
		—	66.66	3.01	—	30.29	—	—	—
Kuda	—	465	310	14	—	141	—	—	—
		—	50.47	2.87	—	46.66	—	—	—
Málom	—	838	423	24	—	391	—	—	—
		—	48.57	0.64	—	45.64	—	—	5.15
Retteg	—	1,709	830	11	—	780	—	—	88
		—	52.44	1.22	0.11	45.66	—	—	0.67
Somkerék	—	900	472	11	1	410	—	—	6

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb	
Szász-Bréte	Sz.-Doboka	—	65.67	0.88	—	33.67	—	—	0.39	
		800	197	1	—	101	—	—	1	
		—	0.84	5.88	0.24	18.77	70.42	—	3.81	
Jaszénova	Temes . . .	1,785	15	106	4	355	1,257	—	68	
		—	0.64	7.51	0.47	61.41	29.13	—	0.84	
Alibunár	Torontál . .	4,050	26	304	19	2,487	1,180	—	34	
		—	2.10	0.68	97.37	—	—	—	—	
Vajnatina	Ung	476	10	3	468	—	—	—	—	
		—	0.98	89.62	—	—	30.70	—	—	
Hakerhegy	Vas	355	1	245	—	—	109	—	—	
		—	0.88	99.06	—	—	0.38	—	0.18	
Neudohégy	"	532	2	527	—	—	2	—	1	
		—	98.10	0.82	0.46	—	0.46	—	—	
Buglud	Zala	217	213	2	1	—	1	—	—	
		—	96.70	1.98	—	—	0.22	—	1.10	
Pórszombat	"	454	439	9	—	—	1	—	5	
		—	26.37	1.83	71.70	—	—	—	—	
Kazsu	Zemplén . .	311	82	6	223	—	—	—	—	
		—	90.36	4.06	4.87	0.08	—	0.06	0.66	
Müd	"	3,471	3,135	141	169	1	—	2	23	
		—	1.39	—	97.54	—	—	—	1.33	
Podholja-Bravaczó .	Zólyom . . .	653	8	—	637	—	—	—	8	
Összesen	27									
megszült	1									
szaporodás	28									
1876. évben állht-										
táltak :										
Aranyos-Maróth . .	Bars	—	32.69	11.10	56.20	—	—	—	0.18	
		2,251	732	250	1,265	—	—	—	4	
		—	71.91	0.84	27.68	—	—	—	0.17	
Nagy-Máros	"	591	425	2	163	—	—	—	1	
		—	20.78	4.79	0.33	70.08	—	0.25	3.92	
Ó-Radna	B.-Naszód . .	3,088	640	148	7,216	—	—	8	121	
		—	24.17	3.97	71.86	—	—	—	—	
Horhi	Hont	302	79	12	217	—	—	—	—	
		—	88.63	1.06	10.04	—	—	—	0.66	
Terbegecz	"	279	247	3	28	—	—	—	1	
		—	9.76	1.09	0.04	88.35	—	—	0.26	
Brád	Hunyad . . .	2,326	227	37	1,205	—	—	—	6	
		—	11.44	0.37	—	87.08	—	—	1.11	
Kis-Barcsa	"	271	31	1	236	—	—	—	3	
		—	21.01	9.42	0.27	68.66	—	—	0.74	
Vajda-Hunyad . . .	"	2,303	484	217	51,579	1	—	—	17	

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb
Kalota-Szt.-Király .	Kolozs . .	—	75.81	0.11	—	22.11	—	—	1.97
		864	855	1	—	191	—	—	17
Liptó-Szt.-Miklós . .	Liptó . . .	—	10.41	50.08	39.98	—	0.06	—	0.17
		1,777	185	890	698	—	1	—	3
Görgény-Szt.-Imre .	Maros-Torda	—	57.56	1.16	—	33.92	—	—	7.96
		1,548	891	18	—	525	—	—	114
Mező-Bánd	» »	—	55.08	0.04	—	37.05	—	—	7.93
		2,580	1,421	1	—	956	—	—	202
Clausura (Aranyh.).	Sáros . . .	—	—	2.34	97.66	—	—	—	—
		299	—	7	292	—	—	—	—
Kisvárdá	Szabolcs . .	—	97.46	0.72	1.44	—	—	0.02	0.36
		5,006	4,879	36	72	—	—	1	18
Felső-Kapnik	Szatmár . .	—	19.69	0.28	0.56	78.48	—	0.85	0.14
		711	140	2	4	558	—	6	1
Nagy-Szeben	Szeben . . .	—	10.6	73.7	—	14.4	—	—	1.3
		19,446	2,065	11,327	—	2,810	1	—	243
Domokos	Sz -Doboka	—	91.77	1.00	—	5.73	—	—	1.50
		892	736	8	—	46	—	—	12
Drágsina	Temes . . .	—	26.12	1.76	4.83	67.97	0.22	—	—
		911	238	16	44	611	2	—	—
Klopodia	»	—	9.19	18.32	27.32	42.92	0.40	—	1.85
		1,512	139	277	413	649	6	—	28
Kővéres (Nagy)	»	—	6.69	2.63	0.21	89.34	—	—	1.13
		1,867	125	49	4	1,668	—	—	21
Ferendia	»	—	12.47	2.86	0.49	83.78	0.33	—	0.57
		1,227	153	29	6	1,028	4	—	7
Glogon	Torontál . .	—	0.49	63.13	0.12	26.86	9.40	—	—
		2,468	12	1,558	3	663	232	—	—
Csacza-Csaceczka . .	Trencsén . .	—	1.40	9.23	88.65	—	—	—	0.72
		4,000	56	369	3,546	—	—	—	29
Zay-Ugróc	»	—	3.46	13.38	83.01	—	—	—	0.15
		1,330	46	178	1,104	—	—	—	2
Mosóc	Turóc . . .	—	1.43	5.96	91.86	—	—	—	0.75
		1,744	25	104	1,602	—	—	—	13
Vriczko	»	—	0.12	97.01	2.27	—	—	—	0.60
		1,674	2	1,624	38	—	—	—	10
Bajánháza	Ung	—	84.84	—	15.16	—	—	—	—
		488	414	—	74	—	—	—	—
Gálcs	»	—	95.73	—	3.05	—	—	1.02	0.20
		492	471	—	15	—	—	5	1
Nagy-Berezna	»	—	13.79	10.93	16.82	—	—	57.87	0.59
		1,683	232	184	283	—	—	974	10
Csabrendek	Zala	—	99.81	0.44	0.03	—	0.03	—	0.09
		3,201	3,182	14	1	—	1	—	3
Gánicsa	»	—	8.61	1.70	—	—	0.10	—	89.59 ¹
		941	81	16	—	—	1	—	84.3
Hodosán	»	—	2.04	1.19	—	—	96.77	—	—
		1,423	29	17	—	—	1,377	—	—

¹ Vend.

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb	
Cséke	Zemplén . .	1,018	160	5	853	—	—	—	—	
Dolina-Medved . . .	Zólyom . . .	407	1	—	406	—	—	—	—	
Fiume	—	20,981	382	895	9	6,799	38,09	0,01	55,74 ¹	
összesen	35								311,685	
1877. évben állít- tattak :										
Műcs	Kolozs . . .	1,542	452	8	—	980	—	—	—	6,61
Herkules-Fürdő . . .	Kr.-Szörény	336	65	176	3	77	5	—	—	102
Liptó-Ujvár	Liptó	629	139	100	385	—	—	—	—	3,87
Bürkös	N.-Küküllő	1,011	215	60	—	72,80	—	—	—	12
Szalónak	Vas	1,339	25	285	1	—	26	—	—	0,79
Szent-Adorján	Zala	210	150	9	—	—	50	—	—	5
összesen	6									0,16
1878. évben állít- tattak :										
Aranyidka	Abony-Torna	674	9	49	616	—	—	—	—	—
Alvincz	Alsó-Fehér	1,372	621	47	8	618	—	—	—	5,69
Maros-Ujvár 2	» »	2,660	1,226	81	4	1,272	—	—	1	78
Vizakna	» »	3,883	1,149	75	2	2,367	—	—	—	2,96
Kia-Sztapár puszta (Ó-Sziváczhez) . . .	Bács-Bodrog	5,194	13	92	—	—	97,81	—	—	76
Tital	» »	3,321	333	638	178	17	2,153	—	—	2,5
Alsó-Verecské	Bereg	1,276	353	374	13	—	—	89,50	—	90

¹ Olasz.

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvák szerb	rubén	egyéb
		—	9.82	0.37	0.45	—	—	88.67	0.39
Bilka	Bereg	3,547	332	19	15	—	—	2,968	13
		—	1.85	—	0.46	—	—	99.64	—
Kelemenfalva	"	216	4	—	1	—	—	211	—
		—	13.56	13.99	6.81	—	—	85.51	0.14
Szolyva	"	1,380	187	193	93	—	—	904	3
		—	33.81	33.63	0.20	31.71	—	—	1.35
Brassó	Brassó	28,584	9,825	9,919	44	9,382	15	1	398
		—	33.21	33.33	0.20	31.71	—	—	1.35
Brassó-Bolonya (Brassóhoz)	"	29,584	9,825	9,919	44	9,382	15	1	398
		—	44.72	0.43	—	54.43	—	—	0.43
Alpestes	Hunyad	691	309	3	—	376	—	—	3
		—	2.31	—	—	97.10	—	—	0.19
Felső-Szilvás	"	517	14	—	—	502	—	—	1
		—	11.81	5.68	—	81.66	—	—	1.93
Gyógy-Felfalu	"	1,141	129	58	—	932	—	—	22
		—	37.81	0.76	0.37	55.73	—	—	5.33
Gyula 2	Kolozs	2,514	953	19	—	7,401	—	—	134
		—	90.13	2.09	0.10	5.52	0.09	—	2.16
Bánffy-Hunyad	"	3,152	2,841	65	3	174	1	—	68
		—	6.0	33.4	0.4	54.6	1.1	—	4.0
Karánsebes	Kr.-Szörény	4,764	310	1,590	19	2,601	53	—	1 190
		—	64.4	19.9	0.8	8.5	—	—	5.8
Máramaros-Sziget	Máramaros	10,852	6,968	2,163	38	329	—	—	639 115
		—	97.46	0.72	1.44	—	—	—	0.02 0.86
Kis-Várda	Szabolcs	5,006	4,879	36	72	—	—	—	1 18
		—	52.97	1.33	—	45.15	—	—	0.19 0.16
Kapnikbánya	Szatmár	2,609	1,382	40	—	1,778	—	—	5 4
		—	58.15	18.68	0.16	21.34	—	—	0.06 1.62
Magyar-Lápos	Sz.-Doboka	1,921	1,117	359	3	410	—	—	1 31
		—	82.7	—	—	14.8	—	—	— 2.5
Szék	"	2,759	2,282	1	—	408	—	—	— 68
		—	4.8	69.3	0.4	7.0	16.3	0.1	2.1
Fehértemplom	Temes	9,845	470	6,824	46	692	1,601	5	207
		—	81.61	0.38	—	8.17	—	—	— 9.94
Felvincz	T.-Aranyos	1,809	1,313	7	—	129	—	—	— 160
		—	6.8	38.4	1.7	2.4	49.7	—	— 1.0
Pancsova	Torontál	17,127	1,171	6,569	296	408	3,504	2	177
		—	3.08	12.34	84.58	—	—	—	—
Alsó-Draskócz	Trenesén	227	7	28	192	—	—	—	—
		—	—	3.19	96.81	—	—	—	—
Bohunicz	"	539	—	17	516	—	—	—	—
		—	—	4.74	91.90	—	—	—	— 3.86
Prejta	"	506	—	24	463	—	—	—	— 17
		—	14.4	27.5	56.5	—	—	—	— 1.60
Trenesén	"	4,402	634	1,208	2,488	—	—	—	— 70

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb	
Zbora	Trencsén .	421	—	10.21	89.79	—	—	—	1	
		—	—	43	378	—	—	—	—	
		—	59.68	1.62	—	22.17	—	—	16.33	
Magyar-Hidegkút .	Údvarhely .	433	258	7	—	96	—	—	72	
		—	0.09	14.47	78.94	—	—	0.26	0.26	
Poroszló	Ung	394	24	57	311	—	—	—	1	
		—	0.22	99.10	0.11	—	—	—	0.57	
Kristyán	Vas	884	2	876	1	—	—	—	5	
		—	0.16	8.82	0.16	—	—	—	90.88	
Kruplivnik	>	340	1	30	1	—	—	—	308	
		—	0.30	2.67	—	—	—	—	97.03	
Kupsincz	>	337	1	9	—	—	—	—	327	
		—	88.79	0.82	—	—	—	—	10.39	
Tessanócz	>	856	760	7	—	—	—	—	89	
		—	99.81	0.44	0.03	—	0.03	—	0.09	
Csab-Rendek	Zala	3,201	3,182	14	1	—	—	1	3	
		—	16.89	25.40	56.70	—	—	—	1.81	
Gálszécs	Zemplén . .	3,134	520	796	1,777	—	—	—	41	
Összesen	41									
1879. évben állítattak:										
Magyar-Becze	Alsó-Fehér .	—	84.70	—	0.68	5.78	—	0.17	3.67	
		—	588	498	—	4	34	—	1	
		—	57.7	15.8	1.8	18.6	4.9	0.0	1.7	
Arad	Arad	35,556	20,103	5,816	443	6,838	1,743	18	605	
		—	3.15	7.22	88.78	—	—	—	0.30	
Kralován	Árva	448	14	32	393	—	—	—	4	
		—	73.6	11.2	0.1	—	14.6	—	0.5	
Baja	B.-Bodrog .	19,241	44,188	2,162	39	8	2,734	1	109	
		—	51.3	2.6	0.6	—	45.4	—	0.2	
Szabadka	> >	61,367	31,371	1,561	352	8	27,800	5	101	
		—	80.7	6.7	12.3	—	—	—	0.3	
Léva	Bars	6,491	5,236	434	797	—	—	—	24	
		—	9.92	0.57	0.45	—	—	88.67	0.39	
Bilke	Bereg	3,347	352	19	15	—	—	2,068	13	
		—	5.46	—	—	—	—	94.64	—	
Honcz	>	2,873	157	—	—	—	—	2,716	—	
		—	28.30	19.26	2.55	—	—	49.89	—	
Oroszveg	>	940	266	181	22	—	—	469	2	
		—	20.73	4.79	0.28	70.08	—	0.25	3.92	
Ó-Radna	Beszt.-Naszód	3,086	640	148	7	2,164	—	8	121	
		—	9.2	7.0	0.4	—	—	0.4	1.0	
Győr	Győr	20,981	19,137	1,471	94	2	74	1	202	

1 Vendl.

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb
Kovácszna	Háromszék	3,628	84.02	0.17	—	15.79	—	—	0.08
		—	3,048	6	—	573	—	—	1
Gyekés	Hont	483	2.48	—	97.02	—	—	—	—
		—	1.88	—	—	96.86	—	—	1.81
Álsó-Szilvás . . .	Hunyad . . .	765	14	—	—	741	—	—	10
		—	37.6	11.8	0.6	46.8	0.1	—	3.1
Déva	"	3,935	1,480	463	23	1,842	5	1	121
		—	17.66	8.28	0.21	72.10	—	—	1.75
Livazény 2	"	2,849	50.3	236	6	2,054	—	—	50
		—	12.66	35.35	0.11	51.01	—	—	0.84
Nagyág	"	1,778	225	629	2	907	—	—	15
		—	8.53	5.18	0.98	78.70	0.06	0.87	5.73
Petrilla	"	3,226	275	167	30	2,539	2	28	185
		—	62.61	1.53	—	26.97	—	—	8.89
Dicső-Szt-Márton	K.-Küküllő.	1,958	1,226	30	—	528	—	—	17
		—	75.81	0.11	—	22.11	—	—	1.97
Kalota-Szt.-Király	Kolozs	864	655	1	—	191	—	—	17
		—	78.8	4.9	0.4	13.2	—	—	2.7
Kolozsvár 2	"	29,923	23,495	1,469	124	3,976	23	4	832
		—	2.56	16.16	0.10	75.72	2.66	—	3.47
Berzászka	Kr.-Szörény	1,528	39	247	8	1,157	24	—	53
		—	12.34	41.36	0.80	44.26	0.82	—	1.12
Lugos	"	11,387	1,397	4,667	29	4,996	70	2	126
		—	10.41	50.08	39.28	—	0.06	—	0.17
Liptó-Szt.-Miklós	Liptó	1,777	185	890	698	—	1	—	9
		—	22.10	15.90	61.21	—	—	—	0.79
Liptó-Ujvár	"	629	139	100	385	—	—	—	5
		—	64.4	19.9	0.8	8.5	—	5.8	1.1
Marmaros-Sziget	Marmaros . .	10,852	6,968	2,163	38	929	—	839	115
		—	18.04	1.34	0.81	77.78	—	—	2.12
Göde-Mesterháza	Maros-Torda	1,369	247	17	11	1,065	—	—	29
		—	74.8	6.9	17.6	—	—	—	1.2
Losonez	Nógrád	5,027	3,735	345	886	—	1	—	60
		—	56.74	34.29	6.15	0.11	0.49	0.08	2.19
Budapest 3	Pest-Pilis-Solt	360,551	204,564	123,645	22,205	408	1,758	59	7,914
		—	89.3	0.4	0.2	—	—	—	0.1
Félegyháza	"	23,912	23,758	86	40	—	2	—	26
		—	3.4	16.2	80.2	—	—	—	0.2
Módor	Pozsony	4,729	163	765	3,791	—	—	—	9
		—	96.44	1.27	—	—	0.80	—	1.49
Csurgó	Somogy	3,231	3,116	41	1	—	24	1	48
		—	7.9	31.2	60.3	—	—	—	0.6
Igló	Szepes	7,521	594	2,347	4,532	1	1	3	43
		—	92.9	0.6	0.1	6.0	—	—	0.4
Zilah	Szilágys	5,961	5,535	37	7	358	—	—	24
		—	52.97	1.68	—	45.16	—	0.19	0.16
Kapnikbánya . . .	Szatmár	2,609	1,382	40	—	1,178	—	5	4

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthen	egyéb	
Bálványos-Váralja .	Sz.-Doboka	1,456	81.30	0.14	—	18.55	—	—	1.92	
		—	1,185	2	—	241	—	—	28	
		—	42.28	0.80	—	56.03	—	—	0.41	
Deésakna	»	1,879	794	15	—	1,064	—	—	0	
		—	29.38	0.78	69.84	—	—	—	—	
Sajó-Szent-András .	»	514	151	4	359	—	—	—	—	
		—	50.59	1.66	—	43.46	—	—	4.39	
Alsó-Jára 2	T.-Aranyos	1,445	781	24	—	628	—	—	62	
		—	76.0	1.4	0.2	19.6	—	—	2.6	
Torda 2	»	9,434	7,173	134	12	1,848	—	—	267	
		—	51.48	—	—	42.68	—	—	5.94	
Túr	»	1,045	538	—	—	446	—	—	81	
		—	81.61	0.28	—	8.17	—	—	9.94	
Felvincz	»	1,609	1,313	7	—	129	—	—	180	
		—	3.46	13.38	83.01	—	—	—	0.15	
Zay-Ugróc	Trencsén .	1,330	46	178	1,104	—	—	—	2	
		—	4.40	16.14	77.79	—	—	—	1.97	
Turóc-Szt.-Márton	Turóc . . .	2,341	103	378	1,821	—	—	—	39	
		—	9.84	7.72	81.23	—	—	—	1.21	
Znio-Váralja	»	1,321	130	102	1,073	—	—	—	16	
		—	10.60	17.80	67.54	0.16	0.10	—	3.70	
Ruttka	»	1,944	206	348	1,318	3	2	—	72	
		—	96.76	1.78	0.07	0.37	—	—	1.01	
Székely-Keresztúr .	Udvarhely .	2,968	2,872	53	2	11	—	—	30	
		—	0.74	2.59	—	—	88.52	—	8.16	
Barátmajor	Vas	270	2	7	—	—	239	—	22	
		—	0.51	7.14	—	—	—	—	92.85 ¹	
Martinya	»	196	1	14	—	—	—	—	181	
		—	18.59	25.40	56.70	—	—	—	1.31	
Gálszécs	Zemplén . .	3,134	520	796	1,777	—	—	—	41	
		—	90.85	4.06	4.87	0.03	—	0.06	0.66	
Mád	»	3,471	3,135	141	199	1	—	2	23	
		—	92.90	3.30	2.80	—	0.02	0.24	0.74	
Sárospatak	»	4,214	3,915	139	118	—	—	10	31	
Összesen	58									
1880. évben állítattak:										
Kisfalud	Bereg . . .	1,107	5.06	—	0.09	—	—	92.56	0.99	
		—	67	—	1	—	—	1,028	11	
		—	13.55	13.90	6.81	—	—	65.51	0.14	
Szolyva	»	1,380	187	193	93	—	—	904	9	
		—	54.78	35.11	—	10.11	—	—	—	
Tacs	Beszt.-Naszód	376	206	132	—	38	—	—	—	

¹ Vend.

A község neve	A megye neve	A népesség összege száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát- szerb	ruthén	egyéb
1881. évben állit- tattak :									
Asszonyfalu	Aisó-Fehér	584	27.57	0.34	—	69.86	—	—	2.23
Dubi	Bereg	127	161	2	—	408	—	—	13
Dunkófalva	»	207	2.87	94.48	—	—	—	3.15	—
Frigyesfalva	»	320	3	120	—	—	—	4	—
Holubina	»	775	3.36	7.25	—	—	—	89.37	—
Ploezkó	»	234	17	—	—	—	—	185	—
Szinyák	»	131	—	130	—	—	—	1	—
Sztrabicsó	»	898	—	3.36	1.68	—	—	94.50	0.45
Viznicze (Alsó)	»	731	0.87	30	15	—	—	844	4
Kis-Budak	B.-Naszód	806	—	0.87	19.14	0.27	—	85.59	0.82
Lajosfalva	»	450	—	2	96	2	—	625	6
Ó-Radna kohótelep	»	3,086	—	9.80	1.24	—	85.49	—	3.97
Borzik	Bihar	690	—	75	10	—	6.80	—	32
Rév 2	»	1,619	—	3.11	58.22	—	38.00	—	0.67
Govárdia	Hunyad	372	—	14	262	—	171	—	3
Kudsir	»	2,947	—	20.73	4.79	0.29	70.07	—	0.96
Uj-Sebesthely	»	696	—	6.06	0.14	0.29	92.61	—	8
Teremi-Ujfalu	K.-Küküllő	644	—	32.20	0.75	0.19	66.09	—	—
Orsova 2	Kr.-Szörény	3,381	—	18.01	19.00	—	62.09	—	—
Bessenyő	Liptó	280	—	67	74	—	231	—	—
Marmaros-Sziget 2	Máramaros	10,852	—	3.99	6.99	0.26	87.90	—	0.34
Domonvölgy	Pest	1,228	—	116	206	8	2,570	—	10
Erzsébet - Kossuth- falva (Soroksár)	»	7,541	—	34.06	5.60	0.29	56.32	0.14	0.29
			—	237	39	2	392	1	2
			—	69.10	1.09	—	8.86	—	—
			—	445	7	—	57	—	—
			—	15.20	42.38	0.88	29.20	4.41	—
			—	3,381	514	1,432	23	1,004	159
			—	—	0.86	8.57	91.07	—	—
			—	84.4	19.9	0.3	8.5	—	5.2
			—	6,968	2,163	88	929	—	639
			—	31.51	3.76	58.71	0.08	—	—
			—	16.39	77.34	5.63	—	0.02	—
			—	1,237	5,832	426	—	2	—

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát- szerb	ruthén	egyéb
Kis-Tétény	Pest	—	15.70	78.68	5.01	—	0.90	—	0.10
		599	94	471	30	—	3	—	1
		—	67.51	25.62	4.90	0.08	0.18	0.04	2.42
Uj-Pest 3	Pest	11,648	7,876	2,989	490	3	20	4	286
		—	96.44	1.21	—	—	0.80	—	1.49
Csurgó	Somogy	3,231	3,116	41	1	—	24	1	48
		—	42.31	1.40	—	55.79	—	—	0.70
Apa-Nagyfalu	Sz.-Doboka	855	360	12	—	477	—	—	6
		—	13.02	4.49	—	76.77	—	—	5.72
Csáki-Gorbó	"	891	116	40	—	684	—	—	51
		—	8.70	0.61	4.88	86.11	—	—	—
Kepeth	Temes	655	57	4	30	564	—	—	—
		—	27.91	1.09	—	71.00	—	—	—
Szinérszeg	"	824	230	9	—	585	—	—	—
		—	35.96	2.40	—	57.94	—	—	4.30
Máros-Ludas 2	T.-Aranyos	1,838	650	44	—	1,065	—	—	79
		—	3.19	6.74	89.68	—	—	—	0.39
Baán	Trencsén	2,818	90	190	2,527	—	—	—	11
		—	1.40	9.28	88.65	—	—	—	0.72
Csacza 2	"	4,000	56	369	3,546	—	—	—	29
		—	—	3.49	95.96	—	—	—	0.65
Kraszna	"	460	—	16	441	—	—	—	3
		—	25.74	3.69	9.74	0.12	—	62.35	0.36
Királyháza	Ugocsa	1,651	425	61	12	2	—	1,115	6
		—	34.18	0.29	8.38	—	—	56.48	0.63
Baranya	Ung	832	216	2	53	—	—	357	4
		—	0.79	—	98.81	—	—	0.40	—
Hatta	"	507	4	—	501	—	—	2	—
		—	6.20	0.74	8.01	—	—	84.26	0.10
Ó-Kemenzei	"	540	34	4	46	—	—	455	1
		—	56.96	0.82	—	—	42.72	—	—
Molnári	Zala	618	352	2	—	—	264	—	—
		—	90.35	4.06	4.87	0.63	—	0.66	0.60
Mád	Zemplén	3,471	3,135	141	169	1	—	2	23
Összesen 47									
1882. évben állít- tattak :									
Abrudbánya	Alsó-Fehér.	—	36.18	1.92	0.42	60.66	—	—	0.69
		2,869	1,038	55	12	1,740	—	—	24
		—	51.46	2.64	0.88	41.20	—	0.08	3.75
Balényes	Bihar	2,614	1,345	69	23	1,077	—	2	98
		—	4.29	—	0.25	94.68	—	0.48	—
Esküllő	"	414	19	—	1	392	—	2	—

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelveire nézve volt						
			magyar	rémét	tót	oláh	horvát- szerb	ruthén	egyéb
Keszteg	Bihar	—	12.01	—	—	87.43	—	—	0.86
		358	43	—	—	313	—	—	3
Vaskóh	»	—	26.28	2.48	—	70.29	—	—	0.85
		525	138	13	—	369	—	—	5
Vasztély pusztá (Csabdihoz)	Fehér	—	99.55	0.45	—	—	—	—	—
		1,100	1,095	5	—	—	—	—	—
Dálnok 2	Háromszék	—	100.90	—	—	—	—	—	—
		1,487	1,487	—	—	—	—	—	—
Szászváros	Hunyad	—	23.19	26.91	0.29	43.59	0.15	—	5.93
		5,451	1,261	1,467	16	2,576	8	—	323
Zajkány	»	—	2.72	—	—	91.31	—	—	5.97
		552	15	—	—	504	—	—	33
			1.80	19.09	79.42	—	—	—	0.13
Holics	Nyitra	—	5,292	72	1,010	4,203	—	—	7
			—	—	3.45	86.55	—	—	—
Kuzmicz	»	—	816	—	11	305	—	—	—
			—	57.39	17.90	20.44	—	—	4.63
Vágvecse	»	—	1,125	645	198	280	—	—	52
			—	0.18	6.47	93.06	—	—	0.29
Verbóc	»	—	3,818	7	247	3,553	—	—	11
			—	99.16	0.24	0.48	—	—	0.12
Felső-Dabas 2	Pest	—	834	827	2	4	—	—	1
			—	6.06	91.27	1.96	—	—	0.71
Hidegkút 2	»	—	1,271	77	1,160	25	—	—	9
			—	52.70	0.95	0.68	45.84	—	0.46
Szinyérváralja	Szatmár	—	3,691	1,945	35	3,169	—	—	16
			—	15.16	2.14	80.20	—	—	2.56
Nagy-Ilonda	Sz.-Doboka	—	702	106	15	563	—	—	18
			—	3.26	2.94	0.15	93.00	0.30	0.80
Varadia	Temes	—	3,286	108	96	5,309	10	—	10
			—	1.50	7.26	90.20	—	—	1.04
Dubnicz	Trencsén	—	1,735	26	126	1,565	—	—	18
			—	71.56	—	18.53	—	—	6.91
Aranyos-Bákos	T.-Aranyos	—	777	556	—	144	—	—	77
			—	50.85	0.38	38.96	—	—	3.86
Egerbegy	» »	—	2,415	1,228	8	941	—	—	238
			—	46.48	0.91	40.31	—	—	12.25
Geresd	» »	—	980	455	9	395	—	—	121
			—	96.91	—	2.90	—	—	0.29
Szent-László 2	» »	—	1,034	1,001	—	30	—	—	3
			—	21.26	0.98	0.18	76.51	—	1.12
Székelv-Földvár	» »	—	715	152	7	547	—	—	8
			—	76.52	—	0.88	19.23	—	3.66
Várfalva	» »	—	1,056	808	—	4,203	—	—	41
			—	16.09	—	83.57	—	—	0.34
Alsó-Németi	Ung	—	286	46	—	239	—	—	1

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát- szorb	ruthén	egyéb	
Nagy-Berezna . . .	Ung	—	13.79	10.99	16.82	—	—	57.87	0.59	
		1,683	232	184	283	—	—	974	10	
		—	11.27	13.26	69.69	—	—	—	5.88	
Sztrajnya	>	1,411	159	187	982	—	—	—	83	
		—	0.69	99.41	—	—	—	—	—	
Lapincs-Ujtelek . .	Vas	512	3	509	—	—	—	—	—	
Összesen 33										
1883. évben állit- tattak :										
Magyar-Világos . .	Arad	—	48.57	80.98	0.78	10.41	0.21	—	0.05	
		1,931	938	772	15	201	4	—	1	
		—	10.48	11.89	77.77	—	0.15	—	0.26	
Ó-Paulia	1,975	206	225	1,536	—	3	—	5	
		—	4.59	21.73	72.99	—	—	—	0.84	
Alsó-Kubin	Árva	1,546	70	336	1,127	—	—	—	13	
		—	0.30	2.70	97.00	—	—	—	—	
Medzibroy	>	331	1	9	321	—	—	—	—	
		—	11.82	30.05	—	—	—	58.13	—	
Alsó-Hrabonicz . .	Bereg	203	24	61	—	—	—	118	—	
		—	95.40	0.30	0.30	—	—	4.00	—	
Bucsu	>	325	310	1	1	—	—	13	—	
		—	0.51	1.65	—	—	—	97.94	—	
Dubina	>	194	1	3	—	—	—	190	—	
		—	0.18	14.03	—	—	—	85.01	0.18	
Felső-Viznicze . .	>	556	1	78	—	—	—	476	1	
		—	2.81	1.17	0.58	—	—	95.94	—	
Hátmeg	>	692	16	8	4	—	—	663	1	
		—	7.20	0.21	0.10	—	—	92.18	0.31	
Ilosva 2	>	972	70	2	1	—	—	896	3	
		—	—	5.78	—	—	—	92.44	1.78	
Izvor	>	225	—	13	—	—	—	208	4	
		—	7.95	0.99	0.72	—	—	89.91	0.43	
Klacsano	>	704	56	7	5	—	—	633	3	
		—	97.80	0.20	—	—	—	2.40	—	
Marsola	>	333	324	1	—	—	—	8	—	
		—	56.95	24.45	0.89	0.06	0.02	17.69	0.92	
Munkács	>	9,644	5,453	2,358	86	8	2	1,648	89	
		—	28.40	40.80	4.74	6.01	0.52	15.70	3.83	
Palánka	>	1,331	378	543	63	80	7	209	51	
		—	96.39	2.41	—	0.40	—	0.40	0.40	
Tivadar	>	249	240	6	—	1	—	1	1	

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát- szerb	ruthén	egyéb
Végardó	Bereg . . .	—	99,78	—	0,22	—	—	—	—
		440	439	—	1	—	—	—	—
		—	7,04	—	0,48	—	—	92,86	—
Volócz	>	622	45	—	3	—	—	574	—
		—	6,28	85,09	—	—	—	8,63	—
Zsófiafalva	>	255	18	217	—	—	—	22	—
		—	20,73	4,79	0,23	70,08	—	0,35	3,09
Ó-Badna	B.-Naszód .	3,088	640	148	7	2,164	—	8	121
		—	12,84	1,42	0,32	85,92	—	—	—
Nagy-Tótfalu	Bihar . . .	632	78	9	2	543	—	—	—
		—	12,12	4,90	—	82,32	—	—	0,44
Alsó-Szombatfalva	Fogaras . .	675	82	33	—	557	—	—	3
		—	2,90	1,88	94,16	—	—	—	0,97
Tiszolcz	Gömör . . .	3,511	105	66	3,306	—	—	—	34
		—	96,86	1,97	0,72	0,02	—	—	0,48
Hatvan	Heves . . .	4,877	4,724	96	35	1	—	—	21
		—	2,14	0,47	95,84	—	—	—	1,85
Bakabánya	Hont	3,222	69	15	3,088	—	—	—	50
		—	54,16	0,40	—	40,22	—	—	3,92
Szucsák 2	Kolozs . . .	997	540	4	—	401	—	—	52
		—	7,34	12,78	—	0,03	—	79,78	0,17
Kőrösmező 2	Máramaros	6,391	463	817	—	2	—	5,098	11
		—	13,41	58,34	0,08	23,80	—	—	4,32
Szegesvár 2	N.-Küküllő	8,788	1,178	5,127	7	2,096	—	—	380
		—	67,81	25,62	4,20	0,03	0,18	0,04	2,42
Ujpest	Pest	11,668	7,876	2,989	490	3	20	4	286
		—	89,51	10,00	—	—	—	—	0,49
Eszterháza	Sopron . . .	410	367	41	—	—	—	—	2
		—	90,46	0,41	0,05	8,05	—	0,05	0,98
Szilágy-Cséhi 2	Szilágy . . .	2,451	2,217	10	1	197	—	1	24
		—	86,19	—	0,38	13,82	—	—	0,16
Nagy-Pacsal	>	608	524	—	2	81	—	—	1
		—	44,18	10,23	1,17	40,80	0,98	—	2,69
Gattája	Temes . . .	2,044	902	209	24	834	20	—	55
		—	0,64	96,80	—	0,92	—	—	1,64
Német-Szt.-Mihály	>	1,407	9	1,362	—	13	—	—	23
		—	44,07	—	—	41,39	—	—	14,64
Aranyos-Polyána	T.-Aranyos	880	379	—	—	356	—	—	125
		—	71,06	—	—	18,53	—	—	9,01
Aranyos-Rákos	> > . . .	777	556	—	—	144	—	—	77
		—	49,25	0,36	0,18	39,45	—	—	20,70
Gyeres	> > . . .	1,338	659	5	2	528	—	—	144
		—	20,69	2,23	—	77,18	—	—	—
Offenbánya	> > . . .	986	203	22	—	761	—	—	—
		—	21,26	0,98	0,18	76,81	—	—	1,12
Székely-Földvár	> > . . .	715	152	7	1	547	—	—	8

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát- szerb	ruthén	egyéb	
Várfalva	T.-Aranyos	—	76.82	—	0.88	19.22	—	—	3.82	
—	—	1,056	808	—	4	203	—	—	41	
—	—	—	0.64	7.51	0.47	61.41	29.13	—	0.84	
Alibunár	Torontál . .	4,050	28	304	19	2,487	1,180	—	54	
—	—	—	—	2.95	97.05	—	—	—	—	
—	—	—	—	13	428	—	—	—	—	
Cs.-Mílusó	Trencsén . .	441	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	2.99	6.24	87.53	—	—	—	3.24	
Felső-Motesicz	—	401	12	25	351	—	—	—	13	
—	—	—	0.56	0.47	98.37	—	—	—	0.56	
Turi-Tridvori	—	859	5	4	845	—	—	—	5	
Turzovkai irtvá- nyok 4	—	—	0.20	1.37	97.77	—	—	—	0.66	
—	—	6,852	14	95	6,797	—	—	—	48	
Turóc-Szent-Már- ton	Turóc . .	—	4.40	16.14	77.79	—	—	—	1.67	
—	—	2,341	103	378	1,821	—	—	—	39	
—	—	—	14.19	0.65	—	—	—	—	85.16	
Falkóc	Vas	485	66	3	—	—	—	—	396	
—	—	—	1.27	7.01	—	—	—	—	91.72 ¹	
Gederóc	—	157	2	11	—	—	—	—	144	
—	—	—	—	0.33	—	—	—	—	99.67 ¹	
Gyanavla	—	307	—	1	—	—	—	—	306	
—	—	—	8.10	24.29	65.1	—	—	58.99	3.01	
Mező-Laborcz	Zemplen . .	1,062	86	258	69	—	—	617	32	
Összesen 58										
1884. évben állit- tattak :										
Verespatak	Alsó-Fehér	—	41.70	1.10	—	57.02	—	—	0.16	
—	—	3,439	1,434	38	—	1,961	—	—	6	
—	—	—	0.94	2.12	—	0.06	86.83	10.25	—	
Gyurgyevo	B.-Bodrog . .	3,303	31	70	—	2,2,858	342	—	—	
—	—	—	4.50	6.32	89.18	—	—	—	—	
Vihnye 2	Bars	1,044	47	66	931	—	—	—	—	
—	—	—	2.92	0.58	96.50	—	—	—	—	
Peszterény	—	514	15	3	496	—	—	—	—	
—	—	—	94.47	1.59	0.43	—	—	3.03	0.46	
Beregszász	Bereg	6,930	6,547	110	36	—	—	210	39	
—	—	—	56.36	24.45	0.89	0.08	0.92	17.09	0.92	
Munkács	—	9,644	5,453	2,358	86	8	2,1,648	—	89	
—	—	—	1.93	0.96	—	—	—	96.84	0.27	
Hukliva	—	728	14	7	—	—	—	705	2	

¹ Vend.

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb
Oroszvég	Bereg . . .	940	28.30	19.29	2.55	—	—	49.89	—
		—	266	181	22	—	—	469	2
		—	7.26	—	—	—	—	92.74	—
Ploszkó	» . . .	234	17	—	—	—	—	217	—
		—	28.40	40.80	4.74	6.01	0.52	15.70	3.89
Várpalánka	» . . .	1,331	378	543	63	80	7	209	51
		—	26.28	2.46	—	70.29	—	—	0.96
Vaskóh	Bihar . . .	525	138	13	—	360	—	—	5
		—	52.35	1.08	—	46.27	—	0.05	0.10
Bácsfalva	Brassó . . .	1,941	1,020	20	—	898	—	1	2
		—	56.92	—	—	43.08	—	—	—
Purkerez	» . . .	2,038	1,160	—	—	878	—	—	—
		—	66.58	0.51	—	30.88	—	—	2.03
Tatrag	» . . .	3,151	2,098	16	—	973	—	—	64
		—	49.73	1.74	—	46.85	—	—	1.68
Türkös	» . . .	3,515	1,748	61	—	1,647	—	—	59
		—	12.14	4.90	—	82.52	—	—	0.44
Alsó-Szombatfalva .	Fogaras . .	675	82	33	—	557	—	—	3
		—	4.64	1.58	93.66	—	—	—	0.12
Korpona	Hont . . .	3,408	138	54	3,192	—	—	—	4
		—	2.32	0.14	—	92.18	—	—	5.36
Bajesd	Hunyad . .	691	16	1	—	637	—	—	37
		—	22.55	11.34	—	60.11	—	—	6.00
Somogyom	K.-Küküllő	767	173	87	—	461	—	—	46
		—	0.19	6.57	0.19	—	—	93.05	—
Bukóc	Máramaros .	518	1	34	1	—	—	482	—
		—	82.80	5.46	—	0.42	—	30.81	—
Hosazumező	» . . .	1,759	1,115	96	—	25	—	522	1
		—	23.30	19.86	2.66	0.05	—	54.00	0.18
Huzat 2	» . . .	6,228	1,451	1,237	168	3	—	3,363	8
		—	1.42	19.40	—	—	—	79.18	—
Iszka	» . . .	634	9	123	—	—	—	502	—
		—	0.83	6.82	—	—	—	93.06	—
Kelecsény	» . . .	604	2	40	—	—	—	562	—
		—	0.17	4.69	—	—	—	95.14	—
Lozánzska	» . . .	597	1	28	—	—	—	568	—
		—	64.4	19.9	0.3	8.5	—	5.8	1.1
Máramaros-Sziget .	» . . .	10,832	6,968	2,163	38	929	—	639	115
		—	0.77	13.14	—	—	—	86.09	—
Ripinye	» . . .	913	7	120	—	—	—	786	—
		—	0.76	2.84	95.09	—	—	—	1.83
Czerova	Nyitra . . .	529	4	15	503	—	—	—	7
		—	0.10	8.21	90.99	—	—	—	0.70
Jablonecz	» . . .	1,997	2	164	1,817	—	—	—	14
		—	0.33	3.46	95.86	—	—	—	0.55
Miava	» . . .	10,018	33	347	9,583	—	—	—	55
		—	7.01	0.90	91.19	—	—	—	—
Nagy-Báb	» . . .	556	44	5	507	—	—	—	—

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt						
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb
Haraszti	Pest	—	18.08	81.14	0.92	—	—	—	0.81
		1,803	325	1,463	4	—	—	—	11
Erzsébet-Kossuth- falva	»	—	16.39	77.84	5.65	—	0.03	—	0.59
		7,541	1,237	5,832	426	—	2	—	44
		—	69.79	23.95	3.55	—	0.35	—	3.32
Kis-Pest 2	»	1,688	1,177	389	60	—	6	—	56
		—	5.91	91.71	1.34	—	0.35	—	0.89
Promontor	»	4,193	248	3,845	56	—	15	—	29
		—	89.73	23.05	3.65	—	0.35	—	3.32
Szent-Lőrincz puszta	»	1,688	1,177	389	60	—	6	—	56
		—	12.44	87.33	0.04	—	—	—	0.03
Taksony	»	2,010	252	1,756	1	—	—	—	1
		—	67.51	25.62	4.29	0.03	0.18	0.04	2.42
Újpest	»	11,668	7,876	2,989	490	—	20	4	286
		—	2.32	97.06	0.37	—	—	—	0.31
Vörösvár	»	2,668	62	2,588	10	—	—	—	8
		—	96.07	2.59	0.98	—	—	—	0.30
Vajka	Pozsony	1,119	1,075	29	11	—	—	—	4
		—	21.36	4.56	—	07.65	—	—	0.44
Pánczélécelsi	Sz.-Doboka	1,010	216	46	—	683	—	—	65
		—	11.82	61.63	3.88	8.14	11.05	—	3.48
Buziás	Temes	516	61	318	29	42	57	—	18
		—	10.37	37.08	0.29	50.30	1.06	0.01	0.39
Lippa	»	6,809	740	2,525	20	3,425	72	1	26
		—	0.06	0.80	—	99.14	—	—	—
Rakovicza	»	1,735	1	14	—	1,720	—	—	—
		—	50.75	—	—	45.39	—	—	3.86
Csöge	T.-Aranyos	597	303	—	—	271	—	—	23
		—	41.38	0.09	—	53.20	—	—	5.33
Gerend-Keresztúr	»	1,126	466	1	—	599	—	—	60
		—	0.56	—	—	99.28	—	—	0.16
Hidas	»	1,250	7	—	—	1,241	—	—	2
		—	49.34	0.08	—	46.09	—	0.64	3.93
Mező-Bodon	»	1,241	611	1	—	572	—	8	49
Torockó - Szent- György	»	—	81.95	0.82	—	5.14	—	—	2.69
		894	822	2	—	46	—	—	24
		—	0.20	98.51	0.48	0.64	0.12	—	0.05
Franzfeld	Torontál	3,422	7,337	16	22	4	—	—	2
		—	0.69	0.74	95.55	—	—	—	3.31
Felső-Nastóc	Trencsén	405	2	3	387	—	—	—	13
Turzóvái írtvá- nyok 2	»	—	0.80	1.37	97.77	—	—	—	0.66
		8,852	14	95	6,797	—	—	—	46
		—	58.54	3.04	0.26	0.12	—	36.94	0.60
Nagy-Szöllős	Újocsa	4,185	2,450	148	11	5	—	1,546	25

A község neve	A megye neve	A népesség összes száma	Ezek közül anyanyelvre nézve volt							
			magyar	német	tót	oláh	horvát szerb	ruthén	egyéb	
Tisza-Ujlak 2 . . .	Ugocea . . .	—	86.71	10.70	0.31	—	—	2.12	0.16	
		2,588	2,244	277	8	—	—	55	4	
Sáros-Bemete . . .	Ung	—	1.80	—	94.23	—	—	3.97	—	
		277	5	—	261	—	—	11	—	
Prékopa	»	—	4.41	3.08	92.56	—	—	—	—	
		863	16	11	336	—	—	—	—	
Kuzma	Vas	—	0.27	18.93	—	—	—	—	80.80	
		375	1	71	—	—	—	—	303	
Perlak 2	Zala	—	3.98	2.06	0.03	—	—	93.76	0.17	
		3,444	137	71	1	—	—	3,229	6	
Stridó	»	—	6.38	12.76	—	—	—	80.61	0.25	
		392	25	50	—	—	—	316	1	
Nagy-Mihály 2 . . .	Zemplén . .	—	18.09	18.90	62.01	—	0.89	—	0.62	
		3,969	713	750	2,461	—	15	—	25	
Összesen										

A 450 állami elemi népiskola 364 községben állítottott, a mennyiben 86 olyan község van, melyben kettő vagy annál több iskola is állítottott.

Időközben megszűntek: Hosszúfalú, Halmi, Felső-Porumbák, Zsilvölgy, Sáros-Köszeg, Petrozsény és Izvor.

XVI. tábla.

**Az állami elemi népiskolák az illető község nemzetisége szerint.
Összegezés.**

Mely évben állították az iskolák	magyar	német	tót	oláh	horvát	szerb	ruthén	vend	Összesen hány iskola állítottott
1873	18	3	10	16	1	2	—	2	52
1874	1	1	3	7	—	—	—	—	12
1875	12	3	3	7	—	1	—	—	26
1876	10	4	8	9	1	—	1	2 ¹	35
1877	1	2	1	2	—	—	—	—	6
1878	11	3	8	10	—	3	4	2	41
1879	28	1	11	12	1	—	3	1	58
1880	2	4	1	2	1	—	2	2	14
1881	9	8	7	15	—	—	8	—	47
1882	15	2	6	9	—	—	1	—	33
1883	20	5	12	6	—	—	12	3	58
1884	20	8	15	10	3	1	10	1	68
Összesen	148	44	85	105	7	7	41	13	450

1. oszt. Fiumében.

1873		1874		1875		1876		1877		1878	
A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány
Alsó-Fehér . . .	5	Hunyad	6	Szoln.-Doboka . . .	8	Temes	4	Kolozs	1	Trencsén	5
Szoln.-Doboka . . .	4	Torony	3	Alsó-Fehér	2	Hunyad	3	Kr.-Szerény	1	Alsó-Fehér	4
Zemplén	4	Alsó-Fehér	1	Hunyad	2	Ung	3	Liptó	1	Vas	4
Hunyad	3	Bihar	1	Vas	2	Zala	3	N.-Kékly	1	Bécs	4
Kolozs	3	Pozsiga	1	Zala	2	Bart	2	Vas	1	Hunyad	3
Kr.-Szerény	3	Kolozs	1	Zemplén	1	Hont	2	Zala	1	Hunyad	3
Brassó	2	Ke.-Szerény	1	Arad	1	Márga-Torda	2	Kolozs	1	Kolozs	3
Sáros	2	Torncsén	1	Beszé.-Naszöld	1	Trencsén	2	Torncsén	2	Bács	2
Temes	2	Zólyom	1	Bihar	1	Torony	2	Torony	2	Sz.-Doboka	2
Torontál	2	Megszent	1	Beszé.-Naszöld	1	Beszé.-Naszöld	1	Alsó-Fehér	1	Arany-Torna	1
Turóc	3	Ung	1	Ung	1	Kolozs	1	Kolozs	1	Kr.-Szerény	1
Vas	2	Megszent	4	Temes	1	Liptó	1	Ung	1	Máramaros	1
Zala	2	(szász szatmari)	12	Torontál	1	Sáros	1	Sáros	1	Szatmár	1
Arva	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Szatmár	1
Bács	1	Zólyom	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Temes	1
Bihar	1	Ung	1	Zólyom	1	Szatmár	1	Szatmár	1	T.-Aranyos	1
Borsod	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Torontál	1
Háromszék	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Udvarhely	1
Kis-Kékly	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Liptó	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Zala	1
Márga-Torda	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Zólyom	1
Nógrád	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Szatmár	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Szatmár	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Tord.-Aranyos	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Ugocsa	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Zólyom	1	Ung	1	Ung	1	Szatmár	1	Szatmár	1	Ung	1
Összesen	52	(szász)	12	(szász)	26	Összesen	35	Összesen	4	Összesen	41

172

XVII. b) tábla. Az állami elemi népiskolák törvényhatóságok szerint.

1879		1880		1881		1882		1888		1884	
A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány	A megye neve	Hány
Hunyad	6	Pest	4	Bereg	8	Tord.-Aranyos	7	Bereg	10	Pest	9
Tord.-Aranyos	6	Vas	3	Pest	6	Pest	4	T.-Aranyos	6	Máramaros	8
Pest	4	Bereg	2	Trencsén	4	Bihar	4	Trencsén	6	Bereg	7
Kolozs	3	Komárom	2	Besz.-Naszód	3	Ung	3	Vas	3	T.-Aranyos	5
Szoln.-Doboka	3	Trencsén	2	Bihar	3	Nyitra	3	Nyitra	3	Nyitra	4
Turóc	3	Besz.-Naszód	2	Hunyad	3	Háromszék	2	Szilágy	2	Zala	4
Zemplén	3	Horsod	1	Ung	3	Hunyad	2	Arva	2	Brassó	4
Bereg	3	Brassó	1	Kr.-Széreny	2	Alsó-Fehér	2	Kolozs	2	Bars	2
Bács	2	Kr.-Széreny	1	Máramaros	2	Fejér	1	Máramaros	2	Ugocsa	3
Kr.-Széreny	2	Máros-Torda	1	Szoln.-Doboka	2	Szatmár	1	X.-Küküllő	2	Trencsén	3
Liptó	2	Nagy-Küküllő	1	Temes	2	Szoln.-Doboka	1	Temes	2	Temes	3
Vas	2	Szeben	1	Tord.-Aranyos	2	Temes	1	B.-Naszód	2	Ung	2
Alsó-Fehér	1	Ugocsa	1	Alsó-Fehér	1	Trencsén	1	Bihar	1	Zemplén	2
Arva	1	Ung	1	Kis-Küküllő	1	Vas	1	Fogaras	1	Alsó-Fehér	1
Arva	1	Zala	1	Liptó	1	Fogaras	1	Günör	1	Bács-Bodrog	1
Bars	1	Zólyom	1	Somogy	1	Heves	1	Bihar	1	Bihar	1
Besz.-Naszód	1	Liptó	1	Ugocsa	1	Hont	1	Fogaras	1	Fogaras	1
Cyőr	1	Összesen	35	Zala	1	Pest	1	Hont	1	Hont	1
Háromszék	1	Megszint	11	Zemplén	1	Sopron	1	Sopron	1	Hunyad	1
Hont	1	Összes sánjo- rodás	14	Összesen	47	Torontál	1	Torontál	1	Kis-Küküllő	1
Kis-Küküllő	1			Összesen	47	Turóc	1	Pozsony	1	Pozsony	1
Máramaros	1			Összesen	47	Zemplén	1	Sz.-Doboka	1	Sz.-Doboka	1
Máros-Torda	1			Összesen	14			Torontál	1	Torontál	1
Nógrád	1							Vas	1	Vas	1
Nógrád	1							Összesen	58	Összesen	68
Pozsony	1										
Somogy	1										
Szepcsa	1										
Szilágy	1										
Szatmár	1										
Trencsén	1										
Udvarhely	1										
Összesen	56										

A népiskolák kiadása.

Mely évben	Az iskolák évi kiadásainak volt				Az iskolák kiadásából átlag esett		
	rendes tanítók	segéd-tanítók	dolgozó szülők- leányokra	összesen	egy-egy rendes tanítóra	egy-egy segéd- tanítóra	dolgozó szülők- segélyekre
1839	3.413,048	—	347,175	3.760,123	—	181,7	—
1870	—	—	—	—	—	—	—
1871	4.186,447	213,473	672,349	5.072,271	233,5	121,6	—
1872	5.433,994	230,020	1.705,879	7.369,893	309,3	111,6	—
1873	5.942,950	313,284	1.591,989	7.848,243	384,7	188,8	—
1874	5.891,847	321,959	1.206,792	7.420,598	331,1	156,8	—
1875	6.284,161	348,447	1.272,881	7.905,489	349,6	182,5	—
1876	6.047,655	390,522	1.461,541	8.460,718	353,4	202,5	—
1877	6.863,751	462,134	1.357,298	8.873,178	391,05	212,06	—
1878	7.101,988	548,116	1.489,713	9.539,818	352,6	239,5	—
1879	7.344,582	638,366	3.071,201	10.057,149	367,75	212,08	—
1880	7.841,924	668,492	2.135,194	10.645,610	408,84	230,84	—
1881	8.446,329	795,088	2.514,228	11.755,625	436,48	260,38	—
1882	8.719,204	839,400	2.628,217	12.186,825	438,5	270,6	—
1883	9.056,010	834,100	3.028,383	12.917,473	448,26	287,26	—
1884	—	—	—	—	—	—	—

XX. tábla.

Az iskolai épületek.

Mely évben	Az iskolák összes száma	Az iskolák közül el volt helyezve		A tanternek száma összesen	Hány tanítószámba volt lakás termésközben	Hány fűtskola volt összesen	Hány iskolakert volt összesen	Hány iskola birtornalatlansággal	Hány % az iskolákban birtornalatlansággal
		saját házban	bérban						
1869	13,798	92,30	—	—	—	—	—	—	—
	%	12,736	1,034	16,899	12,880	4,238	1,137	92	0,67
1870	14,032	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	14,550	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	28,06	—	—	—	—	—	—	—
1872	15,248	13,425	1,478	18,539	14,244	5,462	8,582	2,961	19,43
	%	87,51	—	—	—	—	—	—	—
1873	15,445	13,516	1,827	19,652	15,432	6,033	9,433	3,335	21,59
	%	89,63	—	—	—	—	—	—	—
1874	15,389	13,792	1,598	20,098	15,440	6,457	10,018	3,447	22,40
	%	89,91	—	—	—	—	—	—	—
1875	15,282	13,750	1,538	20,408	15,670	6,573	8,839	3,759	24,60
	%	90,77	—	—	—	—	—	—	—
1876	15,368	13,967	1,421	20,695	15,721	6,917	4,638	3,829	24,88
	%	91,30	—	—	—	—	—	—	—
1877	15,486	14,139	1,347	20,900	15,895	7,708	4,459	4,380	28,28
	%	91,10	—	—	—	—	—	—	—
1878	15,675	14,280	1,395	21,266	15,886	7,966	4,945	4,960	31,64
	%	89,91	—	—	—	—	—	—	—
1879	15,715	14,129	1,586	21,592	16,352	8,732	5,559	5,793	36,86
	%	90,60	—	—	—	—	—	—	—
1880	15,824	14,350	1,474	21,838	16,691	9,006	7,205	6,183	39,07
	%	90,63	—	—	—	—	—	—	—
1881	15,922	14,478	1,444	22,291	16,964	9,064	7,498	6,293	39,53
	%	91,40	—	—	—	—	—	—	—
1882	15,993	14,576	1,417	22,661	17,453	9,084	8,281	6,976	41,12
	%	91,19	—	—	—	—	—	—	—
1883	16,090	14,673	1,417	22,858	17,358	10,102	9,077	6,756	41,99
	%	90,85	—	—	—	—	—	—	—
1884	16,205	14,722	1,483	23,152	17,606	10,521	9,433	7,354	45,88

A táblán a 202 fel nem számított zűgiskola okozza.

XIX. tábla.

A népiskolák

Mely évből	Az iskolák évi jövedelme kitett forintokban			Az iskolák jövedelme származott	
	képzésben	termények- ben pénz- értékre átzámítva	összesen	ingatlan vagyoni jöve- delméből	tőkepénz- kamatjaiból
a) Abszolút számokban:					
1869	3.068,970	891,153	3.760,123	151,054	77,076
1870	—	—	—	—	—
1871	—	—	—	—	—
1872	4.038,468	1.033,803	5.072,271	340,295	99,016
1873	5.585,245	1.784,648	7.369,893	419,145	327,996
1874	5.802,728	2.045,515	7.848,243	618,235	195,894
1875	5.637,062	1.783,336	7.420,398	514,628	173,395
1876	5.949,191	1.956,278	7.905,469	576,759	199,938
1877	6.532,256	1.928,460	8.460,718	630,807	206,988
1878	6.942,886	1.930,292	8.873,178	667,434	228,047
1879	7.581,634	2.008,184	9.589,818	716,452	284,046
1880	7.754,643	2.302,506	10.057,149	823,535	311,238
1881	8.120,023	2.523,587	10.643,610	1.098,810	344,066
1882	8.672,596	3.083,029	11.755,625	1.649,931	352,055
1883	8.920,637	3.266,168	12.186,825	1.849,740	358,235
1884	9.457,982	3.458,491	12.917,473	2.007,146	379,863
b) Százalékokban:					
1869	81.62	18.38	100	4.02	2.06
1870	—	—	—	—	—
1871	—	—	—	—	—
1872	79.62	20.38	100	6.71	1.93
1873	75.18	24.82	100	5.69	4.46
1874	73.94	26.06	100	7.85	2.50
1875	75.97	24.03	100	6.93	2.34
1876	75.26	24.74	100	7.50	2.53
1877	77.81	22.19	100	7.46	2.45
1878	78.29	21.71	100	7.93	2.58
1879	78.93	21.06	100	7.51	2.98
1880	77.11	22.89	100	8.19	3.10
1881	76.20	23.81	100	10.39	3.23
1882	73.77	26.23	100	14.03	2.69
1883	73.19	26.81	100	15.18	2.94
1884	73.23	26.78	100	15.54	2.94

jövedelme.

Az iskolák jövedelme származott					
tandijból	segélyekből, névszerint				Összesen
	államból	községből	egyháziból	egyéb forrásból	
a) Abszolút számokban:					
503,843	40,772	1.093,527	778,482	215,370	3.780,123
—	—	—	—	—	—
572,464	182,588	1.898,813	1.128,602	852,495	5.072,271
779,126	445,279	2.818,814	1.711,837	867,786	7.369,893
948,382	591,945	2.961,155	2.012,281	520,351	7.848,243
985,226	399,983	2.700,242	2.070,658	576,266	7.420,388
1.003,554	494,882	3.037,228	2.030,436	568,877	7.905,489
1.153,353	498,279	3.258,410	2.198,593	514,288	8.460,718
1.199,280	606,005	3.217,841	2.443,402	511,219	8.873,178
1.318,513	637,313	3.516,873	2.523,975	542,646	9.539,818
1.392,327	689,370	3.583,114	2.543,608	714,064	10.057,149
1.489,825	793,505	3.571,337	2.890,311	655,666	10.843,810
1.518,691	923,667	3.622,589	2.907,407	781,005	11.755,825
1.601,178	1.065,682	3.698,753	2.882,057	793,180	12.186,825
1.679,491	1.245,742	4.060,719	2.873,487	671,029	12.917,473
b) Százalékokban:					
13.40	1.08	53.92	20.70	5.73	100.00
—	—	—	—	—	—
11.29	3.60	37.44	22.91	18.80	100.00
10.87	6.04	38.28	23.23	11.77	100.00
12.09	7.54	37.73	25.63	6.82	100.00
13.26	5.89	36.39	27.90	7.77	100.00
12.09	6.21	38.42	25.68	7.17	100.00
13.63	5.89	38.51	25.90	6.88	100.00
13.51	6.83	36.24	27.54	5.76	100.00
13.82	6.68	36.86	26.46	5.69	100.00
13.84	6.85	35.63	25.29	7.10	100.00
14.00	7.46	33.55	25.08	6.10	100.00
12.92	7.88	30.89	24.73	6.68	100.00
13.14	8.74	30.33	23.68	6.62	100.00
13.00	9.64	31.44	22.35	5.19	100.00

XXI. tábla. A tanítóképezdek száma és jellege.

Mely évben	A tanítóképezdek száma		Jellegre nézve volt															
	összesen	férfi	állami			felekezeti összesen			római kathol.			görög kath.	görög kel.	ágost eváng.	helvét reform.	mózes vallás.	magán	
			férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen							
1869	45	38	7	4	1	5	34	6	40	14	6	20	3	3	9	3	1	—
1870	46	39	7	5	1	6	34	6	40	14	6	20	4	3	9	3	1	—
1871	57	47	10	13	4	17	34	6	40	14	6	20	4	3	9	3	1	—
1872	60	50	10	15	4	19	35	6	41	15	6	21	4	3	9	3	1	—
1873	57	47	10	15	4	19	32	6	38	14	6	20	4	3	7	3	1	—
1874	58	48	10	16	4	20	32	6	38	14	6	20	4	3	7	3	1	—
1875	60	49	11	16	4	20	32	7	40	14	7	21	4	3	8	3	1	—
1876	63	49	14	16	6	22	33	8	41	14	8	22	4	3	8	3	1	—
1877	65	51	14	16	6	22	35	8	43	14	8	22	4	3	9	4	1	—
1878	68	51	17	16	6	22	35	11	46	14	8	22	4	4	9	4	1	3
1879	67	51	16	16	6	22	35	10	45	14	8	22	4	4	9	4	1	3
1880	69	53	16	18	6	24	35	10	45	14	8	22	4	4	9	4	1	3
1881	72	54	18	18	7	25	35	10	46	14	9	23	4	4	9	4	1	3
1882	71	54	17	18	6	24	36	11	47	14	9	23	4	4	10	4	1	3
1883	70	54	16	18	6	24	36	10	46	14	9	23	4	5	10	4	1	3
1884	70	54	16	18	6	24	36	10	46	14	9	23	4	4	10	4	1	3

A görög kelti tanítóképezdek között van mindenütt egy tanítónőképzede is, mely azonban a férfi képzéssel közös.
 — Tanítónőképzede.

XXII. tábla. A tanítóképezdek tanítók és növendékek szerint.

Mely évben	A növendékek száma			A tanítók és tanítók száma	Egy tanítónő hány tanítót	Nőtanítók száma egy tanítónő hány oklevél	Hány oklevél adott ki az iskolák jellege szerint és jóság											
	összesen	férfi	nő				állami iskolák	római kath.	görög kath.	görög kel.	ágost eváng.	helvét ref.	mózes vall.	magán				
1869	1,144	—	—	219	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1870	1,556	1,386	170	271	5.9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	2,139	1,792	347	510	8.9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	2,097	1,687	410	516	8.6	—	67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1873	2,471	1,877	594	510	8.9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1874	2,651	1,905	746	486	8.4	—	—	363	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	2,699	2,081	858	515	8.6	835	378	330	78	29	4	16	—	—	—	—	—	—
1876	3,278	2,391	988	559	8.9	757	366	221	88	31	35	18	—	—	—	—	—	—
1877	3,991	2,853	1,138	638	8.6	1,105	458	430	57	51	74	28	—	—	—	—	—	—
1878	4,322	3,070	1,252	613	8.1	1,295	545	417	52	103	69	71	38	—	—	—	—	—
1879	4,331	3,060	1,271	610	8.1	1,341	565	395	49	79	109	108	18	—	—	—	—	—
1880	4,333	3,050	1,283	617	8.9	1,224	531	389	26	87	55	96	33	4	—	—	—	—
1881	4,111	2,950	1,161	631	8.3	1,365	579	444	61	83	76	106	16	—	—	—	—	—
1882	3,988	2,965	1,025	640	9.1	1,400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1883	3,923	2,878	1,045	674	9.6	1,049	345	414	80	60	42	77	81	—	—	—	—	—
1884	3,632	2,641	991	641	9.2	1,187	492	349	62	108	48	94	34	—	—	—	—	—

A tanítók száma az első években azért oly nagy, mert az ágostai képezdekben középiskolai tanítók is szerepelnek tanítóképzésel tanárokként.

XXXIII. tábla.

A tanítóképezdek jelleg és oktatási nyelv szerinti.

Mély évben	Állami			Kóm. kath.		Görög kath.		Gör. keleti		Ágostai evang.			Helyét ref.		Mózes vall.		Magán					Az összes tanítóképezdek										
	magyar	magyartól vegyes	összesen	magyar	magyar-ném.	összesen	román	magyartól vegyes	összesen	román	szertb	összesen	magyar	összesen	magyar	összesen	magyar	román	német	román	szertb	magyartól vegyes	összesen	magyar	német	román	szertb	magyartól vegyes	összesen			
1880 28	1	24	25	21	4	25	2	2	4	2	2	2	2	4	2	2	4	2	2	2	2	2	2	1	1	1	52	5	4	2	6	69
1881 25	—	25	25	21	8	24	1	3	4	2	2	4	8	4	2	2	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	55	5	3	2	7	72
1882 24	—	24	24	21	2	23	5	1	4	2	2	4	4	4	2	2	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	56	6	2	2	4	70
1883 24	—	24	24	22	1	23	2	2	4	2	2	4	5	4	2	2	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	56	4	4	2	4	70
1884 24	—	24	24	21	2	23	1	3	4	2	2	4	4	4	2	2	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	56	5	3	2	4	70

2 csak magyar.

Kis-telek és Kékesi intézet Magyarországon. Letöltés van. n. m. t. Az egyik az osztr. Kisdévény egyházi, a másik a közp. Erdélyi négyzetben. Budapestben, tanítvány magyar, a Kékesi 6-oszvet 21. önévelételek-vel.

XXIV. tábla.

A k i s d e d ő v o k.

Mely évben	A kiradatok összes száma	községi állami	róm. katoли.	görög kat.	égest. evang.	helieth	izraelita	egyébül magán	A bejárt Evarna-kök száma	A tanítók összes száma
1868	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1873	178	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1874	180	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	188	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1876	215	60	98	—	2	5	5	73	18,024	315
1877	211	70	80	—	3	3	3	53	18,989	336
1878	288	61	39	—	8	4	5	64	23,251	387
1879	287	68	23	—	2	4	4	86	23,344	380
1880	278	78	35	1	4	4	5	78	23,782	418
1881	308	82	70	alapítvány!	6	4	8	80	31,202	468
1882	321	59	50	81	—	7	7	90	32,483	485
1883	346	59	49	31	2	7	7	97	35,228	514
1884	284	63	64	13	4	7	9	114	36,972	502

E M L É K E Z É S E K

A NEMZETKÖZI BÖRTÖNÜGYI CONGKESSUSRA

ROMÁBAN 1886. (NOY. 16-24.)

TÓTH LŐRINCZ

LEV. TAUTÓL.

(Olvastott a M. T. Akadémia II. osztályának 1886. márcz. 8-án tartott
ülésén.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGVAK TUD. AKADÉMIA.

Budapest. 1856. Az Athenaeum r.-társ. könyvnyomdája

I.

Előzmények.

A nemzetközi börtönügyi congressus, melyre a magyar tud. akadémia is meghívott, a hol ezt képviselni nekem volt örömem és szerencsém, ezúttal harmadik ízben, az örökváros: Rómában tartotta meg az emberiség s erkölcsiség ügyére nézve oly termékeny s áldásos üléseit. Kedves kötelességemnek tartom röviden számot adni a mélyen tisztelt akadémiának azon észlelések s eredményekről, melyeket e gazdagon tanulságos kiküldetésemből haza hoztam. A t. akadémia azonban meg fog bocsátani, ha a kínálkozó alkalmat felhasználva, a congressust illető szakszerű, s félek, hogy a laicusra s az említett ügy iránt nálamnál kevésbé érdeklődő hallgatóra s olvasóra nézve talán száraznak s unalmasnak mutakozó számadást némely, az elbűvölő s felejthetleu Rómára általában s más szempontokból vonatkozó jegyzetekkel s benyomásokkal is vegyítem.

A múlt 1885-iki év novemberének elején, sötét őszi éjszakán, robogott el velem a déli vasút Olaszország felé. A Mignon ismert dalában foglalt kérdés zsongott folytonosan agyamban, melyre ekkorig csak félig-meddig lehetett igennel felelnem, mert csupán Lombardia kertének egy részét ismertem, mely még nem az a valódi mély Olaszország, melynek narancsai s ó-szobrai után annyi ábrándos szív, templomai s oltárai után annyi vallásos lélek eped.

Mire felvirradt: új világban találtam magamat. Itthon esőt s ködöt hagytam, ott meleg nap arany sugarai ragyogtak a hegyek ormain, s az útban eső olasz városok egyházainak kupoláin; langy szellő lengett a tiszta kék égről, s üde rózsaék

illatoztak a virágszőnyegeken. — Új élet, új nyelv, új szokások zsbongtak körülöm, s lelkemet is azon elbűvöltség szállta meg. mely minden gondolkodó s érző embert rabjává tesz. kit Olaszország soha nem lankadó, hatalmas vonzereje magához ragad, ha nem oly nagy szellem is, mint akár a természet s művészet kiváltságos bűvára s tolmácsa, az egyetlen Göthe, akár a geniális, pezsgő humorú, szeretetreméltóan gonosz és pajzán Heine, kiknek olaszországi utazásait egykor szomju vágygyal olvastam. — De főleg római utam saját céljára, a börtönügyi congressusra kellett gondolnom, s annak előkészületeivel foglalkodnom. Míg a Florenczben töltött néhány szép nap világos óráit a medicei Venus isteni szobrának, a nagy Medicik s a Palazzo Vecchio emlékeinek, az Uffici s Pitti-palota mű-gyűjteményeieuk és a Baptisterio e világon legszebb érczkapuinak megbámulására szenteltem, az estéket s reggeleket büntetőügyi tanulmányokra fordítottam. Míg egyik oldalról Boissier »Archaeologiai sétái« s Göthe olaszországi utazása s a jámbor Bedecker feküdtek asztalomon, más oldalt az előbbi börtönügyi congressusok munkálatai, s a megoldásra váró feltett kérdések voltak felülve, mely utóbbiakat a congressust előkészítő bizottmány, a meghívóval együtt, jó előre megküldött. Magánosán, azaz ismerős nélkül utazva, s az izgatottság miatt álmatlan éjjeleken át, volt időm komolyan elmélkedni a congressus feladatai felett s átlapozni az előbbi gyűlések történetét.

Ama nagyszerű előhaladások és javítások során, melyeket a szabadabb korszellem, a múlt század második fele óta, — bár a reactio által okozott olykori megállapodásokkal, sít ügylátszó visszalépésekkel, egészen mégis folytonosan tért foglalva, felvilágosodott s mélyen gondolkodó, s egyszersmind nemesen érző férfiak apostoli igéire hallgatva s fenlohogó zászlóját követve, az összes társadalmi állapotokban teremtett, előkelő helyet foglal el az az óriási munka is, mely a büntető-jogra: s börtönügyre fordított. — E nemes, s az emberiség-örök háláját érdemlő törekvések alig vezethetők vissza egy századon túl. Régibb korban a börtönbüntetés kevésbé ismeretett. s alig alkalmaztatott, s annak még az újabb korban is csekélyebb fontosság tulajdonított. Hosszú századok folytán

a büntetés e neme csak kisebb büntetteket és szegény embereket ért, kik pénzzel nem teheték jóvá elkövetett rossz cselekedeteiket; fontosabb esetekben kényelmesebb és czélszerűbb módnak tartották: halálbüntetés vagy száműzés által menekülni a közrend háborítóitól, a törvényeket sértő gonosztevőktől. s gyakran csak politikai pártgyűlölség, vallásos fanatizmus, vagy magán bosszú áldozataitól. A halálbüntetés többékevésbé kegyetlen módjai: bitófa, hóhér-pallos, kerékbe-törés, máglyán-égetés stb.. mellett, a száműzéshez folyamodtak, melyhez olykor a test megcsonkítása s egyéb kínos testi büntetések járultak. Lassanként azonban kezdték észrevenni, hogy a halál- és testi büntetések igen gyakori alkalmazása czélra nem vezet, s a száműzés is rossz szolgálatot tesz a közbátorságnak, és inkább csak a gonosztevők kicserélését eredményezi a különféle országok közt. Minél szűkebb körre korlátoztak az említett büntetések alkalmazása, annál fontosabb szerepet kezdtek játszani a szabadságvesztés-büntetések. De soká tartott, míg a figyelem arra a szükségre irányoztatok, hogy ezen büntetések végrehajtására külön czélszerű és megfelelő helyiségek létesíttessenek. Az elítélteket, a mint éppen lehetek, elzárták holmi régi tornyokba, bástyákba, földalatti üregekbe hol minden felügyelet nélkül hagyatva, az örök vad és önző önkényének martalékul vettelve, sötétben, hidegben, egésszegtelen nyirkos lyukakban, férgek közt. nehéz lánczokon s békákban töltötték hosszú éveket, míg a nyomor s ínség meg nem ölte. vagy a véletlen ki nem szabadította őket. Az első büntető intézetek, melyek a XVI-dik század óta némi gondoskodás és javítás nyomait mutatják, azon javító-házaknak is czimzett fegyházak, melyeket a kényszermunka behozatala jellemez. s melyeket e rendszer feltűnőleg megkülönböztet más börtönöktől, hol a foglyok heverve, minden foglalatosság nélkül töltötték idejüket. De fenmaradt a veszély, mely abból származik, ha vén és kipróbált gonosztevők, megromlott csavargók, istentelen s vallástalan emberek, s még jó nevelés által megmenthető s javítható egyének, gyermekek s ifjak egyazon helyen őriztetnek, s e különféle elemek, nappal közös munkát végezve, éjjelre is együvé záratnak. Ez elerkölcstelenítő közönség s összevisszaság az úgynevezett javítóházakat, melyek di-

cséretére annyi szép szó vesztegethetett, s melyeket akkor sok vérmes rövidlátó jó erkölcsök iskoláinak tekintett, valódi bűniskolákká, megromlás fészkeivé tette. Ezen intézetek felállítása által tehát még korántsem valószínűsíthető a börtönügy igazi reformja, s aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy azok létrehozására nem is annyira az emberiségi és javítási magas eszme lelkesítette a kormányokat, mint a pénzügyi szempont, az anyagi haszon reménye, melyet a kényszermunka Ígért, kevesbítve a börtönökre fordított kiadásokat s enyhítve az azok által nagy mérvben igénybevett budgetek terhét.

Csak a múlt század második felében látjuk íderülui amaz új időszakot a börtönök történetében, melyet az emberiség, az erkölcsiség, s a valódi állambölcsesség sugarai hatnak át. és felébred végre a buzgó s lelkes érdekeltség az e téren eszközöndő gyökeres reformok iránt. Apostoli erélylyel lép fel. mint e mozgalom megindítója s fáradhatlau izgatója. az angol John Hoicard, ki élete nagy részét bámulatra méltó kitartással szenteli e nemes ügynek. » The state of the prisons« című munkájában oly megrázó képét adja a korabeli börtönéletnek s a javításra váró hiányoknak, mint előtte senki, noha a börtönügyi javítás már előbb is több oldalról sürgettetett. Eeltünik. mint óriási szörnyeteg, az emberiség s haladás szellemével oly kiáltó ellentétben levő szomorú valóság, összes megdöbbsentő részleteiben, a nemesebb érzelmű emberek nagy tömege felriad e kép előtt s tette buzduál, hogy a boldogtalan rendszer jobbra s emberibbre alakíttassék át.

A mozgalom egyszersmind Amerikából indúl ki, s míg az ó világrészben a francia forradalmat követő nagy háborúk a békés haladást egy időre hátráltatták, az új világban, a börtönügy javítására irányzott törekvések során, kifejlett amaz ellentétes két rendszer, mely a börtönjavítási ügy mivelőit két nagy táborba osztotta, t. i. a philadelphiai magánrendszer, és az auburni hallgató rendszer.

A béke helyreállása után Európában is újra napirendre került a börtönreform kérdése. Tagadhattam hogy már a század kezdete óta többféle javítás hozatott be a fegyházak kormányzatába s kezelésébe; s különösen a foglyok ruházása, élmezése s összes phisikai szükségéi és az emberiesb bánás

tekintetében nagy haladás volt észlelhető az előbbi állapotokhoz képest. De tapasztalni kellett, hogy a penitentiarius kérdés nem egyedül az emberiség kérdése, s nem szabad, hogy csupán az legyen. A behozott javítások egyáltalán nem fogyaszották a bűntettek számát, sőt a kedvezőbb bánás inkább csak növelte a törvényszegések áramlatát. Az ennek meggátlására vonatkozó intézkedések tehát, mint a társadalom biztonságának és nyugalmanak lényeges kérdései, parancsolólag követelték a megoldást.

E kérdések tehát úgy a kormányok mint a buzgó és sokoldalú magántanulmányok és törekvések gondoskodásának előkelő tárgyaivá lettek; gazdag irodalom fejlődött ki; a lapok és folyóiratok megnyitották a fontos ügynek hasábjait, tudós társaságok s emberbaráti egyletek vitáztak annak kérdései felett egyes országokban, s ekkor kezdtek először arra gondolni, hogy a különféle országok szakértő s érdeklődő férfiúiból nemzetközi congressust kell egybehívni, mely tudományát s tapasztalásait összpontosítva munkálkodjék a nagy kérdések czélszerű megoldásán, melyekhez képest sok. nagy hű-hóval kergetett napi kérdés, éppen úgy törpének s jelentéktelennek mutatkozik, mintha Edison vagy Pasteur emberiségboldogító találmányainak mértékével méretik. Szabad legyen tehát remény lenem, hogy itt a tudományok házában, melyeknek vég-célja ma és mindörökké az emberiség sorsának javítása, a bármely oldalon felmerülő nyomor s ezerágú társadalmi bajok megszüntetése vagy legalább enyhítése, a börtönügy, s az ennek hiányosságából származó veszélyek elhárítására irányzott gondoskodás tudománya is, résztvevő figyelemre s érdeklődésre talál még azok részéről is, kik e tárggyal különösen nem foglalkoznak.

A börtönreform terén pezsgő tudományos s egyszersmind gyakorlati mozgalom, mely már egy század előtt Angliából s az éjszak-amerikai szabad államokból indult ki, az 1830-dik év. tehát több mint félszázad óta öltött nagyobb mérvet, s a mi legfontosabb nemzetközi jelleget. Az egész emberiség s nem egyes országok s népek ügye ez, s ezért legsikeresebben vihető előre nemzetközi érintkezések, eszmecserék s az összes polgárosult államok kormányainak hasonló eljárása

útján, fentavtva a nagy vezérelvek egysége mellett, természetesen. azon részletes eltéréseket, melyeket a népfajok különböző jelleme, véralkatas s műveltségi foka szükségessé tesz-

E lelkes mozgalom, melyet az 1830 s 1848 közti időszakban Franciaországban Tocqueville és Beaumont, Németországban Mittermaier és Warrentropp stb. munkái tápláltak s irányoztak, az 1846-diki frankfurti és 1847-diki brüsseli congressusokat hozta létre.

Német, francia s angol tudósok s emberbarátok élőlövél s Írásban kezdék kicserélni eszméiket ily congressus megtartása s annak módozatai iránt s felszólítás menesztetek a magasztos ügy barátaihoz, hogy jöjjenek össze 1846-ban majnai Frankfurtnban. A felhívást Aubanel, Crawford, David, Diez, Ducpétiaux, Harnier, Jebb, Julin Lindpaintner, Mittermaier, Moreau-Cristophe, Nollner, Picot, Russel, Suringar, Warrentropp és Welker, angol, francia és német szaktudósok Írták alá. Részt vettek ez első kisebb congressuson 46 német s az éjszak-amerikai Egyesült-Államok. Anglia, Franciaország, Oroszország, Belgium. Németalföld. Schweicz Dánia, Svéd- és Norvégország képviselői, számszerűít 29-en. Mitte rmaier, a nagynevű jogtudós s heidelbergi egyetemi tanár, vitte az elnökséget, s a frankfurti Warrentropp a titkári tollat. A bárom napon át tartó viták alapjául az összehívók programot terjesztettek elő. melyben kijelöltettek a megbeszélendő poutozatok, s a többség véleményei határozati javaslat alakjában állapítottak meg. A congressus munkálatait Warrentropp titkár tette közzé német nyelven¹⁾, Moreau-Cristophe francia nyelven²⁾.

A frankfurti congressus határozatából egy év múlva 1847-re új congressus hivatott össze Brüsselbe. melyre mintegy 200 tag jelent meg különféle országokból. Elnökké VanMeenen, a brüsszeli cassatio-szék elnöke választott, s titkárrá

¹⁾ Verhandlungen der ersten Versammlung für Gefängnisreform, zusammengetreten im September 1846 in Frankfurt am Main (Frankfurt am M. 1847).

²⁾ Débats du Congrés pénitentiaire de Francfort sur le Main 28, 22. et 30. septembre 1846. (Paris, 1847.)

Dncjjetiaux. a belga börtönök főfelügyelője. E cougressus is csak 3 napig tartott, s a többség nézetei három terjedelmes határozatba foglaltattak és közzé is tétettek ¹⁾.

A brüsszeli cougressus elhatározta, hogy harmadik cougressus is tartassék a következő évben, és pedig vagy Sckweiczban vagy Németalföldön, ezt azonban az 1848-dik évi politikai események lehetetlenné tették. Csak 10 évvel későir ben 1857-ben jöhetett össze a harmadik cougressus ismét s most már másodízben majnai Frankfurtban, mely már nem volt kizárólagosan börtönügyi s »Congres international de Bienfaisance« címet viselt, de egyik ülésében a börtönügygel is foglalkodott. Ismét Mittennaier volt elnöke s Wnrrtr-*t* titkára, kik a programmot készítették. A határozatok 1858-ban tétettek közzé francia nyelven ²⁾.

1848 után némi hanyatlás vagy legalább tespedés volt ez ügyben, mint minden jóban és nemesben, észlelhető; s legalább a mozgalom nemzetközi jellege látszott halványulni és szőkébb körökre szorúlni vissza; de voltak mégis némely, a polgárosultság magaslatán álló országok, melyek a fejlődést ez idő alatt sem engedték szünetelni, u. m. Anglia, Belgium, Németalföld és a schweiczi köztársaság, a szabad és humánus eszméknek e mindenkori menhelyei s tenyésztő házai. A politikai ég ismét derülvén, 1870. óta Németország is kezdett az említett államok nyomán járni, s a börtönügy körül nagyobb tevékenységet fejteni ki. Tudjuk, hogy a német természet nehezebben mozdul s határozza el magát, de ha egyszer hozzá fog valamihez, azt azután alaposan s mélyre hatva karolja fel, a legrészletesebben tanulmányozza, s fel nem hagy vele. míg ki nem meríti s tőkélyre nem viszi. *Dietz, Füsslin, b. Holczendorff, Hoyer, Rder, Schwarze.,* stb. a büntetőjognak s börtöntudománynak oly kitűnő s lelkes hősei, kik a német névnek s tudománynak e téren soha nem hervadó koszorúkat szereztek. A német börtönigazgatók s tisztviselők *(rajna-vaszt-*

¹⁾ Débats du Congrès pénitentiaire de Bruxelles, Session de 1847. (Bruxelles 1847.)

²⁾ Congrès international de Bienfaisance de Francfort sur le .Main, Session de 1857. (Francfort, 1858.)

fáliái és éjszak-nyugati név alatt) egyleteket alapítottak e szent ügy elővitelére, s az 1871-ki müncheni, 1877-iki stuttgarti és 1880-iki brémai gyűléseken cserélték ki s fejtegették eszméiket és tapasztalataikat. Hasonló egyletek más országokban is alakultak, úgymint a skandináv-államokban az »éjszakai társulat; Franciaországban (1876-ban) a »Société générale des jn-isons«, s a mit első helyen kellett volna említenem, Angliában a »Howard-Association«. Mindezen nagyérdemű egyletek becses és tanulságos évkönyveket s közleményeket adnak ki, melyek során különösen magas értékkel bírnak, s az e nemű tudomány kincstárának tekinthetők, az említett angliai társulat közzétételei, s a francia ált. börtönegylet bulletinjei. Ezek azonban csak egy-egy országra szorítózkodó, és igv szűkebb körű, inkább helybeli mozgalmak voltak, s ismét az éjszak-amerikai államoké az érdem, hogy az 1848-iki politikai válságok óta megfeneklett mozgalom újra nemzetközi jelleget vett fel. E mozgalom főtényezője az egyesült éjszak-amerikai államok kormánya s annak képviselője, a már közfájdalomra elhunyt dr. Wines, ki magában a nagyjogászt s nagy theologust egyesítette. E megújult nagyszabású mozgalom eredményei az előbbieknél nagyobb körökre terjedő s rendezettebb nemzetközi börtönügyi congressusok, melyek elseje Londonban, 1872-ben július hó 3—13-ik napjain tartatott meg az említett tudós emberbarát kezdeményezése folytán. Ki lévén tűzve a nemzetközi congressus székhelye: Wines 1871-ben átjött Európába s minden oldalról megnyerte a kormányok jóakaró részvételét, s Angliában tartózkodása alatt bizottmány alakúit a szükséges előkészületek megtételére. E nagyszerű gyülekezet munkálatait Pears, ennek a congressusnak titkára tette közzé nagy munkájában. A polgárosult világ minden részéből összegyűlt szakférfiak, termékeny eszmecsere közben, meggyőződtek, hogy ily nemzetközi gyűlések ismételt összehívása legalább is minden ötödik évben szükségesnek mutatkozik, hogy a teljesen még ki nem fejtett gazdag anyag feldolgozathassák, s a vitás kérdések, melyeknek czélszerű megoldásától egész államok s nemzedékek jólléte nagy részben függ, a polgárosult világ minden tájáról összejövő, tudós és tapasztalt szakférfiak által, kik a különféle viszonyokból merített, s sokoldalú észle-

leteik s mély tanulmányaik kincsét, mint méhek egy köpübe a sokféle virágból s növényből nyert mézet, gondosan összehordják, alaposan megbeszéltesenek, s emberileg lehető legjobb megoldásra éreltessenek.

E congressuson, melynek elnöki székén CmViarv /n gróf ült s titkári tollát Pears vezette, a tagok legnagyobb száma a britt birodalom s az amerikai államok szakferfiúból került ki, de Poroszországot s Magyarországot kivéve, minden egyéb polgárosult állam is képviselve volt azon, még pedig oly kitűnő férfiak által, mint Loyson és Jaillant Franciaországból. báró Holtendorjf és Steinmann Németországból, Ploos van Amstel és Pols Németalföldről, Stevens, Van de Ve. jjer és Be rám Belgiumból. Beltrani-Scalia, De Foresta gróf és Girolavni Olaszországból, Sollohub gróf és Annenkoff tábornok Oroszországból. Montija y Aquilera Spanyolországból, Guillaume Schweiczből, Gerle Svédországból. Petersen Norvégiából. Briiini Dániából, dr. Frey Ausztriából, Armeni Görögországból sat. — Ejszakamerikát dr. Wines, a megindult mozgalom főtényezője, Haines kormányzó, Leavitt bíró, Pilsbury tábornok; Chilit Morla Vicuía képviselte, sőt Törökország képviselője sem hiányzott Mussurus bey személyében. — Az idegen vendégek száma 120-nál többre ment, s ezek közt fele amerikai; a résztvevő angol békebírák száma: 63, s ezek közt oly nevek, mint Alfréd Hitt, Exeter marquis, Cartu-right, S. Wood, Chichester gróf, Hertford marquis sat. Fegyintézeti felügyelők s képviselők: 55; javító intézetek képviselői: 31 s ezek közt több lelkes nő is; kiszabadult foglyokat segélyező intézetek képviselői: 20; végre egyszerű aláírók: 100, ezek közt Angliának igen sok fényes neve. A vendégek közt csak egy magyart találunk: Schedius Lajost, a kir. tábla nagy képességű túrját, kinek ez adatokat köszönöm.

A nemzetközi, azóta már kettővel, t. i. a stockholmival és rómaival szaporodott congressusok eljárását, szabályzatát, beosztását s munkarendét, mely azóta mind nagyobb tökélyre fejlett, már az első, londoni cougressus állapította meg. Már ott két osztálya volt a tagoknak, t. i. a kormányok által küldött hivatalos tagok, képviselők, s a nem hivatalos minőségben jelenlevő érdekelt szakferfiak, kiket minden egyes ország

nemzeti bizottságai kértek fel a megjelenésre. A congressu's, mint ez Rómában is így volt, három osztályban dolgozott, külön ülésekben, melyek minden harmadnapon teljes ülésekben egyesültek, hogy az osztályok munkálatait megvitassák, melyeket az előadásra megválasztott tagok készítettek elő a teljes ülésekre. Egyik osztály az elítélést megelőző, a másik a büntetés ideje alatti, s a harmadik az elítéltek kiszabadulása utáni viszonyokra vonatkozó kérdéseket tárgyalta. Az első categoriába tartoztak: bizonyos büntetésnemek alkalmazásának vagy eltörlésének czélszerűsége; az ítéletek tartama, a vizsgálati eljárás sat.; — a másodikba: a börtöni igazgatás s felügyelet, a tisztviselők helyzete, a börtönépítés, börtöni munka s iskolázás, a börtönök fegyelme ellen elkövetett vétségek s ezek büntetése, a fiatal gonosztevőkkel való bánás, s a börtönstatisztika; — a harmadikba: a büntetés elengedése s feltétel szabadon bocsátás; a kiszabadult rabokra való felügyelés. ezek segélyezése, a menedékházak, kiköltözés s rehabilitatio kérdése. De vita tárgyát képezte a legnagyobb, főkérdés is: melyek a különféle büntető rendszerek, az elkülönzési, a zárkás (celluláris), az auburni, vegyes, s a Crofton-féle fokozatos, vagyis irländi sat. rendszerek viszonylagos előnyei? Gondoskodva volt e mellett a nagy világváros roppant számú fegyintézeteinek, javító- és nevelő-, segélyező és könyör-íutézeteinek tanulságos meglátogatásáról. Mindezekben már azon szervezetre ismerünk, melyet a következő congressusok is átvettek s czélserűnek ismertek el.

A londoni nagy congressus, valamint a következő stockholmi s római is, sok tekintetben különbözött a megelőző kisebbektől. Ezeknek majdnem egészen magánjellegük volt, magán-emberek által kezdeményeztettek. s a kormányok vagy épen nem, vagy csak alig-alig járultak egybehívásukhoz. Kizárólag, vagy csaknem egészen magán-személyekből alakultak, kik a kormányok megbízása nélkül jöttek össze. Voltak kétségkívül a tagok során kitűnő, a börtönügy elméletében vagy gyakorlatában jártas tudósok, de volt sok pusztá dilettáns s nem egyéb, mint rajongó emberbarát is, kik nemes philanthropiával voltak ugyan telve, de a fennforgó szakbeli kérdésekkel különösen s mélyebben sohasem foglalatostkodtak. — Egészen

másként volt ez Londonban; az itteni congressus, államkormány részéről lett kezdeményezve, s összeállítása is egészen másféle volt. Átlátták, hogy a börtönreformok valósítása nem lehetséges a kormányok közbenjárása és megfelelő törvényhozási intézkedések nélkül, szükségesnek tartották tehát azok rokonszenvét s tetteges segélyét megnyerni, s e célra mindent elkövetni, hogy a különféle államok kormányainak képviseltetése biztosítva legyen. 22 állam volt ott hivatalosan képviselve, mintegy 100 képviselő által; s a többi résztvevők, a különféle országok fegyintézeteinek főhivatalnokai, bírák, egyetemi jogtanárok s parlament-tagok, kik törvényhozási munkájuk közben különös figyelmet fordítottak a börtönügyi kérdésekre, társaságok elnökei, nevelő- s javító-intézetek igazgatói. szóval: csupa oly férfiak, kiket hivatalos vagy megszo- kott munkásságuk érintkezésbe hozott a congressus feladataival. s kik illető kormányaikra hatályos befolyással lehettek.

A munka rendszerére nézve is különbözött a londoni congressus megelőzőitől. Az előbbi kisebb gyűléseken csaknem kizárólag a vélemények kicserélésére helyeztek súlyt, s azt hitték, hogy a fenforgó kérdések megfejtésére elegendő, ha alkalom nyújtatik a különféle rendszerek védőinek, tudomány és gyakorlat embereinek, hogy összegyűlvén, kifejtsék s védelmezzék véleményeiket. Kétségkívül sok tanulságos, sok gyakorlati tapasztalást hoztak a congressusra s raktak le annak jegyzőkönyveiben, de főleg azt tartották feladatuknak, hogy bizonyos elméleti véleményeket vitassanak. Ily congressusok eredménye nem felelhetett meg a kitűzött célznak. A számos határozat, mely hozatott, nem termett gyümölcsöket; nagy részük alkalmazás nélkül maradt; mások, gyakorlatba véve. nem találtattak célravezetőknek. Így például: mind ama congressusok a zárkás magánrendszer mellett nyilatkoztak, s e rendszer még sem juthatott oly érvényre, melyre számítottak, s nem foglalhatta le magának a jövőndőt. Sok országbau mutatkoztak oly jelenségek, melyek arra mutattak, hogy a celluláris rendszer teljes célszerűsége iránti bizalom megrendült, a rendszer, mely a frankfurti congressus idején még kevésbé volt ismerve, az ír, vagyis fokozatos rendszer, mely nálunk is elfogadtatott, mindinkább tért foglalt s pártolókra

talált. — A londoni congressus tehát más munkatervet léptetett életbe. Céljául tűzte ki börtönstatisztikát gyűjteni, s ez által értesülést szerezni a különféle börtönrendszerek hatásáról; hasonlítani a büntetés s a foglyokkali bánás többféle nemeinek gyakorlati hatályait, s a bűnöknek úgy megtorlására, mint megelőzésére szolgáló módokat. Felhagytak a meddő munkával, hogy csupán elméleti vitatkozások útján oldják meg a börtönügyi kérdéseket, s mindenek előtt arra törekedtek, hogy hiteles felvilágosításokat szerezzenek a különféle államok büntető intézeteinek állapotáról, a bűnök s büntetéseket illető gyakorlati tapasztalásokról, a nyert eredményekről s az akadályokról, melyeket ezeknek elérése végett le kellett győzni. A congressus tagjainak vitatkozása, vagy inkább eszmecseréje is ehez képest a szerzett tapasztalások s valódi tények felőli felvilágosítások s nem elméleti fejtegetések, hanem tisztán gyakorlati kérdések feletti vélemények kicserélésében állott, és a hozott határozatok száma is sokkal kevesebb volt.

Még más szempontból is lényeges különbség mutatkozik a londoni s ezt követő, és az előbbi kisebb congressusok tárgyalásai között. Az előbbieken majdnem egyedül, vagy legalább főképen a börtöni rendszerek javításáról, a már elitét gonosztevőkkel bánásról volt szó, s keveset gondoltak arra, hogy más és még hatályosabb eszközök is vannak, melyek által a társadalom a büntettek nagy számát csökkentheti. Ha méltó tárgya a megfontolásnak az elítéltek büntetése, nem kevésbé fontos a bűnbeesés lehető megelőzése; erre különös figyelem fordított a londoni s azt követő congressusokon. mely már a bűnöknek nemcsak megtorlására, hanem megelőzésére is gondolt, s előszeretettel foglalkodott az elhanyagolt, elhagyott árva gyermekek, kóborlók s a kiszabadult rabok sorsával is, s a módokkal, melyek által ezek a nvilt örvényből megmentesenek. Randall szavai lebegtek előtte: »Build less prisons and more reformatories; bild less reformatories and more schools for abandoned and defenceless children; build less schools for the children and the poor, by tending virtue, temperance and industry in the families.« (Építsetek kevesebb börtönt s több javító-házat; építsetek kevesebb javító-házat s több iskolát elhagyott, védtelen gyermekek számára; építsetek kevesebb isko-

lát gyermekek s szegények számára, s ápoljátok az erényt, mértékletességet és munkásságot a családokban.)

A londoni congressus, melynek nagybecsű munkálatairól szóló jelentések s emlékiratok 1872-ben jelentek meg¹⁾, szétosztása előtt megtette az előkészületeket egy újabb congressus megtartására, s nemzetközi bizottmányt nevezett ki e célra, ennek különös feladatává tévén a börtönügyi statisztika szervezését. E bizottmány tagjai voltak az olasz Beltrani-Scalia, ausztriai Frey, schweiczi Guillaume, angol Hastings, német Holtzendorff, francia Loyson, németalföldi Poh, belga Stevens, orosz gr. Sollohub s északamerikai Win es urak. A bizottmány Wines-t választotta elnökévé, s Guillaume-ot titkárává. Első ülését 1874-ben tartotta Brüsszelben, hol meggyőződött, hogy eljárása sikerére multhatlanul szükséges, hogy a bizottság hivatalos jelleggel bírjon, s az elnök ily irányban felszólította a kormányokat, hogy az 1875-ben Bruchsalban tartandó ülésre már ily hivatalos delegátusokat küldjenek. A francia, orosz, svéd. dán. olasz, bádai, németalföldi és schweiczi kormányok a congressus említett választottjaival együtt leendő működésre csakugyan elküldték hivatalos megbizottaikat. s ezek már részt vettek a bruchsaliban tanácskozásokban, s elhatározták a közelebbi congressusnak Stockholmban tartását, mit Svétzia királya, a börtönügy reformjának lelkes barátja, örömmel fogadott s anyagilag is nagy mérvben segélyezett. Már a brüsseli gyűlés Holtzendorff, Stevens és Pols urakból álló kisebb bizottságra bízta a közelebbi congressus programjának s munkarendjének és az azon tanácskozás alá veendő általános és közvetlen érdekű gyakorlati kérdéseknek kidolgozását, melyeket a bruchsaliban szélesebb körű gyűlés magáévé tett, s a kérdések előkészítésére véleményezőket nevezett ki; ugyané gyűlés, az előkészítő munkák könnyebbítésére, Holtzendorff elnöksége alatt, Almquist, Beltrani-Scalia, Pols, Stevens és Yvernés urakból s Guillaume mint titkárból álló albizottmányt nevezett ki. mely véglegesen 1878-ik évre tűzte ki a stockholmi congressus

¹⁾ Prisons and Reformatories at home and abroad, being the Transactions of the International Penitentiary Congress held in London July 3 — 13. 1872.

idejét, s kidolgozta a nemzetközi congressusok ügyrendét. A bizottmány még egyszer Parisban jött össze 1878 júniusán, s végképen megállapította a szabályokat, melyek azóta a nemzetközi börtönügyi congressusoknak eljárásukban mintegy törvényűi szolgáltak.

A második nagy congressus tehát 1878. év augusztus 15—26. napjain Stockholmban, Svédország fővárosában tartott meg, a mely főváros I. Oszkár svéd királynak, a börtön-reform lelkes barátjának s előmozdítójának, tiszteletére választott a második nemzetközi congressus székhelyévé. Az itteni tárgyalások dús anyagát Guillaume. a schweiczi neuchateli fegyház igazgatója, két kötetes nagy munkájában (1879.) s Deport'-s Nándor párisi ügyvéd és Lefebure León al-államtitkár s parlamenti tag, tudományosan feldolgozva, tették közzé az egész tudományos világ bő tanulságára. — E congressusou a magyar kormányt Csemegi Károly, akkori magyar igazságügyi miniszteriumi államtitkár, a magyar büntetőkönyv s eljárás nagvtudományú szerzője, képviselte; s rajta kívül jelen voltak még hazánkfiak közül: Tauffer Emil. a horvátországi lepoglavai fegyház igazgatója, szintén a kormány delegátusa, Biikh János kir. ügyész és Rosti F. követségi titkár. Ausztria részéről megjelent itt: Edelman igazságügyminiszter; tanácsos s báró Pottenburg követ s teljhatalmú miniszter; Németországból: Föhring, Goetz, Illing, Krohne. Mess. Petemen, Rittscher, Strke (porosz delegátus) sat. Belgiából: Beuden, Tlionissen; Németalföldről: Pols és Ploos von Amstel; Dániából: Ammitzböll. Brüin és Goos; Norvégiából: Smith; Schweiczből: Gu'd-laume; Oroszországból: Galkin Wraskoi, De Grot. Jacowlew, Kokovczeff; Spanyolországból: Armengol y Cornet s Lastres; Portugallból: Goto Major követ; Franciaországból: Choppin. Dcirste, Desportes. Dubois. Hnrduin, Lefebure, Michaux, Michon. Vemier, Yvernés sat. Angliából: Baker. Arney, Hitt, Tallack, Wright, Smale hongkongi főbíró sat. Olaszországból: Beltram-Scalia. Brusa, Canonico. Pessina; Görögországból: Skousés; Amerikából és ugyan az éjszakamerikai egyesült államokból: Stevens, Stark, Millogan és Wines urak; Mexikóból: Barreda berlini követ; Braziliából: Padua Fleury; az argentin köztársaságból: Aberg; Svécziából és Finnlandból pedig

minden szakember, a ki csak mozdulhatott, de névszerint: Almquist, Berg, Annerstedt, Börencreutz, Carlson, Charpentier, Gerle, Hagströmer, Olivecrona, Orboin, Rubenson, Sparre gróf, Mechelin sat., többnyire az elmélet vagy gyakorlat terén híres, köztisztviselben s tekintélyben álló nevek, miniszterek, tanácsosok fegyház-igazgatók, egyetemi tanárok, s ez iigygyel foglalkodó egyletek elnökei. Összes szám 297, kik közül svéd és norvég (otthon levő) 160, tehát a felénél több; nem svéd (vendég) 137, (s ezek közt amerikai 14, dán 21, angol 27, francia 17, német 14, orosz és finn 17, olasz 6, spanyol 4. belga 4, németalföldi 3, magyar 4. osztrák 2, schweiczi 2, görög 1 és portugall 1.)

A congressus elnöke Björnstjerna svéd külügyi miniszter volt, tiszteletbeli elnökké a nagyérdemű dr. Wines választott; alelnökök: az orosz De Grut, a svéd Almquist és a belga Thonissen urak; az osztályok elnökei pedig: a nápolyi Pessina, a francia Choppin s a porosz Illing. A helybeli bizottmány elnöke Almquist, tagjai többek közt Brfikenhjelm stockholmi kormányzó, Gerle és Hagströmer valának. A főtitkári tollat a neufchateli Guillaume, a congressusok ügyének egyik leglelkesebb előmozdítója, már Stockholmban is, mint előbb a nemzetközi bizottmányban, s mint azután Rómában, kitűnő ügyességgel vezette.

A stockholmi congressus általános jelleme s iránya ugyanaz volt. mint a megelőző londonié, melyet feutebb jelezni igyekeztem, kimutatva a különbségeket, melyek ez utóbbi nagy congressusok irányzatát, eljárását s törekvéseit az előbbi kisebb körű s inkább elméleti irányú és ezért kevésbé termékeny és sikeres congressusokéitól sok részben eltérőkké tették. Az ott felvetett kérdések s azok feletti tanácskozások eredményeinek bővebb ismertetésére ezúttal ki nem terjeszkedhetem. Csak azon pontokat kívántam kiemelni, melyeknél fogva e congressusok a következő rómainak mintegy bölcsőjét s irányadóját képezték, és a három nagy congressust egymással szoros összefüggésbe hozták.

A római congressus.

A megalkotott állandó nemzetközi bizottmány, ezen egész mozgalomnak sarkköve és lelke. Ez készít elő minden szükségset, ez gondoskodik mindentről, ennek czélszerű munkásságától függ, hogy a congressus sikerrel működhessék s czélt érjen. A kidolgozott szabályzatban, a londoni és stockholmi congressusok által elfogadott irányzatnak megfelelőleg, különösen az lett kitűzve feladatául, hogy a büntettek megelőzésére s meggátlására, valamint a fegyházakbeli kormányzatra s eljárásra vonatkozó rendeleteket, utasításokat s adatokat minél teljesebben összegyűjtse, s így az államkormányok lehető legjobb felvilágosítását eszközölje a büntető törvény ijesztő számú megszegéseinek megelőzésére s egyszersmind a bűnösök javítására vezető rendszabályok iránt. — A bizottmány, különféle nemzetek fiaiból s különféle kormányok küldötteiből lévén összeállítva, utasítva volt minden, akár szóbeli, akár írásbeli közlések elfogadására, melyeket, illető hazájukból, a reájok bízott ügy iránt érdeklődő személyek hozzájuk intéztek. — Bulletineket tett közre, melyekben, francia nyelven, egészben vagy kivonatban adta a börtönügyre vonatkozó szerves törvényeket és szabályzatokat, törvényjavaslatokat s ezek indokolásait; a congressus munkarendébe felvett kérdések feletti véleményeket (rapportokat), emlékiratokat s cikkeket, — szervezte a börtönügyi statisztikát, s időnként megvitatta a hivatala (bureauja) által javaslatba hozott kérdéseket azon szempontból, hogy czélszerű s időszerű lesz-e azokat a legközelebbi congressus tanácskozása alá bocsátani? Minden egyes tagnak szintén joga volt kérdéseket terjeszteni a bizottmány megbeszélése alá. E bizottmány hozta javaslatba a congressus következő székhelyül Rómát.

A nemzetközi bizottmánynak tagjai voltak: Bajorország részéről Hnlzemitorff báró müncheni jogtanár, Fühning bíró Hamburgból, Ritscher szenátor Liibeckből, Guillaume a neu-

chateli fegyház igazgatója Schweiczból. Accolas, Yvernés, Hévrte Franciaországból, Beltran-Scalia belügyminisztériumi osztályfőnök s az olaszországi börtönök főigazgatója és Pessina szenátor s nápolyi tanár Olaszországból. Bosch Albert Spanyolországból, D. Oliveira-Garqao kapitány, közmunkák igazgatója a lissaboni kerületben Portugalliából; Ploos van Amstel, amsterdami törvényszéki alelnök Németalföldről; dr. Pols utrechtbi jogtanár ugyanonnt; Brün tanácsos s börtönigazgató Dániából; Almqvist, az ország börtöneinek főigazgatója Svédországból; Birch-Reichenwald Norvégiából; Galskiv-Wraskoi és Korovnef Oroszországból. hasonló hivatalok főnökei, vezetői s így mindnyájan magas képességgel és tapasztalással bíró, többnyire gyakorlati szakférfiak. Ezen bizottság, elnökévé választotta Beltrani-Scalia urat, kinek szép hazájában a közelebbi congressus volt tartandó; alelnökévé a híres német tudós báró Holtzendorf-ot, s titkárává a schweiczi Guillaume-ot. — Ily tekintélyek ügyszerető, lelkes részvéte legjobb biztosítéka volt a sikernek.

A bizottmány költségeinek, a tárgyalások, körlevelek, vélemények közzétételének, levelezésnek sat, fedezéséhez az érdeklődő államok járultak, mintegy 15,000 franknyi évi segélyvel, legalább 25 s legfőlebb 50 frankot fizetve az állambeli lakosok egy-egy milliója után. melyet az illető delegátusok szolgáltatnak be a bizottmány erre kinevezett tagja, Uoltzendorff kezébe. A kormányhatalmak s a tudomány hatalmának ily egyesülése egyazon magas és nemes célra. kell. hogy megteremje az óhajtott eredményeket.

A megválasztott hivatal (bureau) körlevél által hívta meg a tagokat tanácskozásra, valahányszor ezt szükségesnek vélte; a levelezést a titkár viszi, kinek kötelessége a levéltárt őrizni; a hivatalos iratokat, körleveleket az elnökség s a titkár írja alá, s a bizottmány elé terjeszti kimerítő tudósítását, budgetjét, számadásait, megküldvén azokat az érdeklődő kormányoknak is.

A fentebb nevezett hivatal 1882. évi október 7—9. napjain tartotta első ülését, Lucernben. Itt határozottat el véglegesen, hogy a congressus, tekintetbe véve az olasz kir. kormány meghívását, 1884. október havában tartassák meg

Rómában. E batáridó azonban, a közbejött choiera s egyéb késleltető okok miatt, elnapoltatok 1885. november hóra. A bureau, a bizottmány meghagyásához képest, kítűzte a tanácskozás alá veendő kérdéseket, s elkészítette az indokolást, melynek alapján e kérdéseket elfogadta: elkészítette továbbá a felvilágosítás s kifejtés érdekében szükségeseknek vélt kérdő pontokat (demandes en renseignements); kijelölte a véleményezőket (rapporteurs) s közölte ezek neveit a bizottmány összes tagjaival, hogy ezek egészítsék ki legjobb tudomásuk szerint a névjegyzéket oly honfitársaik neveivel, kiket leginkább gondolnak hivatottaknak alapos véleményt adni a munkarendbe felvett egyik vagy másik kérdés felett. A véleményezők száma ezúttal nagyobb volt, mint az előbbi üléseken; mert a bureau hasznosnak vélte, hogy a különféle államokban több illetékes és válogatott szakember tárgyalja egyazon kérdést saját hazájának tapasztalatai nyomán. Sajnos azonban, hogy a felszólított véleményadók tetemes része nem készítette el, s nem küldte be munkáját, s így egyik-másik kérdés az óhajtott kellő kifejtésben nem részesült. Az összegyűjtött vélemények, melyek a feltett kérdések több oldalú felvilágosítására szolgáltak, kötegekben sorozva őriztetnek, s a bizottmány bulletinjeiben közzé tétettek, és minden egyes véleményadóval közöltettek. Midőn a véleményezők, vagy azok egy része beküldték véleményeiket az egyes kérdések felett, társ-véleményezők (corapporteurs) választattak, különös tekintettel oly férfiakra, kik a congressus ülésein személyesen jelen lenni szándékoztak, kikkel a vélemények s a kérdésekre adott felvilágosító adatok szintén közöltettek. Ezek feladata azután az ülésekben a vitát megnyitni, röviden előadva a véleményadók és saját magok eszméit.

A bizottmány által közzé tett bulletin, mely 1881. jau. 31-étől fogva kezdett megjelenni, gazdag tárháza minden e tárgyra vonatkozó ismereteknek s adatoknak, és megbecsülhetetlen gyűjtemény a szakember számára. A fentebb említett törvényeken, szabályzatokon, javaslatokon s azok tudományos indokolásain kívül kiterjeszkedik a hivatalos statisztika legfontosabb adataira, az összes fenytő ügy, de ezenkívül is a vele összefüggő kérdések, p. o. a kóborlás, iszákosság sat. kérdé-

seire, a fegyházi kormányzat budgetjeire s a törvényhozó testületekben s ily czélú egyletekben ide vonatkozólag szönyegre került fontosabb eszmecserékre. A hivatalos delegátusok felszólíthattak, hogy kérjék meg illető kormányaikat minden börtönügyi törvény, rendelet, körlevél, statisztikai kimutatás legálább húsz példányának a bizottmány titkárához leendő beküldésére, melyek egyes példányai azután megküldetnek azon érdekelt kormányoknak, melyek cserére készek. Ez oklevelek s adatok a bulletinben francia nyelvre fordítva közöltetnek s a bulletin minden kormánynak, a költségekhez járulása arányában, több példányban küldetik meg; az előfizetési pénz s eladott példányok ára pedig a bizottmány pénztárába foly.

A mindenre gondoló elnök, a hivatalos delegátusok útján többféle kérelmeket intézett az érdekelt kormányokhoz. Egyikben felszólította azokat, hogy vegyenek részt a letartóztatási helyeken végzett munkák eredményeinek kiállításában, mely a római congressus egyik nagy érdekű tárgya s a szakértők tudásvágyát, sőt az általános kíváncsiságot is élénken érdeklő s vonzó látni való. — Eelesleges kiemelni e kiállítás gyakorlati hasznosságát, mely lehetővé tette: egy folytában s csoportosítva áttekinteni a polgárosult népek börtöneiben alkalmazott munkák minden fajtáját, számot adni azok haszn- s czélszerűségéről, s élénk világot vetni ama fontos kérdésre: miként kelljen s lehessen leghelyesebben foglalkoztatni az elitét foglyokat a magánzárkákban s a közösségben, miként a hosszab s a rövid tartamú letartóztatásra ítéltet, miként a tanulékony s a fegyelem ellen szegülő, makacs egyéneket sat. Ily kiállítás kisebb mérvben, s csak a skandináv államok börtönmunkáira szorítkozva, már a stockholmi congressus részvevői számára is rendeztetett, de ezúttal a bizottmány még tovább is terjesztette gondoskodását. Arra is felszólította az érdeklődő kormányokat, hogy küldjék be a congressusra az általuk kormányzott államok börtöneiből a leg-tökéletesb magánzárkák terveit s rajzait, és ugyan: egy oly zárkát, melyben a vizsgálat alatt levő foglyok őriztetnek, egy másik olyanét, mely a folytonos elkülönzésre ítélt foglyoknak szolgál; s végre olyanét, milyenbe csak az éj idejére elkülönzöttek záratnak, s hogy kisérje e terveket és rajzokat a cellákra

s azok bútorzatára vonatkozó részletes leírással, a mi hasznos felvilágosítást nyújthat az e kérdés felett tartandó tanácskozásonkánál. E két kiállítás s főleg az utóbbi minden kormányra nézve igen nagy gyakorlati jelentőséggel bír, s módot nyújt a congressus tagjainak alaposan tanulmányozni a börtönbeli munkát, s a zárkás (cellulás) épületek alkotásánál észlelt javításokat, mind takarékosági, mind pedig biztonsági és egészségügyi szempontból.

Harmadik kérelem, mely az érdeklődő kormányokhoz intéztetett, a fogházreformok történeti előadására irányult az egyes államokban; ott, hol ilyenmű előmunkálatok még nincsenek, a hivatalos delegátusok kérettek fel oly férfiakhoz fordulni e czélból. kik leginkább vannak minősítve ily munkák megírására, melyeknek e század kezdetén túl nem kelle visszameuniök. Ily módon tétetett lehetővé a római congressus majdan megjelenendő teljes munkálataiban kimerítő történetét adni a fogházreformoknak Howard idejétől kezdve a mai napig.

Hasonló indokok vezették az elnököt arra is, hogy a bizottmány! tagokat felszólítsa az összes irodalmi munkák összegyűjtésére. melyek az általuk képviselt államban a börtönügyre s fogházi fegyelemre s rendszerre vonatkozólag megjelentek, hogy így teljes e nemű bibliográfia legyen összeállítható, azonban oly megszorítással, hogy e bibliográfia a jelen század kezdetén túl ne terjeszkedjék, s csak a közérdekű munkák. könyvek, s röpiratok jelöltessenek meg; mi által a tagokra bizott munkateher is könnyítettik, s a csekély értékű, vagy csupán helybeli érdekű iratok felvétele elkerültetik.

Végre még azon óhajtásának teljesítésére is kiterjesztette gondját az elnökség, hogy azon férfiak arczképeinek vagy legalább eredeti kéziratainak gyűjteményét beszerezze, kik a büntető rendszer s börtönreform s a bűnök megelőzésének ügyével kisebb-nagyobb mértékben foglalkoztak, s aziránt, érdeklődést tanúsítottak.

Ha van még egy fontos tárgy, melyre az elnökség, a bizottmány meghagyása folytán, szintén figyelmet fordított s ez a szeszes italokkal való visszaélés s ennek ellenében alkalmazott rendszabályok ügye. A delegátusok felszólítottak

hogy értesítést adjanak az erre vonatkozó törvényhozási rend szabályok, s e célra alakult egyletek működése és ennek eredményei felől az iszákosság elleni józan harcban hogy esetleg e kérdés is felvételthesék a congressus tanácskozásainak tárgyai közé.

Ily gondos és lelkes előkészületek s több felmerült akadály leküzdése után uyilt meg végre, 1885. évi november 16-káu, a harmadiknak nevezett nemzetközi börtönügyi congressus Rómában. Szükségesnek találtam e fáradhatlan előmunkálkodást részletesebben ismertetni, hogy példát mutassak fel. mint kell ily, az emberiségre s a tudományra nézve annyira fontos ügyekben eljárni, hogy az eredmény lehető legjobb s legbiztosabban elérhető legyen. Ernyedetlen ügybuzgalom s kitartás, erély és rend, körültekintő, s mindenre kiható gondos figyelem, kellő alapvetés s előkészítés azon tényezők, melyek a sikert biztosítják, s rendszereden kapkodás, szeles rögtönzés magasabb s szélesebb áttekintés és szerepkiosztás hiánya — készületlenség s kényelmes restség minden üdvös eredménynek s áldásnak megsemmisítői.

A nemzetközi állandó bizottmányon kívül fennállott még a helybeli olasz bizottmány, mely a vendégszeretet feladatait s a helybeli rendezést és előkészületeket foganatosítja; ennek tagjai Torlonia Leopold herczeg római polgármester (syndico), De Remis Ferencz *báró*, Canonico Taneve tanár s Beltrani Scalia *voltak*.

A congressusban résztvételre bocsájtottak számára az olaszországi gőzhajó- és vasúttársaságok részéről 30—50 százalékkal alább szállított áru utazási jegyekről gondoskodott s néhány előkelő római vendégfogadóban mérsékelt áru szállást s ellátást szerzett, miszerint egy napra 10-12 franknyi költséggel tisztességesen lehetett a művelt s kényelemhez szokott vendég szükségzeit fedezni. — A gyűlések helyén egy terem volt rendelve arra, hogy ott mindenki lapokat s folyóiratokat találjon, hol a congressus könyvtára rendelkezésre állott, a bulletinek, a tagok s előbbi gyűlések munkái, értekezései, rapportjai, a statisztikai adatok össze voltak gyűjtve, s azok példányait kiki megkaphatta, míg ki nem fogytak; — hol a tagok leveleiket vették s megírhatták, mely egyszers-

mind egész napon át, késő estig, társalgó s ismerkedő helyül szolgált s a congressus mozgalmas életének központját képezte. Ez azonban nem felelt meg teljesen a czélnek, s a congressus tagjai élénken érezték hiányát oly kényelmes találkozási helynek, mint Stockholmban volt a Hotel Rydberg, nyájas termeivel, hol a különféle nemzetek fiai el nem foglalt estvéiket tanulmányos társalgásban tölthették egy-egy findsa zamatos thea mellett, s baráti viszonyokat fűzhetnek egymással a közös érdekű kérdések kevésbé ünnepélyes, kedélyes megbeszélése közben. Ily találkozási helyről Rómában nem volt gondoskodva, s a vendégek, oly estéken, melyek le nem voltak foglalva, szétszórva töltötték idejüket a Café Nationalban, a hotelek olvasó-szobáiban, s a Mortero sorházban, egyéni előszeretűket követve a fagyalt, szorbett, punch, thea, bor vagy sör iránt.

Egyazon időben büntetőjogi-anthropologiai congressus is tartatván ugyanazon kiállítási palotában, egyik congressus tagjai a másíknak is tagjaiul tekintettek s gyűléseiken, ha kedvök tartotta, részt vehettek. Mindezárt 20 frank fizettetett, mint a résztvehetés szabott díja, melynek lefizetése jogot adott az említett összes árleengedések s könnyítések és kényelmek élvezetére, a tudományos eszközök használására, a börtönügyi kiállítások megtekintésére, a congressus tiszteletére adott ünnepélyekben való részvételre. A könyvtár-szobából indultak ki a társas kirándulások, itt lettek közzétéve az asztalokon fekvő s a falakra szegezett hirdetésekben a napi rend s az összes tudnivalók, meghívások stb. Szóval a berendezés, a bár családi gyászt viselő Beltrano-Scalia elnök és Sicotera Barnabo titkár szeretetreméltó, szolgálatkész és ernyedetlen felügyelete alatt, a lehető legczélszerűbb volt, s a vendégek hálás elismerését méltán kiérdemelte. Ugyanitt feküdtek az érdekes albumok, melyekben a tagok előlegesen összegyűjtött arczképei s az állatok sajátkezűleg írt büntető- s börtönügyi jeligék s mondatok foglaltattak, oly meghívottak részéről is, kik személyesen meg nem jelenhettek: többek közt látható volt ott kir. kúriánk tiszteletreméltó elnökének: Perczel Béla úr ő excjának is Verbóczyknéből vett jeligéje, továbbá Eötvös József és Szemere Bertalan (ez utóbbinak érthetlenné tett) kéziratai. E jeligék,

jeles mondatok s érdekes kéziratok gyűjteménye díszkiadásban megjelent¹⁾ s a tagok közt kiosztatott. Sok szép eszme van e gyönyörű fehér velin-lapokon megörökítve, és sok nagyérdékű autográf elhalt kitűnőségektől, még fejedelmektől is; többek közt: Mária Thérédia, II. Leopold, Oscár svéd király s Beaumont, Beccaria, Bentham, D'Aguesseau, de Metz, Ducpetiaux, Feuerbach, Füsslin, John Howard, Livingston, Mittermaier, Montesquieu, Pestalozzi, Ploos van Amstel, Rossi, Tocqueville, Wines: a szellemvilág királyai, különösen a büntetőjog s börtöntan coriféusai.

Az új Róma nagy közlekedési ere, a Via Nationale, egyéb középületei s pompás magánlakházai során, melyekben már nem a középkori feudális vagy papi hatalom, hanem a kereskedés s iparszülte polgári jóllét honol, büszkén mutogatja többi közt a görög homlokzatú kiállítási palotát. E palotának üvegfedte és szobrokkal ékes udvara, folyosói és szárnyai, s nagyobb számú termei szolgáltak a congressus gyűléseinek s kiállításainak vendégszerető, nyájas, zöldlombokkal s virágokkal díszített hajlékául. Itt a congressus tagjai s Róma lakosságának azon előkelő, művelt része, melyet a tárgy érdekelt, a kiállítás egész tartama alatt, azontúl pedig csekély belépti díjért, mely a börtönből szabadult rabok gondozására alakult társaság pénztárába fogott befolyni, — mindenki, egy csoportban látbatá a börtönipar rendszeresen felállított műveit különféle országokból; a legnevezetesb fegyházak tervrajzait, a mintazárkákat, szóval mindent, a mi látni való a congressus feladatának körébe tartozik. De egyszersmind, ha erre főkép a szakembert érdeklő tárgyak után kellemesbbek s üdítőbbeket akartak szemlélni, beléphettek a szomszéd termekben levő modern szobor- és képkiallításba, hol Olaszország festő és szobrász epigonjainak műveit hasonlíthatták a középkori művészóriások remekeivel, miket a Vatikánban, Kapitolban s a Farnese, Barberini, Borghese, Corsini, Ludovisi, Medici, Sciarra. Borgia, Colonna stb. nagyszerű palotákban vagy villákban volt

¹⁾ Souvenir du 111-eme Congrès pénitentiaire international. Róme, Forzani et C. Imprimeurs du Sénat. 1885.

alkalmuk élvezni, melyek egyenként több-kevesebb, összesen pedig leirhatlan értékű műkincseket rejtnek.

Eléggé meg nem becsülhető s nagy hálát érdemlő volt a congressus összes résztvevőire, különösen a kormányok delegátusaira nézve az olaszországi börtönök igazgatóságának ama gondoskodása, hogy részint Rómában tartózkodásuk alatt, részint utazásuk közben, tanulmányozás végett meglátogathatták Olaszország büntető és javító intézeteinek minden nemét s fajtáját, melyek teljesen képviselik a büntetés különféle rendszereit, hol mindenütt szakértő vezetésre, felvilágosításokra találtak. A kormánydelegátusok, már a congressus megnyitása előtt megszemlélhették a milánói, turini és perugiai cellulás fogházakat; a szigorú elkülönzésre alapított luecai és sangimignanói, az auburni rendszerű pallauzai, onegliai, alessandriai és florenczi; a vegyes (auburni és cellulás) voltéira!; a közös vagyis együttélő rendszerű civita-vecchiali és anconai Vitézeteket; a pianosai, gorgonai és castiadasi büntető gyarmatokat, hol a külső munka nagy mértékben van alkalmazva; az örült rabok házáat Aversában, a javíthatatlanok intézetét, a javító nevelés-házait Turinban, Nápolyban s Bolognában, végre némely hasonló célú magánintézeteket; a congressus összes tagjai előtt pedig nyitva volt a Regina Coeli nevet viselő római cellulás nagy minta-fogház; a tresfouteuei gyarmat a római Campagnán; a tivolii javító gyermeknevelőház, a római St.-Michel nevet viselő régi cellulás börtön, a börtönörök iskolája, s a börtönök statisztikájának központi hivatala. Ez intézetek ismertetésébe ezúttal nem bocsátkozhatván, csak azon véleménynek akarok rövid kifejezést adni, hogy az olasz-intézetek, kivéven a még nem egészen kész, nagyszerű római Regina Coelit, mely a fegyenczek munkájával készül, s teljes befejezéséhez közel áll, tisztaság s rend tekintetében nem éppen mintaszerűek, s hogy nincs okunk azokkal szemközt elpirulni, ha saját hazai intézeteinkre mutatunk. Az olasz fegyintézetek legnagyobb része sem épült egyenesen e célra, hanem másnemű épületekből alakítottatott át, mint nálunk az illvai, munkácsi, szamos-ujvári, lipótvári, mária-nostrai.

Az említett igazgatóság továbbá közrebocsájtotta a congressus alkalmából: az olasz börtönök statisztikáját az

olasz királyság megalapítása óta 1883-ig; a bünt. gyarmatok történelmi és statisztikai monographiáját, végre a legnevezetesebb büntető- s javító-intézetek történelmi és statisztikai leírásainak sorozatát. Volt kidolgozva s minden congressustagnak, ki megjelenését bejelentette, kézbesítve egy útmutató is, a kitűzött úti irányban fekvő, s megtekintésre méltó intézetek megjelölésével. nevezetesen a cormous-velence-bolognai vonalon, melyet én választottam, a velencei fegyházak férfiak s nők részére, s a Coletti-féle javító-ház kiskorúak számára; Padijában: férfiak-fogháza; Bolognában: kiskorúak javító-intézete; A neonében: bagno (kényszer-munka) férfiak számára, s a Bicarelli-féle javítóház kiskorúaknak; végre a spalatói férfi-fogház. A Turin s Milano felé érkezőknek ajánlva voltak a milánói fogház, s az ottai zárkás-börtön; a genui s pisai javítóházak kiskorúak számára; a turini zárkás-börtön, a La Generala nevű javítóház. s a »Societa di Patrocinio« javító-intézete. — Végre még figyelembe ajánlottak a pallanzai, florenczi, volderai fegyházak, a perugiai női fegyház. s javító gyarmat (Szt.-Péterről nevezve); s a civita-vecchiai bagno, megjegyezve' hogy a bagno ma már nem e szó régi értelmében veendő, hanem csak kényszer-munkával járó fegyházat jelent. A congressus tagjai, a mennyire idejük engedte, ez intézetek egyikét vagy másikat, némelyek azok nagyobb részét is megszemléltek; a római intézetekbe s a tivolii gyermeknevelő minta-intézetbe tömeges kirándulások rendeztetek.

A börtönügyi congressussal egy időben tartott meg Rómában az anthropologiai congressus is. mi ellen sokan felszóltak. Pedig erre nem volt semmi alapos okuk. Egyik független a másiktól, bár gondoskodva volt, hogy a ki tagja az egyiknek, részt vehessen a másikban is. Az új anthropologiai iskola, melynek főpapjai Olaszországban a híres orvos: Moleschott szenátor s Lambroso urak, sok gunyolóra s ellenzőre talál még ma, mert a büntetőjoggal való összefüggésében még közel áll csecsemő korához, tanai nincsenek még eléggé kifejtve, és sok bennük az utópia és túlsapongás. De végre senkinek se ártanak, s van az e nemű tanulmányoknak is komoly, hasznos oldala, és a túlságok nagy tömegében felmerül sok egésséges és érdekes eszme is.

Nem volt időm e congressus üléseit látogatni, melyek tartásának ideje összeesett a mi congressusunk üléseinek idejével, s így csak a római lapok közleményeiből meríthetek e tudományos forradalomra vonatkozólag némi adatokat. E lapok véleménye, azok szelleméhez s irányához képest, igen kiilomböző. A clericális párt közlőnei ellenséges indulattal viseltetnek az anthropologus urak iránt; más lapok egy része gúnyolja s rosszalja törekvéseiket, más része magasztalja azokat. Az anthropologikus mozgalom vezéreinek elég nagy ékesen szólással s magas szemöldökkel hangoztatott elvei a következők:

Az anthropologusok szerint a büntetőjog s börtönügyi kérdések eddigi művelői nem helyes úton járnak s félrevezetik a kormányokat, ők nem hatnak a dolog mélyére, mert nem a bünteteket kell tanulmányozni in abstracto, hanem a bűnösöket, és pedig nem metaphysicai, hanem anthropologiai módzat szerint, a mi egyedül illik a tudományok jelen századához. Ha az anthropológiát alkalmazzuk, meg fogunk győződni, hogy az emberekben nincs szabad akarat s így a bűnösöket nem terhelheti büntetendő felelősség; mert akaratuk nem szerepel, s csak külső körülmények befolyása alatt cselekesznek, mint a milyenek: a levegő, melyben élnek, az öröklés, atavizmufi, és főképpen lényüknek physiologiai feltételei. A büntetőjogi anthropológiának tehát célja mindenek előtt szemügyre venni az egyént, s tanulmányozva annak természetét s anatómiáját, meghatározni valódi jellemét. Ez pedig testének, különösen koponyájának s agyvelejének physiologiai tanulmányozása által lehető; csak ez úton érhető el az egyén pszichikai feltételeinek s büntethetőségének megállapítása, s azon jelleg meghatározása, mely a bünt az erkölcsi bolondságtól s idegbetegségtől megkülönbözteti. Szükséges tehát, hogy a büntető intézetekbe ily tanulmányokra képes s előkészített egyének küldessenek, s büntetőjogi anthropologia múzeuma alapítás-sék. Addig is az anthropológ urak a congressus alkalmával enémű kiállítás rendeztek, melyet az iskola főemberei a század legfontosabb eseményévé akartak felfűjni. E kiállítás kétségkívül sok érdekes dolgot mutatott fel, s cél't ért abban, hogy élénk hatást gyakoroljon ideges emberek képzelődésére s

nem egy római hölgy csendes álmait zavarja; de magasztalái alig lesznek képesek a most uralkodó büntetőjogi iskolát megbuktatni. Szerintük a börtönügyi nagy kiállítás kettőt bizonyít: egyik az, hogy az elítéltek igen jól vannak elhelyezve a zárkákban, melyek csak irigységet gerjeszhetnek a szegény munkásban, a másik: hogy a rabok munkája ártalmas verseny képez a szabad munkával szemközt. A mostaniak helyett tehát szigorúbb börtönöket kell felállítani, s a rabokat keményebb s durvább munkára, p. o. mocsárok kiszáraitására kell alkalmazni. Ily eszmék mellett az anthropologus urak tudják s érzik, hogy az eddigi büntetőjogászok előtt népszerűtlenek s megtámadásoknak vannak és lesznek kitéve, de kárpótlást találnak a tudatlan tömegek tapsaiban s azon történelmi tényben, hogy más bölcsek is üldözéseknek voltak kitéve, míg óhajtott eredményre juthattak. Ez eszmék ellenében sokat lehetne ugyan felhozni, de elég legyen csak annyit említeni, hogy e tudomány nem új, mert alig egyéb, mint Gall koponyatanának felújítása s kibővítése, melyet, legalább túlságai-
ban, már nem egy szellemű ember tett nevetségessé. Ha a túlságok, melyekre az anthropologusok egyébiránt igen tiszteltreméltó csoportja, Moleschott, Lambroso, Ferri. Sergi, Garofolo, Motet stb. magát elragadtatni engedi, nem egészen méltók is a komoly tudomány embereihez (mert kétségkívül vannak közöttük többen, kiknek munkái nagyon jelentékenyek a tudós világban), annyit mégis meg kell vallani, hogy e mozgalom sok tekintetben igazolva van, s jó következtetéseket teremt-
het a gyakorlatban. Mert nem tagadhatni, hogy a törvényszéki orvostan némely kérdései, különösen a bűnösök beszámíltatóságára s erkölcsi felelősségére vonatkozók, még nincsenek eléggé kifejtve, s kielégítő eredményeket nem nyújtanak. Ha tehát az anthropologiai iskola terjedelmes s behatóbb tanulmányokat idéz elő az egyetemeken, az orvosi s jogi tudomány e fontos ágában, s jövőre a mostaniaknál képzetesebb orvosokat s jogászokat szolgáltat ama nehéz kérdések elbírálására, melyek a bíróságoknál gyakran fordulnak elő, kétségkívül hasznos és emberies munkát végez. De az iskola összes okoskodásait s következtetéseit aligha teszi valaha magáéivá a tudós világ. Mint igen helyesen jegyezte meg a congressus egyik ülésén

Righi képviselő, nem lehet büntető rendszert kivételekre alapítani. Ha olykor beszámítás alá nem fogható tébolyban szenvedők állanak is a bíróságok előtt, a bűnösök roppant nagy többsége felelősnek tekinthető elkövetett cselekményeiert, és szükséges, hogy a büntető törvénykönyvek elnyomják e cselekményeket.

III.

A helyiség, hol e tudományos s emberbaráti gyülekezet ünnepélyes megnyitása történt, a műkiállítások újonnan épült díszes palotája, a »Via Nationalén«, az ó Rómával élethalál harcot vivő új Rómának e közelebb megnyitott s még folyvást és még sokáig épülés alatt levő, nagy. széles, s az egész fővárost átszelő, és e részében egészen modern ízlésű házakkal szegélyezett utcáján, mely a központi vasúti pályaudvartól, a »Piazza di Termini«-ről Diocletian fürdőinek, melyek ma fegyházzá vannak átalakítva, közeléből, keletről nyugat felé. a Piazza Venetiáig van nyitva, s azon túl is egész a Tiberisig a Vaticanhoz vezető hidak közelébe fog nyúlni, folytonos rombolások közt, melyeknek nyomai mindenütt feltűnnek s várják az újjá alkotó kezeket. A ki néhány év óta nem volt Rómában, nehezen fog e városrészt ismerni. A szabad és kényelmes közlekedést gátló szűk és szennyes utcák. sötét síkatorok helyén ma repülve robognak a tömött omnibuszok. négy lóerővel győzve le a hegyen-völgyön hullámzó terepnek nehézségeit. E célra egész utcák s házsorok sajátítottak ki s rontattak le a szennyes s egészségtelen középkori Rómából, de kegyeletesen kiméivé, épen tartva s megőrizve az antik Róma nagyszerű műveit s műkincseit, és a középkori palotákat s kerteket is, melyek netalán útba esnek. És épen e miatt nem lehet a Via Nazionale oly egyenes vonalú, mint a mi Andrassy-utunk, mert pompás s nagyértékű köz- és magánpaloták fekszenek útjában, melyeknek kisajátítása megmondhatatlan összegekbe kerülne, de a melyeket lerombolni senki sem is akarhat józan észszel. Így tehát csak egy része, a vasúti pályaudvartól kezdve a Nero tornyáig s az Aldobrandini palotáig, egyenes; a többi

része már kénytelen görbe s kanyargós vonalat képezni, mint valamely óriási kígyó, mely romokon vonaglik martaléka után-Nagyszerű küzdelem ez, melyet az új Róma, a vasutas, az iparos, a kereskedő Róma, az új Olaszország folyton élénkebbé s modernebbé váló fővárosa, folytat a középkori Róma ellen, mint egykor ez folytatott a régi, antik Róma ellen; a Caesarok lerombolt palotáiból, a Fórum templomai, basilikái s diadal" ivaiból, a tömérdék Colisseum lerontott egy részének köveiből építve a középkori keresztyén templomokat s renaissance-izlésű palotákat. Az új Róma tiszta, kényelmes és egészséges akar lenni, helyet csinálni a közlekedésnek, az utczai lóvasutaknak, tramwayknek s omnibuszoknak. Roppant költséggel s áldozatokkal tisztogatja a sok százados szennyet s azzal járó maláriát. Hol a szurtos romlatag, egyenetlen házak ablakaiból undorító rongyok fityegtek, s a kurtakorcsmákból egésségtelen gőz tódult ki, ma épen oly diszes, modern épületek emelkednek száz és száz számra, mint Parisban. Becsben, Berlinben vagy Budapestben. De e harc.z és háború, mint már említém, nem terjed ki az ókori Róma nemes maradványaira, sőt a régi templomok, diadalívek, oszlopok, kútak, viaductusok, tornyok és kőfalak a legkegyeletesb gondnal ápoltatnak.

De ime már félig-meddig eltértem kötelességszerű feladatamtól, hogy a börtönügyi congressust s annak lefolyását és eredményeit rajzoljam, dele ez annak, a mit meg kell vallanom, hogy e dicső Róma, a nagy emlékezések s álmodozások e rengeteg színhelye, e kimeríthetlen kincstár, hol az érdeklődést oly nagyszerű képek s emlékek tartják fogva s ragadják költői szárnyakon, korántsem oly alkalmas hely börtönügyi congressus tartására, mint volna valamely szerény, prózai német vagy egyszerű schweiczi város, hol az ember vére szép csendesen kering s koponyája, felhevülés nélkül, nyugodt phlegmával emésztheti a paragrafusokat. A rómaiak s az olaszok. kikre a jól ismert szülőhely s többször látott örök város már nem gyakorolja az újság ingerét, itt is higgadt figyelmet fordíthattak a büntető jogtudomány elvont kérdéseire; de a kik Rómát először látják, sőt azok is, kik már többször voltak ott. de még a dicsőnek, az elragadónak e gazdagságával jól nem laktak, mint a folyton itt élők, ezek bizonyára, meg kell

vallani, nem szűnő mámorban vannak, s csak alig képesek az érdeklődés s figyelem ama fokát magukban ébren tartani, mely e komoly kérdések alapos megvitatására szükséges. Igen nehéz a Fórum romanum s Via sacra diadalívei, a palatínus begy császári palotáinak maradványai, a leírhatlan gazdagságú templomok kupolái alól, s a kép és szoborgyűjtemények elbűvölő kincstáraiból, kellő jogászai higgadsággal, s egészen más-nemű érdeklődéssel, a modern kiállítási palota aránylag kiszzerű szobáiba vonulni, a rabmunkák s magánzárkák kiállításán a kosarakat, hímzéseket, főzőkanalakat, apró házi szereket s csecsebecsét nézegetni, melyeket a munkára kényszerített fegyenczek vésője s tűje, gyaluja és kalapácsa, részint igen kezdetleges minőségben, összeférczelt és tákolt.

Nem egyszer, midőn ott ültem a zöld asztal mellett, száz meg száz, a büntető ügyre vonatkozó javaslat, vélemény- s jegyzőkönyvtől, statisztikai kimutatásoktól körülveve, s buzgón hallgattam a legnagyobb fegyelemre méltó beszédeket, melyeket Pessina és Brusa, s Holtzendorf és Pols urak tartottak a büntetőjog vitás kérdéseinek s a fogházak szerkezetének s kormányzásának finomságai felett, egyszer csak azon vettem észre magamat — s ezzel bizony a congressus sok más vendégtagja is így volt — hogy a Mons Palatínus emlékei közt, vagy a Yatican kupolája alatt álmodozom. Az első órákban kedvem lett volna, tele lévén lelkem a Capitolium s az ezzel szomszéd tarpéji szikla emlékeivel, úgy szavazni, hogy leghelyesebb volna a gonosztevőkkel oly röviden bánni el, mint egykor a római nép és szenátus velük elbánni szokott, t. i. őket a tarpéji szikláról egyszerűen ledobni. De kielégítvén első erős szomjamat, lassankiut legyőztem az édes mámort, s már feszült figyelemmel kísértem a tanácskozásokat, és a tarpéji sziklát nem tartottam megfelelő büntetési módnak sőt lelkesíteni kezdett az emberszeretet nagy munkája, melynek előbbrevitelére a congressus vállalkozott.

Helyesen s egyszersmind szépen mondja kitűnő fiatal jogtudósunk: 17assich Gyula azon cikkében, melyben a közfigyelmet a római congressusra felhívta .) hogy: a börtönügy ama fejlődése a humanizmus és civilizáció egyik legszebb vív-

¹⁾Lásd a Nemzet tárczáját 1885. nov. 14-éről.

mánya, s a büntetőjog állapota a népeknél a polgárosultság oly hévmérője, mely legbiztosabban mutatja a kor emberies felfogásának emelkedését vagy süllyedését, s különösen semmi sem oly biztos jelzője valamely kor műveltségi színvonalának, mintázok az intézmények, melyek a börtönügyre vonatkoznak, és semmi sem hibebb tükre valamely nemzedék uemesb vagy alacsonyabb gondolkodásmódjának, mint az az uralkodó felfogás, mely azt az elítéltek sorsának intézésében vezeti, s hogy a középkori kiűző börtönök, sánczüregek, ólomkamarák s bag-nók, és egy modern javító-fegyház. a legjellemzőbben szóló történeti kép.«

Ez ma már minden gondolkodó s észben és szívben műveit ember meggyőződése. Azonban igen izmos, igen elterjedt még a legyőzendő elfogultság s előítélet. Rómában is. a congressus színhelyén, a polgári, kereskedő s iparos körökben, a boltokban s vendéglőkben bevásárlás és étkezés közben. ha az emberek felismerték bennem a congressus tagját, gyakran kellett hallanom elég kifakadást a gúnyosan említett »misericiórdiánus« irány ellen, mely az istentelen gonosztevőt ápolja s czirógatja. és ezeknek jobb sorsot, izesebb kenyeret, több kényelmet ad. mint a milyenben bünteleu. becsületes, szegény földműves és iparos embertársaik részesülnek a fegyházon kívül; jobban viseli gondjukat beteg korukban, több figyelmet fordít oktatásukra s testi és lelki egésségükre, mint az állam kormánya a jó magokviseltfi alattvalók nagy tömegére, kik alig képesek folytonos terhes munkával s erőfeszítéssel a mindennapi kenyeret, szerény ruházatot s fűtött, tiszta és egésséges hajlékot megkeresni. Különösen pedig az iparosok s kézművesek panaszojják, hogy a fogházi munka elviselhetleuül kártékony versenyt csinál a szabadon úzótt munka ellenében, s ennek jól megérdemlett gyümölcseit elrabolja. Ily emberekkel, kik minden magasabb felfogást nélkülöznek s csak az önzés és irigység szavára hallgatva a dolgokat igazságtalanul túlozzák, lehetetlen a józan vitatkozás.

A congressus összeillése az olasz lapokban sok hasznos fejtegetésre, de sok rosszízlésű élczfaragásra is adott alkalmat, Felhozták mindazokat a közhelyeket, melyeket használni szoktak e kérdésekben a rideg- és sivárlelkűek, az elítéltek helyzetének javítása ellen. De hát vájjon csakugyan azok sorsá-

nalc javításáról van-e szó, vagy pedig arról, hogy a büntetés hatályosabbá tételék s észszerű célját biztosabban elérje?

Szerencse, hogy a humanisticus áramlat, mely már az olasz Beccaria s Filangieri óta megindult s mind nagyobb és nagyobb hódításokat tett. ez emberi és keresztyéni irány, mely Howard s társai nevét halhatatlanítja, egyes szükagyuak és szükeblüek fel-felhangzó bagolyhuhogása által nem fog többé háttérbe szorítottatni, s e tudomány hivatott művelői, kik a börtönügyi reform nagy munkáján dolgoznak, míg egyrésztől sohasem felejtik, hogy a főcél mindig a társadalom megvédése marad s beteges érzelésbe és tulvitt philantropia tévedéseibe nem sülyednek, másrésztől ki nem ejtik kezeikből az emberi s keresztyéni szeretet zászlóját.

Mint már említettem, a congressus fegyházi munkák s zárkák kiállításával is vau egybekötte s különösen érdekesek a magánzárkák (cellulák) mintái, melyekben az elítéltek töltik szomorú napjaikat. Sokat beszéltek az állítólagos kényelemről, melyet e zárkákban, legalább azok némelyikében, az elítéltek élveznek; irigylik tőlük a tisztaságot, a szellőztetést, a bál-durva, de ép ruhát, a betegek orvoslását. Mondják, hogy sok ember majdnem kívánczik a börtönbe, ha látja, hogy ennyi gondnal s figyelemmel környezetnek.

Ily nyilatkozatokat nálunk is gyakran hallhatni s valóban megtörtént Munkácson, hogy az ottani fegyliázban levő fiát meglátogató oláh pórnő, midőn arra. tiszta ruhát viselő, mosdott s régi borzas üstöké helyett rendesen fésült s borotvált állapotában, nagy nehezen ráismert, távozásakor arra intette a sihedert, hogy »csak jól viselje magát, mert igen szomorú dolog volna, ha mostani kedvező helyzetéből elcsapnák.« — De hát ezen felfogás csak a buta oláh pórásszony felfogása.

Csak a meggondolatlanság s a mélyebbre hatni képtelen korlátozottság beszélhet így. Hát elfelejtik-e a szabadságvesztésben álló, minden lelkes teremtésre nézve legsújtóbb büntetést? Kérdezzék meg magukat, szeretnének-e az élet fentartására ugyan elegendő, de igen sovány s mértékletes élmezés, szigorú kényszermunka, társalgásnak s baráti érintkezésnek nélkülözése mellett, szomorú magányban, vagy a legszorosb felgyelet alatt, mint szabad akarat nélküli gépek, tölteni nap-

jaikat? E zárkák éppen arra valók, hogy bennük az elkülönzés legszigorúbb rendszere alkalmaztassák. A kiállításon bemutatott eredményeket csak illetékes s e magasztos tárgyban ítélni képes emberek bírálhatják meg, s nem méltó e tárgyról másokkal beszélni, mint oly férfiakkal, kik az emberiség e legfontosabb kérdéseiről komolyan s nemcsak egyoldalúig gondolkoznak. Ne a börtönök és zárkák egészséges levegője, s tisztasága nyugtalanítsa kedélyeiket, hanem azon gondolat, hogy mire vezetne, ha a századokon keresztül uralkodott régi állapot tartatnék fenn. Eléggé tapasztaltuk, hogy a másképen épített s kezelt fogházak csak a bűnös hajlamok tenyésztő fészkei, s hogy a visszaesők roppant arányú száma, mely a hibásan kezelt intézetek sikertelenségét bizonyítja, az emberi társadalom egyik legnagyobb veszélye s legméltóbb aggodalmának tárgya; a mi pedig a bűnöket el nem követő szegények rossz sorsát s inségét illeti, azokról a megfelelő módok s eszközökről gondoskodjanak, melyek által ezeknek sorsa javítható; milyenek: a földművelés s kézműipar ápolása, czélszerűen alkotott gyámolító intézetek, váratlan csapások idején állami segély, munkaadás a munkát keresőknek s erre képeseknek, gondoskodás a tehetlenekről, népnevelés stb.

A kiállításon felötlő, kétségkívül legfigyelemreméltóbb kérdés: a rabmunka versenye a szabad munkával. Oly kérdés, mely régóta vitattatik a nélkül, hogy mind e mai napig kielégítő eredményre jutott volna. E verseny a legfőbb panasz a mostani büntető rendszer ellen, úgy Francia s Németországban, mint Italiában is, hol csakugyan leverő befolyással van több iparágra. S valóban a börtönügyi congressusok előtt forgó nagy kérdések egyik főbbike ez, melyet azonban nem szabad kicsinyes szempontok szerint dönteni el. Mert nem csak az ipar érdekeiről van szó, s ha ennek érdekei gondos figyelmet érdemelnek, nem kevésbé érdemelnek méltatást az egész társadalom s állam érdekei is, sőt ez utóbbiak magasabb s felsőbb természetűek lévén, kétségkívül előnybe helyezendők, ha más érdekekkel összeütközésbe jönek.

Az állami szempont itt kétféle, s mindegyik egyiránt fontos. Először is igyekezni kell, a mennyire csak lehet, hogy a budget terhe alább szállíttassék, a minek eszköze: a fegyencze-

ket arra kényszeríteni hogy tartásuknak legalább egy részét saját munkájukkal szerezzék meg. Másodsor pedig, a mi még fontosabb, okvetlenül gondoskodni kell, ha a visszaeséseket végtelenig szaporítani nem akarjuk, hogy az elitét, midőn bűntetését kiáltván, fogságából kimegy, tudjon oly életmódot, kézművességet. mesterséget, mely őt képessé tegye kenyerét megkeresni. Ez az egyetlen mód, hogy a bűnbe vissza ne sülvedjen.

De lesz alkalmam ezekről még bővebben szólai. Átmegek a congressus munkálatainak ismertetésére, azonban tekintve a helyet s időt, melyben itt mozognom lehet, a tudományos viták, érvek s ellenérvek bővebb előadására, a mi tekintve a gazdag anyagot, a feltett több mint 20 tudományos kérdés nagy számát, könyveket s köteteket tölthetne meg, itt ki nem terjeszkedhetvén, csak a congressus történeti lefolyását s a nyert eredményeket fogom röviden érinteni, fen tartván magamnak a szerencsét, hogy a nevezetesebb kérdésekről, melyek érdeklődésemet különösen igénybe vették, időről-időre, a mint az alkalom s lehetőség engedi, majdan bővebben is szólhassak.

IV.

A congressus jogosan nevezhető nemzetközi congressusnak, mert az előbbi congressusok által felállított nemzetközi bizottmány által kidolgozott s elfogadott programhoz, melyet fentebb említettem, azonnal hozzájárultak: Olaszország, Németalföld, Bajorország. Svájc, Oroszország, Dánia, Svétzia és Norvégia, s az e tekintetben önálló Horvát-Tótország kormányai, későbben pedig csatlakoztak: Ausztria, Magyarország. az éjszak-amerikai Egyesült-Államok szövetsége, Franciaország, Spanyolország, Belgium. Görögország, Poroszország, sőt déli Amerikából is Brazília, Mexikó s az argentini köztársaság. E kormányok legnagyobb része elküldte a római kongresszusra delegátusait, némely kormányok nagyobb, mások kisebb számban.

Természetesen, legszámosabbak voltak az olaszok, kik

ezúttal a házi gazdák szerepét viselték szép hazájukban, s ezek közt oly nevezetes férfiak, mint Mancim, Pessina, Brusa, Biffi. Beltrani-Scalia, hogy a hosszú sorban következők neveit ne említsem; előkelő parlamenti tagok, szenátorok, tanárok, ügyvédek, egyetemek s akadémiák küldöttei, megannyi kitűnő szakférfi és szónok, kiknek egy része mint előadó s véleményező működött. — A francia kormány nem kevesebb mint harmincz egyént küldött el saját költségén, s ezek közt három nőt is. (E fényes sorban voltak: Herbettes és Jacquin államtanácsosok, a belügyminisztérium börtönügyi osztályától, Voisin cassatioszéki tanácsos, Nivelles, Reynaud, Yvernés belügyi osztályfőnökök, Beranyer szenátor, az általános börtönügyi egyesület (Société generale des prisons) elnöke s Roussell szenátor ugyanannak alelnöke, Desportes ügyvéd, ugyanannak titkára, Rév dl la Fontaine, a kiszabadult rabok gondozására alakult egyesület (Société générale pour le patronage des libérés) főtitkára, s ezenkívül több jogtanár, publicista, szakértő, a börtönöknél alkalmazott építészek, mérnökök s orvosok, s végre, kiknél nem volt buzgóbb látogatója az üléseknek, Dnpiiy, <Jppezzi de Cherio s Fournier asszonyok, női fogházak s elhagyott fiatal leányok nevelésére fennálló intézetek felügyelői. íme, a francia köztársaság kormánya mily kiváló gondot fordít az emberiség e nagy ügyére, s annak minden egyes ágára. Küldöttsége az ügy minden oldalát tapasztalásból s gyakorlatból ismerő elemekből, a belügyminisztérium magas hivatalnokaiából, jogászokból, tanárokból, publicistákból, orvosokból, építész-mérnökökből s jótékony-egyletek tagjaiból van gondosan összeállítva. Ezzel ellentétben az osztrák kormány csupán egy megbízottat, a trieszti főállamügyészt, dr. Schwott-ot, s Magyarország kormánya egyedül László Zsigmond igazságügyminiszteri tanácsost küldte Rómába, ki azonban — s ezt ki kell emelnem hazánkat méltóképpen s köz-elismeréssel környezve képviselte, s buzgalmával, mint véleményező, mint a m. kiállítás rendezője s az ülések munkás tagja, egy maga három ember helyét is betöltötte. De Horvátországból is jelen volt. az ottani kormány delegátusaként, Tauffer Emil, a lepoglavai fegyház lelkes igazgatója, ki már az előbbi congressusokon szép szerepet vitt, s nagy elismerésre tett

szert a kitűnő tudósok e gyülekezeteiben, jobban ismertetve s méltányoltatva a külföldön, mint szülő hazájában.

Spanyolországból, hol újabb időkben a börtönügy igen szép haladást s az arra vonatkozó tudomány erőteljes fejlődést mutat, don Manuel Silvela szenátor, Lastres ügyvéd, jogtanár s parlamenti tag, Lotus Diaz Moreu, a madridi börtönök főfelügyelője, s végre Armengol y Cornet barcellonai ügyvéd, mint a spanyol börtönügyi reformegylet küldötte, jelentek meg; megannyi kitűnőség a tudományban.

Oroszország, hol az absolutizmus levegőjében csodálatosan megférnek egymással a czári mindenhatóság s az eskütszék. a szibériai ólombányák, s a börtönök reformjára irányzott törekvések, kezdetől fogva nagy érdekeltséget mutat a börtönügyi congressusok iránt, és szívesen vesz részt ezek előkészületeiben s költségeik fedezésében. Ez alkalommal ismét Galkin-Wraskói tanácsost, a szent-pétervári börtönök főnökét küldte Kómába, mint kormánybiztost, a kit kísértek még Jakovlew csász. kamarás, a bolchewoi (moszkvai) fiatal-leányjavító intézet alapítója s igazgatója; Foinicsky jogtanár Pétervárról, mint az ottani egyetemi tanács küldötte; Rukaitsnikojf a hasonnevű asylum gondnoka; Osteletzki tábornok, a moszkvai fegyencz-ápoló egylet bizottságának küldöttje; végre a lengyel részekből Moldenhower, a varsói törvényszék elnöke.

A tudós Németország ez ügynek élő, vagy azt tudományosan művelő fiai közül megjelentek és ugyan Badenből, a karlsruhei Jagemann miniszteri tanácsos, mint a nagyhercegség delegátusa; a freiburgi Kékért belső t. tanácsos, a freiburgi fenyítő-intézet igazgatója; Fuchs Adolf b. t. tanácsos, a karlsruhei főszámshók tagja, s Kirchenheim jogtanár; — Bajorország részéről: Holtzendorjj' Ferencz báró, müucheni egyetemi tanár, egyike a legnagyobb nevű s legtekintélyesb tagoknak, s vele Reissenbach Bálint miniszt. tanácsos; Düsseldorfból Stursberg lelkész, mint az ottani börtön-egylet képviselője.

A kis Belgium, a mindenágú emberi műveltség e nemes zászlóvivője részéről ott voltak Thonissen belügyi s közoktatási miniszter, Gauthier a közbátorság s börtönök brüsseli főigazga-

tója. és Prins tanár, börtön-inspektor, végre Stevens a st.-gillesi fegyház igazgatója, mindnyájan kormányképviselők; Németalföld részéről pedig: Pols utrechtii egyetemi tanár, Van Haften igazságügyminiszteri tanácsos, s a börtönügy-főnöke Amsterdamból; Van Hugi ügyvéd és békebíró. ugyanott, mint a delegatio titkára; és Villeumier ügyvéd, a németalföldi javító-egylet tagja s képviselője.

A távol Scandinávia államai sem maradtak el, kik a stockholmi congressuson 1877-ben a házi gazdák szerepét vették. Az éjszaki s balti tenger hús hullámai ki nem hűtötték kebleikben az emberszeretet lelkesítő tüzét. Svédországból megjelent Almquist a stockholmi börtönök igazgatóságának nagynevű elnöke; Norvégiából Birch-Reichemcald, az igazságügyi kormány bünt. osztályának igazgatója, Christiániában: s Dániából Goo.. a koppenhágai börtönök főigazgatója, és t V sing az egyiptusi vegyes bíróság dán tagja. Európa másik végéről pedig Görögország, római követét, Argyvopnlost bizta meg képviseletével.

De a világtenger mely Amerikát Európától, az új világot az ó világtól elválasztja, sem vethetett határt a nemes részvételnek. Az amerikai egyesült szabad államokból eljött Hómába Round és Milligan, a »Prison national association« titkára s alelnöke, Stark Benjámín, Connecticutból, s Coggesh(dl Henrik Rkode Islaudból; Mexico Sanchez Ascona szenátort, római követét, Uruguay pedig Antonini g Diez szintén római követét s teljhatalmú miniszterét bizta meg. E nevezett szakemberek legnagyobb része már az előbbi congressusokon előkelő szerepet játszott, s e hatalmas szellemi erőket régibb ismeretség s baráti viszony is egyesítette.

Hogy ily fényes gyülekezetben sok kitűnő szónok lépett fel, mindenki sejtethi. A francziák és olaszok született szónokok, előadásaikban élet, tűz, ruganyosság és szellem van. Az alapos németek s németalföldiek nem annyira mesterei az előadásnak. A tanácskozások nyelve, kevés kivétellel, a congressus nemzetközi jellegének megfelelőleg, a francia volt, melyet az olaszok s németek is teljesen bírnak, de ez utóbbiak többnyire az ismert németes kiejtéssel beszélnek; — csak néhány olasz hazafi vett magának szabadságot hazája szép

nyelvén szólni, s az amerikai angolok is büszkébbek voltak, hogysen angolul ne beszéljenek, nem sokat törődve azzal, hogy a jelenlevők nagyobb része előadásukat nem értette.

A congressusra ellátogatott szakférfiak számát kétségkívül nagy mérvben nevelték s látogatottságának és sikerének előmozdítására igen czélszerű tényezők voltak ama többféle intézkedések, melyeket a római előkészítő bizottmány gondossága, annak idejében, a legnagyobb- előzékenységgel tett meg.

V.

A congressus ünnepélyes megnyitását megelőzőleg, nov. 13-án, az állandó nemzetközi bizottság tartotta meg ülését, melyben a különféle kormányok jelenlevő képviselői vettek részt, helyet foglalván köztük a magyar kormány küldöttje is. A bizottság elnöke, Beltrani-Scalia, bemutatta a tagokat Torlonia herczeg római szyndikusnak (polgármesternek), ki az örökváros nevében kedélyes szívességgel fogadta s üdvözölte a tagokat. Ezek részéről Holtzeudorff mondott köszönetét. Guillaime, a bizottság titkára, előterjesztést tett a bizottság munkálatairól, melyeket fentebb ismertettem, Holtzeudorff pedig, mint pénztáros, benyújtotta számadásait. —¹ Spanyolország küldöttei kijelentették, hogy a spanyol állam is csatlakozik a párisi congressuson megállapított szabályzathoz, s kész a költségekhez minden millió lakos után 25 frankkal járulni. - Nov. 15-én Depretis miniszterelnök fogadta a congressus tagjait, kifejezván örömét, hogy együtt láthatja őket Olaszország fővárosában, s reményét, hogy a congressus munkálatai elő fogják mozdítani a társadalom megvédését egyrészt, s a bűnösök erkölcsi javítását másrészt. Galkin- Wraskoi, Oroszország delegátusa, mondott köszönetét Olaszország kormányának a vendégszeretetért, s a congressusi munkák oly előkészítéseért, mely a czél elérését nagy mérvben előmozdítja. — Depretis miniszterelnök nov. 16-án délben nyitotta meg a congressus üléseit az olasz kormány, mint házigazda nevében. A megnyitás azon díszszel s fénnyel történt, mely a különféle országok, részint igen kitűnő és tisztelt nevű képviselőinek,

magas tisztviselőinek, s első rangú jogtudósoknak s tanároknak jelen volt koszorúját megillette. Felolvastatott az olasz király ő felségének éppen akkor érkezett sürgönye, melyben szerencsét kíván a congressusnak üdvös munkái sikeréhez. Az e felett kitört éljenzés s tapsok lecsillapulta után Holtzendorff, mint az állandó bizottság alelnöke nyilvánított hálás köszönetét a királynak, a kormánynak s az olasz helybeli bizottságnak. Azután Mancini üdvözölte, ez utóbbinak nevében, mint annak elnöke, a nemzetközi congressust, Canonio szenátor pedig bemutatta a már említett díszes albumot, melyben az olasz bizottság összegyűjtötte a börtönügy tanulmányának s növelésének mezején érdemeket szerzett nevezetes emberek arczképeit, eszméit s emlékmondatait, felkérvén a miniszterelnököt, hogy ez album élére írja saját nevét, s azon nemes szavakat, melyekkel a congressust megnyitotta, a mit ez szívesen teljesített. s azután a kiállításokat megnyitotta, s a tagok kíséretében végig nézte.

Nov. 17-kén megnyitván az osztályok tanácskozó ülései, az első (büntető törvényhozási) osztály ülését, az olasz bizottmány nevében, Pessina szenátor, nápolyi jogtanár s ügyvéd, Olaszország egyik legkitűnőbb kriminalistája nyitotta meg, osztályelnökül Pols utrechti tanárt, a németalföldi kormány delegátusát, alelnökköktül Lastrex spanyolországi, Bireh-Reichenwald svéd, Jac.quin francia delegátusokat, Correvuu Gusztávot lausannei bírót Schweiczból s Montgomery oroszországi tagot, titkárokat: Bolsted és Almquixt Vidor svédországiakat, alkalmas fiatal erőket, hozván javaslatba, kik mindnyájan megválasztattak. Ez osztály kizárólag a büntető jog kérdéseivel foglalkodott. A congressus tervezői kifejezést akartak adni ez által a nagy súlynak, melyet e jog reformjára helyeznek, s melynek az öreg, nagyhirű Lucas Károly is, ki élemedett kora miatt a congressusra meg nem jelenhetett, leveleiben adott kifejezést. Szerinte a congressus főcéljául kell kitűzni a fennálló büntető-törvények átalakítását, melyek szükségét az új büntető s javító rendszerek kikerülhetetlenül vonják magok után. És az első osztály vitái csakugyan igen élénkek voltak s nagy érdekeltséggel kísértettek. Ez osztály főképpen a büntető jog híres tanáraiból, s még az újabb codexek

vagy törvényjavaslatok különféle országbeli szerkesztőiből s különösen olasz és spanyol parlamenti tagokból volt összealakítva.

A második (szorosan börtönügyi) osztály ülését, szintén az olasz bizottság nevében, Brusa turini jogtanár nyitotta meg, kinek javaslatára osztályelnökké (roos dán delegátus, alelnökké: Argyropulos görög követ, Ékért és Reissenbctch bádeni, és müncheni, Prins belgiumi, és Tauffer Emil honfitársunk, a lepovlavai fegyház igazgatója, titkárokká pedig Serment és Chirherio schweiczi, és az olasz Porro választattak meg. E második osztály, feladatához képest, főleg a fegyintézetek íókivitalnokaihól s igazgatóiból alakítottat,

A harmadik osztályt, mely különféle természetű, de főleg a bűnök megelőzésére vonatkozó kérdéseket tárgyalt, az olasz bizottság nevében De Foresta gróf szervezte, javaslatba hozván az elnökségre Jagemann bádeni, s az aleluökségre Stark Benjamin éjszakamerikai, T'an Haaften németalföldi, Yacmvleff orosz delegátusokat, a titkárságra Bourgarel és Righini de St. Albin urakat.

Az ekként megalkotott osztályok azután, saját termeikben, azonnal munkához láttak, míg a tagok, a fennforgó kérdések érdekességéhez képest, e termekben változatosan s egyiket a másikkal cserélgetve, hullámoztak. — Az osztályok tanácskozásai bár sokszor igen élénkek s hevesek voltak, de folyvást a legtökéletesb udvariasság s kölcsönös kimélet határai közt maradtak, a mi kétségkívül csak jó hatással lehetett a tanácskozás eredményeire.

Az első teljes ülés nov. 18-kán tartatott meg, melynek elnöki székére Depretis miniszter kéretett fel, s egyszersmind alelnökké választattak a különféle kormányok képviselői közül Almquist svéd, Galkin-Wraskoi orosz, Gautier de Rosse belga, Merhette franczia, Holtendorff bajor, László Zsigmond magyar, Schrott osztrák, Silvela spanyol delegátusok; a titkári tollat Guillaume tartotta meg ügyes kezében. Depretis távollétében Almquist foglalta el az elnöki széket, — A teljes ülés első teendője volt, az elnök felszólítására, táviratilag köszönő iratot intézni a királyhoz, s Pessina indítványára, a résztvevő kormányokhoz.

November 19-kén, az esős idő daczára, melynek kellemtelenségét a vendégszeretet enyhítette s az ügvbizottság tette könnyen elviselhetővé, a congressus tagjainak nagyszáma látogatta meg Tivoliban, (a régi Tibur, ma 7500 lakossal bíró város) mely Rómától 20 kilométernyire fekszik, s hová Rómából vasút visz, az ottani »Casa cli Custodiát«, hol az intézet kitűnő szervezése s a növendékek szép viselkedése mindenkit teljesen kielégített. Tómei úr, Tivoli szyndikusa (polgármestere) zeneszó mellett fogadta a vendégeket, s bevezette azokat a XVI. századból való. igen szépen épült Este-palota termeibe, hol fényes reggeli várta őket. Galkine- Wraskoi, az orosz delegátus, köszönte meg a szeretetreméltó fogadást, mely a lucskos kirándulást felejthetlenné tette, s a szyndicus Tomei meleg óhaját fejezte ki a congressus legjobb eredményei iránt.

E kirándulás, a nem kedvező idő daczára is, egyike volta congressus legérdekesb mozzanatainak. A kopasz és száraz római campagnát, az Aepiae albulae fürdő érintése után a sabinumi hegyek magaslatai váltják fel. Meglátjuk Hadrian egykor páratlanul fényes, sokszor leírt villájának maradványait, melyek Róma fénykorában a tiburi halmok lejtőin oly nagy területet foglaltak el, hogy bejárásukra több órányi idő kívántott, s berobogunk a gyönyörűen fekvő egykori Tiburba, mely a congressusban résztvevő nemzetek zászlóival van ékesítve. Az Este-palota erkélyéről fényes kilátás nyílik meg előttünk, balra a Horatiusból ismert Soracte, szemközt a mosolygó falvakkal s kaczer villákkal elhintett szabini hegyek, olajfa-ligetekkel borítva. Jobbra az Anio fodros hullámai rohannak a mélységbe, 320'-nyi zuhatagban, mely látvány még a schweiczi havasok fiait is meglepi.

A nov. 20-kán tartott második teljes ülésben, mielőtt a szakosztályi ülésekből behozott határozatjavaslatok előterjesztettek volna, a köztiszteletben álló olasz királyné nevenapja alkalmából üdvözlő távirat intéztetett ő felségéhez, s Galkine-Wraslcoi alelnök bejelentette, hogy Depretis miniszterelnök készségesen elfogadta a congressus neki felajánlott elnökségét; végre a főtitkár felolvasta a congressushoz beküldött nagyszámú s nagyértékű szakmunkák sorjegyzékét, melyekkel a könyvtár gazdagodott, s melyeket, a mennyiben több pél-

dányban léteztek, a congressus tagjai is magokkal vihettek. Én is sokat hoztam haza belőlük a kir. curia könyvtára részére.

E nap estéjén Gravina marquis, Róma prefectusa (főispánja) adott a congressus tagjai tiszteletére fényes estélyt a prefectura palotájában, hol a tagoknak alkalmuk volt egymással közelebbről megismerkedni s baráti viszonyokat kötni, s hallani és megtapsolni Róma legkitűnőbb zene- és dalművészeit Battistinit, Férmí Germanó asszonyt, kik gyönyörű olasz ronanczákat énekeltek, és Sgmmhati zongoraművészt sat.

A nov. 21-kén tartott teljes ülésben. Gautier de Fössé alelnök vezetése alatt, Guillaume főtitkár melegen üdvözölte az éjszakamerikai egyesült államoknak az congressuson megjelent újabb küldötteit, Round és Milligan urakat, kik közül az első az amerikai »Prison nationul Association« titkári tisztjét viseli, melyet a sajnosán nélkülözött nagynevű dr. Wines oly fényesen töltött be; a második pedig ugyanezen egylet egyik elnöke. Az amerikaiak elhozták a congressusnak honfitársaik köszöntését, s előterjesztették a hazájukban a stockholmi congressus óta létesített haladásokat, jelenteve, hogy a penitentiárius reformok terén az egyesült államokban megindított nagyszerű mozgalom a nevezett főtitkár s alapító halála óta sem csökkent. Guillaume úr, közfelkiáltással elfogadott indítványában adott kifejezést a nemzetközi congressus azon érzelmének, miszerint ez szíves üdvözlétét s rokonszenvét küldi az egyesült államok nevezett egyletének, s úgy tekinti az ottani kitűnő férfiak ezt a társaságát, mint legdicsőbb mintát és szakbeli tekintélyt a börtönügyi tanulmányok terén; végre óhaját nyilvánítja, hogy ezen egylet s a börtönügyi nemzetközi congressus állandó bizottmánya között benső és folytonos érintkezés tartassék fenn.

Este díszelőadás volt a congresstagok tiszteletére s komoly munkáik közben felüdítésükre a Costanzi színházban, az örökváros legnagyobb színházában, hol Carmen daljáték kitűnő művészek által nagy tökélyvel adatott elő, s kellemes bezárását képezte a tudományos munkában eltöltött hétnek.

Nov. 22-kén (vasárnapon) Barbillon úr Párisból, egyik ülésteremben ez »ugyanazonosítási eljárás« (service d'identification) módját terjesztette elő, miként az a párisi rendőrhiva-

talban anthropometricus jelzések által gyakoroltatik.— Nagyszámú s érdekelt hallgatóság volt jelen az előadáson.

Este nyolczadfél órakor tartott meg a Capitolban, az ifjú Torlonia herczeg római polgármester elnöklete alatt, az olasz központi bizottmány által a congressusi tagok tiszteletére adott nagy lakoma, tündéri hatást szülő villamos világításnál, bájos zene hangjai mellett, a palota egyik, most e czéla átalakított s kiürített, úgynevezett Horatiusok termében, melynek falai a Horatiusok és Curiatiusok csatáiból vett frescókkal vannak ékesítve. Az asztalok illatos virágszőnyegekkel s művészi szépségű candeláberokkal és vázákkal voltak rakva. Minden tárgy, az utolsó tányérig s pohárig, művészi Ízlés jellegét viselte e classikus symposionban. hol az ételek s italok is luculusi díszszel voltak kiállítva. — Megeredtek az áldomások, mint akár náluuk. de mégis szabályozottabban. Holtzendorff, olasz nyelven, a királyra. Coppiuo. olasz közoktatási miniszter, francia nyelven, a külföldi kormányokra. Gautier de Rosse Róma városára, Galkin-Wraskoi Depretis miniszterelnökre. Herbetto a congressus szervezőire; Pols, Gravina marquis római prefectusra s nejjére; az udvarias Torlonia herczeg a congressus összes tagjaira, kik Rómát látogatásukkal megtisztelték. Almquist Torlonia herczegre. Guillaume pedig Beltraui-Scaliara, a római congressus legmunkásabb buzdítójára s szervezőjére ittak ékes beszédekkel kísért áldomásokat.

A november 23-iki teljes ülés folyamát azon értesítés szakította meg, hogy az olasz király megérkezett Rómába, s látogatásra jó a kiállítási palotába. Az elnök s jelenlevő al-elnökök és delegátusok azonnal fogadására siettek, s Herbetto napi elnök bemutatta a delegátusokat, kikkal a király barátságosan társalgott. Humbert, Olaszország népszerű királya, a legnagyobb érdeklődéssel kísérte a börtönügyi congressus tárgyalásait, a királynéval együtt bejött Rómába falusi lakásáról, hogy meleg érdeklődését bebizonyítsa, részletesen sorbanézta a kiállításokat belépett a zárkákba, s mindent törőlszegre megmagyaráztatott magának; a kormánydelegátusokat még az nap esti 6 órára elfogadásra s azt követő estebédre hívta a Quirinal fényesen díszített termeibe, hol a király, s a szép és szellemes Margerita királyné is nyájasan társalgott a

vendégekkel s köztük a magyar képviselővel. Mily örvedetes tapasztalás, hogy ma már magok a koronás fők mozdítják elő a humanizmus nagy ügyét, a fegyintézetek reformját, a bűnösök lehető javításának s megmentésének nemes kísérleteit! — Azon fejedelmek sorában, kik, mint Oszkár, a svédek királya, s Tápót belga király, hervadhatlan koszorúkat fűztek e téren halántékaik körüi, ott van az olaszok marczona alakú, katonás tartású, de emberileg érző, szelíd lelkületű királya is. kit Holztendorff a capitoli lakomán mondott s az olaszok lelkesült tapsaival fogadott áldomásában méltán nevezett. Ischiára s a nápolyi ragályra emlékezve, az emberszeretet legnemesebb hőségnek, s hasonlított Bouillon Godfrieddal. a jerusalemi szent háború fővezérével, mert mint ez a kegyelet s könyörület zászlaját vitte erős jobbában az üldözött keresztyének felmentésére. úgy ő a szavojai kereszttel ékes zászlót emeli, mint új keresztes háború jelképét, az emberiséget ostorozó minden nyomor és szerencsétlenség ellen.

Nov. 24-kén a hivatalos delegátusok gyűlése egyértelmű óhajtását fejezte ki az iránt, hogy a közelebbi nemzetközi congressus Szent-Pétervárt tartassák, az oroszoknál, kiket szeretünk »jeges medvéknek« nevezni, de a kiknél, szibériai ólom-bányáik s kancsukájuk mellett, nevezetes érdeklődés mutatkozik a börtönügyi reform s javító intézetek ügye iránt. — A delegátusok ülése után tartott utolsó teljes ülésben, mely a congressus zárulése volt, bevégeztettek a még hátralevő s a napirendről időhiány miatt le nem vett munkálatok. Sz.-Pétervár elfogadtatott a legközelebbi congressus székhelyéül, s köszönet szavaztatott mindazoknak, kik a bevégzett római congressus sikeréhez járultak. E napon a tagok Piervantoni szenátor termeibe voltak barátságos estélyre hivatalosok.

VI.

A nagy bizottság, melynek eljárásáról fentebb szótartam, a tanácskozássra kitűzött s a meghívott tagokkal előzetesen tudatott programmbeli kérdéseket, az előbbi congressusok példájára, három osztályba sorozta, melyek elseje a büntető

törvényhozási, másodika a szorosán börtönügyi, s harmadika az előző, óvó s a visszaeséseket gátoló rendszabályokra vonatkozik, hogy ekként a congressus mindegyik tagja azon osztályba sorakozhassék, melynek kitűzött tárgyai leginkább érdeklik, és saját ismeret- s tapasztaláskörébe legjobban ille- nek, melyekre leginkább készült, senki sem lévén egyébiránt gátolva, hogy több vagy minden osztály tanácskozásaiban s vitáiban is tetszése szerint részt vehessen.

Az első osztály 6, a második 15, a harmadik 7 kérdés megvitatásával s megoldásával foglalatzkodott, melyek közül azonban néhány, mint be nem fejezett, vagy további érlelést s előkészítést igénylő, elnapoltatok, s a jövő congressusra halasztatott.

Rövid szemlét fogok tartani e kérdések felett:

Első osztálybeli kérdések: 1. Összegezethető-e a polgári vagy politikai jogoknak időleges megvonása a büntető rendszer reformjával?

E kérdés, mint az első osztály többi kérdései is, célul tűzte ki: a büntető törvényhozást összhangzásba hozni a penitentiarius nevelés (javítás) céljával. Azt tűzi ki megoldásra: hogy az elitét ember képesítésének a becsületes emberek társaságába való visszaléphetésre (rehabilitációjának) mikor van ideje, a büntetés kiállása alatt vagy után, s hogy e rehabilitáció időpontját előre meghatározza-e a bíró az elítélésen felül, vagy hogy az a fegyházi (börtöni vagy fogházi) fegyelem sikerétől tétessék függővé, s példának okáért: a letartóztatottnak magaviseletéhez képest határozassék meg az ideiglenes szabadon bocsájtás stádiumában? — E pontok vizsgálatát tartotta szükségesnek a bizotmány, a különféle országokban arra nézve tett tapasztalatok összegyűjtése után, hogy minő jó vagy rossz következtetésekkel jártak a bizonyos polgári és politikai jogok élvezetét eltöltő törvények rendeletéi?

E kérdésben véleményeket adtak Meinardus Pols utrechtii tanár s László Zsigmond magyar igazságügyminiszteri tanácsos. Érdekes vita után elfogadtatott a következő határozat, s annak előadásával a teljes ülésen Pols bízott meg:

»A polgári s politikai jogok elvonása összegezethető a javítva büntető rendszerrel, de oly feltétel alatt, hogy csak akkor alkalmaztassák, ha a tény, mely elítélést vont maga után, igazolja azon aggodalmat, hogy a mondott jogokkal visszaélés fogna bekövetkezni akár a közérdekek, akár a törvényes magánérdekek kárára; — s hogy e mellékbüntetés csak határozott időre mondassák ki, kivéve természetesen az esetet, midőn a főbüntetés életfogytig tartó. «

Törvényhozásunk a rendszert, mely e határozatban körvonalozva van, már elfogadta s életbe léptette a büntető törvénykönyvben, melyet, némely hiányai mellett is, büszkén mutathatunk fel a legelőhaladottabb államok codexei során. Itt is fel vannak véve a leghatalvesztés s a politikai jogok gyakorlatának ideiglenes felfüggesztése, mint mellékbüntetések, eseteukint együtt vagy külön-külön alkalmazandók, de csak oly bűnök- s vétségekre, melyek természeténél fogva igazolva van az aggály, hogy az elítéltek, kiszabadulásuk után, e jogokkal vissza fognának élni. Ily büntettek s vétségek p. o. a felségsértés, hűtlenség, lázadás, a pénzhamisítás, hamis tanúzás, hamis eskü, hamis vád, a szemérem elleni büntettek, gyilkosság s emberölés, a személyes szabadság megsértése, a rablás, lopás, orgazdaság, csalás, sikkasztás, zsarolás, hűtlen kezelés, közokirathamisítás, csalárd bukás, gyűjtogatás, szóval: a politikai tekintetben veszélyes, s a megbecstelenítő jellegű büntettek. A törvény meghatározza a büntetés tartama idejének maximumát, mely vétségeknél három évig, büntetteknel 3-tól 10 évig terjedhet; e határok közt a bíróra bízva a büntetés tartamának kiszabását, s megadja neki a jogot, hogy azt némely esetekben, ha alkalmazásukat czélszerűnek nem látná, mellőzhesse.

2. Nem lehetne-e ne'mely vétségeknél a fogság- vagy szabadságvesztés büntetést a szabadság más megszorításaival, p. o. nyilvános intézetekben, szabadságvesztés nélkül teljesítendő munkával, vagy ideiglenes száműzéssel, bizonyos helyre internálással, vagy talán, első könnyű vétség esetében, dorgálással is czélszerűen helyettesíteni?

Fölmerült a büntető jogtudomány művelőinél azon megjegyzés, hogy a polgárosultság előhaladásával, sok oly cselekmény, mely előbb nem foglaltatott a büntető codexben, kárté-

könynek mutatkozik a társadalom érdekeire nézve s így büntetésre méltónak; más részről azonban, jobb rendőrség mellett, a büntetettek nem oly könnyen bújnak ki a törvény súlya alól. Ha a büntettek s vétségek különféle fajainak száma ekkint szaporodik, helytelennek látszik mindezekre nézve egyazon büntetés alkalmazása, azaz: hogy p. o. bűntömbüntetés mondassák ki a legkülönbözőbb esetekben. Az előbbi congressusokon több szó emelkedett a börtönbüntetés igen kiterjedt s igen sűrű alkalmazása ellen oly esetekben is, midőn a vádoltak biztosíték vagy óvadék mellett szabadlábban volnának hagyhatók, s említve lett, hogy a szabadságvesztés-büntetés elvesztette elijesztő befolyását, ideje volna tehát megvitatni, hogy nem lenne-e czélszerű, az állam és az egyének érdekében, azon esetekre szorítani e büntetések alkalmazását, melyekben a vádolt erősb fokon sértette a közbiztosságot, s a szabadságvesztés javasolva van a közérdek vagy az elitét érdeke által.

A kérdés felett élénk vita folyt. Teichmann Albert baseli jogtanár volt a véleményező; a felszólalók egyértelemben voltak arra nézve, hogy kívánatos volna a szabadságvesztés-büntetést nem alkalmazni minden kis vétségre, mert ez gyakran, tekintve különösen a rövid ideig tartó letartóztatásra ítélték befogadására szolgáló helyiségek jelenlegi állapotát, igen rossz következtetéseket szül. De a felett azután, hogy minő büntetéssel kelljen helyettesíteni a börtönt vagy fogházat, igen eltérők voltak a vélemények. Némelyek a pénzbüntetések gyakoribb alkalmazását javasolták; mások szabadlábban végzendő kényszerinunkákkal gondolták helyettesíteni a börtönt, az állam vagy község javára. Végre is, az eszmék nagy szétágazásában s időhiányában is. a kérdés megoldása a jövő congressusra halasztatott, hogy akkorig az igen fontos tárgyban új tanulmányok tétethessenek.

3. Mily határokat szabjon a törvény a büntetés kimérése körüli birói hatalomnak?

E már előbb is vitatott kérdés célja: újabb megfontolást idézni elő a büntetések tartamának kiszabása vagy ki nem szabása felett, a birói ítéletekben. Ha a büntetés célja: a társaság megvédeése a bűnösnek javulása által, vagy e javulás

hátránya nélkül: világos, hogy a büntetés tartamát összehangzásba kellene hozni a czállal, melyet a penitentiárius rendszer maga elé tűzött. — Máig majdnem minden állam büntető törvénye fentartotta a megtorlás elvét, akképen, hogy a büntetés fokozata a büntettek súlyossága szerint méretett ki a törvénykönyvekben, s meghatározatok a büntetések legnagyobb s legkisebb fokozata, melynek határai közt kell a bírónak mozogni. A bírónak tehát csak korlátolt mozgási köre van a büntetés tartamának meghatározásában, s nem áll jogában, még a visszaesőkre nézve sem. összehangba hozni a büntetés tartamát a bűn-megelőzési szabályokkal. Ebből az következik, hogy a rab gyakran kiszabadul az ítéletben rá szabott büntetés ideje tartamának leteltével, a nélkül, hogy kellőképen lenne előkészítve a szabadság ártalmatlan visszanyerésére, s a szabad polgárok társágába való kilépésre. E bajnak leggyökeresebb orvoslása lenne kétségkívül a határozatlan ítéletek rendszere, de a jogászok közvéleménye nem nyilatkozott még e nemű reform, a bírónak ily mindenhatósága mellett, s ezért szükségesnek tűnt fel: megfontolni, mik volnának legjobb eszközök a jelzett baj orvoslására. Ez eszközök egyike, hogy a bírónak bizonyos lati tudó, mozgási kör adassák, s megengedtessek, hogy a szabadságvesztés tartamát a büntettesnek egyénisége szerint szabhassa ki. De minő s mily terjedelmű legyen e szabad mozgási kör, ez a kérdések kérdése, melyet a mi büntető törvényünk a lehető legjobban fejtett meg.

Tudjuk, hogy e tekintetben a büntető törvénykönyvekben háromféle rendszer van. Egyik abban áll, hogy a törvény minden büntetetre s vétségre nézve meghatározza a kimérhető legnagyobb s legkisebb büntetést, melyek határai közt a bíró egyes esetekben kiszabja a megfelelő büntetés mérvét, sem túl nem mehetve a maximumon, sem alább nem szállhatva a minimumnál, bármily nagyok és számosak legyenek is a súlyosító vagy enyhítő körülmények. E rendszerben is fel van ruházva a bíró meglehetősen nagy elasticitással a büntetések kiszabására nézve, de csak a törvény által kitűzött legnagyobb s legkisebb büntetés határai közt. A másik rendszerben meg van engedve a bírónak, hogy a minimumnál is alább szállhasson rendkívüli enyhítő körülmények esetében, de tiltva van a maximumon

tüllépnie. Végre a harmadik rendszer egészen mellőzi a minimumot, s csak a legnagyobb büntetést határozza meg. Ez utolsó rendszert követte 1843-iki büntető törvényjavaslatunk. A másodikat fogadta el jelenleg élő büntetőtörvényünk, s ugyanezt tette magáévá a congressus is. Az első rendszert egy szónok se helyeselte Rómában; mindnyájan azt nyilvánították, hogy e rendszer tarthatatlan, s okvetetlenül szükséges a bírót felruházni oly latitudóval, hogy számolhasson minden egyes büntetendő cselekmény s minden bűnös egyén körülményeivel, és rendkívüli enyhítő körülmények fenforgása mellett alább szállhasson a minimumon, melyet a törvény rendes esetekre megállapít. Az osztályban alig egy-két, a teljes ülésben csak 5 szavazat volt az első rendszer mellett, s a specialisták nagy többsége elkárhoztatta azt.

Véleményt adtak e kérdésben Lamezan bécsi törvénytörvény-széki alelnök; Van Home/ Gerard, amsterdami jogtanár; Gyson J. liestali (báseli) törvénytörvény-széki elnök, és Pessina Henrik szenátor s nápolyi jogtanár. A megoldó határozatoknak a teljes ülésbeni előadását Pessina vállalta magára, s ezek a következők:

A törvény határozza meg minden büntetettre a büntetés legmagasabb fokát (maximumát), melyen a bíró túl nem mehet.

A törvény határozza meg minden büntetettre a büntetés legkisebb mértékét (minimumát), de a bíró e legkisebb mértéken is alul mehessen, ha azt hiszi, hogy a büntetett oly enyhítő körülmények kísérik, melyeket a törvény előre nem látott.

Mikor a büntető törvényhozás kétféle büntetést szab, egyiket a becstelenítő, s másikat oly büntetettre, melyek a vádoltat meg nem becstelenítik, a bíró bizonyos esetekben a kevésbé szigorú büntetés-nemet alkalmazhassa, ha úgy találja, hogy a büntetettben, melyet a törvény in abstracto szigorúbb büntetés alá vet, nem mutatkozik becs-telen szándék.

4. Minő eszközöket kell a törvényhozásnak alkalmazni, hogy a szokásos orgazdák s mások, kik a büntetettet, elősegítik vagy felbújtják. érzékenyebben sújtassanak?

E kérdés már a londoni congressuson magára vonta a jogtudós világ figyelmét. Hill Edwin hozta azt szőnyegre érde-

kés előadásban, melyben újjal mutatott bűnös tőkepenzesek, a tolvajok részére segélyeszközöket nyújtók, a lopott tárgyak megvevői, zálogba vevői, s ismert tolvajoknak menedéket adók kategóriára. Hill azt vitatta, hogy a bűn ellen vívott harczbau, helyesebb volna, ha a társaság a bűnös tőkepenz. mint ha a bűnös munka ellen intézné erősebb csapásait. Az e célra vezető különféle eszközök szóba hozattak ugyan, de a vita nem hatott elég mélyen, hogy a megoldás bekövetkezhetett volna. Ezért szerepelt e fontos kérdés újonnan is a congressus szőnyegén. — A delegátusok felszóllítottak, hogy kimerítő adatokat küldjenek be saját hazájukból a felett: vannak-e ott a tolvajoknak menedéket adó házak tulajdonosai, a lopott tárgyak megvásárlói, s zálogba vevői, a lopandó tárgyra pénz előlegezők a rendőrség különös felügyelete alá vetve? fordultak-e gyakran elő a vádlottak s az elítéltek közt? vagy kevésbbé szigorúan vannak-e büntetve, mint magok a tolvajok?

Véleményt adtak: az angol Hill Alfréd, a fenebb említett 1876-ban elhalt Hill Edwin öcscse, s azon Hill családból való, melynek minden tagja, Sir Rowland Hill, Muthieu Davenport Hill, Frederic Hill, s még nőtagjai is nagy érdemeket szereztek az angol közügyek, különösen a büntető jog s börtönügy körül s még Thonissen löweni egyetemi tanár Belgiumból.

E kérdésben is élénk vita. volt az osztályban, de a kifejtés azon állapotában, mely még bővebb érlelést látszott igényelni, nem tartották czélszerűnek azt a jelen congressus elhatározása alá bocsájtani. A Hill Edwin-féle londoni tervezet, melyet Hill Alfréd ezúttal is előterjesztett, tagadhatatlanul igen meglepő és eredeti eszközöket ajánl, de a melyek alkalmazása nagy és jól megfontolandó nehézségekbe ütközik. Ez is tehát az eluapolt kérdések sorába jutott.

5. Mily határig terjedhet a szülők törvényes felelőssége a gyermekek által s a gyámoké, nevelőké s gondviselőké az általuk gyámolt, nevelt, gondnokolt egyének által elkövetett bűntettekre nézve?

A feltett kérdés nem szorul sok magyarázatra. A szülők törvényes felelőssége a gyermekek által elkövetett vétségekre nézve mindenütt el van ismerve, de e felelősség határa nincs

még eléggé kijelölve; azért szükségesnek mutatkozik, hogy a törvényekbe oly intézkedések vétessenek fel, melyekből a szülők, mint gyermekeik nevelői, jobban megértsék kötelességeiket ezek és a társadalom irányában. A fennálló törvénykönyvek egy része éppen nem, más része pedig egymástól nagyon is eltérőleg intézkedik e tárgy felett.

A véleményadásra felkért urak közül Haussonville báró, a francia főbörtön tanács tagja, Karnicki, orosz igazságügy-miniszt. tanácsos, Getz Bernard christiániai jogtanár, s Armengol y Cornet Fêter barcellónai főtörv. bíró küldtek be véleményeket.

A Voisin Félix, párisi cassatiószéki bíró által formulázott határozat fogadtatott el, s annak teljes illelési előadójává ugyan ő választatott. A vitában legfőbb részt vettek a francziák, kik a hazájukban törvényhozás tárgyává tett kérdésre vonatkozó munkálatok által legjobban voltak arra előkészülve.

A határozati javaslat következő:

»A congressus úgy véli, hogy a közérdek megköveteli a törvényhozás gondoskodását, a szülők által kiskorú gyermekeknek adott erkölcstelen nevelés szomorú következéseinek elhárítása végett. Úgy véli, hogy egyik ajánlandó eszköz: megengedni a büntető bíróságoknak, hogy bizonyos meghatározott időre megfoszthassák a szülőket az atyai hatalomból eredő jogok egy részétől, ha kellőképpen bizonyított tények igazolják reájok nézve a felelősséget.«

6. Minő jogosítványok adandók a bírónak fiatal büntetettek nyilvános nevelő és javító intézetekbe küldésére nézve, akár azon esetben, ha ezek a szükséges megfontolásra nem képes életkor miatt a büntetéstől mentesek maradnak, akár ama másokban, ha szabadságvesztés büntetésre ítéltettek?

Mindenki tudja, hogy a bűnösök számának csökkentésére egyik leghatályosabb eszköz: jó nevelést adni az elhagyott gyermekeknek s árváknak, s a jobb államkormányok, és főképp számos jótékony egyesület igyekeznek ily szerencsétlen gyermekeket a bűnös élettől megmenteni. De észrevétetett, hogy igen sokféle ok járul a nevelő tényezők szent törekvéseinek megzsidbasztásához, s e megelőző törekvések jó eredmé-

nyeinek meghiúsításához. Ez okok egyike a törvények oly rendelkezése, mely korlátozza a bírót abban, hogy a fiatal bűnösök elzárásának tartamát összhangba hozhassa a nevelés szükségével; másik ilyen ok abban áll, hogy még nem vagyunk tisztában az eszközök iránt: hogyan lehessen megismerni az eseteket, melyekben a fiatal egyén a bűn felismerésére szükséges belátással, vagy a nélkül cselekedett, s megtörténhetik, hogy fiatal bűnösök fölmentetvén fiatal koruktól fogva a büntetés alól, nevelésükre nézve veszélyes és oly körben hagyatnak, hol rossz hajlamaik megerősödnek. Ha az ily fiatal gonosztevő visszaeső lesz, javító-intézetbe kerül, hol már nehezebb leעד jellemét megváltoztatni, mintha előbb oktatásba adatott volna.

Véleményezők voltak Föhring hamburgi bünt. törvényszéki elnök, Randáll, amerikai Michigan államból és Moldenhaicer varsói bíró. A teljes ülésben Lantrés mutatta be az osztály javaslatát, a következőkben:

1. a bíró illetékes legyen annak elrendelésére, hogy a cselekményük bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem bíró s ez okból felmentett fiatal gonosztevők nevelő-intézetbe vagy javító-iskolába küldessenek. Az intézetben tartózkodás idejét a bíró szabja ki, kinek azonban mindenkor joga legyen ez elhelyezést megszüntetni, ha az oda küldést indokoló körülmények megszűntek. Az intézetben tartózkodás ideje meg legyen rövidíthető a fiatal emberek ideiglenes szabadon bocsátása által, azonban az intézeti igazgatóság felügyelete alatt maradjanak.

2. A bíró illetékes legyen annak elrendelésére is, hogy a szabadságvesztés-büntetést az arra ítélt fiatal gonosztevők valamely nevelő-intézetben vagy javító-iskolában állják ki. De a büntetés ily végrehajtása csak közintézetben történhessék.

11. Fentartva mindazt, a mi a különféle országok törvényhozása által az atyai hatalom s fenyíték tekintetében meg van állapítva, a congressus azon óhajtását fejezi ki, hogy a törvényhozó, a gyermekek feletti atyai jogok megállapításánál, azon fősztné által vezetessék, hogy a család fő korlátlan tekintélyét egész teljességében tiszteletben tartsa, de az atyai fenyíték mindig magánjellegű, családias és titkos legyen, s büntetőjogi vagy penitentiárius természetű következményeket maga után ne vonjon.

Második osztálybeli kérdések:

1. Minő szabályoknak lehet helye, legújabb tapasztalások szerint. zárkás fogházak építésénél, hogy ezek egyszerűbbekké s kevésbé költségesekké tétethessenek a rendszer helyes és egészséges alkalmazása feltételeinek kára nélkül?

Csaknem általánosan el van már ma ismervé, liogy a különféle országokban elfogadott szabadságvesztéssel járó büntető rendszerek során a magánzárka (celluláris) rendszer a javítás céljára igen fontosnak s üdvösnek mutatkozott, ha nem is teljes kiterjedésben s alkalmazásban, de különösen s főleg a rövid tartamú büntetések alkalmazásánál, s az irlandi rendszerben, a letartóztatás első stádiuma alatt. De e rendszer alkalmazása még sem lett általánossá, mint óhajtani lehetne. A javítás e leglényegesebb eszközének, a majd nem általános meggyőződés daczára tapasztalható ily hátramaradása részben annak is tulajdonítható, hogy a zárkákkal ellátott fegyintézetek építése igen nagy költségbe kerül. De mivel úgy látjuk, hogy az ily rendeltetésű épületek egy némelyike pompás diszitivényekkel s egyes részleteiben valódi fényűzéssel van ellátva, a mi csakugyan fölösleges, jogosult a kérdés: üem lehetne-e ez építkezéseket egyszerűbbekké, s így kevésbbé költségesekké tenni. Tudjuk, hogy nálunk is oly rendszer van elfogadva, mely szerint a szabadságvesztés büntetés egy része, különösen annak kezdete, bizonyos meghatározott időig, magánzárkákban lenne kitöltendő, éjjelre pedig a rabok mindenkor s kivétel nélkül magánzárkákba lennének helyezendők, s e rendszer foganatosítása csak kellő számú magánzárkával ellátott intézetek hiányán múlik.

E kérdésben Krohne, a moabiti (berlini) fegyház igazgatója, s Herbette, a francia kitűnőség jelentek meg véleményeikkel.

Az élénken megvitatott kérdésre hozott határozati javaslatot Herbette szövegezte, s annak a teljes ülésbeni előadására is ő kéretett fel. E javaslat ekképpen hangzik:

Tekintve, hogy az egyéni külön elzárás rendszere elméleti kérdéseinek ezuttali mellőzésével a jelen feladat nem más, mint gyakorlati eszközöket javasolni azok az országok számára, melyek e

rendszer elfogadják, oly mértékben s oly feltételekkel, melyben s melyek szerint azt alkalmazhatónak hiszik.

Tekintve, hogy minden, bármely rendszerű új börtön felállítása szükségképpen sokba kerül, ha a modern tudomány haladásának meg akar felelni,

hogy igen fontos dolog a tehetségig kevesbitui a költségeket, melyeket a zárkás intézetek építése okoz, különösen azon intézkedések miatt, mik okvetlenül megkívántainak arra, hogy az elzárás e neménél jó penitentiárius rendszer létesítéséék,

de tekintve másrésről, hogy őrizkedni kell attól is, nehogy az egyéni elzárás teljesen keresztülvitt rendszerétől várt hasznok s eredmények kockára tétessenek, a túlságos egyszerűsítés, az ily rendszer-nél lényeges közegek mellőzése s oly takarékoskodás által, mely a minden egyes országban contemplált penitentiárius élet szükségéinek ellátását gátolná:

a congressus figyelembe, s az egyes országok viszonyaihoz képest esetleges tanulmányozásra ajánlja a következő pontokat:

hogy a rabok kézi munkájának a börtönök építésénél igénybe vett alkalmazásából származható nyereség, ott és oly mértékben, hol, és a milyenben ez lehetségesnek tartatik, veszendőbe ne menjen;

hogy, az illem s kivételes szükség fenntartásával, mindaz, a mi díszítésre s az épületek monumentális jellegére fordittatnék, elinellőztessék, különben is egyedül csak az egyszerűség, s komoly és szigorú alak lévén illő a büntető intézetekhez,

hogy a szükséges tér oly helyen választassák, hol az árak jutányosak,

hogy e tér s helyzet ne okozzon kivételes munkákat a terv kivitelénél, s oly vidéken választassák, mely az anyag megszerzésére nézve könnyebbséget nyújt, s a közlekedési utak közelsége által kikerülhetővé teszi a szállításra fordítandó nagy költséget,

hogy kevésbbé költséges építési anyagok választassanak, feltéve, hogy ezek eléggé szilárdak s az építésre alkalmasok,

hogy a különös szükségletek, mint sütő-műhely, kórház stb. lehetőleg legolcsóbb módon állittassanak fel a főépület alkalmas részeiben, vagy ahhoz csatolt könnyebb függelékekben,

hogy a kápolnák s iskolák beosztása s belső felszerelése kevésbbé költséges módon jidéztessék el, figyelembe véve, hogy elegendő, ha azokban a raboknak csak fele vagy egy része fér el egyszerűre,

mert az isteni tisztelet, a tanuló osztályok és oktatási órák megkettőztetése jól kivihető, ha jól berendeztetik.

A fölösleges földalatti helyiségek mellőzése, melyek hiánya nincs ártalmára a szolgálatnak

A világítás és fűtés rendszerének, a vízvezetésnek, csatornázásnak, tisztántartásnak, electricus csengetyűknek stb. lehető egyszerűsítése.

A központi terem vagy pavillon térfogatának kisebb mértékre szorítása, mely ne legyen nagyobb, mint a mennyt az épületszárnyak egyesítése okvetlenül megkíván,

a körfalak s körutak, s az épületek közti térség ne legyen túlságos nagy, hogy a tér megszerzése s a falak építése kevesebbe kerüljön,

az épületeknek kisebb kiterjedés s nagyobb magasság adandó, ugyanazon okból. p. o. a zárkák két emelet helyett háromban helyeztessenek el, de figyelemmel arra, hogy a légáramlat s a szellőztetés eléggé legyen biztosítva.

kevésbé tömeges építkezés, a mennyiben ez lehetséges, kevésbé vastag falak a felső emeletekben, hova a virgoncabb s fégyelmezettebb elítélteket lehet elhelyezni,

általában pedig oly építő-mesterek s vállalkozók megválasztása, kik tapasztalással bírnak az építés e nemében, s kik, ha lehet, érdekre legyenek a takarékos építésben, s abban, hogy az előírányzott költségeken túl ne menjenek.

A congressus még arra is figyelmeztet:

hogy hasznos megtakarítás eszközölhető a rabok bizonyos kategóriáinak s a letartóztatásukra rendelt helyiségeknek némi, egyébiránt méltányos megkülönböztetése által, például, meg lehetne különböztetni oly rabokat, kik teljes egyéni elkülönzésben tartandók, de a nélkül, hogy a celluláris büntetés szigora alá vettessenek, az az: az előleges letartóztatásban levőket, s olyan elítélteket, kik a legcsekélyebb tartamú szabadságvesztésre vannak ítélve, mert ezen osztályzat számára elegendők volnának oly elkülönző házak, melyek nem járnak mindazon bonyodalmakkal s nehézségekkel, melyek a hosszabb szabadságvesztésre ítéltek szigorúbb letartóztatásánál fennforognak, s hol minden egyesnek, egyéniségéhez képest, némi enyhítések s kivételek engedhetők a szigorú szabályzat alól. — Másik osztályt képeznének oly egyének, kiknek, elítéltetésükhöz képest, *valódi* teljes szigorú zárkabüntetést kell kiállniok, kik tehát oly. intézetekben helyezendők

el, hol teljes es szükségképpen költségesebb zárka-rendszer van keresztülvive, de a melyek kisebb számmal lehetének, az ott őrzendő börtönképesség személy számának megkevesbedéséhez mérve.

2. Minő berendezés legjobb a vizsgálati fogságra és rövid ideig tartó szabadságvesztés-büntetés kiállítására szolgáló kerületi fogházaknál?

E kérdés kapcsolatos az előbbivel, de a bizotmány mégis szükségesnek tartotta ennek külön tárgyalását. A visszaesések állandó szaporodása, részben a vizsgálati foglyok számára rendelt fogházak, s általában a helybeli kis fogházak kevéssé kielégítő állapotának tulajdonítható. Míg a nagy bűnösök letartóztatására rendelt helyek roppant költséget okoztak, a helybeli kis fogházak nagy részének belső berendezése és szerkezete oly hiányos maradt, mint előbb volt. Ezekben a különféle kategóriákhoz tartozó foglyok, vizsgálat alatt levők s elítéltek, egy és ugyanazon helyiségben vegyesen vannak letartóztatva. A munka nincs szervezve, a foglyok munkátlanságra vannak kárhoztatva. Az igazgatóság tömlöcztartó szerepére sülyed, kinek egyedüli feladata a beszállítóitokat s kibocsátottakat számon tartani. A felügyeletet feladatának megfelelni nem képes, be nem tanított személyzet gyakorolja. A helyiségek térfogata nincs arányban a foglyok számával. Már pedig ezen letartóztatási helyeken meggy szükségképpen keresztül a nagy büntető-intézetek. központi fegyintézetek egész népessége. Az itt első ízben elzárt ember ki nem kerülheti: hogy erkölcsrontó befolyás alá ne jusson, s ha a vizsgálat folytán ártatlannak nyilvánítatik s kiszabadul, időközben taláú úgy megromlott, hogy a bűn útjára fog vetemedni. Más részről a javító fegyházat megelőző ily tartózkodást a letartóztatási helyen, ki mondaná észszerű bevezetésnek a fegyházi nevelés rendszerébe? Mindeme tapasztalások eléggé indokolták, hogy a felvetett kérdés, nagy fontosságánál fogva, külön tárgyalassék.

Véleményadásra többen lettek felkérve, azonban vélemény nem érkezett be; a határozati javaslat meghozatván, annak szerkesztése s teljes ülésben leendő előadása Stevens-re bízott. Az elfogadott szöveg így hangzik:

»Az előleges letartóztatás vagy a rövid tartamú büntetések végrehajtására rendelt helybeli börtönök az egyéni elkülönzés rendszerére legyenek alapítva. — Az időleges letartóztatásban levőkkel való bánásból el legyen távolítva minden, a mi a büntetés jellegét viselné. — A rövid tartamú büntetésre ítélték csak egyszerűen repressiv elzárás alá vettessenek.

3. Ne hozassanak-e be szabadságvesztés-büntetések, melyek földművelést űző országok részére vagy iparos-munkával nem foglalkodó, földművelő népesség számára jobban alkalmazhatók, mint az eddigi rendszer?

A börtönök népességének elég jelentékeny része, minden országban, oly egyénekből áll, kik a földművelő osztályhoz tartoznak, s kik szabadságvesztésük előtt sohasem űztek kézműiparos munkát. Más részről, a foglalkodtatás, a modern börtönök s fegyházak nagyobb részében, egyedül az iparos-munka elvére van alapítva: kertészeti és földművelési munkák csak kivételesen vannak alkalmazva oly rabok foglalkodtatására, kiknek egészsége szabad ég alatti gyakorlatot tesz szükségessé. Ebből az következik, hogy nem könnyű feladat a földművelő osztályból való elítélteket a fegyintézetben gyakorolt iparágak, kézművességek egyik vagy másikára betanítani, s más részről, a börtönben betanított iparág nem használható a rabra nézve, midőn kiszabadul. A dolgok ily állása tehát veszteséggel jár úgy az államra, mint az egyénre nézve. Minélfogva a feltett kérdés, gyakorlati szempontból, igen érdekes, s annál érdekesebb és fontosabb, minél nagyobb a földműves osztályból jött fegyenczek száma. Különösen nagy mértékben áll ez Magyarországra nézve, hol a mondott osztály tagjai, a statisztikai kimutatások szerint, a fegyenczek legnagyobb részét alkotják. Igen fontos és minket magyarokat különösen érdeklő tárgya a megfontolásnak: minő módokkal s eszközökkel lehetne e bajon segíteni, s az oly elítéltek szabadságvesztés-büntetésének mostani rendszerét módosítani, kik azelőtt földművelési munkákkal foglalkodtak, s kiszabadulásuk esetére, legnagyobb hihetőség szerint, ugyan e munkákhoz térnek vissza. E rabokat, letartóztatásuk ideje alatt, oly munkákkal kellene elfoglalni, melyek nem eltérők megszokott életmódjuktól, s melyek hasznukra

lehetnek visszatértük után a társaság kebelébe; s érett megfontolást érdemel, nem lehetne-e, fenntartva természetesen a szabadságvesztést, legalább bizonyos mértékben felvenni a földműves-munkát is a letartóztatás alatti munkarendbe.

A véleményadásra felkért urak e kérdésre sem tettek a tanácskozás alapjául szolgálható nyilatkozatokat, s a congressus rögtönzésre szorítottatott. Végre e fontos kérdésben Urasa tett indítványt s hozott javaslatba határozatot, melynek a teljes ülésben előadására ugyanő lett megbízva. Szövege következő:

A szabad levegőn végzendő közmunkák, némely elítéltek számára, bizonyos országokban s helyeken ajánlhatók. Ily munkákat néni lehet összeférhetetleneknek tekinteni a jelenleg alkalmazásban levő penitentiárius rendszerekkel.

A tagok erre vonatkozó tapasztalataikat tanúságosan bővíthették a ponti- hutterói büntető gyarmat meglátogatása által, mely Kóma közelében van.

4. Felügyelő tanácsok czélszerűsége, ezeknek szervezete s illetékessége.

E kérdés, noha már ismételve megvitatottak, máig sem jutott végleges megoldásra. Többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a felügyelő tanácsok vagy bizottságok intézménye több tekintetben hasznos és szükséges; megosztják az intézeti igazgatók felelősségét, ellenőrzik ezek eljárását s bírászkodnak a panaszok s vádak felett, melyek a főnök és tisztviselők, s ezek és a rabok közt előfordulnak. De véleménykülönbség merült fel a hatáskör meghatározása felett, melylyel e bizottságok felruháztassanak a letartóztatottak s elítéltek fogságára vonatkozó felügyelet tekintetében. Ha túlságosan nagy hatalmi illetőség adatik ily felügyelő-bizottságoknak, vagy tanácsoknak, ezáltal megbénítatik az igazgató működése s kezdeményezése; ha pedig a legkisebb mértékre szállítatik le a hatalom, ez által meghül a tanácsstagok érdeklődése, s az igazgató nyakán marad minden feleletteher. A bizottság illetékességi körének helyes formuláját kitalálni e felvetett kérdés célja. — Véleményeket adtak ezúttal e kérdésben Ploos van Amstel, Biffi Szerafin s Hardouin, ismert kitűnőségek. — Nálunk e kérdés a büntető törvény 3-dik feje-

zetében (42., 43., 46., 48. §§.) s a felügyelő bizottságok feladata és eljárása tárgyában kibocsájtott 1880. aug. 9-iki miniszteri rendeletben kellőképpen van szabályozva. — s különösen feladattá tétetett e bizottmányoknak, hogy a büntető rendszer erkölcsi hatását a letartóztatott egyénekre megfigyeljék, s a miniszterhez javaslatokat tegyenek azon egyénekre nézve, kiknél az alkalmazott büntetés üdvös hatását oly mérvben látják kifejlődni, hogy e miatt már a törvényes kedvezményekre méltóknak tartathatnak. E bizottmányok jelölik ki. az igazgatókkal egyetértőleg, azon rabokat, kiket a közvetítő intézetekbe (mik még nem léteznek nálunk) szállításra s esetleg feltételes szabadon bocsájtásra érdemeseknek ítélnék. — A következő javaslat szélesebbre terjesztené e bizottmányok hatáskörét.

Hardouin választatván előadóul, formulázva letette a határozati javaslatot, mely következő:

A congressus úgy véli, hogy:

1. Mellőzhetlen dolog, hogy minden Intézet mellett, melyben szabadságvesztés-büntetésre ítélték vannak elzárva, oly hatóság is állítassék fel, melynek célja őrködni a foglyok állapota felett, gondosan ügyelni azok javítására s erkölcsi emelésére, s védeni őket kiszabadulásuk után.

2. A congressus a nélkül, hogy a törvényhozások amaz intézkedéseibe avatkoznék, melyek némely államokban börtönbizottmányokat állítottak fel. hasznosnak véli figyelembe ajánlani a következő javaslatokat:

a) minden fegyintézet mellett állami tekintélylyel állítassák fel őrködő és segélyező bizottmány; — *b)* e bizottmány a kormány által kijelölt s különösen régibb hivatalnokok vagy más ismeretes jó erkölcsű és alkalmatos személyek közül választott tagokból állítassák össze, kiknek száma arányban álljon az intézet fontosságával; a bizottmányban törvény szerint részt vegyenek, egy vagy több a törvényszék tagjai közül is, melynek körében az intézet fekszik, valamint azon kerületbeli közigazgatási képviselők is; — *c)* ily bizottmány felállítása ne legyen ártalmára az intézeti igazgatás egységének, különösen a mi a büntető szolgálat s fegyelem rendét, melyre nézve a felelősséget szükségképen az igazgatóság viseli; — *d)* e bizottságok működése a fegyházak állami főigazgatóságának tekintélye alá legyen helyezve:

— c) e bizottmányok hatáskörébe tartozzék: tanácsadói minőségben venni részt a rendszabályok megalkotásában, melyek az elítéltek munkájára, erkölcsi s vallásos oktatására, s a fegyelmi szabályok végrehajtására vonatkoznak, s a szükséghez képest oly javításokat vagy módosításokat hozni javaslatba a kormány előtt, melyeket szükségseknek vél az intézetek helyes vezetésére; véleményt adni a kegyelemre, büntetéselengedésre vagy feltételes szabadonbocsátásra vonatkozó javaslatok felett; a kiszabadultak megvédését előkészíteni és eszközölni; az elítéltek egészségére, élelmezésére s tartására vonatkozó szabályok életbeléptetése felett őrködni, s ellenörizni a szállításokat, melyek a fegyházi szolgálatra vonatkoznak.

d) Minő elvekre alapítandó a foglyok táplálása (élelmezése) egészségí s büntetőjogi tekintetben?

A sajtó, viszhangja a közönség részéről hallatszó felszólalásoknak, ismételve bírálóat alá vette a modern fegyintézetekben elfogadott élelmezési módot. Egyszer azt mondják, hogy a rabok igen rosszul táplálótnak. másszor pedig, hogy jobb dolgok váu, mint a becsületes munkásoknak, kik csak nagy nehezen tudják megkeresni a kenyeret maguk és családai számára. Világos, hogy ha e bírálótok alappal bírnának, itt leune ideje a fennálló élelmezési rendszer módosításának, azaz: lehető egyszerűsítésének, de sohasem hagyva figyelmen kívül, hogy minden egyes napi élelmezésnek összeállításánál a tápláló szerves anyagok és savaknak a physiologia követeléseí szerinti normális mennyisége úgy legyen kiszabva, hogy a felemésztt testi erő helyreállítassék s kipótolassék. E kérdés megvizsgálása nemcsak az intézetbeli orvosokat, hanem az összes tisztviselőket érdeklí, kik a rabok nevelését s munkáját vezetik. Ha tudományos módon meg lehetett határozni a katonák élelmezési rendszerét, miért ne lehetne ugyanezt eszközölni a rabokra nézve, szem előtt tartva egyszersmind az egészségí és javítási szempontokat. — Előfordultak e tárgynál többi közt a vitás kérdések: lehessen-e a raboknak kantint használni, vagyis: táplálkozásuk eszközeit önmagoknak jelölni kí? minő élelemmel lehet táplálkozniok, és pedig napról-napra? lehet-e élelmiszereket kapni családjuk vagy barátai részéről? micsoða eredményeket mutat fel a betegségek s halálesetek statisztí-

Icája és az erőmérő (dynamometer) a különféle élelmezési rendszerek alkalmazása mellett?

Véleményeket küldtek: Kiönig, a norvégiai haagebergi fegyház orvosa; Baer a plötzeuseei porosz fegyház főorvosa; Hiirbin a Schweiczi lenzburgi fegyház igazgatója; Dobroslnwine orosz tanár, s Voit tanár.

Merry Delabost volt a keletkezett határozatnak a teljes ülésben előterjesztője, mely így szól:

A foglyok élelmezésének alapú szolgáló elvek, liyglenleus és penitentiárius tekintetből, a tapasztalás által megerősített három physiologiai tételre nyugosznak:

Az egészséges s nem dolgozó fogoly a szükséges és feutartására elegendő élelmezésnek minimumát kapja, melyet a physiologiában »fentartási adagnak« neveznek. Ezt az adagot tápláló anyagok összege képezi, mely az éghajlathoz s a különféle országok szokásaihoz, képezt választatik meg és változik, s a melyben hasznos a húsnak szerezplése.

A dolgozó fogolynak élelmezés-pótlásra van szüksége. Ez adagot »munkaadagnak« nevezik, s ezt a »tartási adagon« felül nyújtott tápláló anyagok helyesen megválasztott összege képezi.

Hogy az élelmezés megfeleljen a physiologiai szükségnek, a fehérjés (albuminoid) vagy légenytartalmú (azótos) anyagok aránya a légenv nélküliekhez (ternaires, szénhidrátok, keményítő- és cukorfélék, $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{6}$ 5 közt váltakozhatik, de ez aránytól nem távozhatik, sem többlet, sem kevesebbet tekintetében, tartósabb ideig.

Ez elvek alkalmazásául megemlítjük, hogy a foglyok a büntető intézetekbe lépésük alkalmával orvosi vizsgálat alá vettetnek egészségi állapotuk, testi alkatuk s előbbi életmódjuk tekintetében, s hogy időnként mérés alá vétetnek.

Külön élelmezési szabály állítatik fel azokra nézve, kiknek egészsége meg van támadva, s azokra nézve is, kik oly helyeken fekvő intézetekben élnek, hol endemicus nyavalyák uralkodnak.

6. A saját kezelés (régie) alatt tartott foglalkodtatás a fogházakban, a vállalkozóknak kiadott (bérbeadott) foglalkodtatás felett bír-e előnyökkel?

Nem új kérdés, de egyike a legfontosabbaknak. Tisztába kell hozni, melyik rendszer van leginkább összhangban a peni-

tentiárius fegyelem céljával. a rabok erkölcsi új jászülésével. Az emberek javításának leghatályosabb eszközei: megszeret-
tetni velők a munkát, s képesekké tenni őket, hogy muukájok
keresményével becsületesen tarthassák fenn életüket. A leg-
jobb munkarendszer az lesz, mely egyazon irányban hatva a
többi nevelési eszközzel, mely a fogságban alkalmaztatik, s
tekintettel a rabok tehetségeire, megtanítja azokat oly kenyér-
adó életmódra, mesterségre, melynek, kiszabadulásuk után, hasz-
nát vehessék. Állítják, hogy a vállalkozónak bérbeadott munka
gazdaságosabb az államra nézve, de elfelejtik, hogy ez úton az
intézetbe oly elemek s tényezők bocsáttatnak be, melyek ide-
genek a penitentiárius rendszer céljára nézve, csak saját nye-
reségükre gondolnak, s nem adnak alkalmat a raboknak, hogy
oly valamit tanuljanak, a mit kiszabadulásuk után hasznosan
gyakorolhatnak. A feladat, melyet az elfogadott munkarend-
szer által elérni kell. hogy: az elitét el ne felejtse a mesterség-
get, melyet szabadságvesztése előtt gyakorolt, s kiszabadulása
után ismét elővehet; hogy valamely hasznos mesterségre tanítsa
azokat, kik ilyet nem tudtak szabadságvesztésük előtt; hogy
az elítéltek ki ne zsákmányoltassanak a nyereszkesedés által.

E nagy kérdés feletti vitának megújítása minden kormányra
nézve kiváló érdekekkel látszott birni, azért a kérdések sorozá-
tába fel is vétetett.

E kérdés azonban, mely különben sem új s már eléggé
meg van vitatva, s melyre nézve nekem is volt szerencsém néze-
tetem az illavai fegyházról tartott előadásomban kifejtteni, a napi
rendről ezúttal lezorúlt, noha abban Itting poroszországi taná-
csos. Skoitsés görögországi tanár s a mi Taufferünk jeles véle-
ményeket adtak, melyek a bulletinekbén vannak közzé téve.
Mi e részben megnyugodhatunk, mert nálunk már a bérbeadási
rendszer hátrányai kellőleg felismertetvén, ez csaknem egészen
ki van zárva.

7. Mennyiben árt a fogházi ipar a szabad iparnak? miként
kell szervezni a fogsági munkát, hogy a káros verseny lehetőleg
kikerültessék?

E kérdés, összeköttetésben az előbbivel, már teljes meg-
oldásra jutott a londoni congressuson, de a közvélemény még

most sincs felvilágosítva e kényes és izgató kérdésben; azért a bizottmány hasznosnak ítélte e kérdést is felvenni programjába oly reményben, hogy az előterjesztett új érvek s adatok talán meggyőzhetik a közönséget a felől, hogy az elítélteknek joguk van a munkához, s hogy a fogházi munka terményei rendszerint nincsenek befolyással az általános árakra. A tanácskozás feladata lett volna kimutatni, hogy a rabmunka versenye a szabad munkának csak kevés esetben lehet hátrányára, s hogy az összes érdekeket szépen ki lehet egyenlíteni, s ezáltal talán eszközölni, hogy a rabmunka ellen időről-időre mutatókozó szenvedélyes ellenzés végre elnémuljon, s a panaszok megszűnjenek.

Véleményeket küldtek be Soelberg, a norvégiai throndejemi fegyintézet igazgatója és Illing, porosz belügyminiszteri tanácsos.

A kérdések feletti vitatkozásra azonban nem jött a sor, s ebben sem hozatott ezúttal határozat.

8. Minő engedélyek adhatók a foglyoknak a jó fogházi fegyelem érdekében? különösen, mily mérvben legyen szabad a fogolynak munkakeresménye felett rendelkezni?

A kérdésben érintett tárgyra nézve igen nagy eltérés van a különféle intézeteknél; a munkaeredmény azon hányadának, mely a rabot illeti, meghatározása különféle elvekre van alapítva, az elfogadott büntető rendszerhez s munkarendszerhez (házi kezelés vagy bérbeadáshoz) képest. Némely intézetekben kantint használhatnak a rabok, s keresményük nagy részét ingyencz vágyaik kielégítésére fordíthatják; másokban a keresett pénznek csak kis részét költhetik el, s csupán értelmi és erkölcsi szükségek fedezésére. E két szélsőség közt több árnyalat elfér. Szükségesnek látszott tisztába hozni, hogy a különféle intézetekben észlelt tapasztalás minő eredményeit mutatja fel az engedélyek s kedvezések különféle fokozatai befolyásának a rabok nevelésére; hogy meddig terjedhet czélszerűleg ez engedékenység? mennyi legyen a rabok tulajdonát képező keresmény tartaléki része, melyet t. i. a fogház elhagyása alkalmával kap kezébe, s rendelkezés alá eső része, melyet a fogságban felhasználhat, s minő célokra használhatja ezt fel?

Véleményt hoztak Kähne a st.-jacquesi fegyház igazgatója, s Ammitzboell a vridslöselillei fegyházé, Dániából. E kérdés sem jutott tanácskozás alá s későbbi congressusokra balasztotta.

9) Minő elvek szerint kell az iskolát a fegyházakban szervezni?

Elismert igazság, hogy a fegyházakban felállított iskola hatalmas eszköze az erkölcsileg elsüllyedt egyének megmentésének. Az oktatás, élénkítvén az értelmet, s kitágasítván az eszmevilág láthatárát, lelki élvezetek s gyönyörök Ízlését ébreszti. De nem könnyű eltalálni a helyes mértéket, melyen innen maradni s túlmenni egyaránt hiba volna, s megválasztani az oktatás leghelyesebb módját.

Véleményt küldtek be: Kupferschmid és Taverni Romeo. — Yvernés és Taverni urak bíztattak meg a határozati javaslat formulázásával. s Taverni adta azt elő a teljes ülésben. Így hangzik:

A cougressus úgy véli, hogy mind a két nem részére szolgáló fegyintézetekben iskolának kell lenni, melyben legalább is taníttassanak: az olvasás, az írás, a számvetés elemei, az életben legszükségesebb ismeretek, s ha lehet, a rajzolás elemei is.

S ezenkívül mindkét nemű raboknak szakszerű oktatást is kell adni, a mely olyan életmódok s mesterségek tanításában álljon, a melyek segélyével életüket fenntarthatassák kiszabadulásuk után.

10) Minő nevelési eszközök alkalmaztassanak vasárnapokon s más szabad napokon az isteni tisztelet s vallásoktatás mellett?

Oly intézetekben, hol a zárkarendszer van behozva, s a rabok ünnepeken s vasárnapokon elkülönözve s munkátlanul ülnek celláikban, azt mutatja a tapasztalás, hogy e pihenésre, isteni tiszteletre és olvasásra szánt napok alatt a rabok unatkoznak, s a foglalkodás hiánya nem jól hat rájuk, sőt az is feltűnt, hogy az előforduló öngyilkosságok leginkább ünnepeken s azokra következő reggelen követtetnek el. a mi azt látszik bizonyítani, hogy nincsenek még alkalmazva az említett napokon mindamaz az értelmet s lelket hasznosan elfoglaló nevelési eszközök, melyek a sokféle egyéniség tekintetbe véte-

lével, hatályosak lehetnének a jó elhatározások megerősítésére s a jellemekek szilárdítására. De jól meg kell gondolni: mik lehetnek e célra az alkalmas eszközök, s nem volna-e célszerű, némely esetekben, ünnepnapokon is megengedni a munkát; s ha igen, minő lehet e munka? lehessen-e a raboknak ily napokon p. o. Írással, rajzolással, zenével foglalkodni, egyéni óhajításuk. Ízlésük s előkészületeik és képességeik szerint?

E kérdésben Conception Arenal asszony hozott véleményét s teljesülési előadoul Poet kisasszony kéretett fel A teljesülésben helybenhagyott határozat következő:

A congressus óhajítását fejezi ki, hogy minden, s mindkét nemii rab, vasárnapokon s egyéb ünnepnapokon szabadon választhasson foglalatosságot, tetszése szerint, azok között, melyek rendelkezésére bocsátottak.

E foglalatosságok legyenek: levelezés családaiokkal s továbbá, a különféle országokhoz képest: olvasás, zene, rajz. faművek faragása, részvétel jótékony adományok készítésében stb. vagy hallgassanak a védő-egyletek tagjai által tartott előadásokat az erkölcsstan, törvényismeret, s egyéb tudományok elemei felett, a helyek sajtósága körülményei szerint.

Harmadik osztálybeli kérdések.

Kell-e a szabadon bocsátott fegyenczek számára menedékhelyeket állítani? igenlő esetben, hogyan kell e szükségén segítői?

Az előbbi congressusokon a kiszabadult rabok számára felállítandó menedékhelyek kérdése már érintve volt ugyan, de megoldva nem. Újra fölvétele szükségesnek mutatkozott. nevezetesen oly irányban: váljon e menhelyek hivatalosok, felhivatalosok, vagy hivatalos jelleget egészen nélkülözők legyenek-e, s ott csak iparos vagy csak földmivelési, vagy mind a két munkanem alkalmaztassék-e? s mint kelljen ezeket legjobban szervezni, a penitentiárius rendszerrel összehangzásban?

Véleményeket hoztak: Sullimonn, Villion abbé, egy menedekház igazgatója Franciaország rhonei megyéjében; s Ferroni Lajos ügyvéd Anconából.

Vita után a Fuchs Gusztáv badeni tanácsos által előter-

jesztett, határozati javaslatot fogadta el az osztály, melynek a teljes ülésben leendő előadására ugyan ő, és előadó társul az ellenvélemény előterjesztésére Ralizom, Mautuából bíztattak meg.

Fuchs javaslatának szövege így hangzik:

A congressus óhaját fejzi ki:

1) hogy minden országban a szükséghez képest, menedékhelyek állíttassanak fel a fogságból szabadult elítéltek számára.

2) hogy a kormányok pártolás alá vegyék e házak felállítását s kifejtését,

3) hogy az intézetek szervezése s igazgatása a magán jótékony-ság kezdeményezésének legyen kifolyása; de az államok, valamint a magán-egyletek is, a közjó tekintetéből nagyban segíeyezék ez intézeteket,

4) hogy e menedékházak csak átmenő jelleggel tárjanak, s vezetésük oly természetű legyen, mely a kiszabadultak visszatérését a társadalomba könnyebbé tegye.«

Ez indítvány ellenében azonban a segéd előadó Ranzoni a teljes ülésben a kisebbség ellenvéleményét terjesztvén elő, mely a menedékházak felállításának elvével ellenkező szempontból indul ki, az e felett kifejtett hosszabb s igen érdekes vita következtében a többség Fuchs indítványait leszavazta, s így a thesis megbukott.

2) Hogyan lehetne a bírósági büntetőügyi acták s ítéletek rendszeres kicserélését a különböző államok közt legjobb módon szervezni?

E rendszabálynak, mely czélszerű eszköze a törvényszékek értesülésének a vádoltak múltja s előzményei felől, s megelőző rendszabály azon czélból, hogy az idegen országokban érdemlett büntetésük alúl kibújni akaró gonosztevőket megfélemlítse, szüksége általánosan el van ismerve. A stockholmi congressuson Yvernés már alaposan fejtegette e kérdést, s nem szenved kétséget, hogy az államok közt a bírósági acták kicserélése iránti szerződések kedvező befolyással lehetnek az igazságszolgáltatásra.

A hozott határozat előadójává a kérdésben véleményező Yvernés kéréttel fel, melynek szövege a következő:

A congressus óhajtását fejezi ki, hogy minél több államban elfogadtassák a bírósági acták kicserélésének egyforma rendszere; s úgy véli, hogy e cél elérésére diplomatai értekezlet tartása szükséges. Addig is, míg az egyformaság elérhető lesz, az illető nemzetbeliek ítéleteinek kicserélése külön szerződések által szabályozható egyes államok között.

3) Keljen-e a büntetések kiszolgáltatására vonatkozó szerződésekben oly záradékot felvenni, mely bizonyos elítéltek kicserélését lehetővé tegye.

A kérdés felvetői azon egyszer-másszor előforduló tényekre hivatkoztak, miszerint szomszéd országokból származó, különböző nyelvű s vallásit büntettesek oly intézetekben szenvedik büntetésidejüket, melyeknek tisztviselői nem ismerik a rabnak anyanyelvét, s nem tudják magukat ezzel megértetni, s melyekben soha sincs alkalmuk saját vallásuk lelkészét hallgatni. Ily rabok gyakran bajokat okoznak a fegyelemre, munkarendre s belső szolgálatra nézve. Hasonló eset egyszerre s egy azon időben, merülvén fel több államban, kérdés támadt: nem áll-e az országok s egyszersmind az elítéltek érdekében, hogy az ellenük idegen országban kiszabott büntetést ott állják ki, a honnét származtak. Így p. o. egy angol eredetű büntettes, ki Franciaországban van lopásért néhány évre elítélve, nemzetközi szerződés útján kicseréltetnék Franciaország által oly francziu eredetű rabért, ki Angolországban ítéltetett el hasonló büntetért s ott szenvedni büntetését. Ha a kérdés igenlő szellemben oldatik meg, ez esetben meg kell határozni a kicserélés föltételeit s az elveket, melyek szerint a tartás költségei felosztassanak.

Véleményt adtak Brusa és Starke. Brusa tanár javaslatai elfogadtatván, azoknak a teljes ülésbeni előadására Jagemann bízott meg. A szöveg így szól:

Az elítéltek kicserélése azon célból, hogy szabadságvesztés büntetésüket, melyet idegen bíró mondott ki rájuk, azon országban állják ki, a honnét származtak, általában nem kivihető és nem is kívánatos.

mégis, oly esetekben, melyekben a penitentiárius nevelés nagyobb nehézségekbe ütközik, óhajtandó, hogy az egyforma büntetési és börtönügyi rendszerrel bíró államok engedélyt adjanak egymásnak az elítélt szülő hazájára bízhatni a büntetés végrehajtását, a költségek megtérítése mellett.

4) Melyek a kóborlás megelőzésére s leküzdésére szolgáló leg hatályosabb eszközök?

Az említett kérdésre méltán adott okot a tapasztalás, hogy a kóborlók száma, kikből a veszélyes gonosztevők igen nagy csoportja telik ki, folytonos növekedésben van; s a társadalmi tudományok művelőinek gyülekezetein régebben felmerült már a kérdés: miként lehessen s kelljen, a különféle kormányok egyetértésével s öszhangzó rendszabályaival e társadalmi veszélyt megelőzni s levern. Most a congressus megbeszélendő tárgyai közé is felvétel, miután a szükséges adatok gondosan összegyűjtettek. E tárgyra vonatkozva, különösen az képezi a megoldás feladatát: kik tekinthetők kóborlóknak? az eddig fennálló rendszabályok elégségesek-e a kóborélet (vagabondage) megelőzése s elnyomására? mik a kóborlók száma növekedésének okai? s hogy lehet azokat megszüntetni?

Véleményt adott e kérdésben Semmy Rubmson, stockholmi kormánytitkár, s a teljes ülésben Yvernés terjesztette elő a határozati javaslatot következő szövegben:

A congressus óhajtását, fejezi ki:

hogy a közsegélyezés oly módon szabályoztassék, hogy minden szűkölködő egyén biztosítva legyen az elélhetésére szükséges eszközök megtalálására nézve, de csak testi erejéhez alkalmazott munkája jutalmául,

hogy az oly szegény, a ki az c szerint szabályozott srgélvezés daczára is kóborlásnak adja magát, s ennélfogva a, törvény súlya alá esik, szigorúan büntetessék a dologházakban teljesítendő, kötelezett munkára szorítás által.

5) védő egyesületek s jótékony társaságok oly tagjainak, kik a felügyelő hatóságon kívül állanak, fogházi látogatása megengedtessek s felbontásban részesítessék-e?

Az utolsó congressuson e kérdés csak mellékesen érintett. de feltűnt, hogy e látogatások pártolói s ellenzői két táborra oszlottak. Az előbbieket fel nem foghatják, miért kelljen a rabok erkölcsiségére hatni kívánó, annak előmozdításához járulni akaró elemektől e jogot elvonni; az ellenzők pedig azt állítják, hogy az ily látogatók gyakran zavart idéznek elő a szolgálatban, s nem akarva ugyan, de mégis okozói lesznek nagyszámú fegyelmi kihágásnak az intézetekben. A kérdés megoldása, ily ellenkező irányzatok közt igen kívánatos.

Véleménynyel járultak a kérdés felvilágosításához Miss Florence Davenport Hill és Tattack Vilmos, a Howard-Association titkára. Martini határozati javaslata fogadtatott el s ugyanő kéretett fel a teljes ülésben leendő előterjesztésére. A határozat szövege ez:

»Az igazgatóságon kívül levő védő egyletek s jótékonyági társulatok tagjainak az elítélteknél tett látogatásai megengedendők s elősegítendőek, az intézeti szabályok megtartásának feltétele alatt, s oly módon, hogy a befolyás vagy tekintély minden kétfélesége (dualitása) kikerültesse. A látogató találkozása az elítélttel, a mennyire csak lehetséges, ör jelenléte nélkül történjék.

6) Mellyek a leghatályosabb eszközök a szeszes italokkal üzött visszaélés (alcoholismus) megelőzésére s leküzdésére?»

Ezen pótlólag behozott kérdésben Ruhen son és Niessen urak adtak véleményeket. Megfejtése azonban elmaradt.

Bár mielőbb bekövetkeznék, mert hazánkban is, hol legközelebb Treucsén megye erélyes főispánjának kezdeményezése folytán történtek kísérleti lépések emez, főleg a felföldön, a tótok s rusznyákok, s az oláhság közt elterjedt nyavalya fékezésére, a bírósági tapasztalás bizonyítja, hogy az emberölések, verekedés közben előforduló súlyos, s gyakran halált okozó testi sértések, gyújtogatások, erőszakos nemi közöszülések stb. nagy része szeszes italoktól felhevült, részeg vagy félrészeg állapotban követték el.

VII.

A congressus látogatóira nézve, mint már említettem, igen érdekesek s tanúságosok voltak az ez alkalomra szervezett kiállítások. Ezek egyike: a munkakiállítás, mely a szépművészetek díszes palotájának földszinti részét s csarnokait, és egy szomszéd udvar egyik épületének helyiségeit foglalta el; a tervek, rajzok és statisztikai táblázatok az épület emeletén, az osztálygyűlések tartására rendelt termeket összekötő folyosókon voltak szemlére kitéve. — A zárkák mintái, a kiállításnak legérdekesb része, szintén a szomszéd udvaron voltak egy e célra készült épület folyosóin sorozva.

Hadd szóljak először is e magánzárkáról (cellulákról), melyeknek folyvást sok nézője volt. Láttunk egy ilyet felmutatva a budapesti országos kiállításon is, a fegyenczmunkák épületében. Kómában 28 ilyen, teljesen felszerelt zárkaminta volt a folyosókon elhelyezve. Mindegyikben ott ült vagy állt az elítéltek ruhájába öltöztetett életnagyságú báb, saját színeiben és szabásával; mellette s körülé egyszerű vaságya, faszéke, asztalkája, szerszámai, gyalupadja, szövőszéke, mosdója, vizes dézsája, fali polca stb., s az ajtót mindenütt a fegyőrök szabályszerű ruhájába öltöztetett életnagyságú báb őrizte. A bábák különfélék, van köztük fiatal és vén, rosszarczú gyilkos és ravasz kifejezésű zsebtolvaj; folytonos magánelzárásban sínlő mellbajos, és csak éjjelre bezárt, különben kemény munkával szabad levegőn élő erős suhancz.

Láthattuk itt hasonlításra alkalmas egy gyűjteményben az angol, francia, spanyol (madridi), sweiczi (Aargau cantonbeli lenzburgi), belgiumi (brüsseli), németalföldi (rotterdam), oroszországi (pétervári), dániai (horsensi javítóházi és wridloseillei fegyliázi), svéd (langholmeni), norvégiai (liaagebergi), bádeni (freiburgi), bajorországi (nürnbergi), amerikai (philadelphiai), s végre az osztrák (carloui, Gratz mellett) és magyarországi (szegedi) magánzárkák mintáit. Az olasz börtönök kiállított cellái közt legérdekesb, történelmi tekintetben, a szt.-micheli Kómából. E börtönt 1703-ban építette XI-ik Kelemen pápa, s a zárkás rendszer első kísérletének mond-

ható, mely annak idejében nagy haladást jelzett a büntető rendszerben, átlépve a középkori barbarizmusból az emberiséghez, az egésztelen, szennyes börtönök törteiméből a tisztább állapotba. E cella, ha még igen hiányos is a maiakhoz képest, de bizonyítja, mit az olaszok büszkén emlegetnek, hogy Itália volt első kezdeményező a börtönök reformjában.

S a kath. anyaszentegyház akkori fejének, kinek egynémely előde a szent (helyesebben szentségtelen) inquisitiót, minden kínjaival s gyötrelmeivel, pártfogolta, kétségkívül nagy becsületére válik, hogy az emberiség s keresztyéni irgalmasság útján ily előlépést tett. — Ellentétben a jelenkori zárkakkal, régi sötét időkre emlékeztet a velencei doge-palotából felmutatott börtön, mely hihetőleg egykorú a doge-palota alapításával, s így a IX-ik századból való. A közép századokban a híres »tízec tanácsa« által elitét szerencsétlenek elzárására használtott, majd ismét elhagyatott; ma már használaton kívül van. s csak a középkori börtönök ijesztő mintájául ma mit fenn. E régi börtönökben még a bennök szenvedő foglyoknak a falakra irt karczolásai is fel voltak mutatva, melyekben oly sok fájdalom és keserv van kifejezve, s melyek egyike-másika igen érdekes.

E kiállítás teljesen és a valóságnak megfelelő arányokban mutatta fel a legtökéleteseb típusokat, melyek jelenleg használatban vannak Európa különféle országaiban s az éjszakai Egyesült-Államokban. Technikai kivitele Mars mérnökre, az olasz belügyminisztérium technikai hivatala főnökére volt bízva, ki feladatának emberül megfelelt.

A mi zárkánk, egyszerűsége mellett czélszerű; bajunk az, hogy fegyintézeteinkben a zárkák száma még igen csekély a szükséghez képest.

A rabmunka-kiállításban, melynek kellő időben elkészítésén roppant erőfeszítéssel, még éjjeken is villamos fénynél dolgoztak, — s mely nov. 16-áig csakugyan el is készült s megnyitott, — szép és tanúságos rendben mutattattak fel a rabok sokágú iparának összes terményei, melyek igen sokfélék és itt-ott nagy mértékben kifejtett ügyességet tanúsítanak. Meglepett a kiállított művek sokfélesége, hol a fényűzést teljesen kielégítő bútoroktól kezdve, a legegyszerűbb apró tárgyakig

mindent lehetett látni. Az olasz s némely más osztályokban is ki voltak téve a felmutatott iparczikkek jutányos árai is, fegyvert adva a rabipar ellenzőinek, kik, mint már említettem, ezt a szabad munkára nézve veszélyes és elnyomó versenynek bélyegzik. Igen természetes, hogy e kiállítás is sok oldalról előidézte a szokott panaszkokat s vádakait; az olasz iparosok, mint más nemzetbeliek is, kárhooztatják a kormány eljárását, hogy a rabokat oly munkákra is alkalmazza, melyek által legyőzhetetlen versenyt teremt a magánszorgalom kárára, s lenyomja a szabad kézi-munka értékét. — Ezen téves felfogást helyreigazítani lett volna a congressus egyik fontos feladata. Már említettem a magasb szempontot, mely az államot e kérdésben vezeti. Ez a nagy erkölcsi cél, mely okvetetlenül szükségessé teszi, hogy a rabok munkával elfoglalva legyenek, és pedig olyan munkával, mely őket képesekké teszi kenyerüket, kiszabadulásuk után. becsületes utón megkeresni, a mi egyetlen módja annak, hogy a visszaesők elijesztő száma apasztassék, s a tapasztalás mutatja, hogy ezen eszményi célát valóban el lehet érni a hosszabb időre ítélt rabokkal, kik több ideig alaposan képeztetvén s gyakorolván magokat egyes iparművek készítésében, az ügyesség oly fokára fejlődhetnek (— mint erre az illavai fegyházról tavaly felolvasott értekezésemben meglepő példákat mutattam fel —), mely őket majdan a jól fizetett kézművesek osztályába lépni képesekké teszi. S ezért szükséges, hogy a fegyintézetekben űzött munkák ne csak durva kézimunkák legyenek, melyek bizonyos osztályok számára nem alkalmasok, s ezeket csak elkedvetléníténék és kétségbeejténék jobb jövőjük iránt. A francia munkaiállításban ily irányzat s igyekezet nyomaira találtunk. A francia fegyintézetek főfelügyelője előterjesztette, hogy ily célból rajz- és könyomdaoktatási műhelyt is nyitott. A fegyintézetek személyzete »ügymoud ő« az egész társadalmat képviseli kicsinyben; minden társadalmi osztály szerepel ott kissebb vagy nagyobb arányban; de bizonyos, hogy, ha egy volt ügyvédből, bankárból vagy művészből kovácsot vagy csizmadiát akarnánk képezni, igen rossz efféle munkásra tennénk szert, a ki aztán, kitöltvén fogása idejét, azonnal meszsze dobná magától a pörölyt s varrótút, s nem tudván megélni, ismét csak oly tilos eszközökhöz

nyúlna életfenntartása végett, melyek őt újra a büntető bíró elébe hoznák, váltót hamisítva stb., míg ellenben, ha képességeikhez s műveltségükhöz szabott életmódra alkalmazzuk őket. melyből becsületesen megélhetnek, valószínű, hogy becsületesek maradnak. Így okoskodva a francia főfelügyelő egyik munkateremben rajzolókat képeztetett, a kik kiszabadulásuk után, ügyességük és szorgalmuk fokához képeest naponkint 10—20 frankot kerestek, s a fegyintézeti vállalkozó szerződésileg volt kötelezve nekik egy időre munkát adni, ha egyelőre nehéz volt nekik ilyenre szert tenni.

A nagy ellenvetés az, hogy a rabnak nem lévén fedezendő szükségei, vagy nem lévén módja s lehetősége ezeket kielégíteni: munkája mindig olcsóbb lesz, hasonló feltételek közt. mind a szabad munkásé lehet, s így az utóbbira nézve örökké káros versenyt állít elő. Ez ellenvetés azonban súlyát veszti a rabok által készített cikkek árának meghatározása által, mely akkora legyen, hogy a rab naponkinti ellátását fedezze, hozzá adván ehhez azt az összeget, mely a szabad munkásnak nyeresége. A rab nem költhetvén el e keresményt élvezetekre, melyek neki megengedve nincsenek, az ellátására szükséges összeget túlhaladó keresményrész tőkésítetik s pecniumot képez, mely neki, szabadulása idején, kezébe adatik. Ily módon az egyensúly helyre áll a szabad- és a rabmunkás között, s csak a normális verseny marad fenn. Azok. kik azt követelik, hogy a rab ne dolgozzék, vagy ne alkalmazzassék más munkára, mint csak olyanra, mely nem száll versenyre a szabad munkással, csak a jelenre gondolnak s nem a jövőre, csak önmagokra, s nem a társadalom és állam magas érdekeire. A jövő pedig, az életfogytig tartó fegyházra ítélt kivételével, s így legtöbb esetben, a rab kiszabadulása. Ha ekkor van többé-kevésbé jövedelmező mestersége, s erre ügyessége, melyet a szabadságvesztés ideje alatt elsajátított, tíz közül kilencz becsületes marad, míg ellenben, ha életfenntartásának lehetősége nélkül az utcáfelre ki dobják, s jövőjéről gondoskodva nincs: alig lehet kétség, hogy visszaesőt teremtettek, ki csakhamar ismét fegyházba kerül. A fegyintézeti munkakérdést jó polgárnak nem szabad csak egy oldalról, a szabad munkásnak csinált verseny szempontjából tekinteni, hanem számolni

kell a társadalom nagy érdekével is, mely abban áll, hogy az elítélt ember ne legyen helyrehozhatatlanul, fátumszerűleg a társadalomra nézve kártékony s veszélyes elemmé. E mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni az állami pénzügyet sem. melynek a rabok ellátására fordítandó terhei jelentékenyen enyhülnek, ha a rab maga tartja el magát, legalább egy részben. munkája jövedelmével. E szempontokat egy vonalra helyezve, nem lehetetlen a nehézségeket bölcsen kiegyeztetni. Vagy talán azt akarjátok, ti a rabok munkával elfoglalásának ellenzői, hogy az állam ne fordítson milliókat az elítéltek ellátására, hanem azokat egyszerűen taszítsassa le a tarpéji szikláról, vagy fojtássá a Tiberishe?

Az olasz büntető-intézetekből kiállított tárgyak száma 1890; a javító (riformatorio) s menedékházakból (casa di custodia) küldötteké 451; végre a gaétai és savonai katouafogházakból felmutatottaké 77 volt. A nem-olasz intézetek összes kiállitmánvainak száma 3127. A európai kiállító államok sora. az első számú teremben Magyarországgal kezdődött, honét összesen 531 darab érkezett be, és ugyan az illavai, munkácsi, szamosujvári férfi, a mária-nostrai s nagyenyedi női fegyházakból: a lipótvári, váczi s szegedi kerületi börtönükből, a többi, a miskolczi, kisújszállási, kalocsai, zombori, egri. ipolysághi, kecskeméti, sátoraljaújhelyi, kolozsvári, gyulafehérvári s brassói börtönökből. A többi európai államok kiállított tárgyainak összes száma: 2550 volt.

A magyar küldemények általános érdekeltséggel s tetszéssel kísértettek, némelyek, túlhaladva a várakozást, meglepetést okoztak, s a kiállítás bezárása után többnyire elkelték. 1186 forint folyt be e tárgyakért, a mi az azokat készítő intézetek közt osztatott szét küldeményeik értékének arányában; az eladatlan maradt tárgyakat pedig kormányunk az olasz kormányának ajándékozta szabad rendelkezése alá, emlékül a szíves fogadásra.

VIII.

Az előterjesztett adatok által talán sikerült a t. akadémiát is arra a meggyőződésre bírnom, hogy a harmadik nemzetközi congressus jól sikerültnek mondható, s becsületükre válik azon kitűnő buzgó s lelkes férfiaknak, kik a szervezés nehéz munkáját magukra vállalták. Az összes feltett kérdések megoldására nem volt ugyan elég idő, s meg kell vallani, hogy a felkért véleményezők egy része nem bizonyított tőle várt szorgalmat s nem jelent meg előkészítő munkájával a congressusra: de a kérdések nagy része, mint előadtam, élénken megvitattott. s megoldásra vezetett, vagy legalább előkészített.

Minden nemzetközi gyűlésnek egyik kiváló eredménye, hogy a különféle országok s nemzetek közt viszonyokat s kötelekeket teremt, melyeket korunk cosmopoliticus jellege szükségessé tesz. Nagybecsű ismeretségek köttetnek, s a sokféle nemzetek képviselői egymást tisztelni és szeretni tanulják, s eldobják magoktól az oly gyakran igazságtalan s méltatlan elfogultságokat és előítéleteket, melyek különböző nyelvű s vallásu országok fiait közt gátul állanak. A római congressus e tekintetben is megtette hatását, s mindazok, kik abban részt vettek, kétségkívül a legkellemesb benyomásokkal hagyták el annak színhelyét.

Nagybecsű az irodalmi eredmény is, mely a congressus alkalmából létre jött. A beérkezett munkákban értékes tudományos kincs van lerakva. A vita alá bocsátott kérdések előleges véleményezés tárgyává tétetvén, mire a két világrész legilletékesb emberei kértettek fel. ezek tetemes része el is készítette véleményeit, melyek előlegeseu kinyomtatva, legalább 900 lapra, 50—60 ívre mennek. A római congressus anyagából nem kisebb kötet kerül ki, mint a londoni és stockholmiéből, jelentékeny gazdagítására a jelenkori büntetőjogi irodalomnak.

De befejezem már is hosszúra terjedt jelentésemet, mert ha minden adatot s tanúságot, melyet a római congressusról magammal hoztam, fel akarnék sorolni s bővebben kifejtteni,

vastag könyvet kellene írnom e szerény jelentés helyett, mely által csak azon hálámnak kívántam kifejezést adni, melylyel a tisztelt akadémia s annak elnöksége iránt viseltem azért, hogy e megtisztelő küldetéssel felruházott, s alkalmat nyújtott régi forró vágyam teljesülésére, hogy az örök várost, melyről annyit hallottam, olvastam, álmadoztam, végre színről-színre láthassam. Nekem is, mint oly sok más embernek, ki Liviust és Tacitust szomjú lélekkel forgatta, Cicero szónoklatain s Horátz és Vergil költeményein ifjúsága olta lelkesült, életem egyik legfőbb vágya volt Rómát láthatni, s ez most végre teljesedett.

Ha vannak városok, melyek egészen újak és szabályosok, s mégis öregek s kihaltak és unalmasoknak mondhatók, mert nincs falaikban költészet, emlékezés s éltető szellem, mely a nagy múltból táplálkozik, hanem csak száraz és zordon prózaiság, az anyagias jelenkor sajátja: az örök város nevét méltán viselő Róma, mely évezredeket élt át, s nagy részben romokban hever, ellenkezőleg, ma is virágzó és elragadó, s örök ifjúságnak örvend, mint halhatatlan eszmék, halhatatlan erő-, s halhatatlan művészetek képviselője, Istenek lakhelye, palladiói s bramantei építészet, rafaeli festészet, michelan-gelói szobrászat kincstára. Ha jelenleg már a fennhéjázó vers:

»Roma caput mundi. tenet orbis frena rotundi.

(Róma világ' feje, mely törvényt szab a föld kerekének.)

régi értelmében jelentőségét elvesztette is: a szellemi hatalom, mely ez ó falakat lelkesíti, ma és örökké él.

Megjártam két halmát, 360 templomának szebb s érdekesebb részét, s élveztem az ó- és középkori művészet összehalmozott kincseit, sokat szemlélődtem a palatínus hegyen, a Caesarok palotáinak maradványai közt. s a Fórum romanum diadalívei alatt, hol Cato megrázta daczos öreg fejét, s a »Senatus populusque romanus« lelkesülten hallgatta ajkairól az ígét: »Ego autem censeo Carthaginem esse delendam« — hol Cicero dörgött Catilina és Clodius ellen; sétáltam a Via sacra kövezetén, melyen a büszke triumfátorok vonultak diszszekereiken a hősöket megkoszorúzó Capitolba. magok előtt hajtva a legyőzött s rablánczra fűzött barbár fejedelmeket.

Végig néztem a Monte-Pincio, az egykori C-ollis hortorum óriási cédrusai, pálmái s piniái alul, üde virágszönyegei s most is virító rózsaligetei illatát lehelve a kitágult tüdőbe, a kiterjedt város kupolás templomai, kertekkel környezett tornácos márványpalotái felett, megpihentetve sóvár szemeimet a sárga Tiberis túlpártján uralkodó s a nyugvó nap arany sugáira bau ragyogó Szentpéter egyházán s a Vaticáu épülettömegein, hol a pápával egy fedél alatt Michelangelo, Rafael s a belvederí Apolló lakik — s nem volt szükséges a Fontana di Trevi vizéből innom, s márványmedenczéjébe pénzdarabot vetnem mint ezt tenni szokás — hogy Rómát soha el ne felejtsem s abba újra visszatérni óhajtsak.

De ki is felejthetne el ily benyomásokat? — Teljes hold ragyogott, úszó felhőkön át-át törve, a csillagos, sötétkék égen, s én, egy-két társammal, leszálltam a Capitól udvaráról, mely villanófényvel volt világítva, a nagy álmák tanyája, a Fórum romanumra, elsétáltam a hold sugáira bau leirhatlan bűvös hatást árasztó óriási Colisseumig. E sétát még csak néhány év előtt is. midőn még az alkotmányos Itália rendőrsége a közbátorságot jobb karba nem állította, a Campo Vaccinónak nevezett, tehénlegelőül szolgáló, elhagyott puszta téren, a banditák kedvencz bűvő helyén, nem lett volna tanácsos megkísérteni; ma teljes biztosság érzetében lehetett magamat átadnom ama nagyszerű hatásoknak, miket az ó Róma e központja, a Capitolinus s Palatínus halmoktól keretezve, minden gondolkodó s érző emberre gyakorol. Átvonultak itt lelki szemeim előtt a tógás és a középkori, folyvást viaskodó s pártküzdelmek közt vonagló Róma hosszú századai s egész története, az alapító mesés Romulustól kezdve, a nagy consulokon, Fábiosok- és Scipiókou, Cátók- és Brutusokon, a hatalmas Caesarokon s aljas hízelgőiken keresztül, az utolsó kis császár Romulus Augustulusig. Mily végtelen sorozata az emberi s polgári nagyság, hazaszeretet. hősiesség s állambölcséségnek, s közben mily szörnyeteg alakok: a felgyújtott saját fővárosa lángjaiban gyönyörködő s e mellett verseket szavaló Nero, a hajóit elnyelt tengert megkorbácsoltató, s lovát consullá nevező örült Caligula sötét szemei s embervérrel festett kezei! Ott láttam őket. mámoros képzeletemben, melyet a holdas éj megtermékenyített, fenn-

ülni, bíborban és aranyban, a Colisseum kőlépcsőin s a vad tömegek tapsai közt nézni az éhes fenevadak s halálra ítélt vértamik rémes küzdelmét, s láttam megnyílni a katakombákat, s halvány árnyak ezreit lépni ki felirásos sírköveik alul s némán lebegni végig a rommal hintett puszta téren! S a rómaiak, kik az ősi erény idejében képesek voltak a világ meghódítására, kik Brutusokra s Catókra emlékezhettek vissza mint dicső példaadókra, midőn a Brutusok helyébe Sejáuusok, s a Gracchusok és Coriolán anyjai s a Virginiák helyébe Messaliuák léptek, az undok zsarnokok tiszteletére templomokat, diadalíveket emeltek éppen úgy, mint a kegyes Titusnak s a bölcs Márk-Aurélnak. Íme, ide süllyedt az erényeiből kivetkezett régi Róma, s a keresztyénség ébresztő szellemére volt szükség, hogy az emberiség új életre s erőre keljen. Mindezt elgondoltam a Fórum mélabús romjai közt. omlatag diadalívei alatt; de Horáziussal találkozva, ki ez oszlopcsarnokokban szokta tartani esti sétáit, ő mosolyogva szólott hozzám: »Laetus in praesens animus. quod ultra est. oderit curare et amara leni temperet risu«.

S eme. Róma minden gondolkodni s érezni képes látogatójával közös élvezeten kívül, mely a nagy emlékezősek s tanúságok élénk felidezésében áll, e külön alkalommal, még azon szerencsében is részesültem, hogy a széles polgárosult világ lelkes emberbarátainak s magas szellemű tudósainak oly fényes koszorúját láttam egybegyűlve, s oly férfiak nagy számát volt módom megismerni, kik nemünknek méltó büszkeségei s épen most is itt oly szent munkában fáradoztak, melynek sikere többet ér a hódító, népeket leigázó régi triumfátorok összes dicsőségénél. — S mielőtt e sorokat befejezném: el nem mulaszthatom még hálás köszönetemet fejezni ki akadémiánk szeretve tisztelt főtitkára iránt, ki Thallóczy és Fehérpatakv-nak, akadémiánk fiatal jeleseinek kíséretében ugyan ez időben Rómában volt, hol ő már teljesen otthonos, a vatikáni s lateráni gazdag könyvtárak hazánk történetére vonatkozó kincseit kutatni s a tudomány céljaira kiaknázni, — s ki az ős Róma csodái közt legszeretreméltóbb s legtanúságosb kalauzom volt és a nemes élvezeteket, melyekben napról napra részesültem, velem megosztva, éppen ezáltal kétszerezte.

GONDOLATSZABADSÁG

ÉS

ÓDON TÖMEGURALOM.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLYAST. A M. T. AKADÉMIA II. OSZT. ÁPRILIS 5-iki ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1886 Az A t h e n a e u r a r. társ könyvnyomdája

Szándokom a gondolatszabadság történetét kutatni ama népeknél, a melyeknek szellemvilágában és állami intézményeiben Európa jelenkori polgárisodása gyökerezik. Mi volna az emberiség történelme, ha görögök nem szerepeltek volna benne! Így kiált fel Müller Miksa, és szavainak jelentőségét átérezzük mi — kik az államéletet, sőt magát a társadalmat csak a történelmi kritika világánál véljük megérthetni — de átérzik egyáltalán a buvárok az emberi ismeretkörnek majdnem valamennyi nagy ágában.

Még közvetlenebb a hatás, amelyet a görög nép szellemvilágának örököse, Róma, gyakorol vala polgárisodásunk egész lényegére. A politikai szabadság középkori letéteményesei, az olasz városok az ódon municipiumok maradványain építették föl jó részt szervezeteket, — és a római köztársaság közéletének mozzanaitól kölcsönözték a nagy francia forradalom szóvivő előhajnokai is többnyire az ő alakzataikat, sőt szerepeiket is egész a színpadiasságig.

Valóban e két ódon nép megérdemli, hogy történelmében nyomról-nyomra kövessük, feltételeiben s viszontagságai-ban összes modern államéletünk fejlődésének egyik legfőbb rugóját, a gondolatszabadságot.

Vessünk tehát mindenekeelőtt egy kritikai pillantást a legjelentékenyebb görög államra, Athenére. Nem szenvedhet kétséget, hogy a politikai szólásszabadság a legszélesebb alapon állott itt fenn, Solon timokrátiájától (594 K. e.) le egész a római hódításig, — de még sem volt az legalább de iure és de lege oly teljes, mint a minőt a modern demokráciák biztosítanak alaptörvényeik által az állampolgároknak. Az *ἰσαγορία* feltétlen és korlátlan volt ugyan a de iure főmálló alkotmány keretén belül; az *ἰσοκλῆσις* szónokai szabadon nyilatkozhattak minden kérdésben, a mely ez alkotmány alapján fölvetett

vagy a dolog természetéből fölszínre került ügynek, érdeknek vagy nézetnek megvitatására, elbírálására s ezzel kapcsolatosan alkotmányos határozathozatalra vonatkozott; föl is használták e szólásszabadságot az athenei szónokok egész a legfőktelenebb személyeskedésig: ánde magát az alkotmányt, a *πολιτεία*-t érinteni, reformjavaslatokkal annak módosítását kilátásba helyezni, vagy éppen annak módosítását indítványozni: ez már túlesett az atheneiek politikai szólásszabadságán. A modern alkotmányos állampolgár eliszonyodik mindannyiszor, valahányszor újra meg újra átvivassa azou kifakadásokat, vádakát, rágalmakat, a melyekkel az *ἐκκλησία*-ban Aischines, Demosthenes, Demades, a szószerkről ellenfeleiket, politikai ellenfeleiket megtámadják: magát az alkotmányt tenni bírálat tárgyává nem merészelte egy athenei szónok sem, annál kevésbbé juthatott eszébe bármelyiknek is — rendes időben — oly határozati javaslatokkal, indítványokkal állni elő, a melyek az alkotmánynak bármily szelid módosítását is czélozandották.

Igen, mert maga az alkotmány — *πολιτεία* — olybá tekintetett az uralkodó többség által, mint örökidőkre változtathatlan alakja az athenei államnak. Ezen *πολιτεία*, a *δημοκρατία*, mely Kleisthenes óta (507. K. e.) állott fönn, mondom ez alkotmány nem volt megszerkesztve egy tüzetes, írott alaptörvényben; történelmileg fejlődött az, mint újabb időben az angol alkotmány: de míg ez utóbbi oly törvények és jogerejű szokások összességében gyökerezik, a melyeket rendes törvényhozási uton a parlament, mindhárom factorának hozzájárulásával bármikor megváltoztathat: addig az athenei államélet törvényhozótestületet, olyat, mint a minő az angol parlament, egyáltalán nem ismert, hanem, habár meg volt minden egyes athenei állampolgárnak a közvetlen kezdeményezési joga a törvényhozásban, a törvények — *νόμοι* — a melyeknek alkotása ily módon vagy máskép kezdeményezve, s a *νομοθέται* által kidolgozva, meghozva, illetve az *ἐκκλησία* által tudomásul véve, hogy ne mondjam, szentesítve lön, az alkotmány alapján, csakis az alkotmány keretén belül álló kérdésekben alkottathattak. Arra nézve, hogy az alkotmány, ha egyszer módosítani óhajtaná is az *ἐκκλησία*, minő módon és

minő úton módosítható? Erre nézve nem létezett az athenei δημοκρατία államjogában semmiféle provisio. Nem csoda, ha még Plutarchos korában is folyt a felől a vita, hogy Solon, a midőn a maga, részbeu, alkotmány-törvényeit megalkotá, tűzött-e ki egyáltalán határidőt, a melynek lejártával módosítani szabadon ez alkotmány-törvényeit, avagy pedig örökre változhatatlanul óhajtottá-e föntartatni azokat?

Tagadhatatlan az athenei alkotmányjog e merevsége Kleisthenestől egész a római hódításig. Az Areiopag tanácsa, majd Ephialtes reformja (462. K. e.) óta a νομοφύλαξαι rövid életű intézménye, de mindenek fölött a γραφή παρανόμων voltak őrei e merevségnek, és ha történt is az említett századok folyamában több ízben nagyobb mérvű alkotmánymódosítás, sőt nem egyszer egészen új államforma lépett is életbe (412., 405. K. e. 322, 318, 317, 307 K. e. stb.): úgy mindez csak államcsíny, és forradalom útján jött létre Athenében. A jogfolytonosság — bármit mondjon is Karl Friedrich Hermann — éppen nem jellemző vonása az athenei alkotmánytörténelemnek. Eltekintve a 400-as uralmat létrehozott katastróphától és a 30 zsarnok uralomraléptének nem kevésbé katastróphyszerű előzményeitől, maga az Ephialtes-féle reform is, mely 462-ben egy csapással szünteti vala meg az Areiopag tanácsának, hogy úgy mondjam állambírósi, de mindenesetre államjogkörét, államcsíny volt, melyet csakis Kimonnak és hoplitáinak távollétében hajthat vala keresztül a néppárt. Alkotmányos úton alig jött vala létre 462-től 412-ig egyéb alkotmányjogi reform, mint az εἰσφορά behozatala Kleon által és a πρόβουλα intézményének föllállítása közvetlenül a sikeliai vereség után. Ámde mi ez ama mozdulatlansághoz képest melyet az athenei δημοκρατία lényegesebb mozzanataiban, egész államszervezetében s a hatalmi tényezők jogkörének egész képletében mutat!

Nem, a politikai szólásszabadság nem terjedt annyira az athenei szószéken, hogy rendes időben fölvehette volna ott bárki is az alkotmány módosítását az ἐκκλησία-ban. Ephialtes diadalával nem szűnt ugyan még meg a pártok tusája oly kérdésekben sem, a melyek magát az alkotmányt a lehető legközelebből érintették; ott volt még a conservatívek pártja

Thukydidesnek, Melesias fiának vezérlete alatt; és ha 445 táján el is bírta némileg némitani Perikles szelleme e pártnak nyílt rakonczátlankodását — a titkos öszvejöveteleekben, hogy úgy mondjuk a conservatív pártclubokban — *εταρεία* — tovább folytatta működését e politikai érdekközösség hagyományos szövetezete; midőn pedig, Perikles halála után, Kleonnal, majd Hyperbolossal a néppárt túlzó áruyalata jutott uralomra: e hetaireiák valódi hatalommá izmosultak. A sophisták dűsgazdag előkelő tanítványai a magasabb értelmiség elemeit vitték be azok kötelvényébe; szöveteztek azokkal a mérsékelték pártjából is. — sőt szöveteztek azokkal coalitióra adhoc oly férfiak is, mint Autiphon, és az athenei szellemvilág egyéb kitünőségei, csak hogy a túlzásaiban és fejletlen ide-oda kapkodásában inmmár elviselhetetlenné vált nyers tömeguralmat megdönthessék.

Volt tehát már most újra egy hatalmas államjogi ellenzék. Hatalmát rettegte az egyre foszladozó többség; tőle, az államjogi ellenzékétől, kölcsönözték a karok dalai az irányszót a komédiában, és bérencz gyilkaitól egymásután hulltak el Androkles és a néppárt egyéb vezetői, a nélkül, hogy a *δημοκρατία* közegei kellő erélylyel merték volna most már üldözőbe venni a tetteseket: annyira félték az államhatalom intéző köreiben az öszzeesküvők messzeelágazó szövetezetétől. Mindezek daczára az ellenzék nyíltan még ekkor sem váltotta be az *εξελγία*-ban azt, hogy ő államjogi ellenzék; csak a függöny mögött toborozta híveit, gondosan kerülve minden ünnepélyes fölszólalást a főnálló alkotmány ellen — szóval az államjogi ellenzék még ekkor is csak bújkált, akár a hermokopidák idejében.

Csak egy athenei állampolgár nem csinált titkot már ekkor sem az ő alkotmánypolitikai meggyőződéséből: Sokrates, a nagy ethikai gondolkodó, a ki bármennyire távoltartotta is magát a pártpolitikai szerepléstől, ama korszakalkotó befolyása által, melyet az elmékre gyakorol vala, tán akarathatnúl is egy örökre emlékezetes politikai reformmozgalom elméleti kezdeményezőjévé lön. Nem járt ő el a hetaireiákba: de fenséges lelkének egész nyíltságával hirdette már évtizedek óta, hogy nevetségesnek tartja ő azon államszervezetet, mely,

mint az athenei, nem az egyéni képességre, hanem a sors-
huzás esélyeire van alapítva. Nyíltan gúny tárgyává tette ő
az athenei alkotmány azon vonását, a mely szerint az állam-
tanács 500 tagját az urnába vetett fehér és fekete babszemek
számarányai emelik, szintűgy, mint a heliastákat, az esküdt-
bírákat olyannyira fontos tisztjökbe.

Nem is tudta Sokratesnek e nyíltságát az alkotmány
kérdésében az athenei demos soha megbocsátani Antiphon,
Phrynichos, Theramenes és Peisandros bevárták az alkalmas
pillanatot — addig ők sem léptek föl az *ἐκκλησία*-ban az al-
kotmány szerint fönnállott államforma ellen; legfőlebb magán
úton ígértettek pénzt ügynökeik által — Alkibiadesnek Tissa-
phernessel való alkudozásaira hivatkozva, — az elégedetlen
ekklesiastáknak; szitogatták az izgalmat a városban, csábítgat-
ták a Samosnál horgonyzó athenei hajóhad legénységét; tüzeltek
— különösen Phrynichos — a saját elvtársaikat holmi titkos
pártiratok fölolvastatása, majd ékesen halk pártszónoklatok
által a hetaireiákban; és midőn már az állapotot eléggé érette-
nek hitték, gyilokkal fölfegyverzett idegen ifjakkból álló test-
őrségek élén berontottak a *βουλευτήριον*-ba és végrehajtották —
nem szabad tanácskozás után az alkotmányreformot — hanem
minden szabad tanácskozás kizártával a catastrophikus állam-
csínyt.¹⁾

A Négyszázak uralmát sem szabad tanácskozás folytán
fejlődő alkotmánypolitikai eszmecserék buktatták meg, hanem
éppen a Négyszázak által segélyül hívott spártaiak fondorlatai,
Theramenes demokrátiáját, mely a 400-as uralomra követke-
zett, természetesen alkotmánypolitikai vita folytán hozott nép-
határozat — *ψήφισμα* — avatta föl, azon jogczímen, hogy
helyreállítja a *δημοκρατία*-t. Ámde a 400-as uralom ledöntésé-
vel, hogy is helyezkedhetett volna vissza örökölt államformájá-
nak uralmába, alkotmánypolitikai vita nélkül, az athenei *δημος*?
— A harmincz zsarnok uralomra jutása szintén államesíny
által — Lysandros győztes haderejének fenyegető közelében —
történt, és midőn Thrasybulosnak meg Thrasylosnak végre
sikerült nyílt csatában leverni Kritias seregét, a *δημοκρατία*

¹⁾ I. «Demokratie» cz. művem I. köt. és Gilbert: Beiträge zur
inneren Gesch. Athens, 1877. 307. köv. H. 5. Grote, Hist. of Greece il. h.

restaurációja szintén nem a jogfolytonosság alapján álló *ἐξελγία* gondolat- és szólásszabadságát, hanem egy katasztrófa romjain beállott többé-kevésbé tabula rasának szükségkép alkotmánypolitikai kielégítését vette igénybe.

A tömeguralom tehát most csakugyan alkotmánypolitikai viták folytán hozott néphatározatok, sőt törvények által lön helyreállítva: de hogy mennyire nem tartozott az athenei állampolgárok politikai alapjogai közé megint, míhelyt ez az alkotmány-restauratio megtörtént, az alkotmánypolitikai szólásszabadság: ezt mi sem vésheti be tragikaibb vonásokkal a gondolkodó emberiség évlőibe, mint Sokrates elítéltetése és halála. Négy évvel a *δημοκρατία* helyreállítása után, igen, a fennen hirdetett Eukleides-féle új korszak negyedik évében kellett kiürítenie az embernem e díszének esküdtszéki ítélet folytán, a bakó által nyújtott bürök-pohárt! Meglehetünk győződve, hogy az athenei tömeguralom esküdt-birái Sokratesre, e kegyes és istenfelő bölesre, nem is mondották volna ki a bűnöst, csak ama vádpontok czímén, a melyek ellene a *πέρ: ἀπειθείας*-féle perek vádpontjaival többé-kevésbé azonos értelemben emelve lőnek: de igen is kimondották rá a bűnöst ama vádpontok iránti tekintetből, a melyek szerint Sokrates a babszemekkel választott vagy is inkább besorsolt *βουλή*-t, (meg a bírakat) kigúnyolgatja, és az *ἐξελγία*-ban tomboló nyers tömeg szellemi szegénységét, politikai tétlenségét oly gyakran megmegrövgatja vala. A politikát tanulni kell — erre figyelmezteté ő Alkibiades fenhéjázó lelkét szintűgy, mint az elkapotott ifjút Glaukont, — úgy de mit is érthetnének az államügyekhez azok a mindenféle tanulatlan ekklesiasták, a kik egész nap csak a piacon ácsorognak és legfőlebb azon török a fejüket, hogy mentül olesőbban szerezhessék be napi szükségleteiket és mentül drágábban adhassák el a portékáikat? Így szokta ő bírálgatni az athenei alkotmányt: ezért kellett meghalnia. ¹⁾

De, ha nem volt teljes Athenében a jogfolytonosság rendes idejében a politikai szólásszabadság: még kevésbbé volt az a gondolat- és lelkiismeretszabadság.

¹⁾ Xenoph. Memorab. és „Demokratie“ ez. m. VIII. fejez.

Ez főleg amaz üldözések történelméből derül ki, a melyeknek Athenében a fölvilágosodás nagy úttörői, a bölcselek, s ezek között különösen a természetbuvárolgatásával foglalkozó gondolkodók, a $\varphi\omega\sigma\sigma\omega\zeta$ -ok kitéve voltak.

Sokan szólottak már e tárgyhoz újabb időben; de többen nem kellő tárgyilagossággal, néhányan nagyon is fölületesen, és kimerítőleg a $\pi\epsilon\rho\iota$ $\acute{\alpha}\nu\epsilon\beta\epsilon\iota\alpha$; perek háttérének kellő bevilágításával még tudtommal senki sem.

Hogy mennyire nem kimerítő, sőt részben nem is szabatos azon bírálati méltatás, a melyben e kérdést napjainkban egyes kiváló buvárok és gondolkodók részeltetni szokják, erre nézve jellemzők Renannak következő sorai: »Il ne faut pas l'oublier — mondja ő a »Les Apôtres« című munkájában ¹⁾ — il ne faut pas l'oublier, Athènes avait bel et bien l'inquisition. L'inquisiteur, c'était l'archonte-roi; le saint-office, c'était le portique royal, où(?) ressortissaient les accusations d'impiété. Les accusations de cette sorte étaient fort nombreuses; c'est le genre de causes qu'on trouve le plus fréquemment(?) dans les orateurs attiques. Non seulement les délits philosophiques, tels que nier Dieu ou la providence, mais les plus légères atteintes aux cultes municipaux, la prédication de religions étrangères, les infractions les plus puériles à la scrupuleuse législation des mystères étaient des crimes entraînant la mort. Les dieux, qu' Aristophane bafouait sur la scène, tuaient quelquefois. Ils tuèrent Socrate; ils faillirent tuer Alcibiade. Anaxagoras, Protagoras, Théodore l'Athée, Diagoras de Mélos, Prodicus de Céos, Stilpon, Aristote, Théophraste, Aspasie, Euripide furent plus ou moins sérieusement inquiétés. La liberté de penser fut, en somme, le fruit des royautes sorties de la conquête macédonienne.« Így Renan. Már Schömann ²⁾ jelezte ama tévedéseket, a melyek a »Les Apôtres« nagy hírű szerzőjének e nyilatkozatát a szabotosság szempontjából — különösen, tekintettel az athenei törvénykezésre — nagyon is kifogásolhatóvá teszik. Részemről mindennek fölött azon csodálkozom, hogy Renan azt látszik hinni,

¹⁾ »Les Apôtres« 314. l.

²⁾ Griech. Alterth. II., 584. l.

zöbe vesz vala. Mindannyian belül esnek már amaz évtizedeken, a melyek folyamában Perikles állott élén az atheni államéletnek; legfőlebb Hippon (Rhegionból) kora képezhető még némileg a vita tárgyát: de miután Hippon Perikles kortársának, Kratinosnak egyik vigjátékában a Πρωόπτω-ban szerepel, mint ἀσεβής¹⁾ — nem hihető, hogy Hippon Kratinos e darabjának előadatásakor — tehát mindenesetre már Kimon letűnte óta,²⁾ életben nem lett volna. Bergk szintén Perikles-korabelinek tartja Hippont, habár Mullach egyáltalán nem érzi is magát indítva Hippon korát tüzetesen megállapítani.³⁾ Hippon, Origenes tanuságtétele szerint, a dolgok eredetét kutatta, és azt állította, hogy a világegyetem a tűznek a víz általi legyőzetésének eredménye.⁴⁾ Simplikios szintén úgy említi Hippont, mint a ki Thalessel, Anaximenes-sel és Diógenes Apolloniattal a »mindenség egységes« vagy ha úgy tetszik, a »világ egy voltát« — οὗ ἐν λέγοντας — hirdető bölcselek közt szerepel vala. Már ez, hogy a világegyetem eredetét kutatótani merészelté, már ez egy magában elég volt arra, hogy az atheni tömeguralom őt üldözöbe vegye.

A színpadon a legocsmányább természetellenes bűnök tanító mestere ő,⁵⁾ — az ő tanítványait képviseli a kar a Πρωόπτω-ban kettős fővel, és megszámlálhatatlan sok szemmel:

Κρανία δευρά φερσίν, ὀφθαλμοὶ δ' ὄσα ἀριθμητοί.

Nyilván a természetbuvárló bölcselelő azon fúradhatatlan kutatási vizketegét teszi ekkép nevetségessé Kratinos, a mely

¹⁾ Schol. Clement. Alaxandr. Protrept. p. 103: τῶν Ἰππωνος καὶ ὤτου (Δωγάρου) ὡς ἀσεβοῦς γενομένου μέμνηται ὁ Κρατίνος.

²⁾ Schol. Lucian. Alex. 4: ὁ Ἀριστοδῆμος δὲ πρώτος καὶ καταπαύων ὑπερβολῆ, ὅψ' οὗ καὶ ὁ πρώτος Ἀριστοδῆμος καλεῖται, Κρατίνος Πρωόπτως:

Ἀριστοδῆμος ὡς ἀρχηγοῦ
ἐν τοῖς Κημοσιστοῦ ἀνὰ ἔρασι.

E szó ἔρασι elárúlja, hogy mindezek csak a Kimon halála utáni időkre vonatkozhatnak; különben is Kimont életében aligha bántotta volna ez oldalról a komodia.

³⁾ Bergk, Comm. p. 168; Mullach Fragm. Philos. Graec. I, p. 81.

⁴⁾ L. Fail. of. Geol. Attempts. cz. műveket, b. m.

⁵⁾ L. Fragm. Comie. Graec. ed. Didou II, hh.

nyílt izgatást folytattak a népgyűlési díj és az esküdtáj ellen. kiderül ez a Perikles korabeli komikusoknak — Kratinosnak, Kratesnek, Pherekratesnek, Hermipposnak, Teleklesnek és Eupolisnak — egész rendszeres következetességgel folytatott színpadi hadjáratából, az állítólag már ekkor elcsenevészedett, mert az államot ingyen szolgált ősök példájáról megfélekedett kortársak obolosa és diobelája ellen.

A conservatív párt netáúi uralomra jutása tehát Perikles pénz-juttató és közmunka-juttató politikájával szemben, éppen nem lehetett kecsegtető az athenei tömege nézve. És a kik nem bírtak lelkesülni a Parthenonnak meg a Propyláionoknak örök üde szépségén, bizonyára tudtak mégis emlékezni a tengeri csaták és szárazföldi fegyvertények amaz egész sorozatára, a melyekben Perikles lángszelleme nem kevésbbé fokozta az athenei állam nemzetközi hatalmát, mint a Miltiades-től, Themistoklestől és Kimontól öröklött hírnév dicsőségét. Soha nem volt még az athenei nép oly hatalmas, soha nem nyílt gyermekei számára a legtávolibb, kínos, bujatermékenységű tájakra annyi gyarmat, annyi telepítés, annyi kleruchia, mint éppen ez években. A frigyársak rúttól le voltak nyugózva, az igaz; ámde ezek sorsáért aligha nevezhetett éppen a közép-vagyonú és a szegényebb athenei állampolgárok sok ezernyi tömege: hisz tudták azt az athenei *δημος* legsósó rétegében is, hogy ha fölszabadúlnak a lenyügözött frigyársak, majd az a forrás is, a melyből most oly bőven kerül a közszolgálati napidíjakra, meg a meglepőleg magas középítkezési nap-száma, -- akkor majd ez a forrás vajmi hamar kiapad!

Valóban, nem csekély földadat volt a conservatív pártra nézve ily körülmények közt arra bírni az athenei tömeget, hogy ez tulajdon jóltevőjének, Periklesnek megbuktatására szövetkezzék. Melesias fia Thukydides megoldotta még is e földadatot. Megoldotta oly módon, oly párttaktikai fogással, mely örökre árnyékot fog vetni az ő nevének emlékezetére. A tömeg tudatlanságára, babonás elvakultságára, és alantás fokú értelmiségére építette rá az ő tervét: arra dolgozott, hogy bőszen szenvedélyét költse föl oly bizonytalan tartalmú, lagyománosan vegyes érzelmeknek, a melyeket akkor Atheneben vallásos érzületnek neveztek. Kapott e párttaktikai

fogáson Melesias fiának saját környezete, de kapott azon a szélső néppárt vezére, a hírhedt demagog Kleon is.

Periklés egész odaadással csüggött Anaxagorason, Damonon, Pythokleidesen, Diogenes Apolloniatésen, a kiknek ő fenkölt szellemű, buzgó tanítványa. — részben, mint Anaxagorasnak bensőségteljes meghitt barátja volt; — e böcleselők nagyrészt természetbuvárlattal foglalkoztak; másképp értelmezték a világegyetem csodáit, az égítestek természetét, a légköri tüneteket, mint a hogy ez az athenei államvallás mythologiájában évszázadok óta, főleg pedig Homeros és Hesiodos által megírva volt: tehát rá kellett utalni e böcleselők működésére, mint istenkáromló kegyeletlenségre, mint az államvallás legfőbb hitcikkelyeinek szentségtelen megsértésére, mint valóságos ἀπειθεία-ra és föl kellett bősztíteni ezek ellen a böcleselők ellen a tömeg legalantasabb elemeit, a kik különben tán soha sem kérdezték volna e böclesézekről Athenében, hogy hát ők itt, Kekrops örök városában, tulajdonkép minő véleményen vannak a nap és a hold, meg a csillagok eredete, meg természete felől?

A pártok adhoc-coalitiója ténynyé vált, és egy néphatározati javaslatnak behozatalával kezdette meg a hadjáratot. E javaslatot egy Diopieithes nevű athenei állampolgár által nyújtották be az ἐκκλησία-ban. Ki volt ez a Diopieithes? Jöjünk mindennek előtt tisztába az ő állásával. Aristophanes scholiastája szerint γρηγορόλογος volt, tehát oly egyén, a ki mesterséget, kenyérkeresetet üz a jövendölgetésből. Symmachos és Telekleides szerint őrzöngő szónok, vagy ha úgy tesszük, fanatikus népszónok volt. Phrynichos is a tympanonnal hoz kapcsolatba egy Diopieithes nevű egyént, a mire azután Aristophanes scholiastája azt jegyzi meg, hogy ez nem azonos ama fanatikus népszónokkal. Meglehet, hogy itt két különböző egyén forog szóban; a valószínűség egyébírát a mellett van, hogy ez a néphatározati javaslat-benyújtó ama Diopieithessel azonos, a kit Ameipsias tanulatlannak — ἀμαθής e helyett ἀμάθης — nevez Κόλλος nevű vigjátékában. Az őrzöngő viselkedés itt is fölrovatik Diopieithesnek, valamint a jóslatokkal való üzérkedés is:

ὅσπερ ποιῶντες χαρακτηροῦς αὐτοὶ διδάσκειν Διοπείθεσι:
τῷ παραμικρομένῳ —

Ugyancsak e Diopeithesről mondja, minden valószínűség szerint, Aristophanes scholiastája, hogy köszvényes és megvesztegethető, sőt ajándék-zsaroló.

Van tehát egy Diopeithesünk, a ki nem egyéb holmi pénzszomjas és tanulatlan üzérkedő jövendőmondónál — és ott van azután egy másik Diopeithes, a kiről Symmachos és Telekleides azt mondják, hogy fanatikus szónok, μακροδης ῥήτωρ. Lehet, hogy téved Aristophanes scholiastája, midőn egyből két külön személyt csinál: mert hisz az sem lehetetlen, hogy merő gúnyból nevezték el az ἐκκλησία-ban szerepelgető jövendőmondót szónoknak. Legyen bárhogy, annyi elvitathatatlan, hogy az a Diopeithes, a ki a néphatározati javaslatot az ἐκκλησία-ban benyújtotta, csak vagy egy alantas fokú, tanulatlan fanatikus, vagy pedig holmi szemforgató bérencz lehetett, a ki — netán magasabb műveltségi foka daczára is — merő haszonlesésből ily merénylet elkövetésére hagyta magát felhasználtatni.

A néphatározat — φήσιμα — melyet Diopeithes javaslata folytán az athenei ἐκκλησία elfogadott, és mint látni fogjuk, a lehető legnagyobb erőlyvel és szigorral jogerőre emelt, — e φήσιμα így hangzott: ἐσαγγελισθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας. »Jelentessenek föl (hogy vád alá helyeztessenek) mindazok, a kik nem vallják az államvallás hitezikkeljeit az isteni dolgokról vagy pedig — ἢ — a természeti tüneményekről mindenféle észszerűleg oknyomozó tanokat hirdetnek.« Curtius Ernő, Görögország fényes nevű történetírója e néphatározatot — Plutarchos Περικληθῆ-ének szövegéből — ekkép fordítja: »Er (Diopceithes) setzte den Beschluss durch, dass alle diejenigen, welche die Landesreligion verleugneten und (!) über die göttlichen (!) Dinge philosophirten, als Staatsverbrecher belangt werden sollen.« ¹⁾ Teljességgel nem bírok belenyugodni

¹⁾ Ernst Curtius: Griech. Gesch. II. p. 344.

önmagában önkéntelenül, midőn szemei Diopieithesnek e természetbuvárlat-írtó néphatárzatát megpillantják. Szeretné az ember, ha lehetne, kétségbevonni Plutarchos azon helyének hitelességét, a mely e sötét néphatárzat emlékét átszolgáltatta az utókornak. Egyfelől a Parthenon és a Propylaionok, Pheidias szobrai, Perikles szónoklatai, Sokrates bölcsesége, Sophokles fenséges drámái. — és nyomban az örök szép mind e csodáinak tőszomszédságában az athenei állampolgároknak szabadon vitakozó, szabadságedzett testülete, souveraine gyűlése, mely egy őrjöngő jövődömondónak vagy szemfórgató hérencznek a szavára, kimondja, hogy halál fia legyen az, a ki ezentúl Athenében a napot, holdat, csillagokat, a világegyetem csodáit meri vizsgálni!

Mind hasztalan, a tényálladékon, a reálphilologiai tényálladékon nem lehet többé változtatni. A merénylet megtörtént: mert nemcsak, hogy nem jutott még eszébe komoly philolognak Plutarchos illető helyének hitelességét kétségbevonni, nemcsak, hogy oly közvetlen kortanúra vezethető vissza Plutarchos illető helye, mint Perikles kortársa és életirója, thasosi Stesimbrotos, és oly kritikai történetíróra, mint a legjobb forrásokból, szintén kortanúk följegyzéseiből merítő kymeí Ephoros: de szintén megdönthetetlen hitelességű forrásokból tudjuk azt is, hogy Diopieithes néphatárzata nemcsak elfogadott, de egyúttal tényleg államjogi motívumúl is szolgált arra, hogy Athenében, ugyancsak még Perikles uralmának végső éveiben, az irtóháború a természetbuvárló bölcselők ellen, a *φωσφόροι*-ok perbefogatása, meghurczoltatása, részben elítéltetése által megkezdessék.

Nyomban Diopieithes néphatárzatának meghozatala után főbenjáró perbe fogta az athenei nép klazomenai Anaxagorast, apolloniai Diogenest és Perikles egyik tanítóját Damont; talán ekkor fogta perbe Pythokleidest is; a többiek, úgy látszik, a perbefogatás elől még jó időben elmenekültek. Perbe fogták pedig a fönne nevezett *φωσφόροι*-okat *πρὸ ἀσεβείας*, vagyis az államvallás követelte kegyelet, hogy szabatosan fejezzem ki az istenek iránti kegyelet megsértéséért.

Klazomenai Anaxagoras perbefogatására fektették, úgy látszik, a főszűlyt. Már csak azért is, mert ő az Athenében mű-

die Vorkämpfer der unbeschränkten Volksherrschaft, wie Kleon, denen es nur darum zu thun war, die Autorität des Perikles zu stürzen.«¹⁾ Curtius e szavai heves támadást idéztek föl Müller-Strübing részéről, és valljuk meg őszintén, hogy Müller-Strübingnek a dolog érdemére nézve mindenesetre igaza van. »Was gibt ihm das Recht, durch seine Darstellung dem Leser einerseits zu insinuiren, Kleon habe sich persönlich bei der Anklage betheiligt, andererseits aber den Thukydides als Ankläger zu escamotiren?« Így kiált föl Müller-Strübing, és azt lobbantja szemére Curtiusnak, hogy ez csak azért nem akarja bevallani Melesias fiának Thukydidesnek közreműködését Anaxagoras perbefogásában és elítéltetésében, mert művének korábbi folyamában már olybá igyekezett föltüntetni az oligarcha pártvezért, mint a ki már most teljesen loyális módon illeszkedett volna bele a Perikles uralmának cultusába, és fölhagyott volna egyáltalán minden további ellenzékieskedéssel.²⁾ Részemről azt merem hinni, hogy nem ily kicsinyes tekintetek vezérelték Curtius tollát e kérdésben; inkább szeretem hinni, hogy Curtius visszaborzadt ama gondolattól, hogy az athenei conservatív párt feje, a kit ő művének egész folyamában, mint az ősök erényeinek letéteményesét magasztalgat vala, ez a Melesias fia Thukydides ennyire lealázó szerepére vállalkozott volna a culturelleses dühöngésnek, és ennyire lábbal taposta volna a gondolatszabadság követelményeit. — Pedig a dolog csakugyan így áll: Melesias fiának Thukydidesnek példája is mutatja, hogy Athenében vakon ragaszkodni az ősök fölfogásához, világnézetéhez annyit tett, mint ellene szegülni a szellemi fölvilágosodásnak!

Anaxagoras perbefogatása tehát megtörtént, és bármennyire megfeszítette is Perikles minden erejét, csakhogy bensőségteljesen kegyelt tanítóját és szeretett barátját megmenthesse: ez neki nem sikerült. A per kimenetele felől nem hangzanak egybe tudósításaink.³⁾ Csak Hieronymos mondja azt, hogy Anaxagorast az athenei δίκαστήριον Perikles közben-

¹⁾ Ernst Curtius, Griech. Gesch. II., p. 344.; hsl. 6, Müller-Strübing i. h. p. 318.

²⁾ Aristoph. u. d. hist. Krit., p. 319. kv.

³⁾ L. Fragm. Philos. Graec. u. Mullach I. és Demokr. I., 4. fejj.

másunknak nézetem szerint első sorban a hellenség irodalmi, ránk szállott hagyatékának töredékszerű esekélységére vezethető vissza. Perikles fényes korából alig szállott egyéb korunkra, mint néhány történelmi kisebb-nagyobb töredék, — Herodotos és Thukydides művei később láttak szerkezetök egészében világot — továbbá apróbb költői művek, és a komikusok, meg tragikusok töredékein kívül Aischylos, Sophoklos és Euripides néhány drámája. Elvesztek azon művek is, a melyek a *περί ἀσεβείας*; perekre vonatkozólag Perikles korabeli adatokat bővebben tartalmazhattak, habár Perikles halála óta irattak is. Nem esodálkozhatunk tehát a fölött, ha sem Plutarchosnál, sem Diogenes Laertiosnál nem bukkanunk oly idézetekre, a melyek a Perikles, illetőleg a Diopeithes korabelieknél korábbi *περί ἀσεβείας* perekre vonatkoznának. Hogy azonban mindezek daczára is már Diopeithes néphatározata előtt is üldözhatték a *φουζικός*-okat Athenében *ἀσεβεία* miatt: ezt valószínűvé teszi először ama tény, hogy *περί ἀσεβείας* fogták perbe Aischylost jóval Diopeithes néphatározatának benyújtása előtt. A vád Aischylos ellen természetesen nem az volt, hogy e tragikai költő az égi testeket vizsgálgatja, hanem az, hogy oly czélzásokat tett egyik darabjában az eleusisi rejtelmekre, a melyek e mysteriumokat profanálják. Volt tehát *περί ἀσεβείας* per Athenében már Diopeithes föllépése előtt is; ez kétségtelen.

Ez nem is lehetett máskép, miután az athenei szokásjog egyik legrégebbi mozzanatát amaz úgynevezett »nem-írott-törvények» — *ἀγραφα νόμοι* — képezték, a melyeket értelmezni jogérvényesen az athenei államjog szerint illetékesek, csakis egy bizonyos előkelő pap-nemzetség tagjai, az Eumolpidák voltak. — Ez *ἀγραφα νόμοι* érvényben voltak az athenei államjogban a legrégebbi időkől fogva, és érvényben is maradtak egész Tisamenos törvényhozásáig (403 Kr. e.); mert csak ekkor hozott Athenében törvény, a mely azt rendeli, hogy »a hatóságok ezentúl csak írott törvények szerint járjanak el.« *Ἄγραφα δὲ νόμοι τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περί ἐνόεω.* Így hangzik e törvény, melyre Andokides beszédében *περί μυστηρίων* hivatkozik. ¹⁾ Ezen »nem írott törvények,« ezen *ἀγραφοί*:

¹⁾ Andocid. de myster. 85. Orat. Attic. I., 62., est. Didot.

νόμοι alapján történt az ἀσεβεία-val vádolt állampolgárok perbefogatása Athenében, a Diopeithes néphatározata előtti időkből. Az ἀρχων βασιλεύς tisztéhez tartozott az ἀσεβεία-ra szóló följelentéseket — tulajdonkép vádakokat — az Eumolpidák szent nemzetségéhez áttenni a régiebb időkből — ὁ γὰρ βασιλεύς ἐπιμαρτυροῦν τῶν ἱερῶν πραγμάτων καὶ εἰσῆγε τὰς τῆς ἀσεβείας γραφάς πρὸς τοὺς Εὐμολπίδας. Ezt mondja Demosthenes scholiastája. Schömann tájékozatlanságot vet ugyan szemére Rennannak. ¹⁾ — azért, hogy ez utóbbi a περί ἀσεβείας perekről szólva, belhozta az ἀρχων βασιλεύς-tisztét az eljárásba. Tagadhatatlan, hogy később más eljárás követtetett; de hogy Ephialtes reformja előtt (462. Kr. e.), midőn az archonok még egész régi hagyományos bírói jogkörüket gyakorolták, az ἀρχων βασιλεύς-nek az ἀσεβεία-pereknél ily szerep juthatott, miképen Demosthenes scholiastája előadja, ezen nincs okunk kételkedni. És ha az Ephialtes korszakán belül az esküdt bírák δικαστήρων-aira devalváltatott is az ἀρχων βασιλεύς hajdani jogkörének egy része, hogy az Eumolpidák, mint az ἀρχαῖοι νόμοι egyedül jogosított értelmezői mégis jelentékeny tisztet gyakoroltak a περί ἀσεβείας pereknél, ez ismét Demosthenes scholiastájából tűnik ki ²⁾ — τὸ δὲ δικάζεσθαι πρὸς Εὐμολπίδας, τρίτον εἶδος τοῦτο δικαστηρίου, ἱερὸν γένος οἱ Εὐμολπίδας, ἱεράται δὲ ἐν Ἐλευσίῃ καὶ ἐπὶ τοῦτου πολλὰς (!) ἐδικάζοντο ἀσεβείας οἱ βουλευόμενοι. Sőt kiderül ez Lysias egyik beszédéből is, még pedig közvetlen kapcsolatban Periklesnek a nevével. Perikles ama beszédében, melyet Thukydidesnél találunk följegyezve, mint a samosi háborúban elesetek fölötti gyászbeszédet, mondja, Perikles e beszédében örökre elévülhetetlen rajzát adja az athenei demokratia dicsőségének. — Ama helyütt, a hol a törvények tiszteletéről beszél, előhossa Perikles az ἀρχαῖοι νόμοι-t is, mint oly törvényeket, a melyek, habár nincsenek is írásba foglalva, mégis már pusztán létezésöknél fogva is szöveget hoznak mind azokra, a kik azokat megsértik — ὅσοι ἀρχαῖοι ὄντες αἰσχρὴν ἠμολογουμένην φέρουσι. ³⁾ Tekintve Pe-

¹⁾ I. h.

²⁾ Demost. Schol. c. Androt. 691., 28.: τῶν ὄντων τὸ δικαστήριον εἰσάγονται οἱ γραφαί.

³⁾ Thucyd. Bell. Pelop. II., 37. Lásd «Demokratie» című mű-

is, hogy hát a Diopieithes néphatározata benne gyökerezett-e már — elvi szempontból — az athenei államjogban? Igen, benne gyökerezett az, és ha szemben Anaxagorassal, Damonnal, Diogenes Apolloniattal stb. mégis szükségét látta a pártok koalíciója Diopieithest ily *ψήφισμα*-val szerepeltetni: úgy eunek egyfelől az lehetett az oka, hogy Perikles fenséges kezdeményezései folytán a szellemvilág haladása mégis annyira tért hódíthatott már az athenei állampolgárság egy részénél, hogy új intézkedésre volt szükség, miután az Eumolpidák rozsdás fegyverével nem igen boldogulhattak volna már a természet buvárló bölcselek ellen: más felől pedig, mint ellenzéki fogás is hasonlíthatatlanul hatályosabbnak ígérkezett egy vilharos *εκκλησία* sok ezernyi friss szavazatával izenni meg az irtó háborút Perikles böleselő barátainak, mint az Eumolpidák hagyományos eljárásával.

Perikles halála után tovább folyt az irtó háború a *φουκαύς*-ok ellen. Kitérnék ez Plutarchos *Νικίας*-ából, a hol egy felől azt olvassuk, hogy Anaxagoras könyvét *Περὶ φύσιος* csak lappangó, titkos olvasmányúul élvezhették némelyek s egyáltalán nem volt e könyv Athenében elterjedve, másfelől pedig azt látjuk, hogy a természetvizsgálók ellen a gyűlölet még ekkor is (dühöngött.)¹⁾ *ὥστε ὁ λόγος ἐνόηστος, ἀλλ' ἀπόρρητος ἔτι, καὶ δι' ὀλίγων καὶ μετ' εὐλαβείας τινος ἢ πιστεως βαδίζον* — és ezt közvetlenül megelőzőleg: *οὐ γὰρ ἤνεύοντο τοὺς φουκαύς καὶ μετεωρολόστους τότε καλοῦμένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηραγασμένα πάθη διατρέφοντας τὸ θεῖον.*²⁾

¹⁾ Plut. Nic. 23.

²⁾ Plut. Nic. 23. A *σοὶ* azt árulja el, hogy Plutarchos e hírét vagy saját stílusára írta át, vagy pedig nem Nikias valamelyik kortársának híradásából merítette. Ez utóbbi sejtelenben erősíthet meg bennünket Plutarchos szövegében ama fonszárnyaló kis enkomion is, a melyben kapcsolatosan a természetbuvárló böleselők üldöztetésével, Platonnak matematikai alapra fektetett csillagászati tanait részesíti. Plutarchos e szavaiból az tűnnék ki, hogy Platon oly szilárd alapra fektette a természet buvárlatát, hogy az ő föllépése után Athenében — mintegy meghajolva az értelem ellenállhatatlan követelményei előtt — a természetbuvárokat többé nem is üldözték. Ezt csak századokkal később lehetett híresztelni. Nikias esete után, mert Platon kortársai, sőt közvetlen tanítványai is az ellenkezőről lehettek meggyőződve. Hisz *περὶ ἀσβείας* fog-

Nem is lehet meg beünöket, ha ez időtájban, midőn még a legelőkelőbb dűsgazdag athenei hadvezér Nikias is megrémül egy holdfogyatkozástól, a szegényebb sorsú atheneiek nagy tömegében, az athenei viszonyok folytán, e szellemi műveltség nélküli, mert magán-tandíjképtelen tömegben oly termékeny talajra találtak a népbütítés hagyományos ügynökeinek izgatóisai. A $\phi\lambda\zeta\sigma\mu\alpha$ az athenei államjog szerint csak egy évre volt érvényes: de nagyon is tévednének azok, kik azt hiúnnák, hogy miután nincsen semmi nyoma Diopéithes $\phi\lambda\zeta\sigma\mu\alpha$ -ja folytonos megújíttatásának, meg kellett szünnie Athenében a 430-diki év lepergése után a természetbuvárló böleselők elvi üldöztetésének.

Bizony nem szüntek meg a $\pi\sigma\phi\iota$ $\acute{\alpha}\sigma\tau\epsilon\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}\zeta$ -féle perek ez irányban azontúl sem. Adataink 430-tól egész Aristoteles perbefogásáig, sőt azt mondhatni sunioni Sophokles törvényének meghozataláig (318. Kr. e.) vajmi töredékesek ugyan: ámde, hogy eme hosszú időköz folyamában nem csak Andokides ellen, és nem csak a Kinesias-féle athenei irodalmi gaminek ellen indítottak $\acute{\alpha}\sigma\tau\epsilon\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}$ pereket az államvallásnak holmi pajkos kigúnnyolásáért, hanem komoly böleselők ellen is, csak azért, mert ezek élni mertek a vélt gondolat-szabadsággal a fölvilágosodás érdekében: ezt megérthetjük, mihelyt tudomásul vesszük Demokritosnak, Protagorasnak, Prodikosnak, Archelaosnak eseteit, hogy a Sokrates ellen fölhozott egyik vádpontot és Kritias rendeletét, vagy ha úgy tetszik, törvényét a (szónokok és) szónoklattan-tanítók ellen ne is említsem.

Demokritos, ki negyven évvel vala fiatalabb Anaxagorasnál, Demetriós Magnes tanúságtétele szerint több évet töltött ugyan Athenében, és annyira visszahúzódba élt ott Sokrates kortársai között, hogy őt senki nem ismerte — $\eta\lambda\theta\omicron\nu\gamma$ $\gamma\acute{\alpha}\rho$, $\zeta\eta\sigma\iota\nu$, $\epsilon\iota\zeta$ $\text{A}\theta\eta\nu\alpha\zeta$, $\kappa\alpha\iota$ $\omicron\upsilon\tau\iota\zeta$ $\mu\epsilon$ $\epsilon\gamma\nu\omicron\kappa\epsilon\upsilon$.¹⁾ Hogy pedig ezt nem merő szerénykedésből tette — $\theta\acute{\omega}\zeta\eta\zeta$ $\kappa\alpha\tau\alpha\sigma\phi\omicron\nu\omicron\nu$ — hanem minden valószínűség szerint csak is azért, mert félt a nyilvánosság terére lépni, nehogy őt is utolérje valamely $\pi\sigma\phi\iota$ $\acute{\alpha}\sigma\tau\epsilon\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}\zeta$ per: ezt elárúlják — kapcsolatba hozva Plutarchos fönnidéták perbe még Aristotelest és Theophrastost is, ez utóbbit a sunioni Sophokles törvénye alapján. (L. alább a szövegben.)

¹⁾ Diog. Laert. IX. 36.

zett kifejezéseivel Anaxagorasnak csak rejtekben olvasgatott és bizalmasan továbbított könyvéről — Valerius Maximus szavai: »Athenis autem compluribus, inquit, annis moratus omnia temporum momenta ad percipiendam et exercendam doctrinam conferens ignotus illi urbi vixit, quod ipse in quodam volumine testatur.«¹⁾ Tehát Demokritos lakott, tanulmányozott, sőt tanított is Athenében, de csak bizalmas körben, úgy szólván, titkon. Vajjon mi készíthette e nagy gondolkodót ily alakoskodásra? Meg lehetünk győződve, nem alakoskodás volt ez tőle, hanem óvatosság. Anaxagoras, Damon, Pythokleides és Diogenes Apolloniates perének emlékezete inthette őt ez óvatosságra — a hol Plutarchos szavai szerint, még az ötödik század végével is annyira gyűlölte a nép a *μεισερολογίαν*-t — ama böleseleket, a kik a természeti tüneményeket buvárolgatták.

Valószínűleg ez időbe esik Protagoras üldöztetése is. Plutarchos *Nszia*-ában ugyan kapcsolatba hozatik Protagoras üldöztetése és elmenekülése Anaxagoras bebörtönöztetésével, sőt Plutarchos még előbb említi a sorrendben, mint Anaxagorast. Nem lehetetlen, hogy már ekkor érezte Protagoras az athenei állapotok súlyát, és elmenekült Athenéből bizonyos időre, hogy Diopieithes *ψήφισμα*-jának következményeit ne kelljen elviselnie. Hogy Protagoras egy időben még a csillagok tanulmányozásával is foglalkozott, ezt följegyezve találjuk nem egy későbbi forrásban: ez azonban még nem elég alap arra, hogy határozottan állíthassuk, hogy Plutarchos szavai akkép értelmezendők, hogy ez a nevezetes abderai sophista már a Diopieithes néphatározatának alkalmából is kénytelen volt elmenekülni Athenéből. — Igaz, Perikles henső böleselei körének ő is bizalmas tagja volt, és így a gyanú, hogy ő is részes az Anaxagorasék tanaiban, őt is meglehetősen kiméletlenséggel terhelhette. Mindez azonban merő sejtelen. De bevégzett tény, hogy Protagorast később csakugyan perbe fogták *ἀσεβεία* miatt, és halálra is ítélték, az ő műveit pedig néphatározat folytán a bakó által elégettették. Aristoteles szerint Euathlos emelte ellene a vádat. Hogy azért-e, mert mint egyéb

¹⁾ Valer. Max., VIII., c. 7, ex. extr. 4. Hsl. 5. Diog. Laert. IX., 36.

forrásaink mondják, egyik művét azzal kezdte, hogy »nem tudja, hogy léteznek-e istenek, valamint azt sem tudja, hogy nem léteznek, miután a kérdés, mint kutatás tárgya, már magában homályos és az emberi élet e kérdés megfejtésére nagyon is rövid« — Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔγω εἰδέναι, οὐδ' ὧς εἰσὶν, οὐδ' ὧς οὐκ εἰσὶν, πολλὰ γὰρ τὰ κοινώοντα εἰδέναι, ἧ τε ἀδηλόγητος καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. ¹⁾ Hogy ezért vádolta-e be őt Euathlos, ezt Aristotelesnek Diogenes Laertios által idézett szavaiból ki nem érthetui. Euathlos különben Protagorasnak egyik tanítványa volt, és Cramer Anecdótái szerint ²⁾ előadásai folytán, azok folytán, t. i. a miket Protagoras előadásai alatt tanító-mesterétől hallott, tette a följelentést, illetve emelte a vádat Protagoras ellen. Diogenes Laertios Pythodorost a Négyszázas autokrator-testület egyik tagját nevezi meg mint vádlót: ³⁾ de Aristoteles hiradása mindenestre több hitelt érdemel. És ha csakugyan azok miatt vádolták őt be, a miket előadásában mondott, akkor csakugyan nem lehetetlen, hogy nem csupán azért ítelték el őt, mert az egyik művét a fönt idézett szavakkal vezette be, hanem oly tantételért is, a mely rokonságban állhatott a ρουζιζάς-ok tanaival. Jobban el van egyébként terjedve az epigonok irodalmában a másik versio. ⁴⁾ Különösen sietnek értékesíteni e versiót a már keresztény görög írók: Eusebios, Kyrillos, Joannes Chrysostomos, Epiphanius, ⁵⁾ a mi mint buzgalom az atheismus hirdetői ellenében ama kora századokban épp annyira kegyeleltre méltó szímben tűnik föl, mint a mennyire tekintélyes kútfők fölhasználásában gyökerezik. Hisz nem csak Suidas mondja, hogy τῶ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη, διότι λόγον ποτὲ εἶπεν οὕτως ἀρξάμενος. Περὶ θεῶν οὐκ ἔγω εἰδέναι κ. τ. λ. —

¹⁾ Diog. Laert. IX., 51. Hsl. 5. Blass, Gesch. d. a. Bereds. — Mullach, Frgm. Graec. II., 130. kvv.

²⁾ Cramer Anecdot. I., p. 174. εἶτα Πρωταγόραν. Εὐαθλίῳ τοῦς τῶν μαθητῶν συζητησάντος αὐτῶν.

³⁾ Diog. Laert. IX., 54. : κατηγόρησε δὲ αὐτοῦ Πυθόδορος Πολυζήλων, εἰς τῶν τετρακοσίων. Ἀριστοτέλης δὲ Εὐαθλίῳ φησι. — Hsl. 5. Blass i. h.

⁴⁾ Mullach azt hiszi, hogy eskakis a fönnidézett könyv bekezdése miatt íteltetett el. (Frgm. Philos. Graec. II., LXXI. és 130—1.)

⁵⁾ I. Fragn. Philos. Graec. II. i. h.

de már jóval előbb Cicero ¹⁾ és Minucius Felix ²⁾ is hasonló értelemben nyilatkoztak.

Van azonban az éremnek másik oldala is. Föltéve, hogy Protagorast nem *μετεωρολογιστία*-ért, hanem azért ítelték halálra, mert azt mondotta, hogy nem tudja: vajjon léteznek-e istenek, sem azt, hogy nem léteznek, még ezt föltéve is: vajjon érdekében állott-e a fölvilágosodás ügyének, hogy Athenében ily kegyetlen fanatizmussal zárják el a tért, akár egy tisztább vallás, pl. a monotheismus elől is? A gondolatszabadságot semmi esetre sem constatálta az az athenei *ἐκκλησία*, mely Protagorast halálra ítéli és könyveit ünnepélyesen a bakó által megégetteti vala. Pedig, hogy ez megtörtént, ezt egy sereg későbbi szerző mellett oly kritikai alapossággal fürkésző író is mondja, mint Sextos Empeirikos: *θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένων τῶν Ἀθηναίων διαρῶν καὶ κατὰ θάλατταν πταίσας ἀπέθανε.* ³⁾ és nemcsak Eusebios mondja, hogy *τούτου Ἀθηναῖοι τὰς βιβλους ἐψηφίσαντο καῶσαι* ⁴⁾ és ismét *Ἀθηναῖοι πρὸς τὴν Ζημιώσαντας τὰς βιβλους αὐτοῦ δημοσίᾳ ἐν μέσῃ τῆ ἀγορᾷ κατέκαυσαν* ⁵⁾ nemesak Suidas mondja, hogy *τοῦ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη* ⁶⁾ — hanem Cicero is, ⁷⁾ hogy *Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in concione combusti, és Minucius Felix is, hogy expulerint suis finibus et in concione eius scripta deusserint.* ⁸⁾

Protagoras tehát halálra íteltetett és megégettettek művei. összes művei; tehát a természetről írottak és azon politikai műve

¹⁾ De Natura Deorum I. 23.

²⁾ Octav. c. VIII.

³⁾ Advers. Mathem. IX. 56.

⁴⁾ Chronic. Olymp. 84.

⁵⁾ Praepar. Evang. XIV., 79. — Philostratos (pag. 45 ed Kayser) nem mondja, hogy nem íteltetett el Protagoras, hanem így mondja, hogy: *ὡς μὲν πινος, κρηθεις, ὡς δὲ ἐνίοις δοκεῖ ψήφου ἐπινοηθείσης: μὴ κρηθίντω.* Arra, hogy halálra íteltetését kétségbevonjuk, egyáltalán nincs ok. Hogy Platon sem »Sokrates apologiá«-jában, sem egyebütt nem szól nyíltabban, ennek oka ama tartózkodás is lehetett, a melyről l. alább.

⁶⁾ Suidas v. *Πρωταγόρας*.

⁷⁾ Nat. Deor. i. h.

⁸⁾ Octav. i. h.

is, a melyből Aristoxenos tanúságtétele szerint maga Platon is sokat merített. ¹⁾

Mikor történt ez?

Míntogy a Pythodoros neve előfordúl a Négyszázás autokrator államtestület tagjainak nevei közt, tehát ebből némelek azt következtetik, hogy ez csakis 411-ben a Négyszázás uralom alatt történhetett. Már a »Demokratie« című művem első kötetében is kifejtettem, hogy ez igazolhatatlan állítás; Aristoteles szerint nem is Pythodoros volt a vádló, hanem Euathlos; most hozzá teszem, hogy kűtfőink erre éppen nem engednek már magokban véve sem következtetni: mert Sextos Empirikos oly kifejezést használ, a melyből az derül ki, hogy az atheneiek *ῥήσιζα*, néphatározat folytán ítéltek halálra Protagorast és *ῥήσιζα*, néphatározat folytán ógettették meg az ő könyveit. A Négyszázak uralma alatt azonban néphatározatról szó sem lehetett, mert hisz tudjuk Thukydidésből, hogy a Négyszázak nem hívták egybe egyetlen egyszer sem az *ἔκκλησιαν*. Cicero szintén conciót emleget, valamint Minucius Felix is. Bizonyára nem így fejezték volna ki magokat, kivált Minucius Felix, ha azon forrásokban, a melyekből merítették értesülésöket, nem lett volna *ἔκκλησιαν*-ról szó. Protagoras eliteltetése, összes műveinek, tehát természetbölcséleti és politikai műveinek elégettetése nem a Négyszázás uralmat terheli, hanem szintén csak a tömeguralmat. Vagy a sikeliái hadjárat szerencsétlen kimenetele és a Négyszázás uralom közti időközben történhetett perbefogatása és eliteltetése, vagy pedig mindjárt a Négyszázás uralom megdőltével, a Theramenes demokratiájában.

Prodikost Keosból ismerjük, mint sokoldalú sophistát. Hogy foglalkozott politikával, ezt nem csak Aristophanesből értjük meg, de azokból is, a miket már egy tüzetes értekezésemben a görögök politikai irodalmáról bemutatni szerencsém volt; és Prodikos foglalkozott a természeti tüneményekkel is ²⁾ vagy legalább is belevonta ez utóbbiakat az ő erkölcs-bölcséleti fejtegetéseibe oly módon, hogy az államvallás sérelmét vélte

¹⁾ Hsl. 5. További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez cz. értekezésemmel.

²⁾ Sext. Empir. Adv. Mathem. IX., 18., p., 552 és IX., 52., p. 561.

azok közé ne sorozzuk, a kik az athenei tömeguralom gondolat-szabadságot nem ismerő vakbuzgalma folytán halált szenvedtek.

Tömeguralmat említék ismét; mert sem a Négyszázas uralom alatt, sem a Harmincz zsarnok alatt nem történhetett perbefogatása és halála. Ekkor Prodikos már nem volt életben. Kivégeztetése tehát mindenestre a tömeguralom idejébe esik, valószínűleg a Diopethes néphatározatának meghozatalát követő évtizedekbe.¹⁾

Archelaos volt az utolsó ion bölcselő Athenében — ἐληξεν ἐν αὐτῷ ἡ προσωρή φιλοσοφία — mondja Diogenes Laertios²⁾ — és hozzá teszi elég kritikátlanul, Σοκράτους τὴν ἡθικὴν ἐσαγαγόντος. Mintha nem irt volna Archelaos után, sőt Sokrates halála után is Platon a világegyetemről Athenében és többé-kevésbé nyomban utána Aristoteles és a peripatetikusok egész csapata! Hanem annyi tény, hogy Archelaosnak, a προσωρός-nak Athenében a Diopethes-féle néphatározat folytán el kellett ökökre némiúnia, sőt, hogy életét megmenthesse, menekülnie kellett neki is azok dühe elől, a kik felől Plutarchos oly jellemzőleg mondja, hogy »gyűlölték a meteoroleschákat.« Ezek, a természetbuvár-gyűlölők pedig többséggel rendelkeztek ekkor még az athenei ἐξελξία-ban: csak az kellett, hogy holmi Diopetheshöz hasonló egyén a tanulatlan tömeg figyelmét a προσωρός-okra, πετρωολέτρω-ra főlhívja és azonnal ismétlődtek mindazon izgalmas jelenetek, a melyeket Anaxagoras perbefogatása előkészítésének alkalmából tapasztaltunk. Archelaos Anaxagoras tanítványa volt, másfelől Sokratesnek ifjúságában vagy akár kevésbé előrehaladott korában egyideig tanítómestere. Zeller kétségbevonja ugyan³⁾ ennek lehetőségét: ámde Zeller érvei legkevésbé sem győzhetnek meg az ellenkezőről. Hisz azért, mert Sokratesnek más fogalma volt a jogról, s az erkölcsi igazságról, mint a miő elméletet a jog és az erkölcsi igazság, meg a törvények és erkölcsök keletkezéséről Diogenes Laertios Archelaosnak

¹⁾ Hls. ö. Welcker: »Prodiens, der Vorgänger des Sokrates,« a »Rhein. Museum« I., 1., 4. és Cougny de Prodicio Coo, Socratis magistro, dissertatio. Par. 1858.

²⁾ Diog. Laert. II., 16.

³⁾ L. Sallustius államformái ezimű értekezésemet, 1884.

rok, úgy ezek — hacsak titkos, magántermészetű ellenszenv vagy bosszúvágy nem vezette őket, — bizonyára az ő fölmentésére szavaztak volt. Kipótolhatatlan veszteség úgy az alkotmány-, mint a műveltség-történelemre nézve, hogy nem szállott korunkra a phaleroni Demetrios Σωκράτους ἀπολογία-ja: ha előttünk feküdnék, kétségen kívül több oldalú értesüléssel, és kevésbbé leplezett tényálladékkal ismerkedhetnénk meg ezen végzetterhes pörből, mint ez különben a ránk szállott irodalmi hagyaték folytán most történhetik.

Ama vádpontok, a melyeket Platon, Xenophon és mások fölhoznak, részben szerfölött kicsinyesek egy modern gondolkodó szemében; meglehetősen voltak azok a babszemmel kisorsolt athenei esküdtek együzmelyikére nézve. Oly alantas műveltségi fokon álló atheneiek, a kiknek tömeges tetszésére számít vala Aristophanes, midőn a »Felhők«-ben a természetbuvárló böleselőkre uszítja vala a tömeg bösz szenvedélyeit:

θίωκε, βάλει, παίει πολλῶν ὄνειρα
 μάλιστα δ' εἰδώς, τὸς θεῶς ὧς ἡδικοῦν *) —

az ily alantas fokon álló atheneiek elégséges vádnak tarthatók Sokrates elítéltetésére még azon gyermekes pletykát is, hogy Sokrates Homerosnak azon sorát szereté szavalgatni, a melyben bottal veri, hogy rendre szoktassa a közembert a fejedelem. És ha nem is láthatunk már bele manap a Sokrates elítéltetésére szavazott athenei esküdtek lelkének mélyébe, annyit mégis megérthetünk, hogy sem azon vádpontra, hogy Sokrates »mindent kutat, a mi az égben és a föld alatt« van, nem mondotta ki egy athenei esküdt sem, hogy hát szabadon kutathatja az ember mind az ég tüneményeit, mind pedig a földalatti dolgokat Athenében, sem pedig azon vádpontra, hogy Sokrates éles bírálat alá veszi az athenei állami közegeknek babszemmel sorsoltatását, nem emelkedett hang, a mely erre azt felelte volna, hogy hát szabad Athenében az államintézményeket bármily tárgyilagossággal bírálat alá venni, hogy azután czélszerűbb államintézmények elérhetővé végezt

*) Aristoph. Nub. 1569—10.

ugyan egy kissé a természetbuvárló bölcsesek üldöztetése, de korántsem szűnik meg az még egészen. Nehéz nyomás súlyosodott az atheni tömeguralom intézményeinél és szelleménél fogva még Platon tanítói és írói működésére is. Ugyanazon tömeg, a mely Audokidest, Kinesiaszt $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\nu\tau\acute{\iota}\sigma\tau\acute{\iota}\alpha\varsigma$ perbefogatja vala holmi pajkos kifakadásokért, vagy a mysteriumok szent titkainak kigúnyolásáért, ugyanezen tömeg lelki szegénysége, tanulatlansága volt annak akadálya is, hogy Platon Athenében a maga tanaival nyiltabban, ünnepélyesebben fölléphessen, és műveiben a világ-egyetemről kevésbé leplezgetve, minden homályosdi körülírás nélkül szólhasson. Platonnak nem jutott még hely Athen fenséges középületeinek bensejében; a bejárat előtt, a külső oszlopcsarnokokban kellett neki is még megvonulnia a maga hallgatóival, mielőtt az Akademosék kertjében és házában biztosságban érezhető magát az ő tanítómeisteri tisztében. Szint így, ily okok folytán jutott osztályrészül Aristotelesnek is a $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \tau\alpha\tau\omicron\varsigma$ és egyéb bölcselek iskoláinak többé-kevésbé hasonló külső vagy magán-helyiség. Már Matter figyelemzetett e körülményre, és ennek folytán alkalmat remélek találhatni még e kérdésnek tüzetesebb kifejtésére. Aristoteles sem kerülhette el a $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\nu\tau\acute{\iota}\sigma\tau\acute{\iota}\alpha\varsigma$ pert. Azt hiszik, hogy az athenusi Hermeiasra írt költeménye, illetőleg ennek paiani czime miatt fogták perbe, és ugyan annyival inkább, minthogy azzal is gyanúsították, hogy, mint Nagy Sándor hajdani nevelője, kezére dolgozott a makedonoknak. Én azonban azt hiszem, hogy összes természetbuvári működése sokkal ismeretesebb és államvallás-ellenesebb volt, semhogy a makedon uralom alól fölszabadult tömeguralom ezt egy könnyen megbirta volna neki bocsátani. Elmenekült tehát a per elől (322?) és soha nem tért többé vissza Athenébe. Jobban ismerjük azon üldöztetéseket, a melyeknek Athenében a bölcselek a Polysperchon segítségével Antipatros uralma alól fölszabadult tömeg részéről voltak ismét kitéve. Azon törvény meghozatalát értem, a melyet Sunionbeli Sophokles, Amikleides fia hozott javaslatba; a mely elfogadtatván, s törvényerőre emeltetvén, Aristoteles nagyérdemű utóda, Eresosbeli Theophrastos és vele a bölcsesek egésze serege volt kénytelen elmenekülni Athenéből. A »Demokratie« című művem első kötetében kimutattam, hogy ez a

Sophokles-féle törvény megalkotása semmi esetre sem eshetik phaleroni Demetrios epistasiájának éveibe (317—307. Kr. e.) hanem minden valószínűség szerint a Polysperchon pártfogása alatt helyreállított tömeguralom idejébe vagyis 318-ba esik. Demochares, Demosthenes tulajdon u. i. okaöcsese, volt a nép-párt részéről e culturelles merényletben a mozgató; sunioni Sophokles az ő támogatásával vitte keresztül az ő bölcsész-irtó törvényét; sunioni Sophokles törvénye így hangzik: A bölcselők közül senki sem alapíthat, tarthat fönn iskolát, ha csak neki tanács és nép ezt meg nem engedi, ha pedig nem, halál legyen a büntetése. *Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλειῶδου νόμον εἰσενεγκόντος μηδὲνα τῶν φιλοσόφων σχολῆς ἀφηγεῖσθαι, ἂν μὴ τῆ βουλῆ καὶ τῆ δῆμου ὁμολογῆ, εἰ δὲ μὴ, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν.*¹⁾ Nem magában álló tudósítás ez: Polluxnál is nyoma van e törvénynek, meg Athenaiosnál is. Pollux²⁾ így szól: ἐν ᾧ τινὰ κατὰ αὐτῶν προσιπῶν ἐπήγαγε μὴ ἐξεῖναι μηδενὶ τῶν σοφιστῶν διατριβὴν κατασκευάσασθαι. Tehát Pollux föltétlen eltiltását constatálja minden sophista-iskolának. Ne vezessen egyébiránt bennünket félre a *σοφιστῶν* kifejezés. Akár az athenei törvényhozás műnyelvét használja Pollux, akár a saját egyéni nyelvezetét a főnközölt szavakban: a *σοφιστῶν* kifejezés semmi esetre sem áll ellentétben itt a Diogenes Laertios által használt *φιλοσόφων* kifejezéssel; hisz sophistának neveztek még a későbbi görög írók is itt-ott azokat, a kiket mi, mint valódi komoly bölcselőket ismerünk. — Athenaios³⁾ szavaiból meg azt érthetők, hogy sunioni Sophokles nem törvényt alkottatott, hanem csak egy évre szóló néphatározatot, — *φήρισμα*-t fogadtatott el az athenei *ἐκκλησία*-val: καὶ Σοφοκλῆς δὲ τις φηρίσματι ἐξήλασε πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς, καθ' οὗ λόγον ἐγράφη Φίλων, ὁ Ἀριστοτέλους γυώργμος, ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Σοφοκλέους Δημοχάρους πεποιηκότος, τοῦ Δημοσθένους ἀνεψίου. Ez sem lehetetlen: meg lehet ugyanis, hogy sunioni Sophokles előbb néphatározatot fogadtatott el, a czélből, hogy Attika területéről az összes bölcselők kiüzettsenek, és azután tán ugyancsak ezen népha-

¹⁾ Diog. Laert. V., 38.

²⁾ Poll. IX., 42.

³⁾ Athen. Deimos. XIII., p. 619 F.

társzat utasítása folytán alkottatott törvény azon megszorítás-
sal, a mint azt Diogenes Laertios előadja. Mert hogy törvény
is alkottatott a bölcselek ellen, ez nem csak Diogenes Laer-
tiosból tűnik ki, de kitűnik Alexis komikus költő soraiból is,
a midőn szinpadra hozván a kikergetett bölcseleket, így kiál-
tat föl a karral, Ἰππεύς ezimű vígjátékában:

τοῦτ' ἔστιν Ἀκαδημία, τοῦτο Ξενοκράτης,
πολλ' ἄγαθα δοῦεν οἱ θεοὶ Δημητρίῳ
καὶ τοῖς νομοθέταις, ὅτις τοὺς τὰς τῶν λόγων,
ὡς φασὶ, θανάμεις παραδιδόντας τοῖς νέοις
ἐς κόρακας ἐθήσειν φασὶν ἐκ τῆς Ἀττικῆς. ¹⁾

»Ilyen az Akadémia, ilyen Xenokrates!«

»Bőven áldják meg az istenek Demetriost és a nomothetá-
kat, azért, hogy kiűzték Attikából és a manóba kergették
ezeket a világ-csalókat, a kik azt kürtölgették, hogy nagyra
képesek növelni a beszéd hatalmát az ifjúságban!«

Alexis tehát nomothetákról beszél, úgy de a nomothetáknak mi közük lett volna a pusztá ψήφισμα-hoz, néphatározat-
hoz? Nomotheták az athenei államban esakis akkor és az által
folytak be az államhatalom gyakorlásába, ha törvény alkotásá-
ról volt szó. Mert hisz ők, a nomotheták voltak Athenében a
tulajdonképi törvényhozók. Részemről, mondom, csakis ak-
kép vélem Diogenes L. és Athenaios szavainak összeütközését
elgázíthatni, ha belenyugsunk azon fölvételbe, hogy sunioni
Sophokles először néphatározati javaslatot adott be, a mely
ψήφισμα-vá emeltetvén, egyúttal elrendeltetett, hogy a nomo-
theták által ez irányban törvény alkottassék. De tanulunk mi
egyebet is Alexis vígjátékának idézett töredékéből. Megtudjuk
belőle először is azt, hogy e rendszabály nem csupán egyes
bölcseleket, de valamennyi Athenében tartózkodó bölcselet
sujtotta, még pedig oly kiméletlenül, hogy elmenekültek Athe-
néből valamennyien, még azok is, a kiknek különben talán
megengedte volna az athenei tanács és nép, hogy ott marad-
hassanak és előadásait folytathassák. Úgy vagyon, Sophokles

¹⁾ Athen. Deipnos. XIII. p. 670. E. Hsl. ö. Fragm. Comic. Graec.
ed. Bothe-Meineke és »Demokratie« I. 724. k. w.

törvénye folytán, vagyis tán helyesebben, e törvénynek meghozatala miatt, elmenekültek Athenéből nem csak a peripatetikuskok, élükön magával Theophrastossal, a ki ellen Phokion bevádolója Agnonides pert is indított *περί ἀσεβείας*, hanem Platon iskolájának, az Akadémiának bölcselei is, köztök maga Xenokrates. Hogy Agnonides csakugyan perbe fogatta Theophrastost *περί ἀσεβείας*, és hogy ennek, vagy már magának a sophoklesi törvénynek következtében csakugyan valamennyi bölcselel oda hagyta Attikát, ezt megerősíti Diogenes Laertios: ¹⁾ Ἄγνωνίδης τοιμήσας ἀσέβειας αὐτὸν γράψασθαι, μικροῦ καὶ προσώφλεν, — τοιοῦτος δὲ ὢν, ὅμως ἀπεδήμησε πρὸς ἄλιγον καὶ οὗτος, καὶ πάντες οἱ λοιποὶ φιλόσοφοι. — Másfelől azt értjük meg Alexis vigjátékának töredékéből, hogy Demetriusnak a bölcselek ellen hozott rendszabályokban jelentékeny része volt. Eddigelé azt hitték, hogy e Demetrios nem lehetett más, mint phaleroni Demetrios, a ki mint a Kassandros helytartója 317-től 307-ig állott élén, egyúttal választott epistatesi minőségben, az athenei államnak. Clinton ²⁾ és Meineke ³⁾ ez értelemben sunioni Sophokles törvényeek megalkotását 316-ra helyezik Kr. e. Miután pedig ez a törvény egy év mulva már visszavonatot és sunioni Sophoklest öt talentumnyi pénzbírságra ítélték, sőt Theophrastost és az összes többi bölcseleket is néphatározat által visszahívták — ἀλλὰ αὖθις ἐπανήλθον εἰς νέεωτα, Φιλίωνος τὸν Σοφοκλέα γραφαμένου παρανόμων ἔσε καὶ τὸν νόμον μὲν ἀνορεῖν ἐποίησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ Σοφοκλέα πέντε ταλάντοις ἐζημίωσαν καθοδὸν τε τοῖς φιλοσόφοις ἐψηφίσαντο, ἵνα καὶ Θεόφραστος κατέλθῃ, καὶ ἐν ἡμέραις ἦ.⁴⁾ — tehát Clinton és Meineke követői azt állítják, hogy a bölcselek elleni törvény visszahúzása 315-ben történt. Teljesen alaptalan az ily fölvetel. Demetrios Phalereus tiz évi helytartóskodása alatt, 317-től 307-ig teljes mérvben ura volt az athenei államéletnek, a Munchiába elhelyezett makedon helyörség fedezete alatt, és így az athenei nép a bölcselek ellen ily embertelen törvényt

¹⁾ Diog. Laert. V., 38. H. I. 5. «Demokratie» I., i. h.

²⁾ Clinton, Fasti Hellenici ad. a. 316.

³⁾ Hist. Crit. Com. Gr. p. 394.

⁴⁾ Diogenes Laertios, V., 38. H. I. 5. Athen. Deipnos. i. h. Euseb. i. h.

tettre kerül a dolog, akkor ők úgy viselik magokat, mint oly emberek, a kiknek nincs helyén az eszök:

Ὅμοι· φιλοσοφεῖς· ἀλλὰ τοῦς
 γε φιλοσόφους·
 ἐν τοῖς λόγοις φρονούντας·
 εὐρίσκω μόνον,
 ἐν τοῖσι δ' ἔργοις· ὄντας ἀνόητους ὄρω.

Nevetségessé teszik ugyancsak az új vigjátékban a böleselőket Theognetos is, meg Baton.¹⁾ A ki a magasabb szellemi munkát, a természetbuvárlatot még vigjátékban is dicsejti, az csak Menandros, meg Philemon.²⁾

A bölcsészeket újra perbe fogják, s népbiróságilag elítélik Athenében, midőn Olympiodoros fölszabadítja a várost a makedon főnhatóság alól. Stilpon böleselőt nemcsak a színpadon gúnyolja ki Dipilos,³⁾ perbe fogják őt is περί ἀπειθείας — nemcsak a Pallasra mondott élceze — θεῶς δὲ εἶναι τοῦς ἀρχέοντας — miatt, de egyáltalán az ő nagyon is szabadröptű eristikájáért és száműzetésre ítélik — ἐκκώφεθη δὲ ὑπὸ Διπίλου τοῦ κομικοῦ ἐν ῥάματι· Γάμου.

Σπύλιονος· ἐστὶ· βόσκηθ' ὁ Χαρίωνος λόγος καὶ μέντοι τοῦς Ἀρεοπαγίταις εὐθείως· αὐτὸν κελύσαι τῆς πόλεως· ἐξελθεῖν. Diogenes Laertios szerint az Areopagiták rendeletére rögtön el kellett hagynia a várost (a miért élezelődni mert az athenei államvallás szertartásai fölött). Maga Diogenes Laertios e helyének a nyelvezete már elárulja, hogy itt nem correct tudósítással állunk szemben; hisz nem egyes areiopagiták rendelkeztek rendőrbiróilag hanem az Areiospagosoni tanács testülete.⁴⁾ A legjellemzőbb cultarpolitikai ténye a fölszabadult atheni tömeguralomnak egyébiránt az volt, hogy a midőn Olympiodoros győzelmes csapatai az újjongó városba bevonul-

¹⁾ Theognet. ap. Athen. III., p. 104. B. (ἐν Φόρμῳ τῆ Φιλοσοφίᾳ — Athen., p. 103 C.)

²⁾ L. Demokratie I., i. h.

³⁾ L. Demokratie I., i. h.

⁴⁾ Diog. Laert. II., 120.; Diog. Laert. II., 116.; Hesych. Frgm. 26. (Frqm. Histor. Graec. IV., p. 175. Müll.).

tak, azonnal neki rontottak Epikuros kertjének, s azt az épületekkel együtt ugyancsak megrongálták.

Körülbelül ebbe az időbe eshetett, midőn samosi Aristarchos fennen hirdette azon tant, a melynél magaszosabb csillagászati elméletet nem ismer évezredek történelme, — azon tant tudniillik, hogy a föld nemcsak saját tengelye körül forog, de forog a nap körül is, és a nap egyike az álló csillagoknak — μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα διουμένην.¹⁾ Vagy, mint Archimedes a maga Ψαμμίτης-ében mondja: ὑποτίθεται γὰρ τὰ μὲν ἀπλανῆ τῶν ἀστρῶν, καὶ τὸν ἄλιον μένειν ἀκίνητον, τὴν δὲ γῆν περιφέρεισθαι περὶ τὸν ἄλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν, ἧς ἐστὶν ἐν μέσῳ τῷ θρόμῳ κείμενος, τὰν δὲ τῶν ἀπλανῶν ἀστρῶν σφαῖραν περὶ τὸ αὐτὸ κέντρον τῷ ἄλιῳ κειμένην, τῷ μεγεθὶ τακταύταν εἶμεν, ὥστε τὸν κύκλον, καθ' ὃν τὰν γῆν ὑποτίθεται περιφέρεισθαι, τοιαύταν εἶχειν ἀναλογίαν πρὸς τὸν τῶν ἀπλανῶν ἀπόστασιν, ὅταν εἶχει τὸ κέντρον τὰς σφαῖρας πρὸς τὸν ἐπιπέδον.²⁾ Pseudoplutarchos³⁾ és Stobaios⁴⁾ is fölemlítik, hogy Aristarchos a földnek a nap körüli mozgását tanította; ez utóbbi nyanyis ezt mondja: Ἀριστάρχος τὸν ἥλιον ἰσχυρῶς μετὰ τῶν ἀπλανῶν, τὴν δὲ γῆν κινεῖ περὶ τὸν ἡλιακὸν κύκλον.

Plutarchos szerint assosi Kleantes indíttatva érezte magát fölhívni a helleneket, hogy fogják perbe e tana folytán samosi Aristarchost περὶ ἀσεβείας. Mert hát e tana által, mikép magát kifejezte, meg merté mozgatni a világegyetem központi nagy ἐστία-ját, már t. i. a földet: ὡσπερ Ἀριστάρχων ᾧετο θεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προκαλεῖσθαι τοῦς Ἑλληνας, ὡς κινῶντα τοῦ κόσμου τὴν ἐστίαν. Plutarchos ez iratában a legjobb forrásokból szokott meríteni, és ámbár más oldalról nem látjuk e híradását tüzetesebben kifejtve: még sincs jo-

¹⁾ Plut., de facie lunae c. 6.

²⁾ Archimedes, de larenae numero.

³⁾ Placit. Philos. II., 24.; hsl. 6. Plut. Platonie. Quaest.

⁴⁾ Eclog. phys. p. 534. — Aristarchos érdemei a tudomány körül még ma sincsenek kellő reálphilológiai éllel méltányolva; pedig a hellen polgárosság kérdésén kívül még egyéb nagy fontosságú kérdések is bensőleg függnek össze az ő halhatatlan érdemeivel. L. »Demokratie« című művem I. köt., 364. és jegyz. Hsl. 6. Schiaparelli és Gruppe »Die kosmischen Systeme der Griechen.« X. f.

tette. A gondolatszabadságot a szó teljes és egyúttal — hogy úgy mondjam nemesebb értelmében — a római köztársaság alkotmánypolitikája sem ismerte.

Nem is lehetett ez másképp még ama régiebb időkben, midőn az államot a patriciusi fölfogás a Romulus fideicommissumára alapítottoknak hirdette, és lehetőleg mindent távol igyekezett tartani, a mi csak e legenda állami értékesíthetőségét, a patriciusok monopoliumának csorbitlan föntartását és továbbszállítását a vérszerinti utódokra közvetlenül vagy közvetve megakadályozhatja vala. — A plebeiusok küzdelmei folytán egyre táult ugyan az államhatalom e legendászerű fideicommissuma letéteményeseinek a köre: ámde, hogy mennyire béklyókba volt verve még a Kr. e. negyedik század elején is a gondolatszabadság a római köztársaságban: kiderülhet ez ama bevégzett tényből, a mely szerint Appius Claudius Caecus örökre emlékezetes kezdeményezése előtt, még 395-ben is, Kr. e., kizárólag a patriciusok voltak úgy a »dies fastik,« »nefastik,« mint a »legis actiones« birtokában. Hatalmukba tudták keríteni a patriciusok a XII tábla jogerejű értelmezésének kizárólagos jogát is; a min aligha fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a fölvilágosultabb irányú decemvireket is nem annyira a Verginia fölcizomázott esete, mint azon vakmerőnek látszó kezdeményezések buktatta meg, hogy reformálni merték még az öröklött ősi, különben már teljesen tarthatatlan kalendáriumot is. A tömeg nagyon alantas fokán állott még ekkor a szellemi műveltségnek Rómában. Századokou át küzdöttek a plebeiusok, és egyre növekvő államjogi sikerrel az állampolgári jogkör teljességéért: ámde, hogy daczára mind e sikereiknek, nem tették első sorban államjogi küzdelmeik tárgyává a »legisactiones,« és a törvénykezési kalendárium föl-szabadítását a patriciusok titokzatosan kezelt e megbélyegző monopoliuma alól: ezt esakis a plebeiusok akkori nagy tömegének megdöbentőleg alantas fokú műveltsége magyarázhatja ki. Ha nem teszi közzé magán úton Appius Claudiusnak, e valóban nagy reformer-államférfinak amaz írnoke Cn. Flavius 304-ben a dies fastikat, nefastikat és a legisactioneseket: ¹⁾ ki

¹⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 17.: diebus fastis, quos populus a paucis principum quotidie petebat, Plin. H. N. XXXIII., 17.: Appi

tudja, meddig nyöghetett volna még a plebeiusok tömege a patriciusok törvénykezési monopóliuma alatt, a saját tanulatlan tájékozottsága miatt! Hogy ily körülmények között miképp állhatott a gondolatszabadság ügye Rómában, könnyen elképzelhető.

De nem szabadította föl a szellemet hagyományos bilincseiből a Hortensius alkotmányreformja sem. (287. K. e.) Majd csak hogy nem száz évvel e jogkörtágító alkotmányreform után, a római köztársaság classikus virágzásának korában így kiált föl Ennius, a Calabriából származott görög anyanyelvű fölszabadult rabszolga, immár azonban római állampolgár, hogy: philosophari est mihi necesse, at paucis, nam omnino haud placet.¹⁾ Ugyanezen időtájban, — ismételve hangsúlyozom, a római köztársaság classikus virágzásának korában — történt, hogy a 181-ben Kr. e. fölhantolt, állítólag Numa-főle könyveket nyilvánosan és hatóságilag égették el Rómában, csupán azért, mert e könyvek bölcsesleti tartalmúak voltak, quia philosophiae scripta essent, a mint mondja Plinius. Hogy e papírra irt könyvek későbbi gyártmányok voltak, fölül áll minden kétségen; de nem e könyvek hitelessége itt a kérdés, hanem az a döntő tanulság ránk nézve, hogy azért égették el azokat hatóságilag Rómában, mert lát azok »philosophiae scripta essent.«²⁾

Egyébiránt, hogy nem birunk tudomással korábbi üldözésekről, ezt csakis a ránk szállott irodalmi hagyaték hiányos, lézagos, mondhatni töredékszerű voltának tulajdoníthatjuk. Az időponttól fogva, hogy Archagathos, görög orvos, a Peloponnesosból Rómába jött (219. Kr. e.), és ott megtelepült,

Caeci scriba, cuius hortatu exceperat eos dies consultando assidue sagaci ingenio. — Hsl. 6. Cic. Mur. 25. Liv. IX., 46. — Valer. Max. II., 5., 2. — Cic. Attic. VI., 1., 8.; De orat. I., 186.; Pompon. Dig. I., 2., 2., 7. Jus Flavianum. Hsl. 6.; Mommsen a Berich. d. sächs. Gesellsch. d. Wiss. 1853., 33. Bővebben mind erről a »Demokraties« című művemnek sajtó alatt lévő második kötetében, hol tüzetesebben szölok a XII tábla törvényének a gondolatszabadság kérdésével kapcsolatos tilalmairól, valamint a Decemvirek kalendárium-reformja által fölizgatott tömeguralom jellegző jelenségeiről is.

¹⁾ L. Ennii Reliq. ed. Vahlen, p. 145.

²⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 86.

határozottan nem görög, hanem latiu rhetorokról, a kiknek tüzetesen hazai jellegét el nem vitathatja semmiféle commentár.

Nagyjelentőségű esemény volt ez a római köztársaság culturtörténelmében; eredményeiben kihatott az a befolyásos római állampolgárok nemzedékeinek egész sorozatára. Diopieithes természetbuvár-irtó néphatározata ötlík eszünkbe, midőn e sötét senatusconsultumot olvassuk. Igen; Diopieithes $\phi\acute{\upsilon}\phi\omicron\upsilon\mu\alpha$ -ja jut eszünkbe az Anaxagoras, Damon, Diogenes Apolloniates és egyéb $\varphi\omega\sigma\omega\acute{\iota}$ -ok ellen indított $\alpha\sigma\acute{\upsilon}\lambda\iota\alpha$ -perek és vértelt üldözések egész sorozatával. A római történelemnek legnagyobb nevű modern buvára, Mommsen egyáltalán nem helyez valami rendkívüli súlyt e 161-diki senatusconsultumra, sőt oly modorban hozza azt kapcsolatba egy hat évvel később történt esettel, hogy szintén teljesen igazat látszik adni a római senatusnak azon tettéért, hogy 161-ben kitiltotta Rómából az összes böleselőket, és még a latin rhetorokat is. Mommsen ekkép nyilatkozik: »Der römische Staat, der in der Regel instinctmässig sich selber angegriffen fühlte, verhielt sich billig gegen die Philosophen, wie die Festung gegen die Eclaircisseurs der anrückenden Belagerungsarmee, und wies schon 593 (161) mit den Rhetoren auch die griechischen Philosophen aus Rom aus. In der That war auch gleich das erste grössere Debut der Philosophie in Rom eine förmliche Kriegserklärung gegen Glaube und Sitte. Es ward veranlasst durch die Occupation von Oropos durch die Athener, mit deren Rechtfertigung vor dem Senat diese drei der angesehensten Professoren der Philosophie, darunter der Meister der modernen Sophistik, Carneades, beauftragten. (599), (155). Die Wahl war insofern zweckmässig, als der ganz schaubare Handel jeder Rechtfertigung im gewöhnlichen Verstand spötete; dagegen passte es vollkommen für den Fall, wenn Carneades durch Rede und Gegenrede bewies, dass sich gerade ebenso viele und ebenso nachdrückliche Gründe zum Lobe der Ungerechtigkeit vorbringen liessen, wie zum Lobe der Gerechtigkeit, und wenn er in bester logischer Form darthat, dass man mit gleichem Recht von den Athenern verlangen könne Oropos herauszugeben, und von den Römern sich wieder

zu beschränken auf ihre alten Strohütten am Palatin. Die der griechischen Sprache mächtige Jugend ward durch den Scandal, wie durch den raschen und emphatischen Vortrag des gefeierten Mannes schaarenweise herbeigezogen; aber diesmal wenigstens konnte man Cato nicht Unrecht geben, wenn er nicht bloss die dialektischen Gedankenreihen der Philosophen unhöflich genug mit den langweiligen Psalmmodien der Klageweiber verglich, sondern auch im Senat darauf drang, einen (!) Menschen auszuweisen, der die Kunst verstand Recht zu Unrecht und Unrecht zu Recht zu machen, und dessen Vertheidigung in der That nichts war, als ein schamloses und fast höhnisches Eingeständniss des Unrechts.« — Igy Mommsen. ¹⁾ Barmennyire tisztelen is Mommsennek szakbuvári nagy nevét, e pontra nézve egyáltalán nem csatlakozhatom az ő érveléséhez. Oropost 156-ban rabolták ki az atheneieket, és csak e rablóhadjárat bevégeztével, midőn a sikyoni választott bíróság 500 talentomnyi pénzbírság lefizetésére ítélte volt az atheneieket, csakis ezután, tehát 156 végén vagy 155 elején menesztette az athenei *ἐκκλησία* Karneadest az új akadémia alapítóját, Diogenes stoikus és Kritolaos peripatetikus bölcselőt követtségül Rómába, hogy ott e súlyos pénzbírság elengedését körelmezzék; és csakis 155-ben léptek az athenei bölcselő-követek a római senatus elé. Hogy Karneades ez oroposi ügyben olyannyira erkölestelen beszédet mondott volna a senatus előtt, mint a minőül a másik fél iróinak egyoldalú előadása után Mommsen e beszéd tartalmát szövegezi, ez már csak azért sem hihető, mert Karneades beszéde oly nagy hatást tett a római senatusra, hogy az 500 talentomnyi pénzbírságból az atheneieknek, 400 talentomot csakugyan elengedtek. Ámde hogy is lehetne egy K. e. 161-ben kelt senatusconsultumot oly beszéd erkölestelenségével, s egyáltalán oly ténynyel indokolni, a mely 6 évvel később, vagyis 155-ben Kr. e. történt? Nem, Mommsen nagy neve nem háríthatja el a művelődés történetiróinak ama kemény ítéletét, a melyet mindenekelőtt a Fannius Strabo és Valerius Messala consulok alatt

¹⁾ Röm. Gesch. II., 414.

²⁾ Pausan VII., 11., Cic. de Orat. II., 37.

által az összes böleselöket és rhetorokat kiutasítják vala? A ki a költők közül nem akarta élvezni a görög eredetű Livius Andronicusnak görögből fordítgatott vagy átültetett műveit, az umbriai rabszolgafüának, Plautusnak, szintén túlhyomólag görög eredetire támaszkodó vigjátékait, a calabriai Enniusnak Epicharmost, majd Euhemerost kamatoztató, lényegében görög ismeret- s eszmekörét, a brundusiumi Pacuviusnak Sophoklest vagy a kelta Staius Caeciliusnak Philemont, Menandrost s egyéb új attikai komikusokat értékesítő kísérleteit, a még alig fölserdült Terentiusnak, e Carthagóból származott vigjáték-írónak Menandrostól és karystosi Apollodorostól kölcsönzött színműi átdolgozásait, Turpiliusnak szintén a közép- és az új attikai komodiára támaszkodó palliatáit, Licinius Imbrennek, Luscius Lanuvinusnak görög alapú palliatáit, Atiliusnak »Misognosát«, Aquiliusnak »Boeotiáját«, Juventiusnak »Anagnorizomené«-jét, Valeriusnak »Phormioné«-jét, annak az azon időtájban divott római költők közül olvasmányul legfölebb a lenézett Vatronius, és egy történelmileg jelentőségre vergődött templomi éneknek szerzője Licinius Tegula ¹⁾ maradt, no meg talán a két consul-költő a Kr. e. 173-dik esztendőből, Q. Fabius Labeo és M. Popillius Laenas, a kik fölül azonban szintén nem tudjuk, hogy mennyit köszönhetett az ő irodalmi működésök görög tanulmányoknak? A mi a rómaiak költészetében ez idő szerint tisztán nemzeti volt, az csak a vallásos, meg a népies költészet oly alantas műfajainak sorába tartozott, mint a miuők a szomszéd, alantas műveltségi népeknél is léteztek. A felsőbb műfajokban csak görög mintára voltak képesek még alkotni Rómában ez idő szerint.

A történetirók közt ott találjuk a görögül írt Q. Fabius Pictornak ifjabb kortársát L. Cincius Alimentust, a ki praetor volt 210-ben; azonban ez is görögül írt. Szintígy görögül írtak történelmi műveket C. Acilius és A. Postumius Albinus, az idősebb Scipio Africanus fia és Scipio Nasica. Voltak ugyan Rómának már ekkor emlékezetre méltó jogi írói, a Publius és

¹⁾ Liv. XXXI., 12. — ... carmen tum condidit P. Licinius Tegula.
— Hsl. 5. Ritschl, *Parerga*, 197., 104. — Hsl. 3. Mommsen II., 400 kev.

csak is az állam nagysága a cél; és, mert ez utóbbit az ő szűk látkörénél fogva nem bírta elképzelni más, mint az öröklött formában: ezért üldözte ő a fölvilágosodás úttörőit, a bölcsészeket még akkor is, midőn saját személyére nézve már belátta az önképzés utai és módjai tágitásának elodázhatlan szükségét, és ő, ki a görögök irodalmáról évtizedeken át oly botor lenézéssel nyilatkozott, ugyancsak mohó buzgalommal kezdett görögül tanulni öregségében.¹⁾

A görögök szellemvilága nagyobb erőnek bizonyult, mint a hagyományos római chauvinismus, magában Rómában; de azért még Cato halála után is üldözték a böleselőket és rhetorokat. Üldözték még akkor is, midőn már az ismert verssorok szerint magával ragadta a vad római győzőt a legyőzött görög nép szellemereje. 99-ben Kr. e. ismét kiutasították Rómából a latin rhetorokat, még pedig censori edictum által; köztök volt e censorok közt L. Crassus is; ámde a művelődés iránti vágy ekkor már oly erős gyökeret vert a római társadalom felsőbb rétegeiben; a görög bölesészek, történetírók, rhetorok, kivált az ifjabb Scipio óta oly nagy számmal fűződtek a római culturélethez, hogy egy ily kiutasításnak nem lehetett többé semmiféle bénító hatása. — Ez időben már jelentékeny fokra emelkedett Rómában is az irodalom, és hogy ez megtörténhetett, ennek okát nemcsak a Rómában tanuló görögök vagy görög műveltségű rabszolgák működésének, de ama körülménynek is kell tulajdonítanunk, hogy ekkor már csapatosan jártak Athenébe és Rhodosba előkelő római ifjak az ottani bölesészek és rhetorok tanodáiba. Ebben az időben nemcsak Lucius Cornelius Sylla írta görögül a maga emlékiratait, de azt lehet mondani, hogy nem tartották Rómában képzett embernek azt, a ki ne lett volna képes eredetiben olvasni a görög bölesészek és költők műveit.

Így a társadalom felsőbb rétegeiben, a melyek, a mint jelzém, majdnem kizárólag a görög műveltségű fölszabadultak és rabszolgákra, ha nem tüzetesen Görögországból jött tanárokra, és az athenei, meg rhodosi tanodákon nyert saját görögös műveltségükre támaszkodtak.

¹⁾ L. a »Demokratie« című művemnek sajtó alá készített. II-ik kötetét, és Plot. Cat. i. b.

tette; Tediüs Afer consul-jelöltet pedig, csak azért, mert gúnyolgatni merte az ő rendeleteit, fenyegetéseivel úgy chrémítette, hogy ez elrémültében beleölte magát a Tiberisbe. ¹⁾)

Az actiumi csata után lábainál látta már heverni az egész római birodalmat. Nem mutatkozott még csak árnyéka sem semmiféle vetélytársnak, annál kevésbbé rendszeresen következetes és politikailag számbavehető ellenzéknek. Magára öltethé tehát már most egész nyugalommal az önmérséklő egyeduralkodó szerepét, a ki jóakaró bölcseséggel nézi el az állampolgárok gyarlóságait szóban és írásban. Nem tudjuk, vajjon Maecenas ama tanácsát követte-e, melyet Dio Cassius ad ajkaira az ő bizalmas emberének, de tényleg Augustus most már csakugyan annyira kimélte a gondolatszabadságot, mintha nem ő vette volna e tanácsot Maecenastól, hanem ő maga, Augustus tanította volna be előbb Maecenast ama történelmileg megörökített tanácsadásra. »Neked fölötté, magasán fölötté kell állnod minden gáncsoskodó bírálat fölött; Neked nem szabad azt hinned, sőt nem szabad engedned, hogy bárki is valaha azt hihesse, hogy bárki is képes lehetne Téged bármi tekintetben is kisebbiteni. Azt kell hinniök az embereknek, hogy te fenséges egy lény vagy és teljességgel érinthetetlen, szintűgy, mint maguk az istenek!« Σεπτός εἶ: ezt mondítja Dio Cassius Maecenassal mindjárt uralkodásának kezdetén Augustusnak. ²⁾)

Valóban Augustus uralkodásának három első évtizedében nem büntettek Rómában sem szónokot, sem író t a szabad szóért. Nem csak hogy Livius, Asinius Pollio és Cremutius Cordus, mint dicső alakokat magasztalhatták az egykori triumvirnek Octavianusnak legelkeseredettebb ellenségeit, sőt részben Caesarnak gyilkosait: de nem lett bántódása Albutius Silusnak sem, a ki a szószékről jajveszéklő hangokat hallatott Italia sorsa fölött és a Marcus Brutus emlékrét hívta föl a sza-

¹⁾ Dio Cass. XLVI, 49.

²⁾ Dio Cass. LII, 31. — τὸ γὰρ ἔτι τῆς ἐλευθέρουσι εἰς τ. λ. — Hsl. ó. Frandsen, C. Cilnius Maecenas, eine histor. Untersuchung 1843. — Lion, Tirouiana et Maecenatiana 1846. Teuffel Jahrb. d. Geg. 1843. — Friedländer Sittengesch. III., 334. Beulé: Auguste, sa famille et ses amis, 1869.

a közönség tágabb körére és az utókorra nézve nem egy tekintetben ez állam-testületnek nyilvános tanácskozási jellegét is. ¹⁾

Tüzetesebben nem bírjuk ma már megmondani, hogy melyik évben, de mindenesetre még a Kr. u. 8-ik év előtt lépett föl nem maga Augustus, hanem a senatus — egy erőtelj történelmi munka, a Titus Labienus történelmi műve ellen. A senatus nem akarta elnézni azt, a mit e műben Labienus » Augustus ellen vétett;« ezért a senatus elrendelte, hogy Labienus művének összes példányai elkoboztassanak és nyilvánosan elégettesenek. Igen, Labienussal érezette, mint történetíróval, első ízben hatalmát az álca alatt uralgó abszolút monarchia Rómában. »In hunc — mondja M. Seneca ²⁾ — primum excogitata est nova poena. Effectum est enim per inimicos, ut omnes eius libri incenderentur.« Labienus személyét nem fogta sem a senatus, sem Augustus perbe. De azért a senatus e rendelete kioltotta az ő életét is; elvitette magát őseinek sírboltjába és ott maga magát falaztatta be elevenen. Ez tehát legalább közvetlenül nem Augustus tette volt. De maga Augustus is föllépett csakhamar a gondolatszabadság ellen. A Kr. u. 8-ik évben fejezte ki első ízben Augustus azon óhajtását, hogy jövőre minden névtelenül megjelenő röpírat és gúnyköltemény ellen, bünyfenyítő kereset indíttassék, ha az illető röpírat vagy gúnyköltemény névtelen szerzője illető iratában bárkit is megsért.

Ez nagyon tisztességesen hangzik első tekintetre, mert csakis az állampolgárok magán-becsületének megóvására látszik irányozva lenni. Ámde nem ez volt az értelme ennek az intézkedésnek a valóságban. Tényleg ugyanis a »lex maiestatis« szigorúan mesterkéltn alkalmazását rendelte el ez által Augustus mindazon névtelen szerzők ellen, a kik élesebb bírálat alá merték vonni a közállapotokat és az államélet élén szereplő férfiakat, mint ahogy ezt a most már megvénhedt és nagyon is zsembes Augustus tűrni képes volt. A lex maiestatis még a köztársaság törvénye volt, és nem egyes embernek,

¹⁾ Sueton. Octav. c. 36.: Auctor fuit, ne acta senatus publicarentur.

²⁾ Controv. V. praef. p. 319.

de a felségében sértett római népnek oltalmára volt hivatva. Nem is alkalmaztatott az az alkotmány értelmében, soha szavaknak, iratoknak, hanem csakis kizárólag tetteknek megtorlására. »Primus Augustus cognitionem de famosus libellis, specie legis eius, tractavit, commotus Cassii Severi libidine.« Mondja Tacitus. Ugyan miben tetőzött ez a »libido«? Cassius Severus a maga röpírataiban nagyon élesen bírálgatott oly államférfiakat, sőt oly nőket is, a kik Augustusnak kedvencei voltak. Ezért kellett a »lex maiestatisnak«-nak mozgásba hozatnia, sőt alkotmányos értelméből teljesen kivetkőztetnie. És csakugyan alkalmazták is e kivetkőztetett lex maiestatis-t azonnal Cassius Severus ellen, jóllehet nem névtelenül, de saját neve alatt boesátotta közre legalább ő e röpíratokat. A senatus ült bíróságot Cassius Severus fölött: száműzte őt Kréta szigetére, műveit pedig elkoぼztatta és elégettette.¹⁾ Ugyanezen időtájban ítéltetett pénzbírságra Junius Novatus is, a ki az ifjabb Agrippa álnevet használva, egy mérges kifakadásoktól leledző levelet tett közzé Augustus felől.²⁾ Pár évvel később, körülbelül 12-ben Kr. u. tömegesen fogatta perbe Augustus az írókat; többeket száműzetett, az irataikat elkoぼzták ismét és ünnepélyesen megégettették. Tisztán, világosan, minden kételyt kizárólag értesít bennünket e felől Dio Cassius.³⁾

Egészen más színben tűnik föl Augustus, szemben a bölcsészekkel és egyáltalán a nem politikai, nem személyeskedő irodalommal.

Hogy a költöket meg igyekezett nyerni az ő dicsőítésének, ez tagadhatatlan. Ha túloz is Beulé,⁴⁾ midőn egy csaknem rendszeresített császári »sajtó irodá«-ról beszél, a melynek

¹⁾ Tac. annal. I., 72., IV., 21.; Sueton. Calig., c. 16.

²⁾ Sueton. Octav., c. 51.

³⁾ Dio Cass. LVI., 27. Az Ovid száműzetése okainak kérdése nem áll, úgy látszik, semmiképen sem összefüggésben, a gondolatszabadságnak akár politikai, akár cultúrpolitikai mozzanataival; egyszerűleg erkölcsi szempontok voltak itt döntők, bármennyire tartunk is Augustus erkölcsbírói szigorúságát őszintének e kapcsolatokban; ezért is melőztem Ovid esetének érintését. — Hsl. G., i. h. 59. köv. és Beulé i. h.

⁴⁾ Auguste, sa famille et ses amis, 1869. Lásd »Demokratie.« c. n. II. kötet.

Augustus meghittje, Cilnius Maecenas, volt a feje; ha inkább a saját képzelődésének országából, mint a kútfők tárgyilagos, kritikai méltatásából meríti is a szellemes francia tudós a Tibullus, Propertius és Horatius meghódításának mikéntjére vonatkozó adatait: annyiban mégis igaz van, hogy Maecenas úgy tűnik föl csakugyan a buvárkodó szem előtt, mint egy valószínű irodalmi ügynöke Augustusnak, a ki egymástán szerzi meg a császári politikának az akkori Róma dalnok-szellemeit.

Ámde Augustus, — ki maga is irt bölcsészeti munkát, — ¹⁾ nemcsak nem üldözte a tudományos értékű buvárlatok és gondolkodás munkásait, a bölcsészeket, sőt ellenkezőleg a legmelegebb pártfogásban részesítette őket. Így a híres grammatikust, Verrius Flaccust, így a jeles bölcsészeket: alexandriai Ariust és tarsosi Athenodorost. E két bölcsészt palotájában szállásolta el, és rájuk bízta a császári család férfi tagjainak nevelését. Augustus egész uralkodása alatt szabadon adhatták elő a bölcselők az ő tanaikat Rómában. És ha uralkodásának későbbi éveiben el is nyomta a történetírás és a politikai röp-, meg gúnyiratok szabadságát a *lex maiestatis* által: a bölcselőkkel szemben a legtávolabbról sem adott okot Tacitusnak e szavaira, hogy — *»simul veritas pluribus modis infraeta, primum insecitia rei publicae ut alienae mox libidine assentandi aut rursus odio adversus dominantes.«* A történetírókkal éreztetett hatalmaskodására találunk e szavak, de nem az ő bölcselőket pártfogoló politikájára. Az igaz, hogy nem valami díszes helyzet az a bölcselőkre, sem nem a lehető legüdvösebb a tudomány érdekeire nézve, ha a bölcselők egy álcázott autokrator kegyeinek árnyékában képesek csak megállani a tömeg közhangulata ellenében; ámde, ha már az ódon tömeguralom politikai szabadsága csak ritka esetben fért meg a fölvilágosodás úttörőinek teljesen független helyzetével: jobb volt, hogy a római világbirodalom ura kedvében igyekezett járni az Athenodorosoknak, a rabszolgából fölszabadult Verrius Flaccusoknak és Hyginusoknak, mintha Cato Censorinus pél-

¹⁾ Sueton. Octav. 85.: *item Hortationes ad philosophiam*; hsl. ó. Diels, *Doxogr. Gr.* 83. L. »Demokr.« II. köt. — Weichert, *De imperat. Caes. Augusti scriptis eorumque reliquiis*, 1835.

Domitian után nem találunk többé ily rendszeres üldözésre a monarchiában; az Antoninok alatt, ha nem a törvényes biztosítékok alapján, de legalább a böleselő császárok tényleges magatartásánál fogva a gondolatszabadság, — nem értem hozzá a vallásszabadságot is egyúttal — mondom, a gondolatszabadság az Antoninok alatt oly magas fokot ér el, minőt az soha rendszerint nem élvezhetett a legmagasabb műveltségű ódon köztársaságokban.

De ennek részletei már nem tartoznak jelen értekezésünk keretébe. Állapodjunk meg és vonjunk le némi tanulságot eddigi szemlénkből.

Az ódon tömeguralomban nem bir gyökeret verni a teljes gondolatszabadság, legalább nem állandólag és nem egész terjedelmében.

Különösen a szellemi élet legmagasabb fokú munkakörének úttörői, a bölesészek és ezek között megint főleg a természetbuvárok költik föl maguk ellen a souveraine néptömeg tájékozatlan furciáit. Vérig üldözik őket a vallás nevében, a melyben már nem hisznek, és az ősök erkölceinek megboszulására, a melyeket nem követnek, mert soha nem is ismertek.

A pártpolitikai fanatizmus használja föl a tömeg e tájékozatlan dühöngését Athenében: Rómában azonban a hazafias, de különben szegényesen szűk látkörű, chauvinista, conservatív reactio a beömlő hellenizmus ellen. Csak addig mozognak szabadon egyes bölesészek az ódon tömeguralomban, míg kevesen vannak, és a néptömeg műveltségi foka oly alantas, hogy föl sem bírja fogni azon ellentétet, a melybe a fölvilágosodás úttörői okvetetlenül kellett, hogy jöjjenek az államvallással. És még maguk e csekély számú bölesészek is megvonják magukat egyes magasabb műveltségű hatalmasok barátságának árnyékában — nem törődve sem a tömeg fölvilágosításával, sem a politikai, meg erkölcsi reformmal. Mihelyt azonban kilépnek a nyilvánosság terére, vagy nyíltan terjesztik tanaikat, az egy csekély részében már művelődni vágyó, és éppen ezért az újítási eszmék iránt fogékony, de túlnyomó nagy részében még mindig teljesen műveletlen tömeg előtt: ez a tömeg az ötödik századon innen nem törvényhozókká, aismmetákká emeli őket, mikép hajdan Pittakossal és egyéb tisztán gyakorlati élet-

bölcsességű és természetbuvárlattal egyáltalán nem bibelődő jelesekkel tevő, hanem ellenséget lát bennök, és halált mond fejükre, mint az államvallás és az ősi erkölcsök földülőira, az ifjúság megrontóira.

Javulás a helyzetben, eltekintve a tudomány-pártoló idegen fejedelmek fegyveres erejének védve alatt sikerrel működő haladásbarát államférfiak intézkedéseitől, eltekintve, mondom, ettől, javulás a helyzetben csak akkor áll be, midőn a fensőbb fokú szellemi képzettséget állandó nagy iskolák ápolják és nemzedékről-nemzedékre szintén állandó tudománykedvelő, magasabb műveltségű társadalmi rétegeket bírnak létrehozni.

Az Antoninok Athenéjében nemcsak azért volt teljesebb a gondolatszabadság, mert az Antoninok többnyire maguk is tudománykedvelő gondolkodók voltak, hanem azért is, mert ekkor már államilag minden demagóg támadásától megóvott, sőt államilag dotált nagy tanodákban képezhették ki magukat évről-évre jelentékeny számmal oly athenéi állampolgárok, a kik azután az idősebb nemzedékek hasonlóan magasabb műveltségű tagjaihoz csatlakozván a társas életben, biztos mentsvárát képezték a bölcselőknek, rhetoroknak későbbre is, szemben a tömeg bármily retrograd velleitásaival. Hisz ültek a római birodalom trónján az Antoninok óta vajmi gyakran oly uralkodók is, a kik nem pártolták a tudományt, mert maguk sem voltak műveltebbek egy közönséges gladiatornál! És ámbár Athene ekkor már rég a római világbirodalomnak meghódított tartományi városa volt csupán: mégis rendelkezett e város a római uralom alatt is annyi helyhatósági önkormányzattal, hogy egy brutális tömeg, retrograd érdekhősök fölbujtogatására nagyon is megnehezíthette volna az ily cultur-ellenes császárak uralkodása alatt, legalább időről-időre, a bölcsészek és rhetorok állását és így magának a tudományosságának szakadatlanul hő ápolását Kekrops és Diopéithes ősvárosában. És ha mégis — eltekintve jelentéktelen pillanatnyi kísérletektől — mind ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk, úgy az *ἐπιφορὰς*-ok, mint a bölcselők tanfolyamára nézve: úgy ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ezen időben már Athenének épp a százados iskolázás következtében oly erős és oly nagyszámú tuda-

A KÉT UTÓBBI ÉVTIZED

ÁLLAMFORMATANI

IRODALMÁNAK KRITIKAI

MÉLTATÁSÁHOZ.

SCHVARCZ GYULA,

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály október 4-i ki ülésén.)

BUDAPEST, 1887.

KIADJA A M. T U I). A K A D K M I A.

1887. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Az államformákról szálló tan gyakorlati horderejűt mi sem világítja meg oly élesen, mint egyfelől a nemzetek államjogi irodalmában hangadó gondolkodók, rendszeres, másfelől pedig az intéző államférfiak alkalmilagos nyilatkozatai az egyes államformák természetének követelményeiről. Nem hivatkozom azon kiáltványokra, a melyekben európai fejedelmek az 1791-diki francia alkotmány ellen tiltakoztak, mert a király föleskettetését egy ily alkotmányra összeférhetlennek tartották a monarchiái államformával. Oly tanulságokra utalok, a melyeket a saját magunk nemzedéke békés időben nyert a jelenkortól. íme, — míg a velünk rokonabb, szárazföldi viszonyok közepette nem hiányzottak, a harmadik francia köztársaság alkotmány törvényeinek megvitatása alkalmából, különben tekintélyes fölszóllalások úgy a szószékről mint a szakirodalomban, a melyek az összes bírósági állomásoknak tömeges választások által való betöltését, szintűgy mint a Jefferson iskolájának követői az Egyesült-Államokban a demokratia és a köztársasági államforma nevében követelték: addig, másfelől Angliában a parlament alsóháza bizalma letéteményesének. a cabinetnek egyre táguló jogkörét szemben a korona legsajátlagosabb, hogy úgy mondjam, a király személyéhez fűződő praerogativájával szemben, azon kifakadással vélték már emberöltők óta visszaterelhetni jelentékeny államférfiak. hogy »hisz ez már valóságos megsemmisítése a monarchikus elvnek, és egyenesen belevisz a köztársaságba!« — és Bismarck herczeg tán egy államjogi fejtegetése által sem kötötte le még annyira az európai magasabb értelmiség figyelmét, egy államjogi fejtegetése által sem hozta annyira soha még erkölcsi kényszerhelyzetbe a német birodalmi gyűlés összes pártjait és töredékeit, mint midőn egy új, vagy legalább

is még kevésbé ismert meghatározást kísérlett meg a monarchiái államformáról. Ne csodálkozzunk tehát, ha az államformák tanához, messze túl a szaktudomány keretén, a tágabb körhöz szőllő publicistika terén is nem csekély érdeklődés fűződik napjainkban; és már ezen indokból sem tartom időszerűtlennek egy kritikai pillantást vetni a két utóbbi évtized államformai mozgalmaira; az elméleti bűvárlat terén pedig, — mely amúgy sem érezheti magát lekötve, kivált egy tudományos akadémiában, merőben időszerűségi tekintetek által, — a kritikai foglalkozás e mozgalmakkal, bőségesen kamatoztatható tanúságokat ígér, a mennyiben ma már inkább mint valaha egy általános államtudományi munkának becsét első sorban azon alaposág szabja meg, a melylyel szerző az államformák tanát tárgyalja.

Éppen nem titkolják az államtudósok, hogy egészben véve az államformák tana korántsem tett még az utóbbi időben sem oly haladást, mint a minőt a tudomány érdeke, párhuzamban pl. a jogtudomány, meg a közgazdaságtan egyes ágainak rendkívüli tökélyesedésével, méltán megvárhatja. Nagyon jellemző e részben azon őszinte vallomás, a melyet Dufau tesz »La République et la Monarchie« című munkájában. »Napjainkban — úgymond ő — még föl kell találnunk az államformák helyes osztályozását, és még előbb ugyancsak meg kell vitatnunk, hogy minő elnevezés, minő műszó illik rá tulajdonkép minden egyes államformára.«¹⁾

Dufau e nyilatkozata óta évtizedek múltak el, ámde daczára a szakirodalmi termelés meglehetősen bőségének, ma sem állunk az államformák tanának dolgában sokkal előbbre még. De nem is igen állhatnánk e tekintetben jobban, mint a hogy tényleg állunk, mindaddig, míg az államtudomány le nem győzi azon hagyományos nagy akadályokat, a melyek az államformák tanának tüzetes művelőire mindeddig ránehezdednek.

¹⁾ La République et la Monarchie, Introd. 12. kv. 1. Hasonl. össze Hip. Passy »Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent« című munk. Chap. 1: »Cela est vrai — teszi hozzá Passy — et il importé de ne laisser subsister aucun doute sur le sens qui, dans le cours de ce travail, demeurera attaché a un mot qui, jusqu'ici, a donné lieu á des interprétations fort diverses.

Ezen akadályok két mozzanatban tetőznek. Elsőben is Aristoteles államformáinak kritikáikul cultusában és azután úgy az alkotmánytörténelmi, mint a jelenlegi államélet egyk hasonlító alkotmánytanának megdöbentőleg gyakori elhanyagolásában. Máshelyütt foglalkozom Aristoteles államformáinak beható bírálatával.¹⁾ Itt csak arra fektetek súlyt, hogy Aristoteles Πολιτικά című nyolcz könyvének szövege oly megromlott állapotban szállott korunkra, hogy az a hangyaszorgalmú philologok éleselmű szövegjavítási fáradozásai daczára, megütközést kell hogy keltsen az elfogulatlan államtudományi kritika szemében; s hogy Aristotelesnek ránk szállott szövege az általa fölállított hat államformáról nem hirdet egy egységes, önmagában bevégzett, rendszeresen következő elméletet, hanem a munka egyes szakaszaiban oly meghatározásokat ad és oly fejtegetéseket ereszt külön-külön az egyes államformákról — βασιλεία, ἀριστοκρατία, πολιτεία, τυραννία, ὀλιγαρχία, δημοκρατία. — valamint e hat államforma alfajairól, árnyalatairól is, a mely meghatározások egymással sok tekintetben ki nem egészülnek, és a mely fejtegetések egymásnak gyakran egyenesen ellentmondanak vagy pedig egymást legalább is értéktelenné teszik. Súlyt kívánok fektetni egyébként arra is, hogy Aristoteles ezen államformái alá még a vele egykorú görög államszervezetek nagy részét sem lehetne besorozni, holott Európa alkotmánytörténelmi fejlődése oly államszervezeteket hozott létre, a római birodalom rombadőlte óta főleg, a minőket egyetlen egy gondolat sem árnyékol előre Aristoteles egész Πολιτικά-jában, de még egyetlen egy szervezettani adat sem, az ő 158 államról szóló félig-meddig alkotmány történelmi munkájának töredékéiben.²⁾ És ez még nem minden. Az egyes államformák természetének fejtegetésében is Aristoteles oly tantételeket rak le alapúi, a mely

¹⁾ L. »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und unsere moderne Staatslehre« című értekezésem az »Elemente der Politika című művemben, és az előzőt a »Politika elemi című magyar munkámban.

²⁾ L. i. művemet és Oncken Die Staatsl. d. Aristoteles.« Villemain miniszter korában azon fáradozott, hogy Aristoteles ezen elveszett művét arab fordításban valahol Algírban föltaláltassa, de siker nélkül. A legújabbban fölfedezett. Athénére vonatkozó töredékek értéke még meglehetősen kétes.

tantételek teljességgel hasznavehetlenné teszik a XIX. század államéletének államformatani látkörével szemben úgy azon műszókat, a melyeket ő az egyes államformák fogalmának megjelölésére használ, mint azon fogalmak értékesíthetési esélyeit, a melyek kizárólag képezik az ő államformatani eszmekörét. Így a királyság az ő elmélete szerint csak akkor ér valamit, ha az választó-királyság, az öröklésen nem nyugvó, vagy mint mondani szoktuk, az örökös monarchiát ő oly veszedelmes alakzatiasságnak tartja, a melyet határozottan elítéli.¹⁾ Különbőséget tesz ugyan az oly monarchia közt, a mely törvényszerű, meg az oly monarchia közt, a mely csak az uralkodó akaratának korlátlanágát ismeri el a maga létjogául: ámde a törvényszerű monarchiát — *κατὰ νόμον* és *κατὰ νόμους*; — csak oda határozza meg, miszerint az a legfőbb hatalom elnyerésének törvények által megállapított módozata által már adva vagyon;²⁾ a minthogy csakis a korlátlan monarchiát³⁾ ismeri el valódi monarchiának; azzal, hogy lehetséges-e az oly monarchia, a melyben az uralkodásnak nem csak kiindulási pontját, a trónralépést, de annak egész folyamát is törvények szabályozzák, ezzel a nagy horderejű kérdéssel egyáltalán nem is foglalkozik,⁴⁾ jöllehet az aegypti monarchia e részben nagyon is szembeötlő párhuzamok tételére serkentette volna őt. — Az aristokratia fogalmát Aristoteles nem határozza meg sem tisztán, sem világosan, sőt többrendbeli fogalom-meghatározási kísérletével oly fogalomzavart támaszt, hogy az oligarchiának, a melyet pedig ő az aristokratia elfajulásának nevez, bizonyos árnyalata teljesen azonosnak látszik lenni a legjobbak, vagyis mint ő körülírja, a leg-

¹⁾ Pol. III., 70., 9. — V. (VIII.) 8., 20—22. Hsl. ö. Kradley, Pol. Aris t. ot.

²⁾ L. Die Staatsformenlehre (les Aristoteles und die moderné Staatswissenschaft xz. művemet. Hsl. ö. Susemihl kritikáját a Wochenschrift f. klass. Phil. 1885., febr. 26.

³⁾ Polit. III., 11., 10. — L. »Die Staatslehre des Aristoteles u. die moderné Staatslehre« című értekezésem az »Elemente der Politikában, úgy szinte az »Előszót« a »Politika elemei« című magyar munkámban.

⁴⁾ A mit Pol. III. 10-ben mond, csak mellékesen érinti e kérdést a fegyveres erő kérdésének ötletéből.

nemesebbek, leggazdagabbak, legműveltebbek és legtörvénytisztelőbbek uralmával. ¹⁾

Ez még nem lenne valami szerfölött nagy baj; sokkal végzetterhesebb fogalomzavart támaszt azon bevégzett tény, hogy Aristotelesnél csakis a nemesek, ha gazdagok, egyúttal a legműveltebbek, és így, ha tiszteletben tartják a törvényt, egyúttal szükségkép csakis ők a legjobbak is az államban. ²⁾ Valóban nem csekély akadály volt e tantétel az államformákról! tan korszerű haladásának egészen a legifjabb időkig: mert valamint Digge, Fiimer és egyéb angol monarchisták Aristóteles fönnírintett apophthegmájára — mely szerint az oly monarchia, a mely nem korlátlan, nem is monarchia, — támaszkodva utasították vissza az alkotmányos monarchiának még a gondolatát is az életben: szintig) akarnák a modern államtudománynak némely tekintélyes szövívei még ma is az állampolgárok »legkitünőbb«-jeinek fogalmát olybá föltüntetni, mintha e fogalom, még a mai társadalomban is, szükségkép azonos értelmű lehetne csupán az állam azon polgáraival, a kik kizárólag születésüknél és nagy vagyonuknál fogva foglalnak el előkelő helyet a társadalomban. A kulturális egyéni erő, az állampolgári egyéni érdem ily meghatározás mellett teljesen kimarad a »legkitünőbbek«, a »legjobbak« fogalmából. — Nem kevésbé végzetterhesnek bizonyult az államformákról tan korszerű fejlődhetésére nézve azon épp oly ellenszenvet gerjesztő mint szűk látkörű fogalomkör is, a melyben a »demokratái« lényegét látjuk mozogni Aristóteles államformatanában. A túlnyomókig szegényekből, és így Aristóteles nézete szerint a vagyonos állampolgártársaik vagyonára szakadatlanul áhítozó elégületlenekből álló nagy tömegnek fejszám szerint, közvetlenül a souveraine népgyűlésen, minden népképviselőt kizártával gyakorolt, és csakis ekként gyakorolható uralmát és egyúttal csakis így gyakorolható önkormányzatát érti Aristóteles a demokratia alatt; tehát az ódon görög viszonyokhoz képest csakis oly államformát ért alatta, a melyben az államot szükségkép a legkevésbé művel-

¹⁾ Pol. V. (VIII.) 6., 1.; 1. »Die Staatsf. d. Ar. u. d. mod. Staatsw.

²⁾ U. o.

tek, a legkevesebbé képzettek nagy sokasága kormányozza többé-kevésbé törvénytípró módon, a szerint a mint némi mér, sékelt census által és mindenféle alkotmánypolitikai műfogások által inkább vagy kevésbé bírják távortartania különben »szabad« születésüknél fogva állampolgári jogok gyakorlására hivatottakat, ezen állampolgári jogaik tényleges gyakorlásától. Azt, hogy a demokratia belső fejlődési képességgel bír, az értelmi, erkölcsi, anyagi haladás folytán az állampolgári jog-egyenlőség alapján: ezt Aristoteles még csak nem is látszik sejteni.

De hasznavehetetlen Aristoteles államforma-elmélete a jelenkorban már azért is, mert a monarchiát úgy állítja oda az arisztokratia és a politeia vagyis a »józan tömeguralom« mellé, másfelől, úgy állítja szemközt az oligarchiával és a demokráciával is, mintha a monarchiában az arisztokratikus elv, meg a demokratikus elv egyáltalán nem is bírhatna jelenté-nyében mérvben érvényesülni.

Az alábbiakban részletesen lesz alkalmam ráutalni azon képtelenségekre meg visszasságokra, a melyeket az államformák elméletében manap Aristoteles alap gondolatának cultusa okvetlenül kell hogy maga után vonjon; most beérem azzal, hogy ráutalok érintett mozzanatokra. Bradley sok tekintetben helyesen emelte ki Aristoteles Politika-jának túlhaladott álláspontjait; még nyomatékosabban tehetne volna ezt, ha figyelmét az államformákra fordítja, és azt kérdezi, hogy ugyan melyik modern államra, melyik concret alkotmányos monarchiára, s melyik concret modern demokratikus köztársaságra illik rá csak egy is az Aristoteles államformái vagy ezek árnyalatai közül? És ha nem illik rá egyikre sem, a minthogy csakugyan így áll az eset, ugyan hát akkor mért állítják föl alapú a magok államforma-tanának fölépítéséhez még manap is, majdnem valamennyien Aristoteles államformáit az államtudósok?

Ezt kérdezhethők mi is Európaszerte az államtudósoktól, és hogy teljes joggal kérdezhethők ezt tőlök, ez tüzetesen ki fog tűnni jelen értekezésem folyamából.

A másik nagy akadályát a modern államformatan korszerű haladásának szintén föl fogják már előzetesen ismer-

hetni mindazok, a kik tudják, hogy mily csekély mérvben áll még manap is államformatani czélokra közvetlenül földolgozható alkotmánytörténelmi anyag, sőt még velünk egykorú egybehasonlító alkotmánytan anyag is az államtudomány rendelkezésére. Nem én emelek e részben panaszt először. Oly férfiak teszik ezt egész emberöltők óta, oly férfiak, a kiknek neve előtt mélyen meghajolnak a legorthodoxabb államtudományi körök is a német egyetemeken. E férfiakat senki sem vádolhatja reformatori viszketeggel. Consolidált tekintélyek.

Midőn több évtizeddel ezelőtt az érdemdús Róbert von Mohl oda nyilatkozott, miszerint az államtudományi irodalom bizonyos részének,¹⁾ melyet ő a saját műnyelvezetének értelmében a politika irodalmának nevez, a legvégső és egyúttal legmagasabb célja ez lenne — »felölelni egy nagyrendszerbe az összes, eddigelé már mutatkozott államfajokat« — »die Umfassung aller bereits in die Erscheinung getretenen Staatsarten zu einem grossen System²⁾ — bizonyára nagyon érezte, hogy mennyire nem kielégítő azon empirikus anyag, a melyre kortársai az államtudomány alapvető nagy ágának, a tulajdonképeni politikai tudománynak rendszerét ráépíteni igyekeztek; és bármennyire gúnyolódjék is az azóta már elbűnt Néstor e nyilatkozata fölött a jelenkor egyik legtekintélyesebb jogtudósa, Franz von Holtzendorff, midőn azt mondja, hogy csakis a Darwin tanának rendíthetlenségébe vetett hit helyezheti kilátásba az egy ily föladat megoldására hivatott erőket: annyi fölül áll minden kétségen, hogy nem anvira több és jobb psychológiára van szüksége mindenk előtt ezen tudománynak, mikép Barthélemy Saint Hilaire³⁾ hangoztatja; hanem mindenekelőtt szüksége van az állam természetéről szóló elmélet érdekében, biztosabb iuductióval értékesíthető, és így az eddigieknél tisztábban, világosabban, élesebb körvonalakban fölismert tényekre.

De hát honnét venni e tényeket? Robert von Mohl e nyilatkozattételének idejében még ugyancsak gyengén állott mind az alkotmánytörténelmi, mind pedig az egybehasonlító

¹⁾ Holtzendorff: »Principien der Politik« i. h.

²⁾ Köb. v. Mohl: »Gesch. d. Staatswiss.« i. h.

³⁾ Politique d'Aristote. Préface i. h.

modern alkotmányismei szakirodalom. Pierre Firmin de la Croix,¹⁾ Martens,²⁾ Lanjuinais³⁾ részben töredékes, részben csonka alkotmánygyűjteményei helyett, a melyekből pedig Mold közvetlen elődei még csaknem kizárólag meríthették egybehasonlító alkotmányjogi ismereteiket, teljesebb gyűjtemények kerültek ki ugyan már ekkor a sajtó alól: azonban ezeknek is meg volt egy közös gyengéjük, elkezdve a Brockhausnál 1817-től 1820-ig megjelent 3 „szakasztól” egész a Batbie által átvett Laferrièreig. Az, hogy oly lassan sikerült csak mindé kiadásoknak az európai államokban tényleg érvényben levő alaptörvények eredeti szövegének beszerzése és azután e szövegek hiteles lefordítása, hogy mire a gyűjtemény a maga teljességében a közönség elé jutott, az illető államok a magok alaptörvényeit, legalább részben, már majdnem mind módosították. Sőt 1848. óta is nagymérvű átalakításokon mentek át úgy a schweizi kantonok, mint az olasz, a német, a hollandi, a dán, a portugál, mindenek fölött pedig a svéd, spanyol és francia alkotmányok. Anglia történelmileg fejlett államintézményei szintén nevezetes módosulást szenvedtek még a bírói és a közigazgatási szervezet tekintetében is; új monarchiák önállósultak Keleteurópában szintén új alkotmányjogi alapokon. Az alkotmányok reformja tehát elannyira folytonos volt, miszerént a maga alkotmánytörténelmi értékesítéseiben amúgy is szerfölött hátramaradt államtudomány nem bírta még a saját befolyása alatt létrejött alaptörvények életbeléptetése folytán majd mindenütt új mederbe

¹⁾ Constitutions des principaux états européens et des États unis de l'Amérique. Paris 1791. o. 6 vols. 8. 3-ième édition, Paris 1808. Németül is, Leipzig, Weidmann 1792—1803., 6. kötet. A francia alkotmányokmányokon kívül (1800-ig) alig közöl ezen gyűjtemény teljes alkotmányjogi anyagot; többnyire fenhéjázó szónoki mondatáramokkal véli pótolhatni a pozitív adatokat.

²⁾ Martensnek »Sammlung der wichtigsten Reichsgrundgesetze« munkája már megbízhatóbb, de csupán Dánia, Svédország és Anglia államjogára vonatkozik akkor (1794.) megjelent első szakaszában.

³⁾ Lanjuinais könyve: Les constitutions de tous les peuples T. I. és II. Constitutions de la nation française avec un éssai de traité historique et politique sur la charte, et un recueil des pièces corrélatives. Paris 1819—21. csakis a francia alkotmányokra szorítkozik.

terelődött államélet empirikai anyagát az államformák elméletére nézve azonnal gyümölcsözővé tenni.

Ehhez járult még egy más ok is. Az új alaptörvényeket bizalmatlansággal fogadta az államtudomány művelőinek nem egy iskolája. Tíz, húsz évi fönnállásuk még korántsem bírta lefegyverezni azok kételyeit, a kik már a priori elítéltek, merőben »papiros alkotmány«-nak neveztek minden alkotmányt, a mely rendszeres alakba lőn a souverain akarat egy nagy pillanatában beleszervezve, szóval minden alkotmányt, a mely nem úgy nőtt ki a századok államéletének természetes talajából, minden rendszerbe öntés nélkül, mint az angol ¹⁾ alkotmány. Már maga ezen ellenszenv sokakat visszatartott az európai szárazföldi államélet tüneteinek beható államformatani tanulmányozásától: még inkább visszatartotta azonban az államtudósok irodalmikig működő köreinek egy részét azon körülmény, hogy az államformák tana államvizsgák tárgyát a legtöbb német egyetemen egész a legújabb időkig nem képezvén, a szakírók a magok compendiuinainak megírásánál nem találva magok előtt egy oly határozott éllel körvonaladó szakolvasó közönséget, mint a minőre a római jog vagy a közgazdaság terén működő úttörő írók folyton számíthatnak, kénytelenek voltak, a tágabb körű művelt olvasó közönség igényeihez alkalmazkodni, sőt néha jónak látták, miként még maga az érdemekben annyira gazdag Bluntschli is. elhagyni a szorosabban tudományos »Allgemeine Staatslehre« fárasztóbb munkaterét, s egy tágabb közönség számára írt »Deutsche Staatslehre«-vel tetőzni lie a szakirodalmi munkálkodást.

Állandó panasa nem egy haladni vágyó gondolkodónak az államtudományi irodalomban, hogy Európának nem minden alkotmányos államában gondolzza a közoktatásügyi politika magát a tulajdonképeni államtudományt még oly mérvekben, mint a hogy ezt elsőben is a tudomány mint önczél, s másfelől éppen az alkotmányos élet gyakorlati követelményei²⁾ kívánatossá tennék. Hazánkat éppen nem érheti

¹⁾ L. L. Bücher: hier Parlamentarismus vieler ist, i. h.

²⁾ Különösen magok a német állam- és jogtudósok hallatják e részben leginkább a sérelmek egész lánczolatát. L. Nasse: Über die

e vád;¹⁾ ámde, még ha a hagyományos angol nagy egyetemek Oxford és Cambridge e részbeni egyoldalúságától eltekintünk is, meglephet bennünket, hogy Franz von Holtendorff is, tehát egy kiválóan jog- és nem államtudós is, a hollandi egyetemek példájára kénytelen, némi serkentésül, fölhívni a német tudományosság figyelmét, midőn azon sajnos mellőzéssel foglalkozik, a melynek a tulajdonképeni államtudomány alapvető szakmája a méltán nagyhírű egyetemek hazájában, a Német-birodalom legnagyobb részében, főleg az államvizsgák alkalmazásával kitéve vagyton.²⁾ Nem kutatom most ezen mellőzés történelmi okait; mert ezek kellő megvilágítása nagyon messze vezethetne. Azt azonban nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy a politikai tudománynak e mostoha sorsa a német egyetemeken nagyban hozzájárult az egybehasonlító modern alkotmányisme korszerű haladása elengedhetlen föltételének, az európai s amerikai államok tényleg fönnálló alkotmányai kellő mérvekbeni alapos, rendszeres ismertetésének elhanyagolásához. Ugyancsak e mostoha elbánás következményei hatottak lohasztólag azon igyekezetekre is, a melyek egy vagy más részről, az alkotmány-gyűjtemények keretén kivfil is az egyes államok tényleges szervezetének alapos kibúvárlására irányultak. AI ért a modern alaptörvények nem egy nagyfontosságú államintézmény természetére nézve hagyják még kétségben különböző államokat illetőleg, az államtudományi búvárokat. Majd csak elvben mondják ki a felsőház egybeállításának módzatát, majd pedig nem mondják ki a képviselőválasztásokra vonatkozó képesítvények s eljárás alapmózzanatait sem de concreto, hanem csak annyit mondanak, hogy erről majd külön törvény fog alkottatni. Ugyanez áll az államtanács, az

Universitätsstudien u. Staatsprüfungen der preuss. Verwaltungsbeamten, 1868. — Hsl. ö. Er. v. Holtendorff: Prinzipien d. Politik 1869—1879. L. v. Stein és Laband ii. mm. — Sir George Cornewall Lewis: Treatise of the methods of observation and reasoning in politics. — Adolar Thiel: Juristenbildung és szerzőnek Zúr Reform des Europaischen Unterrichts wesens című munkáját.

¹⁾ A mennyiben nincs Európában egyetlen egyetem sem, a melyen oly nagyszámú collegiumokat olvasnának a politikából évről évre. sőt fél-évről félévre, mint a budapesti egyetemen.

²⁾ Principien der Politik, i. b.

államtörvényszék szervezetéről, sőt a megyék (tartományok), és a községek szervezetéről és tulajdonképeni jogköréről is. A Laferrière-Batbie-féle alkotmánygyűjtemény eddigelé a legtekintélyesebb e szakbeli munka: de ugyan ki lenne képes ezen alkotmánygyűjteményből még megérteni, hogy melyik államban mennyire van államjogilag megalapítva és tényleg fogatosítva is pl. a törvények uralma a közigazgatás fölött, vagy hogy mennyire terjed ki egy vagy más államban, s minő garantiákon nyugszik ott az egyéni szabadság! Pedig, a szakirodalom nem igen mutathat föl még munkákat, a melyek e részben az államformatan bűvárának közvetlenül segédkezhetnének. Halljuk csak, mit mond az elismert orthodox tekintélyű egyetemi tanár Marquardsen. »Umso mehr musste es also eine zweite klaffende Lücke in der deutschen staatsrechtlichen Literatur anerkannt werden, dass wir, abgesehen von vereinzelt theilweise allerdings hervorragenden Leistungen es sei nur an die Gmeist'schen Schriften über englisches Recht erinnert eine, dem heutigen Stand der Dinge entsprechende Darstellung des öffentlichen Rechts in der ausserdeutschen Staaten weit so gut wie ganz entbehren, dass namentlich ein Gesamtwerk, welches mit einer gewissen Vollständigkeit und der für wissenschaftliche und praktische Zwecke erfordernten Genauigkeit diesen umfangreichen Stoff behandelt, noch völlig fehlt. Wie weit die literarische Bemühung hier hinter den Erscheinungen des Lebens zurückgeblieben ist, möge allein der Hinweis darthun, bei dem wir das Weltmeer gar nicht zu überfliegen brauchen, dass sich das Staatsrecht der gegenwärtigen französischen Republik nirgendwo wissenschaftlich dargestellt steht, und auch für das dritte Kaiserreich bestand dieselbe Lücke.« — A szakirodalom ily állapotában, valljuk be őszintén, hogy nem az által fogjuk előbbre vihetni az államformák elméletét, ha csak azt domborítjuk ki ebben, a mit Aristoteles államformatanába a modern államéletből bele olvashatunk: de csak is az által, ha tudomásul vesszük mindazon lényeges különbözeteket, a melyeknél fogva a modern államok egész szervezetökben egymástól leginkább különböznek, akár volt, akár nem volt azután sejtelve az efféle külön-

bözetek lehetőségéről a 22 évszázaddal ezelőtt élt Aristo-
telesnek.

Mindez rendkívüli fáradságot, tömérdek áldozathozatalt követel szintúgy munkában mint időben. Sőt anyagilag is, a mennyiben igen sok kérdés felől a bűvárok csakis a helyszínén, esetleg a legtávolabb eső államok szervezeti góczpontjaiban szerezhetnek magoknak kellő tájékozást. Ne csodálkozzunk tehát, ha ilyesmire manap még vajmi kevesen vállalkoznak.

Az államformatan korszerű kiépítéséhez egyébként nemcsak a jelen tényleges állapotainak ismerete szükséges: ép annyira nélkülözhetlen ide a múlt, a fejlődés ismerete is. Ebben pedig szintén nem pótolhatja az újabb szakirodalom mulasztásait Aristóteles államforma-elmélete. Ismernünk kell, ha tudományos alapon, kritikai műgonddal akarunk rendszert építeni az államformákból, ismernünk kell ez esetben a jelenlegi államok ezelőtti szervezetét, és ebben az államhatalmi közegek jogkörét az állampolgárság, a nemzet, sőt a társadalom különböző, századról-századra átélt fejlődési phasisainak idejéből: ennek pedig az államtudományok haladni vágyó művelői még kevésbé találják még ma pozitív anyagát Európa összes államaiból közvetlen államformatani földolgozásra egybegyűjtve, mint ugyancsak ezen államok jelenlegi szervezétének ismeretét. Gneist angol alkotmánytörténelmi munkálatai csaknem elszigetelve állanak e tekintetben is; legfőlebb a német és a francia államjog történelme van megírva államtudományilag közvetlenül értékesíthető módon az illető nemzetek irodalmában: a többi modern államok alkotmánytörténelme vagy egyáltalán nincs még megírva csak oly beható részlegességgel sem, mint a minőt Holst műve az Egyesült államok alkotmánytörténelméről mutat, vagy pedig az illető nemzeti nyelv viszonylagos elszigeteltségénél fogva, csakis az illető nemzetek államtudósai által közvetlenül földolgozható alakban látott az eddigelé még csupán napvilágot. Sem a középkori és az újkori olasz államok, sem Aragónia, Castilia, Valencia, Cataluña, stb. vagy a modernebb egyesült Spanyolország meg Portugálba, sem a schveizi cantonok, sem Németalföld. Dánia, Svédország, Norvégia alkotmánytörténelmét nem ismerheti ma még meg a németül, francziául, angolul, olaszul

vagy spanyolul tanulmányozó államtudós oly kritikai alapos-sággal mint a hogy megismerheti Angliáét Gneist műveiből. Mit használ, ha Aschehoug nagy művének első kötete felől azt halljuk is, hogy az Norvégia bizonyos időszakaira vonatkozólag vetekedik alapos-ságra nézve a Gneist angol alkotmánytörténelmi búvárlataival, vagy ha Maurer müncheni egyetemi tanár mint specialista oly tekintélynek örvend az ősnorvég jogra nézve még Norvégiában is, hogy Christianiába meg-meg hívják időről-időre, a norvég egyetemi hallgatók előtt előadásokat tartani, — mit használ ez az államformatan szakművelőire nézve, ha mindezen búvárlatok eredményei nem birtak eddigelé az európai államtudományak mégsem közvetlenül értékesíthető tulajdonává, mintegy köztulajdonává válni? Svédországnak szintén vannak kitűnő alkotmánytörténetirői; de mit használ, ha az, a ki közölök latinul írt, Bovallius,¹⁾ csak egyes korszakokra, egyes rendekre vonatkozó búvárlatainak eredményeit bocsátotta közre latin nyelven, olyannyira, hogy az európai államtudomány szokott nyelv-ismeretű munkásai még ma is csupán Nordenflycht²⁾ báró munkájából ismerhetik meg Svédország alkotmánytörténelmét a maga egészében, tehát csakis oly munkából, oly anyag-földolgozás és színezés alapján, a melynek szerzője, minden érdemei mellett, sem menthető föl az egyoldalú fölfogás vádja alól? Alig van állam Európában, a melynek alkotmánytörténelme oly gazdag tanulságokat ígér az államtudományak mint az »Egyesült tartományokéból lecsapódott Németalföld királyság. Vannak e nevezetes államnak kitűnő benszülött alkotmánytörténelmi búvárai, sőt ily történetirői. Mit használ, ha mindezek daczára még ma sincs megírva Németalföld

¹⁾ Bovallius szül. 1817-ben, elvégezvén az egyetemi tanfolyamot Upsalában, az állami levéltárban kezdte meg hivatalnoki pályafutását, míg végre a »svéd királyi historiographus állását és címét nyerte el, s tölti be még ma is Stockholmban. Latin nyelven írott művei: »De forma regiminis Sueciae anno MDCXXXIV. confirmata (1842.). — »De institutione nobilium in saeculo XVII. ex actis publicis« 1842.; — írt az 1813—14-ben tartott stockholmi országgyűlésről; a XIII. Károly halála óta végbement módosulásairól a Staatskicketeknek stb.

²⁾ Die schwedische Staatsverfassung in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Berlin, 1861.

alkotmánytörténelme kimerítőleg, kellő kritikai műgonddal sem német, sem angol, sem francia nyelven? Hasonló gyarlóságai azon kritikailag, szak-kritikailag átszűrődött empirikus anyag, a mely Dánia és Oroszország államintézményeinek történelméből eddigelé az európai államtudománynak közvetlenül értékesíthetőleg rendelkezésére jutott. Dánia államintézményeinek történelméről Írtak németek is, különösen a Peter Schumaclierre és a »Kong-Lov«-ra vonatkozó kérdésekben: ámde a dán államintézmények egész történelmét, a dán állam megalakulásától egész napjainkig valóban illetékes dán bűvárok munkálatainak alapján nem bírja államformatani czélokra fölhasználni az európai államtudomány: mert nem lett ilyesmi még a nyugati szakirodalmakba átültetve, hanem csak afféle népiesebb, s inkább a legújabb korra vonatkozó mint a Baggesené.³⁾ Pedig Dánia államintézményeinek történelmét annak különböző időszakaiból alaposan, beliatólag ismerni meglehetősen fontossággal bírhatna az államformák tanára nézve már csak azon katastróphikus korszakalakulások folytán is, a melyek e nevezetes, művelt kicsi országban a történelmivé izmosulandó fejlődést oly gyakran megszakították, és a XVII. század vége felé a királyságnak a polgársággal történt szövetkezése folytán a régi nemesség jogkörének romjain oly autokrator-monarchiát hoztak létre, a mely példás közigazgatással bírta párosítani a magánjogi törvények tiszteletét, és az országgyűlés nélküli állapotot a sajtósza-
badsággal.

Nem kevésbbé lenne érdekes alaposan és tüzetesen ismerni Oroszország állami intézményeinek fejlődését is, éppen az államformatan szempontjából, ezen fejlődésnek különböző katastróphikus reform-epochájában, és jelenlegi államjogi stádiumában is. Mert jelenleg nagyon keveset tud még az európai államformatan az orosz államintézmények valódi természetéről, és ha tudomásul veszik is az államtudomány művelői azt, a mit Eckbardt, Leroy Beaulieu vagy Brückner tanár a nagyobb közönség számára német, vagy francia nyelven elmondanak, vagy a mit az Asser-féle szemle, a »Revue

¹⁾ Den Danske Stat i Aaret 1860. Kjobenhavn 1860—63.

de droit international et de législation comparee« a jelenlegi orosz törvényhozás actusairól időről-időre jelezni jónak lát. Gradovskij eredeti búvárlatai az orosz államjog és közigazgatás történelméről és tényleges állapotáról mégis a nyugat-európai államtudományra nézve holt anyagot képeznek.¹⁾

Ne titkoljuk el ezt, ezen félszeg helyzetet, midőn hozzáfogunk az átalánosításokhoz.

.feleideg az az államtudós, a ki mindé nemzetek alkotnia nvtörténelméből óhajtana anyagot szerezni magának az ő államformatani látkörének kritikai kitágítására, jelenleg az ily államtudós kénytelen leend egyes időközöket, vagy egyes intézményeket felölelő monographiákból nagy fáradsággal állítani össze magának a készletet; szerencse, ha oly államtudományi értékű munka akad a kezébe, mint a minő pl. Augustin Thierry »Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état« című munkája. Ez azonban vajmi ritka eset; igen gyakran be kell érnie egy vagy más nemzet alkotmánytörténelmét illetőleg vagy legalább ennek egy vagy más, a jogtörténelem által kellőleg még föl nem derített korszakára nézve az úgynevezett politikai történetírókkal. Valóban csekély a kilátás, az államintézmények szerves fejlődésének mélyeibe hatolni — midőn még csak a legújabb időben kezdenek az úgynevezett politikai történetírók az államintézmények fejlődésének kritikai méltatására kellő súlyt fektetni, és a midőn még maga Leopold von Kan ke is a maga történelmi munkáiban vajmi gyakran távortartotta magát oly mozzanatoktól és kérdésektől, a melyeknek történetírói kidomboríthatása érdekében e század első felében egy tüzetesen e czélnek szentelt érdemtelmes folyóiratban egy egész mozgalmat indított volt. De nem folytatom ez irányban bevezető észrevételeimet. Hisz ennyire hatolni akarni, első pillanatra tán úgy látszik, mintha túl is lőne már ez a jelen értekezésem címében jelzett tárgy keretén.

Azt mondhatja valaki, hogy mi szükség ma már az államformatan ily nagymérvű újjáépítésére, midőn egymás mellé sorakoztatott külön, tüzetes monographiákból beható

¹⁾ Mindezekről tüzetesen más alkalommal.

részlegességgel ismerheti föl az államtudós és bárki más is minden tényleges állam szervezetét és ezen belül az államhatalom összes közegeinek jogkörét? Mi szükség van akkor hat-hét, vagy tíz-tizenkét államformatani alapvető műszó értelmének lehető legnagyobb szabotossággal való körülírására, midőn csaknem annyiféle a monarchiai államforma válfaja, a hány monarchikus állam létezik?

A felelet erre igen egyszerű. Bármennyire külzélkezze is magát, és ugyan mind nagyobb és nagyobb mérvekben az államhatalom szervezete a különféle államokban: mégsem gátolhatja meg mindez államszervezetek tüzetes, graphikus ismertetése, hogy egyetemlegesítéseket, az alaptörvényekben is bevallott államformák természetére vonatkozó általánosításokat ne engedjen meg ezentúl is magának az alkotmánypolitika; és éppen ezért jobb, hogy ha ezen általánosításokat a tényleges viszonyoknak, szervezeteknek, jogköröknek híven, kimerítőleg megfelelő empirikus anyagból emeli ki az inductio, mint ha daczára e tényleges államszervezeti s jogköri különbözeteknek, még ma is mintegy á priori kockáztatja ezen általánosításokat az államtudomány, meg a gyakorlati politika, nem támaszkodva egyéb alapra, mint a melyet az államjogi speculatióknak az Aristotelestől öröklött szűklátkörű, hiányos, gyakran ki nem egészülő államformatani fogalmak nyújtanak, és szemet hunyva a velünk egykorú fejlődési fokok tényleges államrendjének tulajdonképeni jelentősége előtt.

Ezért kell, az én nézetem szerint, a fontjelzett nehézségek daczára is hozzáfognia az államtudománynak, egy a kor igényeinek megfelelő államformatan fölépítéséhez, kritikai műgonddal tisztázott, positiv, empirikus talajon.

Fia széttétekintünk a két legutóbbi évtized alatt fölszínre jött államformatani termékek fölött Európában: elsőben is azt vesszük észre, hogy ezen termékek nagyjában véve Aristoteles államformatanával állanak többé-kevésbé közeli rokonságban; azután pedig föl kell hogy ismerje a kritikai szem azokban úgy az alkotmánytörténelem, mint a tényleg fönnálló államszervezetek és jogkörök beható ismeretére támaszkodó összehasonlító alkotmánytannak megdőböntő mérvekben való elhanyagolását.

A mi az elsőt illeti: ez csaknem szabály, mely alig szenved kivételt. Van ilyen is, tagadhatatlanul, csakhogy azon termékek, a melyek ezen kivételek rovatába tartoznak, egyéb tekintetben éppen nem jeleznek haladást a magok tudományos színvonalára által. Csak egy példát hozok föl, de ez azután jellegző a szó legélesebb értelmében.

Don José Muro Martínez azon »Discurso«-ját értem, a melyet államtudományi bevezetésül irt a saját tíz kötetes »Códigos Españoles y Colección Legislativa« című gyűjteményes munkájához.¹⁾ A valladolidi egyetemnek ezen különben érdemtelen »catedrático«-ja, szerzője egy alkotmánytörténelmi munkának is, a mely két kötetben »Recopilación histórico-crítica de la legislación de España hasta nuestros días«²⁾ ezim alatt a nyolczvanas években látott Madridban napvilágot; általában véve pedig, mint az államjog egyetemi tanára, tekintélynek örvend Spanyolországon. Mindez nem gátolja meg őt abban, hogy szemet hányva a tudomány összes haladása előtt, egész kényelmes könnyedséggel manap is ott ne keresse az államtudomány egyedüli alapját, a hol a középkor theologusai egyedül hitték a magok vallásos buzgalmában föltalálhatni, t. i. Moses »Pentateuch«-jében és az »Ó-szövetség« egyél) szent könyveiben. Valóban inkább is lehet őt a középkor ezen áhitatos tudósaihoz hasonlítani, mint a néhai Stahl tanárhoz, a kihez őt egy rossznyelvű publicista hasonlította. Stahl államtudományi hypokrisise fölülláll ma már minden kétségen; Don José Muro Martinezt ilyesmivel alig vádolhatni. Ő úgy látszik, szentül meg van győződve, hogy a Világteremtés nagy munkája csakugyan abban az esztendőben ment végije, a melybe azt Petavius chronológiája helyezi. Spanyolország történelmét föl is viszi a biblia alapján egész

¹⁾ Teljes címe e munkának: Códigos Españoles y Colección Legislativa, comprensiva de lo Legislado con posterioridad á los Códigos, ó sea Legislación general de España, ilustrada con los retratos de los Reyes autores de los Códigos, redactada con el texto literal ó compendiado de las respectivas disposiciones legales a su vez también historiadadas, anotadas ó comentadas. Segunda Edición Refundida. Madrid. La Publicidad. Librería de Saturnino Gómez, Pasaje de Matheu. 1881.

²⁾ Madrid, Saturnino Gómez. 1881.

Japhet fiáig. Tubalig, és egész határozottan ki is mutatja, hogy az az államforma, melyet Noé ezen 4-dik unokája az ibériai félszigeten, az ő s Spanyolország első megalapítása alkalmával életbeléptetett, valóságos »mérésékelt monarchia« volt; a Világteremtés 1739-dik évében volt' vala Muro Martínez szerint ezen államforma gyakorlatban; de a »mérésékelt monarchia« azért még ennél is régiebb államforma — mondja a valladolidi tanár — mert hát már Japhetről is az van írva, hogy »governó con imperio templado y justo« — és így már .lapbet a tulajdonképem első megalapítója a mérsékelt monarchiának, a »gobierno de templanza«-nak és nem Tubái.¹⁾ Államforma szerinte csak három van tulajdonképen: »la Monarquía«, »la República« és »la Dictadura.« Tehát lényegesen eltér Aristóteles államformatanától, de még a Montesquieuétól is. Önálló gondolkodásra vall legalább ezen osztályozás: de Muro Martínez államforma-elméletével még sem érdemes tüzetesebben foglalkozni: mert hát ő egyenesen azt tanítja, hogy ezen három államformán belül ugyanazon államformái válfajok voltak meg már a primitív társadalom államéletében és csakis ilyenek létezhettek, a minők a jelenkorban léteznek. Ezzel természetesen lehetetlenné teszi magát minden további kritikai méltatásra.

Vollgraff és Leo is kivételt képeznek említett szabály alól, ámde az ő államformatani elméleteik szerzőikkel együtt letűntek még a jelen értekezésemben felölelt idő megnyilta előtt a láthatárról; és a mit egyéb újabbak hasonló irányban megkísérlettek, az mind nélküli a fontosabb jelentőséget, és e mellett még távolról sem annyira jellegző egy-egy nemzet államtudományi irodalma bizonyos színezetű termelésére, mint a minő a Don José Muro Martínez é.

¹⁾ Hogy mennyire őszintén ragaszkodik álláspontjához, kiderül a következő bevezetéséből is: Adan presidiando á la Creación y Noé saliendo del Arca misteriosa para regenerar el Mundo, son á los ojos del filósofo dos seres sublimes que personifican todo lo que hay mas Grande en la Creación misma. Estos Patriarcas y sus sucesores, á quienes tenemos que considerar como Reyes á la vez que como Labradores ó Pastores y siempre que así les consideremos les tendremos que suponer también dedicados á la caza y á la pesca, ó liacian con sus pequemos Estados llamados tribus una vida sedentaria, ó la hacian ambulante y nómada.« stb.

A mi pedig a másik nagy szabályt illeti, ennek érvényesüléséről, sajnos érvényesüléséről, legjobban meg fogunk győződhetni, ha kritikai szemlét tartunk az idevágó szakművek legjelesbjei, vagy legalább is azok fölött, a melyek még ezidétt Európaszerte a legnagyobb elterjedésnek örvendenek, s így az államformák tanulmányozásával foglalkozókat ez idő szerint még leginkább befolyásolhatják.

A legjelentékenyebb szakirodalmi terméket a két utóbbi évtizeden belül az államformák tárgyában, a francia államtudományi irodalom mutatja föl. Hippolyte Passy-nak, az Institut« tagjának művét értem: »Des Formes de Gouvernement et des lois, qui les régissent.«²⁾ Tizenhat éve, hogy megjelent, és azóta úgyszólván, még mindig páratlanul áll mint tüzetes monographia az államformákról: nem mintha jobban ki bírta volna tisztázni és maradandóbb alapra bírta volna fektetni az öröklött államformatan fogalom- és eszmekörét, mint akár De Parieu,²⁾ Mollinari,³⁾ Laveye,⁴⁾ hogy a szabatosabb Buchez⁵⁾ és az erőteljes szellemi Alfréd Fouille⁶⁾ ne is említsem; nem, hanem már azon tekintélynél lógva is, melyet úgy terjedelménél, mint szerzőjének hírnevé-
nél fogva rövid idő alatt elérni tudott.

Passy műve első sorban tanulmány akart lenni azon okok fölött, a melyek az államformák különféleségét okozzák.⁷⁾ Belátja, sőt beismeri Passy maga is, hogy két évezred óta a legnagyobb elmék sem voltak képesek földeríteni ezen okokat.

Ezért a tényekhez, azon tényekhez kell fordulnunk, a melyeket a történelem tanulmányozása nyújt,⁸⁾ s ezen tények

1) Paris, Librairie de Guillaumin et C-ie 1870.; pp. VIII. és 171 nagy 8-rét.

^{3—6)} Mindezekről tüzetesen más alkalommal.

7) Des formes de gouvern. Introd. V: Ce que renferme ce livre, c'est une étude des causes de la diversité des formes de gouvernement.

⁸⁾ U. o. p. VI: En pareille matière, c'est aux faits, et aux faits tels que l'histoire les montre, qu'il faut demander les informations que nécessite le succès des recherches. Ces faits sont le produit, la résultante du jeu combiné des aspirations, des besoins, des sentiments, des passions, des mobiles divers auxquels l'humanité obéit, en d'autres termes, l'expression la plus complète et la plus réelle des véritables lois de la nature. En négliger l'observation, en récuser l'autorité, c'est se condamner à mar-

azután majd megadják a bűvárkodó elmének a fölvilágosítást, a melyet az eddigi, bölcselkedő rendszer tőle megtagadott, sőt el fognak vezetni majd azon törvények ismeretéhez is, a melyek akként szabályozzák az emberiség történelmi fejlődését, hogy daczára a polgáriasodás folytonos haladásának, még manap is nem kevésbé jellegző különbözetek választják el egymástól az államformákat, mint a melyek elválasztották azokat egymástól a legrégibb időkben.

Én azt hiszem, Passy többre, egy távolabbi földelvány megoldására vállalkozott, midőn e törvényeket kereste, és úgy látom, mondom, hogy Passy többre, nagyobb munkára vállalkozott, mint a minőre szabadott volna vállalkoznia a szigorú tudomány emberének akkor, midőn az államtudomány még ki sem kutatta, még föl sem ismerte egész valójokban azon különbözeteket, a melyek okait Passy ama nagy törvényekben keresi. Nem azt akarom ez által mondani, hogy Passy helytelen alapon akarja fölépíteni az ő államformatánát, nem; Passy, nézetem szerint, nagyon helyesen jár el, midőn a souverainitas azon mértéke szerint óhajtja megkülönböztetni az államformákat, a mint az egyes államokban a társadalom nagyobb vagy csekélyebb részt tart vissza magának azon, tőle, a társadalomtól a maga egészében soha senki által teljesen el nem idegeníthető souverainitásból, a mely souverainitas tényleges effectiv gyakorlását a társadalom az államhatalomra, vagy ha úgy tetszik, az államhatalmakra ruházta.¹⁾

cher à l'aventure, au risque inévitable de faire fausse route. — P. VIII: D'où vient que jusqu'ici la marche progressive de la civilisation n' pas exercé sur les formes de gouvernement la même action que sur toutes les autres parties de l'organisation sociale, et qu'entre ces formes continuent à subsister des différences non moins caractérisées que celles qui les distinguaient aux époques les plus éloignées de la nôtre. Assurément, un tel fait ne permet guère de douter qu'il faille en chercher la cause dans l'action souveraine de lois d'un ordre spécial. Mais, quelles sont ces lois? Comment opèrent-elles! Sont-elles de nature à conserver dans l'avenir toute l'efficacité qu'elles ont eue dans le passé?

¹⁾ Passy, Formes de Gouvernement, p. 6: Ce que n'en gardent pas les sociétés elles-mêmes, revient de toute nécessité aux pouvoirs qui les régissent, et c'est l'inégale grandeur des parts laissées à ces mêmes pouvoirs qui différencie les formes sous lesquelles ils existent et fonctionnent. — P. 7: Il serait aussi exact de dire que c'est la somme de souve-

Ez értelemben Passy az államformáknak két nagy faját különbözteti meg csupán: n. ni. a monarchiát, és a köztársaságot. A monarchia ¹⁾ Passy szerint oly államforma, a mely nem tartja vissza az alkotmányozó souverainitás — souverainité constituante — gyakorlását a társadalom számára, és ugyan vagy teljességgel nem, vagy legfőlebb csak részben tartja vissza ezen nagy jogot a társadalom számára; hanem egy tisztán örökösödési úton, és csakis ezen egy úton elérhető hatalomnak bocsátja azt birtokába. Ezen hatalom első az állam valamennyi hatalma között és törvény által van szabályozva annak örökösödési úton való tovább szállítása, átszarmaztatása és a társadalom kénytelen azt ismerni el államfőül, a kit ezen törvény neki, a társadalomnak államfőül ad.

Igy határozza meg Passy a monarchiái államforma fogalmát. A köztársasági államforma²⁾ pedig forme républicaine — szerinte oly államokban nyilatkozik, a melyekben a társadalom saját magának tartja fenn, vagy helyesebben, saját magánál tartja vissza az alkotmányozó souverainitás gyakorlását, vagy is a souverainitást azon lehető legnagyobb mérvben, azon lehető legszélesebb alapon, a melyen annak gyakorlása még collectiv maradhat. A köztársasági államforma teszi hozzá Passy, vagyis tulajdonkép ezen kezdi a köztársasági államforma ismérve az, hogy egészen válasz-

raineté effective, de liberté politique dont les sociétés conservent l'exercice, qui décide de la forme même des divers gouvernements.

¹⁾ U. o. p. 7: Ce qui distingue la forme monarchique, c'est quelle ne laisse pas ou ne laisse qu'en partie, aux sociétés l'exercice de la souveraineté constituante. Il y a dans le gouvernement un pouvoir, et c'est le premier de tous, qui vit et fonctionne à titre purement héréditaire. — Les transmissions s'accomplissent dans un ordre réglé par la loi et qui contraignent les gouvernés à accepter le chef que cet ordre leur donne.

²⁾ U. o.p. 7: Sous cette forme de gouvernement, les sociétés conservent et exercent la souveraineté constituante c'est à dire, la souveraineté dans la mesure la plus large où l'usage en puisse demeurer collectif. — Ce qui caractérise les gouvernements de forme républicaine, c'est qui émanent tout entiers de l'élection. Parmi les pouvoirs dont ils offrent l'assemblage, il n'en est pas un seul dont les titulaires ne soient désignés et nommés par tout ou partie du corps social, et qui à certaines époques, ne doive faire retour à ceux qui l'ont conféré et donner lieu à des collations nouvelles.

tás kifolyása. Valamennyi államhatalmat a társadalom testületé, vagy legalább ennek egy része jelöli és nevezi ki. vagyis választja; és ezen államhatalmak választott kezelői kénytelenek visszaszolgáltatni ezeket azoknak, a kik e hatalmakkal őket fölruházták, hogy ezen hatalmak azután ismét más átruházások tárgyát képezzék. Tehát Passy első sorban csak két nagy államformát különböztet meg, a monarchiát és a köztársaságot. Megkülönbözteti pedig e két nagy államformát, miként láttuk, tisztán csakis azon mérv szerént, a mint saját maga gyakorolja vagy pedig külön hatalom-kezelőkre ruhazza a kormányzottak összesége, vagyis a társadalom, az alkotmányozó souverainitás gyakorlását. Nem fogja a tárgyilagos kritika tagadhatni, hogy Passy e két meghatározása, a monarchiáról és a köztársaságról nagyon különbözökig sikerült. A köztársasági államforma meghatározása alig hagy valami kívánni valót hátra; a monarchiái államforma meghatározása pedig hasonlíthatatlanul jobb mint az Aristotelesé, jobb mint a legtöbb modern államtudósé, de azért mégsem szabatos, sőt még csak nem is eléggé körültekintő. Nagyon jól mondja Passy, hogy a monarchia oly államforma, a melyben az alkotmányozó souverainitás jogát a társadalom, a nép, vagy egyáltalán nem gyakorolhatja, vagy csak részben, azaz az örökös államfővel megosztva gyakorolhatja. Igen, de hát nem törvény-e azon alaptörvény is, a melynek erejénél fogva az alkotmány, az újonnan alkotmányozott államrend életbelép? És vájjon egyéb törvények, pl. az úgynevezett szerves törvények megalkottathatnak-e s jogerejükig életbeléphetnek-e a monarchiában, fejedelmi szentesítés nélkül? És ha valaki azon kifogást tenné egy oly meghatározás ellen, a mely a monarchia ismérvét az államfőnek a törvényalkotáshoz mellőzhetlen hozzájáruló akaratóban keresné, — ha, mondom, valaki egy ily meghatározás ellen azt a kifogást tenné, hogy hát a modern köztársaságokban, pl. az Egyesült Államokban sem válhatik törvénynyé az, a mi ellen az elnök vetőt emel, vagy a mitől a szentesítést megtagadja: hát akkor egyszerűleg az által vehette volna Passy élet ezen kifogásnak, hogy csak az absolut vető joga adja meg a monarchiának a tulajdonképeni monarchikus jellegét, míg az oly államok, a melyekben a király csak két,

vagy éppen csakis három egymástkövető országgyűlés teljesen egybehangzó határozatától nem tagadhatja meg többé a szentesítést, az ily államok nem monarchiák többé, hanem átmeneti alakot képeznek a köztársaság és a monarchia között. Passy be is vallja, hogy lehet még, sőt volt is egyéb államforma is még a monarchián és a köztársaságon kívül: de nézetem szerint helytelen hivatkozik az Antoninok császárságára, a melyben az államfő utódját adoptio által szabadon választhatta: mert az Antoninok alatt Romában, ha szigorúig a római államjog szempontjából tekintjük a dolgot, a császárok még sem az alkotmányozás, sem a törvényhozás jogát, oly értelemben mint pl. a modern monarchiák királyai, még egyáltalán nem gyakorolhatták, és minden nagyszerű talapzatuk daczára sem voltak még egyebek mint egy korábban népöldöklő katonai demagógiával, később pedig bölcs belpolitikával elaltatott köztársaság első hivatalnokai éppen nem levéli legikus solutus« oly értelemben, mint a hogy ezt a Iustinian korabeli államjogi nyelvezet velünk elhitetni szeretné. Midőn pedig Passy azon választó királyságra utal, a melyben úgy választották ugyan a rendek az államfőt, de csak bizonyos, mintegy szerződésileg megállapított család tagjai közül, ¹⁾ mulasztást követ el, hogy még nem ragadja ezen alkalmat a monarchia és a köztársaság közti átmeneti államforma lét-czímének szabatos körülírására.

De abban is hiányos Passy meghatározása a monarchiái államformáról, hogy csak »pouvoir«-t, hatalmat emleget, a nélkül, hogy megmondaná, vájjon monarchiának tartja-e még azon államformát, a melyet a görögök wvasxeíci-nak neveztek, vagyis, a hol nem egy, de több egyén gyakorolta az örökösödés útján rászállott souverainitást mint megannyi, államjogilag a souverainitás gyakorlására hivatott családtagja? Passynak igaza volt, midőn megróttá Aristotelest, azért, mert ez az uralkodók száma szerint osztályozta az államformákat: de a monarchia meghatározásánál nem lett volna szabad mellőznie az uralkodó egyén egy-voltának betudását a fogalom elemeibe. Mert ha létezett is már a történelmi valóságban oly államforma, a melyben a Passy által monarchiainak nevezett jog-

¹⁾ Passy, Pomes des Gouvernement, i. h.

kört nem egy, hanem több egyén örökösödés útján nyerte el és gyakorolta: úgy ezen államformát még sem lehet monarchiának nevezni többé, bármennyire benső rokonságban álljon is ez utóbbival és bármennyire távol álljon is a köztársaságtól. Én »Elemente der Politik« című művemben »Erb-herrschaft«-ot állítok szembe mint nagy kategóriát a »Freistaat«-tal, vagyis a köztársasággal: és az »Erbherrschaft « nagy kategóriája alatt különböztetem meg a monarchiát, a **duva-
steia**-tól.

Passy a monarchián és a köztársasági államformán belül fölismeri az alfajokat, a válfajokat, és azt mondja, hogy ezen alfajok, válfajok közti különbözeteket azon mérveknek egyenlőtlensége hozza létre, a melyekben a kormányzottak a törvényhozási határozatok meghozatalában, a bíraskodásban, szóval a közügyek intézésében résztvehetnek. Szépen van gondolva, több önállóságot is mutat Passy ez elmélete mint bárkié is előtte, ámde nincs kellő éllel körvonaloza, nincs kellő éllel kifejezve.¹⁾ Passy, a ki nagyon helyesen fölismeri úgy a monarchiának mint a köztársaságnak azon képességét, hogy az államfő által közvetlenül gyakorolt souverainitási jogkörön alúl úgy a monarchia mint a köztársaság akár aristokratikus, akár demokratikus lehessen,²⁾ Passy, nézetem szerint ismét mulasztásba esik, midőn e helyütt, a monarchia és a köztársaság alfajairól szólva bele nem ereszkedik az

¹⁾ U. o. p. 8: Après la différence radicale que met entre les diverses formes de gouvernements l'exercice ou l'abandon par les gouvernés de la souveraineté constituante, viennent toutes celles qui résultent de l'inégalité de la mesure suivant laquelle les gouvernés concourent aux décisions législatives, contribuent à rendre la justice; en un mot, participent à la direction des affaires publiques.

²⁾ U. o. p. Et cela est si vrai que les monarchies et les républiques peuvent passer de la condition aristocratique à la condition démocratique ou de celle-ci à celle-là sans que le changement affecte en rien la constitution ni les prérogatives du pouvoir exécutif. Il suffit, pour qu'il en advienne ainsi, que le droit de participer à la formation et à la composition des assemblées législatives s'étende ou se resserre au sein des populations, toute chose d'ailleurs en ce qui concerne, d'une part, la partie effective de ce droit, et de l'autre, le principe, le mode d'existence, l'étendue des attributions du gouvernement, demeurant sur le meme pied qu'au paravant.

állampolgárság, s egyáltalán a társadalom egységes vagy pedig rendileg, sőt kasztszerűleg tagozott voltának méltatásába. Ha ezt tenni el nem mulasztja, Passy, a maga megkezdett gondolatmenetének szárnyain fölemelkedhetik, az imént érintett ötletének horderejénél fogva, oly magaslatra, a honnét széttekintve, átalakíthatja vala az egész hagyományos államformatanunkat. Igen. Ha ezt tenni el nem mulasztja, okvetlenül rá kell jönnie, hogy államformák mint ilyenek nemcsak egy nézponthól ismerhetők föl, hanem különböző nézponthól, és ezen nézpontokból tekintve ugyanazon államok lehetnek többé-kevésbbé demokrátiák vagy aristokrátiák, a melyek monarchiák vagy köztársaságok, sőt ugyanezen államok egészen külön típusokat képviselnek, ha a művelődési állam, a jogállam, a rendőr állam, a táborállam vagy másfelől az állami központosítás, decentralisatio, meg selfgovernment nézpontjából vétetnek szemügyre. Ha Passy a maga gondolatmenetében idáig hatol, és búvár-latainak 'eredményeit nyílt képletekben rakja le: akkor okvetetlen megdöntheti Aristoteles államformatánát, a melyet Passy emígyen is ostromol ugyan elég hévvel, de még sem teljes sikerrel.²⁾

¹⁾ U. o. 8: Tel est le nombre de ces différences qu'il a toujours été impossible d'appliquer aux formes de gouvernement qu'elles particularisent des dénominations suffisamment caractéristiques. P. 11: On le voit: l'exercice de la souveraineté se prête à des combinaisons d'une variété infinie, et de là, dans les formes de gouvernement, des différences si nombreuses, qu'il a toujours été impossible de les classer et de les dénommer toutes.

²⁾ U. o. p. 11. Bien plus: les formes de gouvernement ont été envisagées sous des aspects divers, et jusqu'ici il a été d'usage presque général, de les classer en trois catégories, d'après le nombre des personnes auxquelles appartenait l'exercice de la puissance souveraine. Ce sont les anciens qui ont fait règle à cet égard commettant une méprise commandée en quelque sort par les particularités de leur état social. Les anciens tenaient l'esclavage pour nécessaire et légitime, et cette croyance influait puissamment sur leurs conceptions politiques.« Passy téved; a régi görögök azon észjárására, a mely szerint Herodotos idejében nem kevésbbé mint Aristoteles majd Plutarcbos idejében az uralkodók száma szerint 3 államformát (Aristoteles ennek 3 elfajulását is) különböztettek meg, u. m. a monarchiát, oligarchiát (aristokrátiát) és demokrátiát a kizárólag szabad állampolgárok által élvezett államéletben, a görögök ezen észjárására nem volt a rabszolgaság otléte a legcsekélyebb befolyással sem.

Passy a monarchiái és a köztársasági államforma alfajairól és válfajairól azt mondja, hogy azok megszámlálhatatlan sokaságúak, számtalanféleképp történhetvén meg a souverainitás gyakorlása módozatainak a combinatiója, elannyira, hogy minden időben lehetetlen is volt mindé változatokat fölismerni, osztályozni, és mint a két nagy államformának. a monarchiának és a köztársaságnak megannyi alfajait, válfajait kategorizálni és kellő műszóval megjelölni.

Passynak igaza van. ha mindazon államszervezeteket képzeljük szemügyre vehetni, a melyek az emberi művelődés újabb korszakaiban különböző fokú souverainitásnak szolgáltak közegekül ezen souverainitás gyakorlására; hisz Európa és Amerika fehéremberlakta államain, meg némely európai államok ausztráliai, afrikai, ázsiai tartozékain kívül manap sem ismerjük még alaposan úgy szólván egyetlen egyéb állam szervezetét, s hatalmainak jogkörét, valamint ennek gyakorlása módozatát sem. Yollgraff tanár ^{x)} ezelőtt több évtizeddel ugyan vállalkozott még Oceania államai alkotmányainak és államszervezetének állam- és jogbölcészeti elbírálására is: ámde roppant terjedelmű, állítólag anthropologiai és etimológiai alapra fektetett munkája egyéb sikert alig tudott elérni, mint hogy Konstantin Frantz elnevezte azt a politikai tudomány »Kosmos«-ának; a szakértő, elfogulatlan kritika azonban száználmas mosolylyal tért napirendre ezen kolosszerű kísérlet fölött, a mely a bushmanok és niam-niamok, a wam-pugok és wataiták államéletéből akar állambölcészeti axiómákat kifejteni, és ugyanakkor elárulja, hogy Anglia alkotmányát sem ismeri.²⁾ Passy nem engedte magát ily kalandozásra ragadtatni, és ebben helyesen cselekedett. Ámde az európai és a fehérember-lakta amerikai államok államformai tanulságait az »Institut« nagyérdemű tagja mégis megkísérelhette volna rendszerbe hozni a monarchiái és a köztársasági nagy államformák keretén belül, a hol mindez álla-

¹⁾ L. »Demokratie« ez. művem I. kötetének, Einleitung i. h. Konstantin Frantz: »Die Naturlehre des Staats« című könyvében rendkívül magasztalja Vollgraffnak ezen éppen nem alapos monstribri«-jét.

²⁾ L. »Demokratie« ez. művem i. h.

mok számos, de éppen nem megszámlálhatatlan typust mutatnak.

E helyett Passy történelmi rajzát nyújtja bizonyos államoknak, a melyek a legutóbbi harmadfélezredév folyamában leginkább belevesték magokat a nyugateurópai polgáriasodás és ennek előkészítői emlékezetébe. Passy a primitív társadalom államformáját azon képben véli föltalálhatni, a melyet Heckevelder hittérítő a Pensylvania vörösbőrű őslakóinak társasegyüttlétéről ecsetel. E népnek — mondja Passy — nem voltak állandó intézményei, nem volt semmiféle állandó, akár mi néven nevezhető tisztviselője; esetről esetre adták magokat a vörösbőrűek annak vezetése, vagy bíraskodása alá, a kit éppen abban az időtájban a legbefolyásosabbnak, a legvitézebbnek vagy a legokosabbnak ismertek föl. »Oest la forme républicaine dans toute sa plénitude et à son plus haut degré de simplicité«. kiált föl a »Des Formes de Gouvernement« szerzője. Ezen innét a patriarchalis államformát rajzolja, s e részben nem tér el egyéb szakíróktól. Majd áttér a Róma bukását megelőzőt korszakok államformáira. Nem beszél sem az akkad-korbéli, sem a későbbi babyloniai, sem az assyriai, méd, stb. monarchiákról: mert csakugyan még az ékiratok mai világanál sem tudunk ezen államformákról semmit, a mit az államtudomány komolyan értékesíthetne.

Xem ereszkedik bele a perzsa birodalom intézményeinek taglalásába sem, az aegypti monarchiát pedig, úgy látszik, nem ismeri kellő alapossággal. Nem veszi tudomásul, hogy Aegyptben a kasztok válfalai nem voltak soha áthághatatlanok, s hogy a király uralkodásának minden actusát oly törvények szabályozták, a melyek összeségének, mint egy egészen sajátzerű alkotmánynak a biztosítékait annál többre kell hogy becsülje a modern tudomány, minél inkább előre halad a lieroglyphek irodalmának fölhantolásában és leolvasásában.

A görög monarchiák közt fölismeri, Plutarchos ismert helyéből, a törvények uralmára alapított monarchia államformáját a Molossok államában; helyesen jegyzi meg, hogy a Makedonia államformája meglehetősen hasonlított a Molossok államához; igaz az is, hogy az örökösödési rend nem volt megállapítva egyikben sem, hanem csak az uralkodó család

volt megállapítva, a melyből a királynak választatnia kell. De midőn Passy csak csekély különbséget hisz föltalálhatni egyfelől a makedon-monarchia, másfelől pedig a patriarchalis¹⁾ államforma között: meglehetősen téved: mert egész sorozatát ugorja át, öntudatlanul is azon alfajoknak, vagy legalább tyusoknak, a melyekben a monarchiái államforma tökélyesedése, viszonylagos tökélyesedése csak Agamemnon királyságától II. Fülöp makedón királyságáig is nyilatkozott. A legtalálóbb megjegyzése egyébként Passynak a trónörök-lési rend tökélyeden voltára, sőt a legtöbb ódon királyságban teljes hiányára vonatkozik. Makedónjában és Epeirosban szintűgy mint Mediában és Perziában csak az uralkodó család volt megállapítva az államrend, vagy, ha úgy tetszik, az alkotmány által: e családon belül a férfitagok örökös pályá-zókul tűnnek föl a trón felé, majd cselszövény, majd véres merényletek segélyével szakadatlanul küzdve egymás ellen, megbontva, vagy lehetetlenné téve az állandó belbékét és a háborítlan államjogi életet. Ez nem a monarchia még, kiált föl Passy, ez annak gyermekkora csupán: a monarchia teljessé csak azon századok folyamában lesz, midőn ezen államforma fogalmának egyik legfontosabb eleme, a trónörökösödés hatá-rozott, szabatos és változhatatlan törvény szerint minden egyéb mozzanatot háttérbe szorít az államjogi gyakorlatban.²⁾

¹⁾ U. o. p. 115: Evidemment les formes de gouvernement ne diffé-rent que bien peu. dans les deux pays, de celles qui avaient prévalué durant l'ère patriarcale.

²⁾ U. o. p. 117: A regarder au fond des choses, il y eut dans le monde ancien des Etats régis tout eutier par un seul et même prince; il n'y eut pas de véritable monarchie. Nulle part, ne s'y dégagea et ne régna complètement le principe constitutif de la monarchie, la transmis-sion de la couronne suivant un ordre fixe, inaltérable, à l'abri de toute contestation, uniquement déterminé par des faits de naissance et de con-sanguinité. — P. 119: Or, de telles lois, aucune des sociétés de l'antiquité n'en eut d'assez positives pour obtenir le respect de tous, et la préserver des conflits sanglants auxquels donnaient lieu les vacances du trône. Tou-tes laissèrent à la force le rôle décisif dans les compétitions entre les princes de la maison royale, et à peine montrèrent-elles une certaine préférence pour le droit de celui des enfants de leur dernier prince qui se trouvait en âge et capable de se saisir du gouvernement. C'est qu'elles étaient *trop incultes* encore pour comprendre la nécessité de se soumettre

Valóban nagyot kellett még érnie szellemileg, s ennek folytán politikailag a társadalomnak, míg megérthette a közérdek azon követelményeit, a melyek a trónöröklés ily szoros megállapítására fektetett monarchiái államforma kidomborítását tették a népek belnyugalmára nézve, annyi évezred ádáz dulongásai után kívánatossá!

A görög köztársaságok első alakulásáról, az ős nemes-ség uralmáról, a tyraimisról Passynak helyes fogalma van; nem ismeri azonban úgy látszik az aismnetek intézményét, és ama tömérdek görög állam szervezetét, különben nem mondhatná azt, a mit mond, hogy t. i. a görög államok szervezete és alkatrész-állománya csak nagyon halvány árnyalatokban különbözött egymástól. ¹⁾ Ha csak kissé belepillantott volna pl. Tegea, Elis, Miletos, Syrakusa, Phokis, és az opunti lokrok államszervezetébe, nagyon is könnyen meggyőződhetett volna a felől, hogy ezen államok ép]) annyira különböztek szervezet, és alkatrész-állomány dolgában egymástól, mint a hogy mindannyian különböztek Athénétől. Thebától, Korinthostól, Megarától és Spartától.

Passy előtt nem titok, hogy a szó modern értelmében demokratia a hajdani görög államokban egyáltalán soha, sehol nem létezett. A népesség túlnyomó nagy tömegét mindenütt a rabszolgák képezték, s ezek mellett az egyéb nem-szabadok, pl. a jlitmxoc-ok, az u. n. zsellé'ek nem voltak állampolgárok, — politikai jogokat csakis ez utóbbiak, vagy is a teljesen szabadok gyakoroltak; ezeknek számát, összes számát, Passy szerint, az athénei számarányok szerint kellene megítélnünk, vagyis, miután Athénében Demetrios Phalereus korában 21,000 állampolgár volt, 10,000 zsellér és 400,000 rabszolga; ez utóbbiak mindkét nemen, az állampolgárok pedig csakis a

et de soumettre les grands personnages à des règles invariables et fixes. Il fallait pour dégager le principe monarchique des complications et des confusions qui en contrariaient l'essor, une expérience de la vie collective, une intelligence des intérêts publics qui manquèrent longtemps aux hommes et qui dans le monde moderne n'eut commencé à porter leurs fruits que depuis un assez petit nombre des siècles. Hogy az aegypti királyság államforma tani jelentőségét Passy nem ismeri eléggé 1. főtebb.

¹⁾ Des formes de gouvernement, p. 127.

férfi nemen levéli számítva: tehát Passy szerint azt kellene föltételeznünk, hogy minden egyes görög államban körülbelül $\frac{1}{6}$ -át képezte a szabadok összesége az összes népességnek. Ez indokolatlan föltevés; de abban Passynak igaza van, hogy az, a mit a görögök demokratának neveztek, a mi szempontunkból tekintve nagyon is kegyetlenül kiváltságos osztály, tehát tulajdonkép születési aristokratia, vagyis a nemesség, a családfa uralma volt. Passy nem nevezi oligarchiának, hanem aristokratiának nevezi azon államformát, a melyet a görög államokban, a hol és a mikor ott demokratia vagy tyrannis, nem volt, meghonosítva találunk ¹⁾ Úgy látszik, Passy nem helyez súlyt azon tényre, hogy *ἀριστοκρατία* alatt a görögök oly államformát értettek, a mely felé törekedni kell ugyan, de a mely gyakorlatilag soha semmiféle államban egyhangú elismerés és államjogilag érvényesült műszó szerint még soha életbe nem lépett. És így helytelenül nevezi azon görög államformát, a melyben a szabadok összeségének bizonyos része volt csak az államhatalom kezelésének birtokában, aristokratiának: ennek a görög neve, tudjuk, görög államjogi műnyelven csakis oligarchia volt. De mindenesetre kellett volna Passynak különbséget tennie az oly oligarchiák között, a melyekben csak is a születés adta meg a jogcímet az állam kormányzására, meg azok között, a hol a nagyobb vagyonuk adta e jogot. Ez utóbbiakat *τυραννία*-nak nevezték, kivált ha különböző vagyonúik, különböző fokú politikai jogkör gyakorlására képesített. Sokrates tanítványa Xenophon azonban már a »plutokratia« kifejezést használja oly államforma megjelölésére, a melyben a nagyobb vagyonuk ad jogot az állam kormányzására. Passy ezt nem vette tudomásul, valamint azon fogalomzavart sem, a melyet Aristoteles, a hagyományos szokás folyamán megörökít, midőn úgy az *ἀριστοκρατία* mint az *ὀλιγαρχία* alatt a legelőkelőbb nemesekből és gazdagokból álló »kitűnők«-et akarja értetni, csupán azon különbséggel, hogy ott a közjó érdekében, emitt pedig csakis a saját magok érdekében kormányozzák az államot. Passy hisz a Marathonnál és Salamisnál győzött athéneiek magasztos erkölceiben is; azt

¹⁾ U. o. pp. 123. kv.

hiszi, hogy később nagyon aljasok, undort ébresztőleg önzők, kapzsik, hazugok voltak ugyan a görögök, de ennek nem az államforma az oka, hanem a sok belháború. Épp ily kevésbé ismeri Passy azon osztályrészt, a melyet az athenei demokratia az értelmi haladás körüli valódi érdemeiből követelhet meg magának és így, daczára objectiv kritikai igyekezeteinek, sőt túlkomor fölfogásának, még sem nyújthatja hű képét az ódon demokratiának, mert mint nem szakembert az ódonosság dolgai-ban őt is félrevezette a hagyományos orthodoxia. ¹⁾

Nem vizsgálom a többi hiányokat és nem szabatos köril-irásokat; nem a Passy azon visszapillantását sem,²⁾ a melyet ő a római császárság alkotmányjogára vet: elég legyen annyit mondanom, hogy sem Mommsen, sem Madvig és Herzog kutatásainak eredményeit nem tudja ő be a maga ide vonatkozó fogalomkörébe; pedig mindenki, a ki a római császárság alkotmányjogával foglalkozik, tudhatja, hogy említett bűvárok korszakalkotó vívmányainak fölhasználása nélkül az a kép, melyet egy önálló reálphilologiai kövériatokat nem űző állam-tudós a római császárság alkotmánytörténelméről rajzol, csak szerfölött hiányos, és sok tekintetben csakis tévesen alakító és ecsetelő lehet. És csakugyan, sem Tiberius alapvető rendszere-sítésével, sem Vespasian, sem Diocletian, sem Nagy Konstan-tin alkotmányjogi változtatásaival nem foglalkozik Passy művében érdemileg; Caracallában csak dühönczöt lát és Alexander Severusnak meg Probusnak a neve sem fordul nála elő. Pedig mind e császári nevek a római császárságnak valódi monarchia felé irányuló fejlődésében megannyi határköveket jelölnek; Alexander Severus és Probus tanácstörvényei pedig törekvést jeleznek némi alkotmányos monarchia felé, már t. i. a mennyire ez utóbbinak a fogalma megfér az antik állam-élet fogalmával.

Alig nyújt szabatos vázlatot Passy a római birodalom romjain keletkezett monarchiák alkotmányjogi jelentősége felől is,³⁾ és a mi meglepő, meglehetősen fölületesen érinti a

¹⁾ Perrot műve »Le droit public d'Athènes« később jelent meg mint a Passy könyve, és így ebből nem tájékozhatta, magát körülményesebben.

²⁾ Pp. 173—215.

³⁾ Pp. 199—217.

hűbér-uralom leveretése után fölszínre került monarchiák alkotmányjogának alapmozzanatait is. Aragónia alkotmánytörténelme dús anyagot szolgáltathatott volna Passynak a monarchiái államforma belső fejlődési képességét lépésről lépésre követni mindazon módosulásokon keresztül, a melyeket egy ösztintén a törvények uralmának megállapítására és consolidálására törekvő, erősen rendi, de a hazafiasságban és a szabadság szeretetében mégis határozottan egyöntetű alkotmányosság a középkor századaiban, még a hűbéri jog alapján is, képes volt megfutni; de azonfelül, hogy a Justiza állambíró-sági intézménye már magában véve arra hívja föl az államformák bűvárát, hogy az aragoniai monarchiát a monarchiái államforma oly válfajául állítsa föl, a minő sehol másutt, sem azelőtt, sem azóta nem létezett, a városok jelentékeny szerepe az aragoniai törvényhozásban szintén oly vonás, mely egy középkori monarchiában, hűbéri alapon, nem találja mását csak Castillában.²⁾ De Angliáról sem látszik Passy fölismerni, hogy ez már VI. Edward és Erzsébet korában lényegileg különbözött minden akkori európai monarchiától. Igen, mert nem elég e különbözet megértetésére constatalni azon alkotmányos jogkört, a melyet a népképviselési eszme százados harcokban vívott ki magának az önmegadózatás és a kormányzat ellenőrzése tekintetében szemben a koronával: egybe kell hasonlítanunk az állampolgári társadalom, vagy ha úgy tetszik, a tágabb értelemben vett nemzet tagozatát úgy a mint ez az újkor első századaiban az összes európai monarchiákban alkotmányjogi alapon megszervezve volt, Anglia állampolgári társadalmának akkori tagozatával.

Míg Európa egyéb monarchiáiban oly mereven állottak szemben egymással a rendek, hogy nem egy mozzanatot illetőleg valóságos kasztokra emlékeztettek, — az egy Dániát sem véve ki, mert hisz itt csak 1670 után döntötte meg a »Kong-lov« a túlmerev rendiséget, Norvégiában pedig az idegen uralom az ősrégi jogegyenlőség intézményeit az időtájt

¹⁾ Pp. 217—253.

²⁾ Zurita, *Annales de la corona dél Reymo de Aragon és Biancae* Commentarii, i. h. (L. A miniszteri felelősség eredetéről akad. értekezésemet 1882.)

már szintén tényleg rendi mozzanatokkal ellensúlyozta volt; mondom, míg a szárazföld összes monarchiáiban a társadalom élesen kimetszett rendi oszlopokon nyugodott, és egy egységes nemzeti társadalomról politikai tekintetben még szó sem lehetett: addig Angliában már rég megszűnt, eltekintve a főuraktól, a peerektől, úgyszólván minden egyéb rendi válaszfal, mely az állampolgárok különböző osztályait szokta elválasztani egymástól.

Hallam mondja, nem én állítom, hogy Angliában már III. Henrik¹⁾ uralkodása óta éppen oly tökéletes volt mindenkor a törvény előtti egyenlőség, miként tulajdon napjainkban, kivételt nem képezett erre nézve más mint csakis a peeri méltóság egymaga. Sőt maga ezen peeri méltóság sem volt legkevésbé sem kaszt-színezetű. Alá voltak vetve az esküdt-székeknek a főurak is; éppen oly büntetéssel sújtotta őket az igazságszolgáltatás, mint bármely más angol alattvalót; a peer szintűgy tartozott résztvenni a közteherviselésben mint bármely egyéb, bármily alacsony társadalmi állású honfitársa; az oly kiváltságoknak, minőket a szárazföld monarchiáiban élveztek a főnemesek, a peerekre nézve árnyéka sem volt meg Angliában. Elannyira, hogy ámbár ezen államjogi műszót hogy »állampolgár« az angol államjog távolról sem ismerte, azért mégis Angliában testesült meg először az »állampolgár« fogalma az államjogi gyakorlatban, az összes európai monarchiák sorozatában.²⁾ Ámde nem maradt e fejlődés csupán a törvény előtti egyenlőségnél a szó büntetőjogi és közteherviselési értelmében. Már VI. Edward idejében megszűnt volt Angliában minden különbség a nemesember (»Gentleman«, vagyis mint ma mondanék: »gentleman«) és a »roturier« között. Oly kora író, mint Sir Thomas Smith³⁾ constatálja ezt félreérthetetlen határozottsággal, — Sir Thomas Smith, a ki pedig Erzsébet királynő titkára volt. Egykorú író jelzi azt is, hogy Angliában már ezen időben, sőt már korábban sem

¹⁾ Hsl. ö. Cotton, Short view of the long reign of Henry III, p. 27. köv.

²⁾ A fönnebbi adatokra nézve l. Haliám alkotmány történelmi műveit és Earl Russell »Hist. of the Engl. Constitution«-ját, i. h.

³⁾ Descriptio regni Angliae l. Earl Russell i. m.

tekintették a tanult és vagyonosságánál fogva önálló angol családfáját: hanem az egész angol társadalom közvéleménye egész előszeretettel belenyugodott abba, hogy tanulmány, társadalmi műveltség és önálló vagyonosság által bármely angol alattvaló is elfoglalhassa és háborítatlan közéletben élvezhesse azon helyet, a melyre magát az említett tulajdonok által a társadalom hierarchiájában felküzdötte. Ez pedig annyival könnyebb volt, mert semminemű rendi tekintetek nem korlátoztak senkit a közhivatalviselésben, ha az illető a korona, vagy a választók bizalmát ki tudta érdemelni különben magának. Vegyük hozzá, hogy a lordok fiai már régóta nem tartoztak volt ekkor a peeragehöz, hanem a »Commons«-lioz, vagyis a néphez a minthogy egy Bedford lierczeg fia már VIII. Henrik idejében ott ült az alsóházban a nép választottal között, rangtalan képviselő, honfitársainak társaságában; vegyük hozzá, mondom, ezt, és meg fogjuk érteni, hogy mennyivel fölötte állott már a középkor utolsó és az újkor első századaiban Anglia állampolgári társadalma az összes szárazföldi monarchiák társadalmi fejlődésének! Minő előrehaladott stádiuma ez már az egyéni erő állami és társadalmi értékesíthetésének, a melyet a Plantagenetek és a Tudorok monarchiája élvezett, azon szűkkeblű megrendszabályozáshoz képest, a melynek a szárazföld monarchiáiban, még Aragóniát sem véve ki, ugyancsak az állampolgári egyéni erő volt-kénytelen nehéz igáját hordani! A szárazföld monarchiáiban, azon századok folyamában, minden emberi lény, a hűbéri alapon nyugvó rendi jog szerént, bizonyos meghatározott pontra volt már születésénél fogva odaállítva. Szorosra szabott jogi korlátok határolták körül mindenkinek az egyéni erejét, szellemi, erkölcsi, anyagi munkásságát szemben az állammal; szabad mozgásról szó sem lehetett, a tehetség szárnyalását visszaszorította minden pillanatban a születésének súlya, a közjó érdekében való munkásságát csirájában bénította meg a társadalomnak hűbérjogilag rendi tagozata. Éppen ezért nagyban tévedtek mindazon írók, a kik elragadtatva a korona teljhatalmát egy nagy államjogi kérdésben alkotmányos alapon korlátozó rendi tagozatú országgyűlések hatalomköre által, valami nagyon közel rokonságot véltek egy-

felől az angol, másfelől meg az aragoniai, svéd, vagy magyar alkotmányfejlődések között fölismerhetni. Tagadhatatlanok ugyan bizonyos analógiák: ámde ezek csakis a korona teljhatalma korlátozásának mikéntjére vonatkoznak: e fölszín alatt, a nemzettest belszervezetére nézve a távolság, a különbözet egyfelől Anglia, másfelől említett szárazföldi monarchiák között megdöbbenő.

Passynak nem érdeme, hogy e különbözeteket nem igyekezett bevilágítani. Pedig a monarchiái államforma válfajainak megállapíthatására nézve a III. Henrik, s még inkább az Erzsébet királynő idejebeli angol monarchia egy éppen oly nevezetes mint felismerhetetlen tyrust bírt volna szerzőnknek szolgáltatni. Föl kellett volna használnia neki e tyrust az államformák fogalmának és alosztályozásának tisztázásánál: és úgy annyival is inkább, minthogy az a különbözet, a melyre csak imént utaltam, szülőokává lón lényeges eltéréseknek egy másik nagy alkotmányjogi kérdésben. Abban t. i. hogy mennyire volt képes nem csak írott malaszt szerint, de a gyakorlatban is sikeresen korlátozni a korona teljhatalmát az országgyűlésekre jogosított rendek összesége, vagyis, ha úgy tetszik, a nemzet, a szó középkori értelmében, a szárazföldi monarchiákban, párhuzamban az angol akotmányosság e részbeni egykorú vívmányaival? Hát e részben a tanulság eléggé határozott, habár ezen tanulságot nem is igen szokták eddigelé figyelemre méltatni az államtudományban. E tanulság az én elméletem szerint a következő: Angliában már III. Henrik óta le voltak dőlve azon államjogi és büntetőjogi váltalak, a melyek a nemzettestet annakelőtte élesen kimetsződő, csaknem kasztszerű rendekre tagolták volt: daczára a csekély számú, és kisebb fiaikban a néppel amúgy is egybeolvadó peerek előjogainak, az angol alattvalók összesége ennek folytán már ama kora századok óta folyton csaknem egy teljes jogegyenlőségen alapuló s a törvény előtti egyenlőség folytán minden kétségen fölül egységes nemzettestet, vagyis állampolgári társadalmat képezett: egy ugyanazon nagy érdekközösségben érezte tehát magát az egész nemzettest, az alattvalók összesége szemben a korona teljhatalmával és képes volt éppen ezen nagy érdekközösségének szakadatlan érzetében annyira össze-

tartani, hogy az alkotmányos gyakorlatban egyre több erőt gyűjthetett magának a politikai szabadság biztosítására a parlament jogkörének folytonos tágítása és a kormány felelősségének nem csak kivívása, de szilárd alapra fektetése által is. Ezért Anglia alkotmányfejlődése III. Henrik kora óta folytonos térfoglalása a nép jogának a korona praerogatívájának rovására; ennek köszönhető Anglia nem csak az 1688-diki dicsőségteljes forradalom vívmányainak megállandósulását, de egyúttal azt is, hogy már 1782-ben, vagyis 7 évvel a francia forradalom kitörése előtt, már meg volt vetve az alapja a jelen parlamentarismusnak, a cabinet parlamenti felelősségének éppen oly biztos mint teljes és visszavonhatatlan érvényesülése által. Anglia tehát lépésről lépésre vívhatta ki és biztosíthatta magának III. Henrik óta a teljes politikai szabadságot, mert már III. Henrik idejében meg bírta magának teremteni a törvény előtti egyenlőség, majd - a csekély számú, s kisebb fiaik által a néppel amúgy is összeolvadó peerektől eltekintve, a politikai és társadalmi egyenjogúság gyakorlati érvényesítése által az egységes, magát minden ízében érdeklődésben érző és valló nemzettestet. — A szárazföldi monarchiákban azonban másként fejlődtek a dolgok. Ezen monarchiákban nem jött létre egy egységes nemzettest; itt csak különálló, többé-kevésbé kasztszerűleg elkülönített rendekre tagolt társadalom létezett, a papság, nemesség, polgárság és parasztság pedig mint rendek, habár hazafias solidaritásban érezték is magokat egymással a legtöbb esetben a külellenséggel szemben, sokkal inkább át voltak mégis hatva az ő különleges rendi érdekeiktől, semhogy a koronával szemben századokon át folytonos követelésekkel és erélytelenséggel bírtak volna kellő alkotmánypolitikai solidaritásban is küzdeni a politikai szabadságért, a kormány felelősségéért. Ezért nem is érték el sem a politikai szabadságot, sem a kormány felelősséget a szó komolyabb értelmét tekintve, 1789 előtt a magok alkotmányfejlődésében; nem érte ezt el még Svédország sem, jóllehet éppen azért, mert Svédországon a rendek kevésbé mereven állottak szemben egymással, sőt részese volt az országgyűlésnek még a parasztok rende is, és így a svéd rendek összesége inkább megközelítette az egysé-

ges politikai nemzettest fogalmát, mint — Dániában 1670. óta abszolút levén a királyság, a szárazföldi Európa bármely más monarchiájában: éppen ezért Svédországon aránylag mégis nagyobb volt a politikai szabadság és komolyabb a kormánynak legalább legális felelőssége 1789 előtt, mint akár Spanyolországon, Portugáliában, az olasz monarchiakban, akár a német királyságokban, fejedelemségekben, akár Magyarországon. Hasonló áll Németalföldről is, a mennyiben ez már átmeneti típust képezett akkor a szövetséges köztársaságból a monarchiái államformába. Mindez azonban elenyészik mind a valódi politikai szabadság, mind a kormányfelelősség szempontjából szemben Anglia alkotmányfejlődésének már akkor elért nagy vívmányaival.

Ismételve hangsúlyozom tehát, hogy Passy meglehetősen csorbát ejtett a saját maga államforma-elméletén, midőn elmulasztotta a már III. Henrik óta folyton, nagyrészt meglehetősen komoly jogegyenlőségi alapon, a csekély számú peerage praerogatíváinak tetőzete alatt, egységes állampolgári sőt politikai nemzettestté fejlődött Angliát mint a monarchia egyik egészen sajátzerű válfaját kidomborítani.

Amde Passy még saját hazájának, Franciaországnak államjogi fejlődését sem méltatja kellően belemélyedő kritikai részletezéssel azon szakaszában, a melyben a régi francia monarchia típusát igyekszik történelmi alapon kikerekíteni.¹⁾

Tudomásul veszi ugyan, hogy a francia községek már a XIII. század vége óta le kezdtek mondani a magok helyhatósági önkormányzatáról, csakhogy a polgárság mint szabad polgári rend alakúihasson meg szemben a főnemeselek előjogaival, kiváltságaival, a nekik, a községeknek, őszintén jobbát nyújtó királyi hatalom védve alatt: de éppen nem nyújtja mindazon államjogi tények százados nagy láncolatának kimerítő vázlatát, a melyek szent Lajos politikai végrendekezése óta le egész XIV. Lajos haláláig nem egy európaszerte páratlanul álló államjogi és társadalmi tényezőh hoztak létre Franciaországon. A legfontosabb e tényezők között kétségen kívül a tiers état volt.

¹⁾ Pp. 229—248.

A francia bourgeoisie nem volt odakötte már V. Károly, sőt tán már régibb idők óta sem egyes kiváltságos városok kebelbeli polgári kötelékéhez, mint a hogy a »Bürgerschaft« például Németországban, sőt hazánkban is a »polgári rend« 1848 előtt ugyancsak ez értelemben tüzetesen bizonyos kiváltságos városok kötelékébe való tartozástól volt föltételes. »Désavouer son seigneur, et s'avouer bourgeois du roi. 1) — ez volt azon actus jelszava, a melylyel bármely tagja a negyedik rendnek, vagyis a hűbéri jogon alapuló földesuraság kötelékéből, királyi jutalom vagy kegy folytán, a nélkül, bogv ezért régi falusi, vagy nem-kiváltságolt városi rendes tartózkodási helyét, domiciliumát elhagyni, vagy magát tüzetesen valamely kiváltságos város polgárságának jogi kötelékébe fölvétetni tartozott volna, polgárrá » bourgeois «-vá avattathatott, vagyis a negyedik rendből a harmadik rendbe emeltethetett. Augustin Thierry hangsúlyozza a régi francia államjog e mozzanatának fontosságát;²⁾ Passy azonban nem is említi: pedig tagadhatatlan, hogy éppen e saj átlagos, az egész francia államterületnek nem csak egyes kiváltságos városaira, de a vidék legcsekélyebb községének lakóira is esetleg királyi jutalom, vagy királyi kegy folytán átruházható jognál fogva nyert a francia tiers état a maga hazájában már a középkor későbbi századaiban oly messzeliató úgy politikai mint társadalmi fejlődési képességet, a melyhez egyetlen szárazföldi monarchia, még a hajdani Castilla és Aragónia városai kiváltságos polgárainak fejlődési képességét sem lehet hasonlítani. Más szárazföldi monarchiákban a polgárságnak, mint harmadik rendnek, éppen ezen aránylag csekély szánni városok kötelékéhez kötött voltánál fogva sem a saját közvetlen politikai súlya nem emelkedhetett, sem pedig nem birt az, még netán felsőbb oktatásban részesült tagjaiban sem, igen fölülemelkedni a saját helyi vagyis városi érdekein. A francia tiers état tagjai, kivált ha felsőbb oktatásiján részesültek, a mint-hogy tömegesen részesültek is még egyetemi tanfolyamokban is, mondom, a francia bourgeois-k, a francia tiers état

1) L. A »Recueil cles Ordonnances des rois de France« XII. kötetének bevezetését Bréquignytól.

2) I. in. 42. 1. kv.

ezen tagjai nem ragaszkodtak ily szükkeblű egyoldalúsággal az ő atyafiságos és egyéb kapcsolataiknál fogva a helyi, vagyis a vidékkel ellentétbe helyezkedő városi érdekekhez, hanem bár ápolták, a mennyire lehetett, az akkori királyi hatalom hatalomteljének védve alatt e helyi érdekeket is, mégis tágabb politikai s társadalmi látkörre bírták magokat felküzdeni és előbb bírtak odaadásteljes szolgálatába állani és ebben kitarítani, nem csak a vidék zöldülő vetéseit eltipró, és a városok lakházait fölperzselő külellenséggel szemben, de a béke műveiben is, mint bármely egyéb szárazföldi monarchiában a harmadik rend tagjai. Ez magyarázza meg az államtudósnak, azt, a mi fölött államtudományyal nem foglalkozó némely történetírók annyira elbámulnak; ez magyarázza meg azon tág látkörű közérdekeltséget is a haza, az állam nagy ügyei és érdekei iránt, melyet a francia tiers état, még az 1789-diki forradalmat megelőzőtt, minden országos rendi gyűlések, Etats généraux-k nélkül lefolyt emberöltőkön át is oly jelentékeny mérvekben ki birt fejteni. Passynak, ha történelmileg akarta az ó-francia monarchiának történelmileg egymásután feltűnedezett államformatani válfajait kidomborítani, tigeylembe kellett volna vennie e mozzanat epocháját is, és új válfajt kellett volna fölismernie ennek bekövetkeztével.

A másik fontos tényező az 1789 előtti francia monarchia államformája válfajainak képzésében a »noblesse de robe« volt, és a mi ezzel egybefügg, a nem-nemesek hivatalképesítése, sőt egyenesen az állami legmagasabb ügy polgári mint katonai méltóságokra alkalmaztatása volt, a feudalismus romjain autokrator hatalmi telj re törekvő francia királyok által.

Passy erre sem fordít figyelmet; pedig igaz ugyan, hogy azon évek folyamában, a midőn Franciaország fölött VII. Károly uralkodott, ez a Franciaország a történetírók, sőt az államtudósok hagyományos iskolájának szemüvegén át tekintve, éppen csakis oly hűbéri monarchiának tűnik föl, mint a német nemzetű római szent birodalom avagy, tulajdon édes hazánkat kivéve, bármely egyéb monarchia közép- vagy délnyugati meg északnyugati Európában.: ámde közelebről tekintve, mégis minő különbség!

A XV. század közepe táján, midőn a német nemzetit római szent birodalomban az úgynevezett »Bürgert«, vagyis a harmadik rendhez tartozó polgárt, állami ügyekben éppen úgy, mint a társadalomban, alig vették még emberszámba, kivéve akkor, ha pénzt akartak kölcsönvenni a kincstár számára, az emberi méltóságot megbélyegző »Kleiderordnung«-gal és holmi köszöntési meg hajlongási, sőt még bizonyos hanghordozási szabályzatokkal is megrendszabályozott, kiváltságos városi dúsgazdag polgároktól, — mondom, a XV. század közepe táján VII. Károly francia király a maga tanácsosait már jórészt a »tiers état« köréből, a polgári születésű tehetségek közül választotta. Ott ültek VII. Károly tanácsában Jean Jouvenel, Gruillaume Cousinot, Jean Rabateau, Étienne Chevalier, Jean Leboursier, a két Bnreau, a kiknek egyike a francia tüzéség reformátora lön, valamint Jacques Ooeur a francia államszámszéki intézmény tulajdonképeni megteremtője, a kinek tervezetei szerint az 1443-tól 1460-ig megjelent királyi »ordonnance«-ok egyúttal a bírósági szervezetet és a rendőrséget, sőt majdnem az egész királyi közigazgatást újjá alakították.

VII. Károly korában azonban még nem volt megtörve a feudalismus a francia monarchiában. Mint tudjuk, a XI. Lajos erős szelleme, majd később Richelieu s Mazarin hajtották végre e műveletet. Ámde azért Passynak a saját elmélete szerint külön válfajul kellett volna odaállítania a VII. Károly monarchiáját szemben egyfelől a VI. Károly, másfelől meg a XIV. Lajos monarchiájával, valamint a XVII. század azon francia monarchiájával is, a mely közvetlenül a hercegek »Fronde«-ja előtt a már megtört feudalismus romjain, a parlamentek 1648-diki »assemblée«-jának határozataiban, »Etats généraux«-k nélkül is, egy egészen sajátzerű alkotmányt nyer vala az önmegadóztatás jogának és a személyes szabadság bizonyos Habeas-Corpusának biztosítékai-
val, habár csak nagyon rövid időre is. Valóban ilyen monarchiái válfaj mint ez, nem létezett sehol azelőtt Európában. Rendi gyűlések nélkül, a politikai államtestületekül föltolakodott parlamentek, — túlnyomókig a bírói hivatalok megvásárolhatására, de mindenesetre a magas szellemi képesítvényt

föltételező noblesse de robe túlsúlyára alapítva, — ezen parlamentek, különben az ország legfőbb bíróságai vindikálták tehát magoknak azon souveraine hatalmat, a melyet alkotmányos államokban a rendi, vagy népképviselői országgyűlések, a tiszta tömeguralmi demokráciákban, miként Schweiz három ös-cantonában a souveraine ösgyűlések, és az absolut államokban kizárólag az autokrator-monarchák szoknak vala gyakorolni. Ilyen nem absolut, és mégis sem rendi, sem népképviselői alapon nem nyugvó monarchia bizonyára egy egészen új válfaját fogta volna képezni a tágabb értelemben vett alkotmányos monarchiának. Az absolut monarchia azonban végleg fölülkerekedett az ily sajátságú állapotban, köztudomás szerént még ugyancsak XIX. Lajos korában, és XIV. Lajos korában el is érte a maga tetőpontját a szó modernebb, nyugateurópai értelmében, e jelszó alatt: »L'Etat c'est moi.«¹⁾

A XIV. Lajos absolut monarchiája azonban nagyban különbözött akár a II. József, akár II. Frigyes monarchiájától. valamint nagyban különbözött azon monarchiától is, melyet Nagy Péter az öröklött ó-orosz államjogi intézmények átalakításával többé-kevésbé modern rendi alapon szervezett meg. A XIV. Lajos monarchiája annyira fölkarolta a polgári születésű tehetségeket, hogy Saint-Simon herczeg azt a maga vérgőgtelt elkeseredésében nem átalotta így nevezni, hogy »un rer/ne de vile bouryeoisie.«²⁾ igen, mert XIV. Lajos nem csak a roturier Colbert-t tette miniszterévé, de ezenkívül még egy egész csapat nem-nemest a francia monarchia legfőbb állami hivatalaira emelt, így Bouthilliert, Bailleult, Servient, Guénégaud-t, Fouquet-t, Michel Le Telliert, Le Pélitier-t, Desmaretst, Chamillard-t, stb., elannyira, hogy a főnemesi, sőt egyáltalán a nemesi születés a XIV. Lajos hosszú uralkodásának összes miniszterei közt csak csekély számmal szerepelt. A tábornokok közt is ott szerepeltek Fabert és Catinat, Duquesne és Dugay-Trouin. Azt lehetne gondolni, hogy

¹⁾ L'Etat c'est moi. Erről bővebben más alkalommal.

²⁾ Augustin Thierry: Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état, 271. 1.

XIV. Lajos csak mintegy mechanikailag utánozta a római császárokat, a kik Tacitus nagy boszúságára, mellőzve a patriciusi családok sarjait, szabadosok és rabszolga írnofélék, meg tanítók köréből újoncsozták a birodalom legfőbb méltóságait, nem annyira a jogegyenlőség iránti rokonszenves fogékonyságból, mint már csak azért is, mert kivált a júliusi principatus korában a patriciusok sarjai, sőt még az újabb nobilitas vagy a plebejus, de szabad római családból született állampolgárok soraiból is alig vállalkoztak volna különben alkalmas tehetségek az oly természetű szolgálatokra, a melyeket az új államrend a maga fensőbb közegeitől már a dolog természeténél fogva megkövetelt. Valószínűleg a római imperatorok ezen eljárásának méltánylása indíthatta XIV. Lajost azon példák bővebb mérvekben való utánzására, a melyeket VII. Károly óta francia királyok a feudális Európa ámulatára utódaiknak már nyújtottak volt; nem is juthat senkinek eszébe XIV. Lajosban a modern demokratia alapeszméjének úttörő bajnokát keresgetni: ámde tagadhatatlan, hogy XIV. Lajos nemcsak annyiban különbözött az akkori európai monarchiák uralkodóitól, hogy kalapját leemelve beszélgetett niég a roturier-k feleségeivel is: de különbözött főleg a szárazföldi monarchiák akkori uralkodóitól még azon következetes-sége által is, hogy nem a születésnek, de az állami hivatalos rangnak szabta meg az első rangot még az udvari ünnepélyeknél is. Az ő rangfokozati szabályai szerint a polgári születésű miniszterek rangban mindjárt a vérbeli liercegek után következtek; feleségeik oda lőnek bocsátva a király asztalához; a tábornagyok, még ha polgári születésűek voltak is, a fölvonulásoknál előtte mentek a hercegeknek; a hadseregben sem élvezett a születési rang semmiféle előjogot; tisztán a szolgálati évek száma, vagy az egyéni érdem volt mérvadó.¹⁾

¹⁾ Mémoires «du Duc de Saint-Simon, XIII., p. 58: »Grands et petits, connus et obscurs, furent donc forcés et de persévérer dans le service, d'y être *un vil peuple en toute égalité*, et dans la plus soumise dépendance du ministre de la guerre et même *de ses commis*.« — U. a. o. 17. 18. 11. »De là les secrétaires d'État et les ministres successivement à quitter le manteau, puis le rabat, après l'habit noir, ensuite l'uni, le simple, le modeste, enfin à *s'habiller comme les gens de qualité*; de là à

Szóval a XIV. Lajos abszolút monarchiája e szempontból tekintve ismét egy egészen új válfaja a monarchiai államformának Franciaország alkotmány történelmi fejlődésében. Passynak figyelemmel kellett volna lennie e nevezetes mozzanatra, ha következetesen akarta volna kiépíteni a maga történelmi phasisok szerént széttagolandó államformatani válfajait. Hogy a német nemzető római szent birodalom államformatani mozzanataiba nem mélyed bele Passy, ezen, ismerve e tárgy nehézségeit a francia bűvárokra nézve, nincs mit csodálkoznunk; valamint azon sem csodálkozhatunk, hogy a »Des formes de Gouvernement« tudós szerzője Magyarország alkotmánytörténelmi mozzanataival sem foglalkozik a célra, hogy azon monarchiai államformát megállapíthassa, a melyet hazánk képviselt 1848 előtt a szárazföldi monarchiák sorozatában. Mindaz, a mit Passy Magyarországról e művében mond, ez a Zápolya és I. Ferdinand alatti szétszakadásra, a török hódoltságra, az eperjesi vénapokra és a *pragmatica sanctio* trónöröklési mozzanatára vonatkozik csupán. Ámde meglepheti Passy ezen államformatani művének tanulmányozóját, hogy Passy a svéd királyság, Dánia, Lengyelország azon alkotmánytörténelmi mozzanatait sem látszik tudomásul venni, a melyekből a most említett, annyira jellegzetes monarchiák valódi államformai típusát kiokolhatta volna. Szintúgy elhanyagolja az olasz monarchiákat is, pedig ezek szintén nevezetes anyagot szolgáltathattak volna neki már csak az akkori államszolgálati szervezet szempontjából is.«¹⁾

A középkori köztársaságokat és a modern köztársaságokat ugyanazon fejezetben tárgyalja, két alszakaszban, külön az egységes köztársaságokat, és külön a szövetségeseiket. Nagyon helyesen teszi meg ez utóbbi megkülönbözteté-

en prendre les manières, puis les avantages, et par échelons admis à *manger* avec le roi; et *leurs femmes*, d'abord sous des prétextes personnels, connue madame Colbert longtemps avant madame de Louvois, enfin, des années après elle, toutes à titre de droit des places de leur mari, *manger et entrer dans les carrosses*, et n'être en rien différentes des *femmes de la première qualité*.« — V. o. Augustin Thierry, i. m. 270—271. 11.

¹⁾ Passy, Des formes de gouvernement, 306 kov. 11.

seket. Ámde amott az olasz köztársaságok államformatani természetét csak fölületesen érinti, annyira fölületesen, hogy sem a pisai köztársaság kezdeményezését Accursius Sorracina korában, sem a florenci ochlokratiát nem is említi, jiedig ez utóbbi annyira fontos az államformatanra nézve, hogy az, a ki a florenci alkotmánytörténelemnek ezen nevezetes mozzanatát tudomásul nem veszi, az mindig azt fogja hihetni, hogy az oykoxpatia mint államforma csakis némely görög állambölcsész irataiban, de a történelmi valóságban soha nem is létezett; emitt. a szövetséges köztársaságokról szóló szakaszában pedig mind Hollandiát, mind a Schweizot szintén csak a fölszínről érinti. A németalföldi »Egyesült tartományok« valódi államformáját Lord Ohesterfield kicsi emlékiratából jobban megismerheti valaki, mint az »Institut« e fényes nevű tagjának tüzetesen államformatani munkájából. A mi természetesen nem valami kedvező fényt vet Passy műve ezen részének tudományos értékére. Amerika köztársaságainak államformatani, átalánosságokban mozgó méltatásával fejezi be Passy történelmi kritikáját. Buvárlatainak végeredményeit a következőkben tetőzheti:

Államforma tekintetében az államok közt már megvolt a legrégibb idők óta, s azóta sohasem is szűnt, mert nem szűnhetett meg a többé-kevésbé lényeges különbség. Nem szűnhetett ez meg azóta sem, mert a kérdésben forgó különbözetek közvetlenül magának az illető államok társadalmi szervezetétől, társadalmi alkatrészeinek természetétől és földirati viszonyaitól voltak mindig és lesznek is mindig föltételesek.¹⁾ Minden

¹⁾ Des formes de gouvernement. 377. l. kv: Il y a, en ce qui touche les formes de gouvernement, deux vérités que l'histoire du passé a mises en pleine évidence. L'une, c'est qu'à partir des âges les plus reculés, ces formes devinrent et ne cessèrent plus d'être dissemblables; l'autre, c'est que leur dissemblance ne fut qu'un fruit de celle qui se produisit et se perpétua entre les Etats eux-mêmes. Les Etats aussitôt qu'ils vinrent à différer de structure, de grandeur et de composition, ne purent plus subsister aux mêmes conditions organiques. Si tous avaient également besoin d'une autorité centrale en droit de réclamer l'obéissance générale, cette autorité n'obtint pas dans tous des concessions pareilles. Tout dépendit à cet égard des difficultés que rencontrait l'accomplissement de sa tâche. Elle avait à entretenir l'ordre et la paix entre les éléments assemblés sous

egyik államnak szüksége volt minden időben egy középponti hatalomra, hogy kieszközölje az állami élethez okvetlenül szükséges köz-engedelmisséget. A középponti hatalom, azonban, a közengedelmisség kieszközlésében különböző államokban különböző mérvű nehézségekbe ütközött minden időben, a mint t. i. az illető államok különböző természetű társadalmi elemei többé vagy kevésbé voltak képesek egymással összhangjaiba helyezkedni a közbéke és rend érdekében. Mentül kevésbé voltak képesek valamely államban a különböző természetű társadalmi elemek ezen összhangzatra: annál nagyobb mérvben kellett a souverainitásnak a központi hatalomra átruházatnia, s annál nagyobb mérvben kellett az államhatalomnak is egyáltalán függetlenné válnia szemben az illető állam határain belül levő összes társadalmi elemekkel is, minden irányban. Ez az államformák élettörvénye és egyúttal az államoké, Passy szerint, de egyúttal ezen törvény fejt meg azt is, hogy miért voltak, vannak és lesznek mindig különböző államformák, valamint ezen törvény fejt meg azon tünetet is, hogy miért ilyen és nem amolyan államformája volt egy vagy más államnak egy vagy más időben.

Az államok, azaz az egyes államokba szerveződött politikai társadalmak csakis azon föltétel mellett voltak képesek magokat az idők folyamában föntartani, miszerint átengedték az államhatalomnak a souverainitásból mindazt a részt, a melyet ők magok nem voltak képesek gyakorolni, a nélkül, hogy anarchiába ne dőljenek, és éppen e tekintetben az államformák sokkal magasabb fokát érték el a tökélyesedésnek a modern időkben, mint a melyen az antik világban állottak.) A hűbéri uralmat a polgári elem bok-

sa direction, et là où ces éléments tendaient davantage à se désunir, il lui fallut des forces dont elle pouvait se passer ailleurs. C'est là ce qui diversifia les formes de gouvernement. Ce fut pour les États une loi de vie de laisser aux pouvoirs appelés à les régir d'autant plus d'indépendance, que les éléments qu'ils renfermaient, se trouvaient moins capables d'accord, et cette loi, les faits accomplis à toutes les époques, attestent qu'il n'a été permis à aucun d'entre eux d'en méconnaître les injonctions que sous peine de décadence et de ruine.« stb.

1) U. o. 381 — 2.11. Mais, s'il est certain que, de tout temps, les associations politiques ne se sont conservées qu'à la condition d'abandonner

tatta meg a királyi hatalom segélyével, de csak Angliában és Svédországon termett e küzdelemből közvetlenül a közszabadság áldása, minden egyéb európai monarchiában előbb az absolut-királyság kerekedett fölül, az absolut monarchiák pedig csak akkor tűntek el, véres forradalmak kapcsában, vagy legalább ezek kihatása alatt, midőn a szellemi művelődés terjedése és fokozódása a szabadságnak és egyenlőségnek azelőtt soha nem érzett szükséglet-érzetét öntötte a nemzetek tömegeibe. A szellemi művelődés és erkölcsi finomodás — vagy mint Passy mondja: la civilisation arra indította a népeket, hogy, mihelyt magokat az értelmiség és az erkölcsiség magasabb fokán érezték, visszavették a központi hatalomtól a működő souverainitás mindazon részét, a melyet még, a midőn a polgárisodba alantasabb fokán állottak, nem bírtak volna kezelni saját magok a nélkül, hogy anarchiába ne döntsék az állampolgári társadalmat. Ekkor alakultak át az absolut monarchiák, miként Passy nem éppen szabatosan mondja, parlamentáris monarchiákká. De bármennyire fokozódjék is és terjedjen a szellemi művelődés és erkölcsi finomodás a jövőben, azért, azt mondja Passy, ne higyjük, hogy az összes monarchiák át fognak alakulni köztársaságokká. Voltak köztársaságok az ódonvilágban, sőt a középkorban, még nagyobb számmal mint ma: mért kelljen tehát politikai alapigazságnak tartanunk azon nézetet, hogy a modern monarchiák egykor mind köztársaságokká fognak majd átalakulni? Ma sincs kevesebb államforma a világon mint volt hajdan, — mért olvadna tehát majdan valamennyi államforma össze egyetlenegygyé.¹⁾ Így Passy. Ezen elmélete éppen nem hasonértékű föntidézett törvényével, valljuk meg őszintén; és az indokolás, melylyel ezen elméletét megokolhatni vélt ellenmondásokba²⁾ keveri őt az ő kiin-

aux pouvoirs appelés à les régir toute la portion de la souveraineté qu'elles ne pouvaient exercer elles-mêmes, sans aboutir à l'anarchie, il est certain aussi que, tout en gardant entre elles les disparités les plus marquées, les formes de gouvernement se sont prêtées dans le monde moderne à des perfectionnements qui dans le monde ancien ne purent se réaliser.

¹⁾ U. o. 378—393. 11. — És 404 köv.

²⁾ U. o. 393—4. Különösen — et l'établissement du système repré.

dulási pontjaival. Más felől pedig tévhitre építi e tanát: mert nem értette meg az ódon görög és római államélet rugóit, és tévesen állítja azonosnak a görögök szabadságát a modern idők szabadságával, az egyenlőségről pedig föl sem teszi, hogy azt sem az ódonvilágban, sem a középkorban a népek nem is ismerték. A törvény helyes tehát és nagyrétkű, a melyet Pussy tanulmánya eredményeinek élére állít: de ezen utóbbi elmélete az államformák jövőjéről alig mondható tudományos becsesel bíró elméletnek.'

Ismét helyes azonban az, a mit a demokratia, a szó modern értelmében vett demokratia fogalmáról mond. Mi sem annyira új dolog a világon, — mondja ő, — mint azon társadalmi állapot, a melyet demokrátiának neveznek.¹⁾ A demokratia szerénte a jogok egyenlőségét jelenti, nem szabatos egy kifejezés, csak a megszokás tette műszóvá, holott oly államban, a hol a jogok egyenlők, éppen úgy megvan azért a demokratia a szó társadalmi értelmében, mint a hogy megvan ott a mai műveltségi viszonyok alapján az egyéni erők, már t. i. a szellem és az erkölcs aristokrátiája is.²⁾ Nem kevésbbé találó megjegyzése Passynak, hogy a monarchiái államformának éppen nincs okvetlenül szüksége sem arisztokratikus intézményekre, sem egyáltalán nemesiségre: és midőn Passy külön válik e tételnél is Montesquieu iskolájától és Európa számára a jövőben demokratikus

sentatif y a assuré aux populations plus on moins de part à l'exercice de la souveraineté. C'est là un lait considerable, de grande et heureuse portée; mais ce fait, on se trompe, quand on le suppose émané de besoins de vie et de liberté politiques étrangers aux âges de l'ignorance, ayant attendu pour naître et agir un certain degré de civilisation et devant acquérir d'autant plus d'intensité que ce degré s' élèvera davantage. il suffit d'y regarder d'un peu près pour reconnaître que le besoin de liberté politique, fruit naturel de la constitution même de l'esprit humain, n'est nullement de date récente (?) et que, partout et toujours, il a réclamé toutes les satisfactions compatibles avec la conservation des Etats. Az ellenmondás ki fog tűnni, ha az ember e helyet, a melyre Passy idézett elméletét alapítja, összehasonlítja az általam fönnebb mondotakkal. (L. 390. 1.)

¹⁾ U. o. 407. 1.: Rien de plus nouveau dans le monde que l'état social auquel a été donné le nom de démocratie.

²⁾ U. o. 409—414. 11.

alapon nyugvó parlamentaris monarchiákat helyez kilátásba, csak arról tesz tanúságot, hogy mint államtudós tud olvasni a jelenkor alkotmányfejlődési mozgalmaiban. De midőn azt állítja, hogy az egyes nemzeti polgárisodások és azon államformák közt, a melyben ezek tényleg érvényesülve voltak, vannak vagy lesznek, nem létezik semmiféle correlatio: ¹⁾ ez ismét ellentétben áll Passy saját államforma-elméleté vei: mert hisz éppen ő volt az, a ki az államformák egyes válfajait nem csak az egyes államok szerént, de ezek egyes alkotmánytörténelmi phasisai szerént is individualizálni óhajtotta: hogy állíthatja tehát ő, hogy nem létezik az egyes államok államformája és azok polgárisodási phasisa közt semminemű correlatio? Hiszen azon válfajokat, a melyeket egyes államok alkotmánytörténelmi korszakai szerént mint megannyi önálló válfajokat óhajt tekinteni, Passy maga is legnagyobbrészt a polgárisodás behatásának, alkotmánytörténelmi visszahatásának kész eredményeiül betudni! Avagy tán a válfajok nem számítanak, hanem csak a két alapvető nagy államforma, a monarchia és a köztársaság? Ily módon megszűnik ugyan az ellenmondás Passy elméletében: de ekkor meg ellentétbe helyezkedik mégis az emberiség történelmének azon nagy tanulásaival, a melyek arra oktatnak, hogy a hagyományos államtudomány a monarchiák rovata alá szokott sorozni oly államokat is, a melyek daczára annak, hogy csakugyan válfajai a monarchiának a szó aristotelesi értelmében, de azért mégis sokkal inkább különböznek az államhatalom szervezétének és jogkörének szempontjából egymástól, mint a köztársasági államforma bizonyos válfajaitól. Egybefoglalva a végeredményt, Passy műve önálló búvárlatok s önálló gondolkodás eredménye; általánosságban szólva, határozott haladás is képez az előtte s vele egykorúlag megjelent államformai elméletekhez képest: ámde hogy nem felelhet mégsem meg teljesen a tudomány jelen színvonalának szempontjából egy maradandó becsű államforma-elmélet kívánalmainak: ennek az oka abban rejlik, hogy Passy csak megérezte az alkot-

¹⁾ U. o. 460. l.: Un fait bien digne de remarque, c'est l'absence de fonté correlation entre l'état de civilisation et les formes sous lesquelles existent les gouvernements.

mány történelmi mozzanatok és az egybehasonlító alkotmányisme tanulságai komolyabb mérvben való értékesíthetésének szükségletét, ki is fejezte ezt: de a kivitelben nem tett magának mégsem annyi fáradságot, hogy egész következetességgel igyekezett volna megfelelni az európai államok múltja és jelene kritikai tanulmányozása iránt vállalt szerzői kötelezettségének. De térjünk át a német szakirodalomra. Bluntsehli államformatana nem mozog szabadon az empirikus szakanyag kritikai földolgozásának munkakörében; az ő elméletének körvonalait bizonyos tekintetek tartják lekötve, a melyeket, úgy hitte, hogy nem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia. Különben aligha tartotta volna érdemesnek századunk első évtizedeinek egyik hírneves theolog-bölcselelőjét Schleiermachert szerepeltetni egyedül Montesquieu mellett az államformatan rövid történelmi bevezetésének szövegében. Az arisztokratikus alapokon nyugvó monarchia nimbusát föltétlenül érintetlenül hagyni a demokratikus eszme modern behatásától: ez volt, úgy látszik, már tervszerűleg megállapított vezéreszméje. Schleiermacher a berlini tudományos akadémia előtt éppen a francia forradalom első leveretésének évében, az európai rendi reactio újból való fölülkerekedése alkalmából, 1814-ben mutatta be értekezését az államformák-ról: ¹⁾ nem csoda, ha abban az időben, egy oly hajlamú és eszmeökörű nem-állaintudós, mint ő, az által vélte megoldhatni az államformák történelmi fejlődésének kérdését, hogy a demokratiát a fejlődés legalantasabb foka nyilatkozványának jelenté ki, a melynél magasabb fejlődési fokot jelez szerénte az arisztokratia, a monarchiát pedig úgy tünteti föl, mint oly államformát, a melynek valódi, azaz teljesen megérlelődött árnyalatában az egész államforma-fejlődés fölülmúlhatatlanul tetőzik. Bluntsehli Schleiermacher ezen elméletét egy nagyon figyelemre méltó kísérletnek nevezi, és láthatólag azon igyekezik, hogy annak államtudományi fontosságot tulajdoníthasson. »Immerhin ist durch diese Erörterung, wenn auch

¹⁾ Über die Begriffe der verschiedenen Staatsformen; Abhandl. d. Béri. Akad. 1814. Bluntsehli »Alig. Staatsl.«, 376—378. 11. Montesquieu államformaelméletéről Bluntsehli 12 sorban, a Schleiermacheréről két egész oldalnyi terjedelemben, nyilatkozik, a mi szintén jellemző.

nicht ein neues Princip der Eintheilung eingeführt, so doch eine höhere Einsicht in den Geist der verschiedenen Staatenbildungen gewonnen worden.«¹⁾ így nyilatkozik Bluntschli egy olyan elmélet felől, a mely annyira ignorál minden empiriát, annyira ellöki magától a történelemnek minden kézzelfogható tanúságtételét, hogy az állami öntudatnak demokratikus, vagyis az állam minden egyes, vagy legalább legtöbb polgárabani fölébredését nem a legműveltebb, de éppen ellenkezőleg a legprimitívebb népeknél véli csupán fölismerhetni! Ugyan miben állhatna egyébben a Schleiermacher említett »höhere Einsicht«-je, ha csak nem abban, hogy oly fogantyút nyújt, a melynek segítségével a Hamilton Jay és Madison köztársasági alkotmánypolitikáját, hogy ne mondjam, a directorialis francia köztársaság államformáját is hasonlíthatatlanul alantasabb államformatani képletben lehetendett szemközt állítani a III. Frigyes Vilmosnak hűbéri maradványokban még ugyancsak leiedzett monarchiájával? Schleiermacher okoskodása nem oda fut ki, hogy lehetnek primitív monarchiák, arisztokratiák, szintúgy mint ahogy vannak közepes fokú, sőt magas fejlettségű monarchiái, arisztokratiái és demokratiai államszervezetek egyaránt; nem: Schleiermacher szerint a fejlettség legmagasabb fokán demokratia egyáltalán nem is, hanem csakis monarchia létezik. ³⁾ Hogy Schleiermacher tudománytalanságot művel.

¹⁾ Bluntschli i. m. 378.1.

²⁾ I. m. 377. 1. Bluntschli Schleiermacher ez érvelését következőleg láttamozza: »Erst auf der obersten Stufe spricht sich die Einheit eines ganzen grossen Volkes in den Formen des Staats rein und klar aus. Die demokratische Natur der ersten Stufe konnte weder den staatlichen Gegensatz zu voller Entfaltung bringen, noch den Umfang eines grossen Volkes erreichen. In der Aristokratie der zweiten Stufe hatte der herrschende Stamm noch immer sein Privatinteresse, und die Einheit des Volkes war nicht das Lebensprincip des Staats. Auf dieser dritten Stufe erst kommt die echte Monarchie zur Vollendung, in welcher der Monarch ohne alle Vermischung mit Privatinteressen die Einheit des Staates und der Regierung in voller Kraft und Macht darstellt.« Schleiermachernek, a nem-államtudós, bölcseelő theolognak nem vehetjük rősz néven, hogy ő, midőn a monarchiáról ily tant hirdetett (1814), a gyakorlatban, az alkotmányjogi életben akkor még ő egy ilyen monarchiát nem is látott. Pedig nem hiszem, hogy — Chinára czélt volna.

midőn egy ily elmélettel követ el holmi deductiv bölcsészeti berontást az államformában, ezt jól tudja maga Bluntschli is: ámde. azért mégis következő apológiát kockáztat ezen már alapjában egészen tudománytalan kísérlet érdekében: »Die drei bekannten Formendes Staates erhalten somit durch Schleiermachers Darstellung eine geistige Begründung und eine Beziehung auf die Entwicklungstufen der politischen Idee, und werden so geordnet, dass die Demokratie als die niedrigste Stufe, die Monarchie als die höchste erscheint. Immerhin ist durch diese Erörterung, wenn auch nicht ein neues Princip der Ertheilung eingeführt, so doch eine höhere Einsicht in den (leist der verschiedenen Staatenbildungen gewonnen worden«. Hozzá teszi ugyan Bluntschli, hogy Schleiermacher elmélete éppenséggel nem felel meg a történelmi fejlődés különböző fokának: »Die Entwicklungsstufen der Geschichte aber entsprechen der logischen Entwicklung wie sie Schleiermacher auffasst, keineswegs«. Sőt Bluntschli nagy vonásokban maga fejt ki. hogy mennyiben nyugszik téves alapon Schleiermacher ezen egész elmélete.^{x)} Úgy de ha már maga az alap hibás: hogy lehet akkor egy államtudományi compendiumban egy ily, már alapjában is téves elméletnek egy ily föltűnően nagy tért nyitni és azt mint egy »höhere Einsicht« letéteményesét, sőt mint az államformák tulajdonképen való szellemi megokolását a tanulmányozóknak annyira figyelmükbe ajánlani?

Csak az értheti meg e tünetet, a ki velem együtt sajnálattal veszi tudomásul azon nyomást, a mely Bluntschli alkotmánypolitikai fejtegetéseire nehezült.

Valóban, ezen sajátzerű erkölcsi kényszerhelyzetnek kell tulajdonítanunk magát azon tényt is, miszerént Bluntschli a maga államformaelméletét nem a korszerű empirikus anyag kritikai földolgozásával, s nem is a létező államok jelenlegi

¹⁾ I. m. 378. 1.: »Die geschichtliche Reihenfolge ist viel öfter die umgekehrte: Monarchie, Aristokratie, Demokratie. Diese Erfahrung entspricht überdem der naturgemässen Annahme, dass das active Staatsbewusstsein sich zuerst auf der Höhe des Lebens unter besonders günstigen Bedingungen entwickle und thätig werde und dann allmählich sich über weitere Kreise der Natur und Gesellschaft ausbreite.«

alkatának jellegzetességeire építi rá, hanem némi kis, úgyszólván mechanikai megtorlással és foltozgatással Aristotelesnek több mint kétezeréves államforma-tanára, mint valami mellőzhetlen államtudományi alapra.

Aristoteles három helyes államformát állított föl, a βασιλεία-t vagyis a királyságot, — az ἀριστοκρατία-t és a πολιτεία-t, vagyis a mérsékelt censusra fektetett köztársaságot, szembe állítván ezekkel a τυραννίς-t, az ὀλιγαρχία-t és ἡδημοκρατία-t mint elfajult államformákat. Montesquieu, a ki pedig ugyancsak sokat kölcsönzött Aristotelestől, az »aristocratie «-t és a »démocratie «-t nem mint külön államformákat osztályozta, hanem mint a köztársaságnak külön alfajait; és harmadik nagy államformául a »monarchie« és a »république« mellett a »despotie«-t állította oda. ¹⁾ Bluntschli nem a Montesquieu és az újabbak államformatani rendszerét akarja kijavítani, tökélyesbíteni, hanem visszamegy Aristotelesre és három államformát egyenesen tőle kölcsönöz, u. m. a demokrátiát, az arisztokrátiát és a monarchiát, és csak az által igyekszik a maga osztályozásának némi modern látszatot kölcsönözni, hogy e három, aristotelesi államforma mellé odaállítja még az ő saját elmetermékét, az »ideokrátiát« negyedikül, és ennek legfőbb típusául a theokrátiát jelöli meg. Nem nehéz egy kis kritikai körültekintés után fölismerni, hogy Bluntschli ezen negyedik államformája nem gyökerezik számbavehető oktani háttérben. Vegyük annak, miként Bluntschli mondja, legfőbb típusát, a theokrátiát. »Bas Volk dachte sich den Herrscher als ein ihm in jeder Weise, schon von Natur übergeordnetes, als ein übermenschliches Wesen. (lőtt selbst wurde als der wahre Begent des Staates verehrt.« ²⁾ Ezen irány-fordulattal véli Bluntschli egy külön államforma föllállítását megokolhatni. Pedig, ha meggondoljuk, hogy azon ázsiai államokban is, a melyeknek ideokratikus államformájáról Bluntschli később egy külön munkát is írt, — mondom, ha

¹⁾ L'Esprit des Lois, II., I. köv. L. értekezésemet, melyet Montesquieu monarchiái államforma-elmélete fölött az akadémiában olvastam, II. oszt. Társad. Értekezések, 1885. jun. 8.

²⁾ I. m. 378. I. L. Alfr. Fouillée a »Bev. d. Deux Mondes« 1879. foly.

meggondoljuk, hogy ezen ázsiai államokban is az államhatalmat egy vagy más istenség nevében csakis bizonyos kasztok tagjai, tehát első sorban születési előjog alapján, gyakorolták, vagy pedig valamely pillanatnyi, az államvallásban gyökerező emberfölötti kijelentésben helyesebben többé-kevésbbétitokzatos kijelölésben való hit alapján, a mely utóbbinak államjogi érvényesüléséhez azonban ismét vagy valamely nemzetségeknek, kasztnak, vagy pedig az egész hívő nép többségének hozzájárulása volt mint sanctio szükséges, — ha mondom, ezt meggondoljuk, akkor azonnal be fogjuk láthatni, hogy itt csakis az arisztokrátiának, demokrátiának és monarchiának bizonyos válfajairól van szó, a melyek Európában szokatlanok ugyan, de a melyek végelemzésben mégis csak vagy a születési vagy az egyéni érték által uralt államhatalom gyakorlásának mikéntjére vezethetők vissza és így, kivétel nélkül, mint megannyi alárendelt válfajok, részint az arisztokratikus köztársaság, részint a demokratikus köztársaság, majd pedig az arisztokratikus monarchia, vagy a demokratikus monarchia nagy államformai kategóriáiba tudhatok be egész határozottsággal, a nélkül, hogy ezért azok öszvessége számára egy külön nagy államformát, t. i. az ideokrátiát kellene fölállítani.

Jóval nagyobb bonyodalmat és fogalomzavart okoz azonban az államtudományban az, a mit Bluntschli a másik három államformáról tanít.

Jelentőségteljes tévedés már az, hogy a monarchiát éppen úgy állítja oda Bluntschli koordinált társ-államformául az arisztokratia és a demokratia mellé, miként ezt hajdan Aristoteles tévé. Váltig szabadkozik ugyan Aristoteles, hogy ő az államformák osztályozásánál nem egyedül az uralkodók számát nézi, hanem azt is, hogy vájjon az uralkodók a közjó érdekében uralkodnak-e, vagy pedig csak a saját magok magánérdekének javára? Mindegy az a modern államtudományra nézve, hogy vájjon sikerült-e vagy nem Aristotelesnek a saját államformatani elméletének kiépítése alkalmából ezen állítását beigazolni: annyi tagadhatatlan, hogy a monarchia, arisztokratia (oligarchia) és demokratia állam-

¹⁾ Arist. Polit, III.

formák fölállítására ma nem kevésbé egybefügg az uralkodók számára való tekintettel, a mint hogy egybefüggött ez vele már Aristoteles, sőt Herodot korában. Midőn tehát Bluntschli ezen alapra áll, önkéntelenül akadályozza a mélyebbre ható kritikai tekintetek kellő értékesíthetését. Már Heeren figyelmeztetett arra, hogy nem az uralkodók száma itt a döntő, hanem az az államjogi viszony, a melyben a kormányzottak a kormányzókhöz, uralkodókhöz állanak, s azon osztályrészt, a mely nekik a souverainitásból kijut.¹⁾ Bluntschli nem helyez súlyt sem a szaktudomány irodalomtörténelmi előzményeire, sem a tényleges alkotmányjogi alakulásokra, hanem elmondja, hogy Aristoteles államforma-osztályozása »még ma is az uralkodó nézetnek tekintendő« — »Vor mehr als zweitausend Jahren hat Aristoteles eine Eintheilung der Staatsformen begründet, welche noch gegenwärtig als die herrschende Ansicht zu betrachten ist,«²⁾ és azután védelmekelve ezen aristotelesi osztályozásnak, csak egyetlen egy javítást mond szükségesnek ezen osztályozáson, és ezen egyetlenegy javítást az által véli eszközölhetőnek, hogy megtoldja Aristoteles államformáit miként már említém, — az ideokrátiával mint külön államformával.³⁾ »In einer anderen Beziehung aber bedarf die aristotelische Eintheilung einer Verbesserung. Sie ist nämlich unvollständig, indem es eine Anzahl Staaten in der Geschichte gegeben hat, welche sich unter keine jener drei Grundformen einreihen lassen«. Az ember ezen szavak után azt hinné, hogy itt legalább is az 1848-diki francia köztársaságról van szó, a melyet csakugyan nehéz lenne betudni az aristotelesi államformák bármelyik kategóriájába is, miután sem a *icokiteia*, sem a *oyjiozpvavia* nem jelenthet Aristotelesnél egyebet mint a személyenként egybesereglett állampolgárságnak közvetlen államhatalmi kezelését, minden képviseleti rendszernek teljes kizártával. De nem; Bluntschli ezen hiányát az aristotelesi államforma-osztá-

¹⁾ Über il. Einr. Ausbild. u. d. prakt. Einfluss der polit. Theor. in ti. neueren Europa és Über den Charakter der desp. Verf. und d. Staatsverfassung überhaupt. Hsl. ö. Passy, i. m. 14. 1.

²⁾ Allg. Staatsl. 369. 1.

³⁾ I. m. 371. 1.

lyozásnak nem tekinti lényeges hiánynak; Bluntschli csakis azért nem tartja az aristotelesi államforma-osztályozást teljesnek — »unvollständig« mert hát Aristoteles nem állította föl külön államformául a theokrátiát.

Ez értelemben Bluntschli államforma-elmélete azután valódi Prokrustes-ágy lesz, a melybe alig bírja a létező modern államokat beleszorítani.

De menjünk sorban.

A monarchia Bluntschli meghatározása szerint oly államforma, a melyben a kormányzás — die Regierung — egyetlenegy egyénben van koncentrálva, oly egyénben, a ki csakis uralkodik — Regent — de nem egyúttal kormányzott is — Regierter — és a ki e szerint egészen az államé és bizonyos tekintetben a népközösség — Volksgemeinschaft — egységét személyesíti meg.¹⁾ Lehámozva ez utóbbi kissé transcendentális, a német államtudósoknál még mindig többé-kevésbé nélkülözhetlen sallangot e meghatározásról: marad ennek magvául az aristotelesi monarchiái államforma alap-gondolata a maga egész meztelenségében: az egyetlenegy egyén, a. ki a legfőbb hatalmat gyakorolja azon törvények szerint, a melyeket ő maga alkot, s a melyeket, a míg ő uralkodik. senki más abban az államban sem nem alkothat, sem végre nem hajthat. Vájjon kimeríti-e e meghatározás a monarchiái államforma lényegét oly értelemben, hogy ezen meghatározás fedezni legyen azután képes, nem mondom, a modern alkotmányos monarchia külön alfajait, a parlamentáris, népképviselési alapon nyugvó monarchiát, a szintén népképviselési alapon nyugvó német monarchiát, a svéd monarchiát, stb., de csak azon törvényes monarchiát is, a melyet mint külön államformafajt Bodin constatált már, sőt némi tekintetben már maga Aristoteles is, midőn a βασιλεία κατὰ νόμον- és a βασιλεία κατὰ νόμους-ról szólt? Bizonyára nem

¹⁾ Alig. Staatslehre, 379. J. »Der Gegensatz von Regierung und Regierten ist vollkommen, aber menschlich so entfaltet, itass die Regierung in einem Individuum concentrirt. is, welches nur Regent, nicht zugleich Regierter ist, ivelches somit (lem Staate ganz und gar angehört und gewissermassen die Einheit der Volksgemeinschaft personificirt: Monarchie.«

fog legkevésbé sem kielégíteni Bluntschli ezen meghatározása.

Az arisztokrátiát Bluntschlii akként határozza meg,¹⁾ hogy az egy oly államforma, a melyben egy felsőbb osztály, höhere Classe — vagy pedig egy felsőbb törzs — höherer Stamm — a kormányt, illetőleg az uralkodó hatalmat — Regierung, — a többi osztályai a népnek pedig a kormányzotakat — Regierte — képezik.

Ezen meghatározás már közelebb jár a valósághoz és ezt csakis annyiban cselekszi, a mennyiben eltér az Aristotelesétől, a ki az ἀριστοκρατία alatt a legkitűnőbbek uralmát akarja értetni és ezt azután úgy értelmezi, hogy ezen legkitűnőbbek — ἀριστοι — egyúttal a legelőkelőbb nemesi származásúak, meg a leggazdagabbak és legműveltebbek, sőt a legerényesebbek is egyúttal: ámde Bluntschli visszaesik ugyané hibába maga is, midőn ugyancsak az »Allgemeine Staatslehre« egy további fejezetében tüzetesen hozzá szólna az arisztokratiai államforma természetéhez, azt mondja, hogy az arisztokratia lehet vérségi arisztokratia, vagyis a nemzetségek uralma, a nemesség uralma (»Geschlechter- oder Adelsaristokratie«) vagy lehet papi arisztokratia (»Priesteraristokratie«) vagy tudósok arisztokrátiája (Gelehrtenaristokratie), katonai arisztokratia (»Aristokratie des Ritterthums«), vagy lehet a magas életkor vagy is az öregek arisztokrátiája (»Aristokratie der Aldermänner und des Senats«); de lehet, mint ugyancsak ő mondja, pénzarisztokratia (»Capitalistenaristokratie«, »Plutokratie«) vagy pedig a nagybirtokosok arisztokrátiája (»Grundherrliche Aristokratie«) vagy végűi a hivatalok és állami méltóságok arisztokrátiája (»Aristokratie der Aemter und Würden«), a melynek Bluntschlii szerint van egy oly válfaja is, a mely választáson alapú »Wahlaristo-

¹⁾ U. o. Die staatliche Unterscheidung zwischen Regierten und Regierten hält sich zwar innerhalb des Volkes, und ist menschlich, aber so geordnet, dass eine höhere Classe oder ein höherer Stamm des Volkes als Regierung, die übrigen Classen und Stämme als Regierte sich darstellen. Die letzteren sind dann nur Regierte, nicht auch Regierung, die ersteren zwar vorerst Regierung, aber daneben doch in ihren einzelnen Gliedern wieder Regierte: Aristokratie. B. m.

kratie«. ¹⁾ Mondom, Bluntschli maga is visszaesik ugyanabba a hibába, a melybe beleesett Aristoteles, a midőn az eredeti meghatározás keretén túl menve, későbbi fejtegetéseiben leküzdhetetlen fogalomzavart támasztott. Aristoteles Πολιτικά-ja III. könyvének alapvető helyén még tisztán áll az arisztokratia fogalma: oly kisebbség uralmát jelenti még itt csupán, a mely nem a saját magánhasznának érdekében gyakorolja az államhatalom teljét, a κέρειον, hanem a közjó érdekében; később azonban Aristoteles olybá tünteti föl az ἀριστοκρατία-t, mintha ez csakis a nemes származású gazdagoknak, a kiket ő a legműveltebbekkel és a lég jobbakkal azonosít, kizárólagos uralmát jelentené, a nem gazdag vagy nem előkelő származású műveltekből álló kisebbség uralmát határozottan kizárván ekként az ἀριστοκρατία fogalmából. Szintígy támaszt fogalomzavart Bluntschli is. midőn alapvető meghatározásában a felsőbb osztály vagy felsőbb törzs, tehát vérségi köteléken nyugvó kisebbség uralmát mondja arisztokrátiának, később pedig pénzarisztokrátiáról, hivatalnoki arisztokrátiáról, alderman- vagy is öreg-arisztokrátiáról, sőt még a tudósok arisztokrátiái járói is beszél, tehát oly arisztokrátiák létét constatálja, a melyek nem vérségi köteléken alapulnak. Pedig tudja Bluntschli, — nagyon is jól tudja Bluntschli, hogy nem létezett vérségi kötelékben gyökerező jogalap nélkül arisztokratád államforma még a történelmi valóságban. Hisz idézi Parién szavait, a ki szerént: »L'aristocratie a toujours, en fait, désigné le gouvernement des plus puissants plutôt que celui des plus vertueux.« — Sőt Bluntschli meg is dicséri Parién ezen apophthegmáját, azt mondván, hogy »in dem Bucié von Parién tinden sich viele vortreffliche Bemerkungen iiber die Aristokratie,« ³⁾ és magára Parién idézett helyére nézve is nyíltan constatálja, hogy teljesen egyetért az »Institut« kitűnő tagjával, mintegy »bölcészeti eszményképnek« bélyegezve meg azok meghatározását, a kik egyúttal a legműveltebbek és a legderekabbak uralmát óhajtják az arisztokratiai államforma alatt értetni, oly bölcészeti eszményképnek bélyegzi meg igenis Bluntschli ugyanezen műben ezen tant, a mely

¹⁾ »Allg. Staatslehre,« 518—9. 11.

bölcészeti eszménykép éppenséggel nem felel meg a történelmi valóságnak. »Aber die geschichtliche Realität entspricht wenig dem philosophischen Ideal!« Így vallja he az ő saját meggyőződését egy — jegyzetben.) De hát csak egy jegyzetben?

És mért nem a szövegben? Hjah, ennek is megvan a maga oka.

A szövegben öt két nagy tekintet feszélyezi; az egyik, miként láttuk, a ragaszkodás Aristoteles államformatanához; a másik pedig a német államjognak tényleg érvényben levő rendi vonásai. A német államok államjoga tisztán az állampolgárság rendi tagozatán nyugszik még mainap is. Ámbár legendaszerűleg átszállít a középkorból az a hír, hogy már a XIV. században jogérvényes szokássá vált legyen az a fölfogás, mely a dactorokat tiz évvel oklevelük elnyerése után valóságos lovagoknak tekinti, és államban úgy mint társadalomban a nemességhez óhajtja vala számíttatni: az újabb századok rideg történelmi fejlődése a valóságban — úgy látszik — egészen megfeledezett ezen bölc és kegyes legendáról a németiség államéletében és még csak annyira sem volt előzékeny szellemi munka által szerzett érdemek iránt, mint a francia államjog fejlődése a rendiség idejében. A francia rendi államjog ugyanis létrehozta már jókorán a »noblesse de robe«-ot, a német államjogi fejlődés nem tágitott a nyerselő által szerzett érdemek castrense peculi-uma mellől. Harci érdem, vitézség, a kaid: ennek hazafias cultusa sugárik ki a német nemesség történelmi fejlődéséből egész a legújabb időkig. Még csak annyira sem vitte a német rendi államjog, hogy létre birta volna hozni a »honoratorok« fogalmát, a szó államjogi értelmében, a mely fogalmat pedig a magyar rendi államjog már sok nemzedék előtt elismert, sőt érvényesített.

Különösen eshetett tehát a szabad és demokratikus schweizi köztársaság érdemdús, tudós fiának, Bluntschlinak, midőn e két nagy tekintet feszélyezése alatt kellett megírnia a maga munkáját. Németül írta, mint német egyetemi tanár

¹⁾ Allgem. Staatsl. 517. 1.

írta, és túlnyomólag német egyetemi előadások számára írta Bluntschli az »Allgemeine Staatslehre«-t. Nagyon kellett tehát vigyáznia minden szavára. Ha oly nyíltan beszél a szövegben, mint a hogy szólott ama kis jegyzetben: hát akkor körülbelül célját téveszti. Mit tegyen tehát, hogy elég legyen téve Aristotelesnek is. a kornak is, meg a német rendi tekinteteknek is? Bluntschli az által vélte mind e nehézségeket leküzdhetni, hogy azon fejezetben, a melyben a »modern osztályok «réti ír, de a melyet még jóval az államformákról szölgő fejezet előtt tárgyal vala, kétfelé osztja elméletben az úgynevezett »Bürgerstand« -ot. a német polgári rendet és azt mondja: a polgárok, már t. i. azon állampolgárok, a kik sem nem nemesek, sem nem parasztok, kétfélék; vannak ugyanis alsóbbfokú polgárok »niederer Bürgerstand« — már t. i. a kisebb iparosok, kereskedők st., és magasabb fokú, vagyis felsőbb polgárok — »höherer Bürgerthum,«¹⁾ a kik közé tartoznak Bluntschli szerint:

1. a magasabb államhivatalnokok, nem értve ide azonban a legnagyobb rangú államtisztviselőket, a minisztereket stb.. a kik Bluntschli szerint a »regierende classe«-höz tartoznak;

2. a papok és a tanítószemélyzet, »in der Kegel« teszi hozzá óvatosan;

3. a tudorok, közjegyzők, ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, magántudósok (»Privatgelehrte«) és írók (Schriftsteller);

4. a művészek, mérnökök és felsőbbfokú technikusok;

5. a nagykereskedők és gyár urak:

6. a felsőbb, vagyis műiparosok;

7. a tőkepénzesek;

8. azon nagybirtokosok, a kik nem tartoznak az arisztokrátiához.²⁾

¹⁾ Allg. Staatsl. 210. 1. Ezt már nem akarja »höherer Bürgerst Alid-nak nevezni, hanem csakis »holderes Bürgerthum«-nak.

²⁾ »Alig. Staatsl.« 207 — 8: Immerhin aber unterscheiden sich in ganz wesentlichen Beziehungen, die ihre Wirkung äussern, auf die Verfassung des Staats und mehr noch auf die Politik und die Verwaltung des Staats, die Classen der höher gebildeten Bürger, oder, wie wir schlechtweg sagen, der Gebildeten sowohl von der Aristokratie als von den grossen Volksclassen. Der Unterschied von der Aristokratie liegt darin, dass ihre Mitglieder keine ausgezeichnete Machtstellung ansprechen. noch behaupten und daher auch keine besonderen Vorzüge?

Hogy vájjon van-e csak a legtávolibb alapja egy ily ketté osztott polgári rendnek a német államok államjogában? Erre Bluntschli természetesen nem is tartja szükségesnek ritectálni. Valóban a német államok államjoga nem is ismer ilyen megkülönböztetést. Az 1843-diki államjogi irodalom arra oktat bennünket, hogy a porosz királyság összes állampolgársága az idétt ¹ 143-ad részben nemességből (Adel), ^{37/143-ad} részben polgári rendből (Bürgerstand), ^{94/143-ad} részben parasztrendből (Bauernstand) és ¹¹ 143-ad részben szolgálattevő rendből (dienender Stand) állott: különböztetett ugyan a porosz államjog a »hoher Adel« és a »niederer Adel« között. az előbbihez sorozván a hajdani »reichsfreier« és »reichsunmittelbarer«, s újabban »mediatisált« hercegeket (Fürst), grófokat és urakat (Herren), valamint a sziléziai és a brandenburgi »Standesherr«-eket: de iensőbb és alsóbb polgári rendről mitsem tud az akkori államjog nyelvezete. A polgári rendet ekként határozza meg: »polgárok« Bürger — a városok lakói és a lovagi jószágoknak nem nemes tulajdonosai; szóll ugyan oly állampolgárokról, a kik valamely »persönlicher Stand «-hoz tartoznak, ámde ezekről azt mondja, hogy három »persönlicher Stand« van: Civilstand, Heist-

sei es des Titels oder Banges, sei es der Bepraesentation in Oberhäusern und (!) Ersten Kammern verlangen (?). sondern dass ihre Bildung einen bürgerlichen (?) Charakter hat und ihre gesellschaftliche und politische Stellung auf der Grundlage der Volksgemeinschaft und des gemeinsamen Beclits ruht, ihre Bepraesentation daher auch in der Volksvertretung ihren natürlichen Platz hat. Von den übrigen, zahlreicheren Volksclassen hebt sie ab durch die höhere wissenschaftliche oder künstlerische oder doch durch die feinere gesellschaftliche (?) Bildung, dadurch dass sie liberale Berufsarten betreibt, oder doch mehr mit dem Kopf als mit den Armen und Händen arbeitet, mehr den idealen Bestrebungen des Menschenlebens als den materiellen Nöthen und Sorgen desselben zugewendet ist. Sie ist auch ein Volksstand, aber ein emporragender Volksstand und sie ist ein Mittelstand, ähnlich der Aristokratie, aber näher der vierten Classe (?), aus der sie fortwährend starke Zuflüsse erhält. In England rechnen wir hieher den Begriff der Genfiemen, der freilich da enger und vornehmer ist, als das höhere Bürgerthum in Deutschland, in Frankreich und in Italien.« Azon sok belső ellenmondás és falsum, a mely e fejtegetésben foglaltatik, már magában véve világot, nagyon is jellemző világot vet azon fészélyzett helyzetre, a mely Bluntschlit ily mesterkélt theoremák alkalmilagos előtérbe tolására indithatta.

licherstand és Militairstand, és így, ha el is lehetne helyezni az állami tanárt mint állami hivatalnokot a »Civilstandba«, az ő személyére nézve, az 1843-ban érvényben volt porosz államjog szerint, a gyermekei azért mégis a polgári osztályhoz számíttatnak minden legkisebb megkülönböztetés nélkül, holott az állami tanszék nélküli magántudóst, bankárt vagy nem-nemes nagybirtokost már a saját személyére nézve is éppen oly egyszerű »Bürger«-ről és nem »höherer Bürger«-ről állapítja meg a porosz »Landrecht« jogérvényes magyarázata, mint akár a legszerényebb műveltségű és vagyonú, és tán paraszt szülőktől származott kézművest. Pedig az 1843-ki porosz államjogrend és az 1886-ki porosz államjogrend közt nincs e részben ma sem semmi lényeges különbség; nem is volt akkor sem, midőn Bluntschli az ő »Allgemeine Staatslehre«-jének idézett fejezetét írta. Nézne is az a porosz »Standesamt« főnöke, ha megjelenék előtte valamely műiparos, például valamely műasztalos, és azt követelné, hogy ő ne mint »Bürger«, de mint »höherer Bürger« vezettség a hivatalos létszámba. Nem is láttuk semmi nyomát a »höheres Bürgerthum« jogi fogalmának azon nevezetes per alkalmából sem, a melyet pár év előtt tárgyalt a lipcsei »Reichsgericht.« Egy herczeg nőül vett volt egy bankárleányt, és midőn a herczeg meghalt, a herczeg rokonai elperelték özvegyétől a herczegnői rangot, címet és a herczegi címér használatának jogát is: a Reichsgericht kimondotta, hogy a herczeg özvegye, elvesztvén jogát a herczegi címre és rangra, egyszerűleg »polgárnőnek« tekintendő. »Höheres Bürgerthum«-ról a lipcsei »Reichsgericht« sem hozott beigazoló határozatot.

Igen, de hát Bluntschlinak a »Höheres Bürgerthum« fogalmára szüksége van: először Aristoteles államforma-elméletének tekintélye miatt, a mely elmélet az apiaxozpavía-t, a legkitűnőbbek uralmának állítja, miután pedig a modern államban az arisztokratia első sorban az »Adel«, a nemesség uralmát vagy legalább túlnyomó állami befolyását jelenti, a német értelmiség pedig a tudomány embereit, s a fensőbb rangfokú állam tisztviselőket nem szívesen látja leszállítva az egyszerű kézművesek stb. nagy tömege közé az osztatlan »Bürgerstand« kategóriájába: ezért, nem lehetvén jogi kilá-

tás az államjog e szabványainak demokratikus értelemben való gyors beszüntetésére, enyhíteni kellett a dolgot és föl kellett állítani a »höheres Bürgerthum« létjogának címét a teoriában. De szüksége van Bluntschlinak a »Höheres Bürgerthum« fogalmára modern politikai okok miatt is. A Franciaország annyira haladt már, hogy minden állampolgár egyenlő Franciaországon nemcsak a törvény előtt, de a politikai jogok gyakorlásában is. és a társadalomban műveltség és jellem bárkit is képesítenek arra, hogy egyéni tulajdonainál fogva, éppen a legműveltebb elemek szemében, bizvást és sikeresen versenyezhet a születési előnyök embereivel. Angliában ott van a gentleman fogalma: ez is. eltekintve minden születéstől, csupán a szellemi műveltségre és a jellemre támaszkodik; Európa valamennyi culturállama követi a francia, vagy legalább az angol fölfogást már ma, kivéve éppen a német államokat, és ezenkívül még két-három egyéb, kevésbé előrehaladott cultur-államot: ez bántja a német értelmiséget, és ha mint békeszerető, loyális állampolgárság belenyugszik is a saját születésével kapcsolatos dolgok állami rendjébe: mégis jobban esik neki, ha legalább az egyetemi tanfolyamon, a teoriában vizsgáltják a német értelmiség nem-nemes nagy tömegét, hogy hát nem közönséges, hanem »höheres Bürgerthum«-ot képez a még mindig nagyon rendi tagozatú államban.

Ugyané két tekintet indította, lígy látszik. Bluntschlit arra is, hogy »regierende Classe«-i'öl beszéljen, és ehhez hozzászámítsa ne csak a fejedelmeket, hanem a legfőbb állami tisztviselőket, pl. a minisztereket is, és miként ő mondja, »die Beamten mit Staatsgewalt«.¹⁾ »Die regierende Classe: Fürsten und Beamte mit obrigkeitlicher Gewalt. Ihre Stellung überragt alle anderen (lassen durch die Staatsmacht, die in ihren Händen ist Sie stehen an der Spitze des Staats.« így Bluntschli:²⁾ de minden tudományos alap nélkül. A modern

¹⁾ Allg. Staatsl. 208. 1.

²⁾ U. o. 201. 1. — Hsl. ö. 208. 1. »Die heutige regierende Classe stellt in ihren Häuptern, den Fürsten, noch in geschichtlichem Zusammenhänge mit der früheren Institution des hohen Adels, über den sie sich zu einer staatsrechtlich souveränen Stellung erhoben hat. Ihre

arisztokratikus köztársaságokban, pl. a múlt századbeli berni, vagy a jelenlegi san-marinói köztársaságban is lehet beszélni uralkodó osztályról: de a monarchiákban, a melyek arisztokratikus jellegűek, a nemesség csak közvetve részes az uralkodásban, döntő vagy legalább nagymérvű törvényhozási befolyásánál, úgy szintén egyéb irányban gyakorolt befolyásánál fogva, és ezen befolyását is meg kell osztania ma már az alkotmányos pártélet oly tényezőivel, a melyek nem tartoznak a főnemességhez, sőt gyakran még egyáltalán a nemességhez sem. Ez értelemben csakugyan nem lehet beszélni uralkodó osztályról sem a német államokban, sem az osztrák-magyar monarchiában, sem Angliában, sem Spanyolországban, a melyek pedig manap egyes-egyedül arisztokratikus jellegű monarchiák kisebb vagy nagyobb mérvekben. Nem lehet közvetlenül, vagyis a szó teljes értelmében uralkodó osztályról beszélni még Mecklenburg nagyhercegségben sem, mert a fejedelemnek itt is megvan a maga vétója. Csakis oly monarchiában, a hol nincs abszolút vétója a fejedelemnek, lehetne szó uralkodó osztályról, ha t. i. a nemesség oly nagy politikai jogkört gyakorolna benne, mint a minőt gyakorol vala pl. az 1848 előtti Magyarországon. Ha például Norvégiában, a hol nincs a fejedelemnek abszolút vétója, lenne még nemesség és oly jogkörű mint az 1848 előtti magyar nemesség volt: akkor azt lehetne mondani, hogy Bluntschli »regierende Classe«-je Norvégiára, már t. i. az ilyen Norvégiára talál. Ámde a valóságban nem illik az, mint mondom, még Mecklenburgra sem; hisz ott is ott vannak a nemesség mellett a polgármesterek a »Landtag«-on!

De nem szerencsés Bluntschlinál már maga a kifejezés:

untergeordneten Glieder und Offiziere«. — »Untergeordnet« — hogy számítja hát őket, mégis a »regierende Classe«-höz? — Az »aristokratische Classe« Bluntschlinél a második helyen áll, és csakis a nemességet foglalja magában. »Die aristokratische Classe, die als solche nicht mehr regiert, aber zwischen der regierenden Classe und den Volksklassen eine selbstständige und ausgezeichnete politische Stellung einnimmt.« Ez különös egy egyetemlegesítés. Kérdés, melyik »arisztokratikus osztályt« akarta szem előtt tartani, az angolt-e? a német államokbelit-e? avagy az olaszt még a svédet? Nagy a különbség e három »arisztokratikus osztály« között. De úgy látszik Bluntschli nem fektet súlyt rá.

»regierende Classe« sem. Mert az, a ki valóban uralkodik, az az államfő, az örökös monarcha, s közvetve az uralkodó család. Mihelyt pedig az uralkodó családon kívül még egy valóságos »osztály« létezne, a melynek positiv része lenne az uralkodásban: úgy ez nem »osztály« »Classe« lenne már, sőt nem is »rend«, »Stand« csupán, hanem valódi »kaszt« a szó legmerevebb értelmében. Másfelől hogy nevezheti Bluntschli »osztály«-nak a miniszterek s egyéb államhatalmat gyakorló tisztviselők összességét? Hisz az osztály fogalma a hozzá tartozók vérségi kötelékét föltételezi, vagy ha ezt, minden irányban nem is, hát legalább azt, hogy a családfők osztálybeli jellegében, attribútumaiban legalább társadalmi tekintetben közvetlenül részesek a családfők feleségei és gyermekei is. Úgy, de az úgynevezett polgári születésű miniszterek nejei és gyermekei manapság az arisztokratikus monarchiákban ugyancsak nem számítanak az uralkodó osztályhoz — elég élénken illusztrálják ezt már magában az udvarképeesség divó tekintetei főleg a német államokban; a demokratikus monarchiákban és köztársaságokban pedig amúgy sem lehet szó, már magában véve sem, ez értelemben semmiféle osztályról, hanem csakis egy egységes osztatlan állampolgárságról miut a francia műnyelv mondja »peuple. égalisé« vagy »société égalisée«.

Állapodjunk meg egy kissé. Az arisztokratia fogalma a szó modern értelmében az állampolgárság rendi tagozatát tételezi föl az államjogban. Bluntschlinak e pontra nézve határozottan színt kellett volna vallania. Ki kellett volna mondania, hogy a »legműveltebb« állampolgárok fogalmkörébe tényleg beletartoznak minden európai culturállamban, de a határozottan arisztokratikus jellegű monarchiában is a szellemvilág összes nem-nemes munkásai, tehát nemcsak a nem-nemes tanárok, ügyvédek, mérnökök, írók, orvosok, hanem az összes magasabb államtisztviselők is: miután pedig ezek sem külön rendet, sem külön osztályt sehol nem képeznek, hanem, pl. a német államokban a »Bürgerstand« kötelékébe tartoznak; másfelől, miután a születési arisztokratia egy modern culturállamban sem képezi ma már a legműveltebb állampolgárok túlnyomó nagyobb részét: tehát ki kellett volna

mondania Bluntschlinak. hogy Aristoteles meghatározásának és az ehhez kapcsolt aristotelesi fejtegetéseknek értelmében a modern arisztokratia fogalmát az előkelő származású gazdagok fogalmával csakis azon föltétel mellett lehet ma már azonosítani, ha ezen fogalomkörből a legmagasabb műveltség monopóliuma kihagyatik. Bluntschli feszélyezve volt, mikép kifejtettem: ő nem akarhatott szint vallani, és így az ő államforma-elmélete e részben egyáltalán nem ütheti meg az empiria anyagából inductiv úton merítő államtudomány jelenlegi színvonalát.

Nem kevésbé hézagos, hiányos, sőt némi tekintetben határozottan téves azon tan is, a melyet Bluntschli a demokratiai államformáról hirdet. Bluntschli szerint a demokratia oly államforma, a melyben a nép saját maga uralkodik saját maga fölött, és a maga összességében az uralkodót, vagy, ha úgy tetszik, a kormányt, külön-külön pedig mint egyes állampolgárok összege, a kormányzottak összegét képezi. »Die Staatsform, in der das Volk sich selbst beherrscht, d. h. in seiner Gesamtheit als Begierung, in seiner Auflösung in einzelne Bürger als Regierte erscheint.«^{x)}

Első pillanatra meglátszik, hogy Bluntschli az antik demokratiát tartotta szem előtt első sorban, midőn a demokratia fogalmát ekkép határozta meg. Mert hasztalan teszi hozzá, hogy modern időkben van népképviseleti vagy egyáltalán képviseleti alapon nyugvó demokratia is: a lényegyet nem fedezi e hozzátétel, de még mindaz sem, a mit ő a modern képviseleti alapon nyugvó demokratiákról elmond. Bluntschli az antik demokratia fogalmát a közvetlenül gyakorolt népuralom — »unmittelbare Demokratie« fogalmával azonosítja, és azon óriási kiülönbözetre, a mely a rabszolgatartó és meitokokkal, valamint egyéb nem teljes állampolgárokkal bővelkedő athenei demokratiát az újabb közvetlen demokratiáktól, pl. a schwyzi, urii, unterwaldeni demokratiáktól elválasztja, nem is látszik súlyt fektetni. Igen, mert hát a demokratia alap gondolatát magát nem igyekszik érvényre emelni a maga elméletében.

¹⁾ Allgemeino Staatslehre 379. 1.

Mi a demokratia alap gondolata a szó modern értelmében?

Olyas valami, a mivel szemben az athenei demokratia, meg minden egyéb antik demokratia határozottan arisztokratívá, vagyis vérségi kötelékben gyökerező kisebbségi uralommá száll alá. Az állampolgári jogegyenlőség, kiterjesztve minden az állam határán belül lakó, vagy legalább ennek jogi kötelékébe tartozó felnőtt egyénre, oly értelemben, hogy az államhatalom gyakorlására ezen általános állampolgári jogegyenlőség alapján, az alkotmányjog rendelete szerint, minden egyes állampolgár a saját szellemi és erkölcsi erejének, tehát tisztán az ő egyéni értékének megfelelőleg képesítve legyen, és a közbizalom folytán, vagy ennek törvényszerű letéteményesei által, állami funkcióra alkalmaztathassák is, eltekintve minden születési és vagyonfokbeli minősítvénytől.

Ez a modern demokratia alap gondolata; tehát oly eszme, mely az összes emberi tőkének, vagyis az állam határain belül levő összes szellemi, erkölcsi és anyagi erőknél lehető legjobb kifejtését és a közjóra lehető legjobb kamatoztatását czélozza. Bluntschli nagyon távol marad ezen eszmétől.

A schweizi őskantonok tömeguralmi demokráiái és a képviseleti alapon nyugvó demokratikus köztársaságok Bluntschli szerint — az egyedüli kinyomatai manap a demokratikus államnak; hogy lehetnek demokratikus monarchiák is, a mint hogy vannak arisztokratikus monarchiák és plutokratikus monarchiák is Európában, ezt Bluntschli határozottan tagadja. Igen, mert hát ez a műszó **πλουτοκρατία** nem fordul elő Aristoteles »Πολιτικά«-jában, hanem csak a Xenophon-féle »Sokrates emlékirataiban, Aristotelesnél a gazdagok uralma, ha közhasznú, egyet jelentvén az **ἀριστοκρατία**-val, ha pedig nem közhasznú, azonos lévén az **ὀλιγαρχία**-val. Hogy Aristoteles az **Ἠθικά**-ban még maga is ismerte a **τιμοκρατία**-t, a mely a plutokrátiának csak egyik válfaja, ezzel Bluntschli nem törődik; ő csak az Aristoteles **Πολιτικά**-jának államformatanát veszi irányadóul.

Ezért nem veszi észre Bluntschli, vagy legalább nem akarja észrevenni, sem a köztársaságok, sem a monarchiák

közt a demokratikus alapgondolattal, a jogegyenlőség, az egyéni erő kizárólagos érvényesíthetésének alapgondolatával szemben fönnálló különbséget. Bluntschli csak azt mondja, hogy manap kétféle demokratiai államforma van, közvetlen, vagy mint ő mondja, antik mintára szervezett tömeguralmi demokratia — »unmittelbare Demokratie« — a Schweizeri öskantonokban és képvisleti demokratia Franciaországban¹⁾ meg Amerikában. Azt, hogy Massachusetts államban a törvényhozó testület által elfogadott törvényjavaslatot e század első évtizedeiben nem egy nagy, túlnyomó többségében műveletlen tömeg sanctiója emelte volt törvényerőre, miként később Dél-Karolinában vagy Kaliforniában, s hogy a Schweizerban azon kantonok is, a melyekben jelenleg a »referendum« behozatala folytán a nagy tömeget törvényhozói jogosultságban részesítették az alkotmányok, — ezt, mondom, Bluntschli éppen oly kevésbé veszi figyelembe mint azt, hogy az 1848-diki francia köztársaság nem ismerte a »plebiscitum«-ot, a melyet az 1793-diki francia alkotmány, s ezóta egyéb francia alkotmányok. még a második császárságé is, a francia államjog alapjául raktak le. Még kevésbé veszi figyelembe Bluntschli a különbözetet egyfelől a kulturális képesítvényhez kötött hivatalokon fölépült francia államhatalmi szervezet és másfelől a Schwyz, Fri és Unterwalden öskantonok államszervezete, túlnyomólag még jelenleg sem komolyabb mérvű kulturális képesítvényekhez kötött, és pár évtized előtt legnagyobb részt még éppen semmi szellemi képesítvényhez nem kötött államszervezete között. Bluntschli csak azt mondja, hogy ezen közvetlen tömeguralmat gyakorló öskantonok a legfőbb államtisztviselőket és állami méltóságokat — »die obersten Aemter und Würden« — rendszerént a legtekintélyesebb családokból — »aus den angesehensten Familien des Landes«²⁾

¹⁾ Az 537. lapon ő csak az 1793-tiki és az 1848-diki francia képvisleti demokrátiát említi: a »Directorium« Franciaországát úgy lát-szik ő már akkor nem tartotta demokrátiának; igaz, ez censust ismert; de hát akkor mért nevezi demokrátiáknak az északamerikai államok uniójának egyes államait azon időből is, midőn még ezek census alapján állottak? L. 540. 11. kw.

²⁾ »Allgem. Staatsl.« 537. 1.

szokják választani. És így Bluntschli teljességgel ignorálja a culturdemokratikus államszervezet és a nyers fejszám szerént demokratikus államszervezet közti óriási különbözetet.

Bluntschli egyáltalán nem értékesíti államformatanilag a demokratikus köztársaságok közt mutatkozó azon különbözeteket sem, a melyekre itt-ott mellesleg hivatkozik. Így pl. nagyon jól tudja, hogy Északamerika Egyesült-Államaiban az alkotmánytörvény vagy alaptörvény — »Constitution« — és ennek revisiója fölött nem, miként a Schweizban, magát az egész állampolgárságot szavaztatják le — »Referendum« vagy »Veto« — hanem csak a »Convention«-t, vagy is tüzetesen e célra választott roppant nagy számú népképviselőt. Ez tehát egy közbeeső alfaját mutatja a deinokratiai államformának, a melynek egyik szélső alfaját a szűkebb körű és folytonos, parlamentarizmusban működésben levő törvényhozási testületek felségjogán alapuló képviselői demokráciák, a másik szélső alfaját pedig a közvetlen tömeguralmi demokráciák képezik. Bluntschli azonban ezen alfaját nem tartja szükségesnek kidomborítani.

Nem érvényesíti államformatanilag azon különbözeteket sem, melyeket a demokráciák manap az államfő számára, és jogi természetére nézve mutatnak. Beszél ugyan valamit az »Allgemeines Staatsrecht«-ben e különbözetekről is; de nem fejt ki ott, a hol helyén lenne, az »Allgemeine Staatslehre« államformatában. Bedig nagy a különbség államjogi szempontból az oly demokratikus köztársaságok között, a melyekben a köztársasági államfő egy több évre választott elnök, a ki felségi jogokat is gyakorol, mint pl. az Egyesült-Államokban és Franciaországon jelenleg, meg az oly demokráciák közt, a melyekben nem egy felségi jogokat gyakorló elnök, hanem egy egész tanács, vagy egy egész »Convent« áll az államhatalom élén. A legnagyobb tévedése Bluntschlinak egyébként az, hogy a demokráciát csakis mint oly államformát fogja föl, a melyben egy nagy sokaság gyakorolja közvetlenül vagy közvetve az államhatalmat, tekintet nélkül arra, hogy vajjon ez a sokaság azonos-e vagy nem magával az összes teljeskorú, feddhetlen állampolgársággal? Az aristotelisi államformatan befolyása alatt Bluntschli még az oly

államot is hajlandó demokratádnak tekinteni, a melyben vagyombeli census alapján van csupán följogosítva az állampolgárság nagyrésze, — tehát *οὐ πολίτης* — gyakorolni az államhatalmat, vagy legalább közvetve döntőleg befolyyni az államhatalom gyakorlásába. Az oly államot azonban, a melyben a monarchikus tetőzet nem csak megvan, de határozottan teljesebb jogkör is gyakorol az alkotmány értelmében: az ily államot Bluntschli, még ha távol minden születési és vagyombeli censustól teljes is benne a monarchikus tetőzet alatt az állampolgári jogegyenlőség, nem tekinti egyáltalán demokratikus természetű államnak, sőt nem tekinti ő, a ki a »demokratikus monarchiák« létét oly sajátserű határozottsággal tagadja, még csak »demokratisirende Monarchie«-nak sem.¹⁾ Például »demokratizáló monarchiának« nevezi ő Norvégiát; a Görög-királyságot, Szerbiát pedig nem. Pedig Norvégiában nincs absolut vétőjoga ugyan a királynak, és alig van már a születésnek előjoga még az udvari méltóságok kinevezésénél is, de nincs általános szavazatjog, hanem plutokratikus természetű képesít vény, vagyombeli census alapján gyakorolja az államhatalomnak alkotmányyszerűleg megjelölt részét az állampolgárságnak nem összessége, hanem annak csupán egy nagy része. A Görög-királyságban azonban nincs semmiféle néven nevezendő születési előjog, sem semmiféle plutokratikus megszorítása az általános szavazatjognak vagyombeli census által, de viszont megvan az absolut vétőjoga a görög királynak. Éppen ennyi joggal nevezhette volna tehát Bluntschli »demokratisirende Monarchie «-nak a Görög-királyságot, mint Norvégiát. Sőt éppen ily joggal nevezhette volna »demokratisirende Monarchie «-nak Szerbiát is. Ámde ne csodálkozunk azon, hogy nem ereszkedik Bluntschli a dolgok mélyébe: hisz ugyanazon fejezetében, a melyben azt mondja, hogy »ferner demokratisirende Staaten, die keine Demokratie sind, wie z. B. das Königreich Norwegen,« mondja azt is, hogy »es gibt endlich auch monarchisirende Staaten, ohne wirklichen Monarchen, wie z. B. die französische Bepublik.« Tehát Bluntschli szerént csak annyiban lehet beszélni demokratikus monar-

) »Allgem. Staatsl.« 371.],

chiákról, a mennyiben a francia köztársaságot, a melynek az élén nem tanács, nem convent, hanem csakis egy elnök áll, monarchikus természetű államnak lehet elnevezni!

Íme, hova vezet Aristoteles államformatanának föltétlen utánzása!

De ama másik, feszélyező rendi tekintet is befolyt kétségkívül Bluntschli államformatani elméletére: mert különben nem mondhatta volna Bluntschli azt, a mit az előző fejezetben mondott, hogy t. i. Pinheiro-Perreira portugált államtudósnak, a ki a demokratikus monarchiát oly monarchiául határozta meg, a melyben nincsenek semmiféle előjogok, sem semmiféle nemesség, hogy t. i. Pinheiro-Ferreirának nincs helyes fogalma a monarchiáról: mert — mondja Bluntschli — az olyan monarchia, a melyben az arisztokratikus elemek figyelembe nem vétetnek, vagy éppen elnyomatnak, tökéletes, vagy csak teljes államnak még csak nem is nevezhető. Ezt mondja Bluntschli; »verstehet — már t. i. Pinheiro-Ferreira — somit unter jener — már t. i. demokratischen Monarchie — eine Monarchie, in welcher es nur demokratische, keine aristokratischen Organismen gibt, also in gewissem Sinne einen unvollständigen Staat, in welchem die aristokratischen Elemente nicht berücksichtigt oder unterdrückt sind.«¹⁾

A rendi tekinteteken, az igaz, a schweizi születésű nagyérdemű államtudós nem változtathatott ugyan, mihelyt arra határozta el magát, hogy a főnforgó államjogi körülmények közt is könyvet ír a német egyetemi előadások számára: ámde Aristoteles államformatanához még sem kellett volna ezért oly szívóssággal ragaszkodnia. Pedig, hogy Bluntschli ezt teszi: ez nem csak a mondottakból tűnik ki, hanem azon fejezetéből is, a melynek ezen czimet adja: Das Princip der vier Nebenformen.²⁾

Nincs ezen egész fejezetben egyetlen egy gondolat sem, a mely ezen »Vier Nebenformen« föllállítását csak a legtávolabbról is beigazolhatná. Hogy mégis föllállította ezen mellékformákat, — unfreier Staat, halbfreier Staat, stb. — ennek

¹⁾ Hsl. ö. Pinheiro-Ferreira, Principes du droit public, §. 475. és Bluntschli i. h. 375. 1.

²⁾ »Allgeni. Staats!.« 382. köv. 11.

az oka valószínűleg csak abban a körülményben tetőzik, miszerént Aristoteles napexbasis-okat állított föl szintén. 'Nehogy azonban valaki engem azzal gyansítgasson, mintha én ezt Bluntschlira csak ráfognám, idézem tulajdon szavait: »Die obige Unterscheidung dagegen ist nach der Rücksicht auf die Art der Regenten und sodann nach dem Recht der Negierten logisoli klar und als Ergänzung zu der aristotelischen Eintheilung sogar nothwendig.« Ezek Bluntschlinak tulajdon szavai.

Azt hiszem, ehhez nem kell commentar.

Nem mulaszthatom el egyébiránt megjegyezni, hogy ezen Aristoteles-cultus kihatott Bluntschlinak még »Allgemeines Staatsrecht« című munkájára is. Midőn a monarcha által többé vagy kevésbé korlátlanul gyakorolt, vagy pedig csakis a népképviselési alkotmány-szabta határok közt gyakorolt felségi jogkör szempontjából osztályozza a monarchiákat, Bluntschli nem fektet súlyt azon különözetekre, a melyeket az európai államok tényleg érvényben álló, vagy csak századunk közepe táján éppen érvényben állott alkotmányainak összessége mutat; csakis a parlamentarizmus, népképviselési alkotmányon nyugvó monarchiával foglalkozik tüzetesebben; a többi alfaj közül csak még a német dualisztikus államformát fejtegeti egy kevésbé: egyebekre nézve pedig ő is azt lát-szik tartani, hogy mindaz, a minek az alapja nincsen lerakva Aristoteles államformatanában, mindez csak accessoriuma, de nem alapvető mozzanata lehet a modern államformatanának. Pedig Bluntschli nem született conservatív államtudós-nak. Reformálni óhajt ő a kor szellemében ott, a hol csak lehet; elannyira, hogy még az »absolute Monarchie« rég bevett kifejezés helyett is új műszót hozott forgalomba, egy különben nagyon szerencsétlen műszót, ezt t. i. hogy » Absolut ie.« Mellesleg mondva, ezen szófaragásáért »absolutia« aligha fogja megkapni az absolutiót a philologoktól, mint már valaki megjegyezte, miután ezen hibás szófaragvány helyett ott lett volna az antik zamatú, byzanti, tehát e részben ugyan-csak classikus műszó a korlátlan monarchia megjelölésére, ez t. i. hogy: **αὐτοκρατορία.** ¹⁾

¹⁾ Allg. Staatsl. 383. 11. köv. — Az »autokratia« e helyett, hogy

Ámde eleget foglalkoztam már az elhunyt nagyérdemű heidelbergi egyetemi tanár államformatanával: ideje hogy áttérjek Georg Waitz és Gareis államformatai elméleti-nek rövid kritikájára.

Georg Waitz, ki csak pár hó előtt dőlt ki a tudomány élő tekintélyeinek sorából, köztársaságnak — Republik — nevez minden oly államot, a melyben az államhatalmat vagy maga a nép gyakorolja, vagy pedig ennek megbízásából annak megbízottai — Stellvertreter, tehát mintegy helyettesei — gyakorolják: királyságnak — Königthum — nevez pedig oly államformát, a melyben az államhatalmat egyetlen egy személy, még pedig olyan, a ki független a néptől, mint államfő a saját hatalmánál fogva gyakorolja. Ez értelemben a római császárságot, és igen helyesen, köztársaságnak, a római német császárságot királyságnak, sőt a régi római patriciatust is királyságnak nevezi, a napóleoni császárságot pedig szintén köztársaságnak mint a régi római császárságot. ¹⁾

Waitz neve mint történetbúváré tagadhatatlanul magasabbban áll mint államtudósé; ámde azon búvárlatai, a melyek által oly nem sejtett világot vetett a hajdani frankok birodalmának államintézményeire, rendkívüli szolgálatot tettek az államtudománynak is, sőt azt lehet mondani, hogy már föntjezett államformatana által is maradandó emléket biztosított magának a német államtudomány legújabb történelmében. Csak is két pontban téved. Először, hogy királyságnak nevezi a régi patriciusok uralta Rómát; és azután, hogy

»autokratoria« teljesen helytelen kifejezés: nem is fordul elő sem az ~~αὐτοκρατία~~ sem az ~~αὐτοκρατία~~ sehoh az ódon irodalomban a korlátlan monarchia fogalmának megjelölésére; αὐτοκρατία nem is görög szó; az ~~αὐτοκρατία~~ pedig, pl. Platónnál, nem államformát, hanem egy egészen más, nem is politikai, hanem ethikai, illetőleg pszichologiai fogalmat jelent.

¹⁾ Grundriss der Politik, 1862, 107. 11. köv. Bluntschli nagyon hiányosan, sőt tévesen ismerteti Waitz meghatározását a Königtumról, midőn ezt írja: »Dagegen Königthum die Staatsform, die (!!!) unabhängig von dem Volke durch Eine Person als Staatshaupt, kraft eigener Macht geübt wird.« (»Allg. Staatsl. 385. 1. jegyzet). Ez által oly képtelen formulázást tulajdonít Waitz-nak, a minőnek hirdetésére e nagynevű búvár bizonyára képtelen volt.

nem különböztet élesebben a napóleoni császárság egyes alkotmánytörténelmi phasisai közt. A mi Rómát illeti, bátran azt mondhatni, hogy a patriciatust, mindjárt a királyság eltörlése utáni időkben, valósággal **δυναστεία** volt, a görög politikusok műnyelvének értelmében: azaz felelősség nélküli, örökösödési jog folytán apáról fiúra átszálló uralma az ezen felségi jogkört gyakorló nemzetségek összességének; királyságnak azonban még sem lehet nevezni, miután királyságnak csak oly államforma nevezhető, a melyben a legfőbb hatalmat kizárólag egy egyén, örökösödési alapon, felelősség nélkül gyakorolja. Hisz Int már Spartát, hol két főtisztviselő viselte a király címet, sem lehet királyságnak nevezni: ugyan hogy lehetne a patriciatust így elkeresztelni, midőn az sok száz családot foglalt abban az időben magában? A római patriciatust uralma csakugyan **δυναστεία** volt, és mint ilyen egyik alfaját képezi azon államformának, a mely a monarchiát is magába zárja, mint másik alfajt, azon államformának t. i. a melyet én, ellentétben a köztársasággal — Freistaat — »Erblierrschaft«-nak, vagyis »öröklő-uralom«-nak neveztem el »Elemente der Politik« című művemben. A napóleoni császárság pedig sok phasion ment keresztül: nem is szólva az I. Napóleonnak a Sieyes-féle alap gondolat értelmében megalakított császárságáról, a III. Napóleon császársága is két phasist mutat: az első phasist az 1852-diki alkotmány által inaugurált örökös császárság képviseli, a mely valóságos monarchia még, mert benne az államfő állítólagos felelősségére vonatkozó mozzanat nem egyéb holt betűnél; a második phasis a hatvanas évek végével a plebiscitum, a nép megkérdése által lépett életbe.

Ámbár nagyban hasonlított az a felelősség is, a melyre ezen plebiscitalis phasisban vállalkozott III. Napóleon az általános szavazatjoggal szemben, azon felelősséghez, a melyre hajdan a »Cité de Soleil« féle államregény írója Campanella az ő általa álmodott államfőt, a nagy Omégát szorítani igyekszik vala: annyi mégis tagadhatatlan, hogy a nép tényleges megkérdése által a császár lemondásának, vagyis a népakarat előtti meghajlásának lehetősége testet nyert immár, és így a III. Napóleon ezen phasisbeli, lemondási kötelezettséget

involváló császársági alkotmánya már határozottan kívül esik a határozottan monarchiái államformán.

Gareis¹⁾ giesseni tanár » All gém. Staatsrecht« című művében mond olyat is, a mit mint új dolgot igyekszik föltüntetni az államformák elméletére nézve. Gareis egy szót sem szól a demokratiáról, aristokratiáról mint államformákról a dolog érdeme nézve; szerénte az államformák mindenekelőtt vagy monokrátiák vagy pleonokrátiák. Ott egy physikai személy, itt »mehrere vereinte Personen« az államfő. A monokrátiák ismét vagy monarchiák, vagy monokratikus köztársaságok. (!) A monarchiák pedig vagy »autarchiák« vagy alkotmányos monarchiák. Gareis elméletének értelmében a római birodalom Marcus Aurelius és Diocletian korában nem monarchia, hanem pleonokratia volt, de Uruguay meg Holívia, ezek már »monarchikus« köztársaságok. Elég ebből ennyi is. — Különben Gareis, ilgy látszik, nem vetette meg az én »Elemente der Politik« című művem államforma-osztályozását, sőt még az ebben előforduló műszókat (pl. autarchiia) sem; annak látszatát azonban, hogy utánoz, az által vélte elkerülni, hogy kiforgatott egynéhányat ezen műszók közül szabatos jelentőségéből és Aristoteles elméletére támaszkodva megint a legfőbb állami közegek számat tette az egész államformatan roéiTov xtvouv-jává. Ezenfölül még azon hibát is elköveti, hogy az összeset államokat, a — frigyállamokat, »Bundesstaat«, — sőt még az államszövetségeket is — »Staatenbund« — egész könnyedén egy ugyanazon kategóriába veszi államformatani szempontból az egyszerű, egységes államokkal, és így összezavarja az állami típusokat az állami formatiókkal.

Egyéb újabb szakirodalmi termékekről más alkalommal fogok értekezni.

Most zárszóul csak annyit: hogy az államformatan irodalmában a francziák ez idő szerént határozottan előbbre vannak mint a németek; jóllehet az államtudomány azon ágában, a mely alapúí kell hogy szolgáljon jövőre is az állam-

¹⁾ L. Marquardsen, »Handb. des öff. Rechts der Gegenwart in Monographien« ez. gyűjteményében. 1882.

formatan továbbfejlesztésének, az alkotmánytörténelemben, a francziák, valamint eddig sem versenyezhetek, úgy még most séta versenyezhetnek a németekkel. De hát mi okozza ez előnyöket, és mi e hátramaradást mindkét félen? Hisz ha a németeknek van egy Gneistjök, valamint hogy van egy Lorenz von Steinjök, s ezek folytán lehet egy Labandjok: hát akkor nem-e megdöbbenő jelenség, hogy a németek államformatana még ma is ott vesztegel, a hova azt Bluntschli helyezte volt a hatvanas évek folyamában?

Valóban, azt kellene hinnünk, hogy elérték tán már a tudás netovábbját e téren s hogy haladni már alig képesek a mesteri bűvárlataikról és tiszteletgerjesztőleg mélységes gondolkodásukról ismeretes németek, ha nem vennők észre azon körülményeket, azon alkotmányjogi viszonyait, a melyek éppen államformatani irodalmuk legújabb termelését még ma is feszélyezik. Ha a német államokban oly nagy lenne a jog-egyenlőség mint pl. Olaszországon, és ha oly nagy lenne a szabadság mint Angliában: majd állana az ő államformatanuk is oly magasán, ha nem magasabban, mint a francziáké.

Viszont a francziák szakirodalma az államtudományok körében is magán viseli azon jelleget, a mely nem birja eltagadni a finomabb chauvinismus utóhatását. A mely szellemi munkakörhöz most élő nemzetek nyelvének, irodalmának, intézményeinek beható, fáradásteljes ismerete szükséges: azon szellemi munkakörben, minden ragyogó eszme-erejök és nagyszerű elemző képességék daczára sem szoktak rendszerént, egyes fénytelt kivételektől eltekintve, irányadó, marandandó becsű bűvárlatot létrehozni még ezelőtt egy nemzedékkal sem a francziák. Ma már kibontakoztak nagyrészt az ő bűvárló jeleseik is ezen egyoldalúságból; rendkívüli buzgalommal tanulmányozzák a német, az angol s az olasz államtudományi irodalmat és az alkotmánytörténelmet.²⁾

²⁾ A főnebb mondottakba szükségesnek találom még betudni a következőket:

Szent Lajos végperceiben azon tanácsot adta utódának, sőt későbbi utódainak is, hogy szövetkezzenek a polgársággal, s egyáltalán a néppel, mert csak így lesznek képesek megfékezni a főnemesség hatalmi túlszaporását. És Szent Lajos e tanácsát követték is legnagyobb részt a

Addig is, míg e vezénylő culturnemzetek szellemi munkakörében az államtudományok fejleszthetésének alapvető föltételeire nézve létrejön az egyensúly: használjuk föl mi magyarok a gondolat szabadságnak azon nagy osztlýrészét,

francia királyok. Ne fejedjük azonban, hogy e királyi szózaton kívül volt még két más eleme is a francia államjogi fejlődés géniusának, a melyek oda hatottak, hogy belvillongásteljes századok folyamában, párhuzamosan az autókratia"felé törekvő királyi hatalom szakadatlan térfoglalásával, sőt egyenesen ezel szövétségben, habár bizonyára ennek akarata ellenére, már az 1789-diki forradalmat megelőző időkben megérelték a francia népet az állampolgári, majd politikai jogegyenlőség követelésére. Sokan azt hiszik, hogy csakis a római jogból folyó elvek ébrentartóinak, a legistáknak befolyása idézte föl s élesztgette nemzedékről nemzedékre a századok e nagy mozgalmát. Nem, a legisták érdeme e részben nagy volt és fölül áll minden kritikai kétségen; ámde a legisták törekvései nem igen bírtak volna egymagokban még érvényesülni, ha már jóval Szent Lajos előtt, igen már a XII. század vége felé nem lett volna csodálatos módon áthatva a francia polgárságon kívül még a parasztság nagy része is az emberi méltóságnak bizonyos, épp oly ösztönszerű, mint határozott érzetétől. Már az 1183-diki parasztozsgalmak durva zajából fölhangzik a kiáltzó szó: »Nous sommes homes comme eux« — »Épp úgy emberek vagyunk mi is, mint a főnemeselek!« A »Román de Rou« egyik versszaka eloszthat e részben minden kétséget: ebben is benne van már, hogy a legfényesebb főúr is csak oly ember mint a legszegényebb pór:

»Nus sumes homes cum il sunt;

Tex membres avum cum il unt,

Et altresi granz cors avum,

Et altrettanto sofrir poum;

Ne nus faut fors cuer sulement.«

(Wace, Román de Rose, éd. Pluquet I. p. 30f>.)

Valóban nagyban téved Sir Sumner Maine, midőn azt hiszi, hogy a »droit naturel«-re, az úgynevezett észjogra való hivatkozás csak is a XVIII. századi francia bölcsészek elméleteivel nyert túlaradó fölnyit egyfelől a hűbéri uralom alatt kifejlődött coutume-ök joga, másfelől pedig a legisták által oly buzgalommal ápolat római jog tekintélye fölött. Nyilatkozik a »droit de nature«-re való hivatkozás a maga póriasán öszinte kifakadásával már a »Román de Rou«-bán, a XII. század lázongó parasztojainak dalaiban, — de benne van a »droit de naturel«-re való hivatkozás már az 1311-diki és az 1315-diki királyi ordonnance-okban is, a mint hogy Sir Sumner Maine erről vajmi köny-113'en meggyőződhetett volna, ha akár a »Recueil des Ordonnances«-t, akár Augustin Thierrynek a »Tiers état« eredete körül megejtett buvárlatait kissé tüzetesebben figyelmére méltatja. Századokon át tartott

melyet az államtudományi búvárlat terén is alkotmányunk biztosított e haza határain belül a szellemeknek, és vegyük objectiv kritikával tudomáséi mindazon modort, a hogy

tehát e küzdelem az állampolgári jogegyenlőség irányában, jelentékenyebb siker nélkül: a fordulat ezen irány javára csak akkor állott be, midőn az 1484-diki »États généraux«-k a »tiers état« követői választásának jogát, mely még a XV. század bárom első negyedében csakis bizonyos, előkelő városokat illetett, most az összes többi városokra, sőt falvakra — villages — is kiterjesztették. Ez oly rendszabály volt, a mely nem csak a »bourgeoisie«-t, a városi municipális polgárságot, de az összes nem-nemes népet is szembe állította a nemesség előjogaival. Még nagyobb lökerőt kölcsönözhetek volna e mozgalomnak az 1355-diki »États généraux«-k határozatai és Estienne Marcelnek egy demokratikus francia monarchia consolidálására irányzott kezdeményezése, ha közbe nem jő a poitiersi csatavesztés és a Jacquerie műveletlen elemeinek féktelen zavargása. Ez utóbbi fegyverre szólította az összes nemességet; vérbe fullasztották a győztesek ez alkalommal a műveltebb városiak mozgalmát is, és beállott a rendi reactio. Passy minden^ esetre következetesen járt volna el, s hiven a saját kiindulási pontjához, ha azon Franciaországot, melynek összes nemzetségét az 1355-diki »États généraux«-k gyűlésén a »tiers état« részéről 400. tehát ugyanannyi követ — député — képviseli vala mint a főnemességet, nemességet (összesen: »noblesse«-t) és a papságot eg3ütt véve, és a melynek ezen törvényhozása, t. i. a rendek a király szentesítő ordonnanceának hozzájárulásával, törvényerőre emelték volt már az összes rendek közteherviselését, — Passy, mondom, hetesen járt volna el saját elmélete értelmében is, ha ő ezen évek Franciaországát mint egy önálló típusát, mondhatni válfaját domborította volna ki a monarchiának. Tehette volna ezt, annyival is inkább, minthogy a poitiersi csata veszteség után ugyanezen rendi követek ismét »États généraux«-t tartottak és ebben határozatilag kimondták, hogy az »États généraux«-k jogköre souveraine mindazon ügyekben, a melyek közigazgatásra és a pénzüg3.ekre vonatkoznak, — kimondták, hogy a király összes tanácsosai vád alá hel3ezendők, — kimondták, hogy államtanács alakítandó, a mennek 34 tagja közül 6 a »noblesse«, 11 a papság és 17 a »bourgeois«-k kebeléből vétessék; sőt kimondták azt is, hogy a rendek ezentúl jogosítva leendének, királyi egy behívás nélkül is, egyes eg3.edül saját akaratak erejénél fogva egybegyűlni. Es mindé határozatok meg is nyerték a szentesítést. Rövid ideig állott ug3.an fönn ezen államjogi állapot Franciaországon, a francia monarchiában, ámde, minden rövideltűsége daczára, ezen államjogi állapot tagadhatlan történelmi valóság volt: és így Passynak, a ki minden egyes árnyalatát a monarchiának, a hol csak ez a történelemben föltűnik, mint megannyi válfaját a monarchiái államformának külön rovat alá ohajtaná besorakoz-

egyéb nemzetek államtudományi bűvárai dolgoznak, mind pedig azon eredményeket, a melyeket bűvárlataik folytán elérnek.

tatni, — Passynak az 1355—1357-diki francia monarchia emlékeztét nem lett volna szabad elmosódni engedni a rendi reactió azon francia monarchiájának emlékeztében, a mely a nemesség fégy vérér ejének a Jacquerie fölött aratott véres győzelme folytán bekövetkezett.

1413-ban egy híres orvos, Jean de Troyes, kezdeményezése folytán a párisi egyetem tanárai léptek föl mint gyakorlati politikusok és szövetkezve Paris városának municipalis képviseletével és egy fölkelési mozgalom segélyével rávették a királyt, VI. Károlyt, hogy rendelje el ordonnance alakjában azon 258 törvényrövel birandott czikk hatályba léptetését, a melyekben a francia monarchia egész szervezetét egyfelől jogegyenlőségi alapon, a törvények uralmára, másfelől a bírák állomásainak választás útján betöltését, felelősségét, és az egyéni szabadság biztosítékait formulázták meg a tudós reformerek. Az »Etats généraux«-k jogkörének kérdését azonban ezen új államjogi codex nem érintette. Meg akarta hagyni a királyságot a maga tényleges hatalomteljében: csak a bírói és a végrehajtó hatalom közegeinek szervezetét tartotta szükségesnek gyökeresen átalakítani. Semmi kétség, hogy, ha e reform keresztül vitetik: a francia monarchia történelmi válfajainak száma egygyel szaporodott volna. De nem kifogásolom Passyt, hogy e reform-kezdeményezést nem érinti. Hisz nem is lépett az életbe: maga a királyi ordonnance, a mely azt elrendeli vala, már három hónap múlva visszavonatot. De nem tehetem, hogy ismét hiányt ne constatáljak Passy történelmileg üzőtt francia monarchia-elméletében, midőn nem igyekszik kidomborítani egyfelől a parlamentek hatalmkörének teljességében tetőzött monarchiái árnyalatot, másfelől pedig a VII. Károly, XI. Lajos, XII. Lajos és XIV. Lajos francia monarchiái közti különbözeteket.